

~~Ind. 2/2, 123~~ Bd. Aug., 1891.

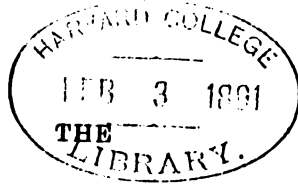
123

Harvard College Library

FROM

The Society.

16 July, 1889 - 3 Feb., 1891.

NYAYA-KUSUMANJALI PRAKARANAM

BY UDAYANACHARYA 564-7

FIRST PART

CONTAINING

THE 1ST, 2ND AND 3RD STAVAKAS

WITH THE COMMENTARY OF

(RUCHIDATTA AND THE GLOSS OF VARDDHAMANA.

EDITED BY

MAHAMAHOPADHYAYA CHANDRAKANTA
TARKALANKAR.

FOR THE BIBLIOTHECA INDICA.

CALCUTTA :

PRINTED AT THE BAPTIST MISSION PRESS.

1890.

175 - 212, 176 (1)

न्यायकुसुमाञ्जलिप्रकरणम् ।

(प्रथम-द्वितीय-तृतीय-स्तवकात्मकप्रथमखण्डम् ।)

न्यायाचार्य्यपदाङ्कित-

महामहोपाध्याय-श्रीमदुदयनविरचितम् ।

महामहोपाध्याय-रुचिदत्त-कृत-मकरन्दोद्भासित-

महामहोपाध्याय-वर्द्धमान-प्रणीत-प्रकाश-महितम् ।

वङ्गदेशीय-

श्रीलश्री अस्यातिकसमाजानुमत्या-

वन्द्यघटौघ-

महामहोपाध्याय-

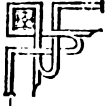
श्रीचन्द्रकान्त-तर्कालङ्कार-परिशोधितम् ।

कलिकाताराजधान्यां

वाप्तिसन्मिश्रणयन्त्रे मुद्रितम् ।

शकाब्दाः १८१९ । ख्रीष्टाब्दाः १८९० ।

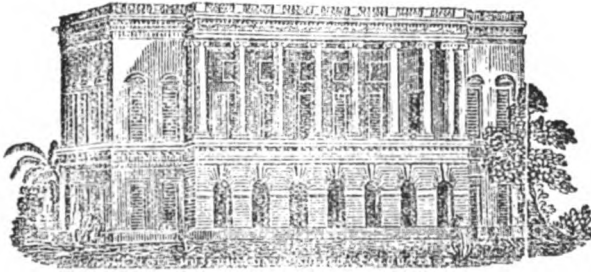

BIBLIOTHECA INDICA ;

40.115
COLLECTION OF ORIENTAL WORKS

PUBLISHED BY THE
ASIATIC SOCIETY OF BENGAL.
NEW SERIES, No. 689.

न्यायकुसुमाञ्जलिप्रकरणम्

न्यायाचार्यपदाङ्कितश्रीमदुदयनाचार्यविरचितम्

महामहोपाध्यायदक्षिणहस्त-मकरन्दोद्भासित-वर्द्धमानोपाध्यायप्रणीतप्रकाशसहितम् ।

NYAYA KUSUMANJALI PRAKARANAM

EDITED BY

MAHAMAHOPADHYAYA CHANDRAKANTA TARKALANKARA

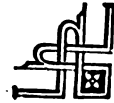
VOLUME I.

FASCICULUS I.

CALCUTTA :

PRINTED BY G. H. ROUSE, AT THE BAPTIST MISSION PRESS,
AND PUBLISHED BY THE
ASIATIC SOCIETY, 57, PARK STREET.

1888.

LIST OF BOOKS FOR SALE

AT THE LIBRARY OF THE

ASIATIC SOCIETY OF BENGAL,

No. 57, PARK STREET, CALCUTTA.

AND OBTAINABLE FROM

THE SOCIETY'S LONDON AGENTS, MESSRS. TRÜBNER & CO.

57 AND 59, LUDGATE HILL, LONDON, E. C.

BIBLIOTHECA INDICA.

Sanskrit Series.

Advaita Brahma Siddhi, Fasc. I	Ra. 0	6
Agni Purāna, (Sans.) Fasc. I—XIV @ /6/ each	5	4
Āitareya Aranyaka of the Rig Veda, (Sans.) Fasc. I—V @ /6/ each	1	14
Apu Bhāshyam, Fasc. I	0	6
Aphorisms of Sāṅḍilya, (English) Fasc. I	0	6
Aphorisms of the Vedānta, (Sans.) Fasc. III, V—XIII @ /6/ each	3	12
Ashṭasāhasrikā Prajñāpāramitā, Fasc. I—V @ /6/ each	1	14
Aśvavaidyaka, Fasc. I—V @ /6/ each	1	14
Asvalayana Grihya Sūtra, Fasc. II—IV @ /6/ each	1	2
Ātharvaṇa Upanishad, (Sanskrit) Fasc. I—V @ /6/ each	1	14
Brahma Sūtra, (English) Fasc. I	0	12
Bhāmatī, (Sans.) Fasc. I—VIII @ /6/ each	3	0
Bṛihad Kṛanyaka Upanishad, (Sans.) Fasc. VI, VII & IX @ /6/ each	1	2
Ditto (English) Fasc. II—III @ /6/ each	0	12
Bṛihaddharma Purānam, Fasc. I	0	6
Bṛihat Saṁhitā, (Sans.) Fasc. II—III, V—VII @ /6/ each	1	14
Chaitanya-Chandrodaya Nāṭaka, (Sans.) Fasc. II—III @ /6/ each	0	12
Chaturvarga Chintāmaṇi, (Sans.) Vols. I, Fasc. 1—11; II, 1—25; III, 1—19, @ /6/ each Fasc.	20	10
Ohhāndogya Upanishad, (English) Fasc. II	0	6
Dasarupa, Fasc. II and III @ /6/	0	12
Gopatha Brāhmaṇa, (Sans.) Fasc. I and II @ /6/ each	0	12
Gobhiliya Grihya Sūtra, (Sans.) Fasc. I—XII @ /6/ each	4	8
Hindu Astronomy, (English) Fasc. I—III @ /6/ each	1	2
Kāla Mādhaba, Fasc. I—IV @ /6/	1	8
Kātantra, (Sans.) Fasc. I—VI @ /12/ each	4	8
Kathā Sarit Sūgara, (English) Fasc. I—XIV @ /12/ each	10	8
Kaushitaki Brahmanapanishads, Fasc. II	0	6
Kūrma Purana, Fasc. I—VI @ /6/ each	2	4
Lalitā-Vistara (Sans.) Fasc. II—VI @ /6/	1	14
Lalitā-Vistara, (English) Fasc. I—III @ /12/ each	2	4
Madana Pārijāta, Fasc. I—II @ /6/ each	0	13
Manutikā Sangraha, Fasc. I—II @ /6/ each	0	12
Mīmāṃsā Darśana, (Sans.) Fasc. II—XIX @ /6/ each	6	12
Mārkaṇḍeya Purāna, (Sans.) Fasc. IV—VII @ /6/ each	1	8
Nayavārtikum, Fasc. I	0	6
Nṛisipha Tāpani, (Sans.) Fasc. I—III @ /6/ each	1	2
Nirukta, (Sans.) Vol. I, Fasc. I—VI; Vol. II, Fasc. I—VI; Vol. III, Fasc. I—VI; Vol. IV, Fasc. I—V @ /6/ each Fasc.	8	10
Nārada Smṛiti, Fasc. I—III @ /6/	1	2
Nyāya Darśana, (Sans.) Fasc. III	0	6
Nītisāra, or The Elements of Polity, By Kāmandaki, (Sans.) Fasc. II—V @ /6/ each	1	8

(Continued on third page of Cover.)

कुसुमाञ्जलिप्रकरणम् ।

1015 16 1879

न्यायाचार्यपदाङ्कितमहामहोपाध्याय-
श्रीमदुदयनाचार्यविरचितम् ।

महामहोपाध्यायवृत्तिसिद्धन्तमकरन्दोद्गासित-
महामहोपाध्यायवर्द्धमानकृतप्रकाशमेतम् ।

महामहोपाध्याय-
श्रीचन्द्रकान्ततर्कालङ्कारपरिशोधितम् ।

कलिकातामहानगर्यां

व्याप्टिष्टमिसन्यन्त्रे सुप्रितम् ।

प्रकाशनाः १८०९.

कुसुमाञ्जलौ ।

प्रथमः स्तवकः ।

श्रीगणेशाय नमः ।

सत्यक्षप्रसरः सतां परिमलप्रोद्धोधवहोत्सवो-
विम्बानो न विमर्द्दनेऽम्बतरसप्रस्यन्दमाध्वीकभूः ।
ईशस्यैष निवेशितः पद्युगे धृङ्गायमाणं भ्रम-
ञ्चेतोमे रमयत्वविघ्नमनघैःन्यायप्रसूनाञ्जलिः ॥ १ ॥

कुसुमाञ्जलिप्रकाशः ।

ॐ नमोगणेशाय ॥

भक्तानां कामदस्तुष्टोरुषा कामं दहन्नपि ।

अपि ज्ञानमयः स्थाणुर्यस्तमीशं स्तुवीमहि^(१) ॥ १ ॥

यतः प्रकाशते ज्योतिरपि वाचामगोचरः ।

कायेन मनसा वाचा परां वाचं नमामि ताम् ॥ २ ॥

(१) कामं कन्दर्पं, कामदः अभिलषितफलदः । स्थाणुः स्थिरः काष्ठविशेष-
वत् । वृक्षादेर्ज्ञानसंबन्धेऽपि काष्ठविशेषस्य न तथात्वमिति भावः ।
अथवा, “ज्ञानमयइति व्याप्तौ मयट् । भगवतो ज्ञानस्य व्याप्यवृत्ति-
त्वात्”—इति मकरन्दः ।

न्यायोन्भोजपतङ्गाद्य मीमांसापारदृश्यने * ।

गङ्गेश्वराय गुरवे पित्रेऽप्यभवते नमः^(१) ॥ ३ ॥

सदाचारानुमितश्रुतिबोधतकर्तव्यताकं प्रारिषितप्रतिबन्धक-
विप्लविघातकमिष्टदेवताकीर्तनरूपं सञ्चब्दप्रयोगरूपञ्च^(२) मङ्गलमा-
चरन्नेव प्रयोजनाभिधेयसंबन्धानाह सत्यचेति । एषोऽनघोवाक्यदो-
षरहितः^(३), विषयाशुद्धेः पूर्वाङ्गैर्नैव निरासात् । नीयते प्राप्यते
विवक्षितार्थसिद्धिरनेनेति न्यायः समस्तरूपोपपन्नसिद्धिवोधकवाक्य-

* मीमांसापारदर्शने,—इति स० पुस्तके पाठः ।

(१) यद्यपि तत्त्वचिन्तामन्त्रिकङ्कश्रेयोपाध्यायोऽस्य पिता प्रसिद्धिश्चैवम्,
तथापि गङ्गेश्वरइत्यपि तस्य नामान्तरमिति मन्तव्यम् । अतएव तत्त्व-
चिन्तामन्त्रौ तत्र तत्रावान्तरप्रकरत्नसमाप्तौ ऋचित् “गङ्गेश्वर-
चिते”—इति, ऋचित् “गङ्गेश्वरविरचिते”—इति लिखितम् ।
अथवा “आत्मनाम गुरोर्नाम नामातिशयत्वात् च । ज्ञेयस्त्वामेव
मङ्गीयात् ऋषिपुत्रकथनयोः”—इति गुरुनामग्रन्थनिषेधात् गङ्गे-
श्वरपदेन गङ्गेश्वरेति नामोऽर्थतोऽनुवादः कृतइति ध्येयम् ।

(२) कीर्तनं तद्गोचरशब्दज्ञानजनकशब्दोच्चारणम् । तन्नेश्वरशब्दोच्चा-
रणमेव । प्रयोगश्च तद्गोचरशब्दज्ञानजनकतदर्थकशब्दोच्चारणम् ।
सञ्चब्दोच्चारणमेव तथा । सञ्चब्दस्य त्रय्यार्थकत्वोऽपि प्रकृते तस्या-
र्थाकरे प्रयुक्ततया तद्गोचरशब्दज्ञानजनकत्वादिति भावः ।

(३) वाक्येति चरूपनिर्बन्धनम् । तथाच दोषराहित्यमात्रमत्र विव-
क्षितम् । एष दोषोद्विधोवाक्यस्य अर्थगतोवाक्यगतश्च । तत्र
पूर्वाङ्गसंज्ञोक्तेनाद्ये निरसोऽप्यन्तोऽन्यथेति इत्यर्थः—इति मङ्गलम् ।

जातं^(१), स एवाह्लादकतया प्रसूतम्, तदेवावान्तरवाक्यघटितत्वेना-
ञ्जतिः^(२), मम चेतोऽविघ्नं यथा स्यादेवं रमयतु दुःखसामपीडोन् *

---

* दुःखसामपीडितं,—इति स० पुस्तके पाठः ।

- (१) रूपाखि गमकतौपयिकानि । तानि च पक्षसत्त्वसपक्षसेत्त्वविपक्षास-
त्त्वासत्त्वतिपक्षितत्वाबाधितसाध्यकत्वाणि पक्षैव । सिधाधियिषोविरह-
विशिष्टसिद्धभावोयत्र, स पक्षः । निश्चितसाध्यवान् सपक्षः । निश्चित-
साध्याभाववान् विपक्षः । सत्प्रतिपक्षवाधितसाध्यकत्वे तु “विद्वज्जयोः
परामर्शे हेत्वोः सत्प्रतिपक्षता, साध्यग्रन्थोयत्र पक्षत्वसौ बाधउदा-
हृतः”—इत्युक्तञ्च । “नचैवं समस्येत्वादिना विषयमुद्धरेपि
कञ्चत्वात् पूर्वार्द्धवैयर्थ्यं, तत्त्वेन बोधकस्याभावसाधारणस्य विव-
क्षितत्वात्”—इति मकरन्दः । न्यायघटकवाक्यानि च प्रतिज्ञाहे-
तुदाहरणोपनयनिगमनरूपाखि पक्षैव । तानि च “साध्यमिदंशः
प्रतिज्ञा, उदाहरणसाधर्म्येण साध्यसाधनं हेतुः, तथा वैधर्म्येण,
साध्यसाधर्म्येण तद्धर्मभावी दृष्टान्त उदाहरणम्, तद्विपर्ययाद्वा
विपरीतम्, उदाहरणसापेक्षस्तथेत्युपसंहारो न तथेति वा साध्य-
स्योपनयः, हेत्वपदेशात् प्रतिज्ञायाः पुनर्वचनं निगमनम्,—इति
न्यायसूत्रेषु दर्शितानि । यथा शब्दोऽनित्यइति प्रतिज्ञा । उत्पत्ति-
धर्मकत्वादिति हेतुः । यत् उत्पत्तिधर्मकं तद्विषयं दृष्टं स्यात्त्यादि
इति साध्यधर्मोपपत्ते हेतौ, यदनुत्पत्तिधर्मकं तद्विषयं दृष्टमात्मादि इति
च वैधर्म्योपपत्ते हेतौ उदाहरणम् । स्यात्त्यादि अथमुत्पत्तिधर्मकमनित्यं
दृष्टं तथाच शब्दइति साध्यधर्मोपपत्ते हेतौ, आत्मादिअथमनुत्पत्तिधर्मकं
नित्यं दृष्टं न च तथा शब्दइति च वैधर्म्योपपत्ते हेतौ उपनयः । तस्मा-
दुत्पत्तिधर्मकत्वादिति शब्दइति निगमनम् ।
- (२) “अवान्तरघटितत्वमात्रं प्रयोजकं वाञ्छेति प्रकृतताभिप्रायं, विशिष्टस्य
प्रसूनाङ्गभावभावात्”—इति मकरन्दः ।

करोतु । ईशस्य पदयुगे रमयतु तदेकार्णं करोतु इति वा । मनः
 कौटुम्भम् ? भृङ्गायमाणं, भृङ्गद्वय मकरन्दे संसारिणां दुःखविग-
 मोपाये सङ्गणम् । भ्रमदत्तसरत्, दुःखविगमोपायमित्यर्थात् । तत्र
 सङ्गणस्य तदन्यात्तुषरणानौचित्यात्, तत्साधनात्तुषरणस्यापि तदर्थ-
 तथा तदत्तुषरणरूपत्वात् । परदुःखं दृष्ट्वा दुःखितस्य कारुणिकस्य
 तन्निदानोच्छेदे दृष्ट्वा भवत्येवेत्यनुभवसिद्धम् । यदा, मम चेतोरमयतु
 सफलमयतु, परीपकारकरणात्, भृङ्गायमाणसुपकारलुब्धं, भ्रमत्
 दुःखितसुपकर्तुं व्याप्रियमाणमित्यर्थः । तथापि भूयषोधूमादिविषयस्य
 न्यायस्य सत्त्वात् * किमनेनेत्यतश्चाह, ईशस्य पदयुगे, पद्यते ज्ञायते-
 ऽनेनेति व्युत्पत्त्या प्रत्यायकयुगे प्रमाणातर्करूपे^(१) निवेष्टितस्तद्विषये
 सत्पादितः † । अन्वयि व्यतिरेकि वा पदयुगं^(२), वेदस्य पौद्गल्येयत्वे
 केवलास्य व्यतिरेकिणोऽपि ‡ दर्शयित्वा माणत्वात् । यदा, पदं ज्ञानं

* धूमादिविषयस्य सत्त्वात्,—इति स० पुस्तके पाठः ।

† तद्विषयतया उपपादितः,—इति स० पुस्तके पाठः ।

‡ केवलास्य व्यतिरेकिणोऽपि—इति स० पुस्तके पाठः ।

(१) प्रमाणातर्कं प्रमाणं प्रकृतेऽनुमानरूपम् । तर्कश्च व्याप्यारोपाद्यापकारो-
 रोपकूपोऽनुमानसहकारी ।

(२) “ननु तर्कविषये न न्यायइत्यद्वेषेराह अन्वयीति”—इति मकरन्दः ।
 सिद्धं त्रिविधं केवलास्य केवलास्य व्यतिरेकि अन्वयव्यतिरेकि च । तत्रा-
 सत्प्रपञ्चं केवलास्य । असत्प्रपञ्चं केवलास्य व्यतिरेकि । विद्यमान-
 सत्प्रपञ्चविषयमन्वयव्यतिरेकि ।

तद्युगं तद्युगयोत्पादितं, निमित्तसप्तम्या^(१) ज्ञानदयार्थमित्यर्थः ।
प्रमाणान्तरव्युत्पादनस्याप्यत्र तदर्थत्वादिति भावः । न तु शब्दानु-
मानरूपं पद्युगमत्र विवक्षितं, 'श्रुतोहि'—इत्यादिना तदतीत-
त्वोपदर्शनविरोधात्, ग्रन्थे च* शब्दोपदर्शनस्यानुमाने तद्विरोध-
मात्रप्रदर्शनतात्पर्यकत्वात् ।

अनघत्वं न्यायानामुपपादयन्नाह सत्पचेति । सति प्रामाणिके,
पक्षे सिद्धाधिक्यवित्तसाध्यधर्मके धर्मिणि, प्रकर्षेण सरोज्ञानं यस्मात्^(१) ।
अनेनाश्रयासिद्धिबाधसिद्धसाधनस्वरूपासिद्धिभागासिद्धयोनिरस्ताः ।
तर्कपक्षे, सन् निर्दोषः पक्षप्रसरः पक्षव्यापकोऽनिष्टप्रसङ्गरूपसर्को-
यस्मात् । सतां परामर्शकुशलानां परितः सपक्षे सत्तया विपक्षे

* ग्रन्थे च,—इति नास्ति का० पुस्तके ।

† तद्विरोधमात्रप्रदर्शनात्,—इति स० पुस्तके पाठः ।

(१) "न च, कर्मयोगाभावाग्नेयं सप्तमी साधुरिति वाच्यं निवेशितो-
निवेशनां प्रापितइत्यन्तर्भूतकर्मतया तद्योगवशादुपपत्तेरित्याहुः"—
इति मकरन्दः ।

(२) "प्रामाणिके इति पक्षतावच्छेदकवतीत्यर्थः । तेन विशेष्यासिद्ध्या
असिद्धिः परिहृता, अन्यथा अथावर्तकतापत्तेः, अप्रामाणिकपक्ष-
तायाश्चनघपदादेव व्यावृत्तेः । प्राचीनमतेनेदमित्यन्ते । सिद्धसाधनवा-
रब्धाय सिद्धाधिक्येति । सिद्धाधिक्यवित्तं साध्यं धर्मोपलब्धेति बाधव्युदा-
सः । धर्मिणि हेतुभूतधर्मवतीति स्वरूपासिद्धिव्युदासः । प्रकर्षेण
व्याप्त्या, तेन भागासिद्धिव्युदासः । ज्ञानं हेतोरित्यर्थात्"—इति
मकरन्दः । पक्षतावच्छेदकसामाधिक्येण हेत्वभावाभागासिद्धिः ।
प्रकर्षेण व्याप्तेति, व्याप्त्या व्यापनेन पक्षतावच्छेदकावच्छेदेनेत्यर्थः ।
अतएव भागासिद्धिव्युदासइति ध्येयम् ।

सासक्तया धोमसः संबन्धोऽप्यभिहृतः, तस्य चः प्रोद्बोधोऽवाधित-
प्रतिबन्धनिश्चयः साध्यसाधनयोः साध्याभावसाधनाभावयोर्वा, आ-
पाद्यापादकयोश्च, तेन बद्धः स्थिरौक्यतः उत्सवश्चानन्दोयेन, च तथा ।
नित्यसापेक्षत्वाद्समर्थेऽपि समासः^(१) । तेनान्वयव्यतिरेकिणि सपचा-
सपचयोः सत्तासत्त्वे, केवलव्यतिरेकिणि च विपक्षासत्त्वं दर्शितमिति
व्याप्यत्वात्सिद्धिसव्यभिचारविद्वन्निरासः । विमर्दनं तद्विषयीभूत-
प्रमाणविरोधिप्रमाण* प्रदर्शनम् । तेन न विच्छानो न कार्य्याच्चम-
इति सप्रतिपक्षविरहेदर्शितः ।

ननु, तथाविधप्रमाणव्युत्पादनं न स्वतः प्रयोजनं^(२), प्रयोजनवत्स-
ञ्चिभावश्रवणाच्च न तदङ्गमित्यतश्चाह अमृतमिति । अमृतं मोक्षः, तच्च
रसदृच्छा, रस्यमाणममृतमिति थावत् । “कृदभिहितोभावोद्भव्यवत्
प्रकाशते”—इति न्यायात् । तस्य प्रस्यन्दोऽसंबद्धसंबन्धोपहिता† क्रिया,

* प्रमाण,—इति नास्ति का० पुस्तके ।

† प्रस्यन्दः संबन्धोपहिता,—इति स० पुस्तके पाठः ।

(१) सतानित्यस्य प्रोद्बोधपदेनान्वयात् सापेक्षत्वम् । “समर्थं समासात्
सापेक्षमसमर्थं भवतीति यद्यपि सापेक्षे न समासः, तथापि नित्य-
सापेक्षे तदनिषेधादस्य च तथात्वादनिषेधः”—इति मन्तरन्दः ।
नित्यसापेक्षत्वञ्च प्रतियोगिपदसापेक्षत्वं कारकपदसापेक्षत्वञ्च । तदु-
क्तम् । “प्रतियोगिपदादन्यत् यदन्यत् कारकादपि । इतिशब्दैक
देशार्थे न तस्यान्वयश्च्यते”—इति ।

(२) “यमर्थमधिकृत्य प्रवर्तते तत् प्रयोजनम्”—इति न्यायसूत्रम् । स्वतः
प्रयोजनत्वस्यान्येच्छानधीनेच्छाविषयत्वं प्रयोजनान्तराजनकत्वे सति
प्रयोजनत्वं वा ।

सत्पत्तिरिति यावत्^(१) । तदेव माधीकं मधु, तस्य भूदत्पत्तिस्त्वा-
नम् । रसपदेन स्वरूपतद्व्यमाणां दर्शयता, दुःखाभावोऽपि नावेद्यः
पुरुषार्थइति निरस्तम् । माधीकपदेन चोत्कटेष्वाविषयत्वं दर्शयता,
सुखहानावपि तुल्यव्ययतया नायमपुरुषार्थइति दर्शितम् । अमृतं
मोक्षः, तस्य रसदृष्ट्या, तस्य प्रस्यन्दः प्रवाहउत्तरोत्तरानुवृत्तिः, सएव
माधीकं, तस्य भूदत्पत्तिस्त्वनम्,—इति तु न व्याख्यानम् । मोक्षे-
ष्वायाः पूर्वं मोक्षज्ञानादेव संजातत्वात्, उत्तरोत्तरानुवृत्तेरपि उत्त-
रोत्तरज्ञानसाध्यत्वात् । एतावता मोक्षजनकेश्वरविषयानुमितिकरणलि-
ङ्गपरामर्शविषयलिङ्गप्रतिपादनद्वारा मोक्षानुबलत्वमस्य दर्शितम् ।

अथच, न्यायइव* प्रसूनान्जलिरञ्जलिस्थानि कुसुमानि^(२) । तच्चा-
नघत्वं न्यायोपात्तत्वमपर्युषितत्वादि च । रूपकपदेऽपि न साधर्म्यं
विना तत्^(३) इति तदुभयसाधर्म्यमाह सत्यचेति । “पचि व्यक्तीकरणे”—

* न्याय एव,—इति का० पुस्तके पाठः ।

(१) असंबद्धेति आद्यक्षणेनेत्यर्थः । इहापि छन्दमिहितइति न्यायात्
प्रस्यन्दमानेत्यर्थः । तेन तस्य माधीकपदादुत्कटेष्वाविषयत्वमिति
नायिमग्रविरोधः । अन्यथोत्पत्तेरुत्कटेष्वाविषयत्वप्रदर्शनप्राप्तौ
तद्विबध्यते इत्यवधेयम्,—इति मकरन्दः ।

(२) तथाचाञ्जलेः प्रसूनमिति समासाश्रयत्वादञ्जलिशब्दस्य राजदन्तादि-
त्वात् परनिपातः । संयुक्तकरइयात्मकाञ्जलेर्माधीकोत्पत्तिस्थानत्वा-
सम्भवादिति भावः ।

(३) “उपमैव विरोभूतभेदा रूपकमुच्यते”—इत्युक्तेः रूपकसमासाश्रयत्वे-
ऽपि साधर्म्यमपेक्षितमिति भावः । तथाच शब्दकृतमिति बोध्यम् ।

इति धात्वनुसारात् पक्षशब्दोदसवचनः । सत्यज्ञाणां प्रसरोयच, सता
 पक्षेणानुकूलेन रविकिरणादिना विकाशोद्यत्येति वा । तेन, इस्ता-
 दिना कक्षिकाप्रकाशोनिषिद्धः । यदा, सत्यक्षप्रसरः सदनुकूल-
 विकाशः । सतां सुकृतिनामनुपहतघ्राणानां, परिमल्लः सौरभविशेषः,
 तस्य यः प्रोद्बोधः प्रकृतज्ञानं, तेन वद्वः स्थिरीकृतउत्सवोद्येन, य
 तथा । विमर्दने करपुटसम्पर्के न विम्बानोनान्यथाभूतसंस्थानः ।
 अमृतप्रायेतरसः, तं प्रस्यन्दते इति प्रस्यन्दः, कर्मण्यण् । अमृत-
 रसप्रस्यन्दएव माध्वीकं, तस्य भृहत्पत्तिस्त्वानम् । यदा, अमृतमिव
 रसोद्यत्य, प्रस्यन्दते इति प्रस्यन्दः, अनयोः कर्मधारयः ।

ननु, कर्मसु विद्यमानेषु जन्मातुच्छेदात्, तेषां चाशुक्लानाम-
 क्षयात् भोगेन च तद्वेतुना^(१) पुनः कर्मान्तरार्जनात्* काशेषगुणो-
 ष्छेदोमोक्षः । नापीश्वरे प्रमाणव्युत्पादनस्य मोक्षहेतुत्वे मानमिति
 तन्निष्पन्नम् । किञ्च, ईश्वरमनस्य मोक्षहेतुत्वे मानाभावः, “आ-
 त्मावाश्वरे श्रोतव्योमन्तव्योनिदिध्यासितव्यः साक्षात्कर्तव्यः”—
 इति श्रुतौ सामानाधिकरण्यात् यद्विषयकः साक्षात्कारोमोक्षजन-
 कस्तद्विषयकं । मनस्य मोक्षहेतुः, साक्षात्कारस्य न जीवात्ममाच-

* कर्मान्तरजननात्,—इति स० ह० पुस्तकयोः पाठः ।

† यद्विषयकः साक्षात्कारस्तद्विषयकं,—इति का० पुस्तके पाठः ।

(१) नानुपमस्य भूतान्युपभोगः सम्भवतीति भावः । अस्मिन्निदं पातञ्जले ।
 अन्यत्राप्युक्तम् । “कुर्वन्ते कर्म भोगाय कर्म कर्तुं च शक्नुते”—
 इति ।

स्वर्गोपवर्गयोर्मार्गमामनन्ति मनीषिणः ।
यदुपास्तिमसावच परमात्मा निरूप्यते ॥ २ ॥

गोचरो न वैश्वरविषयकस्तथा, मिथ्याज्ञानध्वंसद्वारा अथ तद्धेतुत्वं, न च जीवात्ममात्रगोचरमौश्वरगोचरं वा मिथ्याज्ञानं संसारहेतुः येन तदुच्छेदस्तद्वारं स्यात्, किन्तु स्वात्मगोचरं मिथ्याज्ञानमिति तत्तत्त्वसाक्षात्कारएव मोक्षहेतुरित्यत आह स्वर्गेति ।

स्वर्गयोस्त्वरगगोचरयोरुपवर्गयोरपरपरयोर्मुक्तोर्मार्गमुपाद्य-
मित्यर्थः^(१) । तथाच, परापरमुक्तयोरेकानुष्ठानसाध्यतां दर्शयता, जीव-
भुक्तिसहिता परमभुक्तिः साध्येति दर्शितम् । तेन च, न प्रवृत्तिः
प्रतिसन्धानाय हीनक्लेश^(२) देहिन्द्रियपूर्वकर्मापार्जनबद्धा निरस्ता ।
ईश्वरमननञ्च न तद्गोचरं प्रमाणमव्युत्पाद्य शक्यं व्युत्पादयितुमिति
तद्बोधकप्रमाणव्युत्पादनमपि * मोक्षहेतुः । प्रमाणव्युत्पादने च तत-
एव मननसिद्धौ न मननपर्यन्तं ग्रन्थव्यापारः, धूमोऽसौति वाक्यस्य
अथा† वक्तिविषयानुमितिपर्यन्तव्यापारत्वमिति । ईश्वरमननाङ्ग-

* तत्तद्वारा प्रमाणव्युत्पादनमपि,—इति ह० पुस्तके पाठः ।

† वाक्यस्यैव,—इति ह० पुस्तके पाठः ।

(१) अपरा मुक्तिर्जीवभुक्तिः परा मुक्तिर्निर्व्वाणम् । अनयोस्त्वरगग-
गोचरत्वं च उल्काटद्देषविषयदुःखासम्भित्वेन ।

(२) प्रवृत्तिः कर्मानुष्ठानं, प्रतिसन्धानं बन्धः । श्लेशोऽत्र मिथ्याज्ञानम् ।

तथा * तत्प्रमाणव्युत्पादनमपि प्रयोजनवदिति सूचितम् । ईश्वर-
मननस्य मोक्षहेतुः, “तमेव विदित्वाऽतिमृत्युमेति”—इति श्रुत्या
स्वात्मज्ञानस्यैवेश्वरज्ञानस्यापि^(१) तद्धेतुत्वप्रतिपादनात्,^(२) “हे ब्रह्मणी
वेदितव्ये”—इत्यत्र^(३) वेदनमात्रस्याकाङ्क्षितत्वेन प्रकृतत्वात् “श्रोतव्यो-
मन्तव्यः”—इत्यादेरन्वयात् । ईश्वरमननस्य यद्यपि मिथ्याज्ञानो-
न्मूलनद्वारा नेपयोगि, तथापि स्वात्मसाक्षात्कारएवोपयुज्यते ।
यदाहुः “स हि तत्त्वतो ज्ञातः स्वात्मसाक्षात्कारस्योपकरोति”—इति ।
यदा^(४), श्रुत्या तद्धेतुत्वे प्रमापिते तदनुपपन्त्याऽदृष्टमेव तद्द्वारं
कल्प्यते । केचिन्नु मोक्षस्यात्र प्रकृतत्वात् स्वर्गपदं मुख्यमेव दृष्टा-
न्तार्थसुपात्तमित्याहुः^(५) । उपासनीत्यत्र “व्याप्त्यन्वोयुच्”—इति

* ईश्वरानुमानाङ्गतया,—इति का० मुक्तके पाठः ।

- (१) प्रकारवादीश्वरस्यैव तत्पदादुपस्थितेरिति भावः ।
(२) ननुक्तयुक्त्या ईश्वरज्ञानस्य मुख्यहेतुत्वेनायोग्यतया तदपरामर्शे स्वा-
त्मैव तत्पदेन पराम्बुध्यते इति यदि ब्रूयात्, तथाह हे इति,—इति
मकरन्दः ।
(३) यथावतापि मननं नायातमित्यतश्चाह वेदनमात्रस्येति । वेदनसा-
मान्यस्येत्यर्थः ।
(४) अनुपदमात्मसाक्षात्कारानुत्पत्तेरदृष्टद्वारा तद्धेतुत्वं तस्यं वाच्यम्, एवञ्च
तद्द्वारा मुक्तावेव हेतुत्वमस्तु साधनात् तदुपकारस्य तत्सहकारि-
तयाप्युपपद्यते इत्यत्र चोराह यदेति, तथाच मुक्तावेवात्मद्वयसाक्षा-
त्कारोहेतुरित्यर्थः,—इति मकरन्दः ।
(५) उक्तवाधकान्मुख्यसम्भवइत्याशङ्गायां नैवं समाधानमित्यस्वरस्योऽत्र
बोध्यः,—इति मकरन्दः ।

युज् न भवति, “क्वचिदपवादविषयेऽप्युत्सर्गः प्रवर्तते”—इति न्यायान्
 वज्रसूत्रनादा। यदा, धातुनिर्देशे श्लिषोऽयं प्रयोगः। तत्र च
 धातुरूपशब्दाभिधायकत्वेऽप्यर्थे द्विरेफपदवृत्तव्यापारः^(१) ॥

(१) गनु श्लिषस्तत्र न कक्ष्या तस्य प्रकृतिस्वपरत्वतात्पर्यं यादृक्त्वमात्रे-
 षीपपसावुपसर्गवदशक्तत्वात्। किञ्च तस्यार्थशक्तौ हि किं कक्ष-
 षया, शब्दशक्तौ तस्योपासपदादेव स्वकक्ष्याया जाम्ने तत्र तस्य
 शक्त्यकल्पनात्। अन्यथा पौनस्ययापत्तेः। तत्तद्भातुसमभिव्याहारे
 तत्तदगन्तशक्त्यापत्तेः। नचोपासपदएव कक्ष्या तस्योपासनाकार्थ-
 शक्तत्वादेव, प्रत्युत स्वकक्ष्याऽभ्युपगमादिति चेत्। अत्राजः। उपास्ती-
 त्यादिना उपासधातुरित्यादिप्रत्ययात् धातुत्वेन धातौ श्लिषः शक्तिः।
 तदिदमुक्तं, धातुरूपशब्दाभिधायकत्वेऽपीति। तथाच न शक्त्या-
 गन्त्यादिदोषः। अन्यथा धातुत्वप्रकारकप्रत्ययानुपपत्तेः। न च धा-
 तुत्वं नागगतमिति वाच्यं क्रियावाचित्वस्य तथात्वात्। नचैवं याग-
 याकादावपि प्रयोगापत्तिः, केवलस्यासाधुत्वात्। धातुसमभिव्याहारे
 च तत्तद्भावान्वयबोधनियमेन तदप्रतिपादकत्वात्। अतएव परमते
 कार्यत्वं किञ्चः प्रकृतिनिमित्तम्। अस्तु वा, क्रियावाचित्वे धर्ममात्र
 एव शक्तिः, धर्मिण्यः प्रकृतिजन्मत्वात्। एवञ्च प्रकृतिप्रत्ययाभ्यां स्वक-
 क्ष्याया शक्त्या च उपासधातुरिति विशिष्टानुभवे जमिते स्वज्ञाप्य-
 धातुत्वविशिष्टोपाससंबन्धिनि उपासनाकार्थेऽर्थे गभीरनदीतीरे नदी-
 पदस्येव श्लिषपदे कक्ष्या, ज्ञाप्यसंबन्धमात्रस्य कक्ष्यात्वात्। एतेन
 धातुशक्तौ कक्ष्याया धात्वर्थमात्रज्ञानः स्यान्न तूपासनाकार्थ-
 ज्ञानइति निरस्तम्। नचैवमेककक्ष्यैव न तु कक्षितकक्ष्येति
 द्विरेफपददृष्टान्तोपादानमसङ्गतमिति वाच्यं शब्दोपस्थापकस्यार्थ-
 कक्ष्येत्यत्र दृष्टान्तात्। किञ्च द्विरेफपदेककक्ष्यैव परम्परासंब-

इह यद्यपि यं कमपि पुरुषार्थमर्थयमानाः, शुद्धबुद्ध-
स्वभावइत्यौपनिषदाः, आदिविद्वान् सिद्धइति का-

भगवदुपासना फलवती, निरूपणञ्च क्रियते, इत्यसङ्कति^(१) परि-
हरन् वादिनां विप्रतिपत्त्यभावेन न्यायाङ्गं संग्रहमाक्षिपति इहेति ।
इह विचारे, सन्देहएव न्यायपूर्वाङ्गं कुतः । अत्र हेतुः, प्रसिद्धानु-
भावे । अनुभावेऽसाधारणीं कारणतामाह यं कमपीति । यं कमपि
मोक्षादिकं स्थाभिमतं पुरुषार्थमर्थयमानाः यमीश्वरमुपासते मनन-
विषयीकुर्वन्तीत्यौपनिषदाइत्यादौ सर्वत्र संबन्धः । शुद्धएकोद्वितीया-
भावात् । बुद्धः स्वप्रकाशज्ञानात्मकः, द्वितीयाभावेन परप्रकाश-

भेगार्थोपस्थापिका । यदि च भ्रमरपदं लक्षयित्वाऽर्थो लक्ष्यते इति
लक्षणादर्थ, तदा प्रकृतेऽपि उपासपदं लक्षयित्वाऽर्थो लक्ष्यते इति
सुख्यम् । इयांस्तु विशेषः, यत्तत्रैकमेवोभयलक्षकमत्र तु न तथेति । न
हि सर्वप्रकारेण दृष्टान्तत्वमसम्भवात् । नचान्यपदार्थोपस्थितभ्रमर-
पदार्थोपस्थितिसम्भवे द्विरेफपदे कथमर्थलक्षणेति वाच्यं तथात्वे द्वि-
रेफपदोत्तरविभक्त्यर्थस्य तत्रानन्वयापत्तेरिति दिक्,—इति मक-
रन्दः । अस्तुतस्तु “आप्यं त्रथमनादेशे जुष्टीतिषु विधीयते” “य-
जतिचोदना त्रथदेवताक्रियम्” “ईक्षतेनांशब्दम्” इत्यादिबहुलप्रथी-
गदर्शनात् भावेऽपि श्लेषोविधानं बाहुल्यकारिदिति युक्तमुत्पश्यामः ।

(१) भगवदुपासनायाः फलवत्त्वे सैव कर्तुमुचिता, न तु भगवन्निरूपण-
मिति भावः ।

त्वानुपपत्तेः । एतदुभयं^(१) वेदान्तिसाधारणम् * । आदौति आदौ प्रथमतोविदांसिद्रूपः, स्वभावतश्चेतनो न तु प्रकृतिवच्चेतनोपरागादौ-पाधिकं चैतन्यं तस्येत्यर्थः । सिद्धेनित्यो न तु बुद्ध्यादिवत् साध्यः† । तेन कूटस्थनित्यो न तु प्रकृतिवत् परिणामिनित्यइत्यर्थः^(२) । एतच्च सकलज्ञेयसाधारणत्वान्न परमात्मोत्कर्षाभिधायकमित्यन्यथा व्याख्येयम् । आदौ सर्गादौ विद्वान्, सिद्धोयोगर्द्धिसम्पदुत्पादिताष्टविधैश्वर्यसम्पद्युक्तइत्यर्थः^(३) । यद्योक्तं तत्त्वकौमुद्यां वाचस्पतिमिश्रैः,

* वेदान्तसाधारणम्,—इति श्लो० पुस्तके, वेदान्तानुसारिणाम्,—इति का० पुस्तके पाठः ।

† सिद्धेनित्यो बुद्ध्यादिवत्साध्यः,—इति का० श्लो० पुस्तकयोः पाठः ।

(१) त्रिद्विखिमतमेकद्विद्विमतश्चेत्युभयमिति मकरन्दः ।

(२) कूटस्थः “कूटवमिर्बिकारेण स्थितः कूटस्थउच्यते”—इत्युक्तकक्ष्यम्, अन्यधर्मान्नाशयोवा । अवस्थितस्य प्रत्यस्य पूर्वधर्मनिवृत्तौ धर्मान्तरोत्पत्तिः परिणामः । यस्मिन् परिणम्यमाने तदेवेदमिति बुद्धिर्न व्याहृत्यते, तत् परिणामि नित्यम् ।

(३) अष्टविधैश्वर्यं च “अखिमा जधिमा प्राप्तिः प्राकान्धं महिमा तथा । ईशित्वं च वशित्वं च यत्रकामावसायिता”—इत्युक्तकक्ष्यम् । अखिमादीनि विद्वतानि योगभाष्ये । “तत्राखिमा भवत्वयुः । जधिमा जघुर्भवति । महिमा महान् भवति । प्राप्तिरङ्गुल्ययेणापि स्पृशति चन्द्रमसम् । प्राकान्धमिच्छानभिघातः, भूमावुन्मज्जति निमज्जति यथोदके । वशित्वं भूतभौतिकेषु वशीभवत्ववश्यंस्वान्धेधाम् । ईशित्वं तेषां प्रभवाप्यथ्यूहानामीष्टे । यत्रकामावसायित्वं सत्वसङ्गल्पता, तथा सङ्गल्पसत्ता भूतप्रकृतीनामवस्थानम्”—इति ।

पिलाः, क्लेशकर्मविपाकाशयैरपरामृष्टानिर्माणाकाय-
मधिष्ठाय संप्रदायप्रद्योतको* ऽनुग्राहकश्चेति पात-

“सर्गादावादि विद्वाननुभवन् कपिलोमहासुनिधर्मज्ञानैश्वर्यसम्पन्नः प्रा-
दुर्वभ्रवेति स्मरन्ति”—इति । क्लेशेति अविद्याऽस्मितारागद्वेषाभि-
निवेशाः क्लेशाः, कर्म धर्माधर्महेतुभावनासाध्यं यागहिंसादि, वि-
पाकोजात्यायुर्भोगाः, फलपर्यन्तमात्रेणेतद्व्याघ्रयाधर्मोधर्माः, तैरप-
रामृष्टोऽसंबद्धरत्यर्थः^(१) । शरीरैकनिष्पाद्यवेदादिनिर्माणाद्यर्थं^(२) कायो-
निर्माणकायः । सम्प्रदीयते गुरुणा शिष्यायेति सम्प्रदायो वेदः ।
स चानादिरेव भगवता द्योत्यते । भगवतश्चादृष्टाभावेऽपि तच्छरीर-

* प्रवर्तको,—इति आदर्शपुस्तके ।

(१) अविद्या मिथ्याज्ञानं, अनित्याशुचिदुःखानात्मसु नित्याशुचिसुखात्म-
ख्यातिः । “बुद्ध्यात्मगोटेकत्वेन ज्ञानमस्मितेत्येके, अहङ्कारइत्येके”—
इति मकारन्दः । अभिनिवेशोमरश्चभयम् । यद्यपि तन्मते क्लेशा-
दीनामन्तःकरश्चधर्मैत्वात् क्षेत्रज्ञानामपि तदपरामृष्टत्वमस्यैव,
तथापि अन्तःकरश्चवर्तिभिरपि क्लेशादिभिः क्षेत्रज्ञाः परामृश्यते ।
योऽन्तःकरश्चवर्तिभिरपि क्लेशादिभिर्न परामृश्यते स भगवानीश्वर-
इति व्यक्तं योगभाष्ये ।

(२) वेदे निष्पाद्यत्वमुच्चार्यत्वं न तूत्पाद्यत्वं, स चेत्यगिमयश्चविरोधात्,—
इति मकारन्दः ।

अज्ञाः, लोकवेदविरुद्धैरपि निर्लेपः स्वतन्त्रश्चेति महा-
पाशुपताः, शिवइति शैवाः, पुरुषोत्तमइति वैष्णवाः,

साध्यघटादिजन्यभोगजनकास्मदाद्यदृष्टैरेव तन्निष्पाद्यते । असुपाद्यको-
घटादिनिर्माणे, शिवाद्वारेत्यर्थः । लोकेति लोकविरुद्धैः सर्प-दहन-
धारणादिभिः, वेदविरुद्धैर्दाहवनदिजवधू * विध्वंसनैरुपलक्षितः^(१) ।
इत्यभूतलक्षणे तृतीया । सोऽयमित्यभूतोऽपि निर्लेपः, पापरूपलेप-
रहितइत्यर्थः । करणे वा तृतीया । वेदविरुद्धहेतुक-भोगजनक-
विशेषगुणरहितइत्यर्थः । ^(१) स च सुखं दुःखं धर्माधर्मौ चेति । मिथ्या-
ज्ञानसलिलावशित्वायामात्मभूमौ कर्मबीजं धर्माधर्माङ्कुरमारभते,
न तु तत्त्वज्ञाननिदाघनिपीतसलिलतयोषरायामिति भावः । स्वतन्त्रो-
जगत्कर्मा । शिवोनिस्त्वैगुण्यः । ^(१) पुरुषेषूत्तमः सर्वज्ञत्वात् । पिता-

* वेदविरुद्धैर्देवाहवनदिजवर,—इति सो० पुस्तके पाठः ।

- (१) शेषशब्दस्य पापपरत्वे तृतीयायाः करणार्थत्वमयुक्तं लोकविरुद्धहेतुक-
लोपाप्रसिद्धेरित्यतश्चाह उपलक्षितइति,—इति मकरन्दः ।
- (२) शेषपदे दुःखसाधारणतया व्याख्याते लोकविरुद्धकरणकलेपत्वं
दुःखैव प्रसिद्धमित्याह सचेति,—इति मकरन्दः ।
- (३) कर्मधारये उत्तमपदस्य विशेषणपदतया पूर्वनिपातापत्तिः, षष्ठी-
समासः 'न निर्धारणे'—इति निषिद्धयेवेति सप्तमीसमासमासमास्यते
पुरुषेऽस्त्विति । यद्यपि षष्ठीसप्तम्योरभेदात् सोऽपि निषिद्धयैव, अन्यथा
तत्र तत्समासेनैवोपपत्तौ षष्ठीसमासनिषेधवैयर्थ्यापत्तेः, तथापि
निर्धारणस्याविवक्षायामयं समासइति भावः । वस्तुतो जातिगुण-

पितामहइति पौराणिकाः, यन्नपुरुषइति याज्ञिकाः,
निरावरणइति दिगम्बराः, उपास्यत्वेन देशितइति
मीमांसकाः, यावदुक्तोपपन्नइति नैयायिकाः, लोक-

महोजनकस्यापि जनकः । यज्ञे प्रधानमिच्छं यन्नपुरुषः । सर्व्वज्ञः
क्षणिकसर्व्वज्ञः । निरावरणइति आवरणमदृष्टमविद्या स्वर्कर्मोपा-
स्मितश्च प्ररौरमस्य नास्तीत्यर्थः । उपास्यत्वेनेति वेदोपदिष्टोपास्य
भावः कश्चिन्मन्त्रादिरित्यर्थः^(१) । लोकेति यथा लोके व्यवह्रियते षतु-
र्भुजाद्युपेतदेहवान् न त्वदृष्टइत्यर्थः । यावदुक्तेति यावदुक्तेषु यदुप-
पन्नं युक्तिमत् सर्व्वज्ञत्वादि, तेनोपपन्नः सम्यन्नइति मध्यपदलोपी
समासस्तत्पुरुषः । यावदुक्तेषूपपन्नः प्रामाणिकोऽधर्मोऽयस्येति वज्र-
ज्रीर्हिवा । न तु यावद्विदुक्तेषूपपन्नः सहितइत्यर्थः, अद्वैताद्यनङ्गी-
कारेण* यावदुच्यथाव्याख्यातार्थस्य नैयायिकैरनङ्गीकारात् । यदा,

* अद्वैतानङ्गीकारेण,—इति सो० पुस्तके पाठः ।

क्रियाभिः समुदायादेकस्य पृथक्कारणं निर्धारणम् । यथा नराणां
क्षत्रियः शूद्रतमइत्यत्र । तथात्र नास्तीति न निषेधः । तथा च
समुदायसमुदायिवाचकपदयोः समासनिषेधस्यैव तत्पूत्रार्थत्वान्न
निर्धारणाप्रयोजकगुणादिविशेषवाचिपदसमासनिषेधोऽपीति ता-
त्पर्यम् । एवञ्च षष्ठीसमासेऽप्यदोषइत्यवधेयम्,—इति मकारन्दः ।

(१) मन्त्राद्युपासनास्तएवच देवताः न तु विद्यह्ववन्तइन्द्रादयः सन्ति
इति मीमांसकमतम् । विद्यह्ववदिन्द्राद्यभावञ्च मीमांसाभाष्ये महता
संरम्भेन प्रतिपादितः । केषाञ्चिन्मीमांसकानां विद्यह्ववदेवताभ्युप-
गमादग्न्याद्युपासनाविधानाञ्च मन्त्रादिरित्यादिपदम् ।

व्यवहारसिद्धयति चार्वाकाः, किं बहुना, कारवोऽपि यं विश्वकर्मेत्युपासते, तस्मिन्नेवं जातिगोचप्रवरचरख-कुलधर्मादिवदासंसारं प्रसिद्धानुभावे* भगवति भवे सन्देहएव कुतः किं निरूपणीयम्, तथापि,—

सन्देहएव कुतइत्युपसंहारात् सर्व्वाप्येव दर्शनान्येकार्थपरतया^(१) व्याख्यायन्ते । शुद्धोदोषहीनः, बुद्धस्वभावो घटादिभिन्नत्वे सत्तौ-पाधिकचैतन्यरहितः^(२), आदौ सर्गादौ विद्वान् ज्ञानवान्, सिद्धो नित्यः, सम्प्रदायप्रसृतकोवेदं प्रणीय सर्गादिसमुत्पन्नाध्यापकः, अनुयायकः कुलालादिकृतेऽपि घटादौ सत्कारौत्यादिक्रमेण । नचैवमैकमत्येन दर्शनभेदानुपपत्तिः, फलैकमत्येऽपि प्रकारभेदान्^(३) सर्व्वाया विरोधा-

* प्रसिद्धानुभावे,—इति क० पुस्तके पाठः ।

(१) एकार्थपरतया अविश्वकार्थपरतया ।

(२) घटादिभिन्नत्वसमानाधिकरणीपाधिकचैतन्यशून्यत्वं विशिष्टाभावस्त-न्मते उभयाभावात्, अस्मन्मते तद्विशेष्याभावादिति वदन्ति । तच्चिन्त्यं, तथा हि विशेष्याभावस्योभयमतसाधारणत्वे विशेषक-पदवैयर्थ्यापत्तेः । यत् घटाद्यतिप्रसङ्गवारणार्थमेव सत्यन्तमिति । तच्चिन्त्यं, तदतिप्रसङ्गस्यादोषत्वात् । अन्यथा दोषहीनत्वमित्यत्वा-दावपि तथात्वप्रसङ्गात्,—इति मकरन्दः ।

(३) उक्तप्रकारावच्छिन्नधर्मिण्यैकमत्येऽपि प्रकारान्तरभेदेन दर्शनभेदा-दित्यर्थः,—इति मकरन्दः ।

न्यायचर्चेयमीशस्य मननव्यपदेशभाक् ।

उपासनैव क्रियते अवधानन्तरागता ॥ ३ ॥

श्रुतोहि भगवान् बहुशः श्रुतिस्मृतीतिहासपुराणे-
 क्षिदानीं मन्तव्योभवति । “श्रोतव्योमन्तव्यः”—इति
 श्रुतेः ।

भावे विचारोपयोगिसंश्रयस्याप्यभावप्रसङ्गात् । यद्यपि मीमांसका-
 नीश्वरसांख्यमते नेश्वरे संप्रतिपत्तिः, तथाप्युपास्यत्वेन धर्म्मिणि संप्रति-
 पत्तिरस्यैव । कारः त्रिन्वी । विश्वं सर्व्वस्युत्पत्तिमत् कर्म कार्यं यस्य
 स तथा । जातिर्नाश्यादि । गोचं काश्यादि । अथयएव यज्ञे
 त्रियमाणाः प्रवराः । चरणं ब्राह्मण । अनुभावोऽसाधारणं कार्यं
 वेदादि । अतएव भवत्यस्मादिति भवः । तथाच, जातिगोचरदिवत्
 संसारमभिव्याप्य श्रुत्यादिप्रमाणसिद्धे परमात्मनि न सन्देहोऽत-
 स्तत्त्वेष्वरे किं निरूपणीयमित्यर्थः । तथापि धर्म्मिणि भगवति विहित-
 मगने प्रकाराकाङ्क्षायां तत्र विप्रतिपत्त्या सन्देहोऽस्तीति मनसि
 कृत्य मननरूपोपासनैव क्रियते इति समाधत्ते तथापीति ।

न्यायेन चर्चा न्यायचर्चा अनुमितिरूपा, उपासनैवेति संबन्धः ।
 अवधानन्तरागतेत्यनेन श्रुतिप्रामाण्यपाहकन्यायनिरूपणमपि क्षि-
 तम् । अवधानन्तरागतेति संश्रुतीं विवृणोति श्रुतोऽस्तीति ।
 श्रुतिमूलकत्वात् स्मृतेरपि तत्समानविषयतया स्वबोधदाक्षाद्यं

“आगमेनानुमानेन ध्यानाभ्यासरसेन च ।
विधा प्रकल्पयन् प्रज्ञां लभते योगमुत्तमम्”—
इति स्मृतेश्च ।

श्रवणे उपयोगउक्तः^(१) । उत्तमोयोगश्चात्मसाक्षात्कारः । ननु भग-
वति सन्देहाभावेन सिद्धसाधनात् कथमनुमितिः ? सिद्धसाधनं
स्वार्थानुमाने न दोषः प्रमाणसंप्रवस्य संस्थापनात्^(२) * इति चेत्, न,
विनिगमकाभावात्^(३), अन्यस्य परार्थानुमानरूपत्वाच्च । यथा, “अग्नि-

* व्यवस्थापनात्,—इति ह० पुस्तके पाठः ।

(१) एतच्च “श्रोतव्यः श्रुतिवाक्येभ्यः”—इति नियमविध्वयवृत्तभेदोक्तम् ।

बल्लुतस्वात्मप्रतिपादकप्रमाणावस्थापरमेव श्रुतिपदम्, अन्यथा अह-
कार्यकतापत्तेः । पूर्वपूर्वप्रतिपत्तेर्हि उत्तरोत्तरप्रतिपत्तिद्वारकता,
सा श्रुतिमात्रजनितश्रवणसाध्यतायां नियमापूर्वकल्पनया भव्येत,
अव्यक्तव्यवृत्तद्वारकताभयेन पाठिकक्रमोक्तानुमपि तस्य नोचितं
स्यादिति पुराणस्मृत्यादिना श्रुते मगनादिभिः सिद्धिर्भवत्येवेत्याहुः,—
इति मकरन्दः । अन्यत्राप्युक्तम् “स्मृत्यन्यप्रमाणाशब्दत्वेन शक्तमपि
श्रुतिपदं प्रमाणाशब्दत्वेन श्रुतिस्मृती बोधयन्न जात्यधिकम्”—
इति ।

(२) “किं पुनः प्रमाणाणि प्रमेयमभिसंज्ञवन्ते अथ प्रमेयं व्यवतिष्ठन्ते
इति, उभयथा दर्शनम्”—इत्यादि, “प्रमातुः प्रमातव्येऽर्थे प्रमाणाणां
सङ्गरोऽभिसंज्ञवः, असङ्गरोऽवस्था”—इत्यन्तं न्यायमाध्यमचानु-
सन्धेयम् ।

(३) सिद्धसाधनरूपायाः पक्षतायाश्चानुमितिहेतुत्वे तदभावादनुमित्यभाव-
स्योभयत्र तुल्यत्वादित्यर्थः । ननु नोक्तरीत्या सिद्धसाधनस्य दोषात्

देशं जुहोति, यवागं पचति"—इत्यपार्थेन क्रमेण शब्दः क्रमे^(१)
 लक्ष्यते, तथा "श्रोतव्योमन्त्रव्यः"—इत्यपि मननान्तरं अवशे श्रुते-
 स्थात्पर्यामिति चेत्, न °, दृष्टान्ते, होमे द्रव्यान्तरसाधनत्वं यवागूपा-
 कस्यादृष्टार्थत्वञ्च कस्यमिति नीरवात्तथाऽस्तु, प्रकृते त्वनुपपत्त्यभावः †
 अवधानान्तरं मननस्यान्यथोपपाद्यत्वात्^(२), अवधानान्तरागतेति पन्थवि-
 रोधाच्च । "श्रोतव्यः श्रुतिवाक्येभ्यः"—इति बज्जवचनं "कपिञ्जलानाम-
 भेत"—इतिवत् चित्तपरम्, अतोऽरूपान्तरेण^(३) मननमविद्वृद्धमिति
 चेत्, "श्रोतव्योमन्त्रव्यः"—इति सामानाधिकरण्यश्रुतेर्वाचवाच^(४) येनैव

* न इति नास्ति चो० मुक्तके ।

† प्रकृते तदनुपपत्त्यभावः,—इति चो० मुक्तके पाठः ।

किन्वयर्थान्तरतया, तच्च द्वारदोषत्वेन स्वार्थानुमाने न दोषइति यदि
 ज्ञेयान्तर्भावे यत्रत्येति,—इति मकरन्दः ।

- (१) क्रमे शब्दत्वं पाठिकत्वं न तु शब्दप्रतिपाद्यत्वं, क्रमप्रतिपादकाभा-
 वात्,—इति मकरन्दः ।
- (२) अन्यथा सिद्धाधिक्यवशात् ।
- (३) यावतां कपिञ्जलानामात्मनस्याश्रयतया कतिपयपरतायाश्चावश्यं
 कालेन बज्जवचनस्य प्रथमोपस्थितचित्तपरत्वं यथा निर्णीतं, तथा श्रुति
 वाक्येभ्यइति बज्जवचनमपि चित्तपरं वक्तव्यम् । तथा च अवश-
 साधनवाक्यत्रयवोधितप्रकारेभ्यः प्रकारान्तरेणानुमितौ न सिद्ध-
 साधनदोषइति भावः ।
- (४) धर्मिभाषविषयतयैव सामानाधिकरण्यं भविष्यतीत्याश्रयत्वाद् वाचवा-

रूपेण अत्रणं तेनैव रूपेण मननस्योचितत्वात् । न वा, रूपान्तरेण अतस्य * रूपान्तरेण मननेऽप्रद्वामलत्वालनं ब्राह्मव्यापारोनिर्व्वहति, अतस्यामननात् । अतएव^(१), धर्मिस्वरूपे सन्देहाभावेऽपि क्षिति-कर्तृत्वादौ † धर्मो सन्देहात्तत्रानुमेत्यपास्तम् । तथापि धर्मिणि सन्देहानुपपादनाच्च^(२) । न वा, तद्रूपमस्तीश्वरे, यत्र वेदे अतमस्ति । तथा च, 'अतस्यः अतिवाक्येभ्यः'— इत्यत्रासङ्गोचादीश्वरपरसर्ववाक्येभ्यएव^(३) अत्रणे सति कथं मननम् । एतेन^(४) भगवति भवे सन्देहएव किं निरूपणीयमिति कुतः पृथिवीतः कर्तृजन्यत्वसंग्रहान्न च संग्रहएवेत्यपि योजनामात्रमपास्तम्^(५) । यत्तु, अतुतेऽपि भगवति अतुतेः प्रामाण्यसन्देहात्तत्रप्रतिपादितेऽपीश्वरे सन्देहः,— इति । तत्र, "अतस्योमन्तस्यः"— इति सामानाधिकरण्याविरोधात्, मननस्य प्रामाण्यविषयकत्वात् । यदि च अतिरनवधृतप्रामाण्यैव, तदा कथं ततः अत्रणेऽपि वङ्गायावसाध्ये

* रूपान्तरेण अतस्य,—इति नास्ति सो० पुस्तके ।

† क्षितिकर्तृत्वादौ,—इति सो० पुस्तके पाठः ।

‡ सन्देहानुपपादनाच्च,—इति सो० पुस्तके पाठः ।

चेति । "अवयवप्रकारस्योपस्थितत्वेनानुपस्थितप्रकारकल्पनायां गौरवात्"—इति मकरन्दः ।

(१) अतस्यामनने उक्तशास्त्रव्यापारोनिर्व्वहति,—इति मकरन्दः ।

(२) तथा च परमात्मा निरूप्यते इत्यसङ्गतमेवेति भावः,— इति मकरन्दः ।

(३) कपिप्लवे तु वाधात् त्रित्वपरत्वं वङ्गवचनस्येति भावः ।

(४) उक्तरीत्या धर्मिणि धर्मे च सन्देहाभावेन ।

(५) मात्रपदात् योजनैव कृता, न तु सन्देहेऽपपादकं किञ्चिदुक्तमिति सूचितम् ।

प्रवृत्तिः^(१) । तथात्वेऽपि वेदप्रामाण्यानुमानमात्रौचित्यादीश्वरानुमानानुपपत्तिः ।

अथ, सिद्धसाधनं न हेत्वाभासः । उभयथा हि हेत्वाभासता, करणविघटकत्वाद्विद्वद्भूमिकान्तिकथोरिव^(२), तद्विघटनमकुर्वतः स्वतएव प्रतिबन्धकत्वाद्वाधप्रतिरोधवत्^(३) । सिद्धसाधनन्तु न व्याप्तिविघटकं न वा स्वतएव प्रतिबन्धकम् । अतो न हेत्वाभासः । दूषकता त्वर्थान्तरान्तर्भावात् *^(४) इति मतम् । तन्न, व्याप्तिज्ञानस्यैव पक्षधर्मताज्ञानस्यापि तत्कारणत्वात् तद्विघटकसिद्धसाधनस्यापि तदौचित्यात्^(५) । पक्षधर्मताज्ञानं न तत्करणं किन्तु व्याप्तिज्ञानमिति चेन्न,

* दुष्कृतात्वर्थान्तर्भावात्,—इति सो० पुस्तके पाठः ।

- (१) अतथोमन्तश्चइति अतावपि प्रमाख्यसन्देहोऽविशेषादिति भावः ।
 (२) अखिद्वस्याप्युपपन्नमेतत् ।
 (३) प्रतिरोधः सत्यतिपक्षः ।
 (४) “प्रकृतादर्थादप्रतिसंबन्धाद्यर्थान्तरम्”,—इति न्यायसूत्रम् । प्रकृतानाकाङ्क्षिताभिधानमिति फलितार्थः,—इति न्यायसूत्रवृत्तिः । सिद्धे व्याकाङ्क्षानुदयात् सिद्धसाधनस्यैव अर्थान्तरमिति ध्येयम् । अर्थान्तरं च नियच्छान्तया पुत्रसदोषो न हेतुदोषः । तथा च “न्यायोपदेष्टरि सापराधेऽपि स्वात्ममगनसिद्धिरप्रत्यूहैवेति भावः”—इति मकरन्दः ।
 (५) सिद्धसाधनस्यैव सिद्धभावरूपायाः पक्षतायाएवासम्भवादितिभावः । “यद्यपि पक्षतायाः स्वातन्त्र्येण पृथक् कारकत्वात् तद्विघटकत्वेऽपि न ज्ञानविघटकत्वं, तथापि यः पक्षस्तद्वर्तमानज्ञानत्वेन हेतुत्वमिति पक्षतायाश्चवच्छेदकत्वाभ्युपगमेन यादृशस्य हेतुत्वं तादृशज्ञानस्य विघटकत्वमेव,—इति मकरन्दः ।

साधनात् कारणमात्रस्य प्रयोजकत्वात्^(१) । श्रुतिबोधितेऽपि भगवति
 बहुविधकर्तृत्वकौटस्थनिरञ्जनादिश्रुतेः कुत्र श्रुतिर्मुख्यार्था कुत्र
 बोधपरितार्थेति तात्पर्यसन्देहात्^(२) सन्देहइति चेन्न, तथापि धर्मि-
 स्वरूपे संशयानुपपादनात् । तात्पर्यग्राहकन्यायाभिधानमात्रस्यो-
 चितत्वात् । कर्तृत्वादौ सन्देहादुत्कटकोटिकोः । धर्मिष्वेव सन्देहोऽन्यथा
 धर्मि क्वापि संशयविषयो न स्यादिति चेन्न, १ “श्रोतव्योमन्तव्यः”—
 इत्यत्रात्मज्ञानस्य मोक्षहेतुत्वं न तु तद्वर्तिककर्तृत्वादिनिश्चयस्येति
 तत्सन्देहस्यानुच्छेद्यत्वात् । तथापि निर्धर्मकस्य तस्य ज्ञातुमशक्यत्वात्
 तद्वर्तनिस्योऽप्यादरणीयः,—इति चेन्न, परस्परविरुद्धप्रकारेण ॥
 तच्चिन्तनोपपत्तेरिति दिक् ।

† संशयानुपादनात्,—इति श्लो० पुस्तके पाठः ।

‡ सन्देहात्कौटिको, —इति ह० पुस्तके पाठः ।

§ तथापि,—इत्यधिकं ह० पुस्तके ।

॥ परस्परविरुद्धप्रकारेणापि,—इति श्लो० पुस्तके पाठः ।

(१) तथा च पक्षतायाः पृथक् कारणत्वपक्षे तद्विघटकतयापि तदौ-
 चित्यं ध्वनितम् । न च ज्ञायमानप्रतिबन्धकत्वाभावात् सिद्धसाधनं
 हेत्वाभासइति वाच्यं प्राचीनमते अनुमित्यसाधारणदोषस्यैव तथा-
 त्वात्, एवमपि साध्यज्ञानमादाय साध्यस्य तथात्वेन बाधकाभावात्
 —इति मकरन्दः ।

(२) कर्तृत्वं कौटस्थं निरञ्जनत्वं च परस्परविरुद्धमित्यभयत्र श्रुतेर्मु-
 ख्यार्थत्वासम्भवेनावश्यं क्वचिदुपचारस्याश्रयणीयइत्यभिमानः ।

अत्रोच्यते । साध्यज्ञानं न स्वतः साध्यज्ञानविरोधि, धारावाहिक-
 सत्तात्, नापि साध्यासुमितिविरोधि, प्रत्यक्षाधिगतस्याप्यसुमिति
 दर्शनात्^(१), किन्तु सिषाधतिषाघटितपक्षत्वविघटनद्वारा । सिषाधयिषा
 च साध्यज्ञानेच्छा, सा च द्वयी साध्यज्ञानमात्रे तद्विशेषे च । तत्र
 या साध्यज्ञानमात्रेच्छा* सा श्रौतज्ञानान्निवर्त्तताम् । यत्किञ्चिद्वि-
 शेषसिद्धीर्वा हि सामान्येच्छाविच्छेदः । अन्यथा सकलविशेषसिद्धे-
 रसम्भवेन तद्विच्छेदः कापि न स्यादेव । या त्वनुमितिरूपसाध्यज्ञान-
 विश्लेषेच्छा सा कथं निवर्त्तेत, तद्विषयस्य ज्ञानविशेषस्यासिद्धेः ।
 इच्छायाः स्वाविषयसिद्धिनिवर्त्ततात्^(२) । अत्र च, “श्रौतव्योमन्तव्यः”—
 इति श्रुत्या मननस्येष्टसाधनत्वावगतेः श्रौते ज्ञाने वृत्तेऽपि मनन-

* साध्यज्ञानसामान्येच्छा,—इति सु० पुस्तके पाठः ।

† यत्किञ्चिद्विशेषवृद्धौ,—इति सो० पुस्तके पाठः ।

(१) तथाच, वाचस्यतिमिश्रैरुक्तम्, “प्रत्यक्षपरिकल्पितमप्यनुमानेन बुध-
 त्त्वान्ने तर्करसिकाः”—इति । तत्त्वचिन्तामखावप्येतदुक्तम् ।

(२) ननु स्वाविषयसिद्धिनिवर्त्ता नेच्छा किन्तु तद्वीनिवर्त्ता । अन्यथा प्राप्त-
 धनस्यापि तस्याभिमानतत्तद्विच्छाविच्छेदापत्तेः । एवञ्च सिद्धसाधनस्य-
 ऽप्युपपन्नसिद्धेरग्रहे तद्विच्छायाश्चिन्तितेः पक्षता स्यादिति चेत् । अत्राहुः ।
 विषयसिद्धिः साक्षात्नेच्छानिवर्त्तिका, उत्पन्नायास्तस्याविरोधिगुणनिवर्त्त-
 तात् । तस्मात्तद्वेतोरसिद्धत्वज्ञानविघटनद्वारा इच्छान्तरोत्पत्तिप्रतिबन्धक-
 त्वेन तथार्थं वाच्यम् । तत्र प्रकृते सिद्ध्युत्पत्तिमात्रेणैव, सिद्धौ सत्त्वां तदसिद्ध-
 त्वभ्रमसंशयाभावात् । धनादिस्थले च तस्यम्भवेन चाग्निपर्यन्तानुसरञ्जम्,—
 इति मकरन्दः ।

स्याद्विद्वत्त्वात् तच्चेष्टा भवत्येवेति न सिषाधयिषाविघटनद्वारकदू-
षणभावस्य सिद्धसाधनस्यावकाशः, इच्छाविषयत्वावच्छेदकरूपतत्सिद्धेः
सिद्धपदेन विवक्षितत्वात् । अतएव (१) सिद्धसाधनं द्वाविशेषे दोषः,
पृथक् च न दूषणम्, (२) असिद्धपञ्जीव्यत्वेऽपि • वाधवत् स्वतो-
दूषकत्वाभावात्, किन्तु दूषकतायामुपाधेरिव परमुखनिरीषकत्वात् ।
भवेदेवं यदि सिषाधयिषाघटितं पक्षत्वम्, तदेव न, तस्य विशेषण-
तोपलक्षणतयोद्भयथापि दोषात् (३) योग्यतायाश्च तदवच्छेदकरूप-
परिचेद्यत्वादिति चेन्न, सिषाधयिषाविरहसङ्कतसाधकप्रमाणाभावस्य (४)
तत्त्वात् † । स च विघ्नित्वाभावो यत्र साधकप्रमाणसिषाधयिषे स्तः
तत्र विशेषणाभावात्, यत्रोभयाभावस्तत्र विशेष्याभावात्, यत्र साधक-
प्रमाणाभावे सिषाधयिषामाचमस्ति तत्र इयाभावात् सर्वत्राविघ्नितः ।

• असिद्धपञ्जीव्यत्वेऽपि,—इति स० पुस्तके पाठः ।

† सत्त्वात्,—इति सो० पुस्तके पाठः ।

(१) दूषणत्वप्रयोजकसिषाधयिषाविघटनस्यासार्वत्रिकत्वादेवेत्यर्थः,— इति
मकरन्दः ।

(२) द्वितीये हेतुमाह असिद्धीति ।

(३) सिद्धदर्शनादिना तन्नाशान् न विशेषणत्वम्, सिद्धसाधनस्यैऽतिप्रसङ्गा-
न्नोपलक्षणत्वम्,—इति मकरन्दः ।

(४) साधकमानपदं सिद्धिपरम् । तेन घनगर्जितस्थले परामर्शात्मक-
साधकप्रमाणमादाय नाव्याप्तिः । सिद्धपक्षितप्रमाणपरं तदित्यन्ये ।
सिषाधयिषायाश्च विशेषणत्वमेव तदुत्तरस्मरणलक्षणपरामर्शादनु-
मितौ विनश्यदवस्थसिषाधयिषायाश्च तथात्वात्,—इति मकरन्दः ।

यत्र साधकप्रमाणे सत्यपि (१) सिद्धाधिक्रियायाश्चभावस्तत्र नास्तीत्य-
 क्षतिपदपर्याः। तथापि संग्रहं विना कथं न्यायावतारइति चेदित्यम्।
 संग्रहोऽपि न्यायाङ्गं न तावत् न्यायकारणतया, तस्य सिद्धपराम-
 र्शात्मानः (२) संग्रहं विनाऽपि सम्भवात्, कारणत्वासिद्धौ फलवैजा-
 त्यस्यापि कल्पने मानाभावात्, अन्योन्याश्रयाच्च। नापि सहकारित्वेन,
 तद्धि न साक्षात्, सिद्धपरामर्शादिना तन्नाम्नात्, ब्राह्मसिद्धपरामर्शे
 तत्कारणत्वाभावाच्च संग्रहस्य कारणत्वासिद्धौ तत्कल्पनेऽपि माना-
 भावात्। अतएव (३) परम्परयाऽपि सहकारित्वमपास्तम्। नाप्याश्रया-
 तच्छेदकत्वेन, पर्वतत्वादेरेव तथात्वात्। अन्यथा पक्षतावच्छेदक
 धर्म-साध्ययोः सामानाधिकरण्यभानमैयत्वेन पर्वतत्वादेरिव सन्दि-
 त्तत्त्वस्याप्यनुमितौ भानापत्तेः। (४) अथ संग्रहेण खयोग्यतापक्षच्छयात्
 साधकवाधकमानाभावो न्यायाङ्गमिति चेन्न, तथापि संग्रहस्य-
 तन्नात्। संग्रहयोग्यतायास्तदङ्गत्वात् विनिश्चितस्य तद्ग्राहकमानेन

(१) 'सत्यपि'—इत्यत्र, 'सत्यसति वा'—इति मकरन्दसम्मतः पाठः।
 तथा च तेन व्याख्यातम्। "सत्यसति वेति समीचीने असमीचीने
 वेत्यर्थः। सतीति शेषः। तथा च भ्रमप्रमासाधारणानुमितिमात्रस्य
 प्रतिबन्धकतया तस्मिन् सति यत्र सिद्धाधिक्रियायाश्चभावस्तत्र-
 नास्तीति भावः"—इति।

(२) यद्यपि न्यायो न सिद्धपरामर्शात्मा किन्तु पश्चादवयववाच्यं, तथापि
 तन्नापि तज्ज्ञेयत्वे मानाभावात् परामर्शाभिप्रायेण दूषितमिति ब्रह्म-
 यम्,—इति मकरन्दः।

(३) अभिचारादेवेत्यर्थः।

(४) परामर्शादिना तन्नाम्नादित्यत्र शङ्कते अथेति,—इति मकरन्दः।

तदिह संक्षेपतः पञ्चतयी विप्रतिपत्तिः, अलौकिकस्य परलोकसाधनस्याभावात्,

विशेषणस्यापि तत्त्वं * विषयीकृतमिति चेन्न, मिश्रिताभावस्य प्रत्येकसत्त्वेऽपि सत्त्वात्, (१) प्रत्येकस्य न योग्यता केवलान्वयिनि (१) बाधका प्रसिद्धेऽप्येत्यन्यत्र विस्तरः । तथापि, संशयस्यानुमितिमात्राहेतुत्वेऽपि जिज्ञासितार्थानुमितौ † जिज्ञासाद्वारा संशयस्यानुमितिहेतुत्वम् । (१) यदा, ब्रह्मशक्तानिष्टतये न्यायोपासने संशयोऽङ्गमिति (२) संशयं विना योन परितुष्येत् (३) तं प्रति “श्रोतव्योमन्तव्यः”—इति श्रुतेरनन्यगत्या भिन्नविषयकएव धर्मविशेषसंशयोधर्मिणिविषयकन्यायप्रवृत्तिहेतुरित्याख्येयमिति विभावयंस्तत्कारणं विशेषविप्रतिपत्तिमादर्शयति तदिहेति ।

* तथात्वं,—इति ह० पुस्तके पाठः ।

† जिज्ञासितानुमितौ,—इति सो० पुस्तके पाठः ।

- (१) ननु प्रत्येकाभावद्वयं योग्यता तत्र प्रत्येकसत्त्वे नास्तीत्यतश्चाह प्रत्येकमिति । प्रत्येकाभावद्वयमित्यर्थः । साधकमानाभावमात्रस्य तथात्वे जाघवादिति भावः । अन्यथा पक्षताविरहादनुमितिप्रतिबन्धे बाधोहेत्वाभासो न स्यादित्यपि बोध्यम्,—इति मकरन्दः ।
- (२) साध्याभावसाधकस्य बाधकत्वमित्यभिप्रायेणेदम् । यद्यपि पक्षनिष्ठात्वंन्ताभावप्रतियोगिग्राहकमानाविषयत्वं बाधकभावइति विवक्षितं तत्र नासिद्धिकथापि जाघवयव तात्पर्यम्,—इति मकरन्दः ।
- (३) संशयजिज्ञासाऽपि न तावत्कालस्याधिनीति मतान्तरमाह यद्देति ।
- (४) तथा च निवर्त्तत्वेन संशयस्य न्यायाङ्गत्वमिति भावः ।
- (५) तथा च तत्रबोधनाथं संशयवीजविप्रतिपत्तिप्रदर्शनं, न तु तदिना मननासम्भवयेति तात्पर्यम्,—इति मकरन्दः ।

तदिति वाक्योपक्रमे । संचेषोऽवान्तरविप्रतिपत्त्यविवक्षा । विदुः
 प्रतिपत्तिर्ज्ञानमभिज्ञापोवा विप्रतिपत्तिः * । विप्रतिपत्तौ विषयिण्यां
 विषयस्य प्रयोजकत्वं (१) विवक्षित्वा पञ्चमीनिर्देशः । तत्राज्ञौकिके
 तावत्, (२) साक्षात्कारकारणेन्द्रियसन्निकर्षाश्रयत्वं प्रमेयत्वव्यापकं
 न वा? (३) इन्द्रियस्य तु न सन्निकर्षाश्रयत्वं किन्तु प्रतियोगित्वम्—इति
 न विप्रतिपत्तिः, यएव चक्षुषा रूपस्य संयुक्तसमवायः सएव गुरुत्व-
 स्थापीति तस्यापि ज्ञौकिकत्वापत्तेः । किन्तु सामान्यलक्षणप्रत्यासत्त्य-
 जन्ययोगजधर्माजन्यजन्यस्वविषयकसविकल्पकाजन्यजन्यसाक्षात्कारविष-
 यत्वं प्रमेयत्वव्यापकं न वा? (४) अभावसमवाययोस्तादृशप्रति-

* विदुः, इत्यादि, विप्रतिपत्तिः,—इत्यन्तं, नास्ति सो० पुरुषे ।

- (१) शब्दात्मकविप्रतिपत्तौ विषयस्य हेतुत्वाभावात् प्रयोजकत्वपर्यन्तानु-
 सरथम् ।
- (२) ज्ञौकिके परमाख्यादौ अतिप्रसन्निर्यतिरेके च वाधइत्यतउक्तं
 साक्षात्कारेति । संयोगाद्यन्यतमप्रत्यासत्तिजन्यसाक्षात्कारकारणे-
 त्यर्थः । विधिनियेधकोटिप्रसिद्धिरभिधेयत्वघटत्वयोः सुबभा । विस्त-
 रस्तु सत्करन्देऽयुसन्धेयः ।
- (३) तस्य घटसाक्षात्कारकारणघटचक्षुःसंयोगरूपसन्निकर्षाश्रयत्वं चक्षुषो-
 ऽपि न तु तत् ज्ञौकिकमित्यतश्चाह इन्द्रियस्येति । यद्यपि संयोगस्य
 विदुःत्वादिद्रमयुक्तं, तथापि तेन्द्रियविशिष्टसन्निकर्षाश्रयत्वमिन्द्रियस्य
 ज्ञात्माश्रयात्, किन्तु तदुपकक्षितसन्निकर्षाश्रयत्वम् । तद्विदुःत्वं
 किन्तु प्रतियोगित्वमिति । तत्र तस्यप्रतियोगिकसन्निकर्षाश्रयत्वेऽपि
 तस्योपकक्षितत्वमित्यर्थः,—इति सत्करन्दः ।
- (४) न च तन्मते साक्षात्कारस्यैव प्रमात्वेन व्याप्यव्यापकाभेदात्प्रथमं व्याप-
 कत्वग्रहइति वाच्यं उपाधिभेदेन भेदात् । तादृशानुमितिविषयत्वं
 सर्वेषामिति सिद्धवाधनं व्यतिरेके च वाधइत्यतउक्तं साक्षात्का-

योगिसंवन्धिसविकल्पकजन्यसाक्षात्कारविषयत्वेऽपि प्रत्यक्षत्वात् तस्मिन्-
ग्रहार्थं स्वविषयेति विशेषणम् । अत्र यद्यपि घटोऽयमिति सविकल्पके
घटत्वस्य तत्कारण * ज्ञानविषयताऽस्ति, तथापि तज्ज्ञानजन्यनिर्वि-
कल्पकविषयताऽप्यस्ति । न हि तज्ज्ञानजन्यज्ञानगोचरत्वं तज्ज्ञाना-
जन्यज्ञानगोचरताविरोधि, एकत्र ज्ञानद्वयस्य भावा † दित्याहुः ।

असौक्तिकविशेषे तद्दृष्टे प्रयत्नकारणात्मविशेषगुणनिर्वाधिविष-
यकारणात्मविशेषगुणत्वं मानसप्रत्यक्षाविषये वर्तते न वा ? (१) यदा,
सौक्तिकप्रत्यक्षाविषयगुणत्वसाक्षाद्वाप्यजात्यधिकरणत्वमात्मगुणे वर्तते

* तत्कारणक,—इति सो० पुस्तके पाठः ।

† ज्ञानद्वयस्याभावा,—इति स० ह० पुस्तकयोः पाठः ।

रेति । ईश्वरसाक्षात्कारमादाय दोषतादवस्थादाह चरमजन्य-
पदम् । असौक्तिकप्रत्यासत्तिप्रयजन्यसाक्षात्कारमादाय दोषतादव-
स्थादाह पूर्वप्रतीकम् । तत्र जन्यपदमीश्वरज्ञानजन्यतया जग-
तोऽप्रसिद्धिवारणार्थम्,—इति मकरन्दः ।

(१) प्रयत्नकारणमात्मविशेषगुणाविच्छादेषौ, तयोर्निर्वाधिविषयौ सुखं
दुःखे, तत्कारणत्वविशिष्टात्मविशेषगुणत्वं सौक्तिकमानसप्रत्यक्षा
विषये वर्तते न वेत्यर्थः । न च मानसेति अर्थे, मानसप्रत्यक्षपदेन
मनःप्रयोष्यजातिविशेषाश्रयस्योक्तत्वात् तत्र च अर्थत्वाभावात् ।
असुखत्वाभावे वा न वैयर्थ्यम् । सौक्तिकपदस्याप्रसिद्धिवारणार्थम् ।
अत्र प्रयत्नकारणगुणईश्वरज्ञानादिः, तन्निर्वाधिविषयो विशिष्ट-
प्रत्यक्षं, तत्कारणात्मविशेषगुणत्वं तादृशनिर्विकल्पके वर्ततेत्येति
सिद्धसाधनमतस्याह प्रथममात्मविशेषपदम् । आत्मविशेषस्य संसा-
र्थ्यत्वनो गुरुइत्यर्थः । ज्ञानमादाय पूर्वोक्तसिद्धसाधनतादवस्थादाह
प्रयत्नकारणेति । प्रयत्नसाक्षात्कारेत्यर्थः,—इति मकरन्दः । अत्र
वज्रतरमधिकं मकरन्दयवानुसन्धेयम् ।

नवा ? (१) भावनात्मन् न गुणत्वसाक्षाद्भाष्यमदृष्टत्वन् न जातिः (२) ।

परलोके तु, समानकाशीनानेकावृत्ति * शरीरवृत्तिजातित्वं दुःखावच्छेदकत्वासमानाधिकरणवृत्ति न वा ? (१) इति खर्ग, नरके तु दुःखपदस्थाने सुखपदप्रत्येपात् संग्रयः । तादृशी च जातिर्वाच्यादि-शरीरवृत्तिरसाधारणी चैत्रलादिः प्रसिद्धेति विशेषतः । परलोका-भाषे तु सुखदुःखोभयजनक-मच्छरीरातिरिक्तशरीरवानहं न वेति संग्रयः † । चैत्रस्तथा प्रसिद्धः ।

साधने तु (२) प्रागभावत्वाद्यप्रतियोगि कार्यं ‡ प्रतियोगित्व-

* समानकाशीनानेकावृत्ति,—इति सो० पुस्तके पाठः ।

† संग्रयः,—इति नास्ति सो० पुस्तके ।

‡ कार्यं,—इति स० इ० पुस्तकयोः पाठः ।

- (१) प्रत्यक्षाविषयत्वमप्रसिद्धमिति कौत्सिकत्वं विशेषणम् । परमते चोप-रङ्गकमेव तदिति बोध्यम् । सुखत्वादिक्रमादाय सिद्धसाधनवारब्धाय विषयान्तम् । गुणत्वादिना सिद्धसाधनवारब्धाय आत्मपदम् । गुण-पदं स्पष्टार्थम्,—इति सकरन्दः ।
- (२) तथा च गुणत्वसाक्षाद्भाष्यतया धर्मात्वाधर्मत्वयोः गुणत्वसाक्षा-द्भाष्यतेति भावः ।
- (३) सत्तामादाय सिद्धसाधनवारब्धाय अदृश्यत्वम् । अनेकावृत्तिजातित्वं मप्रसिद्धमिति समानकाशीनपदम् । समानकाशीनोत्पत्तिकत्वं तदर्थः । आत्मत्वमनस्त्वादिवृत्तित्वात् शरीरवृत्तीति । अत्र विधिक्षोडिनैया-मिकानां, नेति बौद्धानाम् ।
- (४) सामने त्विति साधनत्वे त्वित्यर्थः । तत्रैवाग्रे विपत्तिप्रदर्शनात् । धर्मि-बद्ध दृष्टादेः प्रागभावाविषयप्रतीतिविषयत्वात्, साधनत्वं च तथा, तस्य प्रागभावभूतया प्रमेयत्वादिनाऽपि सहे प्रागभावविषयत्वविय-मादिति । प्रागभावविषयकप्रतीतिविषयप्रतियोगित्वे साध्ये सिद्ध-साधनं, कार्यस्य घटादेः प्रागभावघटान्योन्याभावाविति समूहा-

प्रागभावान्यप्रागभावाविषयप्रतीत्यविषयप्रतियोगि न वा ? यदा, कार्यप्रतियोगित्वं (१) प्रतियोगित्वप्रागभावान्य प्रागभावाविषयबुद्ध्य-विषयवृत्ति न वा ? इयोरपि प्रागभावत्वे प्रसिद्धिः (२) । यदा, कार्यपूर्ववर्तिनि (३) तन्वियतत्वं वर्तते न वा ? (४) यदा, तज्जाती-योत्पत्तिप्राक्कृतत्वप्रतियोगिव्यापकतावच्छेदकत्वमत्यन्ताभावप्रतियोगि-वृत्ति न वा ?

कम्पनविषयान्योन्याभावप्रतियोगित्वादिति मञ्जुव्यम् । प्रागभावत्वत्व-तियोगित्वाभ्यां तादृशप्रतीत्यविषयाभ्यां सिद्धसाधनवारणार्थं प्रति-योगिप्रागभावान्येति तादृशप्रतीत्यविषये विशेषणम् । प्रागभावप्रति-योगित्वप्रागभावान्येत्यर्थः,—इत्यादि मकारन्दसन्दर्भोऽत्रानुसन्धेयः ।

- (१) यद्यपि पूर्वैकं कार्यत्वस्य सप्रतियोगित्वमभिप्रेतमनेन च कारकतायाः, तथापि साक्षात्सर्ववन्धित्वमेव प्रतियोगित्वमभिप्रेतं तन्नोभयनिष्कृषित सुमयत्र तुल्यमित्यविरोधइति मकारन्दः ।
- (२) ननु प्रथमविप्रतिपत्तौ प्रागभावत्वस्य विवक्षितत्वात् तमादाय प्रसि-द्धिसम्भवेऽपि द्वितीयायामसम्भवः । न हि प्रागभावत्वस्य प्रागभावत्वत्वे वृत्तिरपितु प्रागभावरव, स च न प्रागभावान्यइति चेन्न, प्रागभावत्वं पदेन प्रागभावत्वस्य विवक्षितत्वात् तस्य च तादृशबुद्ध्यविषये प्रागभा-वत्वत्वे वृत्तेः तत्प्रतियोगित्वाच्चेत्येके । प्रागभावत्वपदेन प्रागभावधर्मः प्रमेयत्वं विवक्षितमित्यन्ये,—इति मकारन्दः ।
- (३) अनन्यथासिद्धकार्यपूर्ववर्तिनीत्यर्थः । तेनाकाशादित्युदासः । विभि-न्नस्याप्रसिद्धत्वेऽपि खण्डशः प्रसिद्धेरिति भावः ।
- (४) एकं ब्रह्मैवकारणमेकजातीयं प्रधानं वेत्यत्र संशयमाह यदेति । तस्मा तीयोत्पत्तिप्राक्कृतत्वं यत्र, तत्र ब्रह्माधिकरणत्वं प्रधानाधिकरणत्वं वेत्यत्र व्यापकीभूताधिकरणत्वे अवच्छेदकं विशेषखीभूतं ब्रह्मैव प्रधानं वा नात्यन्ताभावप्रतियोगि व्यापकमित्यत्वादिति, निषेधकोटिः परेषां विधिकोटिरस्माकम्,—इति मकारन्दः ।

अन्यथाऽपि परलोकसाधनानुष्ठानसम्भवात्, तद-
भावावेदकप्रमाणासम्भवात्, सत्त्वऽपि तस्याप्रमाणा-
त्वात्, तत्साधकप्रमाणाभावाच्चेति ।

विज्ञेयं तु, ऋषौकिके परलोकसाधनं वर्त्तते न वा, परलोक-
साधनेऽलौकिकत्वं वर्त्तते न वेति विप्रतिपत्तिः । तथा च, कार्यका-
रणभावाभावे चित्यादिकर्तृत्वान्नेश्वरसिद्धिः, परलोकाभावे च तत्सा-
धनयागादिदृष्ट्यभावे तदुपदेशकतयाऽपि नेश्वरसिद्धिः, अदृष्टा-
सिद्धौ तदधिष्ठातृतयाऽपि नेश्वरसिद्धिरिति चार्वाकाभिप्रायः ।

अन्यथेति अदृष्टादिसत्त्वेऽपि वेदानामाप्नोक्तत्वेन प्रामाण्यावधारणं
विना तद्गोभितस्वर्गादिसाधनयागादौ वञ्चवित्तव्यथायाससाध्ये न
प्रवृत्तिरित्याप्नोवेदकारः सिध्यतीति नास्ति, अन्यथाऽपि वेदानां
नित्यनिर्दोषत्वेन स्तः प्रामाण्यावधारणात्, परतः प्रामाण्येऽपि
कर्त्तृयोगसिद्धसर्वज्ञपूर्वकत्वान्नेषां परलोकसाधनयागाद्यनुष्ठानसम्भवा-
दित्यर्थः । तदभावेति भवतु वेदानां पौद्गल्यत्वाद्योगसिद्धस-
र्वज्ञपूर्वकत्वेनाप्याप्याप्नोक्तत्वं, तथापि तत्र, चित्यादेः कर्त्तृजन्यत्वे
च * प्रत्यक्षादिवाधान्न तस्मिन्नित्यर्थः । सत्त्वेऽपीति वाधकाभा-
वान्तस्मिद्धावपि स न प्रमाणं, प्रमाणपदं हि भावकरणकर्तृव्युत्पत्त्या
प्रमातृसाधनतदाश्रयेषु वर्त्तते, यथार्थानधिगतार्थाधिगतिस्य प्रमा,
तथा च, सदीश्वरः कर्त्ता स्यात् प्रमावांस्तत्करणेन्द्रियादि । मांस्तसम-

* कर्तृजन्यत्वेति,—इति सो० पुस्तके पाठः ।

† तत्करणेन्द्रिय,—इति सो० पुस्तके पाठः ।

तत्र न प्रथमः, कल्पः यतः,

वाधिकारणञ्च स्यात्, न चायं तथेति विपर्ययानुमानादित्यर्थः । अप्र-
माणपुरुषस्य वचः कः अद्वाह्यतीति भावः । तत्साधकेति कार्यत्वादे-
रुपाधिदुष्टत्वात्, चित्तिवेदादेः कर्तृजन्यत्वसाधकमेव नास्तीत्यर्थः ।

तत्र चार्वाकस्यायं भावः, कार्यकारणभावे प्रत्यक्षं न तावन्मानं,
धर्मिस्वरूपप्रत्यक्षेऽपि तत्र संग्रयात्, नचान्वयव्यतिरेकानुविधान
ज्ञानसहकारिविरहात्सदिति वाच्यं तन्मात्रस्य व्यभिचारिसाधारणत्वात्,
नियमान्वयवासिद्धोऽस्य ब्रह्माकलङ्कितत्वेनानवधारणात्, नाप्यनुमानं,
तस्य मया मानत्वेनानभ्युपगमात्, तत्साधने क्वचिदसिद्धावन्वयिनो-
ऽसम्भवात्, तदप्रसिद्धौ * व्यतिरेकाज्ञानात् केवलव्यतिरेक्यनवतारात्,
मम त्वप्रमितस्यासत्ख्यात्यभ्युपगमात् न निषेधाप्रसिद्धिरित्यतश्चाह
तत्रेति । तेषु मध्ये न प्रथमः पक्षः, कल्पोच्यतः, कल्पनाऽसत्ख्यातिस्त-
द्विषयः (१) । (१) तथाहि, कार्यकारणभावानभ्युपगमे परप्रतिपत्ति-

* तत्साधनेऽपि क्वचिदप्रसिद्धावन्वयिनोऽसम्भवादसिद्धौ,—इति च •
पुस्तके पाठः ।

- (१) न प्रथमः कल्पइति सामानाधिकरण्ये प्रथमकल्पस्य हेत्वभावरूपतया
तदभावस्य साध्यस्य हेतुरस्तीति पर्यवसाने, यतो हेतुरस्तीत्यत्र साध्या-
विशेषेण हेतुत्वान्वयानुपपत्तिः स्यात् । यदि च न प्रथमः कल्पइत्यस्य
हेत्वभावकल्पेन प्रामाणिकइत्यर्थस्तथापि यतो हेतुरस्तीति अधिक-
रणम् । तथा च हेत्वभावकल्पेन प्रामाणिकः असत्ख्यातिविषयत्वा-
दित्यत्र नोक्तदोषइति तदर्थपरतया व्याख्यातम्,—इति मकरन्दः ।
(२) यद्यपि पक्षादेरप्रसिद्ध्या नोक्तानुमानसम्भवस्तथापि तन्मतानुसा-
देऽसत्ख्यात्युपनीतपक्षादिकमात्मनः तत्पक्षाभावसाधनमुपपन्नम् ।
परमार्थतत्त्वेतदस्वरसादेव आघातं दर्शयति तथाहीति ।

सापेक्षत्वाद्नादित्वाद्द्वैचित्याद्विश्वदृष्टितः ।

प्रत्यात्मनियमाहुक्तेरस्ति हेतुरलौकिकः ॥ ४ ॥

फलकवचनप्रयोगात्पुपन्नेः, यथा यथा तन्निराकरणाय प्रयत्नस्तथा तथा तस्यैवापनेरिति व्याघातएवेत्यर्थः । तथापि साधकं विना न तस्मिद्धिरिति चेत्, तथाच सापेक्षत्वादिति । विवादपदस्य सापेक्षत्वात् सहापेक्षया वर्तमानत्वात् कादाचित्कत्वादित्यर्थः । तच्च किञ्चित्कालात् संबन्धिते सति किञ्चित्कालसंबन्धरूपं कार्याणां प्रत्यक्षसिद्धमित्यन-
न्यथासिद्धमेतत्* । (१) अस्मादनन्तरमिदं भवत्येतद्भावे नेति प्रत्यक्षमेव कार्यकारणभावे मानम् । अतएव (२) प्रागभावस्य कादाचित्कत्वेऽपि न तच्च तस्मिद्धिः । प्रागसत्त्वस्य विवक्षितत्वदा । अपि च, इदमस्मान्नियत-
पूर्वसदित्यपि (३)† प्रत्यक्षं तच्च मानम् । प्रत्यक्षे आनन्यथासिद्धि-नियमां
प्रावधारणहेतुब्रह्मनिवर्त्तकसर्कोदघ्नयिष्यते इति भावः‡ । (४) यदा §

* कार्याणां प्रत्यक्षमनन्यथासिद्धमेतत्,—इति सो० पुस्तके पाठः ।

† नियतपूर्वभावी भावइत्यपि,—इति ह० पुस्तके । नियतपूर्वभा-
वीत्यपि,—इति स० पुस्तके पाठः ।

‡ प्रत्यक्षे,—इत्यारभ्य, भावः,—इत्यन्तं नास्ति ह० पुस्तके ।

§ यदा,—इति नास्ति सो० पुस्तके ।

(१) प्रागभाववारणाय प्रत्यक्षं विश्विनष्टि अस्मादिति ।

(२) उल्लसत्त्वस्य प्रागभावे असम्भवादेव ।

(३) अनन्यथासिद्धिनियतपूर्वसदित्यर्थः ।

(४) ननु प्रदं प्रति प्रत्यक्षमुपन्यासानर्हमेव अनुमानप्राययैव तच्च तस्य
सप्तकलाङ्गीकारात् । किञ्च कादाचित्कत्वमुपन्यस्तमसप्तकमेवैवं स्या-
दित्यतश्चाह यदेति,—इति मकरन्दः ।

प्रत्यक्षसहकारित्वेनानुमानमेवोपन्यस्तम् । (१) यद्वा, प्रथमतोऽनुमान-
प्रामाण्यं प्रसाध्य कार्यं सहेतुकं कादाचित्कत्वात् यच्चैवं तच्चैवं यथा-
ऽऽकाशम् । न च साध्याप्रसिद्धिः, कियद्भागे प्रत्यक्षेणैव तत्सिद्धौ तदवि-
षयेऽनुमानात् । न चोत्पत्तेः कादाचित्कत्वेऽपि न सहेतुकत्वं, तथात्वे
वोत्पत्तिमत्त्वापत्तावनवस्येति वाच्यं कार्यस्याद्यक्षणेन सह* स्वरूपसंब-
न्धेव (२) ह्युत्पत्तिः † कार्यक्षणस्वरूपयोश्चोत्पत्तिमत्त्वेन हेतुमत्त्वात् ।
(३) यद्वा, उत्पत्तिगर्भः ‡ किञ्चित्समयसंबन्धः कादाचित्कत्वम्, (४) अत-
एव न प्रागभावे व्यभिचारो नचोत्पत्तेरुत्पत्तिमत्त्वेन हेतुमत्त्वात् सइति
न तथा व्यभिचारः † । एतेनानुमानपक्षे 'हेतुरस्ति सापेक्षत्वात्' इत्यत्र
हेतोरसिद्धावाश्रयासिद्धिः सापेक्षत्वस्य कार्यधर्मत्वेन हेताववृत्तौ स्वरू-
पासिद्धिश्च, कार्यस्यैव पक्षत्वे, सापेक्षत्वादित्यस्य हेतुमत्त्वादित्यर्थे साध्या-

* सह,—इति नास्ति शो० पुस्तके ।

† संबन्धोऽद्युत्पत्तिः,—इति ह० पुस्तके ।

‡ उत्पत्तिगर्भः,—इति पाठान्तरम् ।

§ नचोत्पत्तेरुत्पत्तिगर्भः सइति न तथा व्यभिचारः,—इति शो०
पुस्तके ।

- (१) नन्वनुमानप्रामाण्ये किं सहकारितया स्वतस्तस्यैव समर्थत्वात्, अप्रा-
माण्ये सहकारित्वमपि न स्यात्, किञ्चैवं प्रत्यक्षात्वाशुमितित्वयोः सङ्ग-
रापत्तिरित्यनुग्रयेनाह यदेति,—इति मकारन्दः ।
- (२) स्वर्थस्यन्दात्मकेन क्षणेन समं घटादेः कार्यस्य संबन्धान्तराभावा
दिति भावः ।
- (३) यथाश्रुते कादाचित्कत्वं प्रागभावे व्यभिचारि, प्रागसत्त्वविशेषितश्च
व्यर्थविशेषेणैवत्यस्तमित्यवचेराह यदेति,—इति मकारन्दः ।
- (४) नन्वेवमुत्पत्तिमात्रमेव हेतुरस्तु अधिकस्य व्यर्थत्वादिति चेत् न,
इच्छत्वात्, उत्पत्तिगर्भपदेनोत्पत्तिरूपस्य विवक्षितत्वात्, तथाचाद्य-

विशेषः, कादाचित्कत्वादित्यर्थे च प्रागभावेन व्यभिचारइत्यपास्तम् ।

ननु हेतुरपि यदि सदातनस्तदा तत्सापेक्षस्य कार्यस्यापि तथा
त्पापत्तिरिति कादाचित्कत्वमहेतोरिवाकाङ्क्षादेः सहेतोरपि सप-
क्षात्* स्यात्तमित्यसाधारणं (१) स्यादिति हेतुः कादाचित्को-
वाच्यः, तथा च तस्यापि कादाचित्कत्वं हेत्वपेक्षयेत्यनवस्थापत्तिः,
अहेतुकत्वे च तददेव कार्यमप्यहेतुकं कादाचित्कं स्यादित्यतश्चाह
'अनादित्वात्'—इति । हेतोरपि कादाचित्कत्वं स्वहेतुकादाचित्क-
त्वादेव । प्रामाणिकी चेथमनवस्था वीजाङ्कुरवन्न दोषायेत्यर्थः ।

ननु कारणमात्रसिद्धावप्येकमेकजातीयं वा कारणमस्तु कार्य-
जातस्य, तथास्तदादिनैव ब्रह्मज्ञानमिति न तदर्थमुपदेशो (२) न वा
विसृष्ट्यसाधनीजन्यं कार्यं सिध्यतीत्यतश्चाह 'वैचित्र्यात्' । भिन्न-
जातीयकारणानन्तरं तथाभूतकार्यविषयकं प्रत्यक्षमेव विचित्रे
साधने † ज्ञानमुपन्यस्तम् । यदा, वैचित्र्यं कार्यस्यविचित्रहेतुकत्वे

* सापेक्षात्,—इति सो० पुस्तके ।

† वैचित्र्यसाधने,—इति ह० पुस्तके ।

समयसंबन्धस्य हेतुत्वे पर्यवसानम् । यदा, उत्पत्तिगर्भउत्पत्ति-
घटनः किञ्चित्समयश्चाद्यसमयः तत्संबन्धइत्यर्थे तत्रैव पर्यवसानम्,
विसर्गभ्रून्धपाठादित्वाङ्कः । यद्यप्यत्रापि स्वरूपस्यैव तत्संबन्धत्वे तत्र
च पूर्वमुत्पत्तिमत्त्वेनेत्यत्तेरित्त्वयिममग्रविरोधस्यत्रापि स्वरूपाति-
रिक्तस्य संबन्धस्योत्पत्तिरूपत्वं तत्र चात्माश्रयादनवस्थानाच्च नेत्य-
त्तिमन्वमिति मताभ्युपगमानुसारेखेदम्,—इति मकरन्दः ।

(१) असाधारणं स्यादिति अगमकं स्यादित्यर्थः,—इति मकरन्दः ।

(२) ननु तद्ब्रह्मात्मकं प्रधानात्मकं वाऽतीन्द्रियं नास्मादिना ब्रह्म-
ज्ञानमिति यदि ब्रूयात्तदा दोषान्तरमाह न वेति,—इति मकरन्दः ।

न ह्ययं संसारोऽनेकविधदुःखमथोनिरपेक्षोभवितु-
मर्हति । तदा हि स्यादेव न स्यादेव वा, न तु
कदाचित् स्यात् ।

स्त्रिङ्गमेव । उभयत्राप्यभिन्नलाभिन्नजातीयत्वयोर्हेतोः^(१) कार्यस्व-
भेदविजातीयत्वे आकस्मिके स्यातामिति तर्कः सहकारीत्यर्थः ।

तथापि दृश्यमानविचित्रहेतुकमेव कार्यमस्त्विति नादृष्टसिद्धिरि-
त्यतश्चाह 'विश्वदत्तितः' । विशेषां प्रेक्षावतां परलोकार्थितया यागादौ
प्रवृत्तिः प्रेक्षावत्प्रवृत्तित्वेन सफला, फलसाधनत्वञ्च यागादेराश-
विनाशित्वेन* न स्यादिति तज्जन्यफलानुकूलमदृष्टं कल्प्यते इत्यर्थः ।

तथापि तददृष्टं भोग्यनिष्ठमुत भोक्तृनिष्ठम् ? अन्येऽपि किं प्रति-
भोक्तृनियतं साधारणं वा ? इत्यतश्चाह प्रत्यात्मेति । भुक्तेः सुखदुःख-
साक्षात्कारस्य प्रत्येकात्मनियतत्वात् साधवाच्च तदुपपादकं प्रति-
भोक्तृ नियतमेवादृष्टं कल्प्यते इत्यस्ति हेतुरसौकिकइत्याद्यक्षवकार्य-
संग्रहः ।

यथोक्तप्रत्यक्षानुमानयोरन्यथासिद्धिनिरासाय तर्कमाह न ह्यथ-
मिति । अनेकविधेति सुमुचुवैराग्यार्थं कार्यवैचित्र्यस्फोरणार्थं वा ।

* विनाशित्वे,—इति सो० पुस्तके ।

(१) जातीयत्वयोर्हेतोरिति मकरन्दसम्मतः पाठः । तथाच मकरन्दसन्दर्भः ।
“हेतोरभिन्नत्वे अभिन्नजातीयत्वे वेत्यर्थः । हेतोरिति पाठेऽप्यर्थतः
सर्वार्थइति ध्येयम्”—इति ।

तत्र विचिन्नादृष्टसाधनोपयुक्तम् । निरपेक्षत्वञ्च किञ्चित्पदार्थावधि-
कोत्तरत्वव्याप्यकालसंबन्धित्वम्* । न च प्रतियोग्यप्रसिद्धिः, तस्या-
सत्स्थातिवादिनः सांख्यवहारिकस्य सापेक्षत्वस्यापि † स्वीकारात् ।

ननु, निरपेक्षत्वेनैकेन व्याप्येन स्यादेव न स्यादेवेति रूपं ‡ व्या-
पकद्वयं विरुद्धं कथमापाद्यते । न ह्येकं मिथोविरोधिद्वयव्याप्यम् ।
तु शब्दस्यार्थतः(१), कादाचित्कत्वाभावस्य स्वतन्त्रस्यैवानिष्टापादनार्थ-
त्वात् § । अत्राहुः । निरपेक्षत्वेन कादाचित्कत्वव्यतिरेकएवापाद्यः,
न च स्यादेव न स्यादेवेति पक्षद्वये(२) ॥ पर्यवस्यति । अतएव तु
शब्दोऽपि सङ्गच्छते । (३)यद्वा, कार्यं यदि निरपेक्षं स्यात्, स्यादेव
नित्यं स्यादाकाशवदिति स्वमते, तन्मते तु न स्यादेव केवलान्वय-
त्यन्ताभावप्रतियोगि स्यात् अपुष्यवत्, उभयत्र तु कादाचित्कत्वं न
स्यादिति । यद्वा, एतदुत्तरकाशानुत्पत्तिकोऽयं षटोयद्येतदुत्तरका-

* संबन्धित्वं,—इति शेषो पुस्तके ।

† सांख्यवहारिकस्यापि,—इति शेषो पुस्तके ।

‡ नस्यादेववेतिरूपं,—इति ह० पुस्तके ।

§ अनिष्टापादनत्वात्,—इति ह० पुस्तके ।

॥ पक्षद्वयेपि,—इति ह० पुस्तके ।

(१) परस्परार्थाङ्गीभावस्य तु शब्दार्थत्वादिति भावः ।

(२) पक्षद्वये नित्यत्वात्कीकत्वयोरन्यतरपक्षे ।

(३) नन्वस्वमते नित्यत्वपक्षेऽपि पर्यवस्यति न त्वकीकत्वे, असत्त्वात्वन-
भ्युपगमे सांख्यवहारिकस्यापि तस्यानभ्युपगमादित्यदचेराह यदेति,—
इति मकरन्दः ।

खानुत्पत्तिकत्वे सत्येतत्पूर्वकासोत्पत्तिकामपेक्षोत्पत्तिकः* स्यादे-
तत्पूर्वकासृष्टिः स्यात्^(१) । यदा, यद्यमेतत्कालीनोत्पत्तिको-
घटः^(१) सृष्टेतुकोन स्यादेतत्पूर्वकालीनः स्यात् ।

यदा, घटो यदि घटव्यवहितकालानधिकरणपदार्थाधिकरणस्य-
णोत्तरत्वव्याप्योत्पत्तिर्न स्यात् घटव्यवहितकालः स्यात्^(१) तत्काल-
सृष्टिघटादिवदिति तत्र तत्र सत्त्वापादनं[†] स्यादेवेत्यस्यार्थः ।

* पूर्वकासोत्पत्तिकालानपेक्षोत्पत्तिकः,—इति ह० पुस्तके ।
† सत्त्वापादनमिति,—इति सो० पुस्तके ।

(१) एतदुत्तरकालेति एतच्च पक्षविशेषणमुत्तरकालोत्पन्नघटांशे आपा-
दकालसिद्धिवारणाय । पूर्वकालीनघटे अंशतः सिद्धसाधनवारणाय
अयमिति । पूर्वकालीनासृष्टिरित्यर्थः । ** उत्तरकालोत्पत्तिके
अभिचारादाह सत्यन्तम् । एतद्घटसमयोत्पत्तिकघटादौ अभि-
चारादाह तत्पूर्वकालेति । अव्यवहितपूर्वकालेत्यर्थः । तथाच
चिरतरकालोत्पन्नोऽत्र दृष्टान्तः, अन्यथा यथाश्रुतस्याप्रसिद्ध्या
तदसिद्धेरित्यवधेयम् । तेनापि तादृशकालाद्यपेक्षयात् दृष्टान्तासि-
द्धिरेवेत्यतश्चाह प्रथममुत्पत्तिपदं, चरममुत्पत्तिपदं चिन्त्यम् ।
** वस्तुतस्तु गन्धव्याप्तेन तत्पूर्वकालोत्पत्तिकसापेक्षोत्पत्ति-
कत्वाभावो विवक्षितः । तथाच गान्धवहितत्वविवक्षा गवा अख-
खाभावे अर्थत्वशङ्का गन्धानित्यस्य दृष्टान्तत्वे तदसिद्धिः,—इति
मकरन्दः ।

(२) पूर्वकालोत्पत्तिके इष्टोत्पत्तिवारणाय एतत्कालीनोत्पत्तिकइति
पक्षविशेषणम् ।

(३) घटव्यवहितकालानधिकरणत्वं घटाव्यवहितकालाधिकरणत्वं पथ्य-
वस्यति । यस्तु आकाशादेरपि तथात्वे तदादायापादकालसिद्धिः स्या-
दिति घटव्यवहितकालानधिकरणत्वं [यथाश्रुतमेवामिममिति ।
तन्न, अन्यथासिद्धस्य पदार्थविशेषणस्यावश्यकत्वात् । अन्यथा

अन्यकासात्पत्तिकोऽर्थं घटोयद्येतत्पूर्वकासात्पत्तिकः स्यात्
एतत्कासोत्पत्तिकोऽर्थं स्यात्^(१) । यद्वा,^(२) सकसकासात्पत्तिरर्थं
घटो यदि निरपेक्षः स्यात् किञ्चित्कासात्पत्तित्वे सति किञ्चि-
त्कासत्पत्तिर्न स्यात् । तेन पक्षविशेषणमहिष्वाऽस्वीकर्त्वं सि-
ध्यति^(३) । यद्वा,^(४) एतावत्कासपूर्व्यापरकासात्पत्तिर्घटो यद्येता-

दखल्पादिकमादाय दोषतादवस्थापत्तेः । तस्मादुभयमप्यदोषइति ।
रासभाद्युत्तरत्वसामानाधिकरण्याद्विपर्ययानुमाने कारकत्वं न सि-
द्धेदिति व्याप्यत्वपर्यन्तम् । न चानन्यथासिद्धत्वेनैव तद्वारणमिति
वाच्यं रासभादेरपि तथात्वात् । अन्यथा कारकताकक्षणे नियमां
ज्ञोपादानमनर्थकं स्यात् । तत्रच तस्याविवक्षितत्वे प्रकृतेऽपि
तथाऽस्त्विति । प्रतियोगी च परस्यासत्त्वाद्युपनीतइति स्मर्त्तव्यम् ।
घटव्यवहितकाणत्वं घटानधिकरककाणत्पत्तित्वमापाद्यम्,—इति
मकरन्दः ।

- (१) अन्यकासात्पत्तिके इष्टापत्तिवारणाय अन्यकासात्पत्तिकइति
पक्षविशेषणम् । उत्तरकासात्पत्तिकोऽत्र दृष्टान्तः ।
- (२) सकसोति एतच्च पक्षविशेषणं नित्यत्वेनेष्टापत्तिवारणाय । अक्षीकत्वे
व्यभिचारवारणाय अयमिति । प्रामाणिकइत्यर्थः । किञ्चित्काणत्पत्ति
र्न स्यादित्येव कृते व्योमादौ व्यभिचारइत्यतश्चाह किञ्चिदिति ।
प्राक्कासात्पत्तित्वे सतीत्यर्थः । तेन प्रागभावे न व्यभिचारः । यद्यपि
सत्यन्तमेव समर्थमिति अर्थविशेष्यत्वं, तथाप्यख्यहाभावश्चापाद्यइति
ध्येयम्,—इति मकरन्दः ।
- (३) विशिष्टाभावउभयथा सकसकाणत्पत्तितया सकसकासात्पत्तितया च ।
तत्राद्यस्य पक्षविशेषणमहिष्वा अभावे द्वितीयस्य पर्यवसानम् ।
तत्रानिष्टमिति सापेक्षत्वसिद्धिः,—इति मकरन्दः ।
- (४) एतावदिति पूर्व्यापरकाणमात्रत्पत्तिघटांश्चे सिद्धसाधनवारणाय पक्ष-
विशेषणम् । एतावत्काणत्पत्तौ तत्पूर्वकासात्पत्ते व्यभिचारादाह
सत्यन्तम् । एतावत्पदं काणविशेषणमत्रासिद्धिवारणम् । तत्-
कासापेक्षे घटादौ सत्यन्तमात्रं व्यभिचारीत्वतश्चाह एतत्काणत्वव-

अकस्मादेव भवतीति चेन्न,

वन्कालपूर्वकालावृत्तित्वे सति एतत्कालाव्यवहितपूर्वकालवृत्तिपदार्थाधिकरणक्षणोत्तरत्वव्याप्यकालेन स्यादेतावन्कालवृत्तिर्न स्यादिति* न स्यादेवेत्यस्यार्थः । अतएव कालान्तरावृत्तित्वे सत्येतत्कालवृत्ति स्यादिति कादाचित्कत्वाभावापादनमपीति सम्प्रदायविदः ।

कार्यकारणभावग्राहक-माने, कादाचित्कभावो † निर्हेतुकोभावत्वात् व्योमवदिति सत्प्रतिपक्षं शङ्कते अकस्मादिति । अत्र किञ्चिदो यदा हेतुमात्रपरः, तदा तस्य नञ्जा संवन्धाद्भूत्वभावे भवन् संभ्यते । यदा तु भवनक्रियायामञ्जा संवन्धः, तदा प्रसज्यप्रतिषेधे भवननिषेधोऽर्थः । किञ्चिद्-समस्यमानेनापि नञ्जा भवतीत्यस्यान्वयात् । असामर्थ्येऽप्यस्यार्थान्पश्या राजदारादिति वत्समासः । अ-ब्रह्मस्यैव वाऽयं समासं विना प्रयोगः 'अ मा नो ना प्रतिषेधवचनाः'—इति कोषात् ।

* कालावृत्तिर्न स्यादिति,—इति सो० पुस्तके ।

† कादाचित्कत्वाभावो,—इति सो० पुस्तके ।

हितेत्यादि । मनुत्तरकालोत्पत्तिकण्वाच्च दृष्टान्तः अन्यत्रापादकवैयर्थ्यात् तत्र च तत्पूर्वकालवृत्तिनित्यादिसापेक्षत्वादापादकवैयर्थ्यमित्यतश्चाह अव्यवहितेति । मन्वन्त्यासेनेतत्कालव्यवहितपूर्वकालावृत्तीत्यर्थः । नित्यन्तु व्यवहितेपि वर्तते इत्यदोषः,—इत्यादि मकरन्दसन्दर्भोऽत्रानुसन्धेयः ।

हेतुभूतिनिषेधेन खानुपाख्यविधिर्न च ।

स्वभाववर्धना नैवसवधेर्नियतत्वतः ॥ ५ ॥

हेतुनिषेधे भवनस्यानपेक्षत्वेन* सर्वदा भवनम-
न्निषेधात् । भवनप्रतिषेधे प्रागिव पश्चादप्यभवनम-

तदुभयं निरस्यति हेतुभूतीति । अथ हेतुभवनयोर्निषेधस्य^(१)
निषेधाभ्यनुष्णाफलकत्वात् पर्युदासनञ्चा हेतुव्यतिरिक्ताङ्गवनं अभ्यते †,
अहेतुस्य कार्यरूपमवच्छेदं च, तदा खानुपाख्यविधिः, तं निषे-
धति खानुपाख्येति । खं कार्यम् । अनुपाख्येर्निर्दुर्भक्तोऽस्त्रीकः ।
अथाशकण्णदिवद्युत्पन्नैवायमकसोऽस्त्वन्दः किंश्चोऽस्त्वभावपरो-
वा, तदा स्वभावादेव कार्यस्य कादाचित्कत्वमित्यर्थः, तथाह
स्वभावेति । सर्वत्र हेतुमाह अवधेरिति । नियतावधिसंवन्धित्वे-
नैव विवादपदस्य कादाचित्कस्य कार्यस्य सतर्कस्य प्रत्यक्षेण वि-
धेयीक्रियमाणत्वादित्यर्थः । क्रमेण तर्कमेवाह ‡ हेत्विति । भवनस्य
सत्त्वस्याविशेषात्^(२) सदातनत्वे कार्यस्य कादाचित्कत्वव्याघातइत्यर्थः ।
भवनेति भवनस्य उत्पत्तेः सदा § प्रतिषेधे प्राक् पश्चादिव मध्येऽप्य-

* भवनस्यानपेक्षत्वे,—इति का० पक्षके ।

† अभ्यते,—इति नास्ति से० पक्षके ।

‡ तर्कमाह,—इति ह० पक्षके ।

§ सदात्पत्तेः,—इति से० पक्षके ।

(१) यद्यपि हेतुतोयङ्गवनं तस्यैव विशिष्टस्यैकस्य निषेधात्तदभ्यते,—इति
द्विवचनमयुक्तं, तथापि विशिष्टमपि तदुभयात्मकमेवेति यथो-
क्तम्,—इति मकरन्दः ।

(२) हेतुनिषेधे भवनमुत्पत्तिरूपं न सम्भवतीत्यस्यपरत्वात् अस्वत्वात् ।

विशेषात् । उत्पत्तेः पूर्वं स्वयमसत्तः स्वोत्पत्तावप्रसुत्वेन स्वस्मादिति यद्भ्रानुपपत्तेः । पौर्वापर्यनियमश्च कार्यकारणभावः । न चैवं पूर्वमपरञ्च, तत्त्वस्य भेदाभिधानत्वात् । अनुपाख्यस्य हेतुत्वे प्रागपि सत्त्वप्रसक्तौ पुनः सदात्मत्वापत्तेः ।

भवनप्रसङ्गात् कदाचिद्भवनयाहिप्रत्यक्षबाधइत्यर्थः । उत्पत्तेरिति स्वोत्पत्तेः पूर्वं यदि खं भवेत्, तदा नियतकालोत्पत्तौ हेतुः स्यात्, न चैवम् । असतोऽपि हेतुत्वे प्राक् पश्चादपि कार्यसत्त्वप्रसङ्गेन तदनुपलब्धिविरोधइत्यर्थः । कार्यकारणयोरभेदे विरोधात्तरमाह पौर्वापर्येति । पटार्थिनः पटमेव नेपाददते किन्तु तात्पूर्वकात् स्वर्त्मनस्त्वन्मूनिनि स्त्रोकव्यवहारसिद्धकार्यकारणभावविरोधइत्यर्थः । तत्त्वस्य पौर्वापर्येत्यर्थः । अनुपाख्यस्यार्थक्रियात्मनकलाभावेऽप्यनिष्ठप्रसङ्गान्तरमाह अनुपाख्येति । एतत्पटानुत्पत्तिश्चो भवेत्तत्पटोत्पादकानुपाख्योत्तरश्चः स्यादेतत्पटाधिकरणं स्यादित्यर्थः । यद्यपि स्वभावः कार्यं तद्द्रव्योवा, आद्यः अकस्मादिति निरासेनेव निरस्तः, अन्ये धर्मस्य कारणत्वमङ्गीकृतमेव, तथापि यथा परमाणुतत्कारणयोरकारणत्वेऽपि* स्वभावादेव नियतदेशवृत्तित्वं^(१),

* परमाणुतत्परिमाणुयोरकारणत्वेपि,—इति पाठोभवेतुं युक्तः ।

(१) अकारणत्वेपीति कारणत्वाविशेषेपीत्यर्थः । नियतेति परमासीद्देशत्वमपरस्य तद्वृत्तित्वमपि स्वभावादेव यथा नियमइति भावः । नियतदेशवृत्तित्वं नियतसंबन्धित्वं विवक्षितमित्यन्ये,—इति मकरन्दः ।

स्यादेतत्, जाकस्मादिति कारणनिषेधमात्रं वा, भवनप्रतिषेधो वा, स्वात्महेतुकत्वं वा, निरूपाख्यहेतुकत्वं वा, ऽभिधित्सितमपित्वनपेक्षएव कश्चिन्नियतदेशवत् * नियतकास्रस्वभावइति ब्रूमः ।

निरवधित्वेऽनियतावधिकत्वे वा कादाचित्कत्वव्याघातात् ।

यथा वा कारणत्वाविज्ञेयेऽपि पटस्य तन्तुदेवदृष्टित्वं न तु वेमादिदेशदृष्टित्वमिति स्वभावादेव नियमः, तथा कार्यस्याहेतुकत्वेऽपि तन्तुकारणत्वाभिमतनियतोत्तरकास्रदृष्टित्वं न तु कास्रात्तरदृष्टित्वमिति स्वभावादेव कादाचित्कत्वं स्यादिति ब्रूते अपित्विति । ये ये निरवधयोद्दृष्टास्तेषां नियमेन कादाचित्कत्वस्वभावविरहात् निरवधिकत्वकादाचित्कयोर्विरोधाच्चिरवधिकत्वे कादाचित्कत्वस्वभावएव^(१) न निर्वहेदित्यभिप्रेत्य परिहरति निरवधित्वे इति । अयं चणोच्येतत्पटध्वंसानामयः सञ्जेतत्पटप्रागभावाग्रयो न स्यादेतत्पटाधिकरणं स्यादिति भावइत्यन्ये ।

* नियतदेशस्वभाववत्,—इति आ० पुस्तके ।

(१) अथादाचित्कत्वमाकाशादिषु न तत्तद्बुद्धिर्माधीनमगनुगमादिति निरवधित्वनिरवधनमेव मन्तव्यमन्यत्रान्यस्यासम्भवादिति परस्परविरोधावधारणेन निरवधित्वे कादाचित्कत्वस्वभावविरोधइति भावः,—इति मकरन्दः ।

ननुत्तरकालसिद्धित्वमात्रं कादाचित्कत्वं किन्तु प्रागसत्त्वे सति । सावधित्वे तु सएव प्राच्योहेतुरित्युच्यते । अस्तु प्रागभावएवावधिरिति चेन्न, अन्येषामपि तत्काखे सत्त्वात् । अन्यथा तस्यैव निरूपणानुपपत्तेः । तथाच न तदेकावधित्वमविशेषात् ।

ननुत्तरकालसंसर्गित्वं कादाचित्कत्वं तच्च निरवधित्वेऽप्याकाङ्क्षवत्त्वादित्यत आह न हीति । तथा सति घटाकाङ्क्षयोः कादाचित्कत्वाकादाचित्कत्वस्योक्तव्यवहारविरोधइति भावः* । न च सावधित्वेऽपि न हेतुमत्त्वस्वीकारः, पर्यायत्वाद्गयोरित्याह सावधित्वेति । नन्वेतावताऽपि प्राचीनोऽवधिः प्रागभावएव न तु भावोऽपीति सएव हेतुर्न भावइति न प्रागभावातिरिक्ते कारणत्वं वर्तते† इति ब्रह्मते अस्त्विति । किं प्रागभावकाखे भावस्यासत्त्वादेवानवधित्वं कार्येणानपेक्षित्वादा? आद्यं परिहरति अन्येषामपीति । भावानामपि अन्यथासिद्धान्वयव्यतिरेकवत्तथा प्रागभावतुल्यत्वादवधित्वमन्यथा प्रागभावस्यापि तन्नस्यादितिभावः । अन्यथेति अनिरूपितस्य प्रागभावस्य प्रतिपादयितुमशक्यत्वादवधत्वं घटादिप्राङ्गालेऽन्यथासिद्धान्वयव्यतिरेकिणः कपालाद्यस्तन्निरूपकाः स्वीकार्यादत्यर्थः । ननु प्रागभावनिरूपकस्य चतुरादेर्न कारणत्वं यथा तथा तन्निरूपकभावान्तरस्यापि, न च प्रागभावः प्रतियोगिसमवा-

* कादाचित्कत्वाकादाचित्कत्वावैक्यत्वात् शोकव्यवहारविरोध इति भावः,—इति ह० पुस्तके ।

† न प्रागभावातिरिक्तकारणत्वं, इति शो० पुस्तके ।

इतरनिरपेक्षस्य प्रागभावस्यावधित्वे प्रागपि तद-
वधेः कार्यसम्भवप्रसङ्गात् ।

यिकारणमात्रनिरूप्यत्वाच्च कारणमेवेति^(१) युक्तं, शब्दाभावप्रत्यक्षतायां
तस्य^(२) निरस्यत्वात् । मैवं, चक्षुरादेरधिकरणपदएवान्यथासिद्ध-
त्वात्, चक्षुरादिव्यापाराभावेऽप्यनुमितेऽधिकरणे* प्रागभावप्रतीतेरिति
भावः^(३) । अत्रैवार्थं कादाचित्कत्वव्याघातं प्राशुक्तं विपक्षवाधकं †
आरयति इतरेति । ^(४)यद्यद्यं घटः प्रागभावान्यावधिकेन स्यात्

* प्यनुमितेरधिकरणे,—इति ह० पुस्तके ।

† विपक्षवाधकाभावं,—इति यो० पुस्तके ।

(१) अद्विपरिच्छेदेन प्रागभावनिरूपकत्वं कारणत्वव्याप्यमिति भावः ।

(२) प्रतियोगिसमवायिकारणमात्रनिरूप्यत्वस्य ।

(३) तथाच न चक्षुरादेः प्रागभावनिरूपकत्वं, यस्य तु तन्निरूपकत्वं कथा-
नादेकस्य हेतुत्वेनेति भोक्तृशेषइत्यर्थः । “बन्दिदमनुपपन्नस्त्रिगत्या-
भावादिनये अस्माकन्तु चाक्षुष्यवाभावइत्यप्रसिद्धान्तः”,—इत्यादि,
“अत्रब्रूमः । अधिकरणत्वेन प्रागभावनिरूपकस्य तत्प्रतियोगिजन-
कत्वमिति नियमः कथाकादेस्तथात्वात् तच्जनकत्वं न चक्षुरादेरित्यत्र
ज्ञानपक्षे निरूपकत्वञ्च प्रत्यक्षनिरूपकस्यैकत्वस्यैवम् । नच तत्राप्यधि-
करणस्य न निरूपकत्वं किन्तु तदुद्देरिति वाच्यं प्रयोजकत्वमात्रस्यैव
विवक्षितत्वात् । नच प्रतियोगिसमवायिभिन्नस्य दिशकाणादेरपि
तन्निरूपकत्वाभ्युपगमाद्यभिन्नारइवि वाच्यं वस्थापि हेतुत्वाभ्युपगमात् ।
तदुद्देशकाश्रयोः चा गतिरिति चेन्न तयोरेपि अक्षुष्यवाभावत्वात् ।
वस्तुतोऽधिकरणत्वे निरूपकजातीयं किञ्चिदवश्यं कारणमिति नि-
श्चयः” — इत्यन्तोमकारम्भसम्बन्धेऽज्ञानसम्बन्धेः ।

(४) वैयधिकरणव्यादन्यथा तर्कमाह यद्ययमिति । न च विभिन्नाभाव
घटित्वापराहकसत्त्वेन प्रागभावेन व्यभिचारः, अत्रादिः स्यादित्यर्थः ।

सन्तु ये केचिदवधयो न तु तेऽपेक्ष्यन्ते इति स्वभा-
वार्यइति चेत् । नापेक्ष्यन्ते इति कोऽर्थः, किं न नियताः,
आहोस्विन्नियताअप्यनुपकारकाः ? प्रथमे धूमोद्दह-

सकलकालीनः स्यादित्यर्थः । द्वितीयं शङ्कते संश्रिति । प्रागभा-
वादन्येषामवधिलेऽपि तैर्घटादिसत्तायाअनियमनाच्च तानि क्षारणा-
नीत्यर्थः । प्रथमइति, ननु द्योदहनव्यभिचारी स रासभानन्तरं
भवतीत्यत्रापादकाभावः स्वयमपि व्याप्तेरनभ्युपगमात् । न च धूमत्वं
यदि दहनव्यभिचारिवृत्तिं स्यात्^(१) दहनासमवहितसामयुगत्तरकालो-
त्पत्तिकवृत्तिं स्यादित्यर्थः, ^(२)परस्येष्टापत्तेः । मैवं, धूमो यदि रासभ-
समवधानोत्पत्तिकतावच्छेकरूपवान् स्यात् रासभसमवधानानन्त-
रोत्पत्तिकः स्यात्^(३), धूमत्वं वा यदि दहनव्यभिचारिवृत्तिं स्यात्

अतएव मूले प्रागपीत्येवोक्तम् । भावत्वमापादके विशेषणमित्यन्वे । न
च नित्यत्वमुपाधिः, तस्याप्यापाद्यत्वादिति भावः । यद्यपि चार्वाकमते
सकलकालीनत्वमप्रसिद्धं आकाशादेरपि क्षणिकत्वात्, तथापि नैया-
यिकमतेनेदं बोध्यम्—इति मकरन्दः ।

- (१) न च परमाद्यत्वादौ व्यभिचारः अन्यवृत्तित्वे सतीत्यापादकेविशेषणा-
दित्याहुः । तन्न परमाद्यधूमत्वान्यतरत्वादौ व्यभिचारात् । तस्मा-
द्दहनव्यभिचारिभूतजन्यवृत्तिः स्यादित्यापादकमिति भोक्तदौषः—
इति मकरन्दः ।
- (२) दहनासमवहितत्वं तदसदृशतत्वं तदघटितत्वं वा व्यभिचारेत्याहुः पर-
स्येति,—इति मकरन्दः ।
- (३) ननु धूममात्रपक्षत्वे आपादकासिद्धिः धूममात्रस्य तत्समवधानानन्त-
रोत्पत्तिकत्वाभावेन धूमत्वादेस्तदनवच्छेदकत्वात् । रासभोत्तर-
भाविधूमस्य पक्षत्वे सिद्धसाधनं तद्धूमत्वावच्छिन्नस्य तथा भावादिति
चेत् । मैवं धूमस्य दहनसमवधानोत्तरोत्पत्तिकत्वनिश्चयेऽपि दहनस्य

नत्र हर्दभसप्रवधीकुर्यात्, निग्रामकाभावात् । द्वितीये तु किमुपकारान्तरेण, नियमस्यैवापेक्षाऽर्थत्वात्, तस्यैव च कारणत्वात्, ईदृशस्य च स्वभाववादस्येष्टत्वात् । नित्यस्वभावनियमवदेतत्, न ह्याक्राशस्य तत्त्वसाकस्मिकमिति सर्वस्य किं न स्यादिति वक्तुमुचित-

इदनामवहितदेशवृत्ति स्यादित्यापादनार्थत्वात्^(१) वस्तुतो यद्यग्निर्धूमकारणं न स्यात्, तदा कथं धूमार्थौ नियमतोऽग्निमुपादत्ते न रासभमिति तदुपाह* प्रत्यक्षव्याघातइति भावः ।

द्वितीये त्विति न उपकारव्याप्ता कारणता येन तदभावे न स्यात्, उपकारेऽपि† कर्त्तव्ये उपकारान्तरापेक्षयाऽनवस्थितेः ‡ किन्तु स्वरूपविशेषव्याप्ता, तन्निरुक्तावेव निवर्त्तते इत्यर्थः । नियमस्यैवेति नियतान्वयव्यतिरेकवज्जातीयस्यैवापेक्षणीयपदवाच्यतया लोकप्रसिद्धत्वादित्यर्थः । नित्यस्वभावेति यथा नित्यस्याकाशस्य यः स्वभावो धर्मः

* तदुपाहक,—इति ह० पुस्तके ।

† उपकारान्तरेऽपि,—इति ह० पुस्तके ।

‡ उपकारान्तरापेक्षायामनवस्थितेः,—इति ह० पुस्तके ।

तद्वनित्यं परेणामिप्रेतमिति तदव्यभिचारित्वमेव तदुत्तरोत्पत्तिक्रवावच्छेदकत्वेन परामिप्रेतमिति धूमपक्षत्वेऽप्यदोषइत्याहुः । केचित्तु एतदस्वरसादेवाह धूमत्वं वेति,—इति मकरन्दः ।

(१) तत्र कश्चिद्धूमोवह्निं विनापि रासभादेव जायते इत्यभ्युपगन्तुरिष्टा-
प्रादनं स्यादित्यवस्थाह वस्तुत इति । तथा च व्याघातान्न तथाभ्युपगम
इति भावः ।

मिति चेन्न, सर्वस्य भवतः स्वभावत्वानुपपत्तेः । नञ्छे-

ग्रन्थाश्रयत्वमात्मनश्चात्मत्वमाकस्मिकमिति सर्वस्य तदन्यस्यापि धर्मः
कुतोऽन्यथादिति न वक्तुमुचितमप्रामाण्यत्वात्, तथा आकस्मिकत्वा-
विशेषेऽपि सदात्मत्वमाकाशादीनां कादाचित्कत्वं घटादीनां स्वं-
भावोऽन्यत्वं धर्मोऽन्यत्वेत्यर्थः । यथाऽऽहुः,

“नित्यसत्त्वाभवन्त्येके नित्यासत्त्वाश्च केचन ।

विचित्राः केचिदित्यत्र तत्त्वभावोऽनित्यामकः ॥

वक्त्रिण्योऽसं ग्रीतं समस्यर्गस्यथाऽनिसः ।

केनेदं रचितं तस्मात् स्वंभावान्तद्व्यवस्थितिः” — इति ।

न च, नियतदेशवन्नियतकालस्वंभावः,—इत्यनेनाह पौनरत्नं ;
पूर्वं हि सापेक्षत्वादित्यत्र यथा परमाणुतत्परिमाणादीनां निरपेक्षत्वे-
ऽपि नियतदेशवृत्तित्वं तथा घटादीनां नियतकालत्वं सादित्य-
प्रयोजकत्वमुक्तं, सम्प्रति तु कादाचित्कत्वस्वंभावोऽनित्यत्वं (१) स्वंभाव-
नियतत्वात् नित्यस्वंभाववदिति सम्प्रतिपक्षत्वमुक्तमित्यर्थं भेदात् । पूर्वं
यन्नियतं तन्न कारणनियम्यं यथा जातेः काचित्कत्वमित्युक्तं, सम्प्रति
तु स्वंभावोऽनियम्यइत्युच्यते,—इत्यपौनरत्नमित्यन्ये । न सर्वस्येति
एकनियतोऽर्थः स्वंभावइत्युच्यते, तद् यदि सर्वस्य सम्भवेत् तदा

(१) स्वंभावनियतत्वादिति, अत्र नियतपदं चिन्तयम् ।

कालैकस्वभावं ज्ञानं, व्याघातात् । नन्वेवमिहापि सर्वदा भवतः कादाचित्कत्वस्वभावव्याघातइति तुल्यः परिहारः । न तुल्यः, निरवधित्वे अनियतावधित्वे वा

अज्ञानस्य साधारणत्वं नोपपद्यते सत्तादेरिवेति स्वभावत्वव्याघात-
इत्यर्थः । नन्वेवमिति यथाकामस्याकामत्वं न सर्वत्र (१) तत्त्वव्याघाता-
दिति विपरीतसमाप्तकनीयं, तदा कादाचित्कत्वस्वभावव्याघाते तुल्य-
सदातन्त्वस्य सामान्यतां कादाचित्कत्वस्वभावभङ्गप्रसङ्गादित्यर्थः ।
कादाचित्कत्वस्वभावविरुद्धौ तद्विपरीतकल्पनायां व्याघातः स्यात्, तत्-
विरुद्धं निरवधित्वस्वभावत्वे वा सावधित्वस्वभावत्वे वा प्रकारान्तरा-
भावात्, किन्तीद्येऽनियतावधित्वे तद्विपर्यये वा, तत्र प्रथमद्वितीययो-
रात् निरवधित्वइति । ये च निरवधित्वो (२) अनियतावधिस्य भावाद्दृष्टाः,

* नियतावधित्वे,—इति शेषः पृष्ठके पाठः ।

(१) तत्त्विति स्वभावत्वव्याघातादित्यर्थः ।

(२) अनियतावधिस्येति, यद्यपि अवधित्वं कारणत्वं नियतस्यैव अनियता-
वधित्वमप्रसिद्धं, प्रसिद्धत्वे वाऽऽकाशादेरवधित्वमात्रस्याभावाद्दृष्टा-
त्वादेव तदभ्युपगमइति तेषां कादाचित्कत्वस्वभावविरुद्धादिति वि-
वदम् ; तथापि नियतावधिसून्यत्वे तात्पर्यं, विशिष्टाविशिष्टप्रति-
योगिकत्वे च न भेदइत्याहुः । अनियतावधिपदेन शशब्दद्वारादव-
कम्पतेगोह्नाइत्यर्थे ।

कादाचित्कत्वव्याघातात् । नियतावधिसिद्धिर्ननुवादाभ्यु-
पगमात् ।

तेषां नियमतः कादाचित्कत्वस्य भावविरहात्, निरवधिस्य भावस्य
अनियतावधिस्य भावस्य वा कदाचित्कत्वस्य भावविरोधः, (१) न हि वि-
रुद्धयोरेकाग्रौ तयोरेकस्य भावत्वं, तथा च कादाचित्कत्वव्याघातस्य
भावत्वव्याघातइत्यर्थः ।

तृतीयमाशङ्क्य सप्रतिपत्तिमुत्तरमाह नियतावधिरिति । वस्तुतो-
ऽस्मिन् सतीदं भवति असति न भवतीति प्रत्यक्षेण नियतपूर्व-
भावस्य गृह्यात् प्रत्यक्षमेव कारणत्वे मातृ, तस्य चानन्यथासिद्धत्व-
प्राप्तकसकंः स्यादेवेत्यादिना दर्शितइति रहस्यम् ।

(१) ननु कादाचित्कत्वं सापेक्षनिरपेक्षाभ्यां व्यावृत्तत्वेनासाधारणं,

- (१) न हीति, यद्यपि यथा विरुद्धयोरपि प्रमेयैकस्य भावत्वं तथैव कादा-
चित्काकादाचित्कयोरपि निरवधिस्य भावत्वमविरुद्धम्, तथापि तत्त-
त्कार्यार्थं तत्तत्कारणयोर्पादानुपपत्त्या सावधिसिद्धिरिति भावः ।
- (२) अनादित्वादित्यस्य परिहारस्यासङ्गतत्वनिरासार्थमाश्रयं पुरयति
नन्विति । तथाचाश्रयस्थितानवस्थापरिहारपरत्वेन तत्सङ्गतिरिति
भावः । नन्वनवस्थामयात् प्रागभाववन्निरपेक्षाऽपि सामंती कादा-
चित्कत्वानेन विपक्षगामितया साधारणानैकान्तिकप्रदर्शनात् कथम-
साधारण्यं, अतएव परिमले तदेवोक्तमिति चेत् । नैवम्, अन-
वस्थामिया सामंती निरपेक्षा आकाशादिवन्न कादाचित्की, तथाच
निरपेक्षसामंतीरुपविपक्षाद्याहतिबन्ता, आकाशादिविपक्षव्याह-
तेषु स्फुटत्वाद्प्रदर्शनं, निरपेक्षसामंतीसापेक्षं कार्यमर्थकादा-
चित्कमिति समञ्जाद्याहत्तं कादाचित्कत्वमसाधारणं स्यात्, तथाच

स्यैतत्, उत्तरस्य पूर्वः पूर्वस्योत्तरो मध्यमस्योभ-
यमवधिरस्तु, दर्शनस्य दुरपङ्गवत्वात् । त्वयाऽप्येतद्भ्यु-

तथा हि, न सामग्रीनिरपेक्षं कार्यं सदातनत्वापत्तेः, नापि तस्या-
पेक्षं ; सामग्र्यपि हि न तन्निरपेक्षा तत्सदातनत्वे तत्कार्यसदातन-
त्वापत्तेः, नापि तस्यापेक्षा अनवस्थानात्, ततः प्रागभाववत् यथा
सामग्री निरपेक्षाऽपि कदाचित्की तथा भावोऽपि घटादिः स्या-
दित्याशयवानाह स्यादेतदिति । उत्तरस्य ध्वंसस्य पूर्वो घटाणवावधिर्न
तु ध्वंसः, पूर्वस्य तु प्रागभावस्य उत्तरः प्रतियोग्येवावधिर्न तु प्राग-
भावः, मध्यमस्य तु घटादेः प्रागभावो ध्वंसोऽभ्यमवधिर्निरूपको-
ऽस्तित्यर्थः । दर्शनस्येति सर्वस्योक्तिसिद्धत्वादित्यर्थः । दर्शनेन चेत्कारणं

तद्व्ययेन निरपेक्षस्यापि कदाचित्कालस्वीकारेण साधारणमैकान्तिक-
तया नायं हेतुः सापेक्षत्वसाधकत्वाशयवानाहैतन्न तात्पर्यात् ।
न च प्रागभावरूपविपक्षत्वात्तत्त्वाभावान्नासाधारण्यं स्यादिति
तत्राह प्रागभावत्वादिविपक्षितकालादित्त्वस्य प्रागेव निबन्धः । तद्विप-
क्षत्वानिश्चयदशायां वा तथात्वात् । यद्यप्येवं विपक्षत्वमपि न काला-
दित्त्वमित्यप्रसिद्धं नत्वसाधारणं, तथापि विशेषादर्शनदशायां तदि-
त्वेके । अगमकत्वमेव तेनोपलक्षितमित्यन्ते । केचित्तु असाधा-
रण्यमित्यत्र अ-मदं निषेधवाचकं विविध स्यादितिपदेन योजनीयं,
तथाह सपक्षविपक्षाभ्यामवृत्तेः साधारण्यमित्यर्थः, अतएव साधा-
रण्यमेवाग्रे कृत्वादितम्, तथाह परिमलसंवादोऽपीति वदन्ति ।
ज्ञानग्राहः सापेक्षत्वेऽनवस्था, निरपेक्षत्वे अविचारादसाधारण्यं न
पुनरुक्तान्नासाधारण्यमप्यमिति यावदित्यर्थ इत्याहः ।

पगन्तव्यं, न हि भाववदभावेऽप्युभयावधित्वमस्ति । तद्व-
ज्ञावेष्टप्यनुपलभ्यमानैकैककोटिषु स्यात् । न स्यात्, अ-
नादित्वात् ॥

प्रवाहोनादिमानेष न विजात्येकशक्तिमान् ।

सिद्धति, तदा चित्यादौ कर्तुरदर्शनाद्भ्रमादिस्वादर्शनात्तदसिद्धौ न
तदधिष्ठात्सिद्धिरिति निर्गवः । अनङ्गीकारे दण्डमाह न हीति ।
अन्यथा प्रागभावध्वंसयोरप्यनुपलभ्यमानपूर्वात्तरावधिकल्पनप्रसङ्ग-
इति भावः । तद्वदिति तथा च अवधिसिद्धावपि न तत्राच्छान्ति-
मसिद्धिरिति न तावतैव कारणसिद्धिरंगतः^(१) सिद्धिसाधनं चेति
भावः । प्रवाहइति एषं कार्यकारणप्रवाहोनादिमान्^(२) तत्तत्सामग्री-
मान् तत्तत्सामग्र्यपि स्वसामग्रीपरम्पराऽधीनेति न तज्जन्यकार्य-
स्थानादित्वप्रसङ्गेः । नचानवस्था, वीजाङ्गुरवदनादितया प्रमाणिकत्वा-
दित्यर्थः । प्रागभावध्वंसयोस्तु पूर्वोत्तरकोटिकल्पने भावोऽप्यन-
मेव बाधकमिति भावः ।^(३) अनादित्वं च ध्वंसव्याप्यप्रागभावप्रति-

(१) अंगतइति अवधेर्मयाऽपि स्वीकारेण तदंगस्य सिद्धस्यैव साधना-
दित्यर्थः ।

(२) तत्तदिति तथाच नासाधारण्यमित्यर्थः ।

(३) ननु वीजाङ्गुरादिः सादितया कथमनादित्वमित्यतश्चाह अनादित्व-
चेति । ध्वंसव्याप्यत्वं सजातीयध्वंसव्याप्यत्वम् । तथाच, तद्वदत्वेन
सादित्वेऽपि घटत्वेन तद्वदस्याप्यनादित्वमिति ध्येयम् । आम्निश्च
काणगर्भा ।

११५ । तन्मे यत्प्रवृत्तं भाव्यमन्वयव्यतिरेकयोः ॥ ६ ॥

प्रागभावोऽनुत्तरवासावधिरनादिः, एवं भावोऽपि घटादिः स्यात् । अनुपलभ्यमानप्राक्कोटिकघटादिविषयं

योगिनम् । तथापि अद्यकृतोत्कर्षार्थं चैव अन्विष्टस्य कारणं न तु तन्प्रातीत्यमिति नैतावता कार्यजातीये कर्तृजातीयं कारणं, अव्यभिचयप्राक्काष्ठीगत्यन्तरेव कारणत्वापत्तौ प्रागादीनामकारणत्वात्प्राक्काष्ठीकसाधनसिद्धिः । अतो न चित्यादिकर्तृत्वेनादृष्टाधिष्ठातृत्वेन त्रेभ्यः सिद्धिः । न चैवं नियतजातीयकार्यानुत्पत्तिः, एकजातीयकार्यानुत्पत्तिसिद्धिमेव तदुत्पत्तेः । अथाह, न विजातीति । विश्वरूपजातीयेभ्योऽपि वा अन्विष्टादात्म्यं प्रवाहरति संबन्धः । विजातिर्विद्वद्भातिरेकप्रक्रियामेति वा । वक्ष्यमाणयुक्तेरित्यर्थः । तर्हि तद्वत्त्वात् अन्विष्टादेषामिकारणत्वं कथं यावदिति, तथाह तत्त्वइति । सामान्यविशेषात्प्राग्गतगोचरयोरेवमव्यतिरेकयोस्तन्मे नियतत्वे यावत् प्रवृत्तता पुरुषेण भाव्यमित्यर्थः । प्रागभावोऽस्तीति, (१) यद्यदृष्टप्राक्कोटितत्त्वेन भावरूपमपि काथं पूर्वावधिगन्तं स्यादिति शेषः । अन्विष्टापत्तिमाह अनुपलभ्यमानेति । यत्र प्राक्कोटिः सामग्री नोप-

(१) यद्यदृष्टघटादेः प्रागभाववत्तदुत्तरैकावधित्वं परामभ्युपगतमेवेति कथमापादनमित्यतस्त्वाह वक्ष्यदृष्टेति । तथाच तद्वद्भातिरेकत्वादिना तदभ्युपगतमिति भावः ।

नेदमनिष्टमिति चेन्न, तावन्मात्रावधिस्वभावत्वे तद-
दृष्टत् पूर्वेषुरपि तमवधीकृत्य तदुत्तरस्य सत्त्वप्रसङ्गात्,
अपेक्षणीयान्तराभावात् । एवं पूर्वपूर्वमपि । भावे,
तदेव सदातनत्वम् । तददृष्टेवानेन भवितव्यमित्यस्य

सम्भवे, तत्रानादित्वमिष्टमेवेत्यर्थः । तावन्मात्रेति (१) अदृष्टपूर्वकोटिले-
नानादिभावमात्रावधिस्वभावत्वे यथा तत्र दिवसे तस्य सत्त्वं तथा
गतदिवसेऽपि तदित्यनादिभावोत्तरस्य तत्कार्यस्य सत्त्वप्रसङ्गः, एवं
तत्पूर्वपूर्वदिनदृष्ट्यपि तत्कार्यं स्यादित्यर्थः । तथाचागन्तुकादेव
तस्मात् कार्यस्य कादाचित्कत्वं निर्वहतीति भावः । तददृष्टवदिति
समासान्तविधेरनित्यत्वात् समाधेयम् । तदवधिस्वभावत्वे यत्र दिने
ऽयमध्यक्षस्तत्रैवानेनोत्पत्तव्यमित्येषोऽपि तस्य स्वभाव इति शङ्कते,

(१) अदृष्टपूर्वकोटिलेनेति नन्वत्रेष्टापत्तिः अदृष्टपूर्वकोटिलेऽनादित्वा-
भ्युपगन्तारं प्रत्वेवापादनात्, न च पूर्वदिने सत्त्वापादनेन प्रत्यक्ष-
त्वापादनमभिमतमिति वाच्यं तथापि तस्योत्तरैकावधित्वाभ्युपगमेन
पूर्वावधिभूयतयाऽनादिभावमात्रावधिस्वभावत्वइत्यसङ्गतापातादिति
चेत् । मैवम्, दृष्टप्राक्कोटिकघटाभिप्रायेणैव प्रकृतापादनात् ।
नचादृष्टपूर्वकोटिलेनेत्वसिद्धं, अदृष्टपूर्वकोटिलेनानादिर्योभावः सा-
म्यीरूपसावन्मात्रावधिस्वभावत्वइत्यर्थात् । तथाच, नादृष्टप्राक्-
कोटितयैवानादित्वम् । अन्यथा, कस्याश्चिद्घटसामग्र्याद्यपि तथा-
त्वेनानादितया तदुत्तरस्य घटस्यानादित्वं स्यादिति भावः ।

स्वभावइति चेन्न, तस्याप्यहः पूर्वत्यायेन पूर्वमपि सत्त्वं प्रसङ्गात् । तस्मात्, तस्यापि तत्पूर्वकत्वमेवं तत्पूर्वस्यापीत्यनादित्वमेव ज्ञायः, न त्वपूर्वात्तुत्यादे कस्यचिदपूर्वस्य संभवइति । तथापि व्यक्त्यपेक्षया नियमोऽस्तु न ज्ञात्यपेक्षया इति चेन्न, नियतजातीयस्वभावताव्या-

तदहरेवेति । अत्राप्यहः पदेन काकमाचमभिप्रेतम् । तद्नादित्वे तावन्मात्रावधेर्घटादेरप्यनादित्वप्रसङ्गादित्यनाद्यमित्यप्रवाहसिद्धये तथाविधएव काक्षोपाधिर्वाच्यः, तथाच तस्याप्यनादिरूपाद्दृष्टावधि^(१) सभात्रले तदुत्तरस्यापि दिनस्थानादित्वप्रसङ्गोचटखेवेति परिहरति तस्यापीति । वस्तुतस्तु, उत्पत्तिगर्भकादायित्कत्वात्तुरोधादवधिस्वीकारः, न चोत्तरेषोत्पत्तिर्निर्गम्यतरत्यवधेः प्राच्यत्वमित्यतस्विद्धौ कारणत्वं सिद्धम् । तथाचोत्पत्तिर्यदि किञ्चिदुत्तरत्वमित्यता न स्यादनादिः स्यादिति निर्गवः । न त्वपूर्वेति, आगन्तुककारणघटितसाम्यजन्यं कार्यं नियतकाक्षोत्पत्तिकं न स्यादित्यर्थः । तथापीति ज्ञात्यपेक्षया कारणत्वे निरस्ये व्यक्त्यपेक्षया व्यभिचारेण तत्सुनिरसमिति पूर्वोक्तएवाभिसन्धिः । निघ्नतेति कार्यमित्यतजातीयत्वे कारणजातिनियमस्य हेतुत्वादित्यर्थः ।

(१) अदृष्टावधीति अदृष्टप्राक्कोटिकावधीत्वर्थः । घटसामयीवहिनसामग्र्याप्यदृष्टप्राक्कोटिकत्वेनानादित्वसम्भवात् तदुत्तरदिनस्थानादित्वप्रसङ्गइति भावः ।

घातात् । यदि हि यतः कुतश्चिद्भवन्नेव तज्जातीय-
स्वभावः स्यात्, सर्वस्य सर्वजातीयत्वमेकजातीयत्वं वा
स्यात् । एवं तज्जातीयेन यतः कुतश्चिद्भवितव्यमित्यस्य

अथ स्वभावादेव कार्यं नियतजातीयं स्यात्, तत्राह यदि
हीति । (१) किमयं कार्यस्यैव महिमा; यद्विन्नजातीयेभ्योऽपि जायमानं
सजातीयमेव भवति, हेतोरेव वा; यद्विन्नजातीयमपि सजातीयमेव
जनयति? आद्ये कार्यपक्षकं तर्कद्वयमाह यदि हीति । (२) अर्थं
घटो यदि पटजनकत्वावञ्जन्यः स्यात् पटजातीयः स्यात्, एवं यदि
यावद्भूमजनकजन्यः स्याद्भूमजातीयः स्यात् । एवमन्यजातीयत्वमप्या-
पाद्यं, पटादावपि तत्तज्जातीयत्वमापाद्यमिति सर्वजातीयत्वापा-
दनार्थः । (३) घटमिन्नं कार्यं यदि यावद्घटजनकजन्यं स्याद्घटजातीयं
स्यादित्येकजातीयत्वापादनार्थः ।

द्वितीये कारणपक्षकं तर्कद्वयमाह एवमिति । घटसामग्री यदि

(१) एवमित्यपेतनेन पौनःपत्यमाशङ्क्याह किमयमिति ।

(२) सर्वजातीयत्वाप्रसिद्धेरन्यथा तर्कमाह अयमिति । यद्यपि अत्य-
पेक्षया नियमेऽपि पटजनकत्वव्यक्तिजन्यत्वस्य घटोऽनभ्युपगमादिदम-
युक्तं, तथापि पूर्ववर्तिव्यक्तित्वेनैव तथात्वे घटपूर्ववर्तिपटजनकत्वे-
मादित्यत्तेरपि घटजनकत्वाभ्युपगमादिदमिति ध्येयम् ।

(३) नैयधिकरण्यादाह घटमिन्नमिति ।

स्वभावात्, तदपि सर्वज्ञात् सर्वजातीयमेकजातीयं वा
 स्यात् । कर्मन्तर्हि तद्व्यारम्भस्थिभ्यो भवन्नाशुशुष्क-
 सिद्धरेकजातीयः ? एकशक्तिमत्त्वादिति चेन्न, यदि हि
 विजातीयेष्वप्येकजातीयकार्यकारणशक्तिः समवेयात्,
 न कार्यात् कारणविशेषः काप्यनुमीयेत, कारणव्या-
 हृत्या च न तज्जातीयस्यैव कार्यस्य व्याहृतिरवसीयेत,
 तदभावेऽपि तज्जातीयशक्तिमतोऽन्यस्मादपि तदुत्पत्ति-
 सम्भवात् । यावद्दर्शनं व्यवस्था भविष्यतीति चेन्न,

पटप्रयोजकयावद्रूपवती स्यात् पटजातीयजननी स्यात् । एवं धूमादि-
 जातीयजनकत्वमप्यापाद्यम् । घटान्यकार्यसामग्री यदि घटप्रयोज-
 कयावद्दूर्भवती स्यात् घटजातीयजनिका स्यादिति क्रमेणापादनीयम् ।
 ननु, यद्येकजातीयकारणनियमात् कार्यजातिनियमस्तर्हि भिन्न-
 जातीयैः कारणैर्भोजनाभिन्नजातीयं कार्यं जायेतेत्याह कथमिति ।
 अथ ग्रीमांसकमुत्तरयति एकेति । कार्यानुपलब्धिसिद्धकानुमान^(१)-
 दयभङ्गप्रसङ्गेन तन्निराकरोति यदि हीति । यावदिति यत्र
 कृत्कारणभावं विनाऽप्यन्यस्मादेकजातीयं दृश्यते तत्र विजातीयेष्वे-
 ककार्यानुकूला शक्तिः कल्प्यते न त्वन्यथापि ततोनेकदोषरत्पर्यः ।

(१) अनुपलब्धिसिद्धकामभावसिद्धकम् । अतएव सूत्रं, कार्यानुपलब्ध्या
 चेति ।

निमित्तस्यादर्शनात् दृष्टस्य चानिमित्तत्वात् । एतेन
 ह्यक्षजातीयादिति* निरस्तं, अवहरेरपि तत्सौक्ष्म्याद्-
 धूमोत्पन्न्यायत्तेः । कार्यजातिभेदाभेदयोः समवायि-
 भेदाभेदावेष तन्न न निमित्तासमवायिनी इति चेन्न,
 तयोरकारणत्वप्रसङ्गात् । न हि सति भावमात्रं तत्,
 किन्तु सत्येव भावः । न च जातिनियमे समवायि-

* सूत्रादेकजातीयादिति,—श्री० पु० ।

निमित्तस्येति दृष्टादिषु (१)कारणतावच्छेदकरूपस्यादर्शनात्, न च
 शक्तिरेव तथा अन्योन्याश्रयात्; कारणत्वपक्षे तत्कल्पनमन्यथा
 राशमेऽपि तदापत्तिः, तत्कल्पनेन च कारणत्वपक्षः तत्सौख्येयतिरि-
 कावच्छेदित्वात्, दृष्टस्य च दृष्टत्वादेरनिमित्तत्वात्कारणतावच्छेदक-
 त्वादित्यर्थः । दृष्टादिषु व्यभिचारमग्निकुर्वद्रूपत्वादतीन्द्रिधजाति-
 विशेषाद्ये परिहरन्ति, तेऽप्यतएव निरसाइत्याह एतेनेति । अतः,
 दृष्टादयोऽग्नौ निमित्तकारणानि, न च तत्साजात्यवैजात्याभ्यां कार्य-
 साजात्यवैजात्ये, किन्तु समवायिनस्तथात्वात्, तस्माद्भावस्त्वेति शक्यते
 कर्षेति । तथापि दृष्टादेर्यव्यभिचारेण कारणत्वं न स्यादिति परिहरति
 तथोरिति । न हीति व्यभिचारिणोऽपि कारणत्वाघातादिति भावः ।
 किन्त्विति, दृष्टादौ चैकैकाभावेऽप्यग्नेर्भावात् कारणत्वं न स्यादित्यर्थः ।
 न च समवायिकारणसाजात्यादिकमपि कार्यस्य तथाले तन्नं, तद्-
 भावेऽपि कार्यवैजात्यदर्शनादित्याह न चेति ।

(१) कारणतावच्छेदकस्येति कारणभेदस्यैव तद्भेदप्रयोजकत्वादिति भावः ।

कारणमात्रं निबन्धनमपि तु सामग्री । अन्यथा द्रव्य-
गुणकर्मणांमेकोपादानकत्वे विजातीयत्वं न स्यात्* ।
न च कार्यद्रव्यस्यैषा रीतिरिति युक्तं, आरब्धदुग्धै-

अपि लिति सामग्री च दृष्टादिषट्ठिता भिन्नैवेति भावः ।
अन्यथेति न च समवायिनोद्रव्यस्याभेदेऽपि कारणतावच्छेदकधर्म-
भेदात् द्रव्यादीनां जातिभेदः स्यात्, तथा हि द्रव्यजनने स्वर्ग-
वत्त्वमवच्छेदकं गुणकर्मजनने तु द्रव्यत्वमूर्त्तत्वे तथेति वाच्यं द्रव्यत्वे-
नैकेनैव रूपेण संयोगविभागौ प्रति कारणत्वेऽपि तयोर्जातिभेदात्,
कारणतावच्छेदकस्याकारणत्वाच्चेति भावः । न च कार्यमाचरीति-
रेषा अपि तु द्रव्यस्य सतः, अतो न द्रव्यादिभिः समानोपादानै-
र्ध्वभिचारः इत्याह न चेति । एवं सति समवाय्यभेदे कार्यद्रव्यं
दधिदुग्धरूपं न भिद्येत, चौरपरमाण्वणवप्राप्तसंयोगात्तद्वर्ण-
द्रव्या दधारभन्ते, अतएव चौरं नष्टं दधि ज्ञातमिति औक्तिको-
ऽप्तसत्त्वभवइत्याह आरब्धेति ।

नन्वतीक्ष्ण्येषु परमाणुषु दर्शनाभावात् दधारम्भकोयोग्योऽवय-
वोवाच्यः, तत्र च चौरत्वं योग्यानुपपन्नभिवाधितं, (१) प्रत्युतावयवा-

* विजातीयत्वानुपपत्तेः,—इति का० ब्री० पु० ।

(१) प्रत्युतेति तथाच तत्तत्परमाणुभिरेव तत्तदारम्भइति नैकोपादानकत्वं
तयोरिति भावः । अत्र च जातिपदं द्वित्वादौ ध्वभिचारवारणाय ।
न च कार्यकारणोभयदृष्टित्वादित्त्वेवास्तु कृतसवयवादिमर्थन्तेनेति
वाच्यं रूपत्वादौ ध्वभिचारात् । न चैवमपि समवायिकार्यदृष्टित्वा-
दित्त्वेवास्तु, तत्रैव तात्पर्यादित्त्वाच्च ।

रेवावयवैर्दधारम्भदर्शनात् ।

वयविवृत्तिजातित्वेन पृथिवीत्ववत् दधित्वस्य परमाणुवृत्तित्वमनु-
मेयम् । न च तन्तुत्वेन व्यभिचारः तस्य पटावयवे अंशवयविवि-
वृत्तेरिति वाच्यं तदवयविवृत्तित्वे सति तदवयववृत्तित्वस्य विवक्षित-
त्वात्, द्युणुकवृत्तिजातित्वस्य लिङ्गत्वात् । न च दधित्वं न परमाणु-
वृत्ति पृथिवीत्वव्याप्यजातित्वात् पटत्ववदिति वाच्यं *व्यञ्जकाभा-
वस्योपाधित्वात्, पटत्वव्यञ्जकसंस्थानविशेषस्य परमाणवभावाद्दधित्व-
व्यञ्जकरसविशेषस्य च तत्र सत्त्वात् । न च रसविशेषवदवयवित्वं
तद्व्यञ्जकं गौरवात्, गन्धवदवयवित्वस्य पृथिवीत्वव्यञ्जकत्वे तस्यापि
परमाणववृत्त्यापत्तेः । यद्वा, दधिद्युणुकं दधित्वाश्रयोपादानकं
कार्यत्वे सति दधित्वात्, स्थूलदधिवत् । न च कार्यत्वं कथं, सूतो-
ऽनैकान्तिकपरिहारार्थत्वात् । दधिद्युणुकोपादानं वा न क्षीरारम्भकं
दधवयवत्वात् दधारम्भकदधवयवत् ।

अचोच्यते । (१) क्षीरपरमाणूनां तत्रावश्यकत्वाद्दधवयवत्वात्
क्षीरमारध्वन्मसाएव सहकारिविशेषाद्दधारम्भे साधवात् ।

* परमाणुवृत्तिव्यञ्जकाभावस्येति सो० ।

† दध्युपादानं,— इति सो० ।

(१) दधि समवायिकारणकं भावकार्यत्वादित्यनुमानं जाघवास्तकं-
सहकृतं दुग्धारम्भकपरमाणुमेव विषयीकरोति, अन्यथा गौरवात्,
दुग्धं विनाऽपि कश्चिद्दध्यापत्तेस्तेत्वाश्रयवागाद् क्षीरपरमाणू-
नामिति ।

(१) अनुमाने चारुकूलतर्काभावः, (२) दधित्वं अहि चार्थिवयशमाशु-
दृत्तिजातिः स्यात् पटदृत्ति स्यादिति प्रतिकूलतर्कप्रतिहतत्वं च ।
(३) न च साधवोपकार्यमानाभावः, दधारम्भकः परमाणुर्न दधि-

साधवाशुयाह, — इति लो० ।

(१) अनुमाने पूर्वपक्षानुमाने ।

(२) दधित्वमिति अक्षरे अभिचारादाह पार्थिवेति । स्वमते दुग्धत्वे
अभिचारादाह परमेति । परमाणुपरिमाणादौ अभिचारादाह
आविप्रहम् । न च तददृश्यत्वसाक्षाद्याप्यजातित्वं पटदधित्व-
प्रयोगवृत्ति वाच्यं साक्षात्त्वस्य गुणत्वात्, अत्रायाः पटादधित्वप्र-
सङ्गात् । ननुवमप्रयोगकतयाऽस्यैव तर्कस्य श्लिष्टमूलत्वमिति चेत् ।
अत्राह । न हि परम्परया पटारम्भके परमाणौ दधारम्भकपर-
माणुदृत्तिर्दधित्ववत्तयाऽपि आतिरङ्गीक्रियते, तस्या अपि पटे प्रत्य-
यापत्तेः, अवयववयवविदृत्तिजातेरवयवविदृत्तित्वनियमात् । तथाचा-
न्यस्यावच्छेदकस्याभावात् पृथिवीपरमाणुत्वादिकमेव तत्तद्व्यक्तुक्तमन-
न्यस्यावच्छेदकम् । अत्रान्न दधिद्युक्ताद्याभयपरमाणवोऽपि सच
स्वरूपयोग्याहति निव्यस्य सहकार्यवशम्भावे तैरपि पटजनने
पूर्वोक्तयुक्त्या तज्जातेः पटदृत्तिताऽऽपत्तिरित्यत्र वात्पर्यमिति ।

(३) न चेति यद्यपि प्रमाणविषयीभूतविषयस्य साधवस्य सहकारि-
तया वक्ष्यमाणस्य न साधवोपकार्यत्वम्, तथाप्युक्तस्य भावकार्यस्य
तथात्वम् । तथाच सैनैव तदवयवतायां धिद्धापामेवस्य कश्चि-
त्तदुपकार्यत्वम् । एवञ्च साधवोपकार्योपकार्यमानाभावो न चेति
दधिपार्थिवत्वाहः ।

त्वान्नयः (१)नित्यपार्थिवत्वात् पटारम्भक*परमाणुवदित्वेदुर्गमस्य
सत्त्वात् । न च व्यञ्जकार्थत्वमुपाधिः (१)दधित्वात्रयपरमाणौ च रस-
विशेषवत्त्वं दधित्वव्यञ्जकमस्तीति वाच्यं (२)प्रतिकूलतर्कणै रसविशेष-
वदवयवित्वस्य (३)तद्गन्धव्यञ्जकत्वात् । किञ्चैवं दुग्धोत्कर्षापकर्षयोर्दधु-

* पटारम्भक,—इति सो० ।

(१) नित्येति एतच्च दध्यवयविनि व्यभिचारवारणाय । काले व्यभि-
चारवारणाय पार्थिवत्वादिति । न च समवायगर्भत्वमन्वया परम्परा-
संबन्धमादाय व्यभिचारापत्तेरिति वाच्यं एवमपि साक्षात्संबन्ध-
गर्भस्य निर्देशत्वात् ।

(२) दधित्वात्रयेति दधित्वात्रयाभिमतपरमाणावित्त्वर्थः । अथवयवित्व-
प्रवेशे गौरवादिति भावः ।

(३) प्रतिकूलेति पूर्वोक्तप्रतिकूलतर्कत्वर्थः । तथाच गौरवमपि प्रामा-
णिकमिति भावः । अतएव तथासति गन्धवदवयवित्वस्य एचिवी-
त्वेर्यञ्जकत्वे तदपि परमाणा न वर्त्तेतेति प्रतिवन्दिः परास्ता । तत्र
गौरवस्य प्रामाणिकत्वाभावात् । किञ्चैवं गन्धसमवायिकारणता-
वच्छेदकएचिवीत्वस्याभावे निर्गन्धत्वापत्तौ तदारब्धकार्यस्य निर्गन्ध-
त्वप्रसङ्गात् । नचैवं दधित्वव्यञ्जकरसविशेषसमवायिकारणताव-
च्छेदकतया दधित्वं परमाणावपि, अन्यथा परमाणा तत्रसाभावेन
तदारब्धदध्यापि तदभावापत्तेरिति वाच्यं एचिवीत्वस्यैव तदवच्छेद-
कत्वात्, घटादौ सङ्कारिविरहे तदनुत्पादात् । तदारम्भकपर-
माणा च तदुत्पत्तिरिच्छेव । अतएव तैम कदाचित् दध्यारम्भोऽपि ।
अतएव मधुरास्वरसमवायिकारणतावच्छेदकतया एचिवीत्वसिद्धि-
शक्ता वज्रमानचरत्वेरिति दिक् ।

(४) तद्गन्धकत्वादिति तथाच साधनव्यापकत्वमुपाधेरिति भावः ।

त्कर्षापकर्षप्रयोजकत्वात्तुपपत्तिः, अतुपादानोत्कर्षादेरतुपादेयोत्कर्षाद्यप्रयोजकत्वात् । नचेन्धनोत्कर्षादिना वक्त्रेक्षयात्वेन व्यभिचारः, (१)यस्योद्भूतरूपस्योत्कर्षार्थं तद्वृत्तिद्रव्यत्वव्याप्यजातीयं यदुपादीयते,

(१) यस्येति वक्त्रोत्कर्षार्थमुपादीयमानेन्दने व्यभिचारादाह तद्वृत्तौति । सत्तामादाय दोषतादवस्थादाह द्रव्यत्वव्याप्येति । व्याप्तिश्च मेद-
नमेति न द्रव्यत्वमादाय दोषतादवस्थाप्रमिति भावः । तथापि तैसो-
त्पितोद्भूतरूपदहनाद्यंकेऽनुद्भूतरूपतैस्यदहने व्यभिचारः, अतु-
द्भूतात्तोद्भूतमिति मतेनैवास्य कृतत्वादित्यतश्चाह उपदीयतइति ।
उपादानं प्रवृत्तिः । तस्य चाप्रत्यक्षत्वात् तद्वृत्तौत्येति न दोषः ।
सतएव घटाद्युत्कर्षार्थंके म्दरम्भके परमाण्णादौ न व्यभिचारः ।
न चेतन्मते अतुद्भूतरूपस्योद्भूतरूपार्थकत्वाभावादेव न व्यभि-
चारादइति किं तद्वारब्धार्थं विशेषज्ञोपादानेनेति वाच्यं नियमतोय-
दन्तरं यद्भवति तस्यैव तदर्थकत्वेन विवक्षितत्वात्, तस्य च तत्सह-
चरितावयवान्तरमादाय तथापि सत्त्वात् । अन्यथा दुग्धस्यापि
दग्निप्रतिबन्धकतया तथात्वं न स्यात् ।

तदुद्भूतार्थोपादीयमानात्तद्विधेनोत्कर्षे व्यभिचारः, न चार्थत्वं नक्षत्रबन्धो-
त्त तद्विधे तद्वृत्तिद्रव्यत्वव्याप्यजातिरक्षीति वाच्यं एवमपि शरीरोत्कर्षार्थो-
पादीयमानस्योत्कर्षे व्यभिचारावारब्धादित्याशङ्क्य उपदेयताव-
च्छेदकसम्भाव्येदेन तद्वृत्तिद्रव्यत्वव्याप्यजातिमत्त्वं विवक्षितम् । न च
शरीरोत्कर्षार्थोपादीयमाने उपदेयतावच्छेदकावच्छिन्नं पार्थिवमात्रं,
नक्षत्रस्यापि तथाभावेनौदर्यान्सदाह्यमात्रस्य रसवन्मात्रस्य तथा-
भावादिति समादधुः । तच्चिच्छं, तत्र पक्षसमत्वेन व्यभिचारा-
भावादिवक्ष्यावैयर्थ्यात्, आहारपरिष्कृतिभेदेन शरीरभेदाभ्युपग-
मात् । किञ्चैवमपि घटोत्कर्षार्थोपादीयमानस्योत्कर्षे व्यभिचारः ।

तत् तदुपादानोपादेयमिति व्याप्तेः । इन्धने तु तद्वृत्तिप्रत्यक्षत्वात्-
 यजातेरभावः । उद्भूतरूपस्येति विशेषणानुद्भूतरूपवद्गुणत्वार्थसं-
 पात्तवद्गुणत्वर्थेण व्यभिचारः । उपादेयता च साक्षात्परम्परासाधारणी
 विवक्षितेति न पटोत्कर्षार्थापात्ततन्गुणत्वर्थेण व्यभिचारः । न च
 यद्दधि न तद्गुणधारभ्यमिति स्थूले दर्शनाद्दधिद्वयुक्तं न (१) दुग्धत्वा-

यदि च योग्यताविवक्षायां दृष्टारम्भकपरमात्मना कदाचिद्दृष्टारम्भात्
 साध्यसत्त्वेन न व्यभिचारः, तदा मध्यारम्भकपरमात्मनाऽपि शरीरा-
 रम्भाविरोधः । अपि चासोकोत्कर्षार्थोपादीयमानोत्कृष्टप्रदीपादौ
 व्यभिचारः । तस्मादुद्भूतस्यार्थस्येत्यपि विशेषणं देयम् । यद्यपि
 योग्यताविवक्षायां दृष्टघटवत् कदाचित् दध्नोऽपि दुग्धोपादानो-
 पादेयत्वे विवक्षितसाध्यस्य फलोपधानगर्भस्य न सिद्धिः, तदविव-
 क्षायां घटोत्कर्षार्थकदृष्टोत्कर्षेण व्यभिचारश्च ; तथापि परिमाणो-
 त्कर्षनिबन्धनस्योत्कर्षोविवक्षितः, घटे च स न दृष्टोत्कर्षनिबन्धनः
 किन्त्ववयवोत्कर्षनिबन्धनस्येत्येके । एतदनुश्रयादेव यद्दृष्टत्वादिक-
 मित्यन्ये । यदर्थं यदुपादीयते तत्तदुपादानोपादेयमित्यत्र वैजात्यं
 गुणविरोधश्च बाधकमिति प्रकृते तदुभयाभावोपवर्जनं, उपपत्त्या-
 तथा च बाधकभावे सतीत्यत्र तात्पर्यमिति न व्यभिचारश्चेत्य-
 प्याहुः ।

(१) न दुग्धत्वेति दुग्धत्वाश्रयस्य कालस्य जनकत्वाद्वाधइत्यतउक्तं पर-
 मात्मिति । एतेन परमात्मदृष्टत्वं स्वरूपकथनाय न चायेतन्सिद्ध-
 साधनासम्भवः द्युक्कारम्भकस्य परमात्मत्वनियमेन तत्सम्भवारित्वा-
 पात्तम् ।

अथपरमाख्यारम्भमिति वाच्यं ^(१)दधिद्वयशुकारम्भने परमाणौ दुग्धत्व-
 स्थापनेः । सत्ताऽन्यद्रथत्वसाक्षाद्वाप्यजातेरेव परमाणौ वृत्तेः,
^(२)द्रथत्वस्यापि द्रथत्वसाक्षाद्वाप्यजातित्वात्, ^(३)तद्विभ्रतद्वाप्याप्यत्व-
 मिति तद्वाप्यत्वस्यैव साक्षाद्वाप्यत्वरूपत्वात् । नचान्ये परमाणवस्तथा-
 दृष्टाकृष्टादधारम्भकाः, तदुत्कर्षाद्यनुविधानानुपपत्तेरुक्तत्वात्, दध्यर्थं

(१) दधिद्वयशुकेति तथाच प्रतियोग्यप्रसिद्धा साध्याप्रसिद्धिरिति भावः ।
 सिद्धसाधनमिति भावइत्यन्ये ।

(२) तर्हि द्रथत्वमपि तत्र न वर्त्तेतेत्यतश्चाह द्रथत्वस्यापीति ।

(३) तद्विभ्रतेति तद्वाप्यत्वमात्रं परम्पराख्याप्येऽतिव्याप्तमित्यतउक्तं सत्व-
 त्तम् । तथापि तद्वाप्याप्याप्यत्वमसम्भवि पृथिवीत्वादेर्द्रथत्वादिस्था-
 प्यीभूतद्रथत्वादिस्थाप्यत्वात्, द्रथत्वादिस्थाप्यीभूतपृथिवीत्वादिस्थाप्य-
 त्वाच्च, अन्भेदेऽपि व्याप्तिसत्त्वादित्यतउक्तं तद्विभ्रतेति । साक्षाद्वाप्य-
 व्यापकत्वमिमतीभयभिन्नेत्यर्थः । सत्तादेरपि द्रथत्वादिसाक्षाद्वाप्य-
 व्यापकत्वमिति चरमं तद्वाप्यत्वमुक्तम् । न च तदुभयभिन्नद्रथत्वा-
 दिस्थाप्यगुणवत्त्वादिसाप्यतया पृथिवीत्वादावसम्भवइति वाच्यं तद्वि-
 भ्रतद्वाप्यजात्यव्याप्यत्वे सतीत्यर्थात् । नन्वेवं चरमजातेः स्वसाक्षा-
 द्वाप्यत्वं न स्यात् स्वभिन्नस्वव्याप्यजात्यप्रसिद्धेः, न च स्वस्य स्वसाक्षा-
 द्वाप्यत्वं न विवक्षितमिति वाच्यं द्रथत्वस्यापि स्वसाक्षाद्वाप्यत्वमित्यु-
 पक्रमविरोधादिति चेत् । मैवम्, द्रथत्वसाक्षाद्वाप्यत्वमात्रस्यैव
 प्रकृतत्वेन लक्ष्यत्वादित्याहुः । वस्तुतस्तु, तद्विभ्रतद्व्यापकजात्यव्याप्यत्वे
 सति तद्वाप्यत्वं विवक्षितं, तत्र चरमजातावपीति गौक्तदोषः । अत्र
 वाच्यं तत्परं साक्षाद्वाप्यत्वमिमतमात्रपरं, अन्यत्र व्यापकत्वमि-
 मतपरमित्यवधेयम् ।

दुग्धोपादानानुपपत्तेः । अपि च, (१) यद्ब्रह्मध्वंसजन्यं यद्ब्रह्मं भवति तत्तदुपादानोपादेयं यथा महापटध्वंसजन्यः खण्डपट इति नियमान्

(१) यद्ब्रह्मेति घटध्वंसजन्ये घटरूपादिध्वंसे व्यभिचारादाह चरम-
ब्रह्मपदम् । यद्ब्रह्मभावजन्यमिति कृते प्रतिबन्धकब्रह्मात्मन्ताभाव-
जन्ये ब्रह्मे व्यभिचारः स्यादिति ध्वंसपर्यन्तमुपात्तम् । न च तद्ब्रह्म-
स्यापि जनकत्वाद्दोषतावदृश्यम्, ध्वंसत्वेन जनकत्वस्याग्रे विवक्षणात् ।
नचैवं दृष्टान्तासिद्धिः महापटस्य प्रतिबन्धकतया तद्भावस्य संस-
र्गाभावत्वेनैव हेतुत्वादिति वाच्यं महापटं विनाऽपि खण्डपटोत्पादा-
पत्तेः, अत्यन्ताभावस्य नित्यस्य स्वरूपयोग्यस्य सङ्कार्यवश्यभा-
वापत्तेः । नचैवं तत्रागभावस्याहेतुत्वे महापटोत्पत्तेः प्राक् खण्ड-
पटो न स्यादिति तन्नुमात्रमुपकथ्येतेति वाच्यमिष्टापत्तेः, तथा
विधिसंख्यागयोमितया पटव्यपदेशः । यद्वा, द्वितन्तुकादिमहापट-
ध्वंसजन्यस्य चित्तन्तुकादिः पटोजायते, मूर्त्तानां समानदेशतावि-
रोधेन वेमाद्यभिघातात् द्वितन्तुकादिनाग्रे चित्तन्तुकाद्युत्पादाभ्यु-
पगमात् । तत्र च सर्व्वतन्तुकमहापटप्रागभावः सन्नप्यन्यथासिद्धस्य,
एवञ्च चित्तन्तुकादौ पटध्वंसजन्यपटत्वेन खण्डपटत्वं, पटजनकध्वंस-
प्रतियोगिपटत्वेन महापटत्वञ्च न विरुद्धम् । द्वितन्तुके च यदि
खण्डपटव्यपदेशः, तदाऽपिमापेक्षया परिमाणापकर्षनिबन्धनो-
गौः । वस्तुतः, प्रथमपटन्यूनसमवायिकारखकस्य खण्डपटइति
चित्तन्तुकादीनामपि महापटत्वमेवेति तत्रापि गौःस्यैव तद्व्यपदेश-
इति । ब्रह्मप्रकाशे च संसर्गाभावत्वेन तस्य कारखत्वाभिधान
मतान्तरेणेति मन्तव्यम् । आद्यब्रह्मपदं किमर्थमित्यवशिष्यते ।
तत्र ब्रूमः, तत्त्वसाक्षात्कारजन्यमित्याह्वानध्वंसस्य ध्वंसत्वेन कायब्यूहं
प्रति जनकतया व्यभिचारवारबाय तदिति । यत्तु प्रथागमरखस्य

दुग्धध्वंसजन्यं दधि दुग्धोपादानोपादेयम् । न च प्रतिबन्धकद्रव्य-
ध्वंसजन्यद्रव्येण व्यभिचारः, ध्वंसत्वेन कारणत्वस्य विवक्षितत्वात्, प्रति-
बन्धकाभावस्य च संसर्गाभावत्वेन हेतुत्वात् । न च सूक्ष्मदुग्धध्वंसजन्यं
दधि न तदवयवजन्यमिति व्यभिचारः परमाणुस्य न तदवयवद्वयति वाच्यं
भाषात्परम्परासाधारणोपादेयत्वस्य विवक्षितत्वात् । रत्नकोषकृतसु,

संयोगध्वंसात्मकस्य स्वर्गहेतुत्वभ्रुतेः स्वर्गिणशरीरजनकतया तत्र व्यभि-
चारवारणाय तदिति । तन्न, अदृष्टाद्वारकत्वस्य साक्षात्जनकत्वस्य
वाऽवश्यं वाच्यतया ततएव तदुद्भवात् । अन्यथा ब्राह्मणशरीर-
ब्राह्मण्यमध्वंसादेरध्वंसद्वारा नारकिशरीरजनकतया व्यभिचारता-
दवस्थापपत्तेः । अन्ये तु प्रागभावध्वंसात्मककपासजन्यघटे व्यभि-
चारवारणाय तदुपादानम् । न च ध्वंसत्वेन जनकत्वविवक्ष्येव
तद्वारणमिति वाच्यं ध्वंसत्वेनेत्वस्य ध्वंसत्वनियताया जनकताया विव-
क्षितत्वादित्यर्थात्, तावतैव प्रतिबन्धकाभावजन्ये व्यभिचारस्य निरा-
सात् । यद्यपि प्रागभावोपादानाप्रसिद्ध्या व्यभिचारोऽपि तत्रा-
प्रसिद्धिरिति कथं तद्वारणाय तत्, तथापि नियतसामानाधिकरण्य-
रूपव्याप्तियज्ञौपयिकतया सार्थकत्वम् । यद्वा, यद्द्रव्यध्वंसजन्यं यद्-
द्रव्यं तदुभयमेकोपादानकमित्यत्र तात्पर्यं, एकोपादानकत्वस्यान्यत्र
प्रसिद्धमिति तत्र व्यभिचारप्रसिद्धिरिति वदन्ति । यत्तु अवयव
संयोगध्वंसजन्यखण्डघटे व्यभिचारवारणाय त्रयपदं, न च तत्र साध्य-
मस्यैवेति वाच्यं तत्संयोगाभ्यतन्तुनामपि नाशे तद्विभ्रमाभिसमवेत-
खण्डघटे तथापि व्यभिचारादिति । तत्तुच्छं, तस्य महापटध्वंसो-
पक्षीयत्वेन खण्डघटं प्रत्यहेतुत्वात् । अन्यथा तन्तुनाशजन्यखण्ड-
घटमाशयं दोषतादवस्थापपत्तेः । एतेन अन्यत्वेन प्रयोव्यत्वमात्रं
विवक्षितमित्यप्यस्यम् ।

एतेनापोहवादे नियमोन्निरस्तः । कार्यकारणभावाद्दे-

रसविशेषवृत्तिरेव दुग्धत्वादिजातिः, द्रव्यवृत्तित्वेऽपि तद्वाञ्छकस्य रस-
स्वावश्यकत्वात्, द्रव्यत्वादिसामानाधिकरण्यबुद्धिश्च परम्परासंबन्धात् ।

(१) तथाच दुग्धारम्भकाएवावयवाः* पाकजरसविशेषशालिनोद्धार-
म्भकाइति न (२) विरोधः इत्याहुः ।

दृष्टादेरग्निं प्रति दृष्टान्यन्यान्यत्वेन कारणत्वं गृह्यते,—इति न
व्यभिचारइति व्यावृत्तिपदार्थवादिना यत् समाहितं, तत्राप्यनु-
मानभङ्गइत्यतिदिशति एतेनेति । नियमोऽविनाभावः । वक्तिं
विना तदन्यस्मादपि धूमसम्भवेन ततोवज्जानुमानाभावापातात्,
दृष्टादिवदत्तद्वावृत्त्या तत्रापि कारणत्वग्रहसम्भवादित्यर्थः । कार्यका-

* एव महावयवाः,—इति सो० ।

(१) तथाचेति दुग्धरूपपरसविशेषारम्भकाएवावयवाः पाकजरसविशेष-
शालिनो यतोऽतएव उद्धारम्भकाः तस्य रसविशेषात्मकत्वादित्यर्थः ।
यद्वा, दुग्धादिपदं द्रव्यपरमेव दुग्धत्वादेः परम्परासंबन्धेन ब्रह्मवृत्ति-
त्वाभ्युपगमादिति ।

(२) न विरोधइति नैकौपादानकत्वविरोधः, रसविशेषात्मकार्थोर्द्धिदु-
ग्धयोरेकत्र प्रमाणासिद्धत्वादित्यर्थः । अग्निसंज्ञितवीजज्ञानं द्रव्यत्वा-
दिसामानाधिकरण्यबुद्धेः साक्षात्संबन्धविषयकत्वे बाधकाभावात् पर-
म्परासंबन्धविषयत्वं अन्यथा पृथिवीत्वादेरप्यग्निवृत्तकर्मत्वादित्येति-
तापत्तेरिति ।

रश्मिभ्रात्रिभ्रौ स्वभावनियमोऽपि दुरवगमः, कार्यानुपपत्तिप्रसङ्गरूप-
विपक्षबाधकसाध्यत्वात्तस्येति* भावः। (१) तदेवां गत्यन्तराभावात् व्यक्ती

* बाधकसत्त्वात्तस्येति,—इति सो० ।

† एवञ्च,—इति पाठान्तरम् ।

(१) एवञ्चेति नन्वेवं तवापि वञ्चितप्रयोज्यवैजात्यशङ्कया न धूमसामान्य-
मभिं गमयेत् । यदि चोपस्थितधूमत्वावच्छेदेन व्यभिचारानुपपत्तेर्नैव
रूपेण कार्यत्वग्रहः, तदा यत्रोपस्थितरूपे व्यभिचारस्तत्रैव रूपान्त-
रेण कारकत्वकल्पनमतो न रासभमन्तर्भाव्य तत्कल्पनम् । किञ्च,
प्रतिवैजात्ययोरन्यतरकल्पनावसरे तयोः कल्पनीयतया बाधवेन
ज्ञानान्यान्यत्वस्यैवावच्छेदकत्वकल्पनादिति । तत्र ब्रूमः । वैजात्य-
स्यापि प्रमाणांतरसिद्धतया तत्राप्यवच्छेदकत्वकल्पनैव । अन्यथा
सहकारिनियमाशुपपत्तेः । तदिदमुक्तं मूले, तेनैव व्यन्यमानस्येति ।
न च सामग्रीत्रयकल्पने गौरवं, तस्यावशङ्कत्वात् । अन्यथा सह-
कारिनियमाशुपपत्तिरेव । स हि कार्यतावच्छेदकभेदेन प्रकृति-
दोषे सत्त्वेव स्यात् । अन्यथा प्रत्यक्षादिप्रमाणांमपि जन्यज्ञान-
त्वावच्छिन्ने तदन्यान्यत्वेन हेतुतापत्तेः । यदि च सहकारिनियमा-
शुपपत्त्या सामग्रीभेद-प्रकृतेर्जात्यावशङ्कत्वे गौरवान्न तथा, तदा प्रकृ-
तेऽपि तुल्यं, तत्प्रत्यक्षादिसंबन्धानामपि तदन्यान्यत्वेन हेतुत्वान्नि-
यमोपपत्तेरित्यपि तुल्यं, यद्विशेषयोः कार्यकारकभावग्रहद्वयादिक-
मपि तुल्यं, तेन रूपेणान्यथ्यतिरेकग्रहान्न तथेति च तुल्यम् ।
अपि चैवं भौमत्वस्यापि विशेषतया मुख्येन वञ्चितसामान्यावच्छिन्ने
प्रौढस्यादिवञ्चितकारकमप्यन्तर्भाव्य तदन्यान्यत्वेन हेतुतापत्तिः । कि-
ञ्चैवं, जन्यतावच्छेदकमपि तत् स्यादिति घटपटान्यान्यत्वावच्छेदेन

त्यादिविश्वप्रसङ्गात् । तस्मान्निश्चितजातीयतास्वभावं-
भङ्गेन* व्यक्त्यपेक्षयैव नियमइति फूत्कारेण तृणादेरेवं
निर्मन्यनेनारखेरेव प्रतिफलिततरखिकिरणैर्मखेरेवेति
प्रकारनियमवत्तेनैव व्यज्यमानस्य कार्यजातिभेदस्य

नामैव कारणत्वमित्युपसंहरति तस्मादिति । वज्रवान्तरजातीये तृणा-
दीनां प्रत्येकं कारणत्वस्वीकारादेव सर्वं समञ्जसमित्याह फूत्का-
रेणेति । प्रकारनियमः सहकारिनियमः । वज्रानुकूलप्रक्रियत्वेन
कारणत्वे मणिफूत्कारादि क्षोमादपि कार्यापत्तेरित्यर्थः । न
चानुपलब्धिवाधितं वैजात्यमित्याह तेनेति ।^(१) विवादपदमग्रयौवज्जि-

• स्वभावभङ्गे,—इति आ० पु० ।

दख्येमान्यान्यत्वेन हेतुत्वापत्तिः । तथाचोक्तगौरवादेतिप्रसङ्गाच्च
न तदन्यान्यत्वमवच्छेदकमिति दिक् । यत्तु नैकं विरुद्धप्रयोज्यं
भावाभावयोरेककार्यजनकतापत्तेः । अतएव न यागध्वंसेनापूर्व-
स्यान्यथासिद्धिः, तदिह वक्रित्वं यदि तृणाद्यन्यान्यप्रयोज्यं स्यात्
न स्यात्तदन्यवज्रावयवादिप्रयोज्यं विरोधादिति । तच्चिन्तं, एवं हि
तृणप्रयोज्यत्वेऽपि तदन्यवज्रावयवादिप्रयोज्यत्वं विरुध्येत । यदि च
तयोः परस्परविरुद्धरूपत्वाभावात्तदुभयप्रयोज्यत्वं न विरुद्धं, तदा
तुल्यम् । वज्रावयवत्वेनैव तस्य प्रयोजकत्वं न तु तृणाद्यन्यान्यत्वेने-
त्त्वपि तुल्यमिति ।

(१) विवादपदमिति एतच्च प्रदीपादौ साध्यसिद्ध्याऽऽहतः सिद्धसाधन-
वारन्धार्थम् ।

भाषात् । इत्यने च प्राप्तकालविशेषेऽपि प्रदीपः प्रा-
सादोद्भवत्प्राप्तकालोक्तमारभते, न तथा ज्वालाजाल-
जटिलोऽपि दाहदहनो न तराक्ष कारीषः ।

त्वयाप्यजातिमत्तः (१) नियतसहकार्यत्वेन जायमानवञ्जित्वात्
प्रदीपदाहदहनवदिति कारणविशेषसंबन्धव्यञ्जित्वात्तज्जातीनामि-
त्यर्थः । न च दृष्टान्तः साध्यविकल्पत्वाद् दृश्यते चेति । तत्र तैश्चादि-
कारणविशेषव्यञ्जित्वं यथा जातीनां, तथाऽचापीति नादृष्टशरकल्प-
नमित्यर्थः । यद्यपि दुरुहत्वाच्च विशेषश्चापाततः स्फुरति, तथापि
विशेषानाकल्पनेऽपि तदतुल्यकारणमात्रमनुमीयते, तदाकल्पने तु

‡ इति,—इति नास्ति आ० पृ० ।

(१) नियतेति ननु दृष्टिकादौ हेतुसत्त्वेऽपि साध्यासत्त्वाद्यभिचारइति
चेत् । मैवम्, नियतसहकारिप्रयोज्यजातिकत्वस्य साध्यत्वात् ।
प्रकृते च पक्षधर्मतावत्त्वेन वञ्जित्वाप्यैव सा जातिः सिध्यतीति तथा
प्रतिज्ञानात् । न चैवमपि ध्वंसे व्यभिचारः, जातिपदस्य धर्म-
मात्रपरत्वात् । प्रदीपादिदृष्टान्तोपादाननिर्व्वन्धश्च अतेश्चाद्युपाधेः
साध्याप्यपक्षप्रदर्शनार्थमित्याहुः । वस्तुतस्तु साध्यदृष्टान्तालोच-
नेन वञ्जित्वादिति हेतुरभिमतः स्फुटत्वात् कथंरवेव नाभिहितः,
नियतेत्यादिकश्च विपक्षबाधप्रदर्शनपरमिति युक्तमुत्पत्तमः ।

यस्तु तं नाकलयेत, स कार्यसामान्येन कारणमाच-

विशेषोऽप्यनुमीयतएवेत्याह यस्त्विति । नन्वग्न्यवान्तरजातीये दृषा-
दीनां कारणत्वं न युक्तं, कारणगतैकशक्तिरूपमपहाय कार्यगतवज्र-
तरजातिकल्पने गौरवात्, दृषादिजन्याग्निस्त्ववान्तरजातेर्याग्यानुप-
सम्भवाधितत्वात् । यच्च च तत्तत्कारणप्रयोज्यं प्रदीपादौ वैजा-
त्यमनुभूयते, तत्रैकशक्तिमत्त्वमपि कारणे नास्ति । अतएवानुमा-
नमप्रयोजकम् । (१)अथास्ति दृषादीनां फूत्कारादिसहकारिता,
तच्च फूत्कारादीनां सहकारित्वं दृषत्वाद्यवच्छिन्नं प्रति स्यात्, दृषा-
दिसाधारणैकशक्तिमत्त्वं प्रति वा ? नाद्यः, दृषत्वाद्यवच्छिन्नस्य
प्राक्कासनैयत्याभावेन कारणत्वाभावात् तत्सहकारित्वस्य दूरनिर-
स्तत्वात् । नाद्यः, दृषादिवारणेरपि फूत्कारसमवधितादग्न्युत्पत्त्या-
पत्तेः । न च फूत्कारादिविशिष्टे दृषादौ शक्तिर्न केवले इति वाच्यं
तस्य दृषादिभिन्नत्वे दृषादीनामजनकत्वापत्तेः । (२)तदभिन्नत्वे च
यत् दृषं फूत्कारेणोपधीयते, तच्च वा शक्तिः, फूत्कारसमवधाने
सति वा ? नाद्यः, फूत्काराद्यसमवधानेऽपि तस्मात् दृषादेरग्न्युत्प-
त्त्यापत्तेः । नापरः, तथा सति सैव शक्तिः दृषे फूत्कारादरसौ

(१) ननु प्रागुक्तसहकारिनियमस्य विपक्षबाधकइत्याह कथंति ।

(२) तदभिन्नत्वे चेति फूत्कारप्राक्काणस्य दृषे शक्तिसत्त्वसमवधाने तज्जन्या
वेति विकल्पार्थः ।

निर्भत्त्वादिमिति । प्रकृतमिषत्तद्देतुकत्वात्प्रतेः । तत्राप्येकग्रन्थिमतेन
हेतुत्वेऽनवस्थापत्तेरिति ।

मेवम्, यथा अन्वयव्यतिरेकाभ्यां ढष्णफूत्कारयोरन्यान्यसहकारित्वं
(१) तथैव तच्छब्दोरपि परस्परसहकारित्वेन वज्ररुतुकुशलं, तथैव कार्यद-
र्शनात्, न तु मण्डिफूत्कारयोः सहकारित्वमिति न तच्छब्दोरपि पर-
स्परसहकारित्वम् । कार्यविशेषात् कारणविशेषाननुमानं तु वञ्चिष्ट-
सिकादौ द्रव्यतएव, निरूपितमित्यतवज्रादिकारणके धूमादौ अनुमानं
स्यादेव । अन्यथा कार्यवैजात्येऽपि वञ्चिलेन धूमविशेषएव कारणत्वं
न धूममाचरति शक्यता तवाप्यनुमानं न स्यादिति ।

अत्राप्युत्पिद्वचरणाः, (२) ढष्णारण्यमण्डिफूत्कारादित्यक्तौ नामनन्तत्वेन
प्रतिष्ठाप्येति भावहेतुजानित्यानन्तग्रन्थिसौकारे* गौरवं, तावदनन्त-

१०१ हेतुजानित्यानन्तग्रन्थिसौकारे,—इति इ० पृ० ।

(१) तथैव तच्छब्दोरपीति यद्यप्येवं कार्यवैजात्यभावशक्यं एकजातीय-
कार्ये सहकारिनियमाशुप्रपत्तेः, तथापि ढष्णफूत्कारसंबन्ध-तरत्वि-
त्किरत्तमसिंबन्धादिव्यप्येकजातीयग्रन्थिमत्त्वं कारकतावच्छेदकं, तथा
तु तदन्यतमसंबन्धाभावे ढष्णनिर्मयनसमवधानेऽपि नाग्न्युत्पात्तापत्ति-
इति भावः ।

(२) ढष्णेति नगूत्तगौरवेण मा भूच्छक्तिरूप्यना, जातिकरूप्यनाऽपि कृतः,
यावता वज्ररुतुविधायित्वमेव धर्मिकरूप्यनातइति न्यायेनावच्छेदक-
मस्तु, नचेदमेव वञ्चिजनकत्वं येनात्माभयाप्लावच्छेदावच्छेदकत्वं किन्त्व-
नग्न्यासिद्धादिघटितमिति चेत् । न, तदनुविधायित्वस्य सह-
कार्यन्तरसाधारणतया सत्यत्वे ढष्णासंबन्धवमासत्त्वेऽपि वज्ररुत्पादा-
पत्तेः, कारकतावच्छेदकावच्छिन्नयत्किञ्चित्त्वसत्त्वएव कार्यत्वात्तद्वात् ।

व्यक्तजन्यामन्तव्यक्रियुः जातिचयकल्पने लाघवमिति तदेव कल्पते । न च जातौ योग्यानुपलब्धिबाधः, गोमेयवृद्धिकप्रभवंवृद्धि- कथोरीषच्छ्यामत्वकपिलत्वव्युत्पन्नवैजात्यस्य प्रत्यक्षसिद्धत्वात् । तृणादि- जन्याद्यिष्वपि तृणजन्यत्वज्ञानान्तरं मणिजन्यव्यावृत्तांगुगतबुद्धेर्जाति- विषयत्वात्, बाधकाभावात् । ननु तृणादीनामग्नौ कारणत्वग्रहे शक्तिवैजात्ययोरन्यतरकल्पनं, तद्वदस्य नान्वयव्यतिरेकाभ्यां, व्यभि- चारात् । अथारणिमध्यभाववति स्रोमविशेषे तृणं विना न वृद्धिः, तृणान्वयेऽवश्यं वृद्धिरित्यन्वयव्यतिरेकाभ्यां, तत्रैव स्रोमे इतर- कारणसमवधाने तृणान्वयेऽवश्यं वृद्धिरिति नियतेनान्वयेन वा, रासभ्यावृत्तेन तृणादिकारणतायः इति चेत् । न, तृणं विना- ऽपि वृद्धिरिति ज्ञाने सति वृद्धिनियतपूर्ववर्तित्वस्य कारणत्वस्य यद्वातुमशक्यत्वात्, अवाधिताभावग्रहे भावग्रहेत्याभावात् ।

मैवम् । (१) उक्त्याहकैर्वृद्धिनिष्ठकार्यतानिर्हृतकारणतावच्छेदक- रूपत्वं तृणस्य, तृणनिष्ठकारणतानिर्हृतकार्यतावच्छेदकरूपत्वं वृद्धेर्वाऽकार्यकारणव्यावृत्तं परिच्छिद्यते, न तु तृणत्वेन कारणत्वं वृद्धित्वेन कार्यत्वं वा । तच्चोभयथाऽपि सम्भवति ; वृद्धित्वेन कार्यत्व- मेकशक्तिमत्त्वेन कारणतया वा, तृणत्वेन कारणता वृद्धिविशेषत्वेन

* गोमेयप्रभववृद्धिकप्रभवयोः,—इति सो० पु० ।

(१) उक्त्याहकैरिति अन्वयव्यतिरेकाभ्यां नियतेनान्वयेन चेति वदवच- नोपपत्तिः । अधिकज्ञानुमानप्रकाशे प्रपञ्चितम् ।

क्रान्तिया, वा । तथा च विनिगमकसुक्तमेव । (१) एतेन मन्वाद्य-
 ज्ञानवञ्जी मन्वादीनां हेतुत्वं स्पष्टते इत्यपास्तम् । (२) अन्योन्याश्रयाच्च ।
 मन्विजन्वत्यपद्ये चि तदजन्यत्वपद्यः, दृष्यजन्यत्वेन च तद्वृद्धति ।
 तन्नाशि घञ् कार्ये वैजात्याभावः सामयौभेदश्च तथा का गतिः ?
 तथा इत्यनामः कश्चित् प्रतियोग्याश्रयनाश्रयात्, कश्चिदश्रयमवाप्ति-
 कारकनाश्रयात् । तन्नाश्रयनाश्रयान्यद्वयध्वंसत्वावच्छिन्नं प्रत्यक्षमवाप्ति-
 नाश्रयस्य तिथतत्वात् कारणत्वपद्यः, उक्तरीत्याऽन्योन्याश्रयात् । उच्यते ।
 (१) निमित्तकारणत्वेन कारणाश्रयत्वेन कारणत्वम् । यदा, विद्यमाना-

(१) एतेनेति श्ववस्थापितजातीनामेव जाघवादेवच्छेदकत्वेनेत्यर्थः ।

(२) अन्योन्याश्रयाश्रयेति वञ्जी मन्विजन्यत्वे स्पष्टीतरव मन्विजन्यवन्निमित्त-
 वन्निमित्तत्वेन इत्यजन्यत्वपद्यः, इत्यजन्यत्वे च वञ्जी स्पष्टीतरव इत्यजन्य-
 वन्निमित्तवन्निमित्तत्वेन मन्विजन्यत्वपद्यइत्यन्योन्याश्रयादित्यर्थः । अन्यथा
 वन्निमित्तत्वस्यैव तदजन्यत्वेनोपस्थितौ वन्निमित्तावच्छिन्नइतरव्यभिचारादेव
 हेतुत्वयद्वातुपपत्तेः । तथा च विशेषणोपादानायासोऽपि व्यर्थ-
 इति भावः ।

(३) निमित्तकारणत्वेति न चिन्वनाश्रयादपि वन्निमित्ताश्रयननुगमः, तच्चेन्वना-
 श्रयादश्रयान्तरं नोत्पद्यते पूर्ववन्निमित्तत्ववयवविभाजन्यायेनैव नश्यती-
 त्पुपयमाव । एवं शरीरनाशोऽपि नादृष्टनाशजन्यइत्यभ्युपगमे-
 नेदम् । ननु निमित्तकारणत्वं समवाय्यसमवायिनिमित्तकारणत्वमिति
 कारणात्मान्तर्भावे गौरवं, तदनन्तर्भावे तदन्यान्यत्वमवच्छेदकं पर्यव-
 स्यति, तन्नाश्रयभ्युपगतमिति चेत् । न, तदन्यान्यनाश्रयत्वस्यात्र तत्पर्यव-
 सानात् । तथाच प्रतियोग्यनुगमकतया तत्त्ववेशे तद्वृद्धितस्या-
 वच्छेदकत्वं न तु तस्यैव, अश्रयभ्युपगतस्य तदिति भावः । केचित्तु,
 एतदकारसादेवाह वदेति ।

अथद्रव्यनाशे असमवायिनाशोहेतुरेवं सासमवायिकारणैर्द्रव्यनाशे
प्रतिषेध्याअथनाशः । (१)तथाप्युभयजन्वे द्रव्यनाशे का गतिः ? (२)आ-
अयनाशाजन्वेद्रव्यनाशं प्रत्यसमवायिनाशस्य हेतुत्वात् तच्च चाश्रय-
नाशजन्यत्वात् । अत्राहुः । (३)तत्रेतरसमवधाने तदुभयभावाभावाभ्यां

- (१) तथापीति न चाश्रयनाशे तदाश्रितद्रव्यतदसमवायिनोर्युगपदेव ना-
शादिदमसम्भवीति वाच्यं समवायिनाशसमकालं विभागाद्व्यजासम-
वायिनाशस्तत्र तत्सम्भवात् ।
- (२) आश्रयनाशाजन्वेत्युपलक्ष्यं, असमवायिनाशाजन्वद्रव्यनाशं प्रत्याश्रय-
नाशस्य हेतुत्वात् तस्य सासमवायिनाशजन्यत्वादित्यपि द्रव्यम् ।
- (३) तत्रेतर इति नचाविद्यमानोभयकद्रव्यनाशत्वावच्छिन्नेऽसमवायिनाशे
सहितसमवायिनाशत्वेन हेतुत्वमस्तु, तथाच कथं शक्तिविशेषे शक्ति-
विशेषस्य हेतुत्वं, अन्यथा अनन्तसामग्रीकल्पनापत्तेरिति वाच्यं,
तत्रैव तात्पर्यात् । नचाप्राप्यन्यतरस्यावच्छेदकत्वे विनिगमका-
भावः, असमवायिनाशत्वादिना तदुभयोरपि हेतुत्वादेव । अतएव
सामग्रीभेदः, अन्यत्रान्यतरस्यैव हेतुत्वात् । नचाप्राप्यन्यतरस्यैव
हेतुत्वमस्तु कार्यतावच्छेदकभेदाच्च सामग्रीभेद इति वाच्यं, विनि-
गमनाविरहेऽन्योरपि तुल्यत्वात् । वस्तुतस्तु समवायिकारण-
नाशाद्रव्यगुणकर्मणां नाशदर्शनात् तत्तन्नाशस्याननुगमादनुगतस्य
सति सम्भवे त्वागयोगादविद्यमानाश्रयकासमवेतकार्यनाशत्वाव-
च्छेदेनास्य हेतुत्वकल्पनात् द्रव्यनाशेऽपि तथा । तथाच युग-
पत् समवाय्यसमवायिनाशयोस्तत्तावपि तन्निवृत्त्यर्थमात्रनाशएवा-
श्रयनाशोहेतुः । तथाच न सामग्रीभेदः । अतएव समवायिनाश-
स्योऽपि तज्जन्वासमवायिनाशस्यैव द्रव्यनाशकत्वं क्लृप्तत्वादित्यपाकं,

समुमियात् इति* किमनुपपन्नम् । एवं तर्हि धूमा-
दावपि कश्चिदनुपलक्षणीयो विशेषः स्यात् यस्य दह-
नापेक्षेति न धूमादिसामान्यादङ्गिसामान्यादिसिद्धिः ।
एतेन व्यतिरेकोऽप्यास्थातः । तथा च कार्यानुपलम्बि-

व्यक्तिविशेषभावाभावाद्भक्तिविशेषं प्रति तदुभयव्यक्त्वरन्यथासिद्धयोः
कारणत्वं गृह्यते इत्येषा दिक् ।

ननु, कार्यवैकल्ये दृश्यस्य वङ्गिविशेषइव वङ्गत्वेन धूमविशेष-
एव कारणत्वं न धूममात्रे इति शक्या न कार्यात्कारणं क्वाप्यनु-
सृष्टेत्, यदि नोपस्थितरूपे व्यभिचाराभावात्तेनैव रूपेण कार्यत्व-
प्रदङ्गतिं कारणताप्यामपि यत्रोपस्थितरूपे व्यभिचारस्यैव रूपा-
न्तरेण कारणताप्यइति तुल्यमित्याह एवं तर्हीति । एवं वङ्गधूम-
विशेषएव प्रयोजकत्वात् वङ्गिमात्रव्यतिरेकाद्भूममात्रव्यतिरेकोनासु-
सृष्टेतेत्याह एतेनेति । निषेधतयेति शेषः । तथा चेति विपक्ष-

* इति,— इति नास्ति आ० पु० ।

गुणादिनाशे तस्यापि क्लृप्तत्वात् । किञ्चाविद्यमानाश्रयकद्रथनाशे
आश्रयनाशोऽहेतुरविद्यमानासमवायिकारणकद्रथनाशेऽसमवायिना-
शोऽहेतुरस्यु । तथाच क्लृप्तसामग्रीतएव प्रकृतकार्योपपत्तौ न साम-
ग्रीभेदः । अविद्यमानता च द्रथनाशपूर्वदशे बोध्या, तेन सत्यम-
क्षाणाविद्यमानत्वमादाय न व्यभिचारइति विदङ्गिः परिचिन्तनीय-
मिति । एतत् सर्वमभिसन्वायोक्तं दिगिति ।

लिङ्गभङ्गे स्वभावस्याप्यसिद्धेर्गतमनुमानेनेति* चेत्,
प्रत्यक्षानुपलम्भगोचरो जातिभेदे न कार्यप्रयोजक-
इति वदतो बौद्धस्य शिरस्येष प्रहारः । अस्माकन्तु
यत्सामान्याक्रान्त्योर्यथारम्भयव्यतिरेकवत्ता तयोस्त-
थैव हेतुहेतुमद्भावनिश्चयः । तथा चावान्तरविशेष-

बाधकमानवेदनीयो हि स्वभावनियमो बौद्धाणां, बाधकं च का-
र्यानुपलम्बी, ततस्तद्भङ्गे कथमनुपायकः सिद्धेदित्यनुमानमात्रविषय-
स्त्रिधैव तदुपगमादित्यर्थः । तदेतत् दूषणं बीजत्वसामान्यं प्रत्यक्ष-
सिद्धं अङ्कुरे न प्रयोजकं, किन्तु तद्विशेषः कुर्वद्रूपत्वमतीन्द्रियमिति
वदतो बौद्धस्य, नास्माकमित्याह प्रत्यचेति । अप्रामाणिकबीजकुर्व-
द्रूपत्ववदप्रामाणिकएव कायविशेषो यस्य कारणविशेषापेक्षेति बौ-
द्धस्य दोषइत्यर्थः । अस्माभिस्त्वप्रामाणिको विशेषो नोपेयते इति भावः ।
अस्माकं त्विति यत्र कारणसामान्यं कार्यसामान्यं व्यभिचारि दृश्यते,
तत्रैव विशिष्यकारणताग्रहः, यत्र तु स न दृश्यते तत्रोपलक्षित-
सामान्येनैव कार्यकारणताग्रहः । यदि च दृष्टादिवदङ्गि विशेषात्
धूमविशेषः स्यादित्युच्यते, तदा नेदमनिष्टमित्यर्थः ।

ननु, कार्यकारणभावग्रहो न तावद्वाक्योरेव, स हि व्यक्तिमात्र-

* स्वभावस्याप्यसिद्धेः कृतमनुमानेनेति,—इति श्री० पु० ।

सपेक्ष्य तद्विभवं वा ? नाथः, (१) यदि घटो वावत्यटजातीयो वापेक्षणी-
 चापेक्षः स्यात् । घटजातीयः स्यात् घटजातीयो च स्याद्विद्यतएव
 तत्रभक्तात् । विभेदोऽपि पूर्ववर्तित्वमात्रं वा तत्रभक्तिं वा ? नाथः,
 आद्यापदादिजनकजन्यत्वे घटादिशक्तीनामभेदात्तत्रैवाद्यापत्तेः । रास-
 भादिसाधारण्यम् । (२) अतएव नाथः, स्यात्तो देव कार्यकारणभावे
 पूर्वं तदवित्त्वे मष्टाद्याद्यरूपपत्तेः । नापि आत्यपेक्षया, भक्षितवि-
 नष्टबीजादिव्यक्तिस्वयापत्तेः । न चेष्टापत्तिः, तस्य सर्वथा कार्यक-
 मताच्छिष्टात्मकत्वदृष्ट्यात् ।

मैवं, बीजादिव्यक्तौ नामैव बीजत्वादिना सामान्येनामन्यथाधि-
 द्वात्वव्यतिरेकवत्त्वेन कारणत्वात् । कश्चित्कार्यव्यतिरेकस्य सहकारि-
 वैकल्यात् । अतएव शिष्टात्मकत्ववैषम्यम् । न हि यस्मिन् सति
 कार्यं भवत्येव तत्कारणं, अपि तु (३) यस्मिन् सत्येव भवति, एतच्च
 भक्षितविनष्टेऽपि सामान्यतोऽप्येव । न च सामान्येनापि रूपेण
 वा अन्तिः कार्यं जनयत्येव सा कारणं न त्वन्येति वाच्यं, यागादौ
 यज्ञवित्तव्याप्यासवाद्ये, यागत्वेऽपि किमियं अन्तिः स्वर्गजनिका न

(१) उभयत्र अन्तिमात्रापेक्षित्वेन वावत्यटापेक्षणीवापेक्षित्वं घटस्य
 बोध्यम् । एवं पूर्ववर्तिमात्रापेक्षित्वेन वावत्यटादिजनकजन्यत्वं
 घटादेर्वोध्यम् ।

(२) अतएवेति रासभादिसाधारण्यदेवेत्यर्थः ।

(३) यस्मिन् सत्येवेति यज्ञर्मावच्छिन्ने सत्येव सहकारिसमवधानात् कार्यं
 भवति तदवच्छिन्नं कारणमित्यर्थः । तद्विदमाह सामान्यतइति ।

सङ्गाधेऽपि न भोविरोधः । किं पुनस्ताणादौ दहनसा-
मान्यस्य प्रयोजकम् ? तृणादीनां विशेषणं भिद्यतत्वा-
दिति चेत्, तेजोभावेत्पत्तौ पवनोनिमित्तं अवयव-
संयोगोऽसमवायी तेजोऽवयवाः समवायिनः । इयमेव

वेति संग्रहे प्रवृत्त्यभावापत्तेः । (१) यदि सा पापव्यक्तिर्नरकजन्मिका
तदा ह्यतेऽपि प्रायश्चित्ते नरकं जनयिष्यत्येव अन्यथा तु प्रायश्चित्तं
विनाऽपि न नरकमित्युभयथाऽपि प्रायश्चित्ते प्रवृत्त्यनुपपत्तेश्चेति । किं
पुनरिति दहनगतं सामान्यं दहनसामान्यं तेजस्त्ववधिर्वादि, तैम
मोक्षरविरोधः । तृणादीनामिति तथा च सामान्यभाक्त्वात् स्यादिति
भावः । तेजोभावेति तेजःपदकार्यतेजःपरम् । न च सूर्यादीनां धूमि-
चारात् न पवनस्येजोभावे निमित्तमिति वाच्यम्, (१) निवातस्येति

* निवातस्य.—इति पाठान्तरम् ।

(१) यागादौ बद्धवित्तश्रयायाससाध्ये फणावश्यम्भावनिश्चये सत्त्वेव प्रवृ-
त्तेरिच्छापत्तिरिति यदि ब्रूयात्, तदा दोषान्तरमाह यदि वेति ।
नचाजनकस्येति तज्जातीयतया हेमात्तत्राशार्थं प्रवृत्तिरिति वाच्यं,
दुःखाजनकत्वे हेमस्याप्यभावात्, निःप्रयोजने हेमभावात् ह्यतेर-
नुत्पत्तेश्चेति भावः ।

(२) निवातस्येति ननु नैतावता कारकत्वं, न हि कारकाभावेन कार्य-
ध्वंसः किन्वनुत्पादइति चेत् । न, नाशपदेन प्रवाहाद्युत्पादे-
नात्यन्तोच्छेदस्य विवक्षितत्वात् । तथाचाशुनाशितया, पूर्वप्रदीप-
नाशेऽपि वातं विनाऽयिमतदनुत्पादादित्यत्र तात्पर्यम् ।

सामग्री गुह्यत्ववद्द्रव्यसङ्घिता पिण्डितस्य । इयमेव
 तेजोगतसुद्रुतस्पर्शमपेक्ष्य दृष्टं; तथापि जलं प्राप्य
 दिशं, पार्थिवं प्राप्य भौमं, उभयं प्राप्यौदर्यमारभते
 इति स्वयमूहनीयम् ।

द्वीपस्य वातं विना नागदर्शनेन तत्र पवनगिमित्तकलनिस्रया-
 दन्वन्नामि (१)तेजस्त्वेन पवनजन्यत्वासुमानात् । (२)न च वज्रिलसुपाधिः,
 तेजस्यदीरक्ष पाञ्चभौतिकत्वेन पवनजन्यतया तत्र साध्याव्यापक-
 तात् । (३)आगमोऽप्यथास्त्रेवेत्येके । पवनोत्कर्षेण वज्रुत्कर्षदर्शनात्
 तेजोमात्रे तच्च गिमित्तत्वं न वज्रिमात्रे, सामान्यस्य सामान्यं प्रति
 प्रसोक्तकाले विशेषस्योपाधिताग्रामतिप्रसङ्गा*दित्यन्ये । पिण्डितस्य सुव-

* सप्रयोजकत्वा,—इति ह० पु० ।

- (१) तेजस्त्वेन कार्यतेजस्त्वेन ।
 (२) न चेति न च पवनध्वंसादिषु साध्याव्याप्तिः, साधनावच्छिन्नसाध्या-
 व्यापकत्वादिति भावः । अतएवाह तेजसेति ।
 (३) आगमोऽपीति ज्योतिरत्पद्यते वायोरित्यादिविष्णुपुराणरूपइत्यर्थः ।
 सद्दिशेषयोरिति न्यायात्तावता वज्रिसामान्यमात्रे तज्जेतुत्वं सिध्यति
 न तु तेजोमात्रे, अन्यथा ब्रह्ममाणस्य तदापत्तेरित्यनुसंधयाराह
 अन्ने इति ।

तथाप्येकमेकजातीयमेव वा किञ्चित् कारणमस्तु
ज्ञातं विचिचेण, दृश्यते चाविलक्षणमपि विलक्षणाने-

र्णस्य । दिव्य^(१)मिति दृष्टान्तार्थं, तथाप्रश्नात् । एतावता कारण-
मात्रे सिद्धेऽपि सापेक्षत्वादित्यत्र सिद्धसाधनं प्रकृतेः तथापीति ।
एकमिति चिदखि* मतसमुत्थानं, तेषां ब्रह्मण्येव सकलकारण-
त्वात् । एकजातीयमिति साङ्ख्यमतं, तेषां पुरुषाणां भेदात् प्रति
पुरुषं च महत्त्वानां भेदेऽपि प्रकृतिविकारत्वात् ^(२)प्रकृतेस्त्वैकत्वादे-
कजातीयत्वात् । तथा च कारणस्यैक्यमित्येकजातीयत्वेन वा
नेश्वरसिद्धिरस्मदादिनाऽपि ^(३)तद्द्रष्टुं शक्यत्वादिति प्रकृतसङ्गतिः ।
न चाविचिन्नात्कारणादिविचित्रं कार्यमदृष्टपरमित्याह दृश्यते हीति ।

* एकदखि,—इति सो० पु० ।

(१) दिव्यमितीति यद्यपि दिव्यस्यापि दहनतया तद्वत्सामान्यमपि
प्रश्नविषयः, तथापि तार्कादिदहनसामान्यस्य प्रश्नविषयत्वादस्या-
तथात्वमित्याशयः । यद्यप्येवं पिच्छितस्येत्यप्युक्तं तस्याप्यप्रश्नात्,
तथापि तदपि दृष्टान्तार्थमेव । एवञ्च पिच्छितस्य सुवर्णस्य दिव्य-
मिति दृष्टान्तार्थमित्येकग्रन्थोबोध्यः । दिव्यमितीत्युपपन्नञ्च, उद-
र्यस्यापि दृष्टान्तत्वमित्येके । तार्क्यपदस्य पार्थिवेन्धनदहनपरतया
तत्र प्रश्नएवेत्यन्वे ।

(२) प्रकृतेस्त्विति तथाचैकप्रकृतिविकारत्वान्महत्त्वादीनामेकजातीयत्व-
मित्यर्थः ।

(३) तद्द्रष्टुमिति तदित्यर्थं यद्यन्तं, तेन तस्य द्रष्टुं शक्यत्वादित्यर्थः ।

वक्राकारि, अत्र प्रदीपस्यैव तिमिरापहारी
वर्तिविकारकारी रूपान्तरव्यवहारकारीति चेत् । न,
वैचित्र्यात् कार्यस्य ।

एकस्य न क्रमः क्वापि वैचित्यञ्च समस्य न ।

शक्तिभेदेन चाभिन्नः स्वभावोदुरतिक्रमः ॥ ७ ॥

(१) तिमिरमात्रोकाभावः, तदपहारमात्रोकाभावः, तत्कारी दीपः पिण्ड-
तरूपः । रूपान्तरं घटादिरूपम् । (२) प्रदीपे च न स्वरूपभेदस्यैव विकारि-
भेदावित्यर्थः । तथा च तद्दृष्टान्तेनान्येषामपि विचित्रकार्या-
णामविचित्रकारणजन्यत्वमनुमेयमिति भावः । न वैचित्र्यादिति
(३) दृष्टान्तोऽप्यविचित्रकारणजन्यत्वमसिद्धमिति भावः । एकस्येति
(४) एकस्य कारणस्य संबन्धी न क्रमः कार्याणां, समस्यैकजातीयस्य च
कारणस्य संबन्धि न वैचित्र्यं कार्याणां, शक्तिविशेषो न कार्यवैचित्र्य-
हेतुः, धर्मभिन्नो यतः । सोऽहेत्यर्थः । विचित्रकार्यजननस्वभावाद्पि न

(१) ननु तिमिरं तेजोऽभावः तदपहारस्यैव प्रदीपो न तु तत्कारी,
अभेदे जन्यजनकभावानुपपत्तेरित्यतश्चाह तिमिरमिति । तथाच
शक्तिभेदमादायाविरोधइति भावः ।

(२) प्रदीपे चेत्यापाततः ।

(३) अतएव दूषयति दृष्टान्तोऽपीति ।

(४) एकस्य कारणस्य क्रमो न पराभ्युपगतोऽपीत्यनाक्षिप्तसमाधानमिति
पूरयित्वा आचष्टे एकस्येति । एवमप्येऽपि ।

न तावदेकस्मादिनपेक्षादनेकां, अक्रमात् क्रमवत्कार्यानुपपत्तेः । क्रमवत्तावत्कार्यकारणस्वभावत्वात्तस्य तत्तथा यौगपद्यवदिति * चेत्, अयमपि ह्ययमङ्गे

कार्यवैचित्र्यनुपपाद्यं, एकत्र कार्ये यत्स्वभावो जनकः तदितरकार्य-जननेऽपि तत्स्वभावो वाच्यः, अन्यथैकस्य स्वभावभेदादेकत्वादित्यादि-प्रसङ्ग इत्येकस्वभावजन्यत्वेन विजातीयकार्याणामथैकजात्यं स्यादित्यर्थः । अक्रमादिति (१) क्रमप्रयोजकसहकारिविधुरादित्यर्थः । क्रमवदिति सहकारिविरहेऽपि क्रमिककार्यार्जनशीलत्वात्क्रमस्यापि क्रमिककार्यजनकत्वं स्यादित्यर्थः । यौगपद्यवदिति सप्तमीसमर्थ-वदिति । यथा कार्ययौगपद्ये अयुगपत्स्वभावोऽपि दीपः कारणमेव-मक्रमोऽपि क्रमिककार्येषु कारणं स्यादित्यर्थः । तत्कार्यं, तथा क्रम-वदित्यर्थः । अयमपीति समर्थस्य विस्मयानुपपत्तेरनेकानि क्रमि-काणि कार्यान्युत्पत्त्यन्तरमेव स्युर्वादित्यत्र समर्थोऽपि न तथा क्रमवत्तावत्कार्यकारणस्वभावस्योत्पादादिति न विरुद्धधर्माध्यास इति चण्डभद्रपद्ये परिहारः सम्भवी, स्वैर्यपद्ये तु क्रमिकसहकार्यपेक्षां विना तादृशः स्वभाव एव न स्यादित्यर्थः ।

* यौगपद्यवत्तद्येति,—इति प्रकाशकारसम्मतः पाठः ।

(१) अक्रमादपि गित्वात् कालादेः क्रमेण कार्याधीनतया च क्रम-प्रयोजक इति ।

परिहारो न तु सहकारिवादे । पूर्वपूर्व्यान्पेक्षायां क्रमस्यैव व्याहतेः, क्रमनियमे त्वनपेक्षाऽनुपपत्तेः ।
 ... नाप्यनेकमविचिषं, यदि ह्यन्यूनमनतिरिक्तं वा दहनकारणमदहनस्यापि हेतुर्नासावदहनो दहनो वा स्यादुभयात्मको वा स्यात्, न चैवम् । शक्तिभेदादयम-

पूर्वपूर्वक्रमिककार्यानपेक्षउत्तरकार्योत्पादस्तथापेक्षो वा ? आद्ये पूर्व्वेति । विश्वमे हेत्वभावादित्यर्थः । अग्रे क्रमेति । तस्यैव द्वितीयस्य कारणस्यापेक्षणादित्यर्थः । एकजातीयं कारणं दहनजनकैकस्वभावं वा, अदहनजनकैकस्वभावं वा, उभयजनकस्वभावं वा ? आद्ये दोषमाह नासाविति । कारणाभावादित्यर्थः । भवन् वा दहनात्मकोभवेदित्याह दहनोवेति । इतरदहनवत्तद्वेतुस्वभावप्रसृतत्वादित्यर्थः । दहनजनकैकस्वभावस्यादहनजनकत्वे व्याघातोऽपीति भावः । द्वितीये तु यथाव्याख्यातवैपरीत्यं फल्लिकाऽर्थः, नासौ दहनोऽदहनो वा स्यादिति क्त्वा । द्वितीये उभयात्मकइति ।
 (१) अत्र च पटो यदि यावद्दहनजनकजन्यः स्यात् पटो न स्यात् दहनो वा स्यादित्यदहनदहनत्वयोरापादनं, अदहनो वा यदि तथा स्यात् दहनः स्यादित्युभयापादनमिति (२) नाप्रसिद्धिः । नतु, दहनजनकस्यैव धर्मभेदसुपादायादहनजनकत्वाच्चोक्तदोषइति शङ्कते शक्तिभेदादिति ।

(१) यथाश्रुते वैयधिकरण्यादाह अत्र चेति ।

(२) नाप्रसिद्धिरित्युपलक्ष्यं, नापि वैयधिकरण्यमित्यपि द्रष्टव्यम् ।

दोष इति चेन्न, धर्मिभेदाभेदाभ्यां तस्यानुपपत्तेः । असङ्कीर्णोभयजननस्वभावत्वादयमदोषइति चेत्, न, न हि स्वाधीनमस्यादहनत्वं, अपि तु तज्जनकस्वभावाधीनम् । तथाच तदायत्तत्वाद्दहनस्यापि तत्त्वं केन वारणीयं, न हि तस्मिन् जनयितव्ये नासौ तत्स्वभावः ।

तस्माद्विचित्रत्वात् कार्यस्य कारणेनापि विचित्रेण भवितव्यम् । न च तत्स्वभावतस्तथा, ततः सहकारि-

स धर्मभेदो न धर्मभिन्नः, तथा सति धर्मिणोऽभिन्नत्वात्तदभिन्नस्य प्रक्रिरूपधर्मस्य भेदानुपपत्तेः, नापि धर्मिभिन्नः, तस्यैव कारणान्तरे प्रतिज्ञातैकजातीयकारणत्वव्याघातापत्तेः; नापि धर्मिणो-भिन्नाभिन्नोविरोधादिति परिहरति धर्मिभेदाभेदधामिति ।

परस्परविस्मरणानेकजनकस्वभावस्य कारणत्वमिति गोभंघात-कत्वमेकस्येत्याह असङ्कीर्णंति । जनितादहनस्य दहनेऽपि जनयितव्ये अदहनजनकस्वभावत्वमनुवर्तते न वा ? आद्ये न हीति । अस्य अदहनत्वेनाभिमतस्य । अन्ये पुनरेकजातीयकारणत्वव्याघातः । तस्यैवाद्दहनजनकस्वभावत्वमतिक्रम्य स्वभावान्तरेण दहनजनकत्वादिति भावः । तथा चेति दहनोद्यद्दहनजनकस्वभावजन्यः स्याद्दहनः स्यादिति, एवं विपरीतमप्यापाद्यमित्यर्थः ।

विचित्रकार्याणां विचित्रकारणजन्यत्वे प्रत्यक्षानुमाने प्रमाण-मुपसंहरन्नेवाह तस्मादिति । ननु स्वरूपमेव विचित्रमस्य कृतं सहकारिवैचित्र्येणेत्यतआह न चेति । ननु सहकारिवैचित्र्यानुप्रवेगं

मैत्रित्यासुप्रवेशः । न तु दृष्टोऽपि तदनपेक्षस्तथा-
भवितुमर्हतीति ।

अस्तु दृष्टमेव सहकारिचक्रं किमपूर्वकल्पनयेति
चेत्, विश्ववृत्तितः ।

विफला विश्ववृत्तिर्नो न दुःखैकपक्षाऽपि वा ।

दृष्टलाभफला नापि विप्रसम्भोऽपि नेदृशः ॥ ८ ॥

यदि हि पूर्वपूर्वभूतपरिणतिपरम्परामात्रमेवोत्त-

विनेव तथोत्पन्नचक्षुरूपसुपादाय कार्यवेचिच्यसुपपत्त्यतइत्यत-
था न्निति । तदनपेक्षः सहकार्यनपेक्षः, तथा विचिचका-
र्यजनकः । तौद्रमते सद्योत्पन्नविचिचसहकारिसहितस्यैव विचिच-
कार्यजनकत्वादित्यर्थः । तदेवं विप्रसम्भसामग्री विचिचकार्यजनितेति
प्रसाधितम् ।

सम्यति दृष्टकारणमेवकारिणिकैव सा तथा, तदधिष्ठानं चास्यदा-
दिभिरेव शक्यमिति पुनरपि सिद्धसाधनमित्याचिपति अस्मिति ।
विश्ववृत्तितः विशेषां लोकानां वृत्तेः प्रवृत्तेः अदृष्टं सिध्यतीत्यर्थः ।
तदेव प्रपञ्चयति विफलेति । (१) भूतचैतन्ये भूतानामेव परिणतिभे-
दादासनातएवोत्तरकार्यमिति न परलोकसिद्धिरित्यत्र दोषमाह
यदि हीति ।

(१) भूतचैतन्यइति भूतस्य शरीरादेर्भस्मीभावादात्मनश्चानङ्गीकारात्
कस्य परलोकइति न तस्मिन्निरित्यर्थः ।

रोत्तरनिवन्धनं, न परलोकार्थी कश्चिद्दिष्टापूर्योः
प्रवर्त्तत । न हि निष्फले दुःखैकफले वा कश्चिद्देवो-
ऽपि प्रेक्षापूर्वकारी घटते, प्रागेव जगत् । साभपूजा-
स्थात्यर्थमिति चेत्, साभादयएव किंनिवन्धनाः ? न
हीयं प्रवृत्तिः स्वरूपतएव तद्धेतुः, यतोवाऽनेन साध्यं
योवैनं पूजयिष्यति, स किमर्थम् ? स्थात्यर्थमनुरा-
गार्थञ्च जनोदातरि मानयितरि च रज्यते, जनानु-
रागप्रभवा हि सम्पद् इति चेत् । न, नीतिनर्म्मसचि-

इष्टं यागादि पूर्त्तं तडागादि । नहीति । वक्ष्यदनिष्ठाननु-
बन्धौष्टसाधनताज्ञानजन्यत्वात् प्रवृत्तेरिति भावः । प्रागेवेति निपात-
समुदायोऽतिशयार्थः । साभेति तथाच दृष्टेष्टसाधनताज्ञानादेव तच्च
प्रवृत्तिर्न पारलौकिकेष्टसाधनताज्ञानादिति भावः । न हीति ।
(१) चिरातीतायामेव यागादिक्रियायां साभाद्युत्पादादिति भावः ।
यदा, स्वरूपतोसाभादिहेतुत्वे, नास्तिकैरपि तत्करणप्रसङ्गादिति
भावः । यतोवेति । साभाद्युद्दिश्य यागादौ प्रवर्त्तमानाय परेषु
धनदानमदृष्टार्थमेवेति तस्मिद्धिरित्यर्थः । स्थात्यर्थमिति दृष्टार्थमेव
तद्दानमिति नादृष्टसुद्देश्यमिति भावः । नीतिनर्म्मसिति राजादिभिः
प्रयोजनमुद्दिश्यैव दानादानस्यतपस्त्रिभ्यः प्रयोजनानुसन्धानेन दाना-

(१) चिरेति तथाच तद्धेतुत्वमप्यदृष्टद्वारेव स्यादिति भावः ।

शेषेव तद्भिः शानादिव्यवस्थापनात् । चैविद्यतपस्विनो-
धूर्त्तवक्त्राएवेति श्रेय, तेषां दृष्टसम्प्रदं प्रत्यनुपयोगात् ।
सुखार्थं तथा करोतीति श्रेय, नास्तिकैरपि तथा-
करणप्रसङ्गात् । सम्भोगवत् । श्लोकव्यवहारसिद्धत्वाद्-
प्रज्ञासपि क्रियते वेदव्यवहारसिद्धत्वात् सन्धोपासनव-

भावादित्यर्थः (१) । चैविद्येति । त्रिवेदीविदोऽपि तपस्विनः परप्रतारणा-
र्थन्तपसि प्रवर्तक इत्यर्थः । तेषामिति । दृष्टप्रयोजनसुद्धिश्चैव पर-
प्रतारणात् तेषाञ्च दृष्टे निस्पृहत्वात् तदसम्भवः, प्रच्छन्नमपि
परोपनीतधननिस्पृहैस्त्वपःकरणादित्यर्थः । वेदेति । (२) सन्धोपासन-
मकरणे निन्दोपदेग्नात्प्रायश्चित्तोपदेग्नाच्च नित्यम् । नित्ये च यदि
फलाधिक्यं प्रवृत्तिः स्यात्, तदा यागवन्नित्यताभङ्गप्रसङ्ग इत्यस्यैव*
तत्र प्रवृत्तिः । कार्यताज्ञानं हि तत्र प्रवर्तकम् । तच्च शोके पाका-
दाविष्टसाधनताज्ञानात्कार्यताऽनुमित्या निर्वहति । वैदिके च नित्ये
कार्यताज्ञानं वेदाधीनमिति किमिष्टसाधनताज्ञानेन ? न च
नित्यापूर्वमेव फलं, तथापि नित्यताभङ्गात् । (३) काम्यस्थले धर्षि-

* इत्यप्युच्यते, — इति ४० ३० ।

- (१) शानाभावादिति शानाभावापत्तेरित्यर्थः । दृष्टप्रयोजनस्य तथाभावा-
दङ्गत्वात् ज्ञानभ्युपगमादिति भावः ।
(२) निःस्पृहत्वेऽपि तत्र प्रवृत्तिमुपपादयति सन्धोपासनमिति ।
(३) काम्यस्थले इति अपूर्वत्वेति शेषः । तथाच तद्वन्नित्यापूर्वत्वापि न
सतः प्रयोजनत्वमिति भावः ।

दिति चेत्, गुरुमतमेतत्, न तु गुरोर्भूतम् । ततो नैदं-
मनवसरएव वक्तुमुचितम् । वृद्धैर्विप्रसम्भत्वादास्तां-
मिति चेन्न, वृद्धानामपि प्रवृत्तेः । न च विप्रसम्भकाः
स्वात्मानमपि विप्रसम्भन्ते । तेऽपि वृद्धतरैरित्येवमना-

पाहकमानात्काम्यसाधनत्वेनैव सिद्धेर्गोणप्रयोजनतया स्वतः प्रयो-
जनत्वाभावाच्च । लोके प्रवृत्ताविष्टज्ञानान्वयव्यतिरेकाविष्टसाधनता-
ज्ञानजननद्वारा कार्यताज्ञानएवोपचीणाविति फलज्ञानं न प्रवृत्ति-
हेतुः । न चान्यथापि निःफले प्रवृत्तिप्रसङ्गः, वेदस्येष्टसाधनत्वस्य
वा लिङ्गस्य कार्यज्ञानहेतोरभावादिति जरन्मीमांसकमतम् । वृष्टान्-
इत्यर्थः । अत्र उपहासमाह गुरुमतमिति । गुरोः प्रभोकरगुरोः,
गुरु महदा मतमेतत्, न त्वस्मद्गुरोर्भूतमित्यर्थः । (१) निःफले प्रचा-
वतां प्रवृत्तेरनुत्पादनियमात् । प्रयोजनज्ञानस्य प्रवृत्तिहेतुत्वेन
निःफले कार्यत्वस्यायोग्यतया वेदेन बोधयितुमशक्यत्वात् प्रवृत्तकस्य
कार्यत्वज्ञानस्यासम्भवात् । अतएव नेष्टज्ञानं कार्यताज्ञानएवोपचीणं,
(१) अगन्यथासिद्धत्वादिति भावः । वृद्धैरिति, तथाच निःफलएवान्यैः

(१) उपहासवीजमाह निःफलइति ।

(२) अगन्यथासिद्धत्वादिति यद्यपि फलेच्छादारेष्टसाधनताज्ञानेऽपि
तदन्यथासिद्धमित्युपपादितं प्रत्यक्षप्रकाशेऽन्यथास्यात्ववसरे, तिस्र-
स्वरसोऽप्येवमेव, तथापि तस्य प्रवृत्तिप्रयोजकत्वान्निःफलेऽपि प्रवृत्ति-
रिति मतनिराकरणमात्रे तात्पर्यम् । नचैवं जित्वतामिष्टप्रसङ्गः,
त्रिकालकाम्यसावपाठवत् कामनाऽवश्यम्भावादिति भावः ।

द्विदिति चेत् । न तर्हि विप्रलिप्सुः कश्चिद्वचः, यतः प्रता-
 रणप्रज्ञा ज्ञात । इह प्रथमस्य कश्चिदनुष्ठायापि धूतः
 प्राननुष्ठाप्रयतीति चेत् । किमसौ सर्व्वलोकोत्तरएव,
 वः सर्व्वस्वदक्षिणया सर्व्वबन्धुपरित्यागेन सर्व्वसुख-
 विमुखो ब्रह्मचर्य्येण तपसा श्रद्धया वा केवलपरवचन*
 कुतूहली यावज्जीवमात्मानमवसादयति । कथञ्चैनमेकं
 प्रेक्षाकारिणोऽप्यनुविदध्युः । केन वा चिह्नेनायमीदृश-
 क्तव्या लोकोत्तरप्रज्ञेन प्रतारकइति निश्चीतः ? नञ्चे-
 तावतोदुःखराशेः प्रतारकसुखं गरीयः । यतः पाख-
 ङ्गाभिसत्तेषाम्येवं वक्ष्यते इति चेत् । न, हेतुदर्शना-

प्रतारकादाहकारं प्रवृत्तिरिति न तत्र प्रयोजनगवेषणमिति भावः ।
 विप्रलिप्सुरत्यथाज्ञातसर्पसन्ध्याबोधयति, भ्रातृो वा ? चाद्ये दृढाना-
 मिति । अन्ते कथं चैनमिति । (१) प्रत्युतानादिप्रवृत्तितया दृष्टफल-
 ग्निरपेक्षतया चादृष्टफलसेवाद्युमेयमिति भावः । यतइति । एवं
 पाखण्डप्रवृत्तिरपि दृष्टफलनिरपेक्षा परलोकसाधनं स्यात्, अन्यथा-
 ऽयं(२) परिशेषस्तथैव व्यभिचरेदित्यर्थः । हेतुमिति । हेतुदर्शनेन

* धन्वन्, — इति श्री० पु० ।

(१) प्रत्युतेति कश्चिददृष्टफलत्वविज्ञायेव तत्, अन्यथासाध्याप्रसिद्धेरिति
 ज्ञेयम् ।

(२) व्यभिचिदि विषया विच्यदचिदितादिरित्यर्थः ।

दर्शनाभ्यां विशेषात् । अनादौ चैवंभूतेऽनुष्ठाने प्रता-
यमाने प्रकारान्तरमाश्रित्यापि बहुवित्तव्ययायासोप-
देशमाशेषेण प्रतारणा स्यात्, न त्वनुष्ठानागोचरेण
कर्मणा । अन्यथा प्रमाणविरोधमन्तरेण पास्तुति-
त्वप्रसिद्धिरपि न स्यात् ।

कर्मसाधवादिना तादृशी तत्प्रवृत्तिरन्यथासिद्धा, अत्र तु ब्रह्म-
चर्यादिदुःखमयकर्मप्रधानतया न तत्सम्भवइत्यादेर्द्वितीयस्तवके वक्ष्य-
माणत्वादित्यर्थः । नन्विष्टापूर्तादीनां हेतुदर्शनशून्यत्वेऽपीदं प्रथमएव
प्रतारकसाधोपकागमस्य प्रामाण्यं भ्रमेण ग्राहयित्वा प्रेषावन्तः
प्रवर्तयेत् इत्यत आह अनादाविति । एवंभूतेऽनादौ अविगीतौ
परसोकसाधने । प्रकारान्तरं सादित्वं विगीतत्वञ्च । यदि वैदिक-
व्यवहारातिरिक्तोऽनादिरविगीतश्च व्यवहारः प्रामाणिकः स्यात्,
तदाऽयमाधुनिको^(१) वैदिकव्यवहारः परप्रतारणपरइति व्यवतिष्ठेत्,
यथाऽनादिसिद्धः पिपासोपशमनमन्तोचपानमिति व्यवहारोऽसं-
भक्ष्यं पिपासोपशमनमिति आधुनिकउपदेशः परप्रतारणपरइति
निश्चीयते, न खेवमित्याह न त्विति । तस्माद्यमेव व्यवहारः

- (१) आधुनिकइति सादिरुपदेशइत्यर्थः । अविगीतस्त्वपि प्रकृत्यम् ।
यद्यपि वेदानिसिद्धत्वमविगीतत्वं न तत्र, तथापि शिष्टव्यवहारा-
विषयत्वमप्रामाणिकत्वं वा तदित्येके । परदुःखहेतुतया सामान्य-
वक्ष्यामि निषेधइत्यन्ते ।

अस्तु दानाध्ययनादिरेव विप्रियोहेतुर्जगद्देशिव्य-
स्येति चेत्त, क्षणिकत्वात् अपेक्षितस्य काशान्तरभा-
वित्वात् ।

चिरध्वस्तं फल्लयायालं न कर्मातिशयं विना ।

सम्भोगोनिर्व्विशेषाणां न भूतैः संस्कृतैरपि ॥६॥

प्रामाणिको न परप्रतारणपरदत्यभ्युपेयमिति भावः । अनभ्युपगमे
त्वप्रामाणिकत्वाविशेषात् पाखण्ड्यापाखण्ड्यमतभेदो न स्यात्, तथाच
प्रमाथेन खण्डिताः पाखण्ड्या^(१) इत्यपि न स्यादित्याह अन्यथेति ।
अस्त्विति । न तु तज्जन्यमदृष्टमित्येवकारार्थः । तथाचादृष्टाधिष्ठादत्वेन
ईश्वरात्मनान्नामयासिद्धमिति भावः । क्षणिकत्वादिति । ^(२)आशु-
तरविनाग्नित्वादित्यर्थः । चिरध्वस्तमिति । फल्लस्य स्तर्गादिः काशान्तर-
भावितया न तच्चाशुविनाग्निः साक्षात्साधनत्वमिति प्रतीतसाधन-
त्वात्तुपपत्त्या तज्जन्यापूर्वकत्पत्तमित्यर्थः । अतिशयं विना चिरध्वस्तं
कर्मात् न फल्लयायालं समर्पमिति योजना । साक्षात्साधनत्वाभावेऽपि
साधनत्वस्य ^(३)फलसमयपर्यन्तसाधिव्यापारव्याप्तत्वादिति भावः । ननु

(१) इत्यपीति असाधारण्येनेति शेषः । तथाचोभयस्यापि पाखण्ड्यत्व-
मन्वतरस्यापि वा नेति भावः ।

(२) एकक्षयमात्रस्यायित्वमसिद्धमित्यतश्चाह आशुतरैति ।

(३) फलसमयेति यद्यपि चिरध्वस्तकारणत्ववादिनः क्वचिदपि व्यापारा-
प्रसिद्धेर्याग्निरन्वतरासिद्धा, तथापि चिरातीतदख्खादिना घटाद्यन-
नात् परो ऽपि तथाऽङ्गीकारयितव्य इति स्वमतावहम्भेनोक्तमिदम् ।

तस्मादस्त्वितिशयः कश्चित् । ईदृशान्येवैतानि स्वहेतु-
बलायातानि, येन नियतभोगसाधनानीति चेत् । तदि-
दममोषामतोन्द्रियं रूपं सहकारिभेदो वा ? न
तावदैन्द्रियकस्यातीन्द्रियं रूपं, व्याघातात् । द्वितीये
त्वपूर्वसिद्धिः । सिद्धात् भूतधर्मैव गुरुत्वादिवदती-
न्द्रियः । अवश्यं त्वयाऽप्येतदङ्गीकरणीयम् । कथम-
न्यथा मन्त्रादिभिः प्रतिबन्धः । तथाहि । करतलानल-

षादृष्टसिद्धावपि भूतधर्मैव तदस्त्वित्यत आह सम्भोगइति । सम्भोगः
समीचीनो नियतो भोगः निर्विशेषाणामदृष्टरूपविशेषरक्षितानामात्मनां
न स्यात्, संकृतानां भूतानां साधारणत्वादित्यर्थः । अत्र स्वहेतु-
बलोत्पन्नस्वरूपविशेषवन्ति शरीरादीनि नियतात्मभोगसाधनानि
सन्त्विति शङ्कते ईदृशानीति । एतद्विकल्प्य व्याघाताभिमतसिद्धिर्भा-
परिहरति तदिदमिति । रूपं स्वरूपम्, अतीन्द्रियस्वभावत्वमित्यर्थः ।
सहकारिभेदोऽतीन्द्रियसहकारी । यदा । रूपं धर्माजातिरूपोऽ-
जातिरूपो वा ? आद्ये न तावदिति । व्यक्तिगोचरतयैव जातेर्योग्य-
त्वादित्यर्थः । अन्धं शङ्कते सिध्यत्विति । नैतावताऽप्यात्मधर्मापूर्व-
सिद्धिः, भूतवृत्त्यतीन्द्रियधर्मादेवोपपत्तेरिति भावः । गुरुत्वादिव-
दित्यादिपदेन मीमांसकाभिमतशक्तिर्गृह्यते* । तत्र शक्तावर्थापत्तिं

* शक्त्यादिसिद्धते,—इति ह० पु० ।

संयोगात् यादृशादेव दाहोदृष्टः, तादृशादेव मन्त्रा-
दिप्रतिबन्धे सति दाहो न जायते, असति तु जा-

प्रमाण्यति तथाहीति । शक्तौ विप्रतिपत्तिः । (१)कारणानि
स्वजन्यानुकूलादिष्ठातीन्द्रियभावभूतधर्मवन्ति न वा ? आत्मन्यवृष्टं
तथा प्रसिद्धम् । (२)यदा, कारणावच्छेदकत्व* मतीन्द्रियत्ववाप्यं

* कारणावच्छेदकत्वम्,—इति सो० पु० ।

(१) कारणातीति वस्तुमात्रपक्षत्वे भागवाधादिरक्षणके पञ्चापूर्वाद्यौ
तन्मते स्यादिति कारणातीत्युक्तम् । नचावृष्टस्थितिस्यापक्षगुदत्वा-
दिकमादायापि पृथिव्यादिव्यंशतः सिद्धसाधनम्, तद्विन्नकारणस्यैव
पक्षत्वात् । न च पक्षतावच्छेदकैश्चै तद्दोषएव नेति वाच्यम्, प्राचीन-
मतेनैवोक्तत्वात्, अन्यथा अद्विष्टपदप्रक्षेपानुपपत्तेः । अतएव वक्ष्य-
मावृष्टेत्पक्षतावच्छेदकयोर्नाभेदः । स्वजन्यानुकूलत्वं तान्द्रूप्यसिद्धये ।
शक्ता, स्थितिस्यापक्षवतोऽपि प्रक्षान्तर्भावात् तस्मादायांशतः सिद्ध-
साधनत्वात्तदर्थं तत् । तदर्थं च स्वनिमित्तकारणकानुकूलत्वमित्याहुः ।
अद्विष्टपदमवृष्टवदात्मसंयोगेन सिद्धसाधनवारणार्थमन्यासव्यवृत्ति-
परम् । अन्यथा अधिकरक्षभेदेनाभावभेदानभ्युपगमे ततएव प्रति-
बन्धकाभावव्यवच्छेदे भावपदमनर्थकं स्यात् । उच्यतेऽर्थादिनाऽंशतः
सिद्धसाधनवारणायातीन्द्रियेति । न च ततएव प्रतिबन्धकाभाव-
वारणे भावपदवैयर्थ्यं, भट्टमतेऽनुपपन्नव्यग्रन्थतया तस्यातीन्द्रियत्वात्,
दुरवृष्टादिप्रतिबन्धकाभावस्यातीन्द्रियत्वात् । यथाकथञ्चित् संवन्ति-
तयाऽवृष्टेनैवार्थान्तरवारणाय धर्मपदं, न हि तदन्यधर्मस्यदनाभि-
तत्वादित्याहुः ।

(२) यदेति न च प्रतिबन्धकाभावमादाय भट्टमतेऽर्थान्तरं, धर्मपदस्य
भावपरत्वादिति वदन्ति ।

Narada Pancharatra, Fasc. IV	Rs.	0	6
Parishitaparvan (Sans.) Fasc. I—IV @ /6/ each	..	1	8
Pingala Chhandah Sūtra, (Sans.) Fasc. II—III @ /6/ each	..	0	12
Prithirāj Rāsau, (Sans.) Fasc. I—VI @ /6/ each	..	2	4
Ditto (English) Fasc. I	..	0	12
Pāli Grammar, (English) Fasc. I and II @ /6/ each	..	0	12
Prākṛita Lakṣhaṇam. (Sans.) Fasc. I	..	1	8
Parāsara Smṛiti (Sans.) Fasc. I—VII @ /6/ each	..	2	10
Parāsara, Institutes of (English)	..	0	12
Srauta Sūtra of Apastamba, (Sans.) Fasc. I—XII @ /6/ each	..	4	8
Ditto Kēvalāyana, (Sans.) Fasc. I—XI @ /6/ each	..	4	2
Ditto Lātyāyana (Sans.) Fasc. I—IX @ /6/ each	..	3	6
Ditto Sāṅkhāyana (Sans.) Fasc. I—VI @ /6/ each	..	2	4
Sāma Veda Saṃhitā, (Sans.) Vols. I, Fasc. 1—10; II, 1—6; III, 1—7; IV, 1—6; V, 1—8, @ /6/ each Fasc.	..	18	14
Sāhitya Darpaṇa, (English) Fasc. I—IV @ /6/ each	..	1	8
Sāṅkhya Aphorisms of Kapila, (English) Fasc. I and II @ /6/ each	..	0	12
Sarva Darśana Saṅgraha, (Sans.) Fasc. II	..	0	6
Sankara Vijaya, (Sans.) Fasc. II and III @ /6/ each	..	0	12
Sāṅkhya Pravachana Bhāṣhya, Fasc. III (English preface only)	..	0	6
Sāṅkhya Sāra, (Sans.) Fasc. I	..	0	6
S'ri Bhāshyam, Fasc. I	..	0	6
Susruta Saṃhitā, (Eng.) Fasc. I and II @ /12/ each	..	1	8
Taittirīya Aranya Fasc. I—XI @ /6/ each	..	4	2
Ditto Brāhmana (Sans.) Fasc. II—XXIV @ /6/ each	..	8	10
Ditto Saṃhitā, (Sans.) Fasc. II—XXXIV @ /6/ each	..	12	6
Ditto Prātisākhya, (Sans.) Fasc. I—III @ /6/ each	..	1	2
Ditto and Aitareya Upanishads, (Sans.) Fasc. II and III @ /6/ each	..	0	12
Tāṇḍyā Brāhmaṇa, (Sans.) Fasc. I—XIX @ /6/ each	..	7	2
Tattva Chintāmaṇi, Fasc. I—X (Sans.) @ /6/ each	..	3	12
Tul'si Sat'sai, Fasc. I	..	0	6
Uttara Naishadha, (Sans.) Fasc. III—XII @ /6/ each	..	3	12
Uvāsagadasāo, Fasc. I—IV @ /12/	..	3	0
Varāha Purāna, Fasc. I—VII @ /6/ each	..	2	10
Vāyu Purāna, (Sans.) Vol. I, Fasc. I—VI; Vol. II, Fasc. I—VII, @ /6/ each Fasc.	..	4	14
Vishnu Smṛiti, (Sans.) Fasc. I—II @ /6/ each	..	0	12
Vivādārtnākara, Fasc. I—VII @ /6/ each	..	2	10
Vrihannārādiya Purāna, Fasc. I—IV @ /6/	..	1	8
Yoga Sūtra of Patanjali, (Sans. & English) Fasc. I—V @ /14/ each	..	4	6
The same, bound in cloth	..	5	2

Arabic and Persian Series.

'Alamgir-nāmah, with Index, (Text) Fasc. I—XIII @ /6/ each	..	4	14
Ain-i-Akbari, (Text) Fasc. I—XXII @ 1/ each	..	22	0
Ditto (English) Vol. I (Fasc. I—VII)	..	13	4
Akbarnamah, with Index, (Text) Fasc. I—XXXVII @ 1/ each	..	37	0
Bādshāhnāmah with Index, (Text) Fasc. I—XIX @ /6/ each	..	7	2
Beale's Oriental Biographical Dictionary, pp. 291, 4to., thick paper, @ 4/12; thin paper	..	4	8
Dictionary of Arabic Technical Terms and Appendix, Fasc. I—XXI @ 1/ each	..	21	0
Farhang-i-Rashidi (Text), Fasc. I—XIV @ 1/ each	..	14	0
Fihrist-i-Tūsi, or, Tūsy's list of Shy'ah Books, (Text) Fasc. I—IV @ /12/ each	..	3	0
Futūh-ul-Shām Waqidi, (Text) Fasc. I—IX @ /6/ each	..	3	6
Ditto Azādi, (Text) Fasc. I—IV @ /6/ each	..	1	6
Haft Amān. History of the Persian Mansawi (Text) Fasc. I	..	0	12
History of the Caliphs, (English) Fasc. I—VI @ /12/ each	..	4	8
Iqbāl-nāmah-i-Jahāngiri, (Text) Fasc. I—III @ /6/ each	..	1	2
Isabāh, with Supplement, (Text) 49 Fasc. @ /12/ each	..	36	12
Muāsir-ul-Umara, Vol. I, Fasc. I—IX, Vol. II, Fasc. I—IV @ /6/ each	..	4	14
Maghāzi of Wāqidi, (Text) Fasc. I—V @ /6/ each	..	1	14
Muntakhab-ul-Tawārikh, (Text) Fasc. I—XV @ /6/ each	..	5	10
Muntakhab-ul-Tawārikh (English) Vol. II, Fasc. I—IV @ /12/ each	..	3	0

(Turn over.)

Muntakhab-ul-Lubáb, (Text) Fasc. I—XIX @ /6/ each ..	Rs.	7	2
Mu'ssir-i-'Alamghí (Text), Fasc. I—VI @ /6/ each ..	..	2	1
Nokhbat-ul-Fikr, (Text) Fasc. I ..	..	0	6
Nizám's Khiradnámah-i-Ikandari, (Text) Fasc. I and II @ /12/ each ..	..	1	8
Suyúty's Itqán, on the Exegetic Sciences of the Koran, with Supplement, (Text) Fasc. II—IV, VII—X @ 1/ each ..	..	7	0
Tabaqát-i-Násirí, (Text) Fasc. I—V @ /6/ each ..	..	1	11
Ditto (English) Fasc. I—XIV @ /12/ each ..	..	10	8
Tárikh-i-Firúz Sháhi, (Text) Fasc. I—VII @ /6/ each ..	..	2	10
Tárikh-i-Baihaqi, (Text) Fasc. I—IX @ /6/ each ..	..	3	8
Tárikh-i-Firozsháhi, Fasc. I—III @ /8/ each ..	..	1	2
Wis o Ráimín, (Text) Fasc. I—V @ /6/ each ..	..	1	11
Zafarnámah, Vol. I, Fasc. I—IX, Vol. II, Fasc. I—VIII @ /6/ each ..	..	6	6

ASIATIC SOCIETY'S PUBLICATIONS.

1. ASIATIC RESEARCHES. Vols. VII, IX to XI; Vols. XIII and XVII, and Vols. XIX and XX @ /10/ each ..	Rs.	80	0
Ditto Index to Vols. I—XVIII ..	..	5	0
2. PROCEEDINGS of the Asiatic Society from 1865 to 1869 (incl.) @ /4/ per No.; and from 1870 to date @ /6/ per No.			
JOURNAL of the Asiatic Society for 1843 (12), 1844 (12), 1845 (12), 1846 (5), 1847 (12), 1848 (12), 1850 (7), 1851 (7), 1857 (6), 1858 (5), 1861 (4), 1864 (5), 1865 (8), 1866 (7), 1867 (6), 1868 (6), 1869 (8), 1870 (8), 1871 (7), 1872 (8), 1873 (8), 1874 (8), 1875 (7), 1876 (7), 1877 (8), 1878 (8), 1879 (7), 1880 (8), 1881 (7), 1882 (6), 1883 (5), 1884 (6), 1885 (6) 1886 (8). @ 1/ per No. to Subscribers and @ 1/8 per No. to Non-Subscribers,			
<i>N. B. The figures enclosed in brackets give the number of Nos. in each Volume.</i>			
Centenary Review of the Researches of the Society from 1784—1883 ..	3	0	
General Cunningham's Archaeological Survey Report for 1863-64 (Extra No., J. A. S. B., 1864) ..	1	8	
Theobald's Catalogue of Reptiles in the Museum of the Asiatic Society (Extra No., J. A. S. B., 1868) ..	1	8	
Catalogue of Mammals and Birds of Burmah, by E. Blyth (Extra No., J. A. S. B., 1875) ..	3	0	
Sketch of the Turki Language as spoken in Eastern Turkestan, Part II, Vocabulary, by R. B. Shaw (Extra No., J. A. S. B., 1878) ..	3	0	
Introduction to the Maithili Language of North Bihár, by G. A. Grierson, Part I, Grammar (Extra No., J. A. S. B., 1880) ..	1	8	
Part II, Ohrestomathy and Vocabulary (Extra No., J. A. S. B., 1882) ..	3	0	
5. Anis-ul-Musharrahin ..	3	0	
6. Catalogue of Fossil Vertebrata ..	2	0	
8. Catalogue of the Library of the Asiatic Society, Bengal ..	3	8	
9. Examination and Analysis of the Mackenzie Manuscripts by the Rev. W. Taylor ..	2	0	
10. Han Koong T'sew, or the Sorrows of Han, by J. Francis Davis ..	1	8	
11. Iqtiláhát-uş-Súfiyah, edited by Dr. A. Sprenger, 8vo. ..	1	0	
12. Ináyah, a Commentary on the Hidayah, Vols. II and IV, @ 16/ each ..	32	0	
13. Jawámi-ul-'ilm ir-riyázi, 168 pages with 17 plates, 4to. Part I ..	2	0	
Khizánat-ul-'ilm ..	4	0	
15. Mahábháráta, Vols. III and IV, @ 20/ each ..	40	0	
16. Moore and Hewitson's Descriptions of New Indian Lepidoptera, Parts I—III, with 8 coloured Plates, 4to. @ 6/ each ..	18	0	
17. Purána Sangraha, I (Markandeya Purana), Sanskrit ..	1	0	
18. Sharaya-ool-Islam ..	4	0	
29. Tibetan Dictionary by Csoma de Kőrös ..	10	0	
20. Ditto Grammar ..	8	0	
11. Vuttodaya, edited by Lt.-Col. G. E. Fryer ..	2	0	

Notices of Sanskrit Manuscripts, Fasc. I—XXII @ 1/ each .. 22 0
 Nepalese Buddhist Sanskrit Literature, by Dr. R. L. Mitra .. 5 0

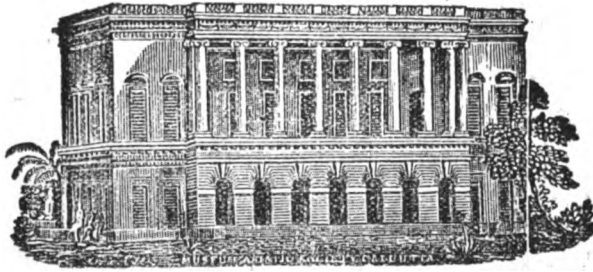
N.B. All Cheques, Money Orders &c. must be made payable to the "Treasurer Asiatic Society" only.

BIBLIOTHECA INDICA ;

40.115
COLLECTION OF ORIENTAL WORKS

PUBLISHED BY THE
ASIATIC SOCIETY OF BENGAL
NEW SERIES, No. 695.

न्यायकुसुमाञ्जलिप्रकरणम्

न्यायाचार्यपदाङ्कितश्रीमदुदयनाचार्यविरचितम्

महामहोपाध्यायवचिदत्तकृत-मकरन्दोद्भासित-वर्द्धमानोपाध्यायप्रबोधितप्रकाशरचितम् ।

NYAYA KUSUMANJALI PRAKARANAM

EDITED BY

MAHAMAHOPIADHYAYA CHANDRAKANTA TARKALANKARA

VOLUME I.

FASCICULUS II.

CALCUTTA :

PRINTED BY G. H. ROUSE, AT THE BAPTIST MISSION PRESS,
AND PUBLISHED BY THE
ASIATIC SOCIETY, 57, PARK STREET.

1888.

LIST OF BOOKS FOR SALE

AT THE LIBRARY OF THE

ASIATIC SOCIETY OF BENGAL,

No. 57, PARK STREET, CALCUTTA.

AND OBTAINABLE FROM

THE SOCIETY'S LONDON AGENTS, MESSRS. TRÜBNER & CO.

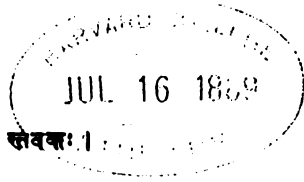
57 AND 59, LUDGATE HILL, LONDON, E. C.

BIBLIOTHECA INDICA.

Sanskrit Series.

	Rs.	0	6
Advaita Brahma Siddhi, (Sans.) Fasc. I	..	..	..
Agnī Purāṇa, (Sans.) Fasc. I—XIV @ /6/ each	..	5	4
Āitareya Aranyaka of the Rig Veda, (Sans.) Fasc. I—V @ /6/ each	..	1	14
Aṅu Bhāshyam, (Sans.) Fasc. I	..	0	6
Aphorisms of Śāṅḍilya, (English) Fasc. I	..	0	6
Aphorisms of the Vedānta, (Sans.) Fasc. III, V—XIII @ /6/ each	..	3	12
Aṣṭasāhasrikā Prajñāpāramitā, (Sans.) Fasc. I—VI @ /6/ each	..	2	4
Asvavaidyaka, (Sans.) Fasc. I—V @ /6/ each	..	1	14
Asvalayana Grihya Sūtra, Fasc. II—IV @ /6/ each	..	1	2
Ātharvāna Upanishad, (Sanskrit) Fasc. I—V @ /6/ each	..	1	14
Āyadāna Kalpalatā by Kshemendra (Sans. and Tibetān) Vol. I, Fasc. I	..	1	0
Brahma Sūtra, (English) Fasc. I	..	0	12
Bhāmatī, (Sans.) Fasc. I—VIII @ /6/ each	..	3	0
Bṛihad Aranyaka Upanishad, (Sans.) Fasc. VI, VII & IX @ /6/ each	..	1	2
Ditto (English) Fasc. II—III @ /6/ each	..	0	12
Bṛihadharma Purāṇam, Fasc. I	..	0	6
Bṛihat Sauhitā, (Sans.) Fasc. II—III, V—VII @ /6/ each	..	1	14
Chaitanya-Chandrodaya Nāṭaka, (Sans.) Fasc. II—III @ /6/ each	..	0	12
Chaturvarga Chintāmaṇi, (Sans.) Vols. I, Fasc. 1—11; II, 1—25; III, 1—19, @ /6/ each Fasc.	..	20	10
Chhāndogya Upanishad, (English) Fasc. II	..	0	6
Dasarupa, Fasc. II and III @ /6/	..	0	12
Gopatha Brāhmaṇa, (Sans.) Fasc. I and II @ /6/ each	..	0	12
Gobhilya Grihya Sūtra, (Sans.) Fasc. I—XII @ /6/ each	..	4	8
Hindu Astronomy, (English) Fasc. I—III @ /6/ each	..	1	2
Kāla Mādhava, (Sans.) Fasc. I—IV @ /6/	..	1	8
Kātantra, (Sans.) Fasc. I—VI @ /12/ each	..	4	8
Kāthā Sarit Sūgara, (English) Fasc. I—XIV @ /12/ each	..	10	8
Kaushitaki Brahmanapanishads, Fasc. II	..	0	6
Kūrma Purana, (Sans.) Fasc. I—VII @ /6/ each	..	2	10
Lalitā-Vistara (Sans.) Fasc. II—VI. @ /6/	..	1	14
Lalitā-Vistara, (English) Fasc. I—III @ /12/ each	..	2	4
Madana Pārijāta, (Sans.) Fasc. I—III @ /6/ each	..	1	2
Manutikā Saṅgraha, (Sans.) Fasc. I—II @ /6/ each	..	0	12
Mīmāṃsā Darśana, (Sans.) Fasc. II—XIX @ /6/ each	..	6	12
Mārkaṇḍeya Purāṇa, (Sans.) Fasc. IV—VII @ /6/ each	..	1	8
Nayavārtikum, (Sans.) Fasc. I	..	0	6
Nṛsiṅha Tāpani, (Sans.) Fasc. I—III @ /6/ each	..	1	2
Nirukta, (Sans.) Vol. I, Fasc. I—VI; Vol. II, Fasc. I—VI; Vol. III, Fasc. I—VI; Vol. IV, Fasc. I—V @ /6/ each Fasc.	..	8	10
Nārada Smṛiti, (Sans.) Fasc. I—III @ /6/	..	1	2
Nyāya Darśana, (Sans.) Fasc. III	..	0	6
Nītiśāra, or The Elements of Polity, By Kāmandaki, (Sans.) Fasc. II—V @ /6/ each	..	1	8
Nyāya Kusumāñjali Prakaranam (Sans.) Vol. I, Fasc. I	..	0	6
Narada Pancharatna, (Sans.) Fasc. IV	..	0	6
Parīśiṣṭaparvan (Sans.) Fasc. I—IV @ /6/ each	..	1	8

(Continued on third page of Cover.)

यते । तत्र न दृष्टवैगुण्यमुपलभामहे । नापि दृष्टसां-
गुण्येऽदृष्टवैगुण्यं सम्भावनीयं, तस्यैतावन्माचार्यत्वात् ।

न वेति सामान्यतः । विशिष्यं तु, (१) वक्रिर्दाहानुकूलोदिष्टातीन्द्रिय-
भावभूतधर्मवाञ्छ वा ? करतलानलसंयोगोवा* तादृशधर्मसंभवार्थी
न वा ? आत्मा तथा प्रसिद्धः । (२) अनुकूलत्वञ्च कार्योभावव्याप्यो-
भावप्रतियोगित्वं कारणतदवच्छेदकोभयसाधारणमिति नापसिद्धा-
न्नाप्रसिद्धी । अर्थापत्तौ दृष्टादृष्टान्यतरवैगुण्येनान्यथोपपत्तिं नि-
राकरोति तत्रेति । दाहकोष्णस्यैव पूर्ववत्सत्त्वादित्यर्थः । न
च मन्त्रादिना स एव भाष्यते, पुरुषान्तरेणौष्ण्यानुभवादिति भावः ।
तस्येति । अदृष्टस्य दृष्टसांकेत्यमात्रार्थत्वादित्यर्थः ।

अनु परमाणुकर्मणि, अध्ययनतुल्यत्वेऽप्येकत्र फलाभावे, बन्ध्या-
सम्प्रयोगे चादृष्टविलम्बो दृष्टोदृष्टोपसंहारे सत्यपि । मैवम् ।

* संयोगवान्,—इति सो० पु० ।

(१) दाहानुकूलत्वमत्र ताद्रूप्यसिद्धयर्थमेव । तादृशेति दाहानुकूलातीन्द्रि-
येत्यर्थः । अत्र च संयोगत्वेनार्थान्तरवारञ्जायातीन्द्रियेति ।

(२) नन्वनुकूलत्वं यदि जगत्त्वं तदा तन्मतेऽपसिद्धान्तः, अथावच्छेदकेत्वं
तदाऽस्मन्मतेऽपसिद्धिरित्युभयानुगतमाह कार्येति । व्याप्तिश्च का-
शिकी । न च प्रागभावगर्भतया नित्यशक्तावव्याप्तिः, अनित्यकारण-
मात्रपक्षत्वे तथाप्यदाभावः ।

अदृष्टविज्ञानो हि न तावन्नाशानुत्पादौ, मन्थाद्यपसारणानुपदं दाहा-
भावापत्तेः । अदृष्टोत्पादकश्च तत्राभावात् । अदृष्टजनकग्रीवाच-
मनादेः साधारणस्याप्यनान्वयापत्तेः* । अशुचेरेव च तदुत्पादे
ग्रीचे मति तदभावापत्तेः । अदृष्टात्यन्ताभावश्च च तत्राभावात् ।
कदाचिदाभात् । दाहादिकार्यविशेषे यावद्दृष्टसमवधानेऽवश्य-
मदृष्टसङ्गात्तदभिप्रेत्यैतदुक्तमित्यन्ते ।

अतु मन्थादिना दाहप्रतिपक्षस्यादृष्टभेदस्योत्पादनादाहस्याभावः
स्यात् । न चाल्प्यनारेणापि तस्यां दाहाभावापत्तिः, प्रतिनियताग्निषा-
द्यदाहप्रतिपक्षस्यैवादृष्टस्थानेन जननात् । औषधिस्त्रिप्तकाष्ठादिषु
(१) ज्योत्स्नारिपुङ्गवनिष्ठस्य तस्योत्पादनात् । अदृष्टविशेषार्जितप्रतिपक्ष-
समवधानस्य वा प्रतिबन्धकत्वम् । स च दाहाभावकस्यः । सैवम् ।
तस्योत्पत्तेर्काभावविशिष्टसंश्लेषन्यत्वे नियमेनादाहार्थिनस्यैवाप्रदृष्ट्या-
पत्तेः१ । तस्मान्न्यत्वे तु प्रथमोपस्थितोपजीव्यत्वेन तदुत्पादकस्यैव
हेतुत्वौचित्यात् । प्रतिबन्धकाभावहेतुत्वस्य तथाप्यभ्युपगमात् ।

* यत्तेषां,—इति ह० पु० ।

† नन्नाशानुत्पादोपेवस्य,—इति ह० पु० ।

‡ चाप्रतिबन्धकत्वात्,—इति ह० पु० ।

§ नियमेन दाहार्थिनस्यैवाप्रदृष्ट्यापत्तेः,—इति ह० पु० ।

(१) ज्योतिर्वि रैववशादौषधस्यैवादाहप्रयोजके पुत्रस्ये तदुत्पत्तिरिति
भावः ।

अन्यथा, कर्मण्यपि विभागः कदाचिन्न जायेत । न च प्रतिबन्धकाभावविशिष्टा सामग्री कारणं, अभावस्याः कारणत्वात् । तुच्छोऽद्यसौ । प्रतिबन्धकोत्तमकप्रयोग-काशे च तेन विनाऽपि कार्योत्पत्तेः । प्राक्प्रध्वंसादि-

अन्येति । अविनश्यदवस्थकर्मण्यपीत्यर्थः । अती यदभावात् कार्याभावस्तदज्ञादावभ्युपेयम् । तेन विना तदभावाधीनदाहाद्यभावानुपपत्त्याऽर्थापत्तेः शक्तिविविद्धिरिति भावः । ननु यत्किञ्चिद्दाहप्रयोजकाभावस्तत्र* सिध्यति न त्वत्प्रयोजकाभावे दाहाभावस्तदभावएव प्रयोजकोऽस्तु, अन्वयाद्यनुविधानादुभयविविद्धत्वाच्चेत्यत आह । न चेति । तुच्छोऽस्तीति । तुच्छत्वं विधिरूपरहितत्वमत्र कारणत्वं विधित्वव्याप्यमित्याश्रयात् । न त्वलौकिकं (१) मीमांसकैस्तथाऽनङ्गीकारात् । एवञ्चाप्येच्छुटम् । व्यतिरेकव्यभिचारमाह प्रतिबन्धकेति । एकप्रतिबन्धकसत्त्वे तदन्यप्रतिबन्धकाभावे कार्यानुदयादन्यव्यभिचारोऽपीति भावः । सामान्यतोव्यतिरेकव्यभिचारसुक्ता विशिष्यमतमाह । प्रागिति । परस्परव्यभिचारेण प्रतिबन्धकाभावहेतुत्वस्य यद्दोषमशक्यत्वात् न तैरान्यथोपपत्तिरित्यर्थः । तावतामुपसंयाहकसैकउपाधिर्नास्तीत्यभिमानः । अत्र प्रागभावेति व्यक्तये प्रध्वंसपदगम्याभावविशेषणतया प्रागभा-

* ततः किञ्चिद्दाहाप्रयोजकाभावस्तत्र,—इति सो० पु० ।

(१) मीमांसकैरिति यद्यपि तैरभावो नाङ्गीक्रियतश्च, तथाप्यधिकरखात्मकस्यापि तस्याभ्युपगमादेतदुक्तमित्येके । तदेकदेशे मीमांसकेनेदमित्यन्ये ।

विकल्पेन चानियतहेतुकत्वापातात् । अकिञ्चित्करस्य प्रतिबन्धकत्वायोगात् । किञ्चित्करत्वे चातीन्द्रियशक्तेः स्वीकारात् । मन्त्रादिप्रयोगे चेतरेतराभावस्य सत्त्वेऽपि कार्यानुदयात् । अतोऽतीन्द्रियं किञ्चिद्वाहानुगुणमनु-
साहकमभेदस्वीयते, यस्यापकुर्व्यतां प्रतिबन्धकत्वमुप-

वक्ष्ये प्राप्तेः प्रागित्येतावन्माचसुक्तम् । प्रतिबन्धकत्वान्यथानुपपत्ति-
रूपान्तरार्थापत्तिमाहाकिञ्चिदिति । प्रतिबन्धजननं विना प्रति-
बन्धकत्वानुपपत्तेरित्यर्थः । अथ शक्तिनामरूपप्रतिबन्धजनकत्वान्तत्वं
तथाह । किञ्चित्करत्वमिति । प्रतिबन्धकाभावमाचकारणत्वे दूषणा-
न्तरमाह । मन्त्रादीति । यदि प्रागभावादिस्वतुगमकमभावत्वमेव,
तदाऽन्योन्याभावेऽपि तदस्तीति प्रतिबन्धकसत्त्वेऽपि तदन्योन्याभावमा-
दाय कार्यात्पत्तिप्रसङ्गः । संसर्गभावत्वञ्च तद्व्यावृत्तं निर्वक्तुमशक्य-
मित्यर्थः । सिद्धमर्थमुपसंहरति अतीन्द्रियमिति । ननु अतुगुणत्वं
कार्याभावव्याप्याभावप्रतियोगित्वं सहकारिणोऽप्यस्तीति शक्तेः सह-
कारित्वाभ्युपगमेऽपि सिद्धान्तः, शक्तिमत्कारणं न शक्तिरिति स्वीकारा-
दिति विप्रिनष्टि । अतुपाहकमिति । कारणतावच्छेदकमित्यर्थः ।
अस्यापकुर्व्यतामिति । कर्षणः कारकस्यैव संबन्धमाचविवक्षया षष्ठी ।
दृष्टोत्पन्नान्तरं स्वरूपमिति शेषइत्यन्ये । तथाच कारणतावच्छेदकशक्तेः
प्रतिबन्धकेन नाग्रात् सति प्रतिबन्धके कार्याभाव उपपद्यते । नित्या-
मित्यवटितसामर्थ्या नित्यकारणशक्तेरनुत्पन्नभावत्वेनानाग्रेऽप्यनित्य-

पद्यते, यस्मिन्नविकले कार्यं जायते, यस्यैकजातीय-
त्वादनियतहेतुकत्वं निरस्यते इति । अपोच्यते ।

भाषोयथा तथाऽभावः कारणं कार्यवन्मतः ।

प्रतिबन्धोविसामग्री तद्धेतुः प्रतिबन्धकः ॥ १० ॥ ।

न ह्यभावस्याकारणत्वे प्रमाणमस्ति । न हि विधि-

कारणशक्तिनाशास्कार्यभावः । नचैवं पुरुषान्तरस्यापि ततोऽग्नेर्दाहानु-
त्पत्तिः, (१)प्रतिनियतकरतस्मानसंयोगगतदाहानुकूलशक्तेर्नाशादिति
भावः । शक्तेः प्रदेशान्तरेऽप्युपयोगमाह । यस्येति । दृषादीनां व्यभि-
चारात्कारणत्वमनुपपद्यमानमनुगतसामर्थ्यमतीन्द्रियं कल्पयतीत्यर्थः ।

भाषोयथेति । यथा येन प्रकारेणान्वयाद्यनुविधानेन कारणत्व-
ग्राहकेन भावः कारणं मतः, तेनैवाभावोऽपि कारणम् । तथात्वेऽपि
भावत्वव्याप्तं कारणत्वमिति यदि ब्रूयात्, तत्राह । कार्यवदिति ।
तर्ह्यभावो नियतोत्तरवर्तित्वेन कार्योऽपि न स्यात्, भावत्वव्याप्यत्वा-
त्कार्यत्वस्य । अथ वैपरीत्यस्यापि सुवचत्वान्न तथा, एवमभावः कारण-
मपि तत्त्वस्य भावत्वव्याप्यत्वे मानाभावादित्यर्थः । द्वितीयामर्थापत्तिं
दूषयति । प्रतिबन्धइति । सामर्थ्यन्तर्गतमन्वाद्यभावविनिगमकएव*
प्रतियोगिरूपः प्रतिबन्धः, तत्कारणस्य प्रतिबन्धकः पुरुषो न तु मर्यादिः ।
स च किञ्चित्करएवेत्युभयसिद्धमित्यन्यथोपपत्तिरित्यर्थः । ननु

* विगमएव,—इति ह० पु० ।

(१) प्रतिनियतेति फलबलेन तथा कल्पनादिति भावः ।

रूपेणासी तुच्छइति स्वरूपेणापि तथा, निषेधरूपा-
भावे विधेरपि* तुच्छत्वप्रसङ्गात् । कारणत्वस्य भाव-
त्वेन व्याप्तत्वात्तद्विद्यतौ तदपि निवर्तते इति चेन्न,
परिवर्तप्रसङ्गात् । अन्वयव्यतिरेकानुविधानस्य च का-
रणत्वनिश्चयहेतोर्भाववद्भावेऽपि तुल्यत्वात् । अभा-
वस्यावर्जनीयतया सन्निधिर्न तु हेतुत्वेनेति चेत्,
तुल्यम् । प्रतियोगिनमुत्सारयतस्तस्यान्यप्रयुक्तः सन्नि-
धिरिति चेत्, तुल्यम् । भावस्याभावात्सारणं स्वरूप-

तुच्छत्वमेव तत्र ज्ञानसुक्तमित्यत्राह न हीति । तुच्छत्वं हि भाव-
निषेधरूपत्वसुक्तम् । तच्चाप्रयोजकमन्वयादिरहितत्वशोपाधित्वात् ।
तच्चान्यनिषेधरूपत्वेनैवाकारणत्वं, भावस्याप्यभावनिषेधरूपत्वेनाकार-
णत्वापातात् । अथाकारणत्वे तन्ममस्वरूपत्वं, भावस्य स्वरूपमेवेति-
मतं, तर्जभावेऽपि तुल्यमित्यर्थः । परिवर्ततेति । कारणत्वमभावत्व-
व्याप्तमिति भावः । कारणं न स्यादित्यर्थः । नियतपूर्ववर्तित्वमात्रं
कारणत्वं, तच्चाभावेऽप्यस्तीति भावः । कारणत्वग्राहकमप्युभयसाधा-
रणमित्याह । अन्वयेति । न च सन्ताविग्रहितस्य कारणत्वं, आत्या-
देरप्यतत्त्वापातादित्यर्थः । अभावस्येति । अन्वयाद्यनुविधाने तुच्छेऽप्य-
भावसन्निधिराकाशस्येवान्यथासिद्धइत्यर्थः । तुल्यमिति । अभावस्यैव
कारणत्वे भावसन्निधिसत्पेत्येव किञ्च स्यादित्यर्थः । प्रतियोगिनमिति ।

* विधेरेव,—इति आ० पृ० ।

मेवेति चेदभावस्यापि भावोत्सारणं स्वरूपान्नातिरि-
च्यते । तस्मात् यथा भावस्यैव भावोजनकइति नि-
यमोऽनुपपन्नः, तथा भावएव जनकइत्यपि । कोऽनयो-
र्विशेषः । प्रतिबन्धकोत्तम्भकप्रयोगकाशे तु व्यभि-
चारस्तदा स्यात्, यदि यादृशे सति कार्यानुदयस्तादृश-
एव सत्युत्पादः स्यात् । न त्वेवं, तदाऽपि प्रतिपक्षस्थाभा-
वात् । असत्प्रतिपक्षो हि प्रतिबन्धकाभिमतोमन्त्रः
प्रतिपक्षः । स च तादृशो नास्त्येव । यत्त्वस्ति नासौ

विद्युत्सारणप्रयुक्तसन्निधिरभावस्येत्यन्यथासिद्ध इत्यर्थः । तुल्यमिति ।
भावस्याप्यभावोत्सारणप्रयुक्तः शोऽप्यन्यथासिद्धः स्यादित्यर्थः । अभा-
वस्यापीति । भावाभावयोः स्वरूपमेव मिथोविरोधो न त्वत्सारण-
मन्त्रदित्युभयसमानमित्यर्थः । वस्तुतस्तु कुक्ष्यसंयोगाभावस्य गतौ,
अनुपपत्त्येवाभावज्ञाने, विहिताकरणस्य प्रत्यवाये, निर्हाकत्वस्य वेद-
प्रामाण्यज्ञाने जनकत्वस्य मीमांसकैरपि स्वीकारादभावस्य कारणत्वा-
नभ्युपगमेऽपसिद्धान्तइति रहस्यम् । अनुपपन्न इति । प्रमाणाभावा-
दिति शेषः । प्रतिबन्धकेति । तत्रापि प्रतिबन्धकस्याभावो न तु
तत्सद्भावइति न व्यतिरेकव्यभिचारइत्यर्थः । ननु प्रतिबन्धकोत्तम्भक-
सत्त्वे कथं प्रतिबन्धकस्याभावइत्यतश्चाह । असत्प्रतिपक्षोऽपीति ।
उत्तम्भकाभावविशिष्टोऽयः प्रतिबन्धकस्याभावः कारणं, स चोभय-
सद्भावेऽप्यस्तीत्यर्थः । प्रतिबन्धकाभिमतइति । प्रतिबन्धएव प्रति-
बन्धकः, सार्थं कः, तत्त्वेनाभिमतइत्यर्थोऽतो न विरोधः । यत्त्वस्ति

प्रतिपक्षः । तथापि त्रिशेषे सत्येव त्रिशेषणमात्राभाव-
स्तत्र स चोत्तम्भकमन्त्रएवेत्यन्यैव सामग्रीति चेत् । न,
विशिष्टस्याप्यभावात् । न हि दृष्टिनि सत्यदृष्टाना-
मन्येषां ज्ञाभावः किन्तु दृष्टाभावात्स्यैव केवलस्येति
युक्तम् । यथा हि केवलदृष्टसङ्गावे उभयसङ्गावे इया-

कार्याभावोन्नेयं प्रतिपक्षत्वं कार्यसत्त्वे नास्तीत्यर्थः । तथापीति ।
प्रचोत्तम्भकाभावे सति प्रतिबन्धकस्याभावस्तत्र विशेष्यप्रतिबन्धक-
स्यैवाभावः कारणम्, यत्र तु प्रतिबन्धकसङ्गावे सत्युत्तम्भकसङ्गावा-
त्कार्यं, तत्रोत्तम्भकाभावस्तत्र विशेष्यस्याभावएव कारणमिति सामग्री-
भेदइत्यर्थः । विशिष्टस्यापीति । विशेषणाद्यभावे सर्वत्र विशिष्टा-
भावोऽप्यस्तीति स एवास्तुगतः कारणमित्यर्थः । तदेवोदाहरणेनोप-
पादयति । न हीति । दृष्टिनि सत्यदृष्टानां दृष्टाभाववतामन्ये-
षां ज्ञाभावः किन्तु दृष्टाभावस्यैवेति न, किन्त्वभावोऽस्यैवान्येषाम-
पीति लोकाधिष्ठं इत्यर्थः । तदेव स्पष्टयति । यथा हीति । पुरुषे
दृष्टाभाववैशिष्ट्यं कैवल्यम् । प्रतिबन्धके तत्रोत्तम्भकाभाववैशिष्ट्यम् ।
यथा केवलदृष्टसङ्गावे विशेष्यविशेष्योभयाभावात् दृष्टपुरुषसङ्गावे
विशेष्यदृष्टाभावविरहादुभयाभावे विशेष्यपुरुषाभावात् कैवल्यवि-
शिष्टपुरुषाभावोऽस्तुगतोऽवाधितव्यवहारबन्धात्सर्वप्रतीतिषिद्धः, तथा
केवलोत्तम्भकसङ्गावे विशेष्यविशेष्यद्वयाभावादुत्तम्भकप्रतिबन्धकसङ्गावे
विशेष्योत्तम्भकाभावविरहादुभयाभावे च विशेष्यप्रतिबन्धकाभावात्

भावे वा केवलपुरुषाभावः सर्व्वत्राविशिष्टः, तथा केव-
लोत्तम्भकसङ्गावे प्रतिबन्धकोत्तम्भकसङ्गावे द्वयांभावे वा

उत्तम्भकाभावविशिष्टप्रतिबन्धकाभावोऽनुगतो विशेषणाद्यभावव्यापको-
दाहकारणमित्यर्थः ।

ननु विशिष्टं नार्थान्तरं, येन तदभावोऽनुगतः स्यात्, किन्तु
विशेषणविशेष्यसंबन्धादिति तेषां प्रत्येकाभावस्य कारणत्वे साम्यो-
भेदस्तदवस्यः । न च व्यासज्यप्रतियोगिको^(१)ऽन्येवायमभावः, केवल-
प्रतिबन्धकसत्त्वेऽपि तदभावाद्वाहापत्तेः । एकसत्त्वेऽपि द्वयमिह
मास्तीति प्रतीतेः । तस्य समुदायविरोधिनोयावत्समुदायिसत्त्वं एव
विरहात् । तादृशाभावांनभ्युपगमाच्च । व्यासज्यवृत्तिधर्मसमाप्ताधि-
करणप्रत्येकपर्यवसितप्रतियोगिकाभावादेव तन्न्यप्रतीत्युपपत्तेः ।

(१) अन्यएवेति प्रत्येकोभयाभावादन्यएव प्रत्येकाभावव्यापकोऽयमभाव-
इत्यर्थः । व्यासज्यवृत्तिधर्मावच्छिन्नोत्तम्भकाभावप्रतिबन्धकप्रतियो-
गिकाभावत्वेन कारणत्वम्, तदुभयमात्रप्रतियोगिकतादृशाभावत्वेन
वा ? आद्ये दोषमाह केवलेति । उत्तम्भकाभावविशिष्टमखिसङ्गा-
वेऽपि घटादिकमादाय तदुभयप्रतियोगिकतादृशाभावसत्त्वाद्वाहा-
पत्तेरित्यर्थः । एवं द्वयमित्वनेकोपलक्ष्यम् । अतएव लीलावती-
प्रकाशे त्रयमिति पाठः । अन्ये त्वाह तादृशेति । यद्यपि सामा-
न्याभाववदुभयासत्त्वे व्यासज्यप्रतियोगिकाभावोऽप्यभ्युपगन्तुमुचित-
एव अन्यथा यावद्विशेषाभावैस्तदन्यथासिद्ध्यापत्तेः । तथापि तज्जेतुत्वे
उत्तम्भकविशिष्टमखिसत्त्वेऽपि दाहोऽग स्यादित्येव दूषणं प्रकृतम् ।

। अथ विग्रिष्टविरोधिलसेवासुगतं विग्रेषणाद्यभावाणां कारक-
तावच्छेदकं, अथ विग्रिष्टं न तत्र तदभावइति यद्वाजवच्छाननिचमस्य
विरोधस्यानुभवसिद्धत्वादिति चेत् । न । स हि परस्परभाव रूप-
तया, परस्परभावव्याप्यतया वा, तदाचेपकतया वा ? नाद्यः,
विग्रेषणाद्यभावस्य प्रत्येकं विग्रिष्टाभावतया तदप्रत्येकाभावाभावस्य
विग्रेषणादेर्विग्रिष्टत्वापत्तेः । तदभावाभावस्य तत्त्वात् । न चोभया-
भावाभावप्रबोभयं विग्रिष्टं* तथा सत्यभावइत्यस्य विग्रिष्टाभावस्य
प्रत्येकाभावादिग्रिष्टाभावव्यवहारानापत्तेः । नाम्नी । विग्रेषणाद्य-
भावस्य विग्रिष्टाभावस्य तदव्याप्यत्वात्, तदनापेचेपकत्वात् । अभेदे
तयोरभावात् ।

अथ विग्रिष्टानतिरेकेऽपि प्रतियोगिभेदादिव प्रतियोगिता-
वच्छेदकविग्रेषणभेदादप्यभावोभिद्यते । यथा वायौ पृथिव्यादि-
षयप्रत्येकरूपाभावे निश्चितेऽपि रूपत्वावच्छिन्नस्य तस्याभावानिश्च-
याद्वायौ रूपं न वेति संशयः । एवमुक्तस्यकाभाववत्त्वेन मत्थादी-
नामभावः प्रतिबन्धकसत्त्वेऽप्युक्तस्यकाभावविरहादस्यैवेति यएवानु-
गतोहेतुः स्यादिति चेत् । न । एवं चणरूपातीतविग्रेषणावच्छिन्न-
रूपत्वेन प्रतिचषं घटादिनाम्ने (१) चणभङ्गापत्तेः प्रत्यभिज्ञानानुप-

* नचोभयाभावाभावविग्रिष्टम्,—इति खो० पु० ।

† तदभावव्याप्यत्वादतदाचेपकत्वाच्च,—इति खो० ।

(१) चणभङ्गेति यद्यपि तादृशचणभङ्गो न दोषावहः किन्तु विग्रेष्य
तावच्छेदकावच्छिन्नप्रतियोगिकश्च तदा, यथापि प्रत्यभिज्ञानात्

पक्षे* । दृष्टित्वावस्थायां क्षेत्रज्ञोऽयमासीत् पुरुषरत्यादौ विशेष्य-
वति विशेष्यत्वे हीति न्यायेन कैवल्याद्यभावस्यैव प्रतीतेः । (१) अतएव
विशेष्यावच्छिन्नप्रतियोगिकोविशेष्याभावएव विशिष्टाभावः प्रत्येका-
भावागुगतो हेतुरित्यपास्तम् ।

अपास्तपिष्टचरणाः । (१) विशेष्यविशेष्ययोः संबन्धादिशिष्टव्यव-

* प्रत्यक्षागुपपत्तिश्च,— इति ह० पु० ।

समवायादिनाशभावाच्च न घटादेर्नाशः किन्तु विशेष्यत्वस्यैव । न च
विशेष्यत्वात्सामग्र्येव विशेष्यनाशिका, नित्यमात्रापनापापत्ते-
रित्यर्थः ।

- (१) अतएवेति प्रतियोगितावच्छेदकभेदस्याभावभेदकत्वाभावादित्यर्थः ।
यद्यपि पूर्वभेदः, तथापि पूर्वं विशेष्यस्य सतएव विशेष्यत्वान्तरविर-
हादभावदृश्यत्वं, संप्रत्यविद्यमानविशेष्यकामिप्रायेणोच्यते इति न दोषः ।
- (२) विशेष्यविशेष्ययोरिति यद्यपि यत्किञ्चित्संबन्धाभावो न विशिष्टा-
भावोऽतिप्रसङ्गादिति विशेष्यविशेष्योभयप्रतियोगिकसंबन्धाभाव-
त्तथा वाच्यः, तदभावश्च विशेष्यविशेष्योभयप्रतियोगित्वरूपविशे-
ष्यत्वाभावात् क्वचिद्विशेष्याभावादित्यनगुगमस्तदवस्थायैव अधिकक्षानु-
मानप्रकाशे दूष्यमुक्तं, तथापि विशेष्यावच्छिन्नविशेष्यात्यन्ताभाव-
स्तथेति विपश्चितमनुमानप्रकाशे द्रष्टव्यम् । किञ्च, यदि संबन्धाभावो
विशिष्टाभावस्तदा भूतत्वादौ दृष्टिमि सत्वपि नेह दृश्येति प्रत्यय-
प्रसङ्गः, दृश्यपुरुषसंबन्धस्य दृश्यपुरुषोभयमात्रमिच्छतया तत्र तदानी-
मपि तदभावात् । न च भूतत्वावच्छिन्ने पुरुषे विशेष्यसंबन्धाभावः
स इति भूतत्वावच्छिन्नकोटिप्रवेश इति वाच्यम्, तथा सति
विशेष्याभावे तादृशानुदयप्रसङ्गात् । तस्माद्विशेष्यविशेष्यतदु-

हारइति तयोः संबन्धाभावादिशिष्टाभावव्यवहारः । यतोयद्व्यव-
 हारस्यदभावान्नदभावव्यवहारस्योचितत्वात् । (१)अतएव यच्च यस्य
 संबन्धः सएव तच्च तस्य वैशिष्ट्यमिति नामनुगमः । तदिह प्रति-
 बन्धकोत्तम्भकाभावयोः संबन्धाभावः प्रत्येकाभावव्यापकोऽनुगतो*दा-
 हादिहेतुः । सर्वत्र प्रतिबन्धकोत्तम्भकाभावयोः संबन्धोनास्तीति
 प्रतीतेः । न चैवं प्रतिबन्धकोत्तम्भकाभावौ यच्च तच्चापिदाहापत्तिः,
 आभावाधिकरणयोरतिरिक्तसंबन्धाभावादिति वाच्यम् । (२)तदभावे
 ऽपि स्वरूपसंबन्धस्य भावात् । अथ तदुभयस्वरूपाभावस्य हेतुत्वे तदु-
 भयाभावोत्तम्भकसत्त्वएव दाहः स्यात्, प्रतिबन्धकाभावोत्तेजकयो-
 रेव तदुभयाभावरूपत्वादिति चेत् । न । (३)संबन्धान्तरं विना विशिष्ट
 प्रत्ययजननयोग्यत्वस्य स्वरूपसंबन्धत्वात् तदभावस्य च प्रतिबन्धका-
 भावे प्रतिबन्धकोत्तम्भकसङ्गावे तदुभयाभावे वाऽविशिष्टत्वात् ।

* प्रत्येकाभावानुगतो, — इति सो० ।

भयाभावएव विशिष्टाभावः । तदनुगमकञ्च विशिष्टधीविषयाभा-
 वत्वं, विशिष्टधीविषयत्वस्य चित्तयानुगतत्वेन तदभावत्वेन तदभावाना-
 मप्यनुगतत्वसम्भवादित्वात् ।

- (१) अतएवेति चक्षुस्याप्यनुगतत्वमिति भावः ।
- (२) तदभावेऽपीति अतिरिक्तसंबन्धाभावेऽपीत्यर्थः ।
- (३) संबन्धान्तरं विनेति एतत् प्रत्यक्षप्रकाशे व्याख्यातम् । अस्याति-
 रिक्तसंबन्धरूपत्वे अपसिद्धान्तः, तदुपहितस्वरूपदयात्मकत्वे उक्त-
 दोषवादवशमिति चिन्तम् ।

(१) ननु, उत्तम्भकप्रयोगे मणेरभावो न प्रागभावप्रध्वंसात्मा; तयोः
प्रतियोग्यसमानकालत्वात् । न चोत्तम्भकाभावप्रध्वंसप्रयुक्तोत्तम्भका-
भाववत्त्वेन मणोर्ध्वंसएवेति वाच्यम् । चणभङ्गापत्तेरुक्तत्वात्, ध्वंसस्था-
नन्तत्वेनोत्तम्भकापनयेऽपि दाहप्रसङ्गाच्च, नाप्यत्यन्ताभावः, कादाचि-
त्कत्वात् । न च विशेषणायभावप्रत्यासत्तिकादाचित्कत्वात् कादाचि-
त्कप्रतीतिकार्यानुद्धयाविति वाच्यम् । (२) प्रत्यासत्तित्वावच्छेदकानुगत-
धर्माभावात् । विशिष्टविरोधित्वस्य च निरसत्वात् । मण्णादेः स्वाव-
यववृत्तितया करादौ तदत्यन्ताभावस्य सदातनत्वात् मणिसमवधा-
नेऽपि दाहापत्तेः । मैवम् । (३) क्लृप्तसंसर्गाभावत्रयवैधर्म्येऽप्यवाधित-
प्रतीतेः तुरीयस्यैव तस्य सिद्धेः । क्लृप्तविशेषवाधतः सामान्यवाधे
क्लृप्तानादिसंसर्गाभाववैधर्म्यात् ध्वंसस्थाप्यसिद्ध्यापत्तेः । अवाधितसामान्य-
बुद्धेर्विशेषान्तरमादाय पर्यवसानमिति तु तुल्यम् । (४) यद्वा । इह

(१) नन्विति यद्यपि संबन्धाभावस्य सिद्धान्तितत्वात्तन्मण्यभावमादाय शङ्का
न युक्ता, तथापि विशेषणावच्छिन्नविशेष्याभावस्य विशिष्टाभाव
इति तात्पर्यविषयीभूतमते निर्भरतया तदभिप्रायेण शङ्केयमिति
बोध्यम् ।

(२) प्रत्यासत्तित्वेति भावे वा विशेषणाभावादेरेव तेन रूपेण हेतुत्व-
मस्त्विति भावः ।

(३) तन्मताभिप्रायेणैव सिद्धान्तमाह क्लृप्तेति, प्रकृते स्वरूपसंबन्धतया
मणोरेव तत्संबन्धरूपत्वात्तदादाय शङ्कादिकमित्यप्याहुः ।

(४) क्लृप्तेनैवोपपत्तावक्लृप्तरूपकल्पने गौरवादित्यनुश्रयेणाह यद्देति ।
नचोभयपक्षेऽपि संसर्गाभावत्वेन तद्धेतुत्वमिति सिद्धान्तोऽनुपपन्नः

केवलप्रतिबन्धकाभावोऽविशिष्टइत्यवधार्यताम् । अथै-
वभूतसामग्रीचयमेव किं नेष्यते ? कार्यस्य तद्विभि-

भूतत्वे घटोनास्तीतिवत् संसर्गावच्छिन्नप्रतियोगिकाभावविशेषस्य सति
प्रतिबन्धके तदाभावः, स च समवायावच्छेदेन संसर्गितयाऽत्यन्ताभाव-
एव । तादृशस्य मध्याद्यभावोघटाभावइव भूतत्वे करेऽपि वर्तते । नचैवं
प्रागभावप्रध्वंसयोरप्यसिद्धिरत्यन्ताभावेनैव काश्चभेदात् कपाले घटो-
नास्तीति तज्जन्यबुद्ध्युपपत्तेरिति वाच्यम् । अत्यन्ताभावस्य घटसत्त्व-
कालेऽपि सत्त्वात्तदाऽपि घटोभविष्यतीति घटसत्त्वविरोधिबुद्ध्युपपत्तेः
प्रतियोगिसत्त्वविरोध्यभावस्वीकारात् । न च मणिसंयुक्तकरेऽपि तत्सं-
योगात्यन्ताभावोऽप्येव तस्याव्याप्यवृत्तित्वादिति तथापि दाहापत्तिः,
(१)समानाधिकरणप्रतियोगिसत्त्वविरोधिगस्तस्य हेतुत्वात् । प्रहरं
मा दहेत्यत्र सावधिमन्त्रपाठे तु मन्त्रनाशे^(२)ऽप्युद्देश्यत्वज्ञानाहितसं-
स्कारविषयकात्स्य प्रतिबन्धकत्वमिति । अथेति । विशेषणभाव-
चयचटितं सामग्रीचयमेव दाहहेतुरस्य किमनुगतौ विशिष्टाभा-
वेनेत्यर्थः । कार्यत्वेति । अन्योन्यव्यभिचारेणान्यव्यतिरेकयोरशक्य-

प्रागभावादेर्विशिष्टाभावत्वाभावात्तन्ताभावत्वादिनैव यथात्वादिति
वाच्यं यत्र प्रतिबन्धके ज्ञानेनकमप्रसिद्धं तदभावे विशिष्टाभावत्वा
भावेन तस्मात्त्वसम्भवादिति भावः ।

- (१) समानाधिकरणेति प्रतियोगिवैयधिकरणस्यावच्छिन्नस्येत्यर्थः ।
(२) उद्देश्यत्वज्ञानाहितेति यत्तस्मानुभावप्रकाशे निषिद्धतम् ।

चारात् । जातिभेदकल्पनायाञ्च प्रमाणाभावात् । यथो-
क्तेनैवोपपत्तेः । भावे वा काममसावस्तु का नोद्दामिः ।
प्राक्प्रध्वंसविकल्पोऽपि नानियतहेतुकत्वापादकः, य-
स्मिन् सति कार्यं न जायते तस्मिन्सत्येव जायते इत्यत्र
संसर्गाभावमात्रस्यैव प्रयोजकत्वात् । यस्तु संसर्गाभाव-
तादात्म्यनिषेधयोर्विशेषमनाकलयन् इतरेतराभावेन
प्रत्यवतिष्ठते, स प्रतिबोधनीयः । तथाप्यभावेषु जातेर-

पक्षत्वादित्यर्थः । ननु तत्सत्कारणप्रयोज्योदाहे जातिभेदइति न
व्यभिचारइत्यतश्चाह । जातिभेदइति । दाहे वैजात्यस्य योग्या-
नुपलब्धिवाधितत्वात् योग्यव्यक्तौ चायोग्यजात्यभावादित्यर्थः । ननु
दृष्टादिजन्याग्निस्त्रिव कारणभेदव्यङ्ग्योजातिभेदः स्यादित्यतश्चाह ।
यथोक्तेनेति । गौरवादिति भावः । तस्यत्वेऽपि न सिद्धान्तव्यतिरिक्त्याह
भावे वेति । विशेषव्यभिचारमपाकरोति प्रागिति । प्रतिबन्धकसंस-
र्गाभावसत्त्वस्योपाधेरनुगतानतिप्रशक्तस्य सत्त्वादित्यर्थः । नन्वन्योन्या-
भावव्यावृत्तस्य संसर्गाभावत्वस्योपाधेरभावात्प्रतिबन्धकसत्त्वेऽपि त-
दन्योन्याभावात्कार्यं स्यादित्यतश्चाह यस्मिन् । प्रतिबोधनीयः
प्रतिबन्धा बोधनीयइत्यर्थः । तथाह्यन्वयव्यतिरेकाभ्यां व्याप्तिकारण-
त्वयोर्गहे मीमांसकैरपि संसर्गाभावस्य कारणत्वाङ्गीकारः । अन्यथा
व्यापकसामग्र्याः सत्त्वेऽपि तदन्योन्याभावात् (१) व्याप्यकार्याभावापत्तेः ।

(१) व्याप्यकार्येति नन्वन्योन्याभावमादायेष्टापत्तिरिति वाच्यं तथासति
व्यभिचारिणोऽपि तथात्वापत्तेः ।

भावात् कथं ज्ञयाणामुपग्रहः स्यात्, अनुपग्रहीता-
 नाश्च कथं कारणत्वावधारणमिति चेत्। मा भूज्जातिः,
 न हि तदुपग्रहीतानामेव व्यवहाराङ्गत्वं, सर्व्वो-
 प्राधिमद्यवहारविशेषोपप्रसङ्गात्। एतेन प्रतिबन्धके
 सत्यपि तज्जातीयान्यस्याभावसम्भवात् कार्य्योत्यादप्रस-
 ङ्गोऽनुत्पादे वा ततोऽप्यधिकं किञ्चिदपेक्षणीयमस्तीति
 निरस्तम्। यथा हि तज्जातीये सति कार्य्यं जायते
 अर्थादसति न जायते इति स्थिते तद्भावेऽपि तज्जाती-
 यान्तराभावाच्च भवितव्यं कार्य्येणेति, तथैतदपि। अनु-

तवापि (१)प्रतिबन्धकाभावेऽपि शक्तिरस्तीति प्रतिबन्धकसत्त्वे तदन्यो-
 न्याभावमादाय शक्तिसत्त्वप्रसङ्गश्चेति भावः। मा भूदिति। आत्यभावे-
 ऽपि संसर्गाभावरूपैकोपाधिर्नैव कारणत्वमित्यर्थः। न च तत्
 निर्वक्तुमशक्यं, अधिकरणे प्रतियोगिनमारोप्य यत्र निषेधबुद्धिस्तत्र
 संसर्गाभावोयत्र तु प्रतियोगितावच्छेदकमारोप्य निषेधधीः तत्र
 सोऽन्योन्याभावइत्यस्मद्गुरवः।

ननु प्रतिबन्धकाभावो न हेतुः, एकदण्डान्वये घटोत्पत्तिवदेक-
 प्रतिबन्धकसत्त्वेऽपि तदन्योन्याभावात् कार्य्योत्पात्तापत्तेः, न हि
 यावत्कारणत्वावच्छिन्नं तावदन्वये कार्य्यमित्यतश्चाह। एतेनेति।

(१) प्रतिबन्धकाभावइति सतिसप्तमी। वज्रादाविति श्रेष्ठः। संसर्गा-
 भावश्चक्षुषमनुमानप्रकाशे द्रष्टव्यम्।

कूलकम् प्रतिकूलेषुऽपि सति तज्जातीयान्तराभावात्साम-
 किञ्चित्कारत्वादिति । यत्त्वकिञ्चित्कारस्येति । तदप्यसत् ।
 सामग्रीवैकल्यं प्रतिबन्धपदार्थीमुख्यः, स चात्र मन्त्रादि-
 रेव, न त्वसौ प्रतिबन्धकः, ततः किं तस्याकिञ्चित्कारत्वेन
 तत्रयोक्तारस्तु प्रतिबन्धारः, ते च किञ्चित्कारासवेति
 किमसमञ्जसम् । ये तु व्युत्पादयन्ति, कार्यानुत्पादक-

अभावकारणत्वाङ्गीकारेण । यथा बीजजातीये सत्यपि बीजान्तरा-
 णामभावादङ्कुरेण न भाव्यमित्ययुक्तं, तथेदमपीत्यर्थः । प्रतिबन्ध-
 कत्वावच्छिन्नप्रतियोगिकः प्रतिबन्धकसामान्याभावः कारणम्, स च
 यावद्विशेषाभावगियतइति नैकप्रतिबन्धकसत्त्वे तदन्याभावात् कार्या-
 त्यप्तिः । यद्वा, प्रतिबन्धकाभावत्वेन न कारणत्वम्, अन्योन्याम-
 यात् । (१)कारणीभूताभावप्रतियोगित्वस्य प्रतिबन्धकत्वात् । किन्तु
 (२)मध्याद्यभावकूटस्य । स च तत्र नास्त्वेवेति भावः । मुख्यइति
 प्रतिबन्धपदस्य सामर्थ्यमर्गतकारणविगमार्थत्वादित्यर्थः । ये त्विति ।

(१) कारणीभूतेति न च कार्यानुत्पादजनकत्वं तदिति नान्योन्यामयइति
 वाच्यं तस्यानुपपत्तेव दूष्यत्वादिति भावः ।

(२) मध्यादीति मखिमन्त्रादिसामान्याभावकूटइत्यर्थः । यद्यपि तत्र-
 मख्यत्वन्ताभावकूटस्यापि हेतुतया न क्षतिस्तथापि मखित्वावच्छिन्न-
 प्रतियोगिकसामान्याभावस्यैकत्वेन जघत्वाद्हेतुत्वमिति मन्त्रव्यम् ।

प्रतिबन्ध इति । तेः प्रतिबन्धमकुर्वन्तरत्र प्रतिबन्धका-
 इत्युक्तं भवति । तत्रादि, कार्यस्यानुत्पादः प्रागभावोवा
 स्वात्, तस्य कालान्तरप्राप्तिर्वा ? न पूर्वः, तस्यानुत्पाद्य-
 त्वात् । न द्वितीयः, कालस्य स्वरूपतोऽभेदात् । तदुपा-
 येत्तु मन्त्रमन्तरेणापि स्वकारणाधीनत्वात् । प्रागभावा-
 वच्छेदककालोपाधिस्तदपेक्ष इति चेन्न, मन्त्रात् पूर्वमपि
 तस्य भावात् । तस्मात्, सामग्रीतत्कार्ययोः पौर्वा-
 पर्यनियमात्तदभावयोरपि पूर्वापरभाव उपचर्यते ।

तत्रात्र कार्यानुत्पादहेतुतया मन्त्रादिरेव प्रतिबन्धकरत्यस्त्वित्यर्थः ।
 काकस्वेति । काकप्रागभावस्वरूपातिरिक्तायास्तन्प्राप्तेरभावात्, स्वरूपस्य
 च तदग्रन्यत्वादित्यर्थः । प्रागभावावच्छेदकेत्यत्र कर्मधारयः । का-
 लोप्राधिनात्तत्र मन्त्राद्यग्रन्यत्वेऽपीति शेषः । लोके कारणाभावात्
 कार्याभाव इति हेतुपक्षमीप्रयोगसौपचारिक इत्याह । तस्मादिति ।
 सुरारिमिन्नाह, न प्रतिबन्धकाभावः कारणं न वा शक्तिः,
 किन्तु तत्तत्कालोत्पत्तिविशेषं प्रति तत्तत्कालप्रतिबन्धेतरवच्छे-
 दकारणत्वमिति प्रतिबन्धकाभावः कारणतावच्छेदकोदृष्टत्वत्, न
 कारणम् । आकाशादौ त्वेकव्यक्तिके कश्चित् प्रतिबन्धेऽप्यन्यत्र शब्दो-
 त्पत्तेरतयात्वेऽपि भेदादिरेव तथात्वेन कारणत्वमित्याहुः । तत्र ।
 दक्षप्रभुक्तकालेन कारणत्वे सप्तकार्मुच्छेदापत्तेः । अन्यथ्यतिरे-
 कतौच्छेदोभयस्यापि हेतुत्वं विनिगमकाभावादित्यस्यापि तुल्य-

वस्तुतस्तु तुल्यकारणत्वमेवेति नायं पन्थाः । न चेदेवं, शक्तिस्वीकारेऽपि कः प्रतीकारः । तथाहि, प्रतिबन्धकेन शक्तिर्वा विनाशयते, तद्धर्मो वा, धर्मान्तरं वा जन्यते, न जन्यते वा किमपीति पन्थाः । तथाकिञ्चित्करस्य प्रतिबन्धकत्वानुपपत्तेः विपरीतधर्मान्तरजनने तदभावे सत्येव कार्यमित्यभावस्य कारणत्वस्वीकारः । प्रागभावाद्विकल्पावकाशश्च । तद्विनाशे तद्धर्मविनाशे वा पुनरुत्पत्तमेव तज्जननेऽनियतहेतुकत्वं, पूर्वं स्वरूपोत्पादकादिदानीमुत्पत्तिकादुत्पत्तेः । न च समानशक्तिकतया तुल्यजातीयत्वाच्चैवमिति साम्प्रतं, विजातीयेषु समानशक्तिनिषेधात् । न च प्रतिबन्धकशक्तिमेवीत्तम्भकोविदखञ्चि न तु भावशक्तिमुत्पादयति इति साम्प्रतं,

त्वात् । (१) यद्गुणवत्त्वमवगम्यैव यत्र यदवगमस्तत्र तस्य तदवच्छेदकत्वात् । प्रतिबन्धकाभावमवगम्यापि वच्छेदाद्देहेत्वावगमात् । अन्यथा शक्तिस्वीकारेऽपि त्वदुक्तदोषइत्याह । न चेदेवमिति । तदभावे विपरीतधर्मान्तराभावे । पूर्वमिति “मित्ये मित्यैव सा शक्तिरमित्ये भावहेतुजा”—इति पराभ्युपगमादित्यर्थः । विजातीयेष्विति ।

(१) यद्गुणवत्त्वमिति एवं दृढदृढत्वमपि सङ्कारि स्यादित्युक्तमनुमानप्रकाशे द्रष्टव्यम् ।

तदनुत्पादप्रसङ्गान् । कालविशेषान्तदुत्पादे तद्देहा-
वियतहेतुकत्वमिति ।

प्रत्यक्षानुक्तप्रमाणैरपरिष्काराऽनुसरण्येवस्त्विति भावः । तदनुत्पा-
दिति । प्रतिबन्धकेन वक्रिगतिनाग्रादुत्पत्तयेन प्रतिबन्धकगतिना-
ग्रेऽपि । पुनर्वक्रौ गतिर्न स्यात् । पूर्वस्थाः नाग्रादप्यस्याश्च हेतो-
रभावादित्यर्थः ।

प्रत्यक्षानुक्तप्रमाणैरपरिष्काराऽनुसरण्येवस्त्विति भावः । तद्यादि । (१)कारणानि
स्वभावानुक्तप्रमाणैरपरिष्कारादुत्पत्तयेन प्रतिबन्धकगतिना-
ग्रेऽपि । पुनर्वक्रौ गतिर्न स्यात् । पूर्वस्थाः नाग्रादप्यस्याश्च हेतो-
रभावादित्यर्थः । विभिन्नं तु, (१)पिच्छीभूतोवक्रिः कार्यानु-

(१) कारणातीति तादृशधर्मवत्त्वेनानिश्चितानि नित्यकारणातीत्यर्थः ।
शेषं प्रागेव व्याख्यातम् ।

(२) पिच्छीभूत इति कार्यानुकूलत्वं स्वकार्यानुकूलत्वं, तदपि स्वनिमित्त-
कार्यानुकूलत्वम् । तेन कर्मानुकूलस्थितिस्थापकेन नार्थान्तरम् ।
कर्मानुक्तिं तु वक्रिः समवायिकारणमिति नोक्तदोषः । वक्रौ स्थिति-
स्थापकानुपपत्तये उद्देश्यसिद्धयर्थं तदिति ध्येयम् । अदृष्टवदात्म-
संयोगोपस्थानप्रतिबन्धकाभावादिनाऽर्थान्तरवारणायादित्यादिपदम् ।
अस्यपि गुणमतेऽभावोऽधिकोनास्त्येवेति समवायपदं व्यर्थं, तथापि
परस्परार्थान्तरं स्यादिति तदुपात्तम् ।

ब्रूयादिष्ठातीन्द्रियधर्मसमवायी अनकत्वात्, आत्मवत् । नचात्मत्वं
 नित्यत्वं बोधाधिः, स्वर्गैकत्वादिति द्वाणुके साध्याध्यापकत्वात् ।
 (१) करवङ्गिसंयोगोवा पक्षः । नचात्मत्वं ब्रूयत्वं बोधाधिः, (१) द्वाणुकेक-
 त्त्वस्यर्थादौ साध्याध्यापकत्वात् । (२) मय्यादिधर्मवहितोवा वङ्गिः
 दाहजनकदशाष्टनिर्देशानुकूलभावभूतधर्मशून्यः दाहजनकत्वात्,
 दाह्यासंयुक्ताग्निवत् । अचानुकूलत्वं न स्थितिस्थापनेनार्थान्तरवार-
 णाय, (३) तच्च तदभावात् । क्रियाया वेगेनादृष्टवदात्मसंयोगेन
 वोत्पत्तेः । किन्तु तथाभूतोधर्मः सिध्यन्नित्येतदर्थम् । तच्च
 कारणतदवच्छेदकसाधारणं निरुक्तम् । अदृष्टवदात्मसंयोगवारणार्थ-

-
- (१) करवङ्गीति अत्र चाद्विष्टपदं साधे व्याख्यम् ।
 (२) द्वाणुकेकत्वेति तत्समवायित्वस्य तन्निरूप्यसमवायाभ्यन्तरार्थकतया
 समवायिद्वयकमादाय तत्र साध्यवत्त्वं बोध्यम् ।
 (३) मय्यादिधर्मवहितइति आदिपदात् प्रतिबन्धकाभावेतरसकलदाह-
 कारश्चमिममिति न तद्व्यतिरेकेनार्थान्तरम् । हेत्वसिद्धिबाध-
 योर्वारणाय मन्वीति । वङ्गौ तादृशात्मन्ताभावेनार्थान्तरप्रसङ्गौ
 नेष्टसिद्धिस्तत्रेत्यतश्चाह दृश्यन्तमित्येके । तच्चिन्त्यं, भावभूतपदेनैव
 तन्निरासात् । केचित्तु संयोगद्वारा वङ्गिकर्मणोऽपि दाहानुकूल-
 तथा तस्य च पिच्छीभूतवङ्गावभावादर्थान्तरवारणाय तदिति, तस्य
 च संयोगाश्रयत्वेन तदानीमभावादित्याहुः । हेतुः फलौपधाना-
 भाव इति नासिद्धिः । दृष्टान्ते दाह्यसंयोगाभाव उभयसिद्धः ।
 (४) तत्रेति दृष्टिव्यामेव तदुपगमादिति भावः । न च स्थितिस्थापकस्तु
 चतुर्षु वर्तमान इति गुणभाष्यविरोध इति वाच्यं वैशेषिकमते तथा-
 त्वादिति भावः ।

मदिष्ठेति । अ च तज्जनकत्वे मानाभावः । (१)कार्ष्ण्याद्दृष्टजन्यतया
 अधिकरणगुणजन्यत्वात् । तस्य तत्समानाधिकरणगुणजन्यत्वथाप्तत्वात् ।
 अर्गवदेगवद्भ्यामिच्छातजन्यक्रियायां तथा दर्शनात् । उच्यते अर्गव्यावर्त-
 काज्ञातीन्द्रियेति । (२)तत्त्वं च साक्षात्कारनियामकप्रत्यासत्तयनाश्व-
 त्तम् । (३)प्रतिबन्धकाभावनिवारणाय भावभूतेति ।

(१) कार्ष्ण्येति ननु कार्ष्ण्यपदं यदि स्यात्परं तदा प्रकृतसङ्गतिः स्यान्-
 स्यात्वात्वात्, यदि च जन्यमात्रपरं तदा कपाजरूपजन्ये घटरूपे
 अभिचारइति चेत् । न, यत्कार्ष्ण्यं यदीयगुणनिमित्तकारणकं तत्
 तदुभयसमानाधिकरणगुणजन्यमित्यत्र तात्पर्यात् । कपाजरूपन्तु
 तत्रासमवायिकारणमिति नोक्तदोषः । नचात्रसंयोगाभावेनेन्द्र-
 ज्ञानादिजन्यसुखादिषु अभिचार इति वाच्यं मूर्तदृष्टित्वस्य कार्ष्ण्य-
 विशेष्यत्वात् घटादावीन्द्रसंयोगहेतुत्वस्येष्टत्वात् । अतएव जीवा-
 वतीप्रकाशे कण्ठरवेणैव तथोक्तम् । अतएव मन्त्रपाठजन्यविष-
 यकनेऽपि अभिचारो निरक्तः । अदृष्टादारकत्वेन विशेष्यत्वादा,
 मन्त्रस्याश्रुविनाशित्वेनादृष्टदारकत्वात् । नचात्र विपक्षबाधकाभावः,
 अप्रत्यासन्नस्य जनकत्वेऽतिप्रसङ्गादिति दिक् ।

(२) जन्यतीन्द्रियत्वं यदि साक्षात्काराविषयत्वं तदा अस्मान्मते अप्रसिद्धिः,
 बौद्धिकत्वविशेष्ये परस्य व्यावर्त्ताप्रसिद्धिरित्यवस्थाह तच्चक्षेति ।
 संयोगाद्यन्यतमप्रत्यासत्तयनाश्वत्त्वमित्यर्थः । साक्षात्कारपदं विष-
 यजन्यज्ञानपरं साक्षात्कारञ्च सन्निकर्षविशेष्यमिति न कश्चिद-
 श्चेत्यतन्वन्धे ।

(३) अतीन्द्रियप्रतिबन्धिकाभावानिप्रायेणाह प्रतिबन्धकेति । भङ्गमतेन वा ।

उच्यते । अनुमानानां विषयबाधकाभावेनाप्रयोजकत्वम् ।
 उभयसिद्धप्रतिबन्धकाभावेनैवोपपत्तेः । न च सङ्घारदर्शनं व्यभि-
 चारादर्शनाभ्यामेव व्याप्तिग्रहः । साधे शक्ततिरिक्तेतिविशेषणात्तेनैव
 हेतुना तत्सिद्धावेवं तत्तदतिरिक्तेतिविशेषणपरम्परातस्साद्गुणान्त-
 धर्मसिद्धापत्तेः । न च घटवत् चितिः चितिवद्दृशतीश्वरानन्ध-
 वच्छक्तानन्धम् । कार्यभावे नेश्वरत्वेन द्विकर्तृकत्वेन वा कारणता
 गौरवात्, किन्तु कर्तृत्वेनेति तदापादकाभावः । प्रतिकूलतर्क-
 प्रतिघातश्च । शक्तेर्भावहेतुत्वे शक्तमुकूलाऽप्यन्या शक्तिरेवं तत्तदमु-
 कूलाऽप्यन्याऽन्येत्यनवस्थापातात् । भावभूतेति च व्यर्थम् । न च
 व्यापके न व्यर्थविशेषणता, व्याप्यताद्याहकइव व्यापकताद्याहकेऽपि
 साधवस्त्वं सङ्घकारित्वात् । (१)द्वितीयाद्यनुमानेषु बहिरिन्द्रियाप्रत्यक्षै-
 लमुपाधिः । तुल्ययोगत्वेमलेऽपि सन्दिग्धोपाधिर्त्वात् ।

असत्पिष्टचरणाश्च, जनकत्वस्य केवलान्वयित्वेन व्यतिरेका-
 प्रसिद्ध्या (२)नान्वयव्यतिरेकत्वम् । न च शक्तावेव तत्प्रसिद्धिरन्वोन्या-
 चात् । नापि पञ्चापूर्वपरार्द्धमज्ञयोस्तत्प्रसिद्धिः (३)अप्रत्यक्षयोः शब्दैक-

(१) प्रथमानुमाने अतीन्द्रियस्यापि पञ्चात्पादुपाधिः पञ्चाव्यापकविपर्यय
 इत्यत आह द्वितीयादिति । न चानापि गुणत्वस्थितिस्थापकादिक-
 मादाय दृष्ट्यादौ साध्याव्याप्तिः, कार्यानुकूलत्वेन दाहानुकूलत्वानि-
 धानात्, अगुणत्वरूपपञ्चधर्मावच्छिन्नसाध्यव्यापकत्वाद्देहात् ।

(२) नान्वयेति तन्मते केवलान्वयिनोहेत्वाभासत्वादिति भावः ।

(३) अप्रत्यक्षयोरिति न च मानान्तरात्तद्ग्रहः, तद्वि न शब्दः तस्य सि-
 द्धार्यत्वात् । नाप्यनुमानं, जनकत्वसत्त्वे तादृशधर्मावच्छयावशङ्कतया
 जनकत्वाभावेन साध्याभावोऽनुमेयः, जनकत्वाभावानुमानश्च तादृश-

स्रादेतत्, मा भूत् सहस्रशक्तिराधेयशक्तिस्तु स्यात् ।
दृश्यते हि प्रोक्षणादिना ब्रीह्यादेरभिसंस्कारः । कथ-
मन्यथा कालान्तरे तादृशानामेव कार्यविशेषोपयोगः ।

वेद्ययोस्तयोर्वाग्निर्पाद्मकेषु प्रत्यक्षेण साध्यहेतुव्यतिरेकस्य यद्दीतुमश-
क्यत्वादित्याहः ।

प्रोक्षणाजन्यः कालान्तरकार्यानुकूलोऽतीन्द्रियोधर्माऽस्तीत्युभय-
विद्, स ब्रीहिसमवेतो न वेति नाधेयशक्तौ संशयः । यन्त्रे प्रथमं
संस्कारसाधनस्यार्थान्तरतापत्तेः । (१) किन्तु प्रोक्षणं ब्रीहिनिर्यातीन्द्रि-
योधर्मजनकं न वा ? ब्रीहिरुत्पन्नजनके तज्जनकत्वं प्रसिद्धम् । तथाधा-
यकं शक्तावाह । दृश्यते हीति । (२) नतु ब्रीहिन् प्रोक्षतीत्येता-
वन्नापं श्रूयते, न तु प्रोक्षणस्य संस्काराधायकत्वमपीत्यतश्चाह । कथ-
मिति । कालान्तरेऽवघातादौ प्रोक्षितस्यैव ब्रीहेर्विनियोगो न
स्यादित्यवशं प्रोक्षणाजन्यः संस्कारो ब्रीहिनिर्याः स्थिरोऽभ्युपगमनस्य-

धर्माभावेन तादृशधर्मस्य जनकतावच्छेदकस्य सत्त्वे जनकत्वस्यावश्य-
कत्वादित्यन्योन्याश्रयात् । अनवस्थानादित्यन्ये । उपमानस्य नियत-
विषयत्वादनभ्युपगमाच्चेति भावः । न च पश्चात्पूर्वादौ स्वध्वंससा-
क्षात्कारजनकतया जनकत्वाभावएव नेति वाच्यं अतीन्द्रियत्वेन योनि-
भ्रातृस्य विषयाजन्यतया च साक्षात्कारजनकत्वात् । तन्मते ध्वंस-
स्याधिकारश्चादिरूपतया तदसाध्यत्वाच्चेति भावः ।

(१) किञ्चित्प्रति शक्यसंयोगेनार्थान्तरवारन्नायातीन्द्रियेति । न चादृष्टस्यापि
स्वरूपसंबन्धेन ब्रीहिनिर्यात्वाभ्युपगमात् सिद्धसाधनं, ब्रीहिसमवेते-
त्वात् ।

(२) तदृश्यः शक्यते नत्विति । प्रोक्षणस्य कालान्तरभाविप्रसन्नजनकत्वे
मानाभावात् आपारत्वेनातिशयकल्पनमिति भावः ।

इत्यर्थः । मन्ववधातादौ कथं प्रोक्षितस्यैव त्रीहेरन्वयः, त्रीहीगवह-
न्तीत्यस्य त्रीहिमाचान्वयेऽप्युपपत्तेः । अथावघाते त्रीहिविशेषाकाङ्क्षायां
प्रोक्षितानामेवान्वयो व्यक्तिवचनानां सन्निहितविशेषपरत्वमिति
न्यायात् । अन्यथा प्रकरणोपस्थितहाने तदन्योपस्थितिकल्पने च
गौरवमिति चेत् । तर्हीकस्य द्वयं यत्र प्रोक्षणं तत्रावघातो न तु
प्रोक्षणविशिष्टे इति तस्य कारणत्वज्ञानात्* तन्न्यून्यातिशयार्थकल्पनं,
प्रोक्षितात्रीहयोऽवघाताय कल्पन्ते इति वाक्यशेषादिति चेत् । न ।
तेनाप्यतीतप्रोक्षणे त्रीहावघातात्त्वयोबोध्यते इति प्रोक्षणध्वंसस्य
हेतुताऽऽपत्तेः । मैवम् । प्रोक्षणमवघातजनकं (१)प्रमाणात्सद्वर्धमुपा-
दीयमानत्वात् त्रीहिवत् । न च हेत्वधिद्धिः । (२)अप्रोक्षितेऽवघा-
तासम्भवादिति भावः ।

* कारणत्वज्ञानात्,—इति सो० ।

(१) प्रमाणात्इति प्रमाणात्प्रमाणकावघातोद्देश्यकोपादानविधयत्वादित्यर्थः ।
ननु प्रमाणमिदमेव तदुपादानहेतुरन्वयाद्वा ? नास्य, हेतुज्ञाने सत्त्वे-
तत्प्रवृत्तिरेतत्प्रमाणप्रवृत्तौ च तद्वृत्तितहेतुज्ञानमित्यन्योन्याश्रयात् ।
नापरः, तदसत्त्वात् । सत्त्वे वा तत्र साक्षादुपादानहेतुः प्रवृत्ते-
र्ज्ञानजन्यत्वात्, किन्तु प्रोक्षणमवघातजनकमिति ज्ञानद्वारा, तथाच
सिद्धसाधनमिति । अत्र वदन्ति । प्रकरणादिसंज्ञकतत्वेदस्यैवाव-
घातजनकत्वबोधकत्वमिति सिद्धान्तानुसारादेतदुक्तं, संसर्गविधया
च ततस्तद्धेतुत्वावगमइति तत्प्रकारकबुद्धभावात् सिद्धसाधनावकाशः
शब्दादेरपि परं प्रति निष्कृतिविधया प्रयोगाच्चेति । वस्तुतो व्यक्ति-
वचनन्यायेनावघाते प्रोक्षितत्रीहेरन्वये प्रोक्षणस्य बाधकं विना
विशेषणत्वं नोपलक्ष्यत्वमिति ।

(२) एतदभिप्रायेणाह अप्रोक्षितइति ।

न च मन्त्रादीनेव सहकारिणः प्राप्य ते काव्यकारिण-
इति साम्प्रतं, तेषु चिरध्वस्तेष्वपि कार्योत्पादात् ।
नापि प्रध्वंससहायास्ते तथा, एवं हि यागादिप्रध्वंसा-
एव स्वर्गादीनुत्पादयन्तु कृतमपूर्वकल्पनया । तेषाम-
नन्तत्वादनन्तफलप्रवाहः प्रसज्यते इति चेत्, अपूर्वेष्वपि

एतावता तद्व्यन्यव्यापारमात्रमिदं न संस्कारः सिद्ध्यति
ध्वंसेनेवोपपत्तेरित्याशङ्क्य निराकरोति नापीति । तेषामिति । ननु
ध्वंसव्यापारत्ववादिनां व्यापारस्य यावत्सत्त्वं फलोत्पादकत्वाप्रसिद्धिः ।
न च व्यापारकाक्षस्य फलपूर्वकनियमेन फलानन्त्यापत्तिः, उत्तरकाक्षी-
न^(१)कौर्त्तनादिनाश्चापूर्व्यं व्यभिचारात् । मैवम् । ^(२)विवादाध्यासितः

(१) कौर्त्तनादीति न च शब्दबोधितनाशकानाश्रयत्वं विशेष्यं, प्रतिज्ञा-
पूर्वप्रतिबद्धे कृत्वापूर्व्यं व्यभिचारात् । न च तत्र प्रतिरोधो नाशो
वेति कथं निश्चय इति वाच्यं तथापि सन्दिग्धानेकान्तादिति भावः ।

(२) विवादाध्यासितइति । उभयासिद्धयैस्वर्गाधारकाक्षोत्तरकाक्ष इ-
त्यर्थः । तेन काक्षमात्रपक्षत्वे स्वर्गकाक्षभोगे इष्टापत्तिः तत्पूर्व-
काक्षे सत्यन्तापादकासिद्धिरिति दूष्यमकप्रकं बोध्यम् । स्वर्गपूर्व-
काक्षे व्यभिचारादाह सत्यन्तम् । किञ्चित्स्वर्गोत्तरत्वं तत्राप्योक्त-
उक्तं चेत्चेति । तद्व्यापारजन्यस्वर्गोत्तरत्वे सतीत्यर्थः । स्वर्गोत्तर-
नकाक्षापारान्तरवति स्वर्गपूर्वकाक्षे व्यभिचारादाह तदिति । तथा
च फलोपहितयागव्यापारस्य यावत् सत्त्वं फलोपपादकत्वमिति नि-

कल्पिते तावानेव फलप्रवाह इति कुतः । अपूर्वस्वाभा-
व्यादिति चेत्तुल्यमिदमिहापि । तावताऽपि तत्प्रध्वंसो
न विनश्यतीति विशेषः ।

स्यादेतत् । उपलक्षणं प्रोक्षणाद्यो न तु विशेषणं,
तथाचाविद्यमानैरपि तैरुपलक्षिता ब्रौह्मादयस्तत्र तत्रो-
पयोक्ष्यन्ते, यथा गुरुणा टीका कुरुणा क्षेपमिति चेत् ।

कालो यदि चैत्रस्वर्गोत्तरत्वे सति तत्स्वर्गजनकयागव्यापारवान्
स्यात्, तत्स्वर्गाधारः स्यादित्यापादनार्थत्वात् । अपूर्वमिति । प्रति-
नियतकालावच्छिन्नस्वर्गजनकस्वभावत्वादित्यर्थः । तुल्यमिति । तर्हि
तदध्वंसस्यापि स एव स्वभावइत्यग्रे सन्नपि न स्वर्गोत्पादक इत्यर्थः ।
अथ यागध्वंसो न व्यापारः, प्रतियोगिध्वंसयोरेकत्राजनकत्वादुप-
जौष्ययागकारणत्वभङ्गापत्तेः, प्रत्युत प्रतिबन्धकत्वापत्तिः, कारणी-
भूताभावप्रतियोगित्वादिति मतम्* । तदपि तुल्यमिति भावः ।
स्यादेतदिति । यथाऽन्यत्रातीतेनाप्युपलक्षणेनोपलक्ष्यव्यावृत्तिबुद्धिसंज्ञा
प्रोक्षणेनापि ब्रौह्मेरिति तादृशानामेवोपयोगोऽन्यथासिद्धइत्यर्थः ।

यमेन फलानन्त्यापत्तिरिति तात्पर्यम् । अन्यस्वर्गाधारत्वेनेष्टा-
पत्तिवारणायापाद्ये तदिति । तद्व्यापारजन्यस्वर्गाधारः स्यादित्यर्थः ।
आद्यस्वर्गोत्तरतत्स्वर्गाधारकालो दृष्टान्तः ।

* वाच्यम्,—इति सो० ।

तदसत् । न हि स्वरूपव्यापारयोरभावेऽपि उपलक्ष्य-
 खस्य कारखत्वं कश्चिदिच्छति, अतिप्रसङ्गात् । व्यव-
 हारमाचन्तु तज्ज्ञानसाध्यं न तु तत्साध्यम् । तज्ज्ञा-
 नमपि स्वकारणाधीनं, न तु तेन निरन्वयध्वस्तेन
 जन्यते । अस्तु वा* तच्चाप्यतिशयकल्पना, किञ्च-
 म्बिच्छन्म् । यद्वा । यागादेरप्युपलक्ष्यत्वमस्तु तदुप-
 लक्षितः काशो यच्चा वा स्वर्गादि साधयिष्यति, कृत-
 मपूर्वेषु । न च देवदत्तस्य स्वगुणाकृष्टाः शरीरादयो
 भोगाय तद्भोगसाधनत्वात् स्रगादिवदित्यन्वयिवक्षा†
 दपूर्वसिद्धेर्ताविशेषइति साम्प्रतं, इच्छाप्रयत्नज्ञानैर्य-
 चायोगं सिद्धसाधनात् । न च तद्रहितानामपि भोग-

न हीति । अन्यच्चाप्यतीतेनोपलक्षणेनोपलक्ष्यव्यावृत्तबोधेन जन्यते
 स्वरूपव्यापारयोरसत्त्वात् । किन्तु तज्ज्ञानेनेत्यर्थः । तर्हि तज्-
 ज्ञानमेव तज्जन्यं स्यादित्यतश्चाह तज्ज्ञानमपीति । ननु स्वरूप-
 मपि तदेवेत्यतश्चाह । न त्विति । अनुत्पादितव्यापारध्वस्तेनेत्यर्थः ।
 तच्चापीति । उपलक्ष्यणाभिमतोऽपीत्यर्थः । स्रगादिसिद्धिर्मितोद्दृष्टान्तः ।
 स्रगुणाकृष्टा इति स्रगुणस्रकारिण इत्यर्थः, स्रगुणोत्पादिता इति

* अस्तु तावत्,—इति क्री० ।

† दिग्गुमाना,—इति क्री० ।

इति युक्तिमत्, येन ततोऽप्यधिकं सिध्येत् । नापि स्वगुणोत्पादिताइति साध्यार्थः, मनसाऽनैकान्तिकत्वात् । नापि कार्यत्वे सतीति विशेषणीयोहेतुः, तथाप्युपलक्ष्यैरेव सिद्धसाधनात् । असतां तेषां कथमुत्पादकत्वमिति चेत्, तदेतदभिमन्त्रणादिष्वपि तुल्यम् । तस्मान्नावभूतमतिशयं जनयन्तएव प्रोक्षणादयः कालान्तरभाविने फलाय कल्पन्ते प्रमाणतस्तदर्थमुपादीयमानत्वात्, यागरूपिचिकित्सावदिति ।

वा ? आद्ये इच्छेति । अन्यमाशङ्क्य निराचष्टे नापीति । उपलक्ष्यैरिति । (१) जन्मान्तरीयज्ञानेच्छाप्रयत्नैरित्यर्थः । सिद्धसाधनपदमन्वेष्टहानिपरम् । यथाश्रुतेऽपसिद्धान्तापातात् । तस्मादिति । यद्यपि पुरुषनिष्ठातिशयेन सिद्धसाधनम्, तथापि ब्रौह्मादिगतेति साध्यं विशेषणीयं, योयदुद्देशेनोपादीयते स तच्चातिशयजनकरिति व्याप्तेरिति संप्रदायविदः । असत्पिदचरणास्तु । सोऽतिशयोक्ताववात् फलसमानाधिकरणइति ब्रौह्मनिष्ठएव । तेन तत्समवहितत्वं ब्रौह्मेः साक्षात् सम्बन्धात् । पुरुषनिष्ठत्वे ब्रौहिणां साक्षात् सम्बन्धाभावात्परम्परासम्बन्धे गौरवं च । न च विहितत्वेन पुरुषनिष्ठातिशयजनकत्वमनुमेयं, अप्रयोजकत्वात् । चिकित्सादिना व्यभिचारा-

(१) जन्मान्तरेति निरन्वयश्चस्तस्यापि जनकत्वाभ्युपगमादिति भावः ।

अन्यथा कृष्यादयोदुर्घटाः प्रसङ्गैरन। बीजादीनामा-
परमास्वन्तभङ्गात् तेषु चावान्तरजातेरभावात् नियत-
जातीयकार्यारम्भानुपपत्तेः ।

अष्टोत्तरे ।

संस्कारः पुंसरवेष्टः प्रोक्षणाभ्युक्षणादिभिः ।

चेत्याहुः । दृष्टान्तस्य साध्यवैकल्यमपाकरोति । अन्यथेति ।

प्रोक्षणादिजन्यातिशयसिद्धावपि तस्य त्रीहिनिष्ठत्वं न सिद्धती-
त्याह । संस्कारइति । अतिशयधर्मिणाहकमानादेव साधवसहकृतात्स-
एकएव सिध्यति, पुरुषनिष्ठस्य । तथाहि । त्रीहिगतत्वे न तावत्सकल-
त्रीहिनिष्ठएकएव, एकत्रीहिनाग्रे तस्मात्पत्तेः । न च यावदाश्रय-
ज्ञानान्तज्ञानः, साधवादाश्रयनाग्रेणैव तन्मत्वात् । दृष्टादौ किञ्चि-
दाश्रयज्ञानान्तज्ञानेऽपि खण्डपटन्यायेन पुनरुत्पत्तिरित्यनेकोवाच्यः ।
नचैवमेकत्रीहिनाग्रे फलानुदयः, तावत्संस्काराणामभावादिति वाच्यं,
(१)संस्कारत्वेनैव प्रयोजकत्वात् । किञ्चित्तत्समवधानेऽपि दृष्टादिव-
त्कार्यसत्त्वादिति गौरवम् । (२)न च विनिगमकाभावः, प्रोक्षणम-

(१) संस्कारत्वेनेति न चैवमनेकत्रीहिनादानुपपत्तिः, होमादिनिर्वाहार्थं
तदुपगमात् ।

(२) यद्यपि विनिगमकमुक्तमेव, तथाप्यपूर्वं तदित्यत्र विनिगमकाभावमा-
त्रं निराकरोति न चेति ।

स्वगुणाः परमाणूनां विशेषाः पाकजादयः ॥ ११ ॥

पूर्वजनकं^(१) दृष्टद्वाराभावे सति कालान्तरभाविफलजनकतया विहितत्वात् । यागवत् । नचाप्रयोजकत्वं, यागादीनामपूर्वजनकतायामुक्तरूपस्यैव प्रयोजकत्वात् । अन्यस्थाननुगतत्वादिति भावः । ह्यथादिना^(२) व्यभिचाराभावं परोक्तदृष्टान्तस्यासिद्धिं चाह । स्वगुणादिति । तत्र दृष्टद्वारस्यैव सम्भवान्न व्यभिचारः, न वा तत्र परमाणौ अतिशयइति दृष्टान्तः साध्यविकल इत्यर्थः । यद्यपि पाकजा रूपादयोऽपि तन्निष्ठातिशयाएवेति न साध्यवैकल्यं, तथाप्याधेयशक्त्यभावमात्रे तात्पर्यम् । न चाधेयशक्तिपाकजयोरतीन्द्रियत्वाविशेषात् कल्पनायामविशेषः, परमाण्णाववयविरूपादिसजातीय-

(१) दृष्टद्वारेति मङ्गलादौ व्यभिचारवारणाय सत्यन्तम् । दृष्टत्वं क्लृप्तत्वम् । तत्रदृष्टत्वं विशिष्टैव वक्तव्यमिति मान्यतरासिद्धिरित्यप्याहुः । मदुक्तमनुमानप्रकाशे प्रकृतम् । साक्षात् पापध्वंससाधने प्रायश्चित्ते व्यभिचारवारणाय कालान्तरेति । कालान्तरत्वञ्च कालान्तरक्ष्यान्यत्वं अन्यथा विहितपदवैयर्थ्यापत्तेः । एवञ्चापूर्वमेव व्यभिचारवारणाय तत् । तत्र मन्मते कल्पयामिति भावः । वस्तुतो धर्मजनकत्वमत्र सार्धं, तथाच निषिद्धकर्मैश्च व्यभिचारवारणाय तदिति ।

(२) ह्यथादिनेति न च विहितत्वाभावादेव न तत्र व्यभिचार इति वाच्यं प्रत्येकवर्गोपायविभागविधिना वैश्वस्य ह्यविधिनादिति भावः ।

सद्मा हि देवताविशेषोद्देशेन हुताग्नेन इविराहुतयः
समन्त्राः प्रयुक्ताः पुरुषमभिसंस्कुर्वन्ते न वञ्चिं नापि
देवताः, तथा ब्रीह्याद्युद्देशेन प्रयुज्यमानः प्रोक्षणादिः
पुरुषमेव संस्कुर्वन्ते न तम्। यथा च कारीरीजनित-

पाकजरूपाद्युत्पत्तेरावशकत्वात्, ततएव नियतकार्यजनगोपपत्तौ
ग्रन्थाधानकल्पने गौरवादिति भावः।

यो यदुद्देशेनोपादीयते इत्यत्र परोक्षानुमाने व्यभिचारमाह
यथा हीति। देवतायाः सिद्धत्वे यथा प्रीतिभागितयोद्देशत्वं, तथा
व्यापारभागितया ब्रीहेरपौत्यर्थः। न च यद्गतफलार्थितया यत्क्रि-
यते तत् तद्गतमेव तदनुकूलमतिग्रयञ्जनयतीतिव्याप्तेरनुमानं स्था-
दिति वाच्यम्। (१) अनुबधसुद्दिग्ध प्रवर्तितेन श्लेनयागेन व्यभि-
चारादिति भावः। अथात्मनिष्ठसंस्कारस्य ब्रीहिस्या सम्बन्धाभावात्
न भियः सहकारित्वं स्थादित्यतश्चाह। यथा चेति।

(१) अनुबधमिति यद्यपि अनुबधो न अनुगत उद्देशः, तथा सति
अनुबधयोद्देशः प्रसज्येत, तस्यैव वक्ष्यन्त्वात्, किन्तु अनुगतानुबध-
सुद्दिग्ध श्लेनः क्रियते, तथापि वधस्य संयोगध्वंसात्मकमरुत्पक्ष-
अनुनिष्ठतया तथोक्तम्। एतदपि परमते। अस्मन्मते श्लेनापूर्वस्य
अनुनिष्ठत्वमेव, फलोपपादकमपूर्व्यं फलाभये कथ्यते इति वक्ष्य-
माद्युक्तेरिति बोध्यम्। अस्मन्मते त्वप्रयोजकत्वे तात्पर्यम्।

संस्काराधारपुरुषसंयोगाज्जलमुचां सञ्चरणजलक्षर-
णरूपा क्रिया, तथा ब्रीह्यादीनां तत्तदुत्तरक्रियावि-
शेषाः । यथा चैकं कर्तृकर्मसाधनवैगुण्यात् फलाभा-
वस्तथा परचापि, आगमिकत्वस्योभयचापि तुल्यत्वात् ।

न तर्हि वर्हिषइव ब्रीह्यादेः पुनरुपयोगान्तरं स्यात्,
उपयोगे वा तज्जातीयान्तरमप्युपादीयेत, अविशेषात् ।

संस्कारवदात्मसंयोगोभेष्वेव ब्रीहेरपि तुल्य इत्यर्थः । न च परम्प-
रासम्बन्धे गौरवं, प्रामाणिकत्वादिति भावः । नन्वात्मनोऽनधिष्ठत-
स्यापि* सम्भवान्न तन्निष्ठः संस्कारः सम्भवतीति ब्रीहिनिष्ठएव स स्या-
दित्यतश्चाह । यथा चेति । कर्तृवैगुण्ये संस्कारो नोत्पद्यते, तस्याहुष्य-
स्यापि हेतुत्वादित्यर्थः । नचाग्रे प्रधानयागाद्यभावात् यत्र प्रधाना-
पूर्वाभावस्तत्र प्रोक्षणजन्यापूर्वस्य कथं नाशस्तस्य भोगेतरानाश्यादिति
वाच्यम् । इतराङ्गापूर्वत्वत्वादिति भावः । वर्हिषइवेति । उत्पा-
दिताङ्गापूर्वस्य वर्हिर्यागस्येव विनियुक्तविनियोगविरोधादित्यर्थः ।
यदा । वर्हिस्तृणाति वर्हिषि हविरासादयतीति वचनाद्यथा वर्हिषः
पुनरुपयोगो न तथा ब्रीहेरिति व्यतिरेके दृष्टान्तः । ननु ब्रीहि-
भिर्यजेतेति यागसाधनत्वेन ब्रीहीणां विधानान्तत् स्यादित्यतश्चाह ।

* नन्वात्मन्यनधिष्ठतत्वस्यापि,—इति सो० ।

न । विचित्रा अभिसंस्काराः केचिद्वाप्रियमाणोद्देश्य-
सहकारिण्येव कार्ये उपयुज्यन्ते किमपि क्रियतां,
विधेर्दुर्लभ्यत्वात् । यथा चाभिचारसंस्कारो यं देह-
मुद्दिश्य प्रयुक्तस्तदपेक्ष्येव तत्संबन्धस्यैव दुःखमुपजन-
यति नान्यस्य न वा तदनपेक्षः, एवमभिमन्त्रणादि-
संस्कारा अपि भवन्तो न मनागपि नोपयुज्यन्ते । कथं
तर्हि त्रीणादीनां संस्कार्यकर्मतेति चेत्, प्रोक्षणा-

उपयोगे वेति । विचित्रा हीति । संस्कारमाहात्म्यमेवेदं यन्निष्ठव्या-
पारेण पुरुष*संस्कारोजनितस्तस्य त्रीणादेः संस्कारः सहकारी नान्यस्ते-
त्यर्थः । विधेरिति त्रीहीनवहन्तीति विधेः पूर्वाक्तन्यायेन प्रोक्षित-
त्रीहिष्वेव तात्पर्यादित्यर्थः । प्रोक्षितात्रीहयोऽवघाताय कल्पन्ते इति
वाक्यशेषसहितस्यैव विधेः दुर्लभ्यत्वादित्यर्थः । व्याप्रियमाणोद्देश्य-
सहकारित्वं संस्कारस्य नासाग्बृष्टिकमित्याह । यथा चेति । ननु
त्रीहीन् प्रोक्षतीति द्वितीयाश्रुतेः क्रियाजन्येष्टफलभागित्वं त्रीहीणां
प्रतीयते, न चापूर्वस्य त्रीहित्वमित्वं, साक्षात्सम्बन्धस्यौत्सर्गिकत्वा-
दित्याह । कथमिति । प्रोक्षणक्रियाजन्यजलसंयोगेन धात्वर्थाव-
च्छेदकफलेन साक्षात्सम्बन्धाद्रीहेः कर्मत्वमित्याह । प्रोक्षणादीति ।
न च जलसंयोगस्य कृत्स्नत्रीहित्वभावः, कपिञ्चलन्यायेन त्रीहित्व-

* यन्निष्ठ,—इति सो० ।

जलसंयोगेनैव बद्धवचनोपपत्तेः । कालान्तरे कृतज्ञोपादानस्य च कृतज्ञोद्देश्यतामात्रप्रयुक्तत्वात् । अन्यथा शक्त्याधानपक्षेऽपि तुल्यत्वात् । न च (१)विध्यपेक्षितफलभागित्वं द्वितीयाऽर्थः, तदव्युत्पत्तेः, यामं गच्छतीत्यादौ तदभावात्, (२)संयोगस्यापि विध्यपेक्षितत्वाच्च । अन्यथा तदनुपयोगापत्तेः । न च जलसंयोगावच्छिन्नक्रियाविशेषः प्रोक्ष-णमिति कथं तदेकदेशस्य तत्साध्यताऽन्वयइति वाच्यम् । (३)संयोगस्योप-

(१) विध्यपेक्षितेति जलसंयोगश्चावघातविरोधितया न तथेति भावः ।

(२) संयोगस्यापीति तथा च प्रकृतावघातविशेषे तस्य न विरोधित्वं निय-मतस्तदनन्तरमेव तद्भावादिति भावः ।

(३) संयोगस्येति ननु फलस्योपलक्षणत्वे तत्तद्व्यापारमात्रस्यैव धात्वर्थत्वे त्वजगतोः पर्यायताऽऽपत्तिः, अत्रच्छेदकीभूतफलयोर्विभागसंयोग-योर्धात्वर्थाप्रवेशे स्पन्दमात्रस्यैव धात्वर्थत्वादिति चेत् । न । व्यापारे ह्युपलक्षणीभूतस्यापि फलस्य प्रतीतौ विशेषणत्वमेव । इष्टसाधनता-विधिपक्षे क्रियोपलक्षणस्यापीष्टस्य ज्ञानविशेषणतावत् । तदत्र फलविशिष्टो व्यापारो यदि वाच्यस्तदा शब्दात् फलविशिष्टव्यापार-प्रतीतिः, अपरथा फलोपलक्षितव्यापारधीरित्युभयथाऽपि फलांशेऽपि शक्तेः क्व प्रतीत्यविशेषो येन पर्यायता । विशेषणत्वे प्रकृते कर्म-त्वानुपपत्तिरिति । वस्तुतस्तु, त्वजेः स्पन्दमात्रं शक्यं गमेः स्पन्द-विशेष इति चिन्तामणिसंखरसात् स्पन्दत्वगमनत्वयोर्भेदे पर्यायत्व-शङ्काऽपि न । गमनत्वं कर्मत्वव्याप्यसामान्यमिति जीलावतीखरसो-ऽपि तथा । अन्यथा उत्क्षेपणादेरपि गमनत्वे विभागव्याघाता-दिति ।

दिफलसंबन्धादेव । ननु यदुद्देशेन यत् क्रियते तत्तच्च
क्रिञ्चित्करं, यथा पुत्रेष्टिपितृयज्ञौ । तथा चाभिमन्त्र-
णादयो ब्रीह्याद्युद्देशेन प्रवृत्ताइत्यनुमानमिति चेत् ।

सञ्चलनेनापदार्थत्वात् । अन्यथा यच्च माधेयशक्तिः सकृन् प्रोचतीत्यादौ,
तच्च का गतिः । (१) वस्तुतोज्ञानविषययोरिव ब्रीह्दिपुत्रसंस्कारयोः स्वरू-
पमेव साक्षात्सम्बन्धो न तु समवायः* इति भावः । पराभिप्रेतमनुमान-
भुङ्गाव्यानैकान्तिकत्वं स्फुटयति नन्विति । पुत्रेष्टीति । (१) वैश्वानरं
द्वादशकपासं चरुं निर्वपेत् पुत्रे जाते इति पुत्रजन्मनिमित्तकोयागो-
यस्यायमर्थवादो यस्मिन् जाते एतामिष्टिं निर्वपति स पूतएव तेजस्वी
अस्माद्ः पशुमान् भवतीति । पितृयज्ञः पितृआहुतिः । ननु

* संयुक्तसमवायः,—इति सो० ।

† चरुं,—इति नास्ति ह० पु० ।

(१) वस्तुत इति तथा च परम्परासंबन्धगौरवमपि नेति भावः । नचैव-
मदृष्टान्तरस्यापि तथात्वे अदृष्टवदात्मसंयोगो हेतुरिति न स्यादिति
वाच्यम् । प्रोक्षणाद्यनन्तरं संस्कृतोब्रीहिरिति व्यवहारात् संस्का-
ररूपाददृष्टस्य तथात्वेऽपि अदृष्टान्तरस्य साक्षात् संबन्धत्वे माहा-
भावादिति भावः । अतएवोपनयनादिसंस्कारस्य माश्वकशरीर-
निष्ठत्वं, संस्कृतइति व्यवहारादिति बोध्यम् ।

(२) प्रवृत्तसंज्ञप्रतया पुत्रेष्टिपदं जातेष्टिपरमित्याह वैश्वानरमिति ।

तन्न । हविस्व्यागादिभिरनैकान्तिकत्वात् । न हि, ते
काखान्तरभाविफलानुगुणं किञ्चिद्भुताशनादौ जन-
यन्ति । किं वा न दृष्टमिन्द्रियलिङ्गशब्दव्यापाराः
प्रमेयोद्देशेन प्रवृत्ताः प्रमातर्यैव किञ्चिज्जनयन्ति न
प्रमेये इति ।

ताभ्यां पितृपुत्रगतमेवापूर्वं जन्यते, विहितक्रियाधायागस्यैव कर्तृगता-
पूर्वजनकत्वात् । न च मुक्ते कर्तरि तददृष्टनाशात् पुत्रादौ फलाभावो-
पपत्तिरिति वाच्यम् । अदृष्टस्य फलनाशतया मुत्रादिफलाभावे-
नादृष्टनाशात् । अत्राहुः । फलोपपादकमदृष्टं फलाशये कल्प्यते ।
(१)तस्य प्रथमोपस्थितत्वात् । (२)साक्षादुपपादकत्वाच्च । मुक्ते च पितरि
आहुनेन दोषाभावाद्वादृष्टं जन्यते । न चैवं साङ्गआहुस्य निष्कल-
त्वापत्तिः । अदृष्टोत्पत्तौ स्वरूपसतोदोषस्याङ्गस्य वैकल्यात् । अत्र
किञ्चित्करत्वमात्रं साध्यम्, अतीन्द्रियत्वेन विशेषितं वा ? आद्ये संयो-
गजननेन सिद्धसाधनमग्ये च वज्रावपूर्वहेतुहविःसंयोगेन हविस्व्यागे-
नानैकान्तिकमित्याह हविरिति । किं वा नेति । प्राभाकरं प्रत्य-
नैकान्तिकत्वम्, भावानां प्रमेये ज्ञातताजननात् । क्वीति । प्रोक्षण-

(१) तस्येति पितृस्वर्गकाम इत्यादिना पित्रादेः प्रथमोपस्थितत्वादिति
भावः ।

(२) साक्षादिति साक्षात् संबन्धेनोपपादकत्वादित्यर्थः ।

हृषिचिकित्स अप्येवमेव स्यातामिति चेन्न ।
 दृष्टेनैव पाकजरूपादि*भेदेनोपपत्तावदृष्टकल्पनायां
 प्रमाणाभावात् । तथा च† लाक्षारसावसेको व्या-
 ख्यातः‡ । अतएव बीजविशेषस्यापरमाख्यन्तभङ्गेऽपि
 परमाणूनामवान्तरजात्यभावेऽपि प्राचीनपाकजवि-
 शेषादेव विशिष्टाः परमाख्यवः तं तं कार्यविशेष-
 मारभन्ते । यथा हि क्लमबीजं यवादेर्नरबीजं वान-
 रादेः गोक्षीरं माहिषादेर्जात्या व्यावर्तते, तथा तत्पर-
 माणवोऽपि मूलभूताः पाकजैरेव व्यावर्तन्ते । नञ्चास्ति

वदपूर्वदारैवानागतकार्यहेतुः स्यातामित्यर्थः । दृष्टेनैवेति । पाकजा-
 नामावश्यकतया ततएव निश्चितकार्योपपत्तेरित्यर्थः । ननु बीजपूर-
 साक्षारभावसेकस्याऽनुत्तरविनाशिनः काष्ठान्तरौघादणुव्यञ्जनकत्वं
 तदाधेयग्रन्था विना न निर्वहतीत्यतश्चाह । तथा चेति । तथापि
 तस्मादित्येनोत्पन्नपाकजादेरावश्यकत्वात् तथेत्यर्थः । अतएव ग्राह्या-
 दिनिश्चितकार्यारम्भान्यथाऽनुपपत्त्या परमाणावपि न तत्कल्पनमि-
 त्याह । अतएवेति । कार्यसंज्ञातीयपाकजवत्त्वं परमाणूनामप्यावश्य-
 कमिति न तत्कल्पनं, येन कल्पनायामविशेषः स्यादित्याह न

* रूपादिपरिचयति,—इति क्री० ।

† एतेन,—इति क्री० ।

‡ सेकादयो व्याख्याताः—इति क्री० ।

सम्भवो गोक्षीरं सुरभि मधुरं शीतं तत्परमाख्यवञ्च
विपरीताः । तस्मात्, तथाभूताः पाकजाएव पर-
माख्यवोयद्याभूतैरेवाद्यातिशयोऽन्यातिशयोऽङ्कुरादि-
र्व्वेति* किमच शक्तिकल्पनया । कल्पादावप्येवमेव ।
इदानीं बीजादिसन्निविष्टानामस्रदादिभिरुपसम्पा-
दनं, तदानीन्तु विभक्तानामदृष्टादेव केवलान्मिथः†
संसर्गइति विशेषः । न च वाच्यमिदानीमपि तथैव
किं न स्यात्, यतः कृष्यादिकर्मोच्छेदे तत्साध्यानां

अस्तीति । ग्रीतमित्युपष्टम्भकजलाभिप्रायं, सौरभग्रीत्ययोरेकाधा-
रत्वाभावात् । आद्यातिशयोद्यणुकम्, अन्यातिशयोऽङ्कुरादिरित्यभेदे-
नामथः । अन्यातिशयोवाऽङ्कुरादिरिति पाठेऽन्यातिशयोऽङ्कुरादि-
समवायिकारणमित्यर्थः । यद्वा । अद्यातिशयोबीजस्योच्छूनत्वमन्या-
तिशयउच्छूनतरत्वम् । प्रसूये कार्यद्रव्याभावेऽपि परमाणुषु नियत-
कार्योन्नीतस्त्रभावानां पाकजानामात्मन्वदृष्टस्येव सद्भावात्ततएव सर्गा-
दावपि नियमइत्याह । कल्पादाविति । उपसंपादनं सहकारिसम-
वधानोत्पादनम् । न चेति । यद्यस्रदादिव्यापारं विना सर्गादावङ्क-
रोत्पत्तिरिति शेषः । यतइति । यद्यपि कृष्यादिसाध्यभोगहेत्वदृष्ट-
वत्त्वात् कृषिसंभवेऽपि सर्गादाविवेदानीमपि कृष्यादिं विनाऽङ्कुरः

* अन्यातिशयोवाऽङ्कुरादिव्वेति,—इति क्रो० ।

† मिथोमिथः,—इति आ० ।

भोगानामुच्छेदप्रसङ्गात् । अव्यवस्थाभयाच्च अदृष्टानि
कर्माणि दृष्टकर्मव्यवस्थयैव भोगसाधनानीत्युच्यते ।
तस्मात्, प्राकजविशेषैः संस्थानविशेषैश्च विशिष्टाः पर-

स्यादेव, तथापि तथादर्शनवस्त्रात्कथ्यादिहेत्वदृष्टस्यैव तत्प्रतिबन्धकत्व-
सुचीयते । (१) यद्वा, सर्गाद्यङ्कुरविजातीयएवेदानीमङ्कुरो यस्य कथ्याद्य-
पेक्षा । अतएव वैजात्याभावे दूषणमाह अव्यवस्थेति । व्यभिचारेण
कथ्यादीनां कारणत्वव्यवस्थैव न स्यादित्यर्थः । यद्वा (२) भोगनियम-
प्रसङ्गाच्चेत्यर्थः । अदृष्टानीति । कथ्यादिजन्याङ्कुरजनकमदृष्टं दृष्ट-
कथ्यादिद्वारेव हेतुरित्यर्थः । संस्थानेति । संस्थानपदं संयोगमात्रपरं
परमाणाववयवसंयोगाभावादित्येके । कश्चित्प्राकविशेषं, कश्चित्परंप-
राजन्ये । समानजातीयरूपादौ शरीरादौ संस्थानविशेषमपेक्षन्ते पर-

* भोगनियम,—इति श्लो० ।

† जन्य,—इति श्लो० ।

(१) यद्वा सर्गादीति तत्सामग्रीवत्त्वात् सर्गाद्यङ्कुरजातीयोऽपीदानीमुत्पद्य-
तामित्यत्र नेदं बाधकं, तथापीदानीन्तनाङ्कुरत्वावच्छेदेनैव कथ्यादि-
हेतुत्वान्न तथेति भावः ।

(२) ननु मूले वैजात्यवार्त्ताऽपि नेति तत्परतया व्याख्यातमन्वयप्रकृतित्वम-
रित्युच्यन्नाह यदेति । कथ्यादिकं विना उत्पन्नाङ्कुरेणास्यैव भोगो-
जननीयइत्यत्र नियामकाभावादित्यर्थः । यद्यपि तददृष्टोत्पादि-
त्वमेव नियामकमन्वया सर्गाद्यङ्कुरे का गतिः, तथापि पूर्वोक्ते
तात्पर्यम् ।

माखवः कार्यविशेषमारभन्ते । ते च तेजोऽनिलतोय-
संसर्गैर्विशेषैः, ते च क्रियया, सा च मोदनाभिघात-
गुरुत्ववेगद्रवत्वाद्दृष्टवदात्मसंयोगेभ्यो यथायथमिति न
किञ्चिदनुपपन्नम् । निमित्तभेदाश्च पाके भवन्ति । तद्-
यथा । हारीतमांसं हरिद्राजलावसिक्तं हरिद्रामिश्रणं*
मुपयोगात् सद्योव्यापादयति । दशराघोषितं कांस्ये

माणवइत्यन्ये । एतच्चोभयमुपलक्षणं, तुल्यपाकजसंस्थाने ब्राह्मणा-
दावदृष्टविशेषस्यापि तैरपेक्षणात् । तर्हि पाकजोत्पत्त्यर्थमथाधेर्वा
शक्तिरभ्युपेयेत्यत्राह । ते चेति । ननु हारीतमांसं हरिद्राजलाव-
सिक्तं हरिद्राऽनिलसुष्टं सद्योभोक्तारं॥ व्यापादयतीत्युभयवादिषिद्धं,
तत्रावश्यं तेन शक्तिराधेया । नचावश्यकात् पाकजादेवोत्पत्तिः,
तस्य पीलासानलसाधितस्याव्यापादनेनामैकान्तादित्यत्राह । निमि-
त्तेति । पाकजभेदमात्रं न हेतुः, किं तु निमित्तभेदेनासादितः
पाकजविशेषइत्यर्थः । अग्नौ सहकारित्वमुक्त्वा सौरासोक्ते तदाह ।

* हरिद्राजलासाधित,—इति श्री० ।

† पाकजं विशेषं प्रति,—इति सो० ।

‡ रसावसिक्तं,—इति पाठान्तरम् ।

§ हरिद्राजलसुष्टं,—इति नास्ति ह० पु० ।

॥ सम्भोक्तारं,—इति ह० ।

दृष्टमपि विप्रायते । तादृशपात्रे पर्युषितं क्षीरमपि
तिक्तायते । इत्यादि ।

यत्र तर्हि तोये तेजसि वायौ वा न पाकजोवि-
शेषस्तत्र क्वचमुद्भवानुद्भवद्रवत्वकठिनत्वादयोविशेषाः ?
क्वचं वा पार्थिवे प्रतिमाऽऽदौ प्रतिष्ठाऽऽदिना संस्कृतेऽपि
विशेषाभावात् पूजनादिना धर्मोप्यतिक्रमे त्वधर्मो-
ऽप्रतिष्ठिते तु न किञ्चित् ? न च तत्र यजमानधर्मो-
खान्यस्य साहायकमाचरणीयं, अन्यधर्मस्यान्यं प्रत्य-
क्षुपयोगात् । उपयोगे वा साधारण्यप्रसङ्गात् । अचो-
च्यते ॥

दृष्टमपि । तादृशपात्रे इत्यनेन पाकजविशेषस्य प्रत्यक्षत्वं वदता
शक्त्यपेक्षया तत्र विनिगमकसुक्तम् ।

उद्भवानुद्भवौ विशेषगुणप्रत्यक्षत्वात्प्रत्यक्षत्वप्रयोजकौ (१) तदुत्ति-
जातिभेदौ । पाकजवत्यवान्तरविशेषानुपपत्त्या शक्तिराख्येयत्वत-
श्चाह । पार्थिवेति । नान्यधर्मस्यान्यत्र सहाकारित्वं, यथा पाचाय
दानेऽधिकपुण्यं, धर्मविशेषवत्त्वस्य पाचत्वादित्यतश्चाह । उपयोगे
वेति । (२) यजमानधर्मस्य भोगादिना चये पूजकस्य धर्मानुत्पाद-

(१) जातिभेदाविति मतभेदेन । एकमते उभयजात्यनङ्गीकारात् ।

(२) यजमानेति तथाच प्रतिष्ठिताप्रतिष्ठितयोः साधारण्यप्रसङ्गः ।

चन्दाणस्पृष्टास्पृष्टयोरेपि सएव प्रसङ्गइति मूषार्थः ।

निमित्तभेदसंसर्गादुद्भवानुद्भवाद्यः ।

देवताः सन्निधानेन प्रत्यभिज्ञानतोऽपि वा ॥१२॥

उपनायकादृष्टविशेषसहाया हि परमाणुबोद्धव्य-
विशेषमारभन्ते, तेषां विशेषादुद्भवविशेषाः* प्रादुर्भ-
वन्ति । तथा स्वभावद्रवाभ्यापो निमित्तभेदप्रति-

प्रसङ्गात् । (१) तत्सत्त्वेऽपि चण्डालादिस्यर्शनेनापूज्यत्वाच्चेति ।

निमित्तभेदेति । यद्यप्युद्भूतानुद्भूतपरमाणुरूपादेव तत्कार्य-
मुद्भूतमनुद्भूतं सौत्पद्यते इति निमित्तभेदस्तत्राप्रयोजकस्तथापि
साक्षात्कारप्रयोजकतयोद्भूतत्वकल्पनात् परमाणुगुणेषु (१) तदभावात्
तन्मासीत्यदृष्टविशेषादेवानुद्भूत (२) रूपादप्युद्भूतत्वं जायते इत्यभुपै-
यम् । न च याऽवयवविरूपवृत्तिजातिः सा परमाणुरूपवृत्तिरिति
व्याप्तिः, चिन्मजातौ व्यभिचारात् । उद्भवानुद्भवादय इत्यतद्गण-
संविज्ञानवज्जगद्गीर्ण कठिनकरकाविद्युदादीनां संग्रह इत्यप्याहुः ।
देवताइत्यचाराधनीयतामासादयन्तीत्यध्याहार्यम् । उपनायकेति ।
परमाणुक्रियाजनकमदृष्टमित्यर्थः ।

* उद्भूतानुद्भूतभेदाः,—इति श्री० ।

(१) तत्सत्त्वेऽपीति तथाच तद्वस्त्रस्य तन्निष्ठाधेयशक्तिनाशकत्वमिति
भावः ।

(२) परमाणुगुणेष्वित्युपलक्षणं, ह्यणुकगुणेष्वपीति इत्यर्थम् ।

(३) अनुद्भूतादपीति ह्यणुकानुद्भूतरूपादपि व्यणुकोद्भूतरूपं जायते इत्यर्थः ।
रूपोपेन्द्रवोरभेदमाशङ्क्याह सन्न इति ।

वद्भ्रवत्वाः कठिनं करकाद्याभारभन्ते, इत्यादि
 स्वयमूहनीयम् । प्रतिमाऽऽद्यस्तु तेन तेन विधिना
 सन्निधापितरुद्रोपेन्द्रमहेन्द्राद्यभिमानीदेवताभेदास्तत्र
 तपाराधनीयतामासादयन्ति । दष्टमूर्च्छितं राजश-
 रीरसिव विषापनयनविधिनाऽऽपादितचैतन्यम् । स-
 न्निधानञ्च तत्र तेषामहङ्कारममकारौ, चिदादाविव
 स्वसाहस्यदर्शिनोराश्रयति मोदर्शनम् । अन्येषान्तु
 पूर्वपूर्वपूजितप्रत्यभिज्ञानविषयस्य प्रतिष्ठितप्रत्यभि-
 ज्ञानविषयस्य च तद्यात्वमवसेयम् । एतेनाभिमन्त्रि-
 तपयःपञ्चवाद्योव्याख्याताः ।

अहङ्कारेति । न च देवतानां विशेषदर्शनवत्त्वात् भ्रम इति वाच्यम् ।
 अभिमानीत्यनेनाहार्यारोपरूपत्वस्य दर्शितत्वात् । ज्ञानस्य नाग्रेऽपि
 तज्जन्यसंस्कारस्य सत्त्वात् । अस्युग्रस्यर्शादिना च तन्नाशनात् । अचेतन-
 देवतापक्षे त्वाह । अन्येषाम्बिति । आद्यपूजार्था न पूजितप्रत्यभिज्ञान-
 मित्यतउक्तं प्रतिष्ठितेति । (१) अत्राप्यस्युग्रस्यर्शनादिसंसर्गाभावसहस्रत-
 खेति द्रष्टव्यम् । प्रतिष्ठितं पूजयेदिति विधिवत्त्वात् तज्ज्ञानस्याव-
 श्यकत्वात् । अतएव तदभावे पूजा निःफलैवेति भावः ।

(१) अत्रापीति प्रतिष्ठाकाशीनयावदस्युग्रस्यर्शादीत्यर्थः । अत्र विस्तरो-
 ऽनुमानप्रकाशे ।

धटादिषु का वार्ता ? कुशलीवेति चेन्न, न हि सामग्री दृष्टं विघटयति, नाप्यदृष्टं, ज्ञापकत्वात् । नाप्यदृष्टमुत्पादयति धर्मजनने सर्व्वदा विजयप्रसङ्गात् । विपर्य्यये सर्व्वदा भङ्गप्रसङ्गात् । अत्रोच्यते ॥

जयेतरनिमित्तस्य वृत्तिलाभाय केवलम् ।

परीक्ष्यसमवेतस्य परीक्षाविधयोमताः ॥१३॥

यद्यपि धर्माद्यभिमानिदेवतासन्निधिरत्रापि क्रियते ताश्च कर्मविभवानुरूपं लिङ्गमभिव्यञ्जयन्तीत्यस्माकं सिद्धान्तः, तथापि परविप्रतिपत्तेरन्यथोच्यते । तेनापि हि विधिना तदेव जयस्य पराजयस्य वा निमित्त-

धटस्तुला । न हीति । सामग्री परीक्षासामग्री । अवनतिहेतोर्दृष्ट्यादृष्टस्य वा विघटने सदैवोन्नमनप्रसङ्गादित्यर्थः । तस्मान्नूतार्थपरिच्छेदिका शक्तिस्तुलादिसामग्रीजन्येत्यभ्युपेयमिति भावः ।

जयेतरेति । जयभङ्गनिमित्तस्य परीक्षात्मसमवेतस्यादृष्टस्य वृत्तिः स्वकार्यजननाभिसुखं, तस्माभायैवेत्यर्थः । यद्यपीति । पापवान् । अथवा वाऽयमनेन विधिना तुलामारूढ इति यद्देवताज्ञानं, स एव देवतासन्निधिरतः परीक्षाविधेरविशेषेऽपि कर्मोच्चायकं नमनादिकं लिङ्गमभिव्यञ्जयन्ति । तादृशज्ञानं न परीक्षाविधिं विनेति सोऽपि प्रयोजक इत्यर्थः । परविप्रतिपत्तिर्देवतासैतन्ये ।

मभिव्यक्तं कार्यमुन्मीलयति* कर्मणश्चाभिव्यक्तिः सह-
कारिलाभएव । तच्च सहकारि, सोऽहमनेन विधिना
तुल्लामधिरूढो योऽहं पापकारी निघ्यापोवेति प्रत्य-
भिज्ञानम् । यदाहुः । तांस्तु देवाः प्रपश्यन्ति स्वस्रैवा-
न्तरपूरुषः । अथवा । प्रतिज्ञाऽनुरूपं विशुद्धिमपेक्ष्य
तेन धर्मीजन्यते निमित्ततोविधानाद्विजयफलश्रुतेश्च ।

सोऽहमिति । ननु यच्च पापविस्मरणाधिष्यापलप्रत्यभिज्ञानं, तच्च
कुतो न ज्ञयः । न च सत्यं तादृशं प्रत्यभिज्ञानं जयहेतुः, तथापि
भङ्गहेतुपापवत्त्वप्रत्यभिज्ञानाभावेन भङ्गानुपपत्तेः । न च स्वरूपसदेव
पापवत्त्वं भङ्गहेतुः, तस्यैव प्रयोजकत्वे परीक्षाविधेरतत्त्वापत्तेः ।
मैवम् । (१)पापतदभावयोः स्वरूपसत्त्वे सति सोऽहं पापवत्त्वादिना
सन्दिग्धमानः सोऽहमनेन विधिना तुल्लामाहूडरति तस्य प्रत्यभि-
ज्ञानस्य तन्मत्वात् । तच्च न परीक्षाविधिं विनेति तस्यापि तत्त्वात् ।
अथ तु सभासोभादिना तादृशप्रत्यभिज्ञानाभावस्यैव गत्यन्तरमाह ।
अथवेति । तेन परीक्षाविधिना । ननु तादृशविधिवाक्याभावात्
परीक्षाविधेर्धर्मजनकत्वे मानाभाव इत्यतश्चाह । निमित्ततदिति । सा-
क्षात्तादृशविधिवाक्याभावेऽप्यभिज्ञापनिमित्तकत्वात् परीक्षाविधेरि-
तरनैमित्तिकवदभिग्रप्तः सत्यप्रत्यभिज्ञो† जयकामस्तुल्लामारोहेरिति

* तद्विभावकं कार्यमुन्मीलयति,—इति श्री० ।

† सत्वप्रत्यभिज्ञोऽपि,—इति सो० ।

(१) पापतदभावयोरिति सत्वन्तमात्रस्य तन्मत्त्वे परीक्षावैयर्थ्यमेवेति
विशिष्टस्य तथात्वमुक्तमिति भावः ।

अविशुद्धिच्चापेक्ष्याधर्मः, पराजयलक्षणानपेक्षितफ-
लोपदर्शनेन फलतोनिषेधात् ।

अथ शक्तिनिषेधे किं प्रमाणम् ? न किञ्चित् । तत्

विधिकल्पनमित्यर्थः । विजयेति । कालान्तरभाविजयसाधनताऽमुप-
पत्तेरपूर्वकल्पनाच्चेत्यर्थः । पराजयेति । भङ्गलक्षणानिष्टफलसाधनत्वेन
निषेधविधेरन्यथाङ्ग^(१)फलश्रुतेऽधर्मजनकत्वं कल्पयित्वात्यर्थः ।
यद्यपि तुलारोहणादेरधर्मजनकत्वे मानाभावः^(२), पूर्वाधर्मादेवावग-
मनोपपत्तेस्तथापि^(३) परीक्षाविधिं विनाऽवगमनेऽपि भङ्गाभावात्त्रि-
यमेन तस्याधर्महेतुत्वम् ।

जल्पकथामाश्रित्य पृच्छति । अयेति । उत्तरं, नेति । शक्तिप-

(१) भङ्गेति कालान्तरभाविसङ्गलक्षणफलश्रुतेरित्यर्थः । यद्यप्यकरणे
प्रत्यवायाश्रुतेः परीक्षाविधेरभिशापनिमित्तकत्वाभावात् विधिकल्पनं
न वा भङ्गलक्षणानिष्टसाधनत्वेन निषेधविध्युत्पन्नं व्यभिचारादप्रयो-
जकत्वाच्च, तथापि देवतासन्निधिपक्षे तात्पर्यम् । अतएवोक्तं मूले
इत्यस्मात् सिद्धान्त इति ।

(२) अधर्मजनकत्वे मानाभाव इति विजयपक्षे धर्मजननं भवतु अगम्या-
गमनाद्यगाधरायस्य धर्माहेतुत्वेन प्राक्तनधर्माभावादिति भावः ।

(३) तथापीति । तथाच परीक्षाविधिजन्यावगमनस्यैव भङ्गहेतुत्वं तस्य
चाश्रुविनाशित्वेनाधर्मापारकत्वमिति भावः । अगम्यागमनादि-
जन्याधर्माद्यामपि नरकफलश्रवणात् पराजयहेतुत्वे मानाभावा-
च्चेत्यपि द्रष्टव्यम् ।

क्विसत्येव ? वादं, न हि नो दर्शने शक्तिपदार्थस्य
नास्ति । कोऽसौ तर्हि ? कारणत्वम् । किन्तत् ? पूर्व-

दार्थमेव न निषेधाम इत्यर्थः । तर्हि स्वीकारएव शक्तेः स्यादित्य-
भिप्रेत्याह । कोऽसाविति । पूर्वकालेति । ननु पूर्वत्वं प्रागभावाव-
च्छिन्नकालत्वम् । प्रागभावश्च न प्रतियोगिजनकोऽभावः, अन्योन्या-
श्रयात् । नापि विनाशभावः, (१) नाशस्य प्रागभावनिवृत्त्यत्वात् ।
उत्पत्तिमानभावो ध्वंस इति चेत् । काऽसावुत्पत्तिः । आद्यसमय-
सम्बन्धः चेति चेत् । (२) किमाद्यत्वम् । (३) स्वसमानकालीनपदार्थप्र-
तियोगिकध्वंसानाधारसमयसम्बन्धइति चेत् । न । परस्परश्रयात् ।
नापि (४) प्रतियोग्यनूनातिरिक्तकालीनावधिकसामयिक्यावत्* पर-

* यावत्सामयिक,—इति ह० ।

- (१) नाशस्येति प्रागभावप्रतियोग्यभावस्यैव नाशत्वादित्यर्थः ।
(२) किमाद्यत्वमिति किमाद्यसमयसंबन्धत्वमित्यर्थः । तेन नोत्तरविरोधः ।
(३) ज्ञेति तथाच तादृशधर्मानाधारत्वमाद्यत्वं तत्समयसंबन्ध उत्पत्ति
रिति भावः । प्रतिक्षणं कस्यचिदुत्पत्तिः कस्यचिन्नाश इति मता
नुसारेणैवम् ।
(४) प्रतियोग्यनूनेति प्रतियोग्यवधिकेति ज्ञते शुद्धादिप्रागभावात्थाति
तदवधिकपरत्वाभावात् अपरत्वाश्रयस्यैव तथात्वादित्यत उक्तमन्य
नानतिरिक्तेति । तथाच तावृशं प्रथमादाय तत्र अक्षयगमन
मिति नोक्तदोषः । प्रतियोगिकाक्षीनेत्वेतावति ज्ञते घटध्वंसाद्यव
हितपूर्वक्षयोत्पन्नं प्रतियोगिकाक्षीनं श्रयान्तरमादाय तद्वटध्वंसे

त्वाश्रयसमानकाशीनकादाचित्काभावः । प्रत्ययकाशीनपरमाप्ति-
याप्रागभावाव्याप्तेः । न च तदाऽपि ब्रह्माष्टान्तरवर्तिद्रव्येषा-
परत्वाश्रयेण परत्वनिर्दिष्टम् । तस्य विशिष्टाद्यानात् । नियतत्व-

ऽतिव्याप्तिः, तस्य तदवधिकयावत्परत्वाश्रयसमानकाशीनत्वात्, पर-
त्वापरत्वयोः परस्परश्रयावधिकत्वस्वीकारेण तत्कालविद्यं स्यैव
तदवधिकपरत्वाश्रयत्वादिति विशिष्टमुपात्तम् । तदर्थं च काश्चि-
द्याया प्रतियोगित्वापत्तम्, तच्च द्रव्यान्तरं न तद्वद्व्यापकमिति
नोक्तदोषः । एतेनान्यूनपदेनैव तद्विषयगिरासेऽनतिरिक्तपदं तथापि
व्यर्थमेव, कारणनाश्रयत्वेनान्यशब्दस्य क्षणिकतया तत्प्रागभावाव्याप्तिः
तदनुगमतिरिक्तकाशीनद्रव्याप्रसिद्धेरित्यादि दूषणमपास्तम् । प्रति-
योगित्वापकञ्च किञ्चिदेव विवक्षितं, न तु यावत् । तेन तादृश-
योमाद्यवधिकपरत्वाप्रसिद्ध्या नासम्भव इति श्रेयम् । प्रतियोगि-
त्वापकावधिकद्वैधिकपरत्वाश्रयः प्रतियोग्यपि कदाचिद्भवतीति
तत्प्रागभावस्य तत्समानकाशीनत्वाभावादव्याप्तिरित्यत उक्तं सामयि-
केति । समयपिण्डसंयोगासमवायिकारणकेत्यर्थः । प्रतियोगि-
त्वापकावधिकपरत्वाश्रयेण येन केनचित् पर्वतादिना समानकाल-
त्वाद्दृष्टसेऽतिव्याप्तिरित्यत उक्तं यावदिति । प्रतियोगिन्युत्पन्ने
ज्येष्ठे यत्परत्वमुत्पद्यते तत्समानकाशीनत्वाभावात्तत्प्रागभावाव्याप्ति-
रित्यत उक्तमाश्रयेति । न च यावत्परत्वानामाश्रयाप्रसिद्ध्याऽसम्भव-
इति वाच्यं, प्रत्येकनिर्दिष्टपिताश्रयस्यैव विवक्षितत्वात् । केचित्तु
यावत्त्वमाश्रयविशेषणमेव विशेषणस्य सावधिकत्वेन विशिष्टे तद-
वधिकत्वान्वय इत्याहुः । अत्यन्तान्योन्याभावयोरेष्यनादितया तथा-
त्वादतिव्याप्तेराह कदाचित्केति । कदाचित्त्वाभावस्यानादित्वान-
भ्युपगमेन व्यावर्थाभावादभावपदं खरूपान्तरपरमित्याहुः । न च

महाप्रथयपूर्वक्षयभाविकर्मादिप्रागभावाव्याप्तिः, तदा ब्रह्माख्यान-
 रस्याप्यभावादिति वाच्यम् । तदनभ्युपगन्तमतेनैवाख्योक्तत्वात् ।
 अतएव श्रीधरतीर्थशास्त्रे सिद्धान्तितमिदमेव ज्ञेयम् । तत्र
 तथापि सर्गाद्यकाशीनघटादिप्रागभावाव्याप्तिः । तत्र हि प्रति-
 योगिग्यापन्नं सर्गाद्यकाशीनमेव स्यात् नित्यं व्योमादि वा ? तद-
 वधिकत्वं परत्वमप्रसिद्धं, नित्यस्य तदवधिकत्वाभावात्, अपरावधिक-
 परत्वस्य आशयाभावादनुत्पत्तेः । न हि नित्यत्रयं तदाश्रयः, नञ-
 वरत्वपरपरिहृयन्तारितनञ्जत्वाभावेन तत्र तदनभ्युपगमात् । नापि
 क्वाश्रयं, तस्यैकस्य तदानीमभावात् । सर्गान्तरे तत्सत्त्वेऽपि तदा-
 नीमवधेरेवालुत्पन्नतया तदवधिकपरत्वानुत्पत्तेः । यदवधिकं यथा-
 परत्वं तदवधिकमेव तत्र परत्वमित्यभ्युपगमादिति चेत् । मैवम्,
 शर्माश्रयस्य गुणत्वेन नित्यत्रयेऽपि तदभ्युपगमादित्याहुः । अवधिर्न
 परत्वकारकं किन्तु तज्ज्ञानं, तथाचानागतस्यैवावधेरीन्द्रादीनां
 ज्ञाने शर्गान्तरत्रयेषु तदुत्पाद इत्यप्याहुः । वस्तुतः ब्रह्माख्यानतरत्रय-
 मारायाचापि समाधिसम्भवे प्रलयकालक्रियाप्रागभाववदत्राप्यव्या-
 प्तिरभिप्रेतयेति न दोषः । अतएव खण्डप्रथयपूर्वक्षयक्रियाप्रागभावा-
 व्याप्तिशङ्काऽपि न दोषायेति मन्तव्यम् । वस्तुतस्तु प्रतियोगिव्या-
 पकत्वविवक्षायामपि क्षयिकशब्दादिध्वंसे पूर्वोक्तन्यायेनातिव्या-
 प्तिरेवेति प्रतियोगिकाशीनत्वमेव तात्पर्यम् । परत्वाश्रयत्वयो-
 ग्यत्वविवक्षया च नोक्तादिव्याप्त्यादिदोषः । एतन्मतेनैवाभावपदस्य
 शब्दाख्यानपरत्वमुक्तमन्यथा पूर्वतादिकमादाय व्याख्येयसम्भवादि
 त्ववधेयम् । नन्वेवमपि ध्वंसप्रागभावात्मनि घटादावव्याप्तिः, तत्र
 अस्मिन्मिति चेत्, भ्रान्तोऽपि, न हि प्रागभाववक्ष्यमिह प्रकृत
 किन्तु कारणत्ववक्ष्यं, तत्र सामान्यतएव वक्ष्यं मूलस्वरत्वात्
 तथाच ध्वंसप्रागभावस्यावस्थिते ध्वंसकारणसाधारणं वक्ष्यं :

मपि व्यक्तपेक्षया, जात्यपेक्षया वा ? नाद्यः । वङ्गिभ्योः पूर्वं रासभ-
स्यापि भावात् । अतएव नान्यः । न हि कापि वङ्गिजातीयपूर्व-
काले न रासभसत्त्वम् । देशतोऽपि नियम इति चेत् । सोऽपि संयो-
गः समवायी वा प्रत्यासन्नमात्रं वा ? आद्ये गुणादीनामकारणत्व-
प्रसङ्गः । द्वितीये धूमं प्रति वङ्गेरकारणत्वप्रसङ्गः । तयोरेकदेशसम-
वायित्वाभावात् । अन्ये, व्योमः कार्यमात्रं प्रतिकारणत्वप्रसङ्गः ।
अन्यथासिद्धत्वेऽसतीति चेत् । न । (१)कारणोत्पत्तेर तत्सिद्धेः कारण-
ज्ञानापेक्षित्वात् । नापि कार्यभावव्यापकाभावसमूहैकदेशप्रति-
योगित्वं कारणत्वम्* । (२)व्योमादेः कार्यमात्रे तत्त्वापत्तेः । नापि
साम्येकदेशत्वं कारणत्वं, कारणसमूहस्यैव सामयीत्वात् । उच्यते ।
(३)गन्धानधिकरणकालावृत्तिरभावः प्रागभावः। न च तर्चा मानाभावः,

* कारणत्वं,—इति नास्ति सो० पुस्तके ।

† तद्वत्त्वे,—इति सो० ।

स्यात् । किञ्चैवमनुगतं कारणत्वमपि न स्यादिति तदननुगमात् प्रस-
न्नमनुगमइति चिन्तयम् ।

(१) अन्यथेत्वस्यार्थमाह कारणोत्पत्तेनेति ।

(२) व्योमादेरिति तदभावस्य केवलान्वयित्वादिति भावः ।

(३) गन्धानधिकरणेति निर्गन्धान्योन्याभावादावतिथ्याप्तेराह कालेति ।
अभावपदश्च घटादिवारणायैवाऽऽः । तन्न, कारणत्वसामान्यजन्य-
कार्यं तस्य ज्ञानतौचित्यमित्युक्तत्वात् । तस्मात्, तत्प्रतियोगिकाभाव-
कार्यमात्रभावपदम् । न हि प्रागभावसामान्यमर्थं कारणत्वं, किन्तु

गन्धं^(१)स्त्राधिकरणानधिकरणकाण्डेति कार्थमाचष्टत्तिजातित्वात् ।

वस्तुतियोगिकप्रागभावावच्छिन्नसमयवृत्तित्वं तत्कारणत्वम् । तथाच तादृशकाण्डेतिहादभावस्तत्रागभाव इति पर्यवस्यति । ननु गन्धानाधारसमयेनास्तीति निर्णयवतोमीमांसकस्येष्टसाधनताञ्जिद्रक-कार्थताज्ञानेन प्रवृत्तिदर्शनामैतन्नागभावगर्भं कारणत्वम् । किञ्च, कारणत्वबोधकशब्दादिरेवैवं मन्त्राप्रणयकाञ्चे प्रमाणं स्यात्, तस्य तद्गुणित्वात् । तथाच तदनभ्युपगमोऽपि तस्य व्याच्येते इति चेत् । मैवम् । विशेषतोबाधावतारेऽपि सामान्यतस्तस्य तद्गुण्यभ्युपगमादित्येके । वस्तुतः इदं कारणत्वं न प्रवृत्त्यनुकूलं अगन्यथासिद्धि-घटितत्वेन गृह्यताम् । तथाच स्वमतेन अक्षयतावच्छेदकतया निवृत्तं, वक्ष्यमाणं तदनुकूलं वाच्येति । एतेन गन्धानाधारगर्भवन्नीका-धारगर्भत्वादिनापि तन्निर्वचनानुसङ्गं कारणत्वमपि भिद्येत, तथाच विनिगमकाभावादुभयगर्भेष्टसाधनताज्ञानप्रवर्तकतायां प्रवृत्त्यनुगम इत्यपास्तम् । अन्ये तु आकाशादिपदात् कदाचित् शब्दा-अयत्नेन कदाचिदष्टप्रत्यातिरिक्तप्रत्यत्वेनेतिवत् कदाचिन्नीकाधारत्वे-नापि समयविशेषोपकल्पान्न कापि क्षतिः, तत्समयविशेषावृत्त्य-भावावच्छिन्नसमयत्वस्यैव हेतुत्वरूपतया च न प्रवृत्त्यनुगम इति वदन्ति । अरूपसम्बन्धविशेषः कारणता प्रतियोगित्वादिवत्, तत्प-रिचायकएवायं धर्माविशेष उक्त इत्याहुः ।

- (१) स्त्राधिकरणेति स्त्राधिकरणतावच्छिन्नेत्यर्थः । अतएव गन्धवृत्तित्वे-च्छिन्नसाधनवारणाय कालेति । आत्मत्वादौ अभिचारवारणाय का-र्त्थेति । प्रत्यत्वादौ अभिचारवारणाय माप्तेति । ध्वंसत्वादौ अभिचार-वारणाय जातीति । जातिपदार्थनिर्वचने यदि अर्थत्वप्रज्ञा, तदा तावन्मात्रेण तात्पर्यम् । ननु कार्थत्वं प्रागभावप्रतियोगित्वमित्त्व-न्धोन्वाच्य इति चेत् । न । प्रागभावसाधारणवृत्तिसाध्यत्वमात्रस्य

घटत्वत् । (१) स एव सर्वसुक्तिकाक्षः । (२) अन्यथासिद्धिश्च पञ्चधा । (३) येन

तत्त्वेनाभिमतत्वादित्याहुः । खण्डप्रलयकृतितया घटत्वस्य दृष्टान्तत्वम् । तदसिद्धावपि चैत्रत्वादेर्दृष्टान्तत्वं बोध्यम् । ननु सिध्यतु गन्धानाधार-समयकथापि प्रागभावस्य तदनधिकरणत्वं कथं ग्राह्यं, नहि तत्र प्रत्यक्षमागमो वा सम्भवति, अनुमानश्च सम्भवेत्तत्रसिद्ध्युत्तरम् । तथाचानुमानप्रवृत्तौ प्रागभावत्वेन धीस्तस्याश्चानुमानप्रवृत्तिरित्यन्योन्याश्रय-इति चेत् । न । तावद्दशसमयोगास्तीति निर्णयवतो मीमांसकस्य भविष्यतीति बुद्धिर्निवृत्तातिरिक्तरूपेण प्रागभावस्यावश्यं तद्बुद्धि-विषयत्वात्तेन रूपेण तद्बुद्धिविषयत्वेन बोधस्थितस्य प्रागभावस्य किङ्गाभासादिनापि तादृशसमयानाधारत्वमिति सम्भवात् गन्धस्यैव वृष्टत्वात् । यद्वा, कादाचित्काभावत्वेनैवोपस्थितस्य तदनुमानं ध्वंसांशे बाधादेवानुमानात् तदनवतारे तदंशे भ्रमत्वेऽपि न कतिरिति ।

(१) स एवेति नन्वत्र मानाभावः, युगपद्वाशे मानाभावात् । तथाच यावद्गन्धनाशानन्तरमपि वस्त्वन्तरसत्त्वसम्भावनाया तत्प्रागभावस्य गन्धानाधारत्वसंशयेन तत्कारणेऽपि तद्गर्भकारणत्वकक्षकाव्याप्तिसन्देहः । एवं च अर्थविशेषणतासन्देहात्तद्वारणाय विशेषकमप्य-देयमिति । अत्राहुः । यावद्गन्धनाशोद्घट्टाभावात् । अन्यथा संयोगविभागयोरन्योन्याश्रयतयाऽन्यतरावस्थितौ सर्वसुक्त्यनुपपत्तेः । तथाच सर्वोद्घट्टाभावाद्यावत्कार्याभावोवाच्य इति युगपदेव सर्व-नाश इति ।

(२) कारणेतरत्वेनेत्यादिदोषमिया योगार्थमपहाय रूपमन्यथासिद्धि-पदार्थमाह अन्यथासिद्धिश्चेति ।

(३) येन स एवेति ननु शब्दादिना दृष्टपूर्ववर्तित्वज्ञानं विनाऽपि तद्गुण-पूर्ववर्तित्वस्य सम्भवान्नियमोऽसिद्धः । न च प्रत्यक्षेणेति विशेषणीयं,

अतीन्द्रियान्यथासिद्ध्यात्तेः। नियमाविवक्षायां दृश्यरूपेणैव दृश्य-
स्यान्यथासिद्ध्यापत्तेरिति चेत् । न । रूपत्वमाश्रयातिप्रसक्ततया दृश्य-
रूपत्वेनैव पूर्ववर्तित्वग्रहो वाच्यस्तथाच साहित्यनियमात् । न चैवं
द्रव्यत्वादेरतिप्रसक्ततया दृश्यत्वेनैव दृश्यपूर्ववर्तित्वग्रहात्तेन दृश्य-
स्यान्यथासिद्धिरस्त्विति वाच्यं, येन पृथगन्वयवता सहेत्यर्थात् । अत्रा-
पृथगन्वयादिमत इत्यपि यस्येति विशेष्यं देयम् । तेन दृश्येन दृश्य-
संयोगस्य नान्यथासिद्धिः । एतद्विशेष्यज्ञेयमहिम्नैव यजोभयोर्दभय-
विशेष्यावच्छेदेनैवान्यथासिद्ध्यानुविधानं, तत्र नैकेनापरस्यान्यथासिद्धिः ।
यथोद्भूत रूपतेजसोरिति । यजोभयविशेष्यावच्छेदेनान्यथासिद्ध्यानुविधा-
नं, तद्भिन्नत्वेन विशेष्यज्ञानं तादृशस्येतिप्रसक्त इत्यन्ये । ननु रूपवत्
कुम्भकारपिताऽप्यत्रैवान्यथासिद्ध्यावन्तर्भवति, कुम्भकारत्वेन तदन-
न्यथासिद्धत्वस्येष्टत्वात् कुम्भकारपितृत्वेनैव तदन्यथासिद्धित्वं वाच्यं,
तत्र तस्यासाहित्यनियमात् अन्यं प्रतीत्यत्राप्यन्तर्भावयितुं शक्यते, कुम्भ-
कारं प्रति पूर्ववर्तित्वे घातएव तत्पितृत्वेन घटपूर्ववर्तित्वग्रहात् ।
तथाच तत्संघट्टार्थमन्यथासिद्ध्यान्तरोपवर्णनमयुक्तम् । एवञ्च एतत्त्वे-
नान्यथासिद्धस्यापि कुम्भकारत्वेनेव दृश्यरूपत्वेनान्यथासिद्धस्यापि
रूपत्वादिनाऽन्यथासिद्धत्वमस्तु । ननु तदतिप्रसक्तमिति चेत् ।
तत् किमतिप्रसक्तत्वमप्यन्यथासिद्धिः ? तथाचान्यथासिद्धत्वनियत
पूर्ववर्तित्वयोरप्रतिषेधे किन्नेन ? किञ्च, यथाशुपहितवृत्तित्वस्याति-
प्रसक्तत्वस्य दृश्यत्वादिसाधारकत्वात् एतादृशस्य चाभावात् । न च
तेन रूपेणान्यत्र कृतेत्यत्रान्तर्भवतीति वाच्यं तर्हि दृश्यरूपत्वेनापि
तथाऽस्तु । एवञ्च दृश्यसाहित्येनैव दृश्यवत्त्वेन घटपूर्ववर्तित्वग्रहात्
दृश्यत्वमप्यत्रान्तर्भवति । यदि च रूपान्तरेण तस्य तद्वदृष्टे साहित्य
नियमाभावात् तथा, तदा दृश्यरूपेऽपि तुल्यम् । तथाच तत्संघट्टार्थम
परान्यथासिद्धिनिर्वचनमप्यसङ्गतम् । अतएवावच्छेदकजनकजनकयो

सहेव यस्य यं प्रतिपूर्ववर्तित्वज्ञानम् । यथा घटं प्रति दण्डरूपस्य ।
अन्यं प्रति^(१) पूर्ववर्तित्वे ज्ञातएव यस्य यं प्रति पूर्ववर्तित्वज्ञानम् । यथा

रपि चयेद्यैव संयुहसम्भवात्त्रिधैवान्यथासिद्धिरिति गङ्गेशः । न
चोभयेनापि तत्संयुहे को दोष इति वाच्यं कारकत्वस्य तदभाव-
गर्भत्वे गौरवादिति चिन्त्यम् ।

- (१) अन्यं प्रतीति न चैवं संयोगादिकमपि प्रत्याकाशस्यान्यथासिद्धत्व-
प्रसङ्गः । आकाशत्वेनेष्टत्वात् द्रव्यत्वेन शब्दपूर्ववर्तित्वमज्ञात्वाऽपि
तत्पूर्ववर्तित्वग्रहात् । नन्वेवं यागादेरपूर्वोऽन्यथासिद्ध्यापत्तिः स्वर्गं प्रति
पूर्ववर्तित्वे ज्ञातएव तत्र तद्ग्रहादिति चेत् । न । साक्षादिति
पूर्ववर्तित्वविशेषणात् । तत्पूर्ववर्तित्वानुपपादकं यस्य पूर्ववर्तित्वं
गृह्यते इत्यर्थादित्यन्ये । न च परत्वादिपूर्ववर्तित्वग्रहानन्तरमन्य-
कार्ये दिक्काणयोस्तद्वत् इत्यन्यथा सिद्ध्यापत्तिः, अधिकारकत्वेन
तद्ग्रहं विनाऽपि कार्यमान्ने तद्ग्रहात् । नन्वन्यं प्रति पूर्ववर्तित्वे
गृहीतएवेत्यत्र किं येन केनचित् सर्वेषां वा ? नाथः, दण्डादावति-
प्रसङ्गात् । नान्यः, शब्दोऽष्टप्रव्यातिरिक्तद्रव्याश्रितोऽष्टद्रव्यानाश्रितत्वे
सति गुणत्वादित्यनेनाकाशसिद्धौ शब्दपूर्ववर्तित्वाग्रहेऽपि घटं प्रति
तद्ग्रहसम्भवात् । न च तत्रापि शब्दं प्रति कारकतामुपग्रीथैवा-
काशसिद्धिः । शब्दनित्यत्वानित्यत्वसन्देहेऽपि तदाश्रयत्वेन तत्सिद्धावि-
रोधात् । अनुकूलतर्कान्तरसम्भवाच्च । वस्तुतः, शब्दनित्यत्वनिर्णय-
वतो मीमांसकस्य तत्पूर्ववर्तित्वमज्ञात्वेव घटादिपूर्ववर्तित्वग्रहइति
नियमासिद्धिः । किञ्च, द्रव्यत्वेनैवाकाशस्य संयोगइव ज्ञानादौ हेतु-
त्वमस्तु । न च तत्र ग्राहकाभावेन नियतपूर्ववर्तित्वाग्रहइति वाच्यं,
ग्राह्यसत्त्वे ग्राहकाभावासत्त्वात् । न च तेनैव रूपेणान्यत्रेत्यन्तान्तर्भव-
तीति वाच्यं, तथा सत्त्वाकाशत्वेनापि तथात्वापत्तेः । अपि चैवं शब्द-

शब्दं प्रति पूर्ववर्तित्वे ज्ञातएव घटं प्रत्याकाशस्य । (१) अन्यत्र कुसु-

साक्षात्कारं प्रत्यपि तस्यान्यथासिद्धिः स्यात् । न च शब्दपूर्ववर्तित्वा-
मज्ञात्वाऽपि इन्द्रियत्वेन तत्पूर्ववर्तित्वग्रह इति वाच्यं श्रोत्रत्वेन तथा-
प्यन्यथासिद्ध्यापत्तेः । तस्याकाशघटितत्वादाकाशस्य च शब्दपूर्व-
वर्तित्वग्रहं विनाभ्युपगमात् । अन्यथा घटेऽपि तस्यान्यथासिद्धत्वं
न स्यात् । एवञ्च पाञ्चभौतिकं शरीरं प्रत्यपि तदन्यथासिद्धं स्यात् ।
किञ्चेत्परिज्ञानादेः क्षितिपूर्ववर्तित्वे ज्ञातएव घटपूर्ववर्तित्वग्रहात्त-
वान्यथासिद्ध्यापत्तिः । न च कार्यमात्रे कर्तृमात्रस्यैकदेव पौर्वापर्य-
ग्रहणैवमिति वाच्यं प्रकृतेऽपि विभुमात्रस्यैकदेव पौर्वापर्यग्रहस्य
शब्दादिना सम्भवादन्वयासिद्ध्याभावापत्तेः । विभुत्वेन पूर्ववर्तित्वमात्रं
संज्ञते न तु जनकत्वमिति चेत् । ततः किं ? न हि जनकत्वगर्भा
प्रकृताऽन्यथासिद्धिरात्माश्रयापत्तेः । यत्तु अन्यमित्यस्य यमित्यर्थेण
यं प्रति पूर्ववर्तित्वे न हीतएवेत्यर्थः । न च क्षित्वादितः तथा, अन्यतम-
पूर्ववर्तित्वग्रहेऽपि सम्भवेन नियमाभावात् । तत्र शब्दत्ववदत्राप्य-
शुगतपक्षतावच्छेदकस्यान्यतमत्वादेर्वा सम्भवादिति चिन्त्यम् ।

(२) अन्यत्रेति प्राधिक्यं, अवश्यकथ्यं यल्लघु नियतपूर्ववर्तित्वं, तत्समवधानं
यतत्वं तत्त्वमित्यत्र तात्पर्यम् । तेन गुणेन दोषाभावस्य महत्त्वेनानेकप्रत्य-
यस्यान्येषां वा गुरुणां पदार्थानामन्यथासिद्धिर्भवति । अतएव पञ्चम्य
हेतुत्वाभिधानादात्माश्रय इत्यपास्तम् । पूर्ववर्तित्वं इत्यत्र पञ्चम्या अव-
धित्वेन तस्योक्तत्वादित्यन्ये । अतएव च रासभादेरपि यथाश्रुतान्यथा-
सिद्धान्तर्भावेऽन्यथासिद्धपदेनैव तद्वारब्धं नियतपदं व्यर्थमित्यपास्त-
नन्वेवं दृष्टरूपाकाशदृष्टत्वानामप्यत्रैवान्तर्भावे तत्संग्राहकान्यथासि-
द्धीनामानर्थक्यम् । किञ्चावश्यकथ्यत्वं नियतपूर्ववर्तित्वमात्रेण कारण-
तया वा? नाद्यः, गन्धं प्रति रूपविशेषप्रागभावस्यापि तथात्वेन तेनै-
वगन्धप्रागभावान्यथासिद्ध्यापत्तेः । नाद्यः, आत्माश्रयात् । अपि च सङ्का

पूर्ववर्तिनएव कार्यसम्भवे तत्सहस्रतत्त्वम् । यथा गन्धवति गन्धात्-
त्पादात् गन्धं प्रति गन्धकादाचित्काभावस्य^(१) नियतपूर्ववर्तित्वकल्पनात्
गन्धं प्रति पाकजस्रले रूपप्रागभावादीनाम् ।^(२) यत्र अन्यपूर्वभावे ज्ञाते
जनकस्य पूर्वभावो ज्ञायते, तत्र अन्येन जनकमन्यथासिद्धम् । यथा
कुम्भकारेण कुम्भं प्रति तत्पिता ।^(३) यमादायैव यस्यान्वयव्यतिरेकौ

रिखां परस्परस्य परस्परेणान्यथासिद्धापत्तिः, इयोरप्यवश्यकस्यकच-
नियतपूर्ववर्तित्वेन तत्सम्बन्धाननियतत्वात् । न च पृथगन्वयाद्यननु-
विधायित्वे सतीत्यपि विशेषणं, तच्चि पृथगन्वयादियद्वाविषयत्वं वा
समनियतत्वं वा? गान्धः, रूपप्रागभावस्यापि शब्दादिना तादृशस्य-
विषयत्वेन तथात्वापत्तेः । गान्धः, आलोकतद्रूपादेरीश्वरज्ञानादेशैव-
मपि परस्परमन्यथासिद्धापत्तेः । एतेनावश्यकस्यपूर्ववर्तिनएव कार्य-
सम्भवे तन्नियतसहभूतत्वमित्यर्थः, पञ्चमी चावधित्वे न हेतुत्वे इत्य-
पास्तमिति चिन्तयम् ।

- (१) गन्धकादाचित्काभावस्येति गन्धप्रागभावस्येत्यर्थः ।
(२) अत्र च अन्येति अन्यजनकत्वं वास्तवं नियतपूर्ववर्तित्वमात्रं विव-
क्षितमिति नात्मान्मयः । इयच्च तत्पिहित्वेनान्यथासिद्धिर्विधाया,
जुलालत्वेन तस्यापि हेतुत्वात् । अत्रापीदं चिन्तयम् । पूर्वत्रैवा-
स्यान्तर्भावे वैयर्थ्यामित्युक्तमेव । मननस्यापारकश्रवणत्वेन हेतुत्वमिति
ब्रह्मप्रकाशविरोधश्च । यदि मननपूर्ववर्तित्वमत्रात्पादापि श्रोतव्य-
इत्यादिशब्दादिना श्रवणपूर्ववर्तित्वस्य सम्भवो भिन्नसहसामग्रीक-
त्वादिति नैवं, तदा प्रकृतेऽपि तुल्यमिति ।
(३) यमादायेति न च येन सहेत्यनेनाभेद इति वाच्यं तत्र साहित्य-
प्रतियोगिना द्रव्येनान्वयादिप्रतियोगिरूपमन्यथासिद्धमिति हि

काश्चनियतजातीयत्वं सहकारिवैकस्यप्रयुक्तकार्या-

तेन तदन्यथासिद्धम् । यथा दृष्टेन दृष्टत्वम् । एतावदन्यथासिद्ध-
भावे सति यस्य (१)नियतपूर्ववर्तित्वं, तत्कारणम् । सहकारौति । नन्व-
चात्मानयः, सहकारित्वस्य कारणत्वात् । प्रयुक्तत्वं च न अन्यत्वं,
प्राभगावस्थाजन्यत्वात् । नापि जनकत्वमसम्भवात् । नापि व्यापकत्वं,
त्रिस्राग्रकलेऽपि तादृशाभावस्य सत्त्वेन तथातिव्याप्तेः । नापि व्याप्यत्वं,
कार्यसंसर्गाभावमात्रस्य सहकार्यभावाव्याप्यत्वात् । त्रिस्राग्रकसादौ
कार्याभावे सत्यपि सहकार्यभावस्यासत्त्वात् । न च कार्यप्रागभावस्त-
द्वाप्यः । निमित्तासमवपिनोः कार्यप्रागभावाभावेन तदव्याप्तेः ।

विवक्षितमत्र च साहित्यप्रतियोगिदृष्टत्वमेव दृष्टेनान्यथासिद्धमिति
भेदात् । अजापीदं चिन्त्यम् । पूर्वत्रैवास्यान्तर्भावे वैयर्थ्यं, उद्भूत
रूपतेजसोः परस्परमन्यथासिद्ध्यापत्तिः, इन्द्रियादेरिन्द्रियसंयोग
दिनाऽन्यथासिद्ध्यापत्तिश्च । किञ्च दृष्टत्वाद्यवच्छेदकसमनियतधर्म
न्तरमादायापि शब्दादिनाऽन्यथादियद्वसम्भवाप्रियमासिद्धिः । प्र
क्षपरत्वेऽतीन्द्रियावच्छेदकाव्याप्तिः । अन्यथा दृष्टमादाय दृष्टं
तस्यान्यथादियद्व्याप्तेन दृष्टान्यथासिद्ध्यापत्तेरिति ।

(१) नियतेति ननु नियतत्वं देहमपेक्ष्य कावमपेक्ष्य वा ? नाद्यः, रास
ऽपि गतत्वात्, घटपटादिपूर्वकात्वे रासभजातीयस्य नियमेन सत्त्वा-
नात्का, साक्षात् सम्बन्धेनादृष्टादेर्घटादिदेशेऽनियतत्वात् । साक्षा
परम्यरासाधारणसम्बन्धमात्रापेक्षया रासभे घटादिदेशनियतत्वेन
तिप्रसङ्गादिति चेत् । मैवम् । साक्षात् परम्यरासाधारणैकजाती
यसम्बन्धेन देहनियतत्वस्य विवक्षितत्वात् । रासभादेरेकजातीयसम्ब

उच्यते । (१) यस्य कार्यभावव्याप्यत्वमितराभावावच्छिन्नं, तत्कारणम् ।

न्वेन घटादिदेशनियतत्वाभावात् घटादेरेकजातीयसम्बन्धेनादृष्टादे-
र्नियतत्वादिति वदन्ति । तत्रेदं चिन्त्यम् । कियत्तु घटेषु रासम-
स्याप्येकजातीयसम्बन्धेन देशनियतत्वादतिप्रसङ्गः । कार्यतावच्छे-
दकावच्छेदेनादृष्टस्याप्यतथात्वं, प्रत्यगुच्चाद्यनेककार्थ्यं एकजातीयस-
म्बन्धाभावादिति ।

(१) यस्य कार्यभावव्याप्यत्वमिति । इतराभावसहकारावच्छिन्नं तद-
वच्छिन्नं कारणमित्यर्थः । तेन बीजत्वस्य कार्यभावव्याप्यत्वस्य
जनकत्वाभावान्नासम्भवः । न वा यत्र दृष्टाभावत्वं तत्र घटाभाव इति
दृष्टाभावत्वनिवृत्त्याप्तौ दृष्टाभावस्यैवावच्छेदकतयाऽजनके दृष्टाभा-
वादौ चातिव्याप्तिः । तत्र दृष्टाभावसहस्रतत्त्वस्थानवच्छेदकत्वात् ।
एवञ्चाग्रे बीजत्वादिपदं तद्वन्मपरमिति । ननु कार्यभावसत्त्व-
जनकत्वाभावो वा तदभावमात्रं वा ? आद्ये स्वात्मान्मयः । अन्ये
शिक्षायामप्यङ्गुरस्य संयोगकृत्वा सत्त्वेन तत्रापीतराभावसहस्रत-
शिक्षात्वस्य कार्यभावव्याप्यत्वात् । किञ्च घटकारणे ज्ञानादौ का-
र्यभावव्याप्यत्वं ज्ञानत्वादिनैवावच्छिद्यते दृष्टाद्यभावसाहित्यस्य
तत्र बीजधूमइव व्यर्थत्वादिति चेत् । अत्र वदन्ति । उत्पत्ति-
काजीनसम्बन्धावच्छिन्नकार्यभावव्याप्यत्वं विवक्षितम् । संयोग-
सम्बन्धस्योत्पत्त्यनन्तरकाजीनतया तदवच्छिन्नाभावमादाय न शि-
क्षादौ प्रसङ्गः । उत्पत्तिकाजीनसम्बन्धोदयमेव कारणता समवायश्च,
तदवच्छिन्नाङ्गुराभावश्च समवायिनि बीजादौ च, इयञ्च कारणमेव ।
न चैवं कारणतागमत्वेनात्मान्मयः, सम्बन्धत्वेनैव तज्ज्ञानादिति । अत्र
वदन्ति । विषयविषयिभावसम्बन्धस्याप्युत्पत्तिकाजीनतया तदवच्छि-
न्नकार्यभावत्वस्येतराभावावच्छेद्यतया वज्रादेरनुमितिजनकत्वाप-
त्तिः, परमकारणे कार्यभावाभावादव्याप्तिश्चेति । बीजादङ्गुर इति

भाववत्त्वं वेति । ततोऽधिकनिषेधे का वार्ता? न

बीजेऽङ्कुराभावव्याप्यता न बीजत्वेनावच्छिद्यते, इतरसमवधाने सति बीजादङ्कुरसत्तात् । किन्वितराभावेनावच्छिद्यते । इतराभावे बीजेऽङ्कुराभावनियमात् । शिक्षार्यां तु तत् शिक्षाल्पेनैवावच्छिद्यते । यदा, (१) अन्यासमवधानावच्छिन्नकार्यानुत्पत्तिव्याप्यत्वं कारणत्वम् । रासभादेश्च स्तएव कार्याभावव्याप्यतयाऽन्यासमवधानस्य वैयर्थ्याव्यवच्छेदकत्वादिति । ततोऽधिकेति । कारणत्वस्योभयसिद्धत्वात्तदन्यग्रन्तिनिषेध-

प्रतीतिवशादवध्यवधिमङ्गावच्छायाः स्वरूपसम्बन्धविशेषयव विष-
च्छायाः कार्यकारणयोस्तत्सम्बन्धावच्छिन्नकार्याभावस्य कारणे इतरा-
भावावच्छेदेन । स्वरूपायोग्ये च तादृशसम्बन्धाभावात्तदवच्छिन्न-
कार्याभावः स्वासाधारणशिक्षाल्पादिधर्मावच्छेदः । एवञ्च तादृश-
सम्बन्धावच्छिन्नकार्याभावव्याप्यत्वं यत्र स्वासाधारणधर्मेतरावच्छिन्नं
तदवच्छिन्नं कारणमित्यत्र तात्पर्यम् । चरमकारणे च यद्यपी-
तराभावोनावच्छेदकस्तथाप्युत्पादकाण्यव तथा, उत्पादानन्तरमेव
कार्योत्पादेन तदा कार्यभावात् । यदा, परामर्शादौ चरमकार-
णेऽपि प्रतिबन्धकाभावविषयमेव कार्योत्पत्तिविषयत्वादितराभावावच्छि-
न्नमेव । यदि च क्वचिन्न तथात्वं, तदा तज्जातीयत्वं कञ्चन बोध्यम् ।
नचारण्यस्यदखे तद्व्यहृत्वादिनैव तदवच्छेदादव्याप्तिरिति वाच्यं दख-
त्वमादाय कञ्चनसत्तादिति ।

(१) अन्यासमवधानावच्छिन्नेति । अन्यासमवधानावच्छिन्नं कार्यानुत्प-
त्तिव्याप्यत्वं यस्य, तदवच्छिन्नं कारणत्वमित्यर्थः । उत्पत्तिमर्भवया
पूर्वसाङ्केदः । श्रेष्ठं पूर्ववत् ।

काचित् । तत् किं विधिरेव ? एतदपि नास्ति, प्रमाणाभावात् । सन्देहस्तर्हि ? कथमेवं भविष्यति, अनुपलब्धचरत्वात् । विवादस्तर्हि ? कुत्र ? अनुग्राहकत्वसाम्यात् सहकारिष्वपि शक्तिपदप्रयोगात् । सहकारिभेदे तथापि दहनादेरनुग्राहकोऽधिकोऽस्त्येव यः प्रतिबन्धकैरपनीयते इति यदि, तदा न विवदामहे । अस्मद्भिप्रेतस्य चाभावादेरनुग्राहकत्वमङ्गीकृत्य निःसाधनामोमांसकाश्चपि न विप्रतिपत्तुमर्हन्ति । ततोऽभावादिरेरनुग्राहकइत्येके, नेत्यपरे, इति विवादकाष्ठायां व्युत्पादितश्चैतस्यानुग्राहकत्वं, किमपरमवशिष्यते यच्च प्रमाणमभिधानीयमित्यलमतिविस्तरेण ।

तथापि चेतनएवायं संस्क्रियते न भूतानीति कुतो-

कमित्यर्थः । अनुग्राहकत्वेति । कारणत्वस्य शक्तिपदवाच्यत्वेऽपि अनुग्राहकत्वस्य कारणत्वसहकारि^(१)साधारणत्वात् सहकारिष्वपि शक्तिपदप्रयोगः । यस्यमवधाने नियतं कार्यं, तस्यैवानुग्राहकत्वादित्यर्थः । तत इति । मन्त्रादिप्रयोगे किं भावरूपोऽनुग्राहकोऽस्त्वभावरूपोवेति विप्रतिपत्त्या कथायामभावस्यानुग्राहकत्वे व्युत्पा-

---

(१) कारणत्वसहकारीत्यत्र इन्द्रः ।

निर्णयः इति चेत् । उच्यते । भोक्तृणां नित्यविभूनां सर्वदेहप्राप्तावविशिष्टायां विशिष्टैरपि भूतैर्नियाम-
काभावात् प्रतिनियतभोगासिद्धेः । न हि तच्छरीरं
तन्मनस्तानीन्द्रियाणि विशिष्टान्यपि तस्यैवेति नि-
यमः, नियामकाभावात्* । तथाच साधारणविग्रह-
वत्प्रसङ्गः । न च भूतधर्मैव कश्चिच्चेतनं प्रत्य-
साधारणो विपर्ययदर्शनात् । द्वित्वादिवदिति चेन्न,
तस्यापि शरीरादितुल्यतया पक्षत्वात् । नियतचेतन-
गुणोपग्रहेणैव तस्यापि नियमो न तु तज्जन्यतामात्रेण,
स्वयमविशेषात् । तथापि तज्जन्यतयैव नियमोपपत्तौ

दिते कान्यत्र प्रमाणं वाच्यमित्यर्थः । भोक्तृणामिति । भोक्तृप्रत्या-
सन्नेरविशेषात् किञ्चिच्छरीरं कश्चिदेव भोगं जनयतीति प्रति-
नियतभोगान्यथानुपपत्त्या प्रतिनियतभोक्तृकर्मापार्जितत्वं शरीरा-
हावभुपेयमित्यर्थः । विशिष्टैरित्यभुपगमवादः । असाधारण इति ।
प्रतिनियतभोगजनकइत्यर्थः । विपर्ययेति । भूतधर्मस्य नीलादे-
रालादादर्शनादित्यर्थः । द्वित्वादीति । यथा भूतधर्माऽपि द्वित्वा-
दि यथैवापेक्षावशात् जमितं तस्यैव भोगजनकं, तथा अपूर्वमपि
तद्धर्मः स्यादित्यर्थः । द्वित्वादेरप्यसाधारणत्वं नियतचेतनगुणोप-
ग्रहेणैवेत्याह । तस्यापीति । ननु भूतधर्मान्तरस्य साधारण्येऽप्यपूर्वं

* विशेषाभावात्,—इति श्री० ।

विपक्षे बाधकं किमिति चेत् कार्यकारणभावभङ्ग-
प्रसङ्गः । शरीरादीनां चेतनधर्मोपग्रहेणैव तद्धर्म-
जननोपसम्भवेः । तद्यथा । इच्छोपग्रहेण प्रयत्नो-
च्चानोपग्रहेणोच्छादयः तदुपग्रहेण*सुखादय इत्यादि ।
प्रकृतेऽपि चेतनगताएव बुद्ध्यादयोऽनियामकाः स्युरिति
चेत् । न, शरीरादेः प्राक् तेषामसत्त्वात् । तथाच

तद्धर्मसत्कार्यत्वमात्रेणैवासाधारणं स्यादित्यत आह । तथापीति ।
कार्यकारणभावमेवाह । शरीरादीनामिति । प्रकृतेऽपीति । यथा
शरीरादीनां चेतनगुणबुद्ध्यादिसहिताणां नियतभोजनेकत्वं, तथा
प्रकृतेऽपि तेषां तत्सहिताणामेव तज्जनकत्वमस्त्विति कृतमपूर्वोक्तार्थः ।
शरीरादेरिति । न शरीराद्युत्पत्तेः पूर्वं बुद्ध्यादिसम्भवदति तदे-
न्यचेतनगुणापूर्वसिद्धिरित्यर्थः । (१) देवदत्ताद्यशरीरं स्वाव्यवहितप्राक्षा-

* तद्धर्मोपग्रहेण,—इति श्लो० ।

(१) देवदत्ताद्येति द्वितीयशरीरादेराद्यशरीरजन्यबुद्ध्यादिजन्यत्वेनार्थान्तरं
स्यादित्याद्यपदम् । अन्यशरीरे बाधवारणाय यत्ते देवदत्तपदम् ।
जन्मान्तरबुद्धिजन्यत्वेनार्थान्तरवारणाय हत्वन्तम् । ईश्वरज्ञानादि-
जन्यत्वेन सिद्धसाधनवारणाय देवदत्तेति । सङ्ख्यादिजन्यत्वेनार्थान्तर-
वारणाय विशेषेति । मनसा व्यभिचारवारणाय सत्वन्तम् । अन्य-
शरीरादौ व्यभिचारवारणाय तदिति ।

निरतिशयाद्येतनाः साधारणानि भूतानीति न भुक्ति
नियमउपपद्यते । एतेन सांख्यमतमपास्तम् ।

एवं हि तत् । अकारणमकार्यः कूटस्थचैतन्यस्वरूपः

अवर्तिदेवदत्तसमवेतविशेषगुणजन्यं, कार्यत्वे सति तद्भोगसाधनत्वात् ।
(१)तन्निर्मितसम्बन्धवत् । घटादीनां पञ्चमत्वात् न तैर्व्यभिचारः । न च
संस्कारेणार्थान्तरं, (२)तस्य भोगजनकत्वेनाकल्पनात् । संस्कारान्यत्वेन
पञ्चविशेषणदेति भावः । ननु चेतने न भोगेनाप्यदृष्टं तस्य कूटस्थत्वात्,
किन्तु बुद्धाविति चेतनधर्मस्य नियामकत्वमयुक्तमिति सांख्यमतं दूष-
यति । एतेनेति । चेतनेऽपूर्वानाधाने साधारणविषयत्वप्रसङ्गेनेत्यर्थः ।

श्लिष्यद्वितैषितया तन्मतं प्रपञ्चयति । एवं हीति । अकारण-
मित्यनेन प्रकृतेर्भेदः । अकार्यइत्यनेन चरमपरिणतिघटादेर्भेदः ।
ननु बुद्ध्याद्यकारणत्वे तस्य तच्च मानाभावइत्यतश्चाह । कूटस्थेति ।
अकारणत्वादेव कूटस्थोऽनित्यधर्मानाश्रयः, कार्यत्वाभावाच्च स्वरू-
पतोनाश्रयः । अकारणत्वाच्च कार्यकारणयोस्तादाभ्यास्तदात्मतयाऽपि
न नाश्रयः । अतएवापूर्व्यं न तस्य गुणः । चैतन्यस्वरूपत्वमपि धर्म-

(१) तन्निर्मितेति तद्भोगसाधनेत्यपि प्रकृतम् ।

(२) तस्येति, यद्यप्येवमपि शरीरजनकत्वे विरोधाभावस्तथापि तद्वारा
भोगजनकत्वमाश्रित्येदमुक्तम् । यद्यपि धर्मिकल्पनात् इति न्यायेन
भोगजनकत्वमपि तस्यैव कल्पनात्, तथापि मानान्तरादप्यदृष्टसिद्धि-
वस्तुभेदेदमुक्तमित्येके । संस्कारान्यत्वं गुणविशेषव्यमित्येके ।

पुरुषः। आदिकारणं प्रकृतिरचेतना परिणामिनी। ततो
महदादिसर्गः। न हि चितिरेव विषयबन्धनस्वभावा,
अनिर्मेक्षप्रसङ्गात्। नापि प्रकृतिरेव तदीयस्वभावा,

धर्मिणोऽस्मादात्म्यात् कूटस्थत्वेन चैतन्येन निरूप्यतरति न तत्र
मानाभाव इत्यर्थः। बुद्धिगतचैतन्याभिमामान्यथाऽनुपपत्त्या तत्कल्प-
नादिति भावः। आत्मनोऽकारणत्वेऽपि सर्गमुपपादयति। आदौति।
आदिपदात् महदादिव्यवच्छेदः। तस्य प्रकृत्यनन्तरमुत्पादात्।
कारणमिति पुरुषव्यवच्छेदः। पुरुषाद्भेदक^(१)*माह। अचेतनेति।
तत्र हेतुमाह। परिणामिनीति।^(२)अनित्यधर्माश्रयस्तः^(३)कार्यधर्मा-
त्मतया नश्यति, ततोघटादिवदचेतनेत्यर्थः। तत इति। प्रकृतेर्मह-
त्तन्वमन्तःकरणं बुद्ध्याख्यम्। प्रकृतेर्महान् महतोऽहङ्कारस्तस्मात्पञ्चत-
न्मात्राण्येति सांख्याः। ननु किमर्थं महदादिसर्गोऽमन्तव्योऽनित्यचैतन्य-
मेव विषयप्रकाशस्वरूपमस्त्वित्यत आह। न हीति। चितिः पुरुष-
चैतन्यम्। विषयबन्धनं विषयावच्छेदः। चैतन्यविषयावच्छेदस्तेष्टानि-
ष्टोपलब्धिरूपस्य हेतुसापेक्षत्वे हेतोरिन्द्रियादेरङ्गीकारापत्तिः। निर-
पेक्षतया सर्वदा तस्य भावादनिर्मेक्षः। पुंसः स्यादित्यर्थः। तर्हि

* भेदकान्तर,—इति सो० ह० ।

† निरपेक्षत्वे,—इति समीचीनः पाठः ।

‡ स्वभावादनिर्मेक्षः,—इति पाठान्तरम् ।

(१) भेदकमिति। भेदकान्तरमित्यर्थः।

(२) अनित्येति यद्यपि सर्वमित्यतावादिनस्तस्य नानित्यं न वा कार्यं,
तथाप्याविर्भावतिरोभावौ उत्पादविनाशविति भावः।

(३) कार्यधर्मेति कार्यकारणयोस्तादात्म्यादिति भावः।

तथापि नित्यत्वेनानिर्माद्यप्रसङ्गात् । नापि घटादि-
रेवाहत्य तदोयः, दृष्टादृष्टत्वानुपपत्तेः । नापीन्द्रिय-
मात्रप्रणादिकया, व्यासङ्गायोगात् । नापीन्द्रियमनो-

प्रकृतिरेव साक्षाद्विषयबंधनस्वभावाऽस्त्वित्यतश्चाह । नापीति । प्रकृतेः
साक्षाद्विषयप्रकाशकस्वभावत्वे तस्याः सदातनत्वे पुनरप्यनिर्माद्यः पुंसः
स्यादित्यर्थः । ननु विषयस्यैव चैतन्यसम्बन्धित्वं स्वभावस्तथा च
विषयनाशे पुंसोमोचः स्यादित्यतश्चाह । नापीति । विषयस्य परम्परया
चैतन्यसम्बन्धित्वे* द्वारीभूतस्येन्द्रियादेरङ्गीकारापत्तिरिति साक्षात्
तदाद्यम् । तथाचेदं दृष्टमिदमदृष्टमिति न स्यात्, व्यवहितस्यापि
विषयस्य यावत्सत्त्वमवभासप्रसङ्गादित्यर्थः । नचिन्द्रियमात्रद्वारा
विषयस्तदोयः स्यात् किं मनःकल्पनयेत्यतश्चाह । नापीति । व्यासङ्गेति
इन्द्रियसम्बन्धेऽपि व्यासङ्गेन दर्शनाभावादित्यर्थः । ननु व्यासङ्गात्तुरो-
धात्मनःसंयुक्तेन्द्रियसम्बद्धविषयस्य चैतन्यावच्छेदकत्वमस्तु किमहङ्गा-
रेषेत्यतश्चाह । नापीति । यदौन्द्रियमनोभ्यामेव विषयाः सम्बन्ध-
न्ते, तदा ग्रथानोमरो यथा वराहोऽहमिदं प्रत्येमीति अभिमन्यते,
तथा नरोऽहमिदं प्रत्येमीति नरत्वेनाप्यात्मोपधानां स्यादसि चि तच्च
नरत्वं सञ्ज्ञितमस्ति चेन्द्रियमनसोरपि व्यापारोऽन्यथा^(१)ऽऽसौचन-

* सम्बन्धित्वभावत्वे,—इति ह० ।

† नरत्वेनाप्यधीपधानं,—इति ह० ।

(१) अन्यथेति व्यासङ्गं व्यापारइन्द्रियाणां विकल्पस्तु मनस इत्युप-
गमादिति भावः ।

द्वारा, स्वप्नदशायां वराहव्याघ्राद्यभिमानिनानरस्यापि
नरत्वेनात्मोपधानायोगात्* । नाप्यहङ्कारपर्यन्तव्या-
पारेण, सुषुप्त्यवस्थायां तद्वापारविरमेऽपि श्वासप्रय-
त्नसन्तानावस्थानात् । तद्यदेतास्ववस्थासु संस्थापा-
रमेकमनुवर्तते, यदाश्रया चानुभववासना, तदन्तः-
करणमुपारूढेऽर्थः पुरुषस्योपधानीभवति । भेदा-

विकल्पयोरनुत्पादप्रसङ्गइति तद्विभोऽहंकारोनियतविषयाभिमान-
व्यापारोमन्तव्य इत्यर्थः । बुद्धितत्त्वं साधयति । नापीति । पूर्वेषां
व्यापाराभावेऽपि यद्वापारादुच्छ्वासादि तद्बुद्धितत्त्वं कल्पयित्यर्थः ।
उपसंहरति तद्यदिति । अवस्थासु जाग्रत्स्वप्नसुषुप्तिषु अनुभवरूपा
वासना भंस्कारोऽनुभववासना सांख्यैस्तथाऽङ्गीकारात् । तदन्तः-
करणमिति । तस्मिन्नन्तःकरणे बुद्धिरूपे अर्थौघटादिरूपाकूढो-
ज्ज्ञानरूपतत्परिणामां विषयतया सम्बद्धः पुरुषस्यात्मनोपधानीभवति ।
उपधायकोव्यवधायकः स्वरूपतिरोधायकइति यावत् । यत्सत्त्वा-
सत्त्वाभ्यां पुरुषस्य संसारापवर्गौ व्यवह्रियेते इत्यर्थः । तर्हि कर्ता
चेतन इति क्वचित्चैतन्ययोः कथं सामानाधिकरण्यानुभवइत्यत-

* नरत्वेनार्थोपधानाभावात्,—इति श्री० ।

† साधयामङ्गीकारात्,—इति सो० ।

‡ ज्ञानरूपतापरिणाम,—इति सो० ।

ग्रहाच्च निष्क्रियेऽपि तस्मिन् पुरुषे कर्तृत्वाभिमानस्त-
स्मिन्नचेतनेऽपि चेतनाभिमानः । तत्रैव कर्मवासना ।
पुरुषस्तु पुष्करपलाशवन्निर्लेपः । आलोचनं व्यापार-
इन्द्रियाणां, विकल्पस्तु मनसः, अभिमानोऽहङ्कारस्य,
कृत्यध्वसायो बुद्धेः । सा हि बुद्धिरंशयवती, पुरुषो-
परागोविषयोपरागोव्यापारावेश्चेत्यंशाः । भवति हि

आह । भेदायहाच्चेति । निष्क्रियेऽकर्त्तरि । तस्मिन् बुद्धितत्त्वे । बुद्धि-
पुरुषयोर्भेदायहाच्चेतन्यकृत्यभिमानौ । यथा भवतां गौरोऽहं सुखी-
त्यर्थः । कर्मवासना कर्मजनितमपूर्वम् । ननु पुरुषधर्मएव किञ्चा-
पूर्वमित्यतआह । पुरुषस्त्विति । नापूर्वतत्फलाभ्यां स्थित्ये कौट-
ल्यादिभूतेरित्यर्थः । इन्द्रियादीनां मिथोभेदकमसाधारणं व्यापा-
रमाह । आलोचनमिति । निर्विकल्पकमित्यर्थः । ननु बुद्धेः
कृत्यध्वसायो न व्यापारः, कृतिविषयस्य घटादेर्जडायां बुद्धौ
प्रतिभासासम्भवात् । न च कर्त्तव्येन घटादिना सम्बन्धान्तरमस्ति ।
न चासम्बन्धे करोमीत्यादिव्यवसायोऽतिप्रसङ्गादित्यतआह । सा
हीति । चेतनोपरागवशेन जडायां अपि बुद्धेरिन्द्रियप्रणासिकया
परिणतिभेदएव ज्ञानरूपः कर्त्तव्येन घटादिना सम्बन्धइत्यर्थः ।
पुरुषेति । बुद्धिचेतनयोर्भेदायहादेकत्वाभिमानः पुरुषोपरागः ।
नीलेन्द्रियसन्निकर्षास्त्रीसाकारज्ञानरूपपरिणतिभेदोत्पादः पारमा-
र्थिकोविषयोपरागस्ताभ्यां कर्त्तव्यविषयस्य प्रतिभासात्तज्जन्यः करो-

मयेदं कर्तव्यमिति । तच्च मयेति चेतनोपरागो दर्पण-
स्येव मुखोपरागोभेदाग्रहादतात्त्विकः । इदमिति वि-
षयोपरागद्वन्द्वियप्रणाडिकया परिणतिभेदोदर्पणस्येव
निःश्वासाभिहतस्य मलिनिमा पारमार्थिकः । एतदु-
भयायत्तोव्यापारावेशोऽपि । तत्रैवंरूपव्यापारलक्षणा-
याबुद्धेर्विषयोपरागलक्षणं ज्ञानम् । तेन सह यः
पुरुषोपरागस्यातात्त्विकस्य संबन्धोदर्पणप्रतिविम्बितस्य
मुखस्येव मलिनिमा, सोपलम्बिरिति । तदेवमष्टावपि
धर्माद्योभावाबुद्धेरेव, तत्सामानाधिकरण्येनाध्यव-
सीयमानत्वात् । न च बुद्धिरेव स्वभावतश्चेतनेति युक्तं,

मीत्यध्यवसायोव्यापारावेश इत्यर्थः । दर्पणस्येवेति । दर्पणप्राया
बुद्धिः । बुद्धितोज्ञानोपलम्बोर्भेदमाह । तत्रैवमिति । विषयो-
परागोविषयेन्द्रियसम्बन्धे बुद्धेर्विषयाकारः परिणतिभेदोऽयं घट-
इत्यादिः । तेनेति । तेन ज्ञानेन* चेतनोऽइमिदं जानामौत्वेषमाका-
रोबुद्धावारोपितस्य चैतन्यस्य यः सम्बन्धोऽतात्त्विकः सोऽयमुपलम्बि-
रित्यर्थः । एवं व्यवस्थिते सिद्धमर्थमाह । तदेवमिति । ज्ञानवत्मुख-
दुःखेष्वद्वेषप्रयत्नधर्माधर्मा अपि बुद्धेरेवेत्यर्थः । संस्कारस्य साङ्गै-
रनभ्युपगमात् ज्ञानस्यैव स्रतिहेतोरनभिव्यक्तयाऽनुवृत्तेरिति स
नोक्तः । तत्सामानाधिकरण्येनेति । इति सामानाधिकरण्येनेत्यर्थः ।

* ज्ञानेन सह,—इति सो० ।

परिणामित्वात् । पुरुषस्य तु क्लृप्तस्थनित्यत्वादिति ।
तदेतदपि प्रागेव निरस्तम् । तथाहि ।

कर्तृधर्मानियन्तारश्चेतिता च स एव नः ।

अन्यन्नाऽनपवर्गः स्यादसंसारोऽथवा ध्रुवः ॥ १४ ॥

कृतिसामानाधिकरथ्यव्यवस्थितास्तावद्धर्माद्योनि-
यामकाइति व्यवस्थितम् । चेतनोऽपि कर्त्तव्य, कृति-
चैतन्ययोः सामानाधिकरथ्येनानुभवात् । नायं धर्मो-
न्नाधकाभावात् । परिणामित्वाद्घटवदिति वाधकमि-
ति चेत् । न, कर्तृत्वेऽपि समानत्वात् । तथाच कृति-

यद्यप्यदृष्टस्यायोग्यतया तत्सामानाधिकरथ्यं न प्रत्यक्षं, तथापि धा-
र्मिकोऽहमित्यनुभवसायादुपनीतस्य प्रत्यक्षलमिति भावः । परिणा-
मित्वादिति । अनित्यधर्माश्रयत्वादित्यर्थः ।

कर्तृधर्मा इति । यत्र कृतिसादृष्टस्य तत्रैव भोगजनकत्वमित्य-
थाविवादे कृत्याश्रय एव चेतनः, तद्विषये तत्र मानाभावादित्यर्थः ।
अन्यथेति । बुद्धेर्नित्यत्वे मोक्षाभावः, आत्मनोबुद्ध्युपधानस्यैव संसार-
त्वात् । अनित्यत्वे च तदुत्पत्तेः पूर्वं प्रकृतेः साधारणान्नियामका-
भावेन संसाराभाव इत्यर्थः । ननु कर्तृबुद्धितत्त्वस्य धर्मानियन्तार-
इति सांख्यभिमतमेव इत्यतश्चाह । चेतनोऽपीति । चेतनोऽहं
करोमीत्यनुभवादित्यर्थः । कर्तृत्वेऽपीति । बुद्धिर्न कृत्याश्रयः
परिणामित्वात् घटादिवदित्यपि सादित्यर्थः । भाविकी साभा-

रपि स्वाभाविकी* महतो न स्यात् । दृष्टत्वादयमदोष-
इति चेत्, तुल्यम् । अचेतनकार्यत्वं बाधकं, कार्यकार-
रणयोस्तदा स्यादिति चेत् । न, असिद्धेः । न हि कर्तुः
कार्यत्वे प्रमाणमस्ति । प्रत्युत “वीतरागजन्मादर्श-
नात् (न्या० ३अ० १आ० २५सू०)”^(१) इति न्याया-

विकी । यदि ज्ञानाश्रयस्य कृत्याश्रयत्वेनानुभवात्तदाधात्मानु-
मानं, तदा चेतनोऽदृक्करोमीत्यनुभवादाधस्तस्य इति शंकोत्तरा-
भ्यामाह । दृष्टत्वादिति । अचेतनायाः प्रकृतेः कार्यं बुद्धितत्त्वं,
कार्यकारणयोश्च तादात्म्यमिति चैतन्ये तस्य बाधकमित्याह । अचेत-
नेति । प्रत्युतेति । जातमात्रस्य स्मरणे प्रवृत्तीरागजनकोट्टसाधनता-

* भाविकी,—इति प्रकाशसम्मतः पाठः ।

(१) [वीतरागजन्मादर्शनादिति न्यायसूत्रम् । अनेन सूत्रेणात्मगोणित्वत्वं
अनादिशरीरयोगश्च साधितम् । वीतरागस्य रागशून्यस्य जन्मा-
दर्शनात् रागानुविद्धस्यैव जन्मदर्शनादिति यावत् । अयमर्थः ।
सर्वोऽपि जन्तुः रागयुक्त एव जायते । रागश्च पूर्वानुभूतविषयानु-
चिन्तनं विना न सम्भवति । पूर्वानुभवश्च जातमात्रस्यैऽपि न
सम्भवति । तस्मादगत्या जन्मान्तरीयः पूर्वानुभावोवाच्यः । तस्मा-
दयमात्मा पूर्वशरीरानुभूतान् विषयान् स्मरन् तेषु रण्यते ।
पूर्वजन्ममपि पूर्वतरशरीरानुभूतान्, पूर्वतरजन्मनि पूर्वतरम-
शरीरानुभूतामित्यनादिरयमात्मा, अनादिश्चास्य शरीरेण योगः ।]

दनादितैव सिद्ध्यति । यद्यच्च कार्यं रूपं दृश्यते तस्य तस्य कारणात्मकत्वे रागादयोऽपि प्रकृतौ स्वीकर्त्तव्याः स्युः । तथाच सैव बुद्धिर्न प्रकृतिः, भावाष्टक-सम्पन्नत्वात् । स्थूलतामपहाय सूक्ष्मतया ते तच्च सन्तीति चेत्, चैतन्यमपि तथा भविष्यति । तथाप्यसिद्धो-हेतुः, तथा सति घटादीनामपि चैतन्यप्रसङ्गस्तादा-ख्यादिति चेत् । रागादिमन्त्रप्रसङ्गोऽपि दुर्वारः । सौ-क्ष्म्यञ्च समानमिति । तस्मात्, यज्जातीयात् कारणात् यज्जातीयं कार्यं दृश्यते, तथाभूतान्तथाभूतमाचमनु-मातव्यं, न तु यावद्बर्त्मकं कारणं तावद्बर्त्मकं कार्यं

ज्ञानाधीनेति तदनुमानार्थं जन्मान्तरानुभूतव्याप्तिस्मरणभावभ्यक्त-मेवं तत्पूर्वजन्मनौत्यनादित्यर्थः । यद्यदिति । यथा प्रकृतौ रागा-द्यभावेऽपि तत्कार्यबुद्धौ रागादिस्तथा प्रकृतेरचैतन्येऽपि सा चेतना स्यादित्यर्थः । तथाचेति । प्रकृतौ रागादिस्वीकारे तद्विषयबुद्धि-तत्त्वएव मानाभावात् इत्यर्थः । तथेति । प्रकृतावपि सूक्ष्मं चैत-न्यमित्यर्थः । अचिद्बुद्धेति । अचेतनकार्यत्वादित्यत्र विशेषणचिद्बु-दित्यर्थः ।

तथा सतीति । बुद्धेश्चैतन्ये तच्चन्यघटादेरपि तत्स्यादित्यर्थः । रागादौति । घटादेरागादिमदुद्धिजन्यत्वादित्यर्थः । सौक्ष्म्यं चेति । घटादौ रागादेरिव चैतन्यस्यापि सूक्ष्मत्वादित्यर्थः ।

व्यभिचारादिति किमनेनाप्रस्तुतेन ? यदि च बुद्धि-
निर्त्या, अनिर्मेक्षप्रसङ्गः, पुंसः सर्वदा सोपाधित्वे स्वरू-
पेणानवस्थानात् । अथ विलीयते, ततो नानादेर्विलय-
इत्यादिमन्वे तदनुत्पत्तिदशायां कोनियन्ता ? प्रकृतेः
साधारण्यात् । तथा चासंसारः । पूर्वपूर्वबुद्धिवासनाऽ-
नुवृत्तेः साधारण्येऽप्यसाधारणीति चेत् । बुद्धिनिवृत्ता-
वपि तद्धर्मवासनाऽनुवृत्तिरित्यपदर्शनम् । सौक्ष्म्यान्न
दोष इति चेत् । मुक्तावपि पुनः प्रवृत्तिप्रसङ्गः । निर-

पुंसः सर्वदेति । पुरुषस्य निरुपाध्यवस्थानात्मको मोक्षो न स्यात्,
बुद्धेर्नित्यत्वेन सदा तदुपधानादित्यर्थः । अथेति । बुद्धेरनुत्पन्नाया न
ध्वंस इति तदुत्पत्तिकाले* नियामकाभावाच्चियतबुद्ध्युत्पादएव न
स्यादिति न संसारइत्यर्थः । ननु, प्रकृतेः साधारण्येऽपि पूर्वप्रध्वस्त-
बुद्धिर्वासनायोगादसाधारणी नियामिका स्यादित्याह । पूर्विति ।
सांख्यमते धर्मधर्मिणोरभेदादस्माकं चाश्रयमाश्रयस्य कार्यनाशकत्वाद्बु-
द्धिर्नाशेऽपि न धर्मावस्थानमित्याह । बुद्धीति । सौक्ष्म्यादिति । सूक्ष्म-
बुद्धिरनुवर्ततएवेति न तन्माश्र इत्यर्थः । मुक्तावपीति । बुद्धेः सूक्ष्माया
अनुवृत्तेः संसारापत्तिरित्यर्थः । यावत्संसारं विलीनायाश्चपि बुद्धे-
र्वासनाऽनुवृत्तिलक्षणोऽधिकारोऽस्ति, मुक्तौ तु सोऽपि नास्तीति

* तदनुत्पत्तिकाले,—इति।ह० ।

† बुद्धिवासना,—इति सो० ।

धिकारत्वाच्चैवमिति चेत् । तर्हि साधिकारा प्रसुप्तस्व-
भावा बुद्धिरेव प्रकृतिरस्तु, कृतमन्तरा प्रकृत्यङ्कार-
मनःशब्दानामर्थान्तरकल्पनया ? सैव हि तत्तद्वाच-
हारगोचरा* तेन तेन शब्देन व्यपदिश्यते शारीरवायु-
वदित्यागमोऽपि सङ्गच्छते इत्यतोऽपि हेतुरसिद्धः ।

न पुनः संसारइत्याह । निरधिकारित्वादिति । यद्येवं, तदा
संसारिदृशायां साधिकारा मुक्तौ तु प्रसुप्तस्वभावा प्रवृत्त्यजनिता
बुद्धिरेव ज्ञानाद्याश्रयभूता प्रकृतिपदवाच्याऽस्तु कृतं प्रकृत्याद्यर्था-
न्तराकल्पनयेत्याह । तर्हीति । एवं सति प्रकृत्यादिप्रतिपादक-
भागमं सङ्गमयति । सैव हीति । तत्तद्वापारयोगादादिकारणत्वा-
भिमानकारणत्वादियोगात्तेन तेन प्रकृत्यादिशब्देन बुद्धिरेकैवोच्यते
इत्यर्थः । शारीरेति । यथैकएव शारीरोवायुर्हृद्वाधोगत्यादि-
योगात् प्राणपानसमानादिशब्दवाच्य इत्यर्थः । अतोऽप्येति ।
(१)पूर्वं नित्यत्वेनाचेतनकार्यत्वमसिद्धमुक्तमधुना तु बुद्धिरेव प्रकृति-

* तत्तद्वापारयोगात्,— इति प्रकाशसम्मतः पाठः । मूलप्रकरणेषु दृष्ट-
यव तु पाठोमुखे निवेशितः ।

† प्रकृत्याद्यर्थांतर,—इति सो० ।

(१) पूर्वं नित्यत्वेनेति यद्यप्यचेतनकार्यत्वादित्यत्र विशेषणसिद्धिरिति
आख्यानात् कार्यत्वासिद्धिर्नोक्ता, तथाप्यसिद्धिरित्यादिमूलेन कार्य-
त्वासिद्धेरप्युक्तत्वात्तदभिप्रायेणेदं मन्तव्यम् ।

अधिकारनिवृत्त्या बुद्धेरप्रवृत्तिरपवर्गः, वासनायोग-
श्चाधिकारः, ततः संसारः । धर्मधर्मिणोरत्यन्तभेदे
च कौटस्थ्यविरोधः, भेदश्च विरुद्धधर्माध्यासलक्ष्यो-
घटपटादिवत् प्रत्यक्षसिद्धः । न च सामानाधिकरण्या-

पदवाच्येति प्रकृतिकार्यत्वं बुद्धेरसिद्धमित्युच्यते इत्यर्थः । एवं
सत्येकस्य क्रमेण संसारापवर्गौ सांख्यमतेन समञ्जसयति । अधिका-
रेति । वासना धर्माधर्मौ । ननु, बुद्धेस्त्वेतन्चे चेतनकौटस्थ्यश्रुति-
विरोधरत्यतश्चाह । धर्मति । कौटस्थ्यं हि नित्यत्वं, तच्च
धर्मस्योत्पादविनाशेऽपि न धर्मिणस्तावित्यविरुद्धः, अभेदे हि धर्म-
धर्मिणोस्तद्विरोधः, स च नास्त्वेवेत्यर्थः । कथं नास्तीत्यतश्चाह ।
भेदश्चेति । अहं जानाम्यहमज्ञासिधमहं ज्ञास्यामीत्यनुभवाज्ज्ञा-
नातीतत्वादिपदेऽपि अहमास्पदस्यावाधितप्रत्यक्षेण स्वर्यानुभवा-
दित्यर्थः । ननु, धर्मधर्मिणोरत्यन्तभेदोऽसिद्धः, नीलः पट इति
सामानाधिकरण्यबुद्धिरितिभिन्नाभिन्नाभ्यां व्यावर्तमाना धर्मधर्मिणो-
र्भेदाभेदौ साधयति । अन्योन्याभावत्वमव्याप्यवृत्तिवृत्ति (१)सदातना-
भावमाचष्टित्वात्, अत्यन्ताभावत्ववदित्यनुमानमप्युच्येतश्चाह न

(१) सदातनाभावमाचष्टित्तिधर्मत्वादिति ननु घटात्यन्ताभावत्वादौ अमि-
त्तारः, मात्रपदस्य अर्थः; प्रमेयत्वादावपि साध्यसत्त्वात् । न च मात्र-
पदं न अथच्छेदार्थकं किन्तु यावदर्थकं, अतएव नोक्त्यभिप्रायोऽपीति
वाच्यं, सख्यवृत्तान्तासिद्धोरपत्तेः । अन्योन्याभावस्यात्यन्ताभावे

द्भेदेऽपि; तच्च समानशब्दवाच्यत्वम्, एकज्ञानगोचरत्वम्, एकाधिकरणत्वम्, आधाराधेयभावः, विशेष्यत्वं, संबन्धमात्रं वा, भेदएव भेदेऽपि चोपपद्यमानं नाभेदं स्पृशतीति सर्वमवदातम् ।

चेति । आद्यं द्वयं सामानाधिकरण्यं भेदेऽपि, अन्यत्रयं भेदएव, सम्बन्धमात्रमपि यद्येककारणकत्वादि* तदा भेदेऽपि, नोपेक्षेदएव उपपद्यतइति नाभेदस्ततः सिद्धतीत्यर्थः । अथ नौस्रपटयोरभेदबुद्धिरेव सामानाधिकरण्यधीस्तदाऽसिद्धिः, नौस्रः पट इति प्रतीत्या तयोः संबन्धस्यैव विषयीकरणात् । अन्यथा नौस्रिमा पटा इत्यपि बुद्ध्यापत्तिः । शब्दप्रयोगस्यापि मतुङ्घोपादभेदोपचारादोपपत्तेः । वस्तुतोविदुःश्लयोरेकत्र भावाभावावच्छेदभेदेनैव प्रतीयेते, न चात्र सोऽस्ति । अनुमानमप्यनुकूलतर्काभावेन व्याघातरूपप्रतिकूलतर्केण च प्रतिष्ठतमिति संक्षेपः ।

* सम्बन्धमात्रमपि अनियतैककारणकत्वादि यदि,—इति सो० ।

† नौस्रं पट,—इति सो० ।

ऽत्यन्ताभावस्यान्योन्याभावेऽवृत्तेः । सदातनेत्यपि अर्थं स्वरूपयोग्य-प्रागभावध्वंसयोरप्यव्याप्यवृत्तित्वेन प्रागभावप्रध्वंसत्वयोरपि साध्य-सत्त्वादिति चेत् । मैवम् । सदातनाभाववृत्त्वभावविभाजकोपाधित्वा-दिति विवक्षितत्वात् । नचैवमपि दृष्टान्तासिद्धिः, चतुर्जा अभाव-विभागस्य स पुनश्चतुर्ज्ञेयत्वेन करणात् । संयोगप्रागभावादेश्चाप्य-वृत्तित्वाभ्युपगमेन सदातनपरं, तदनभ्युपगमे त्वनादेशमेवेति तत्त्वम् ।

स्यादेतत् । नित्यविभुभोक्तृसङ्गावे सर्वमेतद्देवं स्यात् ।
सएव कुतः, भूतानामेव चेतनत्वात् । कार्याकारपरि-
णतानि भूतानि तथा, अन्वयव्यतिरेकाभ्यां तयोप-
ख्येः । कर्मज्ञानवासने तु सर्वत्र प्रतिभूतनियते
अनुवर्तिष्येते, यतो भोगप्रतिसन्धाननियम इति चेत् ।
उच्यते ।

नान्यदृष्टं स्मरत्यन्धोऽनैकं भूतमपक्रमात् ।

स्यादेतदिति । भूतचेतन्येऽपि प्रकृतसिद्धौ नित्यविभुभोक्तृ-
निरासपरेयं शङ्केति । अथैवं घटादिरपि चेतनः स्यादित्यत-
आह । कायेति । अन्वयेति । अन्वयव्यतिरेकाभ्यां शरीरस्य ज्ञान-
हेतुत्वे सिद्धे समवायिकारणमपि तदेव कल्प्यते, तदन्यस्मिन् माना-
भावात् गौरोऽहं जानामीत्यनुभवाच्चेति भावः । ननु शरीरस्या-
नुभविष्यत्वे कर्तृत्वे च तस्मादादन्यस्य भोक्तृत्वे प्रतिसंधादत्वे चाति-
प्रसङ्ग इत्यत आह । कर्मज्ञानेति । कर्मज्ञानाभ्यां जनिते वासने
अदृष्टसंस्कारौ । यत इति । यत्कायसन्ताने* कर्म, तत्कायसन्ताने
भोगोयत्कायसन्तानेऽनुभवस्तत्कायसन्ताने स्मृतिरित्यर्थः । नान्यदृष्ट-
मिति । एवं बालशरीरेणानुभूतस्य युवशरीरेण स्मरणं न स्यात्,
तयोर्भेदात्, अन्यानुभूतस्यान्येन स्मरणे अतिप्रसङ्गात् । न च बाल-
यौवनयोरेकं भूतं शरीरं, अपक्रमादिगम्यरां स्वभावत्वात् । न चा-

* कार्यसन्ताने,—इति ६० । एवं परत्र ।

† विषयज्ञान,—इति ६० ।

वासनासंक्रमोनास्ति न च गत्यन्तरं स्थिरे ॥१५॥
 न हि भूतानां समुदायपर्यवसितं चैतन्यं, प्रति-
 दिनं तस्यान्यत्वे पूर्वपूर्वदिवसानुभूतस्यास्मरणप्रसङ्गात् ।
 नापि प्रत्येकपर्यवसितं, करचरणाद्यवयवापाये तद्-
 नुभूतस्य स्मरणायोगात् । नापि मृगमद्वासनेव
 वस्त्रादिषु संसर्गादन्यवासनाऽन्यत्र संक्रामति, माषाऽ-

न्यवासनाऽन्यत्र संक्रामति, अतिप्रसङ्गादित्यर्थः । ननुपादानवा-
 सनाया उपादेये संक्रमः स्यादित्यत आह । न चेति । (१) स्थिरपक्षे
 परमाणूनामनुपादेयत्वात् (२) विच्छिन्नकरादीनां खण्डावयविनम्रत्यनु-
 पादानत्वादित्यर्थः । प्रतिदिनमिति । आहारपरिणतिविशेषश्च
 तद्वेतोरन्यान्यत्वादित्यर्थः । ननु करे मे सुखं पादे मे दुःखमि-
 त्यनुभवात् अनुभवव्यधिकरणस्य सुखादेरनुभुपगमात् कराद्येवा-
 नुभविविद्वत् स्यादित्यत आह । नापीति । कराद्यपाये तदनुभूता-
 स्मरणापातादित्यर्थः । माषेति । माद्वगर्भस्यथोर्भिधः संसर्गादि-
 त्यर्थः । ननु उपादानं यदनुभविविद्वत् तदासना तदुपादेये संक्राम-
 तीति करादिवासना तदपगमे तदुपादेये संक्रामति, न च माद्व-

(१) स्थिरपक्ष इति क्षणिकतापक्षे वाक्ययुवशरीरयोः परमाणुपुञ्जात्मक-
 तथा उपादानोपादेयभावे तदासनासंक्रमः स्यात् स्थिरपक्षे तद-
 भावान्न स्यादित्यर्थः ।

(२) विच्छिन्नेति तथाच तदासनासंक्रामाभावात्तदनुभूतं खण्डशरीरेण न
 संसर्गितेत्यर्थः ।

नुभूतस्य गर्भस्थेन भ्रूणेन स्मरणप्रसङ्गात् । न चोपा-
दानोपादेयभावनियमोगतिः, स्थिरपक्षे परमाणूनां
तदभावात्, खण्डावयविनं प्रति च विच्छिन्नानामनु-
पादानत्वात्, पूर्वसिद्धस्य चावयविनो विनाशात् ।
अस्तु तर्हि क्षणभङ्गः ।

भ्रूणयोस्तथात्वमित्यत आह । न चेति । खण्डेति अवस्थितावयवसंघो-
गेभ्यएव खण्डावयव्युत्पादादित्यर्थः । न च परमाणूनामेव चैतन्यं,
तद्गुणानामतीन्द्रियत्वेन ज्ञानादेरप्यतीन्द्रियत्वापत्तेः । शरीरान्वया-
देश्च कारणत्वमात्रं सिध्यति, न समवायिकारणत्वम् । तदेवं विपक्षबाध-
कात् शरीरं न चेतनम्, भूतत्वात्, घटवदित्यर्थः । अस्त्विति । तच्च पूर्वी-
त्तरशरीरघोरुपादानोपादेयभावात् वासनासंक्रमात् प्रतिसन्धाननि-
यम उपपद्यत इति भावः । क्षणिकत्वे विप्रतिपत्तिः । (१)सत्त्वोत्पत्त्यव्यव-
हितोत्तरकाण्डवृत्तिध्वंसप्रतियोगि न वा? तत्र स्वैर्ये प्रसङ्गविपर्ययाभ्या-
मर्थक्रियाव्यापक^(२)क्रमयौगपद्याभावात्तदभावेऽर्थक्रियाकारित्वरूपस-
त्त्वानुपपत्तौ, यत् सत् तत् क्षणिकं तथा घटः, संस्र विवादाप्यदीभूतः
शब्दादिरिति पराभिप्रेतं मानम् । ननु क्षणभङ्गे पूर्वक्षणिकभावादपि-

- (१) सदिति न चान्यशब्दांश्चेत् सिद्धसाधनमन्यथा साध्याप्रसिद्धेरिति
वाच्यं । सत्त्वावच्छेदेन साध्यसिद्धेर्बहुरेक्यत्वात् ।
(२) अर्थक्रियाव्यापकेति यद्यपि क्रमयौगपद्ययोः प्रत्येकं मिलिततया वा
नार्थक्रियाव्यापकत्वं, तथापि तदन्यतरत्वेन व्यापकत्वं, अर्थक्रिया-
कारिणि क्रमकारित्वयुगपत्कारित्वान्यतरनियमादिति बोध्यम् ।

न सातिशयोऽप्यतिरिच्यते, किन्तु सैसादृश्यतिर-
स्कृतत्वाद्वागेव न विकल्प्यते; कार्यदर्शनादध्यवसी-
यते अन्त्यातिशयवत् । तथा च भूतान्येव तथा
तथोत्पद्यन्ते, यथा यथा प्रतिसन्धाननियमादयोऽप्यु-
पपद्यन्ते । श्लथिकत्वसिद्धावेवमेतत्, तदेव त्वन्यत्र वि-
स्तरेण प्रतिषिद्धम् । अपि च,

मोभावः सातिशयोजायते यतः कार्योत्पादः, सहकारिसहितस्यैव तद्धे-
तुले चणभङ्गानुपपत्तेः । तथा च सातिशयव्यक्त्युत्पादोऽद्यते । न चैव-
मिति न तत् सिद्धिरित्यतश्चाह न चेति । (१) अतिरिच्यते विविच्य न
गृह्यते । असमर्थस्वभावादित्यर्थः । किं लिति । सादृश्यवशात्तथाभू-
तोऽपि न तथात्वेनापाततो (२) निश्चीयत इत्यर्थः । (३) तत्किमनिस्यएव,
नेत्याह । कार्येति । स्वैर्यं सहकार्येपेक्षाऽनुपपत्तेः पूर्व्यापरकाशयोः कार्य-
दर्शनादर्शनाभ्यामतिशयोऽवशीयत इत्यर्थः । अन्त्यातिशयः सामथी ।
सामथीवत् कार्यैकसमधिगम्यत्वात् नानुपलभभाषेण निराक्रियत-
इति भावः । प्रकृतेन सङ्गमयति । तथाचेति ।

(१) अतिरिच्यत इत्यस्यैव विविच्य न गृह्यत इत्यर्थः । तत्र न चेति सम्बन्धे
विविच्य गृह्यत इति शय इत्यर्थपर्यवसाने सातिशयव्यक्त्युत्पादो-
गृह्यतेत्यत्रेष्टापत्तिरिति भावः ।

(२) अपातत इति निश्चायकाभावादिति भावः ।

(३) सादृश्यस्याप्येऽपि सत्त्वानिश्चायकाभावसुख्य इत्याशयेनाह तत्कि-
मिति ।

न वैजात्यं विना तस्यान्न तस्मिन्ननुमा भवेत् ।
 विना तेन न तत्सिद्धिर्नाध्यक्षं निश्चयं विना ॥१६॥
 न हि करणाकरणयोस्तज्जातीयस्य सतः सहकारि-
 साभासाभौ तन्त्रमित्यभ्युपगमे क्षणिकत्वसिद्धिः । तथै-
 कव्यक्तावप्यविरोधात् । तद्वा तादृग्वेति न कश्चिद्विशेष-

न वैजात्यमिति । असमर्थव्यावृत्तकुर्वद्रूपत्वं विना न तत् क्षणिक-
 कत्वम्, अन्यथा समर्थस्यैव सतः कार्यजननाजननयोः सहकारि-
 साहित्यतद्भावाभ्यामेवोपपत्तेः । वैजात्ये च सति काव्यनुमितिर्भ-
 स्यात् । उपस्थितं कारणगतरूपं परिहृत्यानुपलभ्यमानरूपान्तरेण
 कारणत्वे, कार्येऽप्युपस्थितरूपमपहायानुपलभ्यमानरूपान्तरेण कार्य-
 त्वग्रंकया कार्यकारणभावाग्रहात् । तेन चानुमानेन विना न
 तत्सिद्धिः, क्षणिकत्वसिद्धिरित्यर्थः । न च प्रत्यक्षादेव क्षणिक-
 त्वसिद्धिरित्याह । नाध्यक्षमिति । अर्थाच्चं निर्विकल्पकम् । निश्चयः
 सविकल्पकम् । क्षणिकत्वनिश्चयाभावात् तदुन्नेयं क्षणिकत्वनिर्विक-
 ल्पकमित्यर्थः^(१) । तज्जातीयस्येति पूर्वविशिष्टतज्जातीयस्यैवेत्यर्थः* ।
 तथैवेति । यैव पूर्वव्यक्तिः सहकारिवैधुर्यात्कायं माकार्षीत्सैव तत् प्राप्तौ

* पूर्वविशिष्टतज्जातीयस्यैत्यर्थः,—इति सो० ।

(१) [बौद्धमते निर्विकल्पकमेव प्रमाणं, न तु निश्चयापरनामधेयं सविक-
 ल्पकम् । तच्च निर्विकल्पकं सविकल्पकोद्भेयमिति सिद्धम् । प्रकृते
 च क्षणिकत्वनिश्चयाभावात् तदुन्नेयं क्षणिकत्वनिर्विकल्पकमप्यसम्भ-
 वीति भावः ।]

इति न्यायात् । ततस्तावनादृत्य वैजात्यमप्राणिकमेवा-
भ्युपेयम् । एवञ्च कारणावत् कार्येऽपि किञ्चित् वैजात्यं
स्यात् यस्य कारणापेक्षा, न तु दृष्टजातीयस्येति शङ्क-
या न तदुत्पत्तिसिद्धिः । दृष्टजातीयमाकस्मिकं स्या-
दिति चेन्न, तथापि किञ्चिदन्यदेव प्रयोजकं भविष्य-
तीत्यविरोधात् । न कार्यस्य विशेषस्तत्रयुक्ततयोप-
सृज्यते, नापि कार्यसामान्यस्यान्यत् प्रयोजकं दृश्यते
इति चेत् । तत् किं कारणास्य विशेषः स्वगतस्तत्रप्रयोज-

करोतीत्यत्र विरोधाभावादित्यर्थः । ननु दृष्टजातीयाऽपि व्यक्ति-
सादन्येवेत्यतश्चाह । तदेति । तत् यदेव पूर्वकाण्यदृष्टि तदेवोत्तर-
काण्यदृष्टि, तादृश्वैजात्यशून्यमन्यदित्यर्थः । ननु दृष्टजातीयस्य कारणं
विना भवतश्चाकस्मिकत्वं स्यात्, तथा च कादाचित्कलयाघात-
इत्यतश्चाह । दृष्टेति । कारणं विना कार्यस्योक्तदोषो न तु दृष्ट-
जातीयं विनेति तत्र कारणान्तरं स्यादित्याह । तथापीति । न
कार्यस्येति । कारणविशेषप्रयोज्यं कार्यस्य वैजात्यं, दृष्टजातीयस्य
च प्रयोजकान्तरं योग्यानुपसृज्यन्निवाधितमित्यर्थः । तत्किमिति ।
कुर्वद्रूपत्वमपि न कार्यं प्रति कारणतावच्छेदकं दृष्टं, न चोपस्थित-
कारणतावच्छेदकरूपस्य प्रयोज्यान्तरमिति (१)तदपि* तथेत्यर्थः ।

* एतदपि,—इति मकरन्दसम्मतः पाठः ।

(१) एतदपि तथेति कुर्वद्रूपत्वमपि योग्यानुपसृज्यन्निवाधितमित्यर्थः ।

कतयोपलब्धः, कारणसामान्यस्य वाऽन्यत् प्रयोञ्चान्तरं दृश्यते, यतो विवक्षितसिद्धिः स्यात् । शक्त्वा तूभयत्रापि सुखमेति । कार्यजन्माजन्माभ्यामुन्नीयते इति चेत् । न, सहकारिस्वाभावाभाभ्यामेवोपपत्तेः । उन्नीयतां वा, कार्येषु शक्नुष्यते निषेधकाभावात् । न हि धूमस्य विशेषं दहनप्रयोज्यं प्रतिषेधुं स्वभावानुपलब्धिः

(१) न चेष्टापत्तिः । (२) तेन रूपेणार्थक्रियारहितत्वात् तन्मते प्रामाणिकत्वं न स्यादित्यर्थः । अथ निश्चयेन नोच्यते अपि तु शक्नुते, तथाह । शक्त्वा त्विति । ननु न कारणवैजात्यं शक्नुते येन तत्कार्येऽपि वैजात्यशक्त्वा स्यात्, किं त्वनुमानसिद्धं, तथा हि, यदि यः प्रागजन्मकः स एवोत्तरकालमनुवर्तते तदा कथं ततः कार्यजन्म, जन्मकश्च वा तत्पूर्वं सत्त्वे कथं पूर्वमजन्ममिति कार्यजन्माजन्माभ्यां पूर्वीत्तरयोर्वैजात्यमनुमीयतइति शक्नुते । कार्येति । जन्माजन्मयोरन्यथाऽप्युपपत्तेर्नानुपलब्धमानवैजात्यानुमानमिति परिहरति । सहकारौति । निषेधकेति साधकस्यैव बाधकस्याप्यभावादित्यर्थः । नन्वनुपलब्धिरेव बाधिकेत्याह । न हीति । स्वभावानुपलब्धिर्योग्या-

(१) न चेष्टापत्तिरिति उपस्थितवीजत्वाद्येवाङ्गुरादिप्रयोजकमस्त्वित्यर्थः ।

(२) तेनेति वीजत्वादिनेत्यर्थः । तथाच तादृशेष्टापत्तौ तवापसिद्धान्तइति भावः । यद्वा कुर्वन्नूपत्वेनेत्यर्थः । तथा चानेन रूपेणार्थक्रियारहितत्वात्प्रथममावृत्तं तव कुर्वन्नूपत्वं प्रामाणिकं न स्यादिति भावः ।

ग्रभवति । कार्यैकनिश्चयस्य तदनुपलब्धेरेवानिश्चयोप-
पत्तेः । कार्यस्य चातीन्द्रियस्यापि सम्भवात् । अतएवा-
नुपलब्धान्तरमपि निरवकाशमिति । एवं, विधिरूप-
योर्व्यावृत्तिरूपयोर्वा जात्योर्विरोधे सति न समावेशः,

नुपलब्धिः, वैजात्यस्यायोग्यत्वादित्यर्थः । कार्यैकेति । सतोऽपि वैजा-
त्यस्य व्यञ्जकतत्कार्यानुपलब्धौ वाऽनुपलब्ध्युपपत्तेः, कार्यानुपलब्ध्या
हि कारणं न निश्चीयते न तु तदभावोनिश्चीयते व्यभिचारादिति
भावः । ननु धूमकार्यदर्शनेऽपि न धूमवैजात्यं दृश्यते इत्यत-
श्चाह । कार्यस्य चेति । धूमकार्यमैन्द्रियकमेवेत्यत्र नियामकाभावा-
दतीन्द्रियमपि तदस्तीति तत्रयोजकधर्मवैजात्यग्रहा स्यादित्यर्थः ।
अतएवेति । व्यापकानुपलब्धिरपि न तन्निषेधिकेत्यर्थः । उक्तग्रह्या
तदुत्पत्त्याद्यनिश्चयेन व्यापकत्वानिश्चयादिति भावः । वैजात्ये जा-
तिसङ्करं बाधकान्तरमाह । एवमिति । विधिरूपयोरिति स्वमते ।
व्यावृत्तिरूपयोरिति परमते । (१) विरोधः परस्परभावसद्वृत्तित्वम्* ।
कुर्वद्रूपत्वस्य शास्त्रित्वव्याप्यत्वे यववीजे तदभावः, व्यापकत्वे कुशूलस-
शास्त्रौ तदभावः स्यादिति परस्परव्यभिचारे तयोरेकत्र समा-

* परस्परभाववद्वृत्तित्वम्,—इति सो० ।

(१) ननु शास्त्रित्वकुर्वद्रूपत्वयोर्विरोधश्च नास्ति सामानाधिकरण्यादि-
कत आह विरोध इति ।

समाविष्टयोश्च परापरभावनियमः, अन्यूनानतिरिक्त-
वृत्तिजातिद्वयकल्पनायां प्रमाणाभावात् । व्यावर्त्य-

वेगोन स्यादित्यर्थः । अन्यूनेति । (१)पर्यायशब्दोच्छेदप्रसङ्गात् वाधका-
च्चेति भावः । प्रमाणाभावमेवाह व्यावर्त्येति । यथा वृक्षत्वशिग्रपालयो-
र्यावर्त्यभेदाद्विरोधः(२) एकस्य हि वृक्षमात्रं व्यावर्त्यमन्यस्य वृक्षविशे-
षोऽपि पनसादिर्न तथा बुद्धित्वज्ञानत्वयोर्यावर्त्यभेद इत्यर्थः ।

ननु समाविष्टयोर्जात्योर्न परापरभावनियमः, घटत्वसुवर्णत्वयो-
र्यभिचारात् । (३)न चोपष्टम्भकपार्थिवभागवृत्त्येव घटत्वं न सुवर्णवृ-
त्तीति वाच्यम् । एवमपि काष्ठपाषाणघटादावप्रतीकारात् । नापि
मार्दण्डेव घटे घटत्वं अन्यत्र तु तथाविधसंस्नानवत्त्वगुणयोगाङ्गीक्षो-
घटव्यवहारः, मुख्यत्वस्य विनियन्तुमशक्यत्वात् । अथ संस्नानवृत्त्येव
घटत्वं न द्रव्यवृत्तीति न तयोः समावेशः, (४)संस्नानं हि अवयव-

(१) पर्यायेति सर्वत्र प्रवृत्तिनिमित्तभेदसम्भवेनैकप्रवृत्तिनिमित्तकत्वा-
भावादिति भावः । अनुगतबुद्धिबलात्तेषु नियामकं सिद्ध्यावाप्तवा-
देकमेव सिद्ध्यतीति नान्यूनानतिरिक्तव्यक्तिकजातिद्वयस्वीकार इत्यपि
द्रष्टव्यम् ।

(२) विरोध इति । यद्यप्यत्र विरोधो न सामानाधिकरण्याभावो नापि
परस्परान्तात्मानाववद्वृत्तित्वं, तथोर्थाप्यव्यापकभावाभ्युपगमात्तथाप्य-
न्यूनानतिरिक्तव्यक्तित्वतिरिक्तत्वाभावएव स इह विवक्षित इति
बोध्यम् ।

(३) नचोपष्टम्भकेति समाविष्टत्वमेव नागयोरिति भावः ।

(४) ननु संस्नानवृत्तित्तेऽपि कथं न द्रव्यवृत्तित्वमेत आह संस्नानं हीति ।

भेदाभावेन विरोधानवकाशे भेदानुपपत्तेः ।

दृष्टिः संयोगएव । (१)युक्तं चैतत्, कथमन्यथा तस्मिन्नेव सुवर्णे तत्संज्ञानसत्त्वावस्थाभ्यां घटतदभावव्यवहार इति । तन्न । तच्चाप्यन्यतरकर्मजत्वादिना सङ्करप्रसङ्गात् । (२)गुणगतजातौ* न साङ्कर्यदोष इति मतस्त्रिर्विजमेव । अचाञ्चः । सुवर्णत्वादिव्याप्यं नानैव घटत्वम् । न चैवं सुवर्णादिघटेष्वनुगतव्यवहारो न स्यात्, घटत्वस्य प्रत्येकविज्ञानत्वेन व्यक्तिस्थानीयत्वादिति वाच्यम् । भिन्नजातीयघटेषु (१)तादृशासंज्ञानवत्त्वेनोपाधिना तथा व्यवहारात् । तर्हि संज्ञानवृत्तेवान्यतरकर्मजत्वादिव्याप्यं नानैव घटत्वमस्तु । तस्मान्नालस्यावश्यकस्थत्वात् । एतावता संज्ञानविशेषान्वयव्यतिरेकानुविधानमपि घटव्यवहारस्य सङ्गच्छतइति चेत् । न । महान् ग्रीष्मोघटश्चक्षतीति परिमाणरूप-

* गुणजातौ,—इति ह० । मकरन्दसम्मतश्चायं पाठः ।

† तादृक्,—इति ह० । मकरन्दसम्मतश्चायं पाठः ।

- (१) संज्ञानवृत्तित्वे युक्तिमाह युक्तचैतदिति ।
 (२) गुणजाताविति तदोषताप्रयोजकस्य बीजस्य तुल्यत्वादिति भावः ।
 (३) तादृगिति यद्यप्यवयवसंयोगात्मकसंज्ञानं नावयविवि, तथापि परम्परासम्बन्धेन तद्वत्त्वं बोध्यम् । अतएव तदेकार्थसमवायिप्रत्ययत्वं तत्त्वमिति वक्ष्यतीति भावः । एवञ्च घटप्रदप्रवृत्तिनिमित्तमपि सर्वोपाधिदन्वया नानार्थतापनेदिति श्लेषम् ।

विशेषकर्मासामानाधिकरण्यप्रतीतेः । न च संस्थाने गुणे तत्संभवः ।

(^१)यद्वा, संस्थानविशेषैकार्थसमवायिद्रव्यत्वमुपाधिर्घटत्वम् ।

(१) नन्वेवं घटत्वस्य जातित्वएव मानाभावः कुतो नानात्वं, अनुगतमत्यादिना हि तत् सिद्धति, तद्विषयस्योपाधिरेवेति कथं तत् सिद्धिः । नचैवं तारत्वादिकमपि नानाजातिर्न स्यादिति वाच्यं उक्तार्थादेर्जातित्वनियमे जातिसङ्घादगन्धगत्या नानात्वाभ्युपगमात् तत्रानुगतोपाधेरपि तज्जातिघटितत्वाच्चेत्यनुश्रयान्तथैव सिद्धान्तमाह यद्वेति । संस्थानविशेषवत्त्वं नावयविनीति तदेकार्थसमवायित्वमुक्तम् । कपाकत्वपादावप्रिसङ्गत्वात् वायु इत्यपदम् । ननु संस्थानविशेषस्यानुगतत्वात् कथं तद्गतोपाध्यनुगमः ? तद्विशेषत्वं हि घटावयवसंयोगत्वं वा, कपाकत्वसंयोगत्वं वा, अन्यद्वा ? नाद्यः, घटत्वस्यानुगमात्, उक्तोपाधिर्नैव तदनुगमेऽन्योन्याश्रयात् । नापि द्वितीयः, घटत्ववत् कपाकत्वस्याप्यभावात्, तत्र तत्राप्येवमनुगमकोपाधिगवेषधे घटत्वधीक्षावद्विषयगतभारमश्रयत्वात् । नान्यः, तदग्निरुक्तेः । न च जातिविशेषएव तथेति वाच्यम्, अन्यतरकर्मजत्वादिना सङ्घात्प्रसङ्गात् । एवञ्चाद्यकल्पेऽपि तादृक्संस्थानवत्त्वेन कथमनुगमइति । नचैकव्यक्तिसंस्थानसदृशसंस्थानवत्त्वेनानुगम इति वाच्यं कस्यचित् काचिद्व्यक्तिर्भूद्विषयः कस्यचित् काचिदिति सकलानुगतबुद्धिविषयानुगतोपाध्यभावात् । अतएवाद्यकल्पे एकजातीयघटसंस्थानसदृशसंस्थानवत्त्वेनानुगम इत्यपास्तं । अत्राहुः । आद्यकल्पएव साधुः । अनन्यगत्या घटपदस्य नानार्थत्वं, अक्षादिपदवत् । उक्तोपाधेरनुगतत्वेऽपि तत्रकारकप्रतीतेः शाब्दप्रः सन्दिग्धत्वेन नानार्थत्वस्यैवोचितत्वात् । अन्यथा तावदन्यतमत्वाद्यनुगतोपाधिसत्त्वेऽक्षादिपदेऽपि तथात्वं न स्यात् । माहसौवर्णादिसाधारणी यद्यनुगतधीरस्ति, तदा तद्देव तत्पदवाच्यतयाऽस्तु । तद्गतजातीयसदृशसंस्थानवत्त्वेनैव वा

परस्परपरिहारवत्योश्च समावेशे गोत्वान्धत्वयोरपि
तथाभावप्रसङ्गात् । सामग्रीविरोधान्नैवमिति चेत्, एतत्
कुतः ? परस्परपरिहारेण सर्व्वदा व्यवस्थितेरिति चेत्,

ननु कश्चिदसमावेशदर्शनादस्य अनयोर्विरोध इत्याह । पर-
स्परैति । विरोधे कश्चिदसमावेशेन स्यादन्यथाऽतिप्रसङ्ग इत्यर्थः ।
सामयीति । गोत्वान्धत्वयोरकव्यक्तिसामर्थ्योर्विरोधान्तयोरसमावेश

तस्यानेकस्याप्यनुगतत्वसम्भवात्, विनिगमकाभावात्, तत्प्रकारकप्रती-
त्वभावाच्च, तत्र तत्प्रवृत्तिनिमित्तमिति नानार्थत्वमिति । केचित्तु मार्ह-
एव घटे घटत्वमन्यत्र तथाविधसंख्यानगुणयोगाङ्गीकृत्यवहारः ।
मुख्यत्वे विनिगमकस्य निरुपाधिप्रयोगएव, घटमानयेत्युक्ते मार्हव्यव-
हारात्, सौवर्णादिपदसमभिव्याहारात् सौवर्णादिव्यवहारः । अन्यथा
प्रयोगस्य श्रवणाश्रयसाधारणत्वेन मुख्यत्वनिर्णयः क्वापि न स्यात् ।
अतएव सौवर्णादिगवादौ गोपदममुख्यम् । तदिदमुक्तं, पिष्टक-
मर्थो गाव इत्यत्र गवाकृतिसदृशाकृतौ कक्ष्येति । ननु शाब्दो-
च्यवहारो यथा तथाऽस्तु, सौवर्णादिसाधारणी प्रत्यक्षानुगतधीः कथ-
मिति चेत् । न, सौवर्णादिगवादावपि तुल्यत्वात् । यदि च तत्र तत्-
साधारणी गवाकारानुगतमतिरसिद्धा, सिद्धी वा तत्तुल्यसंख्यान-
वक्तृत्वाधिविषय, तदा प्रकृतेऽपि तुल्यम् । अन्यथा घटं दद्यादि-
त्यत्र वेदे सौवर्णमार्हादिविषयतयाऽनध्यवसायः स्यात् । सौवर्णादि-
सत्त्वे मार्हं घटमानयेति तद्वावक्तृत्वविशेषणोपादानं जात्यधिकान्वय-
वोधप्रदाननिरासाय । सौवर्णादिगवादिसत्त्वे गवि तद्वावक्तृत्वविशे-
षणोपादानवदिति वदन्ति ।

नेदमप्यध्यक्षम् । एकदेशसमावेशेन तु सामग्रीसमावेशोऽप्युच्यते । यावत् कार्ययोः परस्परपरिहृतिस्वभावत्वादिति चेत् । तर्हि कम्पशिंशपयोः परस्परपरिहारवत्योर्न समावेशः स्यात् । दृश्यते तावदिदमिति चेत्,

इत्यर्थः । कुतइति । (१) एतद्विरोधस्वरूपम् । सामर्थ्येव विरोधः कुतोमानात्सिद्ध इत्यर्थः । परस्वन्न मानमाह । परस्वरेति । अतीन्द्रियसामर्थ्योरन्योन्यं सहानवस्थाननियमोनासर्वज्ञाध्यक्षगम्य इत्याह । नेदमिति । (२) प्रत्युत सामर्थ्येकदेशकालदिगादिरूपसमावेशेन यदेव गोरश्वस्य च कारणं दृष्टं, तस्यैव पशुजनकत्वमिति स्वरूपेण गवान्श्वसामर्थ्योरप्येककार्यजनकत्वरूपः समावेशेनैव कल्प्यतइत्याह । एकदेशेति । कार्ययोरिति कार्ययोर्विरोधान्तात्मयोर्विरोधः कल्प्यत इत्यर्थः । कम्पेति । सौगतैः कर्मण आश्रयभिन्नस्यास्त्रीकारात् कम्पत्वशिंशपात्वजात्योर्न समावेशः स्यात्, चलपिप्पले निखलशिंशपायाञ्च परस्परपरिहारेण स्थितेरित्यर्थः । दर्शनादर्शनकृतएवं

(१) निष्क्रामकृतिमपाकरोति विरोधस्वरूपमिति ।

(२) प्रत्युतेति उभयसामर्थ्येकदेशसाधारणकारणकालदिगादेः समावेशेन परस्परसाहित्येनैककार्यजनकत्वेन दृष्टान्तेन तदुभयासाधारणकारणयोरप्येकपशुजनकत्वं स्यात् । तथाच तदुभयसामर्थ्यात्प्युक्तः समावेशः स्यात्, सामर्थ्याः साधारणासाधारणकारणात्मकत्वादित्यर्थः । यद्वा, पशुजनकत्वं पशुजातीयजनकत्वं, तथाच यथा एकजातीयजनकत्वं तथैककार्यजनकत्वमपि स्यादित्यर्थः ।

गोत्वान्त्वयोरपि न द्रक्ष्यते इति का प्रत्याशा ? तथाच
गतमनुपलब्धिलिङ्गेनापि, क्वचिदपि विरोधासिद्धेः ।
ततो विपक्षे बाधकाभावात् स्वभावहेतुरप्यपास्तः ।
नव्यस्ति तत्, तथाहि, वृक्षजनकपत्रकाण्डाद्यन्तर्भू-
ता शिंशपासामग्री, सा वृक्षमतिपत्य भवन्ती स्वका-
रसमेवातिपतेत् । एवं, शाखादिमन्माचानुबन्धी वृक्षव्य-

समावेशसमावेशइत्याह । दृश्यतेइति । यथा तयोरन्योन्यपरी-
वारस्त्रितयोरपि क्वचित्समावेशस्तथा तादृशयोर्गोत्वान्त्वयोरपि
समावेशः स्यादित्याशङ्कतेत्याह । गोत्वेति । गोत्वान्त्वयोः समावेशे
दूषणमाह । तथाचेति । ^(१)गोत्वान्त्वयोः समावेशेन विरोधासिद्धौ
गोत्वान्त्वयविविद्धयोपलब्ध्याऽन्वयाभावानुमानं न स्यात् । तथा च
कार्यक्षिप्रकमनुमानं गतमिति प्रागुक्तं, सत्यत्यनेनापि गतमित्यर्थः ।
क्वचिदपीति । अन्यत्र समावेशसंग्रहादिति भावः । एवञ्च वृक्षं
विना शिंशपाऽनुपलब्धिरूपविपक्षबाधकनिश्चयं शिंशपायावृक्षस्वभा-
वत्वमपि न निश्चीयेत, शिंशपालत्वमपि वृक्षत्वं व्यभिचरेदिति
ग्रहणायाः सन्नादित्याह । ततइति । विपक्षे बाधकान्तरमाह नव्य-

(१) गोत्वान्त्वयोरिति एवमुपाधिसाङ्गव्यंमपि न दोषः स्यात्, परस्पर-
त्वन्ताभावसमानाधिकरणयोपाधयोः समावेशे विबद्धोपाध्योरपि सङ्ग-
रङ्गत्वाऽन्यतरान्यतराभावानुमानं न स्यादिति तुल्यत्वादिति
प्रत्यक्षप्रकाशे विपक्षितमनुसन्धेयम् ।

वहारस्तद्विशेषानुबन्धी च शिंशपाव्यवहारः, स कथं तमतिपत्यात्मानमासादयेदिति चेत् । एवन्तद्विं शिंशपासामग्र्यन्तर्भूता चलनसामग्री*, ततस्तामतिपत्य चलनादिरूपता† भवन्ती स्वकारणमेवातिपतेत् । तथा, शाखादिमद्विशेषानुबन्धी शिंशपाव्यवहारस्तद्विशेषानुबन्धी च चलनव्यवहारः‡ स कथं तमतिपत्यात्मानमासादयेदिति तुल्यम् । नोदनाद्यागन्तुकनिबन्धनं चलनत्वं न तु तद्विशेषमात्राधीनमिति चेत् । यदि नोदना-

स्तीति । तद्विषये बाधकम् । शिंशपालेन वृक्षत्वं बाधं, वृक्षव्यवहारो वा ? उभयत्र कार्यकारणभावो विषये बाधक इत्यर्थः । तथा च, चलनपत्रता? शिंशपालं, तद्व्यवहारश्च शिंशपाव्यवहारं न व्यभिचरेदित्याह । एवं तर्हीति । न च शिंशपासामग्र्यन्तर्वर्तिन्येव चलनपत्रतासामग्री, किन्तु तद्विशेषेवेत्याह । नोदनेति । नोदनादयः किं शिंशपाविशेषाएव, तद्विशेषजनका वा ? इयमपि नास्तीत्याह । यदीति । तथा च तेषां तथाभूतानामेव शिंशपाव्यभिचारे शिंशपा वृक्षं

* चलादिसामग्री,—इति क्री० ।

† चलादिरूपता,—इति क्री० ।

‡ चलनव्यवहारः,—इति क्री० ।

§ चलनपत्रतासामग्री,—इति इ० ।

द्वयः स्वभावभूतास्ततस्तद्विशेषाएव, अथास्वभावभूता-
स्ततः सहकारिणश्च। ततस्तानासाद्य* निर्विशेषैव
शिंशपा चक्षुस्वभावत्वमारभते† इति । तथाच कुतः
क्षयिकत्वसिद्धिः ‡ स्वभावभूताएवागन्तुकसहकार्यनु-
प्रवेशाद्भवन्तीति चेत् । एवन्तर्हि वृक्षसामग्र्यामागन्तुक-
सहकार्यनुप्रवेशादेव शिंशपाऽपि जायते इति न
कश्चिद्विशेषः । एवमेतत्, किन्तु शिंशपाजनकास्तद-

व्यभिचरेदिति भावः । नतु सदृशरूपेषु उपादानकारणेषु सत्सु
सम्बन्धमात्रकारिणोद्गनादयदत्यतश्चाह । अथेति । भावस्य समर्थै-
कस्वभावत्वेऽपि कार्यकरणकारणयोः सहकारिकाभासाभप्रयुक्तत्वात्
प्रसङ्गतद्विपर्यययोरभावे प्रतिबन्धासिद्धेरतुमानात् कुतः क्षयिकत्व-
सिद्ध्याह । तथाचेति । शिंशपायाः स्वभावभूताश्चपि उद्गनादय-
न्नागन्तुकसहकार्यनुप्रवेशात्जायमानाः शिंशपां विना भविष्यन्तीत्याह
स्वभावेति । एवं वृक्षस्वभावभूता शिंशपाऽऽगन्तुकसहकारिवशेन
जायमाना वृक्षं विनाऽपि स्यादिति गूढाशय आह । एवं तर्हीति ।
आशयमविद्वान् शङ्कते एवमिति । किन्त्विति । आगन्तुकाश्चपि

* तथाच तानासाद्य,—इति श्री० ।

† चक्षुस्वभावमारभते,—इति श्री० ।

‡ सहकारिविशेषः,—इति श्री० ।

सामग्रीमुपादायैव, चक्षुजनकास्तु न तामेव किन्तु मूर्त्तमात्रं, तथा दर्शनादिति चेत् । मैवम् । कम्पजनकाः शिंशपाजनकविशेषाश्चपि सन्तस्तानतिपतन्ति, न तु वृक्षजनकविशेषाः शिंशपाजनकास्तानिति नियामकाभावात् । शिंशपाजनकास्तद्विशेषाएव कम्पकारिणस्तु न तथा, किन्त्वागन्तवः* सहकारिणइति चेत् । एवन्तर्हि तानासाद्य सहशरूपाश्चपि केचित् कम्पकारिणोऽनासादितसहकारिणस्तु न तथा । तथाच तदा तादृग्वेति न कश्चिद्विशेषः स्यात् । तस्मादिरुद्धयोरसमावेशएव, समाविष्टयोश्च परापरभावएव । अनेव-

---

तद्वाप्याएवेत्यर्थः । तामेव शिंशपासामग्रीमेवेत्यर्थः । आश्रयसुहाटयति । कम्पजनका इति । शिंशपाजनकानां कारणानां विशेषाः तान् शिंशपाजनकान्, वृक्षजनकानां कारणानां विशेषाः तान् वृक्षजनकानित्यर्थः । तद्विशेषा वृक्षजनकविशेषादित्यर्थः । एवं तर्हीति । तज्जातीयएव सहकारिसामान्याभावात् कार्यजननाजने इति कुतः चक्षिकत्वमित्यर्थः । वैजात्यनिराकरणसुपसंहरति । तस्मादिति । अनेवमिति । येषां न विरोधो न वा परापरभावः, तेषां सहभाव-

---

* किन्त्वागन्तुक,—इति षा० ।

† इति स्यात्,—इति क्री० ।

भूतानां द्रव्यगुणकर्मादिभावेनोपाधित्वमाचमम् । ते-
षान्तु विरुद्धानां न समावेशो व्यक्तिभेदात्, जातीनाम्ब
भिक्षाश्रयत्वात् । तथा च कुतः द्यष्टिकत्वम् ? वैजात्या-
भ्युपगमे च कुतोऽनुमानवार्ता ? मा भूदनुमानमिति
चेन्न, तेन हि विना न तत्सिद्धोत्* । न हि द्यष्टिकत्वे
प्रत्यक्षमस्ति, तथा निश्चयाभावात्, दृष्टीतनिश्चित-
एवार्थे तस्य प्रामाण्यात्, अन्यथाऽतिप्रसङ्गात् । ननु

मात्राद् व्यवस्थितानां भूतलकार्यत्वमूर्तत्वानां द्रव्यादिभावेन द्रव्यादि-
रूपतया उपाधिमाचमं न तु जातिरूपत्वमित्यर्थः ।

ननु द्रव्यत्वगुणत्वकर्मत्वादीनां कथमित्यतश्चाह । तेषामिति ।
तेषां द्रव्यत्वादीनां कुतो† न समावेश इत्यतश्चाह । व्यक्तिभेदात् ।
व्यक्त्याश्रयभेदादित्यर्थः । एतदेव स्पष्टयति जातीनां चेति । द्रव्या-
दिव्यक्तिगतलेनैकाश्रयत्वाभावादित्यर्थः । तथा चेति । परापरभावा-
भावेन वैजात्याभावादित्यर्थः । तथापि तत्स्वीकारे दण्डमाह । वैजा-
त्येति । तथेति । नौकामिदमितिवत् चष्टिकमिति निश्चयाभावा-
दित्यर्थः । तथाप्यध्यक्षं निर्विकल्पकं तथा स्यात् ततएव प्रकृतधिद्वे-
रित्यतश्चाह । दृष्टीतेति । निर्विकल्पकस्य सविकल्पकोपेयत्वात्
तदधिद्वौ निर्विकल्पकसत्तायां मानाभावादित्यर्थः । नन्वयं घट-

* कुतस्त्यिध्येत्,—इति श्री० ।

† उपाधिरूपत्वं,—इति श्री० ।

‡ कुतोऽर्थं,—इति ह० ।

वर्तमानः क्षयोऽध्यक्षगोचरः, न चासौ पूर्व्यापरवर्त्त-
मानक्षणात्मा, ततो मानत्वनिश्चयएव भेदनिश्चयइति
चेत् । किमपि तदभिमतमायुष्यतः ? यदि धर्म्यैव
नीलादिर्न किञ्चिदनुपपन्नं, तस्य स्थैर्यास्थैर्यसाधार-
ण्यात् । अथ धर्मः, तद्भेदनिश्चयेऽपि धर्मिणः किमा-
यातं ? तस्य ततोऽन्यत्वात् । वर्त्तमानावर्त्तमानत्वमेकस्य
विरुद्धमिति चेत् । यदि सदसत्त्वं तत् । तन्न, अनभ्युप-
गमात् । ताद्रूप्येणैव प्रत्यभिज्ञानात् । सदसत्संबन्धश्चेत्,
किमसङ्गतं ? ज्ञानवत्तदुपपत्तेः । क्रमेणानेकसंबन्धएक-

इत्यनुभवोऽस्ति, स च घटइति धर्मिणं अयमिति वर्त्तमानत्वं
विषयीकरोतीति वर्त्तमानत्वनिश्चयएव क्षणिकत्वनिश्चयइति तदुच्यते-
मध्यमस्येवेत्यत्राह । नन्विति । वर्त्तमानत्वं किं घटएव, तद्दर्मी-
वा ? आद्ये, तदवच्छिन्नएव काशः तस्य वर्त्तमानः काशः । स च
तस्य क्षेत्र्येऽपि सम्भवति । एकक्षणात्मकत्वं तस्य घटस्थासिद्धमेव ।
अन्ये, धर्मभेदेऽपि न तद्दर्मीभेद इत्याह किमचेति । ताद्रूप्येणैवेति ।
द्वितीयादिक्षणेऽपि प्रत्यभिज्ञानात् वर्त्तमानत्वमेवेत्यर्थः । ननु पूर्वा-
पराभ्यां सदसत्क्षणाभ्यां संबन्धएकस्य विरुद्धइत्याह । सदसदिति ।
सदसद्विषयैकज्ञाने तदुभयसंबन्धो यथा न विरुध्यते, तथा वाङ्मोऽपी-
त्याह । ज्ञानवदिति । ज्ञाने तदुभयसंबन्धएकदैवेति न विरुद्धः,

* तदपि,—इति आ० ।

परस्परपरिहारवत्योश्च समावेशे गोत्वान्त्वयोरपि
तथाभावप्रसङ्गात् । सामग्रीविरोधान्नैवमिति चेत्, एतत्
कुतः ? परस्परपरिहारेण सर्व्वदा व्यवस्थितेरिति चेत्,

ननु कश्चिदसमावेशदर्शनादस्तु अनयोर्विरोध इत्याह । पर-
स्परैति । विरोधे कश्चिसमावेशेन स्यादन्यथाऽतिप्रसङ्ग इत्यर्थः ।
शामयौति । गोत्वान्त्वयश्चकथ्यक्रिसामर्थ्योर्विरोधान्तथोरसमावेश

तस्यानेकस्याप्यनुगतत्वसम्भवात्, विनिगमकाभावात्, तत्प्रकारकप्रती-
त्वाभावाच्च, तन्न तत्प्रवृत्तिनिमित्तमिति नानार्थत्वमिति । केचित्तु माह-
रव घटे घटत्वमन्यच्च तथाविधसंस्थानगुणयोगाङ्गीकृत्यवहारः ।
मुख्यत्वे विनिगमकस्तु निरुपाधिप्रयोगएव, घटमानयेत्युक्ते माहृत्वव-
हारात्, सुवर्णादिपदसमभिव्याहारात् सौवर्णादिव्यवहारः । अन्यथा
प्रयोगस्य शक्याशक्यसाधारणत्वेन मुख्यत्वनिर्णयः क्वापि न स्यात् ।
अतएव सौवर्णादिगवादाौ गोपदममुख्यम् । तदिदमुक्तं, पिष्टक-
मर्थो गाव इत्यत्र गवाकृतिसदृशाकृतौ कथ्येति । ननु शाब्दो-
च्यवहारो यथा तथाऽस्तु, सौवर्णादिसाधारणी प्रत्यक्षानुगतधीः कथ-
मिति चेत् । न, सौवर्णादिगवादावपि तुल्यत्वात् । यदि च तत्र तत्-
साधारणी गवाकारानुगतमतिरसिद्धा, सिद्धौ वा तत्तुल्यसंस्थान-
वत्त्वोपाधिविषया, तदा प्रकृतेऽपि तुल्यम् । अन्यथा घटं दद्यादि-
त्यत्र वेदे सौवर्णमादादिविषयतयाऽनध्यवसायः स्यात् । सौवर्णादि-
सत्त्वे माहृ घटमानयेति तद्व्यावर्तकविशेषणोपादानं काष्ठविकान्वय-
वोधशङ्कानिरासाय । सौवर्णादिगवादिसत्त्वे गवि तद्व्यावर्तकविशे-
षणोपादानवदिति वदन्ति ।

नेदमप्यध्यक्षम् । एकदेशसमावेशेन तु सामग्रीसमावेशोऽप्युक्तीयते । यावत् कार्ययोः परस्परपरिहृतिस्वभावत्वादिति चेत् । तर्हि कम्पशिंशपयोः परस्परपरिहारवत्योर्न समावेशः स्यात् । दृश्यते तावदिदमिति चेत्,

इत्यर्थः । कुतदिति । (१) एतद्विरोधस्वरूपम् । सामर्थ्येरेव विरोधः कुतोमानात्सिद्ध इत्यर्थः । परस्तत्र मानमाह । परस्परेति । अतीन्द्रियसामर्थ्योरन्योन्यं सहानवस्थाननियमोनासर्वज्ञाध्यक्षगम्य इत्याह । नेदमिति । (२) प्रत्युत सामर्थ्येकदेशकालदिगादिरूपसमावेशेन थदेव गोरश्वस्य च कारणं दृष्टं, तस्यैव पशुजनकत्वमिति स्वरूपेण गवाश्वसामर्थ्योरप्येककार्यजनकत्वरूपः समावेशेनैव कल्प्यतइत्याह । एकदेशेति । कार्ययोरिति कार्ययोर्विरोधान्तस्वामर्थ्योर्विरोधः कल्प्यत इत्यर्थः । कल्पेति । सौगतैः कर्मण आश्रयभिक्षस्यास्त्रीकारात् कम्पलशिंशपालजात्योर्न समावेशः स्यात्, चलपिप्ले निखलशिंशपायाच्च परस्परपरिहारेण स्थितेरित्यर्थः । दर्शनादर्शनकृतएवं

(१) निष्प्रासकृतिमपाकरोति विरोधस्वरूपमिति ।

(२) प्रत्युतेति उभयसामर्थ्येकदेशसाधारणकारणकालदिगादेः समावेशेन परस्परसाहित्येनैककार्यजनकत्वेन दृष्टान्तेन तदुभयसाधारणकारणयोरप्येकपशुजनकत्वं स्यात् । तथाच तदुभयसामग्र्या अप्युक्तः समावेशः स्यात्, सामग्र्याः साधारणासाधारणकारणात्मकत्वादित्यर्थः । यद्वा, पशुजनकत्वं पशुजातीयजनकत्वं, तथाच यथा एकजातीयजनकत्वं तथैककार्यजनकत्वमपि स्यादित्यर्थः ।

गोत्वान्त्वयोरपि न द्रव्यते इति का प्रत्याशा ? तथाच
गतमनुपलब्धिस्त्रिंशेनापि, क्वचिदपि विरोधासिद्धेः ।
ततो विपक्षे बाधकाभावात् स्वभावहेतुरप्यपास्तः ।
नन्वस्ति तत्, तथाहि, वृक्षजनकपत्रकाण्डाद्यन्तर्भू-
ता शिंशपासामग्री, सा वृक्षमतिपत्य भवन्ती स्वका-
रखमेवातिपतेत् । एवं, शाखादिमन्माचानुवन्धी वृक्षव्य-

समावेगसमावेगइत्याह । वृक्षतइति । यथा तयोरन्योन्यपरी-
हारस्त्रितयोरपि क्वचित्समावेगस्तथा तादृशयोर्गोत्वान्त्वयोरपि
समावेगः स्यादित्याशङ्कतेत्याह । गोत्वेति । गोत्वान्त्वयोः समावेगे
द्रूपसमाह । तथाचेति । (१)गोत्वान्त्वयोः समावेगेन विरोधासिद्धौ
गोत्वान्त्वयविविद्धोपलब्ध्याऽन्यत्वाभावानुमानं न स्यात् । तथाच
कार्यक्षिप्रकमनुमानं गतमिति प्रागुक्तं, सत्यत्यनेनापि गतमित्यर्थः ।
क्वचिदपीति । अन्यत्र समावेगसंग्रहादिति भावः । एवञ्च वृक्षं
विना शिंशपाऽनुपलब्धिर्विपक्षबाधकनिश्चयं शिंशपायावृक्षस्वभा-
वत्वमपि न निश्चीयेत, शिंशपालमपि वृक्षत्वं व्यभिचरेदिति
ग्रहायाः सन्नादित्याह । ततइति । विपक्षे बाधकान्तरमाह नन्व-

(१) गोत्वान्त्वयोरिति एवमुपाधिसाङ्गव्यंमपि न दोषः स्यात्, परस्पर-
त्वन्ताभावसमानाधिकारबोपाध्योः समावेगे विबद्धोपाध्योरपि सङ्ग-
रसङ्गथाऽन्यतरान्यतराभावानुमानं न स्यादिति तुल्यत्वादिति
प्रत्यक्षप्रकाशे विपक्षिसमनुसन्धेयम् ।

वहारस्तद्विशेषानुबन्धी च शिंशपाव्यवहारः, स कथं तमतिपत्यात्मानमासादयेदिति चेत् । एवन्तद्विं शिंशपासामग्र्यन्तर्भूता चलनसामग्री*, ततस्तामतिपत्य चलनादिरूपता† भवन्ती स्वकारणमेवातिपतेत् । तथा, शाखादिमद्विशेषानुबन्धी शिंशपाव्यवहारस्तद्विशेषानुबन्धी च चलनव्यवहारः‡ स कथं तमतिपत्यात्मानमासादयेदिति तुल्यम् । नोदनाद्यागन्तुकनिबन्धनं चलनत्वं न तु तद्विशेषमात्राधीनमिति चेत् । यदि नोदना-

स्तीति । तद्विषये बाधकम् । शिंशपालेन वृक्षत्वं बाधं, वृक्षव्यवहारो वा ? उभयत्र कार्यकारणभावो विषये बाधक इत्यर्थः । तथा च, चलनपत्रता? शिंशपालं, तद्व्यवहारश्च शिंशपाव्यवहारं न व्यभिचरेदित्याह । एवं तर्हीति । न च शिंशपासामग्र्यन्तर्वर्तिन्येव चलनपत्रतासामग्री, किन्तु तद्विशेषैवेत्याह । नोदनेति । नोदनादयः किं शिंशपाविशेषाएव, तद्विशेषजनका वा ? इयमपि नास्तीत्याह । यद्वीति । तथा च तेषां तथाभूतानामेव शिंशपाव्यभिचारे शिंशपा वृक्षं

* चलादिसामग्री,—इति क्री० ।

† चलादिरूपता,—इति क्री० ।

‡ चलनव्यवहारः,—इति क्री० ।

§ चलनपत्रतासामग्री,—इति वृ० ।

द्वयः स्वभावभूतास्ततस्तद्विशेषाएव, अथास्वभावभूता-
स्ततः सहकारिण्यएव । ततस्तानासाद्य* निर्विशेषैव
शिश्रपा चखनस्वभावत्वमारभते† इति । तथाच कुतः
अधिकत्वसिद्धिः ? स्वभावभूताएवागन्तुकसहकार्यनु-
प्रवेशाद्भवन्तीति चेत् । एवन्तर्हि वृक्षसामग्र्यामागन्तुक-
सहकार्यनुप्रवेशादेव शिश्रपाऽपि जायते इति न
कश्चिद्विशेषः । एवमेतत्, किन्तु शिश्रपाजनकास्तर-

यभिचरेदिति भावः । ननु सदृशरूपेषु उपादानकारणेषु सत्सु
सम्बन्धमात्रकारिणो नोदनादयदत्यतश्चाह । अथेति । भावस्य समर्थ-
कस्वभावत्वेऽपि कार्यकरणाकरणयोः सहकारिकाभासाभप्रयुक्तत्वात्
प्रसङ्गतद्विपर्यययोरभावे प्रतिबन्धासिद्धेरतुमानात् कुतः चणिकत्व-
सिद्ध्याह । तथाचेति । शिश्रपायाः स्वभावभूताश्चपि नोदनादय-
न्नागन्तुकसहकार्यनुप्रवेशात्जायमानाः शिश्रपां विना भविष्यन्तीत्याह
स्वभावेति । एवं वृक्षस्वभावभूता शिश्रपाऽऽगन्तुकसहकारिविशेषां
जायमाना वृक्षं विनाऽपि स्यादिति गूढाशय आह । एवं तर्हीति ।
आशयमविद्वान् शङ्कते एवमिति । किन्त्विति । आगन्तुकाश्चपि

* तथाच तानासाद्य,—इति श्री० ।

† चखनस्वभावमारभते,—इति श्री० ।

‡ सहकारिविशेषेण,—इति श्री० ।

सामग्रीमुपादायेव, चक्षुजनकास्तु न तामेव किन्तु
मूर्त्तमात्रं, तथा दर्शनादिति चेत् । मैवम् । कम्पजनकाः
शिंशपाजनकविशेषा अपि सन्तस्तानतिपतन्ति, न तु
वृक्षजनकविशेषाः शिंशपाजनकास्तानिति नियामका-
भावात् । शिंशपाजनकास्तद्विशेषाएव कम्पकारिणस्तु
न तथा, किन्त्वागन्तवः* सहकारिण इति चेत् । एव-
न्तर्हि तानासाद्य सहशरूपा अपि केचित् कम्पकारि-
णोऽनासादितसहकारिणस्तु न तथा । तथाच तदा
तादृग्वेति न कश्चिद्विशेषः स्यात्† । तस्मादिदृश्योर-
समावेशएव, समाविष्टयोश्च परापरभावएव । अनेव-

तद्भाष्याएवेत्यर्थः । तामेव शिंशपासामग्रीमेवेत्यर्थः । आश्रयसुहाट-
यति । कम्पजनका इति । शिंशपाजनकानां कारणानां विशेषाः
तान् शिंशपाजनकान्, वृक्षजनकानां कारणानां विशेषाः तान् वृक्ष-
जनकानित्यर्थः । तद्विशेषा वृक्षजनकविशेषा इत्यर्थः । एवं तर्हीति ।
तस्मात्तीयएव सहकारिणाभासाभाभ्यां कार्यजननाजने इति कुतः
चक्षिकत्वमित्यर्थः । वैजात्यनिराकरणसुपसंहरति । तस्मादिति ।
अनेवमिति । येषां न विरोधो न वा परापरभावः, तेषां सहभाव-

* किन्त्वागन्तवः,—इति ष्या० ।

† इति स्यात्,—इति ष्ठी० ।

सूतानां द्रव्यगुणकर्मादिभावेनोपाधित्वमात्रम् । ते-
षान्तु विद्वानां न समावेशो व्यक्तिभेदात्, जातीनाम्
भित्ताश्रयत्वात् । तथा च कुतः क्षणिकत्वम् ? वैजात्या-
भ्युपगमे च कुतोऽनुमानवार्ता ? मा भूदनुमानमिति
चेन्न, तेन हि विना न तस्मिन्नेव* । न हि क्षणिकत्वे
प्रत्यक्षमस्ति, तथा निश्चयाभावात्, गृहीतनिश्चित-
एवार्थे तस्य प्रामाण्यात्, अन्यथाऽतिप्रसङ्गात् । ननु

मात्राद् व्यवस्थितानां भूतलकार्यलमूर्तत्वानां द्रव्यादिभावेन द्रव्यादि-
रूपतया उपाधिमात्रत्वं न तु जातिरूपत्वमित्यर्थः ।

ननु द्रव्यलक्षणलकर्मत्वादीनां कथमित्यतश्चाह । तेषामिति ।
तेषां द्रव्यत्वादीनां कुतोऽपि न समावेश इत्यतश्चाह । व्यक्तिभेदात् ।
व्यञ्जकाश्रयभेदादित्यर्थः । एतदेव स्पष्टयति जातीनां चेति । द्रव्या-
दिव्यक्तिगतत्वेनैकाश्रयत्वाभावादित्यर्थः । तथा चेति । परापरभावा-
भावेन वैजात्याभावादित्यर्थः । तथापि तत्स्वीकारे दण्डमाह । वैजा-
त्येति । तथेति । नौखमिदमितिवत् क्षणिकमिति निश्चयाभावा-
दित्यर्थः । तथाप्यश्रयं निर्विकल्पकं तथा स्यात् ततएव प्रकृतचिद्वे-
रित्यतश्चाह । गृह्यतेति । निर्विकल्पकस्य सविकल्पकोभेदत्वात्
तदभिद्धौ निर्विकल्पकसत्तायां मानाभावादित्यर्थः । नन्वयं चट-

* कुतस्मिन्नेव,—इति क्री० ।

† उपाधिरूपत्वं,—इति खी० ।

‡ कुतोऽयं,—इति ह० ।

वर्तमानः क्षणोऽध्यक्षगोचरः, न चासौ पूर्वापरवर्तमानक्षणात्मा, ततो मानत्विनिश्चयएव भेदनिश्चयइति चेत् । किमत्र तदभिमतमायुष्मतः ? यदि धर्म्येव नीलादिर्न किञ्चिदनुपपन्नं, तस्य स्वैर्यथास्वैर्यसाधारण्यात् । अथ धर्मः, तद्भेदनिश्चयेऽपि धर्मिणः किमायातं ? तस्य ततोऽन्यत्वात् । वर्तमानावर्तमानत्वमेकस्य विरुद्धमिति चेत् । यदि सदसत्त्वं तत् । तन्न, अनभ्युपगमात् । ताद्रूप्यैव प्रत्यभिज्ञानात् । सदसत्संबन्धश्चेत्, किमसङ्गतं ? ज्ञानवत्तदुपपत्तेः । क्रमेणानेकसंबन्धएक-

इत्यनुभवोऽस्ति, स च घटइति धर्मिणं अयमिति वर्तमानत्वं विषयीकरोतीति वर्तमानत्वनिश्चयएव क्षणिकत्वनिश्चयइति तदुच्यते-मध्यक्षमस्येवेत्यत्राह । नन्विति । वर्तमानत्वं किं घटएव, तद्गर्भावा ? आद्ये, तदवच्छिन्नएव कालः तस्य वर्तमानः कालः । स च तस्य स्वैर्येऽपि सम्भवति । एकक्षणात्मकत्वं तस्य घटस्यासिद्धमेव । अन्ये, धर्मभेदेऽपि न तद्गर्भभेद इत्याह किमचेति । ताद्रूप्यैवेति । द्वितीयादिक्षणेऽपि प्रत्यभिज्ञानात् वर्तमानत्वमेवेत्यर्थः । ननु पूर्वापरार्थां सदसत्क्षणाभ्यां संबन्धएकस्य विरुद्धइत्याह । सदसदिति । सदसद्विषयैकज्ञाने तदुभयसंबन्धो यथा न विरुध्यते, तथा वाच्येऽपीत्याह । ज्ञानवदिति । ज्ञाने तदुभयसंबन्धएकदैवेति न विरुद्धः,

* तदपि,—इति आ० ।

स्यानुपपन्नइति चेत् । न, उपसर्पणप्रत्ययक्रमेणैव तस्या-
प्युपपत्तेः । प्रत्यभिज्ञानमप्रमाणमिति चेत् । अस्ति
तावदतो निरूपणीयं, क्षणप्रत्ययस्तु घान्तोऽपि ना-
स्तीति विशेषः ।

स्यादेतत् । मा भूदध्यक्षमनुमानं वा क्षणिकत्वे*,
तथापि सन्देहोऽस्तु, एतावताऽपि सिद्धं समीहितं
चार्वाकस्येति चेत् । उच्यते ।

सैर्यहृद्घोर्न सन्देहो न प्रामाण्ये विरोधतः ।

एकतानिश्चयो येन क्षणे तेन स्थिरे मतः ॥ १७ ॥

क्रमिकस्तु विरुद्ध इत्याह । क्रमेणेति । तत्संबन्धकारणक्रमादेव
बोऽप्यविरुद्धइत्याह । उपसर्पणेति । प्रत्ययः कारणम् । ताद्रूप्येणैव
प्रत्यभिज्ञानादित्याधिपति । प्रत्यभिज्ञानमिति । विरुद्धधर्मवद्विष-
यत्वादिति भावः । परिहरति । अस्तीति । प्रमाणत्वाप्रमाणत्वा-
भ्यामिति ग्रेषः । वस्तुतोविरुद्धधर्माप्यासाभावात् प्रमाणत्वमपि निरू-
पितमेवेति भावः । तदनेन सैर्यं प्रमाणमुक्तम् ।

सिद्धमिति । (१) क्षणिकत्वसन्देहेऽपि चार्वाकमतसिद्धेरित्यर्थः । अत्र
सन्देहः सैर्यं, तद्दर्शने वा, प्रामाण्ये वा ? द्वितीयेऽपि प्रामाण्यमात्रे, प्रत्यभि-
ज्ञानप्रामाण्ये वा ? नाद्यावित्याह । सैर्येति । प्रत्यभिज्ञानानुव्यवसायाभ्यां

* मा भूदनुमानं मा च भूदध्यक्षं क्षणिकं,—इति क्री० ।

(१) क्षणिकत्वसन्देहेऽपीति सैर्यांसिद्ध्या चार्वाकाकाङ्क्षितसिद्धेरित्यर्थः ।

Pingla Chhandah Sūtra, (Sans.) Fasc. II—III @ /6/ each ..	Rs.	0	12
Prithirāj Rāsau, (Sans.) Fasc. I—VI @ /6/ each ..	..	2	4
Ditto (English) Fasc. I ..	..	0	12
Pāli Grammar, (English) Fasc. I and II @ /6/ each ..	..	0	12
Prākṛita Lakṣhaṇam, (Sans.) Fasc. I ..	..	1	8
Parāsara Smṛiti (Sans.) Fasc. I—VII @ /6/ each ..	..	2	10
Parāsara. Institutes of (English) ..	..	0	12
Srauta Sūtra of Apastamba, (Sans.) Fasc. I—XII @ /6/ each ..	..	4	8
Ditto Āśvalāyana, (Sans.) Fasc. I—XI @ /6/ each ..	..	4	2
Ditto Lāṭyāyana (Sans.) Fasc. I—IX @ /6/ each ..	..	3	6
Ditto Śāṅkhāyana (Sans.) Fasc. I—VI @ /6/ each ..	..	2	4
Sāma Veda Saṃhitā. (Sans.) Vols. I. Fasc. 1—10; II, 1—6; III, 1—7; IV, 1—6; V, 1—8. @ /6/ each Fasc. ..	..	18	14
Samkhya Sutra vritti (Sans.) Fasc. I and II @ /6/ each ..	..	0	12
Sāhitya Darpaṇa. (English) Fasc. I—IV @ /6/ each ..	..	1	8
Śāṅkhya Aphorisms of Kapila. (English) Fasc. I and II @ /6/ each ..	..	0	12
Sarva Darśana Saṅgraha, (Sans.) Fasc. II ..	..	0	6
Sankara Vijaya. (Sans.) Fasc. II and III @ /6/ each ..	..	0	12
Śāṅkhya Pravachana Bhāṣya, Fasc. III (English preface only) ..	..	0	6
Śāṅkhya Śāra, (Sans.) Fasc. I ..	..	0	6
Ś'ri Bhāṣyam, (Sans.) Fasc. I ..	..	0	6
Suśruta Saṃhitā. (Eng.) Fasc. I and II @ /12/ each ..	..	1	8
Taittiriya Aranya (Sans.) Fasc. I—XI @ /6/ each ..	..	4	2
Ditto Brāhmaṇa (Sans.) Fasc. II—XXIV @ /6/ each ..	..	8	10
Ditto Saṃhitā. (Sans.) Fasc. II—XXXIV @ /6/ each ..	..	12	6
Ditto Prātisākhya, (Sans.) Fasc. I—III @ /6/ each ..	..	1	2
Ditto and Aitareya Upanishads, (Sans.) Fasc. II and III @ /6/ each ..	..	0	12
Tāṇḍyā Brāhmaṇa, (Sans.) Fasc. I—XIX @ /6/ each ..	..	7	2
Tattva Chintāmaṇi. Fasc. I—X (Sans.) @ /6/ each ..	..	3	12
Tal'si Sat'sai, (Sans.) Fasc. I ..	..	0	6
Uttara Naishadha. (Sans.) Fasc. III—XII @ /6/ each ..	..	3	12
Uváśagadaśāo. (Sans.) Fasc. I—IV @ /12/ ..	..	3	0
Varāha Purāna, (Sans.) Fasc. I—VIII @ /6/ each ..	..	3	0
Vāyu Purāna, (Sans.) Vol. I, Fasc. I—VI; Vol. II, Fasc. I—VII, @ /6/ each Fasc ..	..	4	14
Vishnu Smṛiti, (Sans.) Fasc. I—II @ /6/ each ..	..	0	12
Vivādāratnākara. (Sans.) Fasc. I—VII @ /6/ each ..	..	2	10
Vrihannārādiya Purāna, (Sans.) Fasc. I—V @ /6/ ..	..	1	14
Yoga Sūtra of Patanjali, (Sans. & English) Fasc. I—V @ /14/ each ..	..	4	6
The same, bound in cloth ..	..	5	2
<i>Tibetan Series.</i>			
Sher-Phyin— Fasc. I ..	..	1	0
<i>Arabic and Persian Series.</i>			
'Alamgir-nāmah. with Index, (Text) Fasc. I—XIII @ /6/ each ..	..	4	14
Ain-i-Akbari, (Text) Fasc. I—XXII @ 1/ each ..	..	22	0
Ditto (English) Vol. I (Fasc. I—VII) ..	..	12	4
Akbarnamah, with Index, (Text) Fasc. I—XXXVII @ 1/ each ..	..	37	0
Bādshāhnāmah with Index, (Text) Fasc. I—XIX @ /6/ each ..	..	7	2
Beale's Oriental Biographical Dictionary, pp. 291, 4to., thick paper, @ 4/12; thin paper ..	..	4	8
Dictionary of Arabic Technical Terms and Appendix, Fasc. I—XXI @ 1/ each ..	..	21	0
Farhang-i-Rashidī (Text), Fasc. I—XIV @ 1/ each ..	..	14	0
Fihrist-i-Tūsi, or, Tūsy's list of Shy'ah Books, (Text) Fasc. I—IV @ /12/ each ..	..	3	0
Futūh-ul-Shām Waqīdi, (Text) Fasc. I—IX @ /6/ each ..	..	3	6
Ditto Kzādi, (Text) Fasc. I—IV @ /6/ each ..	..	1	8
Haft Asmān. History of the Persian Mansawi (Text) Fasc. I ..	..	0	12
History of the Caliphs, (English) Fasc. I—VI @ /12/ each ..	..	4	8
Iqbāināmah-i-Jahāngiri, (Text) Fasc. I—III @ /6/ each ..	..	1	2
Iqābah. with Supplement, (Text) 49 Fasc. @ /12/ each ..	..	36	12
Mudāsir-ul-Umara. Vol. I, Fasc. I—IX, Vol. II, Fasc. I—V @ /6/ each ..	..	5	4
Mughāzi of Waqīdi, (Text) Fasc. I—V @ /6/ each ..	..	1	14
Muntakhab-ul-Tawārikh, (Text) Fasc. I—XV @ /6/ each ..	..	5	10
Muntakhab-ul-Tawārikh (English) Vol. II, Fasc. I—IV @ /12/ each ..	..	3	0

(Turn over.)

Muntakhab-ul-Lubáb, (Text) Fasc. I—XIX @ /6/ each ..	Ra. 7	3
Mu'áqir-i-'Alamgírí (Text), Fasc. I—VI @ /6/ each ..	.. 2	4
Nokhbat-ul-Fikr. (Text) Fasc. I ..	.. 0	6
Nigámí'a Khiradnámah-i-Iskandarí, (Text) Fasc. I and II @ /12/ each ..	1	8
Suyúty's Itqán, on the Exegetic Sciences of the Koran, with Supplement, (Text) Fasc. II—IV, VII—X @ 1/ each ..	.. 7	0
Tabaqát-i-Náqirí, (Text) Fasc. I—V @ /6/ each ..	.. 1	14
Ditto (English) Fasc. I—XIV @ /12/ each ..	.. 10	8
Tárikh-i-Firúz Sháhi. (Text) Fasc. I—VII @ /6/ each ..	.. 2	10
Tárikh-i-Baihaqí, (Text) Fasc. I—IX @ /6/ each ..	.. 3	6
Tárikh-i-Firozsháhi, Fasc. I—IV @ /6/ each ..	.. 1	8
Wis o Rámín, (Text) Fasc. I—V @ /6/ each ..	.. 1	14
Zafarnámah, Vol. I, Fasc. I—IX, Vol. II, Fasc. I—VIII @ /6/ each ..	6	6

ASIATIC SOCIETY'S PUBLICATIONS

1. ASIATIC RESEARCHES. Vols. VII, IX to XI; Vols. XIII and XVII, and Vols. XIX and XX @ /10/ each ..	Rs. 80	0
Ditto Index to Vols. I—XVIII ..	5	0
2. PROCEEDINGS of the Asiatic Society from 1865 to 1869 (incl.) @ /4/ per No.; and from 1870 to date @ /6/ per No		
3. JOURNAL of the Asiatic Society for 1843 (12), 1844 (12), 1845 (12), 1846 (6), 1847 (12), 1848 (12), 1850 (7), 1851 (7), 1857 (6), 1858 (6), 1861 (4), 1864 (5), 1865 (8), 1866 (7), 1867 (6), 1868 (6), 1869 (8), 1870 (8), 1871 (7), 1872 (8), 1873 (8), 1874 (8), 1875 (7), 1876 (7), 1877 (8), 1878 (8), 1879 (7), 1880 (8), 1881 (7), 1882 (6), 1883 (5), 1884 (6), 1885 (6) 1886 (8). @ 1/ per No. to Subscribers and @ 1/8 per No. to Non-Subscribers, <i>N. B. The figures enclosed in brackets give the number of Nos. in each Volume.</i>		
4. Centenary Review of the Researches of the Society from 1784—1883 ..	3	0
General Cunningham's Archaeological Survey Report for 1863-64 (Extra No., J. A. S. B., 1864) ..	1	8
Theobald's Catalogue of Reptiles in the Museum of the Asiatic Society (Extra No., J. A. S. B., 1868) ..	1	8
Catalogue of Mammals and Birds of Burmah, by E. Blyth (Extra No., J. A. S. B., 1875) ..	3	0
Sketch of the Turki Language as spoken in Eastern Turkestan, Part II, Vocabulary, by R. B. Shaw (Extra No., J. A. S. B., 1878) ..	3	0
Introduction to the Maithili Language of North Bihár, by G. A. Grierson, Part I, Grammar (Extra No., J. A. S. B., 1880) ..	1	8
Part II, Chrestomathy and Vocabulary (Extra No., J. A. S. B., 1882) ..	3	0
5. Anis-ul-Musharrahin ..	3	0
6. Catalogue of Fossil Vertebrata ..	2	0
8. Catalogue of the Library of the Asiatic Society, Bengal ..	3	8
9. Examination and Analysis of the Mackenzie Manuscripts by the Rev. W Taylor ..	2	0
10. Han Kuong Tsew, or the Sorrows of Han, by J. Francis Davis ..	1	8
11. Iştiláhát-ü-Şúfiyah, edited by Dr. A. Sprenger, 8vo. ..	.. 1	0
12. Ináyah, a Commentary on the Hidayah, Vols. II and IV, @ 16/ each ..	32	0
13. Jawámi-ul-'ilm ir-riyáşí, 168 pages with 17 plates, 4to. Part I ..	2	0
14. Khizánat-ul-'ilm ..	.. 4	0
15. Mahábháratá, Vols. III and IV, @ 20/ each ..	.. 40	0
16. Moore and Hewitson's Descriptions of New Indian Lepidoptera, Parts I—III, with 8 coloured Plates, 4to. @ 6/ each ..	.. 18	0
17. Purápa Sangraha, I (Markandeya Purana), Sanskrit ..	.. 1	0
18. Sharaya-ool-Islám ..	.. 4	0
19. Tibetan Dictionary by Osoma de Kórös ..	.. 10	0
20. Ditto Grammar ..	.. 8	0
21. Vuttodaya, edited by Lt.-Col. G. E. Fryer ..	.. 2	0
Notices of Sanskrit Manuscripts, Fasc. I—XXIII @ 1/ each ..	23	0
Nepalese Buddhist Sanskrit Literature, by Dr. R. L. Mitra ..	.. 6	0

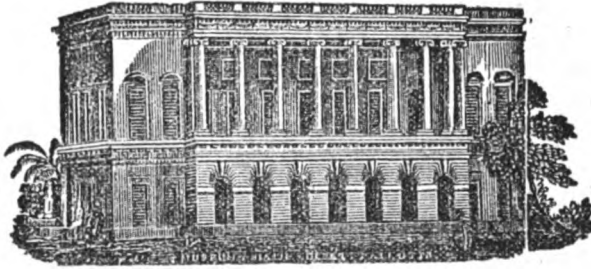
N.B. All Cheques, Money Orders &c. must be made payable to the "Treasurer Asiatic Society" only.

JUN 6 1890

BIBLIOTHECA INDICA ;

COLLECTION OF ORIENTAL WORKS

PUBLISHED BY THE
ASIATIC SOCIETY OF BENGAL
NEW SERIES, No. 725.

न्यायकुसुमाञ्जलिप्रकरणम्

न्यायाचार्यपदाङ्कितश्रीमदुदयनाचार्यविरचितम्
महामहोपाध्यायवचिद्वनकत-मकरन्दोद्भासित-वर्द्धमानोपाध्यायप्रचीतप्रकाशविरितम्

NYAYA KUSUMANJALI PRAKARANAM

EDITED BY
MAHAMAHO PADHYAYA CHANDRAKANTA TARKALANKARA.
VOLUME I.
FASCICULUS III.

3
CALCUTTA :

PRINTED BY G. H. ROUSE, AT THE BAPTIST MISSION PRESS,
AND PUBLISHED BY THE
ASIATIC SOCIETY, 67, PARK STREET.
1889.

LIST OF BOOKS FOR SALE

AT THE LIBRARY OF THE

ASIATIC SOCIETY OF BENGAL,

No. 57, PARK STREET, CALCUTTA.

AND OBTAINABLE FROM

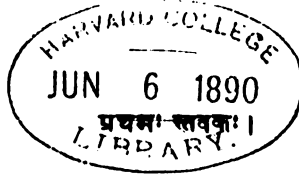
THE SOCIETY'S LONDON AGENTS, MESSRS. TRUBNER & CO.
57 AND 59, LUDGATE HILL, LONDON, E. C.

BIBLIOTHECA INDICA.

Sanskrit Series.

Advaita Brahma Siddhi, Fasc. I—III @ /6/ each	..	Rs.	1	2
Agni Purāna, (Sans.) Fasc. II—XIV @ /6/ each	..	..	4	14
Apu Bhāshyam, Fasc. I	..	..	0	6
Āitareya Aranyaka of the Rig Veda, (Sans.) Fasc. I—V @ /6/ each	..	..	1	14
Aphorisms of Śāṅḍilya, (English) Fasc. I	..	..	0	6
Aphorisms of the Vedānta, (Sans.) Fasc. VII—XIII @ /6/ each	..	..	2	4
Aṣṭasāhasrikā Prajñāpāramitā, Fasc. I—VI @ /6/ each	..	..	2	4
Aśvavaidyaka, Fasc. I—V @ /6/ each	..	..	1	14
Avadāna Kalpalatā by Kṣhemendra (Sans. & Tibetan) Vol. I Fasc. I	..	..	1	0
Bhāmatī, (Sans.) Fasc. I—VIII @ /6/ each	..	..	3	0
Brahma Sūtra, (English) Fasc. I	..	..	0	12
Bṛihaddevatā, (Sans.) Fasc. I	..	..	0	6
Bṛihadharma Purāna, Fasc. I—II @ /6/ each	..	..	0	12
Bṛihat Aranyaka Upanishad, (Sans.) Fasc. VI, VII & IX @ /6/ each	..	..	1	2
Ditto (English) Fasc. II—III @ /6/ each	..	..	0	12
Bṛihat Saṃhitā, (Sans.) Fasc. II—III, V—VII @ /6/ each	..	..	1	14
Chaitanya-Chandrodaya Nāṭaka, (Sans.) Fasc. II—III @ /6/ each	..	..	0	12
Chaturvarga Chintāmaṇi, (Sans.) Vols. I, Fasc. 1—11; II, 1—25; III, Part I Fasc. 1—18, Part II, Fasc. 1—3 @ /6/ each	..	..	21	6
Chhāndogya Upanishad, (English) Fasc. II	..	..	0	6
Dāsarupa, Fasc. II and III @ /6/	..	..	0	12
Gobhiliya Gṛihya Sūtra, (Sans.) Fasc. I—XII @ /6/ each	..	..	4	8
Hindu Astronomy, (English) Fasc. I—III @ /6/ each	..	..	1	2
Kāla Mādhava, (Sans.) Fasc. I—IV @ /6/	..	..	1	8
Kātantra, (Sans.) Fasc. I—VI @ /12/ each	..	..	4	8
Kāthā Sarit Sāgara, (English) Fasc. I—XIV @ /12/ each	..	..	10	8
Kaushitakī Brahman Upanishads, Fasc. II	..	..	0	6
Kūrma Purāna, (Sans.) Fasc. I—VIII @ /6/ each	..	..	8	0
Lalita-Vistara (Sans.) Fasc. II—VI @ /6/	..	..	1	14
Lalita-Vistara, (English) Fasc. I—III @ /12/ each	..	..	2	4
Madana Pārijāta, (Sans.) Fasc. I—VI @ /6/ each	..	..	2	4
Manuṣikā Sangraha, (Sans.) Fasc. I—II @ /6/ each	..	..	0	12
Mārkaṇḍeya Purāna, (Sans.) Fasc. IV—VII @ /6/ each	..	..	1	8
Mārkaṇḍeya Purāna (Eng.) Fasc. I—II @ /12/ each	..	..	1	8
Mīmāṃsā Darśana, (Sans.) Fasc. II—XIX @ /6/ each	..	..	6	12
Nārada Pancharātra, (Sans.) Fasc. IV	..	..	0	6
Nārada Smṛiti, (Sans.) Fasc. I—III @ /6/	..	..	1	2
Nayavārtikam, (Sans.) Fasc. I	..	..	0	6
Nirukta, (Sans.) Vol. I, Fasc. I—VI; Vol. II, Fasc. I—VI; Vol. III, Fasc. I—VI; Vol. IV, Fasc. I—VII @ /6/ each Fasc.	..	..	9	6
Nītisāra, or The Elements of Polity, By Kāmaudaki, (Sans.) Fasc. II—V @ /6/ each	..	..	1	8
Nyāya Darśana, (Sans.) Fasc. III	..	..	0	6
Nyāya Kusumāñjali Prakaraṇam (Sans.) Vol. I, Fasc. I—III @ /6/ each	..	..	1	2
Parīśiṣṭa Parvaṇ (Sans.) Fasc. I—IV @ /6/ each	..	..	1	8

(Continued on third page of Cover.)

१६३

न हि स्थिरे तद्दर्शने वा स्वरसवाही सन्देहः, प्रत्य-
भिज्ञानस्य दुरपग्नवत्वात् । नापि तत्प्रामाण्ये, स हि
न तावत् सार्वधिको व्याघातात् । तथा हि, प्रामाण्या-
सिद्धौ सन्देहोऽपि न सिध्येत्, तत्सिद्धौ वा तदपि
सिध्येत्, निश्चयस्य तदधीनत्वात् । कोटिद्वयस्य चादृष्ट-
स्यानुपस्थाने कः सन्देहार्थः ? तद्दर्शने च कार्यं सर्व्वथा
तदसिद्धिः ? एतेनाप्रामाणिकस्तद्व्यवहारइति निरस्तम् ।

स्वैर्यतज्ज्ञाननिश्चयादित्यर्थः । (१)वादिविप्रतिपत्त्या सन्देहो न स्वार-
सिकइति भावः । न तृतीयः, कश्चिदपि प्रामाण्याप्रसिद्ध्या तत्को-
टिकसंग्रहस्याप्यभावादित्याह । न प्रामाण्यइति । न चतुर्थः,
एकत्र क्षणे येन विरुद्धधर्मसंसर्गाभावेनैकत्वनिश्चयस्येनैव स्थिरेऽपि
तन्निश्चयादित्याह । एकतेति । तथाहीति, सन्देहीत्यनुव्यवसाय-
मानकत्वात् तस्येत्यर्थः । तत्सिद्धौ सन्देहसिद्धौ । तदपि प्रामाण्यम् ।
निश्चयस्येति । निश्चयस्य सन्देहाधीनत्वात् सन्देहव्यापकत्वात्, तेन
विना सन्देहानुपपत्तेरित्यर्थः । यद्वा, सन्देहनिश्चयस्यापि तदनु-
व्यवसायप्रामाण्यनिश्चयाधीनत्वादित्यर्थः । तद्दर्शने चेति । प्रामाण्य-
दर्शने चेत्यर्थः ।

(१) वादीति स्वारसिकस्यैवान् निबोधत्वात् । अतएवोक्तं मूले, न स्वरस-
वाही सन्देह इति ।

सर्वथा प्रामाण्यासिद्धौ तस्याप्यसिद्धेः । प्रकृते प्रामा-
 ण्यसन्देहो खूनपुनर्जातकेशादौ व्यभिचारदर्शनादिति
 चेत् । न, एकत्वनिश्चयस्य त्वयाऽपीष्टत्वात् । अनिष्टौ वा
 न किञ्चित् सिध्येत् । सिध्यतु यच्च विरुद्धधर्मविरुद्ध-
 इति चेत्, तेनैव स्थिरत्वमपि निश्चीयते । स इह सन्दि-
 ह्यते इति चेत्, तुल्यमेतत् । क्वचिन्निश्चयोऽपि क्वचि-
 दिति चेत्, समः समाधिः ।

नञ्चेतत् कारणत्वं यदि स्वभावो भावस्य नीलादि-
 वत्तदा सर्वसाधारणं स्यात् । न हि नीलं किञ्चित्
 प्रत्यनीलम् । अथौपाधिकं, तदा उपाधेरपि स्वा-
 भाविकत्वे तथात्वप्रसङ्गः, औपाधिकत्वे त्वनवस्था ।
 असाधारणत्वमप्यस्य स्वभावएव; ततऽत्यन्तेरारभ्य
 कुर्यात्, स्थिरस्यैकस्वभावत्वादिति चेत् । उच्यते ।

प्रकृते स्वर्यसाधकप्रत्यभिज्ञाने । न किञ्चिदिति षण्णिकोपेको
 न स्यादित्यर्थः । तुल्यमिति । षण्णिकोपेकत्वे सन्देहः इत्यर्थः ।
 क्वचिदिति यच्च न विरुद्धधर्मसंसर्गइत्यर्थः । समइति सिद्धेऽपि
 तदभावएवेत्यर्थः ।

तदेवमसौकिकं परलोकसाधनं सिद्धम् । तच्च शक्यते । नन्विति ।
 यथा नीलं सर्वेषु निरूप्यमाणं नीलं, तथा सर्वेषु निरूप्यमाणं कारणं
 स्यादित्यर्थः । तथात्वं सर्वसाधारणम् । औपाधिकत्वे इत्यथोपाधेरि-

हेतुशक्तिमनाहत्य नीलाद्यपि न वस्तु सत् ।

तद्युक्तं तच्च तच्छक्तमिति साधारणं न किम् ॥१८॥

सर्वसाधारणनीलादिवैधर्म्येण काल्पनिकत्वं कार्य-
कारणभावस्य व्युत्पाद्यता नीलादि पारमार्थिकमेवा-
भ्युपगन्तव्यम् । अन्यथा, तद्वैधर्म्येण हेतुफलभावस्या-
पारमार्थिकत्वानुपपत्तेः । न च कार्यकारणभावस्या-
पारमार्थिकत्वे नीलादि पारमार्थिकं भवितुमर्हति,
मित्यत्वप्रसङ्गात् । तस्मादस्य पारमार्थिकत्वेऽपरमपि

त्यनुषङ्गनौयम् । अथेति, नियतकार्यप्रतियोगिककारणत्वमेव स्वभाव-
इत्यर्थः । तत इति । यद्यस्य स्वाभाविकं* तत्तदुत्पत्तितएवारभ्येति
बीजस्य बीजत्वमिवाङ्कुरकारित्वमप्युत्पत्तितएव स्यादित्यर्थः । ततः
कारणत्वमस्य न साधारणमसाधारणं वेति भावः ।

परस्य कार्यकारणभावस्य साधारणत्वापादनेन हेतुशक्तिरेव
निरस्यत्वेन मता, तथा च नीलाद्यपि परमार्थसक्त स्यात्, नित्य-
त्वप्रसङ्गात्, ततो वैधर्म्यदृष्टान्ताभावात् तत्पक्षो न सिध्यती-
त्याह । हेतुशक्तीति । तद्युक्तमिति । सङ्कारियुक्तं तच्च कार्यं
तत्कारणं शक्तं निर्वर्तकमिति सर्वैरेव प्रतीयतइति सर्वसाधारण-
मस्यैव, नीलादेरपि तदेव सर्वसाधारणमित्यर्थः । अस्य नीलादेः ।
अपरमपि कार्यकारणस्वरूपमपि ।

* स्वाभाविकं रूपं,—इति ह० ।

तथा, न बोभयमपीति कथमेकमेकं परस्परविद्वहं
कार्यं कुर्यात् । तस्वभावत्वादिति यदि, तदोत्पत्ते-
रारभ्य कुर्यादविशेषादित्यपि न युक्तं, तत्तत्सहकारि-
साचिष्ये तत्तत्कार्यं करोतीति स्वभावव्यवस्थापनात्* ।
इदञ्च साधारणमेव, सर्व्वैरेव तथोपलम्भात् । न हि
नीक्षादेरप्यन्यत् साधारण्यमिति ।

स्यादेतत् । अस्तु स्थिरं, तथापि नित्यविभोर्न
कारणत्वमुपपद्यते । तथा ह्यन्वयव्यतिरेकाभ्यां कारण-
त्वमवधार्यते नान्वयमात्रेण, अतिप्रसङ्गात् । न च
नित्यविभूनां व्यतिरेकसम्भवः । न च सोपाधेरसावस्थे-
वेति साम्प्रतं, तथाभूतस्योपाधिसम्बन्धेऽप्यनधिकारात् ।
जनितो हि तेन स तस्य स्यात्, नित्यो वा ? न प्रथमः,

इदञ्चेति । तथा चेष्टापादनमिति भावः । नन्वेवमदृष्टस्यात्म-
दृष्टित्वेऽपि नात्मा समवायिकारणं नाप्यन्यदिति तदभावादसमवा-
य्याद्यपि न कारणमिति तन्नित्यत्वेन न यागादिजन्यत्वं, नापि
भोगनियामकत्वमित्यभिप्रेत्याह । स्यादेतदिति । न चेति । नित्यत्वेन
न कासतोव्यतिरेको विभुत्वेन न देयत इत्यर्थः । ननु केवलञ्च
व्यतिरेकाभावेऽपि शरीराद्युपहितञ्च तस्य स्यादित्याह । न च
सोपाधेरिति । तथाभूतश्चेति । नित्यविभोस्तदयोग्यत्वादित्यर्थः ।

* व्यवहारस्थापनात्,—इति आ० ।

पूर्ववत् । नापि द्वितीयः, पूर्ववदेव । तथापि चोपा-
धेरेव व्यतिरेको न तस्य, अविशेषात् । तद्वत् इति चेत् ।
न, स चोपाधिश्चेत्यतोऽन्यस्य तद्वत्पदार्थस्याभावात् ।
भावे वा, स एव कारणं स्यात् । अत्रोच्यते ।

पूर्वभावो हि हेतुत्वं मीयते येन केनचित् ।

व्यापकस्यापि नित्यस्य धर्मिधीरन्यथा न हि ॥ १६ ॥

भवेदेवं यद्यन्वयव्यतिरेकादेव कारणत्वं, किन्तु का-
र्यान्नियतः पूर्वभावः । स च क्वचिदन्वयव्यतिरेकाभ्या-
मवसीयते, क्वचिद्धर्मिग्राहकात् प्रमाणात् । अन्यथा,
कार्यात् कारणानुमानं क्वापि न स्यात् । तेन तस्यानु-

तत्र विकल्प्य हेतुमाह । जनिताहीति । अन्येऽपि व्यापकोऽव्यापको
वेति द्रष्टव्यम् । पूर्ववदिति । उपाधिजनकत्वग्राहकव्यतिरेकाभावः
तुल्यएवेत्यर्थः । द्वितीयस्याद्ये दोषमाह । पूर्ववदिति । नित्यविभो-
दुपाधेरपि व्यतिरेकाभावइत्यर्थः । नित्याव्यापकोपाधिपक्षे दोषमाह ।
तथापि चेति । विशेष्यवति विशिष्टाभावस्य विशेषणाभावे पर्यवसाना-
दित्यर्थः । तद्वत् उपाधिमतः । स एव विशिष्ट एव न तु विशेष्यात्मेत्यर्थः ।

येन केन चिदिति । अन्वयव्यतिरेकाभ्यामेवेत्यर्थः । व्यापक-
स्थापीत्यत्र हेतुत्वमनुषङ्गनीम् । तन्निस्ये हेतुमाह । धर्मिधी-
रिति । बुद्ध्यादिभिः कार्यैः समवायिकारणतयाऽऽत्मादयोऽवगम्यन्ते
इति धर्मिग्राहकमानादेव तेषां कारणत्वग्रह इत्यर्थः । तेनेति ।
कार्यव्याप्ताऽनुमेयकारणव्यतिरेकान्वाद्यनुविधानादर्शनादित्यर्थः । अथ

विधानानुपलम्भात् । उपलम्भे वा, कार्यस्त्रिङ्गानवका-
शान्, प्रत्यक्षतएव तत्सिद्धेः । तज्जातीयानुविधान-
दर्शनात् सिद्धिरन्यथापि न वार्यते । तथापि कौष्ठग-
त्यानुविहितान्वयव्यतिरेकमेव कार्य्यात् कारणं सिध्येत्,
अन्यथा तथा दर्शनादिति चेन्न । बाधेन सङ्कोचात् ।
विपक्षे बाधकाभावेन चाव्याप्तेः । दर्शनमात्रेण चोत्क-
र्षसमत्वात्^(१) । अस्य चेश्वरे विस्तेरो वक्ष्यते । सर्व्वव्याप-

कार्यकारणव्यतिरेकान्वयव्यतिरेकाभ्याम् तयोः कारणत्वं गृह्यते,
*तत्तज्जातीयस्यान्वयव्यतिरेकाभ्यामिति खगुणान् प्रति षटादेरन्वय-
व्यतिरेकज्ञाने षट्वादिकं न प्रयोजकं किन्तु द्रव्यत्वमेव । तर्ह्य-
न्वयव्यतिरेकवज्जातीयत्वं गुणान् प्रति नित्यविभोरप्यस्तीत्याह ।
तज्जातीयेति । बाधेनेति । धर्मिणाहकमानेनात्मादीनां खनिष्ठ-
कार्यगुणेषु कारणत्वगहात् बाधोन्वीतपचेतरलोपाधेर्याप्यभावादिति
भावः । विपक्षेति । दृष्टान्ते तथात्वदर्शनेऽपि तद्रूपं न प्रयोजकं गौर-
वादित्यर्थः । अन्यथा तथा दर्शनादित्यत्राह । दर्शनमात्रेणेति ।
नन्वबाधकाद्गुरोरपि प्रयोजकत्वमित्याशयेन बाधकमाह । सर्व्वेति ।

* अत्र, किन्तु,—भवितुं युक्तम् ।

(१) [दृष्टान्तधर्मं साध्येन समासङ्गत्वं कर्षसमः । यदि क्रियाहेतुगुणयो-
गात् कौष्ठवत् क्रियावानेवात्मा, कौष्ठवदेव स्पर्शवानपि प्राप्नोति ।
अथ न स्पर्शवान्, कौष्ठवत् क्रियावानपि न प्राप्नोति,—इति न्याय-
भाव्यमत्रानुसन्धेयम् । तथाच, हेतुमन्तरेण दृष्टान्तमात्रात् कस्य-
चिद्धर्मस्य प्रसङ्गमं उत्कर्षसमः । अयमेव दृष्टान्तसमोऽप्युच्यते ।]

कानां सर्वान् प्रत्यन्वयमात्राविशेषे कारणात्प्रसङ्गो-
बाधकमिति चेत् । न, अन्वयव्यतिरेकवज्जातीयतया
विपक्षे बाधकेन च विशेषेऽनतिप्रसङ्गात् । तथा हि,

व्यतिरेकासम्भवेऽन्वयमात्रस्यैव कारणतायाहकत्वे तद्विशेषात् सर्वत्र
कार्ये नित्यविभोः कारणत्वप्रसङ्ग इति व्यतिरेकोऽपि तत्प्रयोजक-
इत्यर्थः । अन्वयेति । रूपादिकार्यं प्रति घटादि अन्वयव्यतिरेक-
वहृष्टं, तज्जातीयस्यात्मा ज्ञानादिकं प्रति, समवायिकारणजातीय-
इति यावत् । (१) यद्वा । अन्वयव्यतिरेकवति कारणे सहकारि-
साकल्यासाकल्याभ्यां कार्यकरणाकरणे दृष्टे, तद्वदत्राप्यन्वयव्यतिरेक-
वज्जातीयत्वम् । न चैवमतिप्रसङ्गः, व्योमादेर्ज्ञानासमवायित्वात् ।
तथाले चाकाशविशेषगुणतया ज्ञानस्य श्रीचत्वप्रसङ्गात् । दिक्काल-
विशेषगुणत्वे चाप्रत्यक्षत्वप्रसङ्गः । (२) अतएव तत्र कार्याजनने सह-
कारिवैकल्यामतन्त्रम् । न चैवमपि व्योमादेः कार्यमात्रे निमि-
त्तत्वापत्तिः, अन्यथासिद्धत्वात् । शब्दं प्रति पूर्ववर्त्तित्वग्रहएवान्यकार्यं
प्रति तद्ग्रहात् । अन्यं प्रति पूर्ववर्त्तित्वग्रहएव यस्य चं प्रति तद्-
ग्रहः, तदन्यथासिद्धमिति प्रागुक्तमित्यर्थः । विपक्षेति । यदौदं
कार्यमेतदाश्रयोत्पत्तिप्रयोजकजन्यं न स्यादन्यदेशं स्यादेवं कालेऽपीति
सर्वत्रोत्पत्तिसततोत्पत्तिशब्दवाच्येन तर्क्षणेत्यर्थः । उभयं क्रमेण

(१) अन्वयव्यतिरेकवज्जातीयत्वमतिप्रसङ्गमित्यनुग्रयादाह, यद्वा अन्वय-
व्यतिरेकवतीति ।

(२) अतएवेति तथाच ज्ञानं प्रति व्योमादेर्न गिरुक्तमन्वयव्यतिरेकवज्जा-
तीयत्वमिति भावः ।

LIST OF BOOKS FOR SALE

AT THE LIBRARY OF THE

ASIATIC SOCIETY OF BENGAL,

No. 57, PARK STREET, CALCUTTA.

AND OBTAINABLE FROM

THE SOCIETY'S LONDON AGENTS, MESSRS. TRUBNER & CO.

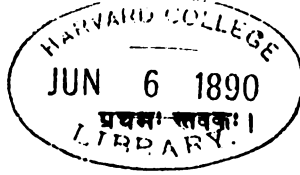
57 AND 59, LUDGATE HILL, LONDON, E. C.

BIBLIOTHECA INDICA.

Sanskrit Series.

Advaita Brahma Siddhi, Fasc. I—III @ /6/ each	..	Rs.	1	2
Agni Purāna, (Sans.) Fasc. II—XIV @ /6/ each	..	..	4	14
Apu Bhāshyam, Fasc. I	..	..	0	6
Āitareya Aranyaka of the Rig Veda, (Sans.) Fasc. I—V @ /6/ each	..	..	1	14
Aphorisms of Sāṅḍilya, (English) Fasc. I	..	..	0	6
Aphorisms of the Vedānta, (Sans.) Fasc. VII—XIII @ /6/ each	..	..	2	4
Ashṭasāhaarikā Prajñāpāramitā, Fasc. I—VI @ /6/ each	..	..	2	4
Āsvavaidyaka, Fasc. I—V @ /6/ each	..	..	1	14
Avadāna Kalpalatā by Kshemendra (Sans. & Tibetan) Vol. I Fasc. I	..	..	1	0
Bhāmatī, (Sans.) Fasc. I—VIII @ /6/ each	..	..	3	0
Brahma Sūtra, (English) Fasc. I	..	..	0	12
Brihaddevatā, (Sans.) Fasc. I	..	..	0	6
Brihadharma Purāṇam, Fasc. I—II @ /6/ each	..	..	0	12
Brihat Aranyaka Upanishad, (Sans.) Fasc. VI, VII & IX @ /6/ each	..	..	1	2
Ditto (English) Fasc. II—III @ /6/ each	..	..	0	12
Brihat Saṃhitā, (Sans.) Fasc. II—III, V—VII @ /6/ each	..	..	1	14
Chaitanya-Chandrodaya Nāṭaka, (Sans.) Fasc. II—III @ /6/ each	..	..	0	12
Chaturvarga Chintāmaṇi, (Sans.) Vols. I, Fasc. 1—11; II, 1—25; III, Part I Fasc. 1—18, Part II, Fasc. 1—3 @ /6/ each	..	..	21	6
Chhāndogya Upanishad, (English) Fasc. II	..	..	0	6
Dāsarūpa, Fasc. II and III @ /6/	..	..	0	12
Gobhiliya Gṛihya Sūtra, (Sans.) Fasc. I—XII @ /6/ each	..	..	4	8
Hindu Astronomy, (English) Fasc. I—III @ /6/ each	..	..	1	2
Kāla Mādhava, (Sans.) Fasc. I—IV @ /6/	..	..	1	8
Kātantra, (Sans.) Fasc. I—VI @ /12/ each	..	..	4	8
Kathā Sarit Sāgara, (English) Fasc. I—XIV @ /12/ each	..	..	10	8
Kaushitakī Brahman Upanishads, Fasc. II	..	..	0	6
Kūrma Purāna, (Sans.) Fasc. I—VIII @ /6/ each	..	..	3	0
Lalita-Vistara, (Sans.) Fasc. II—VI @ /6/	..	..	1	14
Lalita-Vistara, (English) Fasc. I—III @ /12/ each	..	..	2	4
Madana Pārijāta, (Sans.) Fasc. I—VI @ /6/ each	..	..	2	4
Manuṣkā Sangraha, (Sans.) Fasc. I—II @ /6/ each	..	..	0	12
Mārkaṇḍeya Purāna, (Sans.) Fasc. IV—VII @ /6/ each	..	..	1	8
Mārkaṇḍeya Purāna (Eng.) Fasc. I—II @ /12/ each	..	..	1	8
Mīmāṃsā Darśana, (Sans.) Fasc. II—XIX @ /6/ each	..	..	6	12
Nārada Pancharātra, (Sans.) Fasc. IV	..	..	0	6
Nārada Smṛiti, (Sans.) Fasc. I—III @ /6/	..	..	1	2
Nayavārtikam, (Sans.) Fasc. I	..	..	0	6
Nirukta, (Sans.) Vol. I, Fasc. I—VI; Vol. II, Fasc. I—VI; Vol. III, Fasc. I—VI; Vol. IV, Fasc. I—VII @ /6/ each Fasc.	..	..	9	6
Nītiśāra, or The Elements of Polity, By Kāmandaki, (Sans.) Fasc. II—V @ /6/ each	..	..	1	8
Nyāya Darśana, (Sans.) Fasc. III	..	..	0	6
Nyāya Kusumāñjali Prakaraṇam (Sans.) Vol. I, Fasc. I—III @ /6/ each	..	..	1	2
Parīśiṣṭa Parvaṇ (Sans.) Fasc. I—IV @ /6/ each	..	..	1	8

(Continued on third page of Cover.)

१६३

न हि स्थिरे तद्दर्शने वा स्वरसवाही सन्देहः, प्रत्य-
भिज्ञानस्य दुरपह्वत्वात् । नापि तत्रामाख्ये, स हि
न तावत् सार्व्वचिको व्याघातात् । तथा हि, प्रामाण्या-
सिद्धौ सन्देहोऽपि न सिध्येत्, तत्सिद्धौ वा तदपि
सिध्येत्, निश्चयस्य तदधीनत्वात् । कोटिद्वयस्य चादृष्ट-
स्यानुपस्थाने कः सन्देहार्थः ? तद्दर्शने च कथं सर्व्वथा
तदसिद्धिः ? एतेनाप्रामाणिकस्तद्व्यवहारइति निरस्तम् ।

स्वैर्यतज्ज्ञाननिश्चयादित्यर्थः । (१) वादिविप्रतिपत्त्या सन्देहो न स्वार-
सिकरति भावः । न तृतीयः, कश्चिदपि प्रामाण्याप्रसिद्ध्या तत्को-
टिकसंग्रयस्याप्यभावादित्याह । न प्रामाण्यइति । न चतुर्थः,
एकत्र क्षणे येन विरुद्धधर्मसंसर्गाभावेनैकत्वनिश्चयस्येनैव स्थिरेऽपि
तन्निश्चयादित्याह । एकतेति । तथाहीति, सन्देहीत्यनुव्यवसाय-
मानकत्वात् तस्येत्यर्थः । तत्सिद्धौ सन्देहसिद्धौ । तदपि प्रामाण्यम् ।
निश्चयस्येति । निश्चयस्य सन्देहाधीनत्वात् सन्देहव्यापकत्वात्, तेन
विना सन्देहानुपपत्तेरित्यर्थः । यद्वा, सन्देहनिश्चयस्यापि तदनु-
व्यवसायप्रामाण्यनिश्चयाधीनत्वादित्यर्थः । तद्दर्शने चेति । प्रामाण्य-
दर्शने चेत्यर्थः ।

(१) वादीति स्वारसिकस्यैवात्र निषेधत्वात् । अतएवोक्तं मूले, न स्वरस-
वाही सन्देह इति ।

सर्वथा प्रामाण्यासिद्धौ तस्याप्यसिद्धेः । प्रकृते प्रामा-
 ण्यसन्देहे खूनपुनर्जातकेशादौ व्यभिचारदर्शनादिति
 चेत् । न, एकत्वनिश्चयस्य त्वयाऽपीष्टत्वात् । अनिष्टौ वा
 न किञ्चित् सिध्येत् । सिध्यतु यच्च विरुद्धधर्माविरह-
 इति चेत्, तैमैव स्थिरत्वमपि निश्चीयते । स इह सन्दि-
 ष्यते इति चेत्, तुल्यमेतत् । कश्चिन्निश्चयोऽपि कश्चि-
 दिति चेत्, समः समाधिः ।

नन्वेतत् कारणात्वं यदि स्वभावो भावस्य नीलादि-
 वत्तदा सर्वसाधारणं स्यात् । न हि नीलं किञ्चित्
 प्रत्यनीलम् । अथौपाधिकं, तदा उपाधेरपि स्वा-
 भाविकत्वे तथात्वप्रसङ्गः, औपाधिकत्वे त्वनवस्था ।
 असाधारणत्वमप्यस्य स्वभावश्च; ततउत्पत्तेरारभ्य
 कुर्यात्, स्थिरस्यैकस्वभावत्वादिति चेत् । उच्यते ।

प्रकृते स्मैर्यसाधकप्रत्यभिज्ञाने । न किञ्चिदिति अणिकोप्येको
 न ह्यादित्यर्थः । तुल्यमिति । अणिकस्याप्येकत्वे सन्देहः इत्यर्थः ।
 कश्चिदिति यच्च न विरुद्धधर्मसंसर्गइत्यर्थः । समइति स्थिरेऽपि
 तदभावपेत्त्यर्थः ।

तदेवमज्ञौकिकं परलोकसाधनं सिद्धम् । तच्च प्रकृते । नन्विति ।
 यथा नीलं सर्वेषु निरूप्यमाणं नीलं, तथा सर्वेषु निरूप्यमाणं कारणं
 ह्यादित्यर्थः । तथात्वं सर्वसाधारणम् । औपाधिकत्वे इत्यथोपाधेरि-

हेतुशक्तिमनाहत्य नीलाद्यपि न वस्तु सत् ।

तद्युक्तं तच्च तच्छक्तिमिति साधारणं न किम् ॥१८॥

सर्वसाधारणनीलादिवैधर्म्येण काल्पनिकत्वं कार्य-
कारणभावस्य व्युत्पाद्यता नीलादि पारमार्थिकमेवा-
भ्युपगन्तव्यम् । अन्यथा, तद्वैधर्म्येण हेतुफलभावस्या-
पारमार्थिकत्वानुपपत्तेः । न च कार्यकारणभविष्या-
पारमार्थिकत्वे नीलादि पारमार्थिकं भवितुमर्हति,
मित्यत्वप्रसङ्गात् । तस्मादस्य पारमार्थिकत्वेऽपरमपि

त्यनुषङ्गनौयम् । अथेति, नियतकार्यप्रतियोगिककारणत्वमेव स्वभाव-
इत्यर्थः । तत इति । यद्यस्य स्वाभाविकं* तत्तदुत्पत्तितएवारभ्येति
बीजस्य बीजत्वमिवाङ्कुरकारित्वमप्युत्पत्तितएव स्यादित्यर्थः । ततः
कारणत्वमस्य न साधारणमसाधारणं वेति भावः ।

परस्य कार्यकारणभावस्य साधारणत्वापादनेन हेतुशक्तिरेव
निरस्यत्वेन मता, तथा च नीलाद्यपि परमार्थसन्न स्यात्, नित्य-
त्वप्रसङ्गात्, ततो वैधर्म्यदृष्टान्ताभावात् त्वत्पक्षो न सिध्यती-
त्याह । हेतुशक्तीति । तद्युक्तमिति । सहकारियुक्तं तच्च कार्यं
तत्कारणं शक्तं निर्वर्तकमिति सर्वैरेव प्रतीयतइति सर्वसाधारण्य-
मस्येव, नीलादेरपि तदेव सर्वसाधारण्यमित्यर्थः । अस्य नीलादेः ।
अपरमपि कार्यकारणस्वरूपमपि ।

* स्वाभाविकं रूपं,—इति ह० ।

तथा, न बोभयमपीति कथमेकमेकं परस्परविहङ्गं कार्यं कुर्यात् । तस्वभावत्वादिति यदि, तदोत्पत्तेरारभ्य कुर्यादविशेषादित्यपि न युक्तं, तत्तत्सहकारिसाचिष्ये तत्तत्कार्यं करोतीति स्वभावव्यवस्थापनात्* । इदञ्च साधारणमेव, सर्व्वैरेव तथोपलम्भात् । न हि नीक्षादेरप्यन्यत् साधारण्यमिति ।

स्यादेतत् । अस्तु स्थिरं, तथापि नित्यविभोर्न कारणत्वमुपपद्यते । तथा ह्यन्यव्यतिरेकाभ्यां कारणत्वमवधार्यते नान्वयमाषेण, अतिप्रसङ्गात् । न च नित्यविभूनां व्यतिरेकसम्भवः । न च सोपाधेरसावस्थेवेति साम्प्रतं, तथाभूतस्योपाधिसम्बन्धेऽप्यनधिकारात् । जनितो हि तेन स तस्य स्यात्, नित्यो वा ? न प्रथमः,

इदञ्चेति । तथा चेष्टापादनमिति भावः । नन्वेवमदृष्टस्यात्मदृष्टित्वेऽपि नात्मा समवायिकारणं नाप्यन्यदिति तदभावादसमवायाद्यपि न कारणमिति तन्नित्यत्वेन न यागादिजन्यत्वं, नापि भोगनियामकत्वमित्यभिप्रेत्याह । स्यादेतदिति । न चेति । नित्यत्वेन न कासतोव्यतिरेको विशुत्वेन न देयत इत्यर्थः । ननु नैवस्य व्यतिरेकाभावेऽपि शरीराद्युपहितस्य तस्य स्यादित्याह । न च सोपाधेरिति । तथाभूतत्वेति । नित्यविभोस्तदयोग्यत्वादित्यर्थः ।

* व्यवहारस्थापनात्,—इति आ० ।

पूर्ववत् । नापि द्वितीयः, पूर्ववद्देव । तथापि चोपा-
धेरेव व्यतिरेको न तस्य, अविशेषात् । तद्वत् इति चेत् ।
न, स चोपाधिश्चेत्यतोऽन्यस्य तद्वत्पदार्थस्याभावात् ।
भावे वा, स एव कारणं स्यात् । अत्रोच्यते ।

पूर्वभावो हि हेतुत्वं मीयते येन केनचित् ।

व्यापकस्यापि नित्यस्य धर्मिधीरन्यथा न हि ॥ १६ ॥

भवेद्देवं यद्यन्वयव्यतिरेकावेव कारणत्वं, किन्तु का-
र्यान्नियतः पूर्वभावः । स च क्वचिदन्वयव्यतिरेकाभ्या-
मवसीयते, क्वचिद्धर्मिग्राहकात् प्रमाणात् । अन्यथा,
कार्यात् कारणानुमानं क्वापि न स्यात् । तेन तस्यानु-

तत्र विकल्प्य हेतुमाह । जनितोऽहीति । अन्येऽपि व्यापकोऽव्यापको
वेति द्रष्टव्यम् । पूर्ववदिति । उपाधिजनकत्वग्राहकव्यतिरेकाभावः
तुल्यएवेत्यर्थः । द्वितीयस्याद्ये दोषमाह । पूर्ववदिति । नित्यविभो-
दुपाधेरपि व्यतिरेकाभावइत्यर्थः । नित्याव्यापकोपाधिपक्षे दोषमाह ।
तथापि चेति । विशेष्यवति विशेष्यभावस्य विशेष्यभावे पर्यवसाना-
दित्यर्थः । तद्वत् उपाधिमतः । स एव विशेष्य एव न तु विशेष्यात्मेत्यर्थः ।

येन केन चिदिति । अन्वयव्यतिरेकाभ्यामेवेत्यर्थः । व्यापक-
स्वापीत्यत्र हेतुत्वमनुषञ्जनीम् । तन्निस्ये हेतुमाह । धर्मिधी-
रिति । बुद्ध्यादिभिः कार्यैः समवायिकारणतयाऽऽत्मादयोऽवगम्यन्ते
इति धर्मिग्राहकमानादेव तेषां कारणत्वग्रह इत्यर्थः । तेनेति ।
कार्यव्यक्ताऽनुमेयकारणव्यक्तेरन्यथाद्यनुविधानादर्शनादित्यर्थः । अथ

विधानानुपलम्भात् । उपलम्भे वा, कार्यसिद्धान्तवका-
शात्, प्रत्यक्षतएव तत्सिद्धेः । तज्जातीयानुविधान-
दर्शनात् सिद्धिरन्यथापि न वार्यते । तथापि कौष्ठग-
त्यानुविहितान्वयव्यतिरेकमेव कार्य्यात् कारणं सिध्येत्,
अन्यथा तथा दर्शनादिति चेन्न । बाधेन सङ्कोचात् ।
विपक्षे बाधकाभावेन चाव्याप्तेः । दर्शनमात्रेण चोत्क-
र्षसमत्वात्^(१) । अस्य चेश्वरे विस्तरो वक्ष्यते । सर्व्वव्याप-

कार्यकारणव्यतिरेकव्यतिरेकाभ्याम् तयोः कारणत्वं गृह्यते,
*तत्तज्जातीयस्यान्वयव्यतिरेकाभ्यामिति खगुणान् प्रति घटादेरन्वय-
व्यतिरेकज्ञाने घटत्वादिकं न प्रयोजकं किन्तु द्रव्यत्वमेव । तर्ह्य-
न्वयव्यतिरेकवज्जातीयत्वं गुणान् प्रति नित्यविभोरप्यस्तीत्याह ।
तज्जातीयेति । बाधेनेति । धर्मिग्राहकमानेनात्मादीनां खनिष्ठ-
कार्यगुणेषु कारणत्वगहात् बाधोन्वीतपक्षेतरलोपाधेर्याद्यभावादिति
भावः । विपक्षेति । दृष्टान्ते तथात्वदर्शनेऽपि तद्रूपं न प्रयोजकं गौर-
वादित्यर्थः । अन्यथा तथा दर्शनादित्यत्राह । दर्शनमात्रेणेति ।
नन्वबाधकाद्गुरोरपि प्रयोजकत्वमित्याशयेन बाधकमाह । सर्व्वेति ।

* अत्र, किन्तु,—भवितुं युक्तम् ।

- (१) [दृष्टान्तधर्मं साध्येन समासङ्गत्वं कर्षसमः । यदि क्रियाहेतुगुणयो-
गात् षोडशवत् क्रियावानेवात्मा, षोडशवदेव स्पृश्वानपि प्राप्नोति ।
अथ न स्पृश्वान्, षोडशवत् क्रियावानपि न प्राप्नोति,—इति न्याय-
माख्यमत्रानुसन्धेयम् । तथाच, हेतुमन्तरेण दृष्टान्तमात्रात् कस्य-
चिद्धर्मस्य प्रसङ्गमं उत्कर्षसमः । अयमेव दृष्टान्तसमोऽप्युच्यते ।]

कानां सर्वान् प्रत्यम्बयमात्राविशेषे कारणत्वप्रसङ्गो-
बाधकमिति चेत् । न, अम्बयव्यतिरेकवज्जातीयतया
विपक्षे बाधकेन च विशेषेऽनतिप्रसङ्गात् । तथा हि,

व्यतिरेकासम्भवेऽम्बयमात्रस्यैव कारणताग्राहकत्वे तद्विशेषात् सर्वत्र
कार्ये नित्यविभोः कारणत्वप्रसङ्ग इति व्यतिरेकोऽपि तत्प्रयोजक-
इत्यर्थः । अत्रयेति । रूपादिकार्यं प्रति घटादि अम्बयव्यतिरेक-
वद्दृष्टं, तज्जातीयस्यात्मा ज्ञानादिकं प्रति, समवायिकारणजातीय-
इति यावत् । (१) यद्वा । अम्बयव्यतिरेकवति कारणे सहकारि-
साकल्यासाकल्याभ्यां कार्यकरणाकरणे दृष्टे, तद्वदत्राप्यम्बयव्यतिरेक-
वज्जातीयत्वम् । न चैवमतिप्रसङ्गः, व्योमादेर्ज्ञानासमवायित्वात् ।
तथात्वे चाकाशविशेषगुणतया ज्ञानस्य औचल्यप्रसङ्गात् । दिक्काल-
विशेषगुणत्वे चाप्रत्यक्षत्वप्रसङ्गः । (२) अतएव तत्र कार्याजनने सह-
कारिवैकल्यमतन्त्रम् । न चैवमपि व्योमादेः कार्यमात्रे निमि-
त्तत्वापत्तिः, अन्यथासिद्धत्वात् । शब्दं प्रति पूर्ववर्त्तित्वग्रहणवान्यकार्यं
प्रति तद्ग्रहात् । अन्यं प्रति पूर्ववर्त्तित्वग्रहणव यस्य यं प्रति तद्-
ग्रहः, तदन्यथासिद्धमिति प्रागुक्तमित्यर्थः । विपक्षेति । यदौदं
कार्यमेतदाश्रयोत्पत्तिप्रयोजकजन्यं न स्यादन्यदेशं स्यादेवं कालेऽपीति
सर्वत्रोत्पत्तिसततोत्पत्तिशब्दवाच्येन तर्क्षणेत्यर्थः । उभयं क्रमेण

(१) अम्बयव्यतिरेकवज्जातीयत्वमतिप्रसङ्गमित्यनुशयादाह, यद्वा अम्बय-
व्यतिरेकवतीति ।

(२) अतएवेति तथाच ज्ञानं प्रति व्योमादेर्न निरुक्तमम्बयव्यतिरेकवज्जा-
तीयत्वमिति भावः ।

काथ्य समवायिकारखवद्दृष्टमित्यदृष्टाश्रयमपि तज्जा-
तीयकारणकं, आश्रयाभावे किं प्रत्यासन्नमसम-
वायिकारणं स्यात्, तदभावे निमित्तमपि किमुप-
कुर्यात् ? तथाचानुत्पत्तिः सततोत्पत्तिर्वा सर्व्वेत्प-
त्तिर्वा स्यात्। एवमपि निमित्तस्य सामर्थ्यादेव नियत-
देशोत्पादे स एव देशोऽवश्यापेक्षणीयः स्यात्। तथा
च सामान्यतो देशसिद्धावितरपृथिव्यादिबाधे तदति-

विवृणोति तथाहीति । आश्रयाभावइति । (१)समवायिकारणत्वे-
रेवासमवायिकारणत्वादित्यर्थः । ननु निमित्तवति नियतदेशएव
कार्योत्पत्तिरिति किं समवायिनेत्यत आह । एवमपीति । आश्रय*-
देशस्यैव समवायित्वादित्यर्थः । (२)तथापि समवायिविशेषसिद्धिः
क्षुतइत्यत आह । तथाचेति । प्रसिद्धसमवायिवृत्तिलवाधकसहकृतं
समवायिवृत्तिलसाधकमेवाप्रसिद्धसमवायि विषयीकरोति, सामा-
न्यपाहकस्यापि मानस्य सहकारिविशेषात् विशेषे पर्यवसानदर्शना-
दित्यर्थः । यदा तु समवायिवृत्तिलानुमानानन्तरं वाधकावतारः,

* स्वाधार,—इति शो० ।

(१) समवायिकारणत्वेरेवेति स्वस्वाश्रयान्यतरसमवायिकारणत्वेरेवे-
त्यर्थः । तथा शोभयाश्रयान्तर्भाव इति भावः ।

(२) तथापीति असमवायिनोऽप्याधारत्वसम्भवादिति भावः ।

रिक्तसिद्धिं कौवारयेत् ? एवमसमवायिनिमित्ते चोह-
नीये ।

तदा केवलव्यतिरेकिणः तस्मिन्निरिति भावः । एवमिति । तदन्य-
तराभावेऽपि कार्योत्पत्तिप्रसङ्गेनेत्यर्थः । (१)वस्तुतः समवायिकारण-
त्वग्रहे अन्योन्याभावरूपव्यतिरेकएव प्रयोजकः न तु संसर्गाभावग्रहो-
निमित्तसाधारणत्वात् । यत् कपालं तत्र घटो यत्र कपालं तत्र

(१) वस्तुत इति यद्यपि समवायित्वसमानाधिकरणं कारकत्वमेव सम-
वायिकारकत्वं तत्र विशिष्टं न ग्राह्यं किन्तु गोत्वादिसमवायित्व-
साधारणसमवायित्वग्राहकसमाजात् कारकत्वग्राहकादेवार्थसमाज-
महिम्ना विशिष्टसिद्धिः । अन्यथा समवायिकारकत्वस्यापि विशि-
ष्टस्य ग्राह्यत्वे ग्राहकान्तरसम्बन्धमनुचियेत । न हि तत्र संसर्गा-
भावग्रहः प्रयोजको निमित्तसाधारणत्वात् । नाप्यन्योन्याभावग्रहः
तदधिकारककार्योत्पादेन तस्य तत्राभावात् । यदि च कारकत्व-
मात्रमेव ततो ग्राह्यं तस्य निमित्तसाधारणतया ग्राहकस्य निमित्त-
साधारण्यं न दोषस्तदा प्रकृतेऽपि तुल्यम् । किञ्च संसर्गाभावग्रहस्य
निमित्तसाधारणतया यदि न तद्ग्राहकत्वं, तदा निरवकाशापि
तथात्वं न स्यात्, तस्यापि देशकालरूपाधिकारकत्वात्मकनिमित्तसाधा-
रणत्वात् । न च यत् कपालं तत्र समवायिसंबन्धेन घट इति विव-
क्षितमिति वार्थं तर्हि समवायित्वं प्रथमतएव ग्राह्यमिति कारकत्व-
मात्रमेव तद्ग्राह्यमिति सिद्धं नः समीचीनम् । संबन्धान्तरगर्भस्य
च तस्य देशादिकारकत्वग्राहकत्वं कल्पयेत्, तथापि विशिष्टं न ग्राह्यं
किन्तु समवायिनः कारकत्वमेवमपि ग्राह्यमित्यत्र पूर्वोक्तस्यैव वा
वाक्यार्थम् ।

इत्येषा सहकारिशक्तिरसमा माया दुःस्त्रीतितो-
 मूलत्वात् प्रकृतिः प्रबोधभयतोऽविद्येति यस्योदिता ।
 देवोऽसौ विरतप्रपञ्चरचनाकञ्जो लकोलाहलः
 साक्षात्साक्षितया मनस्यभिरतिं बध्नातु शान्तोमम ॥
 ॥ २० ॥

(इति प्रथमः स्तवकः*) ।

नेतिवत् य आत्मा तत्र ज्ञानादि यथात्मा तत्र तत् नेति तद्यदस्य
 सत्त्वात् । तथापि घटादिकं प्रति आत्मनो निमित्तकरणत्वग्रहः
 कुतः, तपोक्तगत्यभावात् । इत्थं, प्रयत्नवदात्मसंयोगश्चेष्टाद्वारा घट-
 हेतुरिति प्रयत्नवदात्माऽपि तद्धेतुः । न चैवमपि संयोगो हेतुर्नात्मेति
 वाच्यं संयोगमात्रस्याहेतुत्वेन संयोगिविशेषितस्यैवा हेतुत्वात् ।
 (१) अन्यथा दण्डसंयोगस्यैव घटहेतुत्वेन दण्डस्यातत्त्वप्रसङ्गात् । अथा-

* मूलपुस्तकेषु स्तवकविभागो न दृश्यते । परन्तु प्रकाशकारादिभिस्तथा
 लेखनात् अत्र वेद्यनक्षत्रयोरन्तरा पुष्पिकैवं निवेद्यतेति ज्ञेयम् ।

† संयोगविशेष्यस्यैव,—इति ह० ।

(१) नन्वेवं संयोगिनोऽवच्छेदकत्वमेवास्त्वित्यत आह अन्यथेति । यद्यपि
 संयोगावच्छेदकत्ववादिनस्तुत्यमिदं, तथापि कारणसंयोगाश्रयस्या-
 वश्यं कारणत्वमिति निबन्धाभ्युपगमावच्छेदमेवेदम् ।

तत्संबन्धोऽपि हेतुरसिद्धः, तदभावेन कार्याभावादर्शनादिति चेत् ।
न, (१)अधिकरणगुणजन्यकार्यत्वेन तत्सामानाधिकरणगुणजन्यत्वानु-
मानात् । स्यर्गवद्वेगवद्ब्याभिघातजक्रियायां तथादर्शनात् । (२)न च
मूर्त्तमात्रसमवेतासमवायिकारणकत्वमुपाधिः । कार्यकारणभावेन
हेतोः साध्यव्याप्यतया तद्व्यापक*तयोपाधेः साध्याव्यापकत्वात् ।

साधनमात्रसमर्थनेऽपि प्राधान्याद्दृष्टं सावकार्यामुपसंहरन्
मायिकाद्यागमाविरोधमाह । इत्येवेति । प्रथम इतिग्रन्थस्यसंहारे ।
यस्य देवस्य एषा अदृष्टरूपा सहकारिग्रन्थिः सहकारिकारणम्
असमा मायेत्युदिता, यन्मायाप्रभवं विश्वमित्यत्र मायाग्रन्थेनादृष्ट-
स्याभिधानात् । असमत्वे हेतुः, दुरुचीतितः । अदृष्टमाययोर्महा-
विचारोन्नेयत्वात् । प्रकृतिप्रभवं विश्वमित्यत्राप्यागमेऽदृष्टरूपा ग्रन्थि-
रेव प्रकृतिरुदिता । कुतोमूलत्वात् । मूलकारणमेव प्रकृतिग्रन्थार्थः,
अदृष्टश्च तथा । अविद्याप्रभवत्वागमे सैवाविद्येत्युदिता । यतः

* त्रयव्यापक,—इति ह० ।

† परिच्छेदार्थ,—इति सो० ।

(१) अधिकरणगुणेति एतच्च प्रागेव व्याख्यातप्राथम्यम् ।

(२) न चेति साधनव्याप्तिवारणाय मायेति । तथाच चैष्टादावेव साधना-
व्यापकत्वमिति भावः । न च मात्रपदं विनाऽपीश्वरज्ञानादिरूपव्याधि-
करणगुणजन्यग्रन्थेनग्रन्थे साधनाव्याप्तिरिति वाच्यं मूर्त्तवृत्तित्वस्य
कार्यविशेषणस्य प्रागेवोक्तत्वात् । अन्यथा तत्रैव व्यभिचारापत्ते-
रिति ॥०॥

प्रबोधान्तत्त्वज्ञानाद्भयोरपि भीतिः । अविद्यावत्तन्मनकादृष्टस्यापि
ततोभयात्, तत्त्वज्ञाने तदसुत्पत्तेः । प्रपद्यः प्रतारणा, तद्रचनायाः
कल्लोसः परम्परा, तस्य कोलाहलः किंवदन्ती स विरतो यस्य, स
ग्रान्तः देवादिहीनो मम मनस्यभिरतिं विजातीयज्ञानानन्तरित-
चिन्तां स्वविषयां साक्षात् साक्षितया तत्र प्रत्यक्षेण साक्षी भवन्
बध्नातुं दृढीकरोत्वित्यर्थः ।

इति महामहोपाध्यायश्रीवर्द्धमानविरचिते कुसुमाञ्जलि-
प्रकाशे प्रथमः खण्डः ।

इति मोरारपुर (?) सुसुद्धतमहामहोपाध्यायदेवदत्तात्मजमहामहोपा-
ध्यायश्रीविरचितकृतौ कुसुमाञ्जलिमकरन्दे प्रथमः खण्डः ॥१॥

श्रीगणेशाय नमः ।

अथ द्वितीयस्तवकः ।

तदेवं सामान्यतः सिद्धे अलौकिके हेतौ तत्साधने-
नावश्यं भवितव्यम् । न च तच्छक्यमस्मदादिभिर्द्रष्टुम् ।
न चादृष्टेन व्यवहारः । ततो लोकोत्तरः सर्वानुभावी

द्वितीयां विप्रतिपत्तिमुत्पापयितुं मूभिकामारचयति । तदेव-
मिति । (१) तस्य च अन्यतया तत्कारणयागादिदर्शी कश्चित् स्वीकर्त्तव्य-
इत्यर्थः । न चेति । यागादिस्वर्गसाधनत्वस्यातीन्द्रियत्वादित्यर्थः ।
तद्दर्शभावे दोषमाह । न चेति । व्यवहारश्च यागादिस्वर्गसाधनता-
बोधकशब्दरूपोऽदृष्टाधिष्ठानरूपश्च, (२) तदुभयमदृष्टसाक्षात्कारं विना
न सम्भवतीत्यस्मदादिविज्ञाचरणः सर्वज्ञः कल्प्यते इत्यर्थः । (३) वेदवाक्य-

(१) तस्य चेति तस्य अन्यतया तत्कारणं यागादिः स्वीकर्त्तव्यः, ततः
स्वर्गसाधनत्वेन तदुपदेशकतया तथात्वेन तद्दर्शी कश्चित् स्वीकर्त्तव्य-
इत्यर्थः ।

(२) तदुभयमिति यद्यपि तद्विनाऽपि तादृशरूपो व्यवहारः सम्भवत्येव
तथाप्यतीन्द्रियसाक्षात्कारं विनेत्यर्थइत्येके । तदीयस्वर्गसाधनता-
साक्षात्कारोऽदृष्टविषयतानियतइत्याशयेन तथोक्तमित्यन्ये । ज्ञाना-
न्तरस्यासम्भवात् साक्षात्कारं विनेत्युक्तम् ।

(३) उत्तरग्रन्थमवतारयितुमाह वेदवाक्येति ।

सम्भाव्यते । ननु नित्यनिर्दोषवेदद्वारको योगकर्मसिद्ध-
सर्वज्ञद्वारको वा धर्मसम्प्रदायः स्यात्, किं परमेश्वर-
कल्पनयेति चेत् । अत्रोच्यते ।

प्रमायाः परतन्त्रत्वात् सर्गप्रलयसम्भवात् ।

जज्ञानस्य हि प्रामाण्यमनिश्चित्य वज्रधनव्यथायाससाधे चागादौ
प्रवृत्तिर्न स्यात्, प्रामाण्यं च गुणजन्यं गुणस्य शाब्दे ज्ञाने प्रयोग-
हेतुवाक्यार्थयथार्थज्ञानवत्त्वमिति भावः । अत्रासिद्धिमाह । नन्विति ।
वक्तृदोषेणाप्रामाण्यग्रंथया निष्कल्पप्रवृत्तिर्न स्यात्, सा च नित्यत्वा-
दवक्तृके वेदे नास्तीति ततएव प्रामाण्यं, किं वक्तृगुणेनेत्यर्थः । वक्तृ-
गुणजन्यत्वेऽप्यन्यथासिद्धिमाह । योगेति । योगकर्मभ्यां ये सिद्धाः
सर्वज्ञास्तएव वेदकारा अदृष्टाधिष्ठितारश्चेति न नित्यसर्वज्ञसिद्धि-
रित्यर्थः । यद्यप्यन्यथासिद्धिरपि प्रमाणाभावएव पर्यवस्यति, तथापि
साक्षात् प्रमाणाभावोऽप्ये^(१) दूष्योऽन्यथासिद्धिद्वारा^(२) त्वचेत्यर्थभेदः ।

प्रमामात्रे गुणजन्यत्वसिद्धौ शाब्दप्रमायामपि तत्त्वजन्यत्वसिद्धि-
र्भविष्यतीत्याशयेनाह । प्रमायाइति । अनित्यप्रमायाइत्यर्थः । ननु
नित्यत्वात् वेदानां, कर्तृजन्यत्वेऽपि महाजनपरिग्रहात् प्रामाण्यं
निश्चित्य चागादौ प्रवृत्तिर्भविष्यतीत्यतश्चाह । सर्गेति । तथा च
वेदमहाजनयोरभावात्केन कस्य परिग्रहइति भावः । द्वितीया-

(१) अग्रे पञ्चमस्तवके ।

(२) अन्यथासिद्धिद्वारा तन्निराकरशब्दारेत्यर्थः ।

तदन्यस्मिन्ननाश्चासान्न विधाऽन्तरसम्भवः ॥ १ ॥
तथा हि । प्रमा ज्ञानहेत्वतिरिक्तहेत्वधीना कार्यत्वे

मन्यथासिद्धिं निरस्यति । तदन्यस्मिन्निति । अनित्यज्ञानवत्त्वेन
भ्रमादिग्रहणाकसङ्कितत्वेन नित्यसर्वज्ञपूर्वकत्वात् न प्रकारकान्तर-
सम्भवइत्यर्थः ।

प्रमाशून्य गुणजन्यत्वं साधयति । प्रमेति । हेत्वधीनत्वे ज्ञान-
हेत्वधीनत्वे च साधे सिद्धसाधनं स्यात्, अतो ज्ञानहेत्वतिरिक्तहेत्व-
धीनेति साध्यम् ।

ननु प्रमायाज्ञानत्वेन तद्धेतुजन्यत्वेन बाधः, (१)ज्ञानाजनकजन्यत्वे
विरोधः, अप्रमायां तदसिद्धेर्दृष्टान्तासिद्धिः, व्यर्थविशेष्यत्वं च,
घटादावपि साध्यसत्त्वेन कार्यत्वस्यैव व्याप्तिमत्त्वात् । व्यर्थवि-
शेष्यत्वं च, व्यावर्त्येश्वरज्ञानस्य परं प्रत्यसिद्धेः । नापि ज्ञान-
सामान्यहेत्वन्यहेतुजन्येति साध्यम्, उक्तदोषात् । ज्ञानसामान्यं
च ज्ञानत्वं वा सर्वज्ञानव्यक्तयो वा ? आद्ये (२)हेत्वसिद्धिः । अन्ये
इन्द्रियादिभिः सिद्धसाधनम् । नापि ज्ञानत्वावच्छिन्नकार्यत्वान्य-
कार्यत्वप्रतियोगिककारणजन्येति साध्यं, ज्ञानत्वस्य नित्यानित्य-

(१) साध्यार्थविवरणपूर्वकं विरोधमपि हेत्वाभासमाह ज्ञानाजनकैति,
एतेन बाधविरोधयोरुभयत्रापि सत्त्वादिकस्य विरोधाभिधानमस-
ङ्गतमित्यपास्तम् । एकत्रैव साधे दोषद्वयस्योक्तत्वात् ।

(२) हेत्वसिद्धिरिति ज्ञानत्वहेत्वप्रसिद्धिरित्यर्थः । तथाच तद्घटित-
साध्यस्याप्रसिद्धिरिति भावः ।

वृत्तितया कार्यत्वानवच्छेदकत्वात् । अन्यत्वेन ज्ञानविशेषणे प्रत्य-
 चाद्यात्मकज्ञानविशेषजनकैरिन्द्रियादिभिः सिद्धसाधनम् । अत-
 एव, प्रमात्वं ज्ञानत्वावच्छिन्नकार्यत्वनिरूपितकारणताभिन्नकारणता-
 प्रतियोगिककार्यतावच्छेदकं ^(१)ज्ञानत्वसाक्षादाप्यधर्मत्वात्, अप्रमा-
 त्ववदिति निरस्तम् । ^(२)प्रमात्वस्य नित्यानित्यवृत्तित्वात् । अनित्य-
 प्रमात्वं कार्यतावच्छेदकं कार्यमात्रवृत्तिधर्मत्वात् अप्रमात्ववदित्यपि
 *नौलघटत्वादिनाऽनैकान्तिकं, तत्र विशेषद्वयकारणेनान्यथासिद्ध-
 त्वात् । प्रमाऽप्रमाकार्यवैचित्र्यं च, यथैकजातीयसामग्रीव्यक्तिभेदाद्दृ-
 द्दयं जायते तद्वदेव ज्ञानसामग्रीव्यक्तिभेदात् उपपन्नम् । वैजात्यमपि
 तुल्यजातीयसामग्रीजन्यत्वेऽपि यमजवैधर्म्यवत् स्यात् । न च प्रमा-
 त्वावच्छिन्नकार्यत्वं कथमननुगतहेतुकमिति वाच्यम्, उक्तयुक्त्वा तस्य
 कार्यतावच्छेदकत्वात् । अनित्यप्रमा प्रमाऽप्रमोभयहेतुभिन्नहेतु-
 जन्या अन्यत्वाद्प्रमावदिति चेत् । न, कारणव्यक्तिभेदजन्यत्वेन सिद्ध-
 साधनात् । अप्रमायां तदसिद्धेः । न चाप्रमायां दोषजन्यत्वात्
 तथा, दोषस्य पित्तादेः स्वविषयप्रमायामपि हेतुत्वात् । अनित्य-
 प्रमा स्वविरोध्यनुभवप्रतिबन्धकजन्या अनित्यानुभवत्वात् अप्रमावत् ।
 यद्वा, अनित्यप्रमा प्रमाऽप्रमाऽन्यतरप्रतिबन्धकजन्या प्रमाऽप्रमाऽन्य-

* अप्रमात्ववदित्यपि न,— इत्यादग्रंशुक्तकेषु पाठः ।

(१) ज्ञानत्वसाक्षादिति ज्ञानसाक्षाद्भिन्नाजकोपाधित्वादित्यर्थः । एतेन,
 ज्ञानत्वसाक्षादाज्ञानान्यान्यत्वव्याप्यत्वेन प्रमात्वस्यासिद्धिः, तद्व्याप्यजात्व-
 व्याप्यत्वगर्भत्वे प्रमाऽप्रमान्यतरत्वादौ व्यभिचार इत्यपास्तम् ।

(२) प्रमात्वस्येति त्वन्मते इति शेषः ।

सति तद्विशेषत्वात् अप्रमावत् । यदि च तावन्माधा-

तरत्वाद्प्रमावदिति चेत् । न, प्रमाजनकासाधारणव्यक्तिविशेषस्या-
प्रमाप्रतिबन्धकत्वं प्रमाजनकत्वं चेति सिद्धसाधनात् ।

अत्रासत्पितृशरणाः । एवमप्रमाऽपि स्तएव स्यात् न परतः ।
प्रमावदसाधारणकारणादेव तदुत्पत्तौ दोषस्य तत्राहेतुत्वापत्तेः ।
यदि च ज्ञानसामर्थ्यां सत्यां विशेषादर्शनादेर्दोषस्यान्वयाद्यनुविधा-
नाद्दोषो हेतुः, तर्हि विशेषदर्शनादेर्गुणस्यान्वयाद्यनुविधानात् प्रमा-
यामपि गुणोहेतुरिति तुल्यम् । अपि च, यत्कार्यं यत्कार्यविजाती-
यन्तत् तत्कारणविजातीयकरणजन्यं यथा घटविजातीयः पटः ।
अन्यथा कार्यवैजात्याकस्मिकत्वापत्तेः । (१) घटज्ञानमपि कार्यं तद्वि-
जातीयकार्यकारणविजातीयकारणजन्यमिति न व्यभिचारः । एवं
प्रागुक्तानुमानेष्वपि न सिद्धसाधनम् । अनुगतस्य प्रमाहेतुत्वेनासाधा-
रणव्यक्तिभेदस्याहेतुत्वात् । एवमनित्यप्रमात्वमनित्यज्ञानत्वावच्छि-
न्नकार्यत्वप्रतियोगिककारणताभिन्नकारणताप्रतियोगिककार्यतावच्छे-
दकं, अनित्यज्ञानत्वव्याप्यकार्यतावच्छेदकधर्मत्वाद्प्रमात्ववदित्यनित्य-
प्रमायामप्रमासाधारणहेतुव्यावृत्तानुगतहेतुसिद्धिः*^(२) । यदीति ।

* मप्रमाव्यावृत्तानुगतहेतुसिद्धिः,—इति ह० का० ।

(१) घटज्ञानमिति घटविषयकानित्यज्ञानमित्यर्थः । न च तद्वच्छिन्न-
कार्यनिष्पितकारणासम्भवः, अनुगतभोजकावृष्टस्य सत्त्वात् । नचैवं
प्रकृतानुमाने तेनैवार्थान्तरं, दृष्टस्यैव सम्भवदित्वाजः ।

(२) अनुगतहेतुसिद्धिरिति ननु गुणत्वस्यानुगतस्य निर्बन्धुमत्त्वात्

धीना भवेदप्रमाऽपि प्रमेव भवेत् । अस्ति हि तत्र
ज्ञानहेतुः । अन्यथा ज्ञानमपि सा न स्यात् । ज्ञानत्वे-
ऽप्यतिरिक्तदोषानुप्रवेशादप्रमेति चेत् । एवन्तर्हि

यद्यप्यप्रमायां प्रमात्वापादने प्रमावृत्ति ज्ञानमात्रहेत्वधीनत्वं
व्यधिकरणं, तथापि प्रमात्वं यदि ज्ञानसामग्रीमात्रप्रयोज्यवृत्ति
स्यात् अप्रमावृत्ति स्यात् अप्रमात्ववदित्यापादनीयम् । अप्रमायाः
प्रमित्यजनकदोषजन्यत्वादापादकमधिष्ठमित्याह । ज्ञानत्वेऽपीति ।
तर्हि प्रामात्वमपि न ज्ञानमात्रसामग्रीप्रयोज्यं अतिरिक्तदोषाभावा-

अनित्यप्रमात्वावच्छिन्ने कथमनुगतहेतुसिद्धिरिति चेत् । न, अनित्य-
प्रमात्वपदेनानित्यसाक्षात्कारिप्रमात्वादेरेव विवक्षितत्वात्, तत्र च
भूयोऽवयवेन्द्रियसन्निकर्षाद्यनुगतहेतुसत्त्वादित्येके । शाब्दप्रमायां
ग्राह्यविशेषस्य वाक्यार्थस्य प्रमा हेतुरिति प्रमासामान्ये ग्राह्यप्रमा-
सामान्यमीश्वरस्यैव गुणः, यद्विशेषयोरिति न्यायात् । न च ग्राह्य-
मात्रस्यातिप्रसक्ततया यत्र यद्ग्राह्यं तत्र तत्प्रमा हेतुर्वाच्यः, तथाच
तद्ग्राह्यप्रमायां तद्ग्राह्यप्रमा हेतुरित्वनुगमस्येति वाच्यम् । एवं
तत्साक्षात्कारे तदिन्द्रियसन्निकर्षोहेतुरिति विशेषेऽप्यनुगमापत्तेः ।
यदि च विशेषे विशेषस्य प्रयोजकत्वेऽपि सामान्ययोरपि तथात्वं, तदा
प्रकृतेऽपि तुल्यमित्यन्ये । स्वाविषयकप्रमाणकत्वं गुणत्वं स्वाविषयक-
भ्रमाजनकत्वञ्च दोषत्वमिति तदुभयं निर्वाच्यम् । एवञ्च तत्त्व-
प्रमादौ यथार्थपरामर्शत्वादिना हेतुत्वग्रहणान्तरं प्रमासामान्यं
प्रसक्तगुणत्वेन कारयत्वग्रहः, एवं दोषत्वेनापीत्याहुः । विस्तरस्तु
प्रत्यक्षप्रकाशे ।

दोषाभावमधिकमासाद्य प्रमाऽपि जायेत, नियमेन तदपेक्षणात्* । अस्तु दोषाभावोऽधिको भावस्तु नेष्यते इति चेत् । भवेदप्येवं, यदि नियमेन दोषैर्भावरूपैरेव भवितव्यं, न त्वेवम् । विशेषादर्शनादेरभावस्यापि दोषत्वात् । कथमन्यथा ततः संशयविपर्ययौ । ततस्तदभावोभावएवेति कथं स नेष्यते ।

पेक्षणादित्याह । एवमर्हतीति । युक्तञ्चेत् । अन्यथा प्रमासामर्थ्या अधिकदोषानुप्रवेद्यादप्रमाऽपि प्रमाविशेषः स्यात्, वृत्तसामर्थ्या अधिककारणानुप्रवेद्याच्छिंशपावृत्तविशेषइवेति भावः । अस्त्विति । न चैवमप्रमित्यजनकजन्यत्वे परतस्त्वमिति वाच्यं, आगन्तुकभावानपेक्षज्ञानसामग्रीजन्यत्वमेव स्वतस्त्वमिति विवक्षितत्वात् । तथाच गुणजन्यत्वेन प्रमाया नेश्वरसिद्धिः । भवेदेवमिति । ननु पीतः शङ्खइत्यत्र विशेषदर्शनेऽपि भ्रमाद्भ्रमिचारेण न विशेषादर्शनं भ्रमहेतुः, यत्र वा विशेषदर्शनमपि भ्रमः तत्र तस्मिन्ज्ञानस्यापि भ्रमत्वात् विशेषदर्शनं प्रमात्वप्रयोजकम् । मैवं, यद्विशेषदर्शनं हि भ्रमविरोधि तदभावोऽप्रमाहेतुः । प्रत्यक्षभ्रमे च^(१)प्रत्यक्षं विशेषदर्शनं विरोधि दिष्टो-

* तदनपेक्षणात्,—इति आ० श्री० ।

(१) प्रत्यक्षविशेषदर्शनमिति प्रत्यक्षविपरीतदर्शनमित्यर्थः ।

षादौ गौरोऽहमिति भ्रमे च तथा दर्शनात् । तच्च दोषात् तच्च नास्ति,
प्रमादपमेव च विशेषदर्शनं गुणरति तदभावएव दोषः ।

ननु विशेषादर्शनं न दोषः किन्तु विशेषदर्शनप्रतिबन्धकाः पित्ता-
दयोदोषाः, आवश्यकत्वात् । न च तेषां नामात्वेन विशेषदर्शनप्रति-
बन्धकतयाऽसुगमे साधवाद्धिषेष्टादर्शनमेव हेतुरिति वाच्यं, कश्चित्
कश्चिद्दोष इत्यसुगमात् । अन्यथा पित्तादितोऽप्यप्रमा न स्यात्, अन-
सुगमात् । पित्ताद्युत्कर्षेण भ्रमोत्कर्षाच्च । पित्तादेरदोषत्वे च विशेषप्रमैव
कुतो न भवति । यदि च विशेषस्य विशेषान्तरादर्शनात्, तदाऽनवस्था ।
किञ्च, विशेषदर्शनं न प्रमामात्रेण वा प्रत्यक्षप्रमायां हेतुः, व्यभिचा-
रात् । तथैव तद्धेतुत्वेनानवस्थानाच्च ।

मैवम् । प्रमामात्राहेतुत्वेऽपि (१)संशयविपर्ययोत्तरप्रमायां तस्य

- (१) संशयविपर्ययोत्तरेति यद्यपि संशयोत्तरप्रत्यक्षमात्रे विशेषदर्शनं
न हेतुः अन्यकारे घटसंशयोत्तरप्रत्यक्षस्य तद्विनाऽप्यालोकासमव-
धानमात्रेणैवोपपत्तेः, तथापि यत्र विशेषादर्शनादिदोषाधीनः संशय-
यस्यदुत्तरप्रत्यक्षे तस्य हेतुत्वं, उक्तस्यैव च व्यङ्ग्यकाभावाधीनः स इति
भावः । ननु तत्रापि विशेषदर्शनं न हेतुः संशयानुत्तरप्रत्यक्षसाम-
ग्रीसत्त्वे तदुत्पत्त्यापत्तेः, तदसत्त्वे तद्घटितरेकादेव तद्घटितरेक इति
किं विशेषसामग्रान्तरकल्पनया ? अतएव सिद्धानुत्तरानुमितित्वा-
वच्छिन्ने सिद्धाधयिषा न विशेषसामग्री, किन्तु तद्विरहविशिष्ट-
सिद्धाभावः सामान्यसामग्री, तदभावादेव तदा गानुमितिरिति चेत् ।
तर्हि तद्वदेव विशेषदर्शनविरहविशिष्टसंशयाभावः सामान्यसामग्री-
त्यत्रैव तात्पर्यमिति वाच्यः । विचारस्वनुमानप्रत्यक्षप्रकाशयोरनुस-
न्धेयः ।

स्यादेतत् । शब्दे तावद्विप्रलिप्सादयोभावाएव
दोषाः, ततस्तदभावे स्वतएव शाब्दी प्रमेति चेन्न ।
अनुमानादौ लिङ्गविपर्ययादीनां भावानामपि दो-
षत्वे तदभावमात्रेण प्रमाऽनुत्पत्तेः । अन्यच्च यथा तथा-
ऽस्तु, शब्दे तु विप्रलिप्साद्यभावे वक्तृगुणापेक्षा ना-

हेतुत्वात्, तत्र विशेषादर्शनस्य दोषत्वेनान्यत्रापि तथात्वात् । पिप्सा-
द्युत्कर्षस्यापि भूयोविशेषप्रतिबन्धकत्वेनान्यथासिद्धत्वात् ।

ननु प्रत्यक्षप्रमादौ गुणजन्यत्वेऽपि वेदे भ्रमाद्यभावस्तुष्टवं
प्रमाहेतुः, लोके भ्रमाद्यभावएव प्रमोत्पत्तेः, न तु वक्तृवाक्यार्थ-
यथार्थज्ञानवत्त्वादिगुण इत्याह । स्यादेतदिति ।^(१) लिङ्गसादृश्यादिभ्र-
मरूपदोषाभावमात्राज्ञानमित्यादिः प्रमेति लिङ्गसादृश्यादियथार्थ-
ज्ञानमपि गुणस्तद्धेतुरिति शब्दप्रमायामपि दोषाभावे सति यथार्थ-
वाक्यार्थज्ञानं गुणोहेतुरित्याह । अनुमानादाविति । ननु यथार्थ-
वाक्यार्थज्ञानादौ गुणे सत्यपि करणापाटवाद् यत्रान्याभिधित्सिते
अन्यद्भूते तत्र वाक्यं न प्रमाणं, दोषाभावस्य तु प्रमाहेतुत्वे करणा-
पाटवाच्च सोऽस्तीति तत्र न प्रामाण्यमुपपद्यते इति शङ्कते

- (१) लिङ्गसादृश्येति यद्यपि परामर्शादिरूपसामान्यसामग्रीविरहादेव
तत्र नानुमित्यादिः, तथापि यत्सामान्ये यत्सामान्यमिति न्यायात्
प्रमारूपानुमित्वादिविशेषे सत्यपरामर्शादिविशेषस्य हेतुत्वमिति
भावः ।

स्तीति चेन्न । गुणाभावे तदप्रामाण्यस्य वक्तृदोषापेक्षा
 नास्तीति विपर्ययस्यापि सुवचत्वात् । अप्रामाण्यं
 प्रति दोषाणामन्वयव्यतिरेकौ स्तइति चेन्न, प्रामाण्यं
 प्रत्यपि गुणानां तयोः सत्त्वात् । पौरुषेयविषये इय-
 मस्तु व्यवस्था, अपौरुषेये तु दोषनिवृत्त्यैव प्रामाण्य-
 मिति चेन्न । गुणनिवृत्त्याऽप्रामाण्यस्यापि सम्भवात् ।
 तस्या अप्रामाण्यं प्रति सामर्थ्यं नेपलब्धमिति चेत् ।
 दोषनिवृत्तेः प्रामाण्यं प्रति क्व सामर्थ्यमुपलब्धम् ?
 श्लोकवचसोति चेत् । तुल्यम् । तदप्रामाण्ये दोषाण्यव-
 कारणां, गुणनिवृत्तिसुववर्जनीयसिद्धसन्निधिरिति चेत् ।

अन्येति । वक्तृदोषे सत्यपि भ्रान्तविप्रसन्नकवाक्ये संवादात् प्रामा-
 ण्यदर्शनाद्दोषोऽपि नाप्रामाण्यप्रयोजकः, (१) तात्पर्यविषये त्वप्रामा-
 ण्यमेवेति (२) प्रामाण्येऽपि तुल्यमिति परिहरति । गुणाभावरति ।

---

(१) तात्पर्यविषये त्विति अघटे घटवत्त्वं तत्तात्पर्यविषयकत्वं च प्रमा-
 नोत्पन्नैवेत्यर्थः ।

(२) प्रामाण्येऽपीति यद्यपि तात्पर्यविषयोभूतेऽर्थे करवापाटवस्येऽपि
 प्रामाण्यमेवेति न तौल्यार्थकत्वं प्रामाण्याभावात्, तथापि प्रकृत-
 वा क्वार्थगोचरवार्थज्ञानकक्षयो गुणस्य तत्र नास्तीति भावः ।

प्रामाण्यं प्रति गुणेष्वपि तुल्यमेतत् । गुणानां दोषोत्-
सारणप्रयुक्तः सन्निधिरिति चेत्, दोषाणामपि गुणोत्सा-
रणप्रयुक्तइत्यस्तु । निःस्वभावत्वमेवमपौरुषेयस्य वेदस्य
स्यादिति चेत्, आत्मानमुपालभस्व । तस्माद् यथा
द्वेषरागाभावाविनाभावेऽपि रागद्वेषयोरनुविधाननि-
यमात्* प्रवृत्तिनिवृत्तिप्रथमयो रागद्वेषकारणकत्वं,

निःस्वभावत्वमिति । वेदे प्रमाणत्वाप्रमाणत्वप्रयोजकगुणदोषयोरभा-
वादित्यर्थः । तस्मादिति । यथा प्रवृत्तौ दोषाभावहेतुकत्वे निवृत्तौ
रागाभावहेतुकत्वे सत्यपि उपेक्षाज्ञानादपि प्रवृत्तिनिवृत्तौ स्याता-
मिति (१)रागद्वेषयोः प्रवृत्तिनिवृत्तिहेतुत्वमित्येकैकाभावोऽन्यथा-
सिद्धः, तथा प्रमाऽप्रमयोरपि गुणदोषौ न तु दोषाभावगुणाभावा-

* रन्वयदर्शनात्,—इति आ० ।

(१) रागद्वेषयोरिति । अत्रेदं चिन्त्यम् । प्रवृत्तिविरहएव निवृत्तिरिति
न प्रथमद्वैविध्यं, मागाभावात् । न च वैपरीत्यापत्तिः, सुषुप्ति-
दशायामपि निवृत्तिविरहस्य सत्त्वेन प्रवृत्तिबाध्यचेष्टादिकार्योत्प-
त्त्यापत्तेः । न च तदा निवृत्तिरेवेति वाच्यम्, तदा तत्कारणद्वेषा-
भावेन तदभावात्, दोषाभावश्च तत्कारणदुःखसाधनत्वज्ञानाभावा-
दिति ।

न तु निवृत्तिप्रयत्नोद्देशहेतुकः प्रवृत्तिप्रयत्नस्तु सत्यपि रागानुविधाने द्वेषाभावहेतुकइति विभागोयुज्यते, त्रिशेषाभावात्, तथा प्रकृतेऽपि । तथापि वेदानाम-
प्रौरुषेयत्वे सिद्धे अपेतवक्तृदोषत्वादेव प्रामाण्यं सेत्य-
ति, ततः सिद्धे प्रामाण्ये गुणाभावेऽपि तदिति दो-
षाभावात् हेतुरकारणं गुणादिति चेन्न, अपेतवक्तृ-
गुणत्वेन सत्प्रतिपक्षत्वप्रसङ्गात् । स्वतएव प्रामाण्य-
निश्चयः, किन्तु शङ्कामात्रमनेनापनीयते, दोषनि-
बन्धनत्वात्तस्य तदभावेऽभावात्, अतोनेदमनुमान-
वत्* सत्प्रतिसाधनोकर्तुमुचितमिति चेत् । न, गुण-

वित्यर्थः । नन्वन्यत्र गुणस्य प्रमाहेतुत्वेऽपि वेदस्यापौरुषेयतया वक्तृ-
गुणाभावाद्दोषाभावमात्रप्रयुक्तमेव प्रामाण्यमिति प्रामाण्ये गुणस्य
व्यभिचारात् न हेतुत्वं किन्तु दोषाभावस्यैवेत्याह तथापीति ।
सिद्धिर्ज्ञप्तिः, सिद्धे निश्चिते । वेदाः प्रमाणं अपेतवक्तृदोषत्वादि-
त्यनुमानादित्यर्थः । अत्र वेदा न प्रमाणं अपेतवक्तृगुणत्वादिति सत्-
प्रतिपक्षमाह । अपेतिति । ज्ञानयाज्ञकादेव प्रमात्वं स्वीक्रियते,
दोषाधीना तु शङ्का अपेतवक्तृदोषत्वादेव निरस्येत्याह । स्वत-

* नेदमनुमानं,— इति का० ।

निवृत्तिनिवन्धनायाः शक्यायाः सुखभत्वात् । तस्याः
केवलायाः अप्रामाण्यं प्रत्यनङ्गत्वात् शक्येति चेत्,
दोषनिवृत्तेरपि केवलायाः प्रामाण्यं प्रत्यनङ्गत्वात्

एवेति । तथापि गुणाभावहेतुकोऽप्रमाणसंग्रहसद्वक्ष्येवेत्याह ।
गुणनिवृत्तीति । तस्या इति । दोषसहितगुणनिवृत्तेरेवाप्रमात्वहेतुत्वा-
दित्यर्थः । दोषेति । गुणसहितदोषनिवृत्तेरेव प्रमात्वप्रयोजक-
त्वादित्यर्थः ।

ननु तथापि* श्रुकादिवाक्यं भ्रान्तप्रतारकवाक्यं च संवादि कथं
प्रमाणं, गुणजन्यत्वात् । धूमभ्रमादङ्गिमत्येव वज्रगुमितिर्वा कथं
प्रमा, यथार्थसिद्धिज्ञानजन्यत्वात् । न च वज्रगुमरमेव तद्विषयः, प्रत्य-
भिज्ञानात् । गोलाद्येकव्यक्तिके तदभावात् च । उच्यते । श्रुकादिवाक्ये
भ्रान्तप्रतारकवाक्ये^(१) च प्रमाणशब्दत्वेनाप्तोक्तत्वाद्देवदीश्वरस्यैव यथा-

* तथापि,—इति ह० ।

(१) भ्रान्तप्रतारकवाक्ये इति अजाहार्यारोपं विना प्रतारकाया-
द्यभावात् स एव विषयावाधात् प्रमारूप इति तमादाय यद्यपि
गुणजन्यत्वमप्रत्यूहम्, तथापि समाधिसौकर्यादेतदुक्तम् । यद्वा,
भ्रान्तप्रतारकस्यैव वाक्यं भ्रान्तप्रतारकवाक्यं, तथाच बाधितमन्य-
द्वगत्यान्यदवाधितं यत्र दैवमग्राद्भूते, तत्र भगवद्भुङ्गेर्गुणत्वमिति
वर्थं पश्यामः । अतश्चोक्तगुणजन्यत्वेऽपि अमादिदोषजन्यत्वाद्-
प्रामाण्यमपि स्यादित्यपास्तम् । अस्य भिन्नविषयत्वेन तद्वाक्याजनक-
त्वात्, प्रतारकायाश्चाभावात् । केचित्तु विप्रकिप्सा विसंवादि-
प्रवृत्तिजननेच्छा, सापि यथार्थैव दोषस्तादृशी च तत्र नास्त्वेने-

तथा शक्यामिदृत्तिरिति तुल्यम्,—इति ।

एवं प्रामाण्यं परतोऽप्रायते अनभ्यासदृशार्थां सांश-

र्वैवाक्यार्थज्ञानं गुणो हेतुः । तस्य कार्यमात्रकर्तृत्वात् । श्रुकादि-
वाक्ये वेदतुल्यतया दोषाभावादिनाऽपि मक्यत्वात् । न चैवं
शब्दाभाषोच्छेदः तस्यापीश्वरकर्तृकत्वात्,—इति वाच्यम् । तदा-
क्यार्थस्यासत्त्वेनेश्वरज्ञानाविषयत्वात् । एवं सिद्धाभासजन्यप्रमायात्म-
पीश्वरस्यैव यथार्थसिद्धिज्ञानं गुणः ।

एवं प्रमायागुणजन्यतया शब्दप्रमायाश्चपि गुणजन्यतया वेदे
वक्तृन्तरस्याभावात् तदाश्रयेश्वरसिद्धिरित्युक्तम् । संप्रति प्रमात्वयज्ञो-
ऽपि न खतः, अपि तु परतइति वैदिकप्रमायाश्चपि तत्त्वमाप्तोक्त-
वाक्यजन्यत्वेन याज्ञमिति ततोऽपीश्वरः सिध्यतीत्याह । एवमिति ।

अत्र यद्यपि ज्ञानप्रामाण्यं ज्ञानयाचकसामयीयाद्यं न वेति न
संग्रहः, परतःपक्षेऽपि ज्ञानस्यापि* पक्षतया प्रमात्वानुमितेर्ज्ञान-

* ज्ञानस्य,—इति ह० का० ।

त्वाङ्कः । वस्तुतो गुणविरहस्यैव दोषः स च तत्र नास्तीति ।
अतएव सिद्धाभासजन्यप्रमायामीश्वरयथार्थसिद्धिज्ञानजन्यत्वेऽप्ययथा-
र्थसिद्धिज्ञानरूपदोषजन्यतया थापकांशस्यैव भ्रमत्वमपि स्यादित्य-
भास्तम् । एतदपि सम्प्रदायानुरोधादुक्तम् । वस्तुतोऽसङ्गीर्षवाध-
स्याद्ये वाधानवहारस्याद्ये यथार्थपरामर्शादप्यवधारणानुमित्युत्पत्तेर-
बाधितत्वप्रमा गुणः तदभ्रमो दोषः, शब्दे च वाक्यार्थभ्रमो दोषस्त-
त्प्रमा गुणः, योग्यताभ्रमो दोषस्तत्प्रमागुण इति वा विवक्षितमिति
सर्वमवदासम् ।

प्राप्तकत्वात् । अप्रामाण्यस्यापि स्वतोपाश्रयापत्तेः । तथापि
 (१)तज्ज्ञानविषयकज्ञानाजन्यज्ञानघातं न वेति संग्रहः । स्वतःपक्षे
 प्रामाण्यवतएव ज्ञानस्य यद्वात् । परतःपक्षे ज्ञानेऽनुमित्या
 प्रामाण्ययद्वात् तत्र तेनैव प्रामाण्ययद्वाः,—इति प्राभाकराः । ज्ञान-
 स्वातीन्द्रियतया तदनुमित्या तदयद्वाः,—इति भाट्टाः । मनसैव
 ज्ञानस्वरूपवत् तत्रामाण्ययद्वाः,—इति मुरारिमिश्राः । चित्तघटा-
 धारणं च स्वतस्त्वं निरुक्तमेव ।

पूर्वपक्षस्तु, यद्यपि विशेष्यादृश्यप्रकारकत्वं अगृहीतघातत्वं वा
 प्राभाकरपक्षे स्वत्यन्यज्ञानत्वं विशिष्टज्ञानत्वं* वा प्रामाण्यं नात्यव्यव-
 सायघातं; विशेषणज्ञानं विना विशिष्टज्ञानाभावात्, तथापि तद्वति
 तत्रकारकज्ञानत्वं प्रामाण्यं घातं, निष्कल्पप्रवृत्त्यङ्गत्वात् साधवाच्च ।
 तच्च ज्ञानघातकसामग्रीघातमेव । तथा हि, विशेष्ये तद्गुणवत्त्वं
 तत्रकारकत्वं च व्यवसायस्थानुव्यवसायेन गृह्यते । ज्ञानस्य विषयनि-
 रूप्यतया ज्ञानवित्तिवेश्यो विषयइति व्यवसाये भासमाने धर्मधर्मि-
 वन्तद्वैशिष्ट्यमपि विषयः, व्यवसायरूपप्रत्यासत्तेस्तुल्यत्वात् । अतएव
 रजततत्वेन पुरोवर्तिनं जानामीति तदाकारः । अन्यथा, पुरोवर्तिनं
 रजतञ्च जानामीति तदाकारापत्तिः । अप्रामाण्यं तु परतो ज्ञायते,

* विशिष्टज्ञानत्वं,—इति नास्ति ह० पुस्तके ।

(१) तज्ज्ञानविषयकेति पक्षश्च ज्ञानप्रामाण्यमित्यनुभव्यते । प्रत्यक्ष-
 प्रकाशे चैतदनुसन्धेयम् ।

तदभाववत्त्वस्य भ्रमानुसिद्धितत्वेनानुस्यूवसायाविषयत्वात् । न चैव-
मनुस्यूवसायस्य चावद्भावसायविषयविषयकत्वे भ्रान्तभ्रान्तिज्ञसङ्करः,
वाधानवतारदग्नाथामिष्टत्वात् । तदवतारे तस्यैव प्रतिबन्धकत्वा-
दिति ।

तत्र सिद्धान्तमाह । एवमिति । अनभ्यासदग्नाथामिति ^(१)भागा-
सिद्धिवारणार्थम् । ^(२)न तु व्यभिचारनिरासार्थं, परतो ज्ञेयत्वस्य
केवलान्वयित्वात् । ननु स्वस्वाप्यन्यापेक्षया परत्वात् भङ्गमते ज्ञाना-
नुमितियाञ्जलाच्च सिद्धसाधनम् । परतोपान्तत्वेऽपि कदाचित् स्वतो-
पान्तत्वाविरोधात् अर्थेन व्यभिचारस्य । तस्य तदज्ञानपान्तस्य
ज्ञानप्रामाण्यसन्देहेन सन्दिग्धमागत्वात् । ^(३)न च ज्ञानत्वेन हेतुर्वि-
शेषणीयः, ज्ञानविषयकज्ञानप्रामाण्यसन्देहाहितज्ञानरूपार्थसन्देहेऽपि
तस्य निश्चितत्वेन तथापि व्यभिचारात् । उच्यते । ^(४)अनभ्या-

(१) भागासिद्धिरिति पक्षविशेषणं बोध्यमिति शेषः ।

(२) न त्विति हेतुविशेषणमिति शेषः ।

(३) न च ज्ञानत्वेनेति ज्ञानाविषयप्रतीत्यविषयत्वेनेत्यर्थः । यथाश्रुते
स्वरूपसिद्धिप्रसङ्ग इति बोध्यम् । यत्तु ज्ञानधर्मत्वेनेत्यर्थ इति ।
तत्र, ज्ञानरूपार्थे अमुपदं व्यभिचारोपदर्शनविरोधात् । ज्ञानत्वे
व्यभिचारोपदर्शनपरं तदिति ज्ञानधर्मपरत्वेऽप्यदोष इत्यन्ये ।

(४) अनभ्यासदग्नापन्नेति कर्त्तव्यहेतुर्यावति तावत्तस्य पक्षत्वमभिमतं,
अनभ्यासदग्नापन्नेऽपि सर्वत्र न संशय इति यथाश्रुते भागासिद्धि-
वादेवदग्नापन्नेरिति ।

सद्ग्रीत्यज्ञानप्रामाण्यं^(१) न स्वाश्रयघातं तदन्यघातं वा, ^(२)स्वाश्रये

(१) न स्वाश्रयेति न यावत्स्वाश्रयघातमिति स्वार्थः । तेन योगीश्वर-
ज्ञानस्य सर्वप्रामाण्याश्रयतया तद्घातत्वेन न बाधः । यद्यपि
सर्वविषयकज्ञानमात्रवृत्तिप्रामाण्यांशे बाधः, तथापि तस्य पक्ष-
वह्निर्भावश्चेति बोध्यम् । तदन्येति स्वाश्रयान्येत्यर्थः । ननु परेवा-
मपि प्रामाण्यस्यानुमितियाद्यात्वाभ्युपगमेन सिद्धसाधनम् । न च
स्वाश्रयातिरिक्तमात्रघातत्वमित्यर्थः, उक्तन्यायेन प्रामाण्यमात्रस्यैव
स्वाश्रयीभूतयोगीश्वरज्ञानादिघाततया बाधापत्तेरिति चेत् । न ।
स्वाश्रयपदेन स्वाश्रयत्वावच्छिन्नं न विवक्षितं, येनोक्तदाघः स्यात्,
किन्तु स्वाश्रयीभूतास्मदादिज्ञानव्यक्तिः, तदतिरिक्तमात्रघात-
मित्यर्थः ।

(२) स्वाश्रये सत्त्वपीति विपक्षबाधकतर्कसूचनायापिशब्दः । सति
सप्तमीमहिम्ना च स्वाश्रयसामानाधिकरण्यां पक्षविशेषार्थं कथ्यते ।
तथाच स्वाश्रयसामानाधिकरण्यास्वाश्रयाधिकरण्यावधिकरणीय-
कत्ववृत्तिर्हिमात्रकोटिकसंशयकोटित्वादित्यर्थः । तेन यत्र रूपं गुण-
इति ज्ञाने गुणत्वतदभाव-प्रामाण्यतदभावकोटिकः समूहात्मनः
संशयः, तत्र गुणत्वे हेत्वभावादेव न व्यभिचारः । यत्र च गुण-
त्वतदभावमात्रकोटिकः संशयः, तत्र तादृशसंशयविषयप्रामाण्या-
श्रयज्ञानघातत्वाभावरूपसाध्यसत्त्वादेव न व्यभिचार इति । यदा,
तादृशतदधिकरण्यासंशयकोटित्वादिति हेतुः । तथाच यत्र तादृश-
तदधिकरण्यासंशयकोटित्वं तत्र तन्निष्ठतया न स्वाश्रयघातत्वमिति
सामान्यतो व्याप्तिरभिमता । एवञ्च गुणत्वस्य रूपनिष्ठतया स्वाश्रयेण
यद्देषि स्वाश्रयनिष्ठतयाऽयद्देषेण विशिष्टाभावसत्त्वात्तत्र न व्यभि-
चार इति । केचित्तु यद्देषसाधविषयकोटिको यद्देषसाधधर्मिकञ्च
सन्देशकृतीवच्छब्दे जायते तत्रामाण्यस्यैव पक्षत्वात् तत्रामाणा-
श्रयघातत्वाभावो गुणत्वेऽस्त्विति न व्यभिचार इत्याहुः ।

सद्यपि तदुत्तरद्वतीयचषट्पत्तिसंग्रथविषयत्वात् । (१)प्रामाण्यसंग्रथा-
जन्यसंग्रथविषयत्वाद्वा । अप्रामाण्यवत् । अर्थे निश्चितेऽपि न
निश्चयानन्तरद्वतीयचषट्पत्तिसंग्रथो न वा प्रामाण्यसंग्रथं विनेति-
गार्थेन व्यभिचारः । सङ्गच्छन् सन्धिग्रन्थत्वेन समभिव्याहृतपरत्वात्
स्यस्य परत्वम् । यद्योक्तं, यावद्भवसाधोस्त्रिखितप्रकारविशिष्टएव
धर्म्यतुल्यवसाये भासते । तन्न*, तथाहीदं रजतञ्च जानामीति नानु-
व्यवसायः । वद्विर्विशेष्यके मनसोऽस्मात्तच्छ्रुत्वात् । किं त्विदमिदन्वेन
रजतत्वेन जानामीति । तच्चेदन्वरजतत्वे प्रकारत्वेन, तत्प्रकारक-
ज्ञानवत्त्वज्ञातमि भासते, अन्यथा प्रकारवाचिद्वितीयाऽर्थासम्भवः । न
च रजतत्ववैशिष्ट्यमेव द्वतीयार्थः, व्यवसायेऽपि तदुल्लेखापत्तेः ।
अतः इदन्वरजतत्ववैशिष्ट्यं पुरोवर्तिनो नानुव्यवसायविषयइति
कुतः स्ततः प्रामाण्यपदः ।

ननु परतः प्रामाण्यपक्षेऽपि परस्य शब्दादेरभावेऽनुमानं
वाच्यम् । तच्च सिद्धाभावादसम्भवि । समर्थप्रवृत्तिजनकत्वं सिद्धमिति
चेत् । न । कारणतावच्छेदकरूपपदं विना तदपहात् । तद्
यदि प्रमात्वमेव, तदाऽऽत्माश्रयः । अन्यच्चेत्, तदेव प्रामाण्ये सिद्ध-
मस्तु, उपजीव्यत्वात् । न च द्व्यारण्यमिषिन्यायेन व्यक्तावेव कारणत्वं
गृहीत्वा समर्थप्रवृत्तिजनकत्वपदः, सादृकाभावात् । न च प्रत्य-
क्षमेव तदुपाहकम् । तद्धि न वद्विरिन्द्रियजन्यं, आन्तरत्वात् ।

* तन्न,—इति नास्ति श्लो१ पुस्तके ।

(१) प्रामाण्यसंग्रथेति आश्रयविशेष्यकप्रामाण्यसंग्रथजन्यसंग्रथायोग्यत्वा-
दित्यर्थः । विकारस्तु प्रत्यक्षप्रकारेऽनुसन्धेयः ।

नापि मानसम् । तद्धि समर्थप्रवृत्तेः प्रागुत्तरकालं वा ? नाद्यः, समर्थ-
प्रवृत्तेरभावात् तद्वैशिष्ट्यायहात् । मानसः, ज्ञानस्य नष्टत्वेन मनसा
प्रत्यासत्त्यभावात् । नापि तज्जातीयत्वं लिङ्गम् । तद्धि करचरणवति
शरीरज्ञानत्वादि । तत्र करचरणायन्तरवति करचरणायन्तरवत्त्व-
ज्ञाने व्यभिचारः । तत्रापि शरीरांगे प्रमात्वमेवेति चेत् । तर्हि,
करचरणादौति व्यर्थं, शरीरभ्रमेऽपि कस्याश्चिच्छरीरव्यक्तेर्भावात्,
तत्र तस्य प्रामाण्यात् । अन्यथा शरीरत्वस्यैव भावायोगात् । करच-
रणादिशून्ये यच्छरीरत्वेन ज्ञानं तद्वास्तव्यर्थन्तदिति चेत् । करच-
रणादिमत्त्वमुपलक्षणं विशेषणं वा ? नाद्यः, व्यावृत्तोपलक्ष्याभावात् ।
मानसः, विषयतया हि न ज्ञानविशेषणत्वं करचरणवत्त्वप्रकारकज्ञा-
नविषयत्वस्य व्यभिचारात् । अशरीरेऽपि तादृशभ्रमसम्भवात् ।
शरीरज्ञाने तदसिद्धेः । विषयविशेषणत्वे च करचरणवद्विषयक-
शरीरज्ञानत्वस्य व्यभिचारात् । शरीरभ्रमस्यापि वस्तुतः करादि-
मद्विषयत्वात् । न च करचरणशून्ये यच्छरीरत्वेन ज्ञानं न*
भवतीति विवक्षितम् । तृतीयार्थस्य विषयत्वे स्वरूपासिद्धेः ।
शरीरज्ञानस्य तच्छून्यशरीरत्वादिविषयकत्वनिश्चयात् ।

अत्राहुः । (१) समर्थप्रवृत्तिजनकत्वं प्रवृत्त्युत्तरकालं संस्कारोपनी-

* न,—इति नास्ति ह० पुस्तके ।

(१) समर्थेति न च जनकतावच्छेदकस्य प्रामाण्यस्यायहे कथं तदग्रह-
इति वार्थं उक्त्याहकसत्त्वे दृष्टारक्षिन्यायेन व्यक्तावपि नद्यह-
सम्भवात् । यद्वा, ज्ञानवृत्तिप्रवृत्तिसामान्यजनकत्वमेव हेतुप्रवृत्तम् ।
तथाचोपनीते ज्ञाने प्रवृत्तिजनकत्वं प्रवृत्तौ च समर्थत्वमुपनीतं
दृष्ट्यते इत्यर्थाद्विशिष्टवैशिष्ट्यरूपहेतुग्रह उपपद्यते इति ।

तज्ञाने प्रमेयत्वाभिधेयत्वव्याप्तिवद्गृह्यते । यदा । पूर्वं प्रथिवीज्ञाने-
 प्रथिवीत्वप्रकारकनिश्चयत्वानुव्यवसितौ कदाचित् तथैव गन्धस्य तद्वि-
 रोधिविरहस्य साक्षात्कारे पुनः (१) स्मृतिरूपे प्रथिवीज्ञाने सति
 तत्सन्निकृष्टेन प्रत्यभिज्ञानइव विशेषणज्ञानजनितसंस्कारापेक्षेण मनसा
 गन्धवत्येवायं निश्चयइत्याकारेण सुरभि चन्दनमिति चाक्षुषवत्ज्ञा-
 नजननाम्न साक्षात्काराभावाद्भेदविशिष्टः । तज्जातीयत्वमपि करचरणव-
 द्विशेष्यकशरीरत्वप्रकारकज्ञानकत्वादि । शरीरधने करचरणवतो-
 विशेषणत्वात् । प्रथमं च प्रामाण्यानुमितिः केवलव्यतिरेकिणा ।

नतु प्रामाण्यप्रसिद्धिं विना व्याप्यपदात्कथमनुमानम् ? अथ,
 व्याघातात् प्रमातद्विषयसिद्धौ सामान्यतः साध्यप्रसिद्ध्या न
 तदप्रसिद्धिः; विग्निय्यानिर्णयाच्च नान्यधिलासाधारणत्वे इति चेत् ।
 तर्हि कस्यापि प्रथमं स्वार्थं प्रामाण्यानुमितिर्न स्यात् । प्रामाण्य-
 निषेधरूपस्य परकीयव्याघातस्य तदाऽनुपस्थितेः । स्वार्थं प्रामाण्य-
 निषेधस्य च तद्भूतपूर्वकत्वात् । मैवं, प्राग्भवौघसंस्कारादिशेष्यादृश-
 प्रकारकत्वं तद्वति तत्प्रकारकज्ञानत्वं वा प्रामाण्यमात्रं* स्मृतं,

---

* प्रामाण्यमात्रं वा,—इति सो० ।

---

(१) स्मृतिरूपे प्रथिवीज्ञाने इति प्रथिवीज्ञानज्ञाने इत्यर्थः । अन्यथा
 प्रथिवीस्मरणेव गन्धवद्विशेष्यकत्वनिश्चयज्ञाने प्रथिवीत्वप्रकारक-
 निश्चयत्वानुव्यवसितावित्यनर्थकं आपद्येत । एवञ्च तत्सन्निकृष्टे-
 नेत्यस्य स्मृतिरूपसन्निकर्षसहकारिणा इत्यर्थः । तथाच स्मृतुपनीते
 पूर्वानुभवएव गन्धवद्विशेष्यकत्वनिश्चयइति तद्विशेष्यकप्रथिवीत्व-
 प्रकारकज्ञानत्वादिहेतुग्रह इति भावः ।

पृथिवीज्ञानादौ साध्यमाने (१)सर्वनाममहिम्ना पञ्चधर्मतावन्नात्
पृथिवीज्ञानस्य विशेष्यावृत्त्यप्रकारकत्वादौ पर्यवस्यति । अतः प्रामा-
ण्यनिषेधे प्राथमिकप्रामाण्यज्ञानस्यान्वयोपपादयितुमशक्यत्वादिति
साम्प्रदायिकाः । असत्पितृचरणास्तु । (२)प्रथमं प्रामाण्याभावएव
प्रामाण्यं व्यतिरेकिणा साध्यं, (३)ततएव निष्कान्यप्रवृत्तेरुपपत्तेः ।
(४)तदेव वा सिद्धात् पञ्चधर्मतावलेन तद्वति तत्प्रकारकमिच्छयत्वा-

- (१) सर्वनाममहिम्नेत्यनेनानुपपत्तिविशेषः पञ्चधर्मतासहकारी विव-
क्षितइति नानुमाने तदुपयोग इति दूषणमनवकाशमित्येके । दृष्टा-
न्तपरतया तदित्यन्ये ।
- (२) ननु तद्वत्त्वस्यैकस्याभावाद्देवत्तादिज्ञानप्रामाण्यं जन्मान्तरे नानु-
भूतमिति 'तत्र शोक्तगतिसम्भवः, गत्यन्तरसत्त्वे प्राग्भवीयसंस्कारौ-
द्बोधे भागभावश्चेत्तनुशयादाह प्रथममिति ।
- (३) ततएवेति अप्रामाण्यशङ्काविधूननस्य ततोऽपि भावादिति भावः ।
- (४) तदेवेति यद्यपि पञ्चधर्मतावन्नादप्यख्यत्वाभावस्य पक्षीयत्वं व्याप-
कतावच्छेदकप्रकारेण सिध्यति न तु तद्वतीत्वादिकं, तथापि तद-
न्तरमर्थान्तिजिदिरित्यत्र तात्पर्यम् । अत्र चाप्रसिद्धाभावोऽपि
प्रतियोगिप्रसिद्ध्या व्यतिरेकव्यभिचारे सति सिध्येत् । न चाप्रा-
माण्यं प्रसिद्धं, प्रामाण्यवत्तस्याप्यतीन्द्रियत्वात् । तदर्थं प्राम्भवीय-
संस्काराद्यनुसरणे च प्रामाण्यानुमानार्थमेव तदनुसरणमर्थं, बाधवा-
दावश्यकत्वाच्च । प्रमेयमित्वादिज्ञाने चाप्रामाण्याभावानुमाना-
सम्भवे तत्र प्रकारान्तरानुसरणे सत्य प्रकारः सर्वानुस्रियतामि-
त्वादिदूषणं प्रत्यक्षप्रकाशे द्रष्टव्यम् ।

दिकमादाय सिध्यति । तथा हि । (१) अयं पृथिवीत्वेनानुभवो न पृथिवीत्वाभाववति पृथिवीत्वप्रकारकः, गन्धवद्विषयक* प्रथमजनक-पृथिवीत्वप्रकारकज्ञानत्वात्, यत्नैवं तन्नैवं यथा पृथिवीभ्रमः । एवं च, पृथिवीभ्रमे पृथिवीत्वाभाववति पृथिवीत्वप्रकारकत्वसमर्थप्रवृत्ति-जनकत्वाभावयोर्व्याप्तिपदादप्रामाण्यव्यापकहेत्वभावाभावरूपाद्धेतोर-प्रामाण्यभावरूपं साध्यं सिध्यति । यद्वापकतया हेत्वभावो गृही-तस्तदभावएव हि हेतुना साध्यते । यच्च त्वभावव्यापकता हेत्वभा-वस्य ज्ञायते, तच्च साध्यप्रसिद्धिरनुमानाङ्गं, तां विना तदभावात् । यच्च च भावव्यापकता हेत्वभावस्य, तच्च न साऽङ्गम् । तां विनाऽपि व्यतिरेकव्याप्तिपदात् । विशेषणज्ञानं विना कथं प्रामाण्यविशिष्टा-नुमितिरिति चेत् । प्रथमं न कथञ्चित् । ज्ञाने प्रामाण्यमित्य-नुमित्यनन्तरं तेनैव हेतुना तच्च प्रामाण्यविशिष्टानुमितिः । अभा-

* गन्धवद्विषयक,—इति सो० ।

(१) अयमिति अनुभवपदं निश्चयपरं, तेन संशयव्यावृत्तसाध्यसिद्धिः, स्पृतेरपि प्रवृत्तेस्तत्साधारण्यहेत्वाज्जः । निःप्रकारकत्वेनार्थान्तर-वारणाय द्वितीयान्तम् । पृथिवीत्वाभाववति नेत्रेव साध्यं, व्यतिरेक-ज्ञानौ साध्याभावस्य व्याप्यत्वेन तच्च नीकधूमवर्धकस्य व्यर्थत्वात् । अप्रामाण्यस्य भावरूपतया साध्याभावस्याखण्डत्वेन न वैयर्थ्यमि-त्यस्याप्यसम्भवादिति ध्येयम् । पृथिवीत्वभ्रमे व्यभिचारवारणाय जनकान्तम् । अत्र पृथिवीत्वमिति निश्चयस्य पृथिवीत्वाभाववत् पृथिवीत्वविशेष्यकस्य पृथिवीप्रवर्तकत्वाभ्युपगमपक्षे तच्च व्यभिचार-इत्यत उक्तं पृथिवीत्वप्रकारकैति । निश्चयपदं च निश्चयपक्षता-सूचनार्थमविवक्षितार्थकम् । विस्तर' प्रत्यक्षप्रकाशे ।

यिकत्वात्, अप्रामाण्यवत् । यदि तु स्वतोच्चायेत, कदा-
चिदपि प्रामाण्यसंशयो न स्यात्, ज्ञानत्वसंशयवत्, नि-
श्चिते तदनवकाशात् । न हि साधकबाधक* प्रमाणा-
भावमवधूय समानधर्मादिदर्शनादेवासौ, तथा सति
तदनुच्छेदप्रसङ्गात् । अथ प्रमाणावदप्रमाणेऽपि तत्र-

वविशेष्यकज्ञानानन्तरं अभाववद्भूतत्वमिति ज्ञानवत् । एवं तदभा-
ववति तत्प्रकारकत्वव्यतिरेकः सिद्धसदति तत्प्रकारकत्वमादायं
पक्षधर्मतावलेन सिध्यतीति तत्त्वचिन्तामणावाञ्छः । कदाचिदपी-
ति^(१) । प्रामाण्यदोषरकात्मिव तत्पूर्वमपीत्यर्थः । न च ज्ञानत्वस्य
साधारणधर्मस्य ज्ञानमात्रात् इत्याह न हीति । प्रामाण्यज्ञानमीध

* बाधक,—इति शक्ति आ० पुस्तके ।

† प्रामाण्यवदप्रमाणेऽपि,—इति का० ।

(१) कदाचिदपीति तत्र दोषात् कदाचित् प्रामाण्यसंशयेऽपि क्वचि-
न्मनसा तद्यद्दे वाधकाभावान्मनोयोग्यत्वकक्षं स्वतस्त्वं न खण्डितं
भवति, अन्यथा रजतत्वादेच्छुरादियोग्यत्वं न स्यात् । दोषतद-
भावाभ्यामुभयोपपत्तिरिति तु तुल्यम् । न च तत्र सामग्रीवला-
त्तथा प्रकृते मगसोवहिरस्नातन्मात् स्नातन्नेत्र तदस्वयाहकस्यैव
तत्सत्तागिच्छरूपतया प्रामाण्यग्राहकत्वान्न तथेति वाच्यम् । तर्हि
सामग्रीविरहात् स्वतस्त्वमित्वायातं, संशयाशुपपत्तेः कोपयोगः ?
न च सोऽप्यपनीते मनसः स्नातन्माभ्युपगमात्, अन्यथा तवाप्युपगम-
सहकारेण तत्सद्व्यवहं सर्वसिद्धं विद्यतेति चिन्त्यम् ।

त्यथादर्शनविशेषादर्शनाद्भवति शक्येत्यभिप्रायः, तत् किं प्रमाणाज्ञानोपसम्भेऽपि न तत्रामाख्यमुपसम्भं, प्रमाणाज्ञानमेव वा नोपसम्भम्? आद्ये, कथं स्वतः प्रामाण्यः सद्भिः, प्रत्यक्षप्रतीतावपि तदप्रतीतेः। द्वितीये, कथं तत्र शक्या, धर्मिण्यत्रानुपसम्भैरिति। यदपि श्रुतिं

न विरोधि, अपि तु प्रमाणाज्ञानेवेत्यवधारणात्मकमित्याशयेन शक्यते। अथेति। निश्चयमात्रमेव संग्रहविरोधि, न तु तद्विशेषोऽवधारणमित्याशयेन परिहरति। तत्किमिति। प्रमाणाज्ञानेति प्रमाणाख्यं ज्ञानमित्यर्थः। तदप्रतीतेः प्रामाण्याप्रतीतेः।

धर्मिण्यथेति। ननु धर्मिज्ञानं न संग्रहहेतुः, कोटिस्वरणविशेषादर्शनधर्मिण्यथेति नित्यसन्निकर्षात् प्रामाण्यसंग्रहरूपेण ज्ञानपदव्युत्पद्यते, अन्यत्र विशिष्टज्ञाने विशेषज्ञानस्याहेतुत्वात्। अथाहुः। तत्रगादौ त्रेणेन शक्यतस्तत्रियेनित्यसन्निकर्षेऽपि यावद्विषयाज्ञाने प्रदेव धर्मि ज्ञायते तत्रैव विशेषादर्शनादितः संग्रहो जायते, न तत्रज्ञाने धर्मिण्येति धर्मिज्ञानं तद्हेतुः। किञ्च, यद्दुर्मिगतसाधारणधर्मस्य येन सद्भिः भूयः सद्धारवावसायस्तत्रोत्कटकोटिकता संग्रहस्य धर्मिज्ञानस्याहेतुत्वे न स्यात्।

यदपीति। प्रामाण्याख्यानमेतत्वे शिष्टपरामर्शापेक्षया विशयः

* येन सद्भिः,--इति नास्ति सोः इत्यने।

प्रचुरन्तरसमर्थप्रवृत्त्यन्यथाऽनुपपत्त्या स्वतः प्रामाण्य-
मुच्यते*, तदपि नास्ति, अन्यथैवोपपत्तेः । अटिति
प्रवृत्तिर्हि अटिति तत्कारणोपनिपातमन्तरेणानुपपद्य-
माना तमाक्षिपेत्, प्रचुरप्रवृत्तिरपि स्वकारणप्राचुर्यं,
इच्छा च प्रवृत्तेः कारणं, तत्कारणमपीष्टाभ्युपायता-
ज्ञानं, तदपि तज्जातीयत्वलिङ्गानुभवप्रभवं, सोऽपीन्द्रि-
यसन्निकर्षादिजन्मा, न तु प्रामाण्यग्रहस्य कश्चिदप्युप-
योगः । उपयोगे वा स्वतएव इति कुतएतत् ? ततः
समर्थप्रवृत्तिप्राचुर्यमपि प्रामाण्यप्राचुर्यात्तदग्रहण-
प्राचुर्याद्वा, स्वतस्त्वन्तु तस्य कोपयुज्वते । न हि पिपा-
सनां अटिति प्रचुरा समर्था च प्रवृत्तिरभसीति
पिपासोपशमनशक्तिस्तस्य प्रत्यक्षा स्यात् ।

स्वादित्यर्थः । तथा चार्थापत्त्या परतस्त्वसाधनं प्रतिबद्धमिति भावः ।
अन्यथैवेति । प्रवृत्तिमात्रे प्रामाण्यग्रहो न हेतुः, अर्थसन्देहादपि
प्रवृत्तेरित्यन्यथोपपत्तेरित्यर्थः । उपयोगे वेति । अटित्यभ्यासापेक्ष-
लिङ्गानुसन्धानादप्युपपत्तेरित्यर्थः । परमतेऽपि व्यभिचारमाह । न
हीति । न ह्यविलम्ब इत्येव लिङ्गानपेक्षता, तथा सति पिपासोपश-

* स्वतएव प्रामाण्यग्रहः,—इति को० । स्वतः प्रामाण्यमुच्यते,—
इति ज्ञो० ।

स्यादेतत् । प्रामाण्यग्रहे सति सर्वमेतदुपपद्यते, स च स्वतो यदि न स्यात्, न स्यादेव, परतः पक्षस्यानवस्थादुःस्थत्वादिति चेन्न । तदग्रहेऽप्यर्थसन्देहादपि सर्वस्योपपत्तेः । न चानवस्थाऽपि, प्रामाण्यस्यावश्यमे-

मनशात्तुभवस्याप्यसौत्रिकत्वप्रसङ्ग इत्यर्थः । सर्वमेतदिति । अटिति प्रकृत्यादिकमित्यर्थः ।

य चेति* । अद्यत्तद्द्वैतप्रामाण्यमेव ज्ञानं परप्रामाण्यनिश्चायकमाख्येयम्, तदा व्यवसायोऽप्यद्यत्तद्द्वैतप्रामाण्येव विषयं निश्चाययतु, किं तत्प्रामाण्यग्रहेषु । यदि च तस्याप्रामाण्यसंग्रहात् तन्नाचादर्धनिश्चयः, तर्हि प्रामाण्यानुमितेरप्रामाण्यसंग्रहात् ततोऽपि प्रामाण्यनिश्चयः । ततस्तस्यापि प्रामाण्यनिश्चायवश्यकत्वेनानवस्था । एवं, सिद्ध्याद्यादिज्ञानानामपि प्रामाण्यनिश्चये हेलाद्यसिद्धिः, तन्निश्चये चानवस्था । न हि, न सिद्ध्यादिज्ञाने प्रामाण्यसंग्रहोऽस्तुभवविरोधात् । तथा च, परिशेषात् अतः प्रामाण्यग्रह इत्यर्थः । तदग्रहेऽपीति । न तन्ज्ञानप्रामाण्यनिश्चयादेवार्थनिश्चयः, किन्तु न यथाप्रामाण्यग्रहा करतस्यादिज्ञाने, तत्र व्यवसायएवार्थनिश्चयइति ततएव निष्कल्पप्रकृत्युपपत्तिरिति न प्रामाण्यानुमिति सिद्ध्यादिज्ञानानामपि प्रामाण्यानुसरणमिति ज्ञानवक्षेत्यर्थः । तथाप्यनभ्यासद्वारापकज्ञान-

* वचेति,—इति शो० ह० ।

यत्वानभ्युपगमात् । अन्यथा स्वतः पक्षेऽपि सा स्यात् ।
लिङ्गं निश्चितमेव निश्चायकं, ततस्तन्निश्चयार्थमवश्यं
लिङ्गान्तरापेक्षायामनवस्थेति चेत् । तत् किमनुपप-
द्यमानोऽर्थोऽनिश्चितएव खोपपादकमाक्षिपति, येना-

प्रामाण्यसंग्रथेनार्थनिश्चयस्य परिभवात् तत्रामाण्यानुसरणेऽनवस्थे-
त्यत आह । न चेति । अगृहीतप्रामाण्यमेव ज्ञानं परप्रामाण्यं
निश्चाययति, अप्रामाण्यशङ्काकलङ्काभावात् । यत्र प्रामाण्यज्ञाने-
ऽप्यप्रामाण्यशङ्कया प्रामाण्यसंग्रथः, तत्र प्रामाण्यज्ञानप्रामाण्यनिश्चया-
देव प्रामाण्यनिश्चयः । एवं, यावदप्रामाण्यशङ्कं तज्ज्ञानप्रामाण्य-
निश्चयादेव तन्निश्चयः । न चैवमनवस्था, परमप्रामाण्यज्ञानस्य
ज्ञानाभावाद्गुर्मज्ञानाभावेन कोटिस्तरणाभावाद्विषयान्तरसंचाराद्वा
प्रामाण्यसंग्रथानवस्थंभावादित्यर्थः । अन्यथेति^(१) । भाङ्गानां प्रामाण्यस्य
ज्ञानानुमितियाद्यत्वे तस्या अपि प्रामाण्यानुसरणेऽनवस्था । प्राभाक-
राणामपि प्रामाण्यस्य स्वयाच्चत्वं न स्वयाच्छं, स्वयाच्चत्वस्य स्वरूपप्रा-
माण्यान्यत्वादिति । परयाच्चत्वेऽप्यनवस्थानात्, परिशेषानुमानेन मा-
नान्तरेण वा याच्चम् । तथाच, तत्रप्रामाण्यापि स्वयाच्चत्वमन्वेनेत्यनव-
स्थया विषयान्तरसंचारेण स्यादित्यर्थः । कारणसुखीमनवस्थामाह
लिङ्गमिति । प्रामाण्यसंग्रथेन लिङ्गस्य सन्दिग्धत्वान्निश्चय इत्यर्थः ।
भट्टमते ज्ञाततारूपलिङ्गज्ञानस्य प्रामाण्यसंग्रथान्न तन्निश्चय इति

(१) अन्यथेतीति प्रकृत्यनुपयोग्यत्वात्वेव यदि प्रामाण्यमवश्यं ज्ञेयं, तदा
स्वयाच्चत्वेऽप्यनवस्थेति भावः । मिश्रमतेऽप्यनवस्था द्रष्टव्या ।

तवस्था न स्यात् । प्रत्यक्षेण तस्य निश्चयात्तस्य च सत्त-
 यैव निश्चायकत्वान्नैवमिति चेत् । ममापि प्रत्यक्षेण
 लिङ्गनिश्चयात्तस्य च सत्तयैव निश्चायकत्वान्नैवमिति
 तुल्यम् । लिङ्गज्ञानस्य प्रामाण्यानिश्चये कथं तन्निश्चयः*
 स्यादिति चेत् । अनुपपद्यमानार्थज्ञानप्रामाण्यानिश्चये
 कथं तन्निश्चय इति तुल्यम् । न हि निश्चयेन स्वप्रा-
 माण्यनिश्चयेन वा विषयं निश्चाययति प्रत्यक्षं, अपि
 तु स्वसत्तयेत्युक्तमिति चेत् । तुल्यम् । तथापि यदि
 तल्लिङ्गाभासः स्यात्तदा का वार्त्तेति चेत् । अनुपपद्य-
 मानोऽप्यर्थो यथाभासः स्यात्तदा का वार्त्तेति तुल्यम् ।
 सोऽपि प्रामाण्यमाक्षिपतीत्युत्सर्गः, सच क्वचिदाधके-
 नापोद्यते इति चेत् । लिङ्गेऽप्येवमिति तुल्यम् । तर्हि
 प्रामाण्यानुमानेऽपि शङ्का तदवस्थैवेति निष्फलः

तद्वाचकपरम्पराप्रामाण्यानुसरणेऽप्यनवस्तेत्याह । तत्किमिति ।
 सोऽपीति । मायालिङ्गिनि झटिति परिप्राञ्जकबुद्धिवदप्रमाऽपि-
 प्रमेत्वेव गृह्यत इत्यर्थः । (१) फलमुखीमनवस्थामाह । तर्हििति ।

* लिङ्गनिर्णयः,—इति श्री० ।

(१) फलमुखीमिति यद्यपि पूर्वमेवमाशङ्क्य परिहृतैव, तथापि सामान्यतः
 सा, विशिष्टेदाशीमाशङ्केति न दोष इत्येके । प्रसङ्गान्तरेण दोषा-
 न्तरदानाय एनराशङ्केत्ये ।

प्रयास इति चेत् । एतदपि तादृगेव । अनुपपद्यमानो-
 ऽर्थेऽवासौ तथाविधः कश्चित्, यः स्वप्नेऽपि नाभासः
 स्यात्ततो नाशश्चेति चेत् । लिङ्गेऽप्येवमिति समः समा-
 धिः । कः पुनरसावर्थीयः स्वप्नेऽपि नाभासः स्यात्,
 यदनुपलम्भे विभ्रमावकाशो यादृगुपलम्भे च तदाध-
 व्यवस्था । अन्यथा हि, तथामूतस्यापि व्यभिचारे
 साऽपि न स्यात् । मा भूदिति चेन्न, भवितव्यं हि
 तत्त्वातत्त्वविभागेन*, अन्यथा व्याघातात् । कथं
 हि नियामकनिःशेषविशेषोपलम्भेऽपि विपरीतारोपः,
 तथा भावे वा तदतिरिक्तविशेषानुपलम्भे कथं बाधकं,
 तदभावे त्वबाधस्य कथं भ्रान्तत्वमिति ।

यदनुपलम्भइति । यस्य विशेषस्य श्रुक्तिवादेरनुपलम्भे श्रुक्तौ रज-
 तभ्रमो यस्य तु श्रुक्तिवादेरुपलम्भे भ्रमबाधोव्यवतिष्ठते, स लोक-
 सिद्धइत्यर्थः । यद्यपि यदुपलम्भइति वक्तुमुचितम्, तथापि वस्तुगत्या
 विशेषस्य ज्ञानं न भ्रमविरोधि, अपि तु विशेषत्वेनेति दर्शयितुं
 यादृगित्युक्तम् । एवमनभ्युपगमे लोकव्यवहारविरोध इत्याह । अन्य-
 चेति । सा भ्रमबाधव्यवस्था । बाधकस्य व्यभिचारिजातीयत्वे बाधबा-
 धकयोरविशेषाद्बाधकत्वमेव न स्यादित्यर्थः । अन्यचेति । लोकम-
 र्यादाऽतिक्रमे किमपि न तत्त्वमित्यस्याप्यतत्त्वे ज्ञान्यस्यातत्त्वमिति बा-
 धकस्य तत्त्वं बाधस्यातत्त्वमभ्युपेयमित्यर्थः । तथाभावे वेति । यदि

* तत्त्वातत्त्वव्यवस्था,—इति व्या० ।

स्यादेतत् । परतः प्रामाण्येऽपि नित्यत्वाद्देदाना-
मनपेक्षत्वं, महाजनपरिग्रहाच्च प्रामाण्यमिति कौ-

नियामकनिःशेषविशेषोपलब्धेऽपि विपरीतारोपः स्यात्, तदा तस्या-
रोपत्वं न तावद्बाधकं विना निश्चयं, सर्वस्यारोपत्वप्रसङ्गात् । बाध-
कान्तन्निश्चये (१) बाधकाभिमतस्यापि बाध्यतायामबाधकत्वप्रसङ्गात् ।
अबाध्यत्वे तु कथमशेषविशेषोपलब्धे समारोपसम्भव इति भावः ।
एवञ्च प्रामाण्यस्यानुमेयत्वे बहुविकल्पव्यथासमाध्येऽपि गृहीतप्रामाण्यं*
न ज्ञानं प्रवर्तकम्, तस्य प्रामाण्यानुमितेः प्रागेव नाश्यात् । किन्तु
तज्ज्ञानसमानविषयमप्रामाण्यग्रहणान्यं ज्ञानान्तरमेव । नचैवं
प्रामाण्यानुमितिरफसा, (२) तां विना तत्समानविषयज्ञाने अप्रामा-
ण्यसंग्रहादिति सारम् ।

अस्तु सवक्तृकग्रन्थे प्रामाण्यस्योत्पत्तौ ज्ञप्ती च परतस्त्वं, वेदे

* बहुविकल्पव्यथासमाध्ये निगृहीतप्रामाण्यं,—इति सो० ।

- (१) बाधकाभिमतस्यापीति अशेषविशेषोपलब्धेऽपि विपरीतारोपाभ्युप-
गमपक्षे इति शेषः ।
(२) तां विनेति न चान्यत्र विशेषदर्शनस्य धर्म्यन्तरे ज्ञप्ताप्रतिबन्धकत्वे-
ऽतिप्रसङ्ग इति वाच्यम् । अन्ययस्यतिरेकाभ्यामन्यगत्वाऽनैव तथा
कल्पनादित्येके । तद्विषयकत्वावच्छेदेन पूर्वज्ञाने प्रामाण्यग्रहात्
तज्ज्ञानत्वमेव विशेषदर्शनमित्येव । वस्तुतस्तु, तस्योपनीतभागसा-
मयीत्वेन तद्व्यग्रहानन्तरमुपनीतं प्रामाण्यं तत्र भासते इति न तत्र
शङ्केति प्रत्यक्षप्रकाशे विपश्चितम् । अन्यथा तस्य व्याप्यत्वेनायमे

विरोधः? न, उभयस्याप्यसिद्धेः । न हि वर्षाण्यव
तावन्नित्याः । तथाहि, इदानीं श्रुतपूर्वो गकारो-
नास्ति*, निवृत्तः कोलाहल इति प्रत्यक्षेणैव शब्दध्वंसः
प्रतीयते । न हि, शब्दएवान्यत्र गतो मूर्त्तत्वात् ।

तु नित्यतया वक्तुरभावाच्च तत्र गुणाधीनं प्रामाण्यं, अत्रिरपि
तस्याप्तोक्तत्वं विनाऽपि महाजनपरिग्रहादेव स्यादित्याह । स्यादे-
तदिति । सर्गप्रलयसम्भवेन वेदस्य नित्यत्वं महाजनपरिग्रहीतत्व-
चासिद्धमित्याह । उभयस्येति । यद्यपि वर्षानां नित्यत्वेऽप्यर्थप्रत्य-
यानुकूलानित्यानुपूर्वीविशेषघटितत्वेन वेदोऽनित्यएवेति † तत्र वक्तृ-
गुणापेक्षाऽस्येव, तथापि वर्षस्यानित्यत्वव्युत्पादने तत्समूहविशेषवा-
च्यविशेषरूपस्य तस्य सुतरामनित्यत्वं सिद्धतीत्याशयेन वर्षमात्रस्या-
नित्यत्वं साधयति । तथाहीति । (१) अनभिव्यक्तवर्षत्वव्याप्यजातिवि-
शेषो वर्षसमूहएव कोलाहलः । प्रत्यक्षमेव वर्षस्यानित्यत्वं, योग्या-
नुपलब्धेः प्रत्यक्षप्रतियोगिकाभावत्वेनैव घटाभावस्येव तदभावस्य
प्रत्यक्षत्वादित्यर्थः । प्रत्यक्षस्थान्यथासिद्धिं निराकरोति । न हीति ।

* नास्तीति,—इति आ० क्री० ।

† वेदोऽप्यनित्यएवेति,—इति सी० ।

शब्दाविरोधित्वानुपपत्तेरिति ध्येयम् । धूमत्वदर्शनस्य ध्याप्तिसंशय-
विरोधित्ववत् पृथगेव तस्य तद्विरोधित्वमित्यप्याह ।

(१) ननु कोलाहलस्य भ्रान्त्यात्मकत्वात्तदनित्यत्वेऽपि वर्षानित्यत्वं न सेत्स्य-
तीत्यत आह अनभिव्यक्त्येति ।

ताप्राङ्गतः, ततएव संबन्धविच्छेदानुपपत्तेः । नाप्यनव-
 दितः श्रोता, अवधानेऽप्यनुपलब्धेः । नापीन्द्रियं द्रष्टुं,
 शब्दान्तरोपलब्धेः । नापि सहकार्यन्तराभावः, अन्य-
 यत्प्रतिरेकवत्स्तस्यासिद्धेः * । नाप्यतीन्द्रियं, तत्कल्प-
 नार्यां प्रमाणाभावात् । अन्यथा, घटादावपि तत्क-
 ल्पमाप्रसङ्गात् । न च शब्दनित्यत्वसिद्धौ तत्कल्प-
 नेति युक्तं, निराकरिष्यमाणत्वात् ।

ये त्वेकदेशिनो नैवमिच्छन्ति, तान् प्रत्युच्यते ।

येन यद्यपि नोक्तमर्थद्वयार्थः । ततएव असूर्तत्वादेव । इन्द्रि-
 यसम्बन्धविच्छेदो ह्यवरणम् । स च (१)शब्दस्य विभुत्वात्† आका-
 शविशेषबुद्ध्यने च श्रोत्रयसवायस्य सित्यत्वादयुक्तद्वयार्थः । तत्क-
 ल्पनेति । अतीन्द्रियशब्दोपलब्धककल्पनेत्यर्थः ।

ननु प्रतिबोधिसिद्ध्यता नाभावप्रत्यक्षत्वे तन्मं, किन्त्वधिकरणयोग्यता-
 ऽपि, सा च शब्दध्वंसे नास्तीति कथं प्रत्यक्षः सः । न चेन्द्रियविशेषतया
 कश्चिद्द्रष्टृदृष्टोऽपि त्विन्द्रियसम्बद्धविशेषतया, इत्यत आह । धे
 लिति । विवादेति (२)श्रुयमाणशब्दध्वंस इत्यर्थः । अतोनाम्यशब्दध्वंसे(२)

* अन्ययत्प्रतिरेकवत्स्तस्यासिद्धेः,—इति आ० ।

† शब्दस्याविभुत्वात्,—इति लो० ।

(१) शब्दस्य विभुत्वादिति सङ्गमते ।

(२) अन्यशब्दध्वंसेऽपि कदापि विवादसम्भाराराह श्रुयमाणेति ।

(३) अन्तेनपचशब्दम्, इन्द्रियासन्निकृष्टशब्दान्तरध्वंसेऽपि सङ्गमम् ।

विवादाध्यासितः शब्दप्रध्वंसः इन्द्रियग्राह्यः, ऐन्द्रिय-
काभावत्वात्, घटाभाववत् । नैतदेवं, इन्द्रियास-

भागासिद्धिः^(१) तस्य साक्षात्कारकाले नाग्रात् इति भावः । ऐन्द्रियमेति
(१) ऐन्द्रियकप्रतियोगिकाभावत्वादित्यर्थः । नन्विदं मूर्त्तवत्त्वाभावेऽनैका-
न्तिकं, भूतलस्य हि मूर्त्तवत्त्वं* प्रत्यक्षं, यत्किञ्चिन्मूर्त्तं यदेऽपि तदुपहात् ।
तदभावस्तु न प्रत्यक्षः, अयोग्यस्यापि मूर्त्तस्य सम्भवेन यावद्विशेषा-
भावाप्रत्यक्षतया मूर्त्तसामान्याभावस्याप्रत्यक्षत्वात् । न च प्रत्यक्षा-
शेषमूर्त्ताभावयाहिणा प्रत्यक्षेण प्रत्यक्षेतरमूर्त्ताभावनिश्चयसहका-
रिणा सोऽपि गृह्यतएवेति वाच्यम् । ^(२) लिङ्गवत्त्वावगमसहका-
रिणा पक्षपादकप्रत्यक्षेणैव लैङ्गिकावगमेऽनुमानमात्रविशेषोपपत्तेः ।
मूर्त्तवत्त्वसामान्यस्य योग्यायोग्यघटितत्वेनायोग्यतया तदभावहेतोर-
पहात् । येन रूपेण प्रतियोगियोग्यता, तेनैव तदभावस्य

* मूर्त्तत्वाभावेऽनैकान्तिकं भूतले हि मूर्त्तत्वं,—इति शो० ।

न च तस्यापि स्वरूपयोग्यत्वादैन्द्रियकत्वमेवेति वाच्यम् । अन्यशब्द-
स्यापि सहकारिवैकल्यप्रयुक्तकार्याभाववत्त्वेन तद्यात्वसम्भवात् ।

- (१) तस्येति अन्यशब्दस्येत्यर्थः । एतदपि प्रत्यक्षे स्वसमयवर्तित्वेन वि-
शिष्य हेतुत्वपक्षे प्रसूयम् ।
(२) कर्मधारयपक्षे साध्यावैशिष्ट्यमाशङ्क्याह ऐन्द्रियमेति ।
(३) लिङ्गवत्त्वेति तद्याच यावद्विशेषाभावात् सामान्याभावोऽनुमीषतश्च
न प्रत्यक्ष इति भावः ।

अस्मिन्नुत्पत्त्यादतीन्द्रियाधारत्वादेति चेन्न । इदं श्रुपा-
ध्युद्भावनं वा स्यात्, व्यापकानुपसर्गव्या सत्-

योग्यतावगमात् । (१) अत्राभावपदेन ध्वंसोक्तमिति न व्यभिचार-
इत्येके । (२) इन्द्रियनिष्ठमूर्त्तवत्त्वाभावस्याप्रत्यक्षत्वेऽपि गुणादौ च प्रत्यक्ष-
एवेत्यन्ये । उपाध्युद्भावनमिति । स्वयतिरेकेणेति शेषः । तेनेन्द्रिय-

(१) ननु मूर्त्तवत्त्वस्य योग्यायोग्यघटितत्वेऽपि नायोग्यत्वं, किञ्चिद्विशेष-
योग्यत्वयैव सामान्यस्य योग्यत्वात्, घटवति भूतत्वे मूर्त्तवदिरं भूतक-
मिति चाक्षुषप्रत्यक्षदर्शनाच्च, अन्यथा घटवत्त्वसामान्यस्यापि सन्नि-
ह्लाससन्निह्लासघटितत्वेनैन्द्रियकत्वानुपपत्तेः, स्वरूपायोग्यत्वया सह-
कारिविरहेषु वा प्रजाभावस्याविशेषादित्यनुग्रहानव्याह अत्रा-
भावपदेनेति । न चैन्द्रियकाभावत्वाविशेषेऽपि घटत्वसामान्याभावस्य
प्रत्यक्षत्वे किं विनिगमकमिति वार्थं, सन्निह्लासघटस्यापि तत्र तर्कितं
सत्त्वमनुपसर्गविविरोधेति यावद्विशेषाभावप्रत्यक्षासम्भवाद्योग्य-
मूर्त्तभावस्यातथात्वादिति विशेषात् ।

(२) इन्द्रियनिष्ठेति इन्द्रियविशेषकतयाऽप्रत्यक्षत्वेऽपीत्यर्थः । एतेनाधिकरत्न-
भेदेनाभावभेदानभ्युपगमात्, अभ्युपगमे वा इन्द्रियनिष्ठतद्भावे व्यभि-
चारतादवस्थादित्यपास्तम् । एकस्यैवाधिकरत्नभेदेन प्रत्यक्षत्वा-
प्रत्यक्षत्वोपपत्त्यात् । योग्यायोग्यकत्वे एधिवीत्वात्त्वान्भाववत् ।
अत्र यावद्विशेषाभावाप्रत्यक्षतयाऽप्रत्यक्षत्वं गुणेऽपि समानम्, अनु-
मानादिना तन्निश्चये तत्प्रत्यक्षत्वं इत्येऽपि तुल्यम्, यावद्विशेषा-
भावनिश्चये तन्निश्चयेऽनुमित्वात्मकइत्यपि समानमित्यनभिमत-
वीचं इत्युच्यते ।

प्रतिपक्षत्वं वा? न प्रथमः, स्वरूपयोग्यतां प्रति*
सहकारियोग्यताया अनुपाधित्वात् । तस्यास्ताम-

सन्निकृष्टत्वमैन्द्रियकाधारत्वस्योपाधिरित्यर्थः^(१) । न चैन्द्रियकाधारत्वं
नोपाधिः, धर्माभावस्यापि प्रत्यक्षतापत्तेरिति वाच्यम् । ^(२)उपाधेर-
धिकदेशत्वेऽपि दूषकताबीजसाध्यव्यापकत्वानपाद्यात् ।

अथ नायमुपाधिः, व्यतिरेकोपसंहारसामर्थ्याभावात् । तथा हि,
अभावत्वे सत्यतौन्द्रियाधारत्वात् इति यद्यपि नैन्द्रियकाधारत्वस्य
व्यतिरेक उभयाधारत्वेऽपि अविरोधात्, ^(३)तथाप्यभावत्वे सत्यै-
न्द्रियकानाधारत्वादिति सम्भवति । किन्तु योग्यताविरहस्यो-
पाधिः । न च साधनाव्यापकत्वं, न ह्यतौन्द्रियाधारत्वमेव योग्य-
ताविरहः, पृथिवीत्वाभावादेरयोग्यतापत्तेः । नाथैन्द्रियकाधारत्वा-
भावः सः, तदर्थासहिततद्भावस्य योग्यतात्मकत्वे धर्माभावस्य
योग्यतापत्तेः । मैवम् । ^(४)ऐन्द्रियकाभावमन्तर्भावस्याभावस्य योग्य-

* स्वरूपयोग्यतायां,—इति आ० ।

- (१) ऐन्द्रियकाधारत्वस्येति तथाचातौन्द्रियाधारत्वादित्यस्य ऐन्द्रियका-
नाधारत्वादित्यर्थो बोध्यः, तेन तद्व्यतिरेकत्वमस्योपपद्यते । अतएवा-
नुपदं तथैव विभावयिष्यतीति । न च शब्दादौ साध्याव्यापकत्वं,
साधनाद्यनवच्छिन्नसाध्यव्यापकत्वादिति भावः ।
- (२) भवेदेवं यदि समन्यातएवोपाधिः स्यात्, न चैवं, विषमन्यातस्यापि
तथात्वादित्याह उपाधेरिति ।
- (३) तथापीति आत्मादौ व्यभिचारवारणाय सत्त्वन्तम् ।
- (४) ऐन्द्रियकप्रतियोगिकाभावत्वे सत्यैन्द्रियकाधारत्वं योग्यत्वं, तथाच

पेक्ष्यैव सर्व्वदा श्यवस्थितेः । नाप्यैन्द्रियकाधारत्व-

तेत्युक्तेऽपि साधनव्यापकताया अपरिहारादिति भावः । व्याप-
केति प्रत्यक्षव्यापकैन्द्रियकाधारत्वेन्द्रियसन्निकर्षातुपसम्भेरित्यर्थः ।
यद्यपि शब्दध्वंसोऽन्यत्र प्रत्यक्षोऽतीन्द्रियाधारत्वादिति पृथिवीत्वादौ
व्यभिचारि, तथाप्यैन्द्रियकानाधारत्वादिति हेतुकर्त्तव्यम् । तत्र प्रथ-
मसुपाधिश्चिरस्यति । स्वरूपेति । स्वरूपयोग्यतां प्रत्यक्षोपहितस्वरू-
पसम्पत्तिं प्रति, सहकारियोग्यतायास्तत्सम्पत्तेरिन्द्रियसन्निकर्षस्यातु-
पाधिवात् । कुतः? तस्यादिति । तस्याः प्रत्यक्षतायाः, तामिन्द्रियसन्नि-
कर्षरूपसहकारियोग्यतामित्यर्थः । तथा च पक्षवृत्तित्वेन साधनव्या-
पकत्वान्नोपाधिरिति भावः । (१) यदा, स्वरूपयोग्यतारूपं साध्यं प्रति
सहकारियोग्यता नोपाधिः, साध्याव्यापकत्वादित्यर्थः । द्वितीय-
सुपाधिं निरस्यति । नापीति । यद्यप्युपाधौ सति साध्याभावो-
न दोषाय, तथापि समव्याप्तोपाधिसभिप्रेत्योक्तम् । विषमव्याप्तो-
पाधिपक्षे तु व्यपुक्ते साध्याव्यापकत्वम् । (२) अभावत्वपक्षधर्माव-

न धर्माभावस्य योग्यता, तद्विरहस्य साधनव्यापकत्वेत्वाद् ऐन्द्रि-
यकाभावमिति ।

(१) स्वरूपयोग्यतापदस्य प्रथोपधानपरत्वेऽपदार्थव्याख्यानमित्यनुग्रहान-
व्याह यदेति । एवञ्चात्र कथ्ये तस्याः स्वरूपयोग्यतायास्तां सह-
कारियोग्यतामपेक्ष्य सर्व्वदा श्यवस्थितेरित्यकारप्रज्ञेयस्य मूलप्र-
क्षिका योज्या । तेन साध्याव्यापकत्वं निर्व्वहतीति ध्येयम् ।

(२) अभावत्वेति अतएव साधनावच्छिन्नसाध्यव्यापकत्वमपि निरस्यम् ।
वस्तुत आधारपरं प्रतियोगिसमवायिपरमिति भूतत्वादित्येति

प्रयुक्तमभावस्य प्रत्यक्षत्वम्, धर्माद्यभावेऽपि तथा-
त्वप्रसङ्गात् । अतएव नैमित्तिकप्रयुक्तम् । नापि द्वि-
तीयः, प्रथमस्यासिद्धेः । अस्ति हि ओचशब्दाभावयोः

च्छिन्नसाध्यव्यापकत्वे तु (१)महाश्रयद्रव्याद्यभावे साध्याव्यापकत्वम् ।
किञ्च । प्रत्यक्षयोग्यताऽत्र साध्या, सा चाभावस्य नैमित्तिकाधारत्वमात्रं,
धर्माभावस्य प्रत्यक्षतापत्तेः । नाप्यनैमित्तिकाधारत्वे सत्यनैमित्तिकप्रति-
योगिकाभावत्वं, गौरवात्(२) । तदिन्द्रियाद्याद्येऽप्यधिकरणे गन्धर-
साभावयोर्प्राणादिना यद्वाच्यं । न चैन्द्रियकप्रतियोगिकाभावत्वस्य
योग्यतात्वे वायुस्पर्शध्वंसोऽपि प्रत्यक्षः स्यादिति वाच्यम् । (३)तस्या-
श्रयनाशजन्यस्य साहकेन्द्रियसन्निकर्षाभावादिति भावः । अतएवेति ।
इन्द्रियसन्निकर्षत्वेनैन्द्रियकाधारत्वं चेत्युभयं, तत्रयुक्तमपि नैमित्तिकस्य
प्रत्यक्षत्वं, धर्माभावस्य प्रत्यक्षतापत्तेरित्यर्थः । सन्नतिपक्षद्वये प्रथम-
स्यासिद्धिमाह । आपीति । अत्र* स्थापनानुमाने योग्यत्वे साध्ये
प्रत्यनुमाने तदभावः साध्यः । तत्र चैन्द्रियासन्निकर्षत्वं व्यभिचारि ।

* ननु,—इति सो० ६० ।

साध्याव्यापकत्वम् । अन्यथा शब्दध्वंसस्यापि वीक्षादिकल्पित्वेन सा-
ध्यव्यापकत्वापत्तेरिति ।

(१) इत्यादीति तदभावस्य कालाद्यतीन्द्रियाधारनिष्पत्त्यात् साध्या-
व्यापकत्वमिति भावः ।

(२) ऐन्द्रियकत्वमिन्द्रियाद्याद्यत्वमात्रं, तदिन्द्रियाद्याद्यत्वं वा ? आद्ये,
गौरवादिति । अन्ये, तदिन्द्रियेति ।

(३) तस्येति कालादावाश्रयान्तरे प्रत्यक्षएवेतीत्यापत्तिरिति वीक्ष्य ।

स्वाभाविको विशेषणविशेष्यभावः । विशेष्यस्यातीन्द्रियत्वात् कथमैन्द्रियकविशिष्टज्ञानविषयत्वं, तथा, विशेष्यमव्यवस्थापयतश्च कथं विशेषणत्वमिति चेत् । न, तथा विशेष्यव्यवस्थापनायाः फलत्वान् । न तु

इन्द्रियासन्निकृष्टेऽपि* योग्यताया अनपाद्यात् । (१)तस्माद्यदा साक्षात्कारविषयत्वं साध्यं, तदा फलाभावे योग्यता व्यर्थेति तथासिद्धिरन्वेष्यत्वात् । ननु विशेषणत्वमभावस्य तदा साक्षादा ओचं शब्दध्वंसज्ञाने भावेति । न चैवं, ओचस्यातीन्द्रियत्वात् । ततो न शब्दध्वंसस्य तद्विशेषणत्वं, स्वसम्बन्धेन विशेष्ये व्यावृत्तबुध्यजनकत्वात् । नापि ओचं विशेष्यं, व्यावृत्तबुध्यविषयत्वादित्याह । विशेष्यत्वेति । ओचस्यातीन्द्रियत्वेऽपि (२)शब्दसिद्धिजओचज्ञानसहकारि-मनः-प्रसूतानु-

* तत्र चेन्द्रियासन्निकृष्टत्वं न व्याप्यं, असन्निकृष्टेऽपि,—इति सो० ।

(१) फलोपधानाभिप्रायेण समाधत्ते तस्मादिति । फलोपधानाभावरूपे साध्ये सति योग्यता सत्यपि व्यर्था अभिचाराप्रयोजिकेति स्वल्पासिद्धिरन्वेष्यत्वर्थः । वस्तुतः, स्थापनायां योग्यत्वमेव साध्यम्, अन्यथा अभिचारप्रसङ्गादिति तदभावएवात्र साध्यं, तत्र चाप्रसिद्धिरपनक्षतयोक्तेति अभिचारसन्त्वेऽप्यदोष इति तत्त्वम् । अतएवास्वरसादुक्तमित्याहुरिति ।

(२) शब्दसिद्धयेति शब्दरूपसिद्धयेत्यर्थः । अनुमितिविषयत्वमित्युपलक्षणम्, मानसप्रत्यक्षविषयत्वमित्यपि प्रकृतम् । यद्यपि ओचप्रत्यक्षविषयत्वमपि सम्भवति, तथापि तत्र ओचस्य न विशेष्यत्वमिति तन्नोक्तम् ।

तदेव विशेषणत्वमात्माश्रयप्रसङ्गात् । विशेषणभावेन
समवायाभावयोर्ग्रहणं, तथा ग्रहणमेव च विशेषण-
त्वमिति । तस्मात्, संबन्धान्तरमन्तरेण तदुपस्निष्टस्व-
भावत्वमेव हि तयोः । सैव च विशिष्टप्रत्ययजननयो-
ग्यता विशेषणतेत्युच्यते । सा चात्र दुर्निवारा, प्रति-
योग्यधिकरणेन स्वभावतश्चाभावस्य मिलितत्वात् ।
तथापि तथा तथैव प्रतीतिः कर्तव्येति* चेत् । न, यच्च-

मिति विषयत्वं स्यादित्यभिप्रेत्याह । तथेति । विशेषणतासम्बन्धस्य
हि विशिष्टज्ञानं फलं, न तु तदन्तर्भावैषैव स इत्यर्थः । आत्मा-
श्रयमेवाह विशेषणभावेनेति । (५) तथापि सम्बन्धं विना कथं विशेष-
णत्वमित्युपसंहरन्नेव निराकरोति । तस्मादिति । सम्बन्धान्तरं
विना विशिष्टप्रत्ययजननयोग्यत्वमेव स्वरूपसम्बन्धोऽस्तीत्यर्थः । तथापि
कथं विशेषणतेत्यत आह । सैव चेति । प्रतियोगीति । प्रतियोगिनः
शब्दस्याधिकरणेन श्रोत्रेण शब्दाभावस्य स्वभावसन्निवृत्त्यादित्यर्थः ।
तथापीति । तथा विशेषणतया, तथैव† सन्निकर्षेण विशिष्टवि-
शेष्यविषयैव बुद्धिः कर्तव्या । विशेष्यश्रोत्राद्योग्यतया च साऽत्र न

* कर्तव्येति,—इति आ० ।

† तथैव विशेषणतया,—इति सो० ।

(१) तथापीति उपसंहरन्नेव इति निराकरोतीत्यन्वयः ।

ज्ञावपिशेष्यत्वावच्छिन्नत्वाद्भातेः* । अन्यथा, संयुक्त-
समवायेन रूपादौ विशिष्टविकल्पधीजननदर्शनात्
गन्धादावपि तन्मात्वप्रसङ्गात् । तथापि नेन्द्रियविशेष-
यत्तन्मा कस्यचिद् ग्रहणं दृष्टं, अपि त्विन्द्रियसंबन्ध-
निर्भेदज्ञतया, सा चातो निवर्तने इति चेत् । न, अस्य
प्रतिबन्धस्येन्द्रियसन्निहृष्टार्थप्रतिसंबन्धविषयत्वात् ।

सम्भवतीत्यर्थः । दृष्टमाप्तेति । तद्विशेष्यकप्रत्यये तद्योग्यता प्रयो-
जिका, अथ तु विशेष्यं शोचमयोग्यम् । अतो (१)विशेष्यमविष-
यीकृत्य विशेषणतया प्रत्यासत्त्या शब्दध्वंसप्रत्ययं जन्यते इत्यर्थः ।
अन्येति । यदि मेवं, तदा ज्ञानये दृष्टमाप्ते रूपादिप्रत्ययदर्श-
नाद्दृष्टमाप्ते वाचावाच्ये तत्सर्गप्रत्ययं न ज्ञादित्यर्थः । तथा-
पीति । सम्बन्धाकारं विना विशिष्टप्रत्ययजननचोरगतयेन्द्रियप्रत्या-
सत्त्या संबन्धविशेषणस्यैव प्रत्ययजननदर्शनात्तेन्द्रियविशेषणता प्रत्या-
सत्तिरित्यर्थः । अस्येति । इन्द्रियसन्निहृष्टोऽर्थो घटादिस्तस्य प्रति-
सम्बन्धो द्वितीयः स तथेति, न विशेषणतामात्रमेवम्, अपि तु
दृष्टमापविशेष्यम् । साक्षात्सम्बन्धाभावे सत्येव हि परम्परासम्बन्ध-
आप्तीयते, अथ तु साक्षादेव सम्बन्धोऽस्तीति न तदाश्रयणमित्यर्थः ।

* विशेष्यावच्छिन्नत्वाद्भातेः,—इति आ० ।

(१) विशेष्यमिति विशेष्यत्वेनेति शेषः । यदा, एतन्मते निरधिकारज्ञा-
प्यभावप्रतीतिः काचासधिकारता वेति तद्योक्तम् ।

अथवा संयुक्तसमवायेन गन्धादायुपलब्धिदर्शनात्
समवायेनादर्शनात् शब्दस्याग्रहणप्रसङ्गात् । नाप्य-
भावत्वे सतीन्द्रियाधारत्वात् सत्प्रतिपक्षत्वं, योग्यता-

द्वितीयं सत्प्रतिपक्षं निरस्यति । नापीति । शब्देन व्यभिचारवोर-
णार्थमभावत्वे सतीति । योग्यतेति । तथा नोपाधिर्मन्त्रेणातुल्यत्वं
त्वादित्यर्थः ।

ननु स्थापनानुमाने योग्यतायाः साध्यत्वात् प्रत्यनुमाने तदभावः
साध्य इति सएव नोपाधिः । साधनव्यापकत्वात् । (१) व्यभिचारानु-
माने साध्याविशेषप्रसङ्गाच्च । न च योग्यतावच्छेदकरूपभावे उपा-
धिः, योग्यतासाधके स्थापनानुमाने मैन्द्रियकाभावत्वमेव योग्यत्वं
हेतुः, साध्याविशेषप्रसङ्गात्, अपि तु योग्यतावच्छेदकरूपवत्त्वमिति
तदभावो नोपाधिः । पूर्वसाधनव्यतिरेकत्वात् । मैवम् । साध्यप्रचो-
जकत्वेन तादृशस्याप्युपाधित्वात् । न चैवं सत्प्रतिपक्षोच्छेदः, स्थाप-
नाया यथाभासत्वं तत्र पूर्वसाधनव्यतिरेकस्य * साध्याव्यापकत्वेनानु-
पाधित्वात् । यथा† शब्दोऽनित्यो गुणत्वात्, इत्यत्र व्योमेकगु-
णत्वेन सत्प्रतिपक्षे अगुणत्वमुपाधिः । जलपरमाणुरूपादौ साध्या-
व्यापकत्वात् । पूर्वं योग्यताविशेषो हेतुरत्र योग्यतामात्रव्यतिरेक-
उपाधिरित्यन्ये ।

* साधनव्यतिरेकस्य,—इति इ० का० ।

† तथा,—इति से० ।

(१) ननु भवेदेवं वक्षि साधनं साध्यव्याप्यं स्थात्, तदेव चोपगन्धिवादि-
मतेऽसिद्धमित्यनुशयादाह व्यभिचारानुमान इति ।

विरहप्रयुक्तत्वाद्वाप्तेः । न चातीन्द्रियाधारत्वमेव तस्य
योग्यताविरहः, तद्विपर्ययस्यैव योग्यतात्वापत्तेः । न चैव-
मेव, धर्मादिप्रध्वंसग्रहणप्रसङ्गात् । दृश्याधारत्वं दृश्य-
प्रतियोगिता चेति द्वयमप्यस्य योग्यता इति चेन्न,
उभयनिरूपणीयत्वनिश्चयानभ्युपगमात् । प्रतियोगि-
मात्रनिरूपणीयोद्योग्यभावः । अन्यथेह भूतले घटो-
नास्तीत्येषाऽपि प्रतीतिः प्रत्यक्षा न स्यात् । संयोगो-

प्रयोजकत्वमेवाह । न चेति । न दृश्याधारत्वमात्रं योग्यता,
किन्तु दृश्यप्रतियोगिकत्वसहितम्, न चैतद्धर्मादिध्वंसस्यास्ती-
त्याह । दृश्येति । तद्विरहस्य नोपाधिः, साधनव्यापकत्वात् ।
(१) नाप्युभयस्य साध्यप्रयोजकत्वेनाप्रयोजकत्वम्, (२) ऐन्द्रियकत्वरूपसा-
ध्यतामान्याव्यापकत्वेनासुपाधित्वादिति भावः । विपक्षे बाधकमाह ।
अन्यथेति । अद्युभाभ्यां प्रत्यक्षाभावेवाभावः प्रत्यक्ष इत्यर्थः । ननु

- (१) नाप्युभयस्येति दृश्याधारत्वसमानाधिकरत्वं दृश्यप्रतियोगित्वस्य सा-
ध्यप्रयोजकतया उपाधित्वेन व्यापनाहेतोरप्रयोजकत्वं नेत्यर्थः ।
(२) ऐन्द्रियकत्वरूपेति न चाभावत्वपक्षधर्मावच्छिन्नसाध्यव्यापकत्वं,
नष्टाशयकरूपसाध्यभावे साध्याव्यापकत्वादिति भावः । एतेन पूर्व-
पक्षवचनत्वेनास्य ग्रन्थस्यासङ्गतिरित्यपास्तम् । सिद्धान्तिनैव ज्ञा-
तन्नेत्रेण ज्ञाहेतोरप्रयोजकत्वमाशङ्क्य परीक्षारकरत्वात् । केचित्तु
नापीत्यस्य पूर्वम् तदेवन्निराकरोति नोभयस्येति प्रक्षिप्य सिद्धान्ति-
वचनं कृत्वा योजयन्ति ।

अथ निषिध्यते, तद्भावश्च भूतलवत् घटेऽपि वर्तते ।
तच्च यदि प्रत्यक्षतया भूतलस्योपयोगो घटस्यापि तथैव
स्यादविशेषात् । अथ घटस्यान्यथोपयोगः, भूतलस्या-
प्यन्यथैव स्यादविशेषात् । कथमन्यथेति चेत् । प्रतियौ-

भूतलमात्रमाधारः, तच्च दृश्यमेवेत्यत्र आह । संयोगोहीति ।
न चात्र मानाभावः, घटनिषेधे हि भूतले घटाभावो न प्राग-
भावध्वंसात्मकः, प्रतियोगिसमानकालत्वात् । नाप्यत्यन्ताभावः,
कदाचित् तस्य तत्र भावात् । तस्माद् घटसंयोगो निषिध्यते ।
स च संयोगः, यः एतद्घटस्य तत्र भावो, तस्य प्रागभावः,
अतीतस्य ध्वंसः, सर्वदैवाभवतस्यात्यन्ताभावः ।

ननु भूतले घटोनास्तीति घटप्रतियोगिकाभावोऽनुभूयते,
संयोगस्य तु प्रतियोगित्वे संयोगोनास्तीत्यनुभवापत्तिः । मैवम् ।
घटोनास्तीति बुद्धेरेव संयोगाभावविषयत्वात् । यथा हि भूतले घटा-
स्त्विदबुद्धिस्तत्संयोगेन, तथा तद्भावेन घटाभावबुद्धिः । यत्सम्बन्ध-
पुरस्कारेण यच्च यद्भावबुद्धिस्तद्भावपुरस्कारेण तच्च तस्माक्षिता-
प्रतीतिः । (१)केचित्तु, घटात्यन्ताभावएव तद्विषयः । उत्पादवि-

(१) नन्वेवं घटे भूतलं नास्तीति बुद्धेरपि तत्संयोगाभावविषयत्वे अमत्वा-
पत्तिः । न चेष्टापत्तिः, तस्याः प्रमात्येन सर्वसिद्धत्वात् । एवं रूपे
घटोनास्तीति बुद्धेरपि तत्संबन्धाभावविषयकत्वे अमत्वापत्तिः । न च
तत्संबन्धाभावविषयकत्वं तद्विशिष्टसंबन्धाभावविषयत्वं विशिष्टाभावस्य
विशेषणमावाधीनस्तत्रास्त्येवेति न अमत्वमिति वाच्यम् । इत्थैव-

गिनिरूपसार्धमभावसन्निकर्षार्थम् । तत्र प्रतियोगि-
निरूपणं स्वरूपस्य मनुष्यभ्यमानेनापीति न तद्-

नाशधीत्य, (१) तत्सम्बन्धतया प्रयुक्ता । स च तत्संयोगध्वंसरूपः* ।
न चेवं घटात्मन्ताभावसम्बन्धस्य संयोगध्वंसरूपतया नित्यत्वात्
घटधीत्य कदापि न स्यादिति वाच्यम् । न हि यत्र यत्-
संयोगोऽस्ति, तत्र तत्संयोगध्वंसः । (२) सामान्यध्वंसस्य यावद्विशेष-
ध्वंसस्याप्यत्वादेकविशेषवति सामान्यध्वंसस्याभावेन तदुपपत्तेरि-
त्याहुः । (३) यथा प्रतियोगिभेदेनाभावभेदः, तथा तदवच्छेदकभेदे-

* संयोगध्वंसप्रागभावरूपः, — इति का० ।

मावश्यकविशेषताभावविषयत्वेनैवोपपत्तौ विशिष्टाभावविषयत्व-
कल्पने गौरवान्मानाभावात्तदुपपत्त्याह केचित्त्विति ।

- (१) तत्सम्बन्धतयात्विति तत्सम्बन्धसत्त्वात्प्रयुक्तोत्तर्यः ।
(२) सामान्यध्वंसस्येति प्रतियोगितावच्छेदकभेदेनाभावभेदाद्भावान्तर-
वत् ध्वंसस्यापि सामान्याभावत्वमिति मतेनेदम् । न च ध्वंसस्य
प्रतियोगिजन्यत्वत्रियमात् कथं तथेति वाच्यं चरमप्रतियोगिजन्यतया
तथात्वात्, यावत् प्रतियोगिजन्यत्वे गौरवात् ।
(३) ननु संयोगध्वंसस्य घटात्मन्ताभावसम्बन्धरूपत्वे गुणादौ तदन्त-
भावसंबन्धो न स्यात् । यदि च तत्र स्वरूपमेव संबन्धः, तदा प्रकृतेऽपि
तथाऽस्तु । तन्नादाचित्कत्वाभ्युपगमाच्च प्रतीतेरपि तथात्वोपपत्तेः ।
किञ्च, सामान्यध्वंसस्य तद्घटसंयोगसामान्यं वा, तद्भूतघट-
संयोगसामान्यं वा प्रतियोगि ? नाद्यः, यद्विकरस्यनागतस्य च
संयोगस्य तदा तत्र भूतस्य ध्वंसासम्बन्धेनात्मन्ताभावसम्बन्धानुपपत्तेः ।

यमध्यक्षगोचरत्वमपेक्षणीयमन्यन्तरस्यापि, कुत उभ-
यस्य । सन्निकर्षस्तु भूतलघटसंयोगस्येन्द्रियेण साक्षा-
न्नास्ति । येनास्ति, तेनापि यदीन्द्रियं न सन्निकृष्येत,
कथमिव तं गमयेत् । न चोपलब्धोपलभ्यमानाभ्या-
मेवेन्द्रियं सन्निकृष्यते, इतरेतराश्रयप्रसङ्गात् ।

नापीति संयुक्तघटस्थाभावस्तत्र, स चान्यविशिष्टाभाववत् उत्पा-
दविनाशश्रीलोऽन्यएवेत्यन्ये । (१) यथाऽनादिसंसर्गाभाववैषम्येऽप्यभाव-
बुद्धेरनन्यथासिद्धत्वात् उत्पादश्रीलोध्वंसः स्वीकृतः, तथा ततएवो-
त्पादविनाशश्रीलसुरीयः संसर्गाभावो घटस्येत्यपरे । ननु घटसं-

नाम्नः, यत्र भूतले कदापि न तद्घटसंयोगस्तत्र प्रतियोग्यप्रसिद्ध्या
तादृशध्वंसाभावेनात्वन्ताभावसंबन्धानुपपत्तेः, अनागतसंयोगमादाय
पूर्वदोषापत्तेश्चेति पूर्वोत्तरसादाह यथेति । यथा दृश्योपगयापन-
याभ्यां दृष्टावच्छिन्नप्रवृत्तविरहः कदाचित्कः, संयोगावच्छिन्नघटवि-
रहोऽपि तथेत्यर्थः ।

(१) नन्वेवं संयुक्तत्वेनैव घटोपस्थितिरभावप्रतीत्यङ्गं स्यात् न तु घटत्व-
मात्रेण, तस्य प्रतियोगितावच्छेदकत्वात्, न चैष्ट्यापत्तिः, तत्प्रकारक-
तदुपस्थित्वान्तरमपि भूतले तद्घटाभावप्रतीतेरनुभवसिद्धत्वादित्यनु-
श्रयादाह यथाऽनादीति । समयविशेषसंसर्गिणा मित्वाभावेनैवोप-
पत्तौ न तुरीयकल्पनमित्त्वनमितिबीजमत्रापि द्रष्टव्यम् ।

द्योगभावोद्योग्यानुपपन्नत्वात् यावत्, या च (१)प्रतियोगितद्व्याप्येतर-
यावत्तदुपपन्नत्वसत्त्वेऽनुपपत्तिः । अथ च संयोगस्योपपन्नत्वकोषट-

(१) [तदुपपन्नत्वकं प्रतियोग्युपपन्नकं, तस्य सत्त्वे समवधाने मेकने इत्वे-
तत् । उपपन्नत्वकौकिकप्रत्यक्षं । तथा च प्रतियोगितद्व्याप्याभ्यामि-
तरत् यावत् तदुपपन्नकं, तत् सत्त्वे अनुपपत्तिरित्यर्थः । चक्षु-
रादिकरजसमवधानभावे तु न योग्यानुपपत्तिः । अन्वकारे घटा-
भावप्रत्यक्षापत्तेः । किन्तु यावत्प्रतियोग्युपपन्नकसामग्रीसमवधाने
सत्त्वानुपपत्तिः । तथा सति नान्वकारे घटाभावग्रहापत्तिः, घटो-
पपन्नकसामग्रीमध्यपातिनोयावदन्तर्गतस्याकोकसम्बन्धस्य तदानीम-
भावात् । प्रतियोग्युपपन्ने प्रतियोगिनोऽपि विषयविषया हेतुतया
तस्यापि यावदन्तर्गतत्वात् प्रतियोगीतरिति । प्रतियोगिसत्त्वेऽपि
तेन समनिन्द्रियसन्निकर्षाभावदशायामभावग्रहात् तद्व्याप्येतरिति ।
प्रतियोगीन्द्रियसन्निकर्षश्च प्रतियोगिष्याप्यः । आतिश्च भेदगर्भा वि-
वक्षित्वा । अतः प्रतियोगिनः प्रतियोगिष्याप्यत्वेऽपि न क्षतिः ।
यत्किञ्चिदुपपन्नत्वसत्त्वेऽप्यन्वकारादौ तदभावग्रहाभावात् यावदिति ।
तथा च प्रतियोगितद्व्याप्यभिन्नं प्रतियोग्युपपत्तिव्यापकं यत् यत्,
समुदितवत्सत्त्वे इत्यर्थः । विभिन्नदेशावच्छेदेन यावत् तदुपपन्नक-
सत्त्वेऽपि अभावाग्रहात् समवधाने इति स्थास्यातम् । तत्र
तद्वर्मावच्छिन्नप्रतियोगिताकाभावस्य कौकिकप्रत्यक्षं प्रति तत्र
तद्वर्मावच्छिन्नतद्वर्मावच्छिन्नव्याप्येतरतद्वर्मावच्छिन्नकौकिकप्रत्यक्ष-
यावत्कारजसमवधाने सति तद्वर्मावच्छिन्नानुपपत्तिः कारजमिति
तु निष्कर्षः] ।

तस्मात् सन्निकर्षे सति योग्यत्वानुपलभ्यते, न

एव नास्तीति न संयोगाभावः प्रत्यक्षः । मेवम् । (१) योऽनुपलभः
प्रतियोगिसत्त्वविरोधौ, स एवाभावघाटकः । अतएव, पृथिवीत्वाभा-
वोजलपरमाणुषु न प्रत्यक्षः, प्रत्यक्षश्च वायौ रूपाभावः । रूपस्य
महति वायौ सत्त्वेऽनुपलब्धिविरोधात् । (२) स च शब्दाधाराप्रत्यक्षत्वे-
ऽपि प्रकृतेऽस्तीति शब्दाभावः प्रत्यक्ष इति भावः । कथमिति ।
अन्यथेत्यत्र कोऽन्यः प्रकार इत्यर्थः । ननु संयोगाभावप्रतीतौ
सन्निकर्षमाचार्यं भूतलोपलभ्योपयोगे गन्धतदभावबुद्धौ द्रव्यघटद्वय-
नियमेन भूतलोपलभो न स्यात्, अतः सन्निकर्षवदलोपलब्धिर-
भावप्रत्यक्षाङ्गमित्युपलब्धौ सत्यामेव सन्निकर्ष इत्यत्राह । न चेति ।
अत्रोपलब्धेनेत्यत्रेन्द्रियसन्निकर्षे भूतलोपलभस्तस्मिन् सतीन्द्रियसन्नि-
कर्ष इति इतरेतराश्रयत्वम् । उपलभ्यमानेनेत्यत्र यद्युपलब्धिसम्बन्धि-
नेत्यर्थः, तदा पूर्ववदितरेतराश्रयत्वम् । यदि तु सन्निकर्षितोपलभ-
कारणेनेत्यभिमतं, (३) तदैकसामग्रीप्रसूतत्वेनाव्यभिचारेऽपि भावप्रती-

- (१) योऽस्तीति तद्याच्चेयमेव योग्यानुपलब्धिरभावघाटकेति संयोगा-
भावोऽपि प्रत्यक्षएवेति भावः ।
- (२) एवं सति प्रकृतः शब्दाभावएव प्रत्यक्षो न स्यादिति नाशङ्कनीयं,
तत्राप्युक्तानुपलब्धिसत्त्वादित्याह स चेति । एतेन शब्दाभावमधि-
कृत्य पूर्वपक्षाभावादिदमसङ्गतमित्यपास्तम् ।
- (३) तदैकेति यद्यप्येवं समसमयत्वात् पूर्ववर्तित्वाभावेनानङ्गत्वमित्य-
न्यथासिद्धुपदर्शनमयुक्तं, यथापि यत्रापि पूर्ववर्तित्वं तत्रापि तद-
ङ्गत्वमिति दर्शयितुमन्यथासिद्धत्वादित्युक्तम् । एतदपि संयोगरूपप्र-

तु तस्योपलभ्यमानत्वमभावोपलब्धेरङ्गमिति युक्त-
मुत्पश्यामः । प्रकृते तु न प्रतियोगिनिरूपणार्थं
तदुपयोगः, तस्य संयोगवदाधारानिरूप्यत्वात् । नापि
सन्निकर्षार्थं, तदभावस्य साक्षादिन्द्रियसन्निकर्षादिति ।
नचेदेवं, कुतश्चा प्रतीतिरिदानीं श्रुतपूर्वः शब्दोना-
स्तीति । अनुमानादिति चेन्न, शब्दस्यैव पक्षीकरणे

त्यङ्गत्वमवर्जनीयसन्निधेरप्यन्यथासिद्धित्वादित्याह । तस्मादिति ।
न च शब्दध्वंसस्येऽपि शब्द* निरूपणार्थमाधारणस्योपयोग-
इत्याह । प्रकृते इति । तस्य शब्दस्य । संयोगवदिति व्यतिरेक-
दृष्टान्तः । तदभावश्चेति । शब्दध्वंसस्य प्रतियोगिदेशाकाशे †
विशेषणत्वादित्यर्थः । न चेदेवमिति । यदि योग्यप्रतियोगिक-
त्वमात्रं नाभावयोग्यतावच्छेदकमित्यर्थः । शब्दस्यैवेति । शब्दं
पक्षीकृत्य यदि ध्वंसवत्त्वं साध्यं, तदा शब्दसत्त्वकाले उपलभ्यमानत्वं
हेतुः स्वरूपासिद्धः, तदसत्त्वकाले तु हेतोः पक्षे वृत्तावपि साध्यस्य
ध्वंसवत्त्वस्य तत्रावृत्तेः ‡ बाधितविषयत्वेनापचधर्मत्वादित्यर्थः(१) ।

* शब्दध्वंसस्य,—इति ह० ।

† प्रतियोगिदेशकाल,—इति सो० ॥

‡ तदावृत्ते,—इति सो० ।

तियोगिसमवायितया भूतत्वस्य न निरूपकत्वमित्येवंपरं, अधिकारक-
निरूपकत्वस्योऽभ्युपगमादिति ध्येयम् ।

(१) बाधितेति प्राचीनमतेनेदम् ।

हेतोरनाश्रयत्वात् । अनित्यत्वमात्रसाधने अभावस्य नियतकालत्वासिद्धेः* । आकाशस्य पक्षत्वे तदन्त-
याऽनुपलभ्यमानत्वस्य हेतोरनैकान्तिकत्वात् । शब्द-
सद्भावकालेऽपि तस्य सत्त्वात् । एवं कालपक्षेऽपि दौ-
षात् । अहमिदानीं निःशब्दश्रोत्रवान् शब्दोपलब्धि-
रहितत्वात् वधिरवदति चेन्न, दृष्टान्तस्य साध्यवि-
कलत्वात्, व्याहृतत्वाच्च । वधिरश्च श्रोत्रवाञ्छेति व्याह-
तम् । तस्यापि च अवसो निःशब्दत्वे प्रमाणं नास्ति ।

ननु ध्वंसप्रतियोगित्वे साध्ये न बाध इत्यत आह । अनित्य-
त्वेति । यदा कदाचित् ध्वंससिद्ध्याऽर्थान्तरत्वादित्यर्थः । कालपक्षे-
ऽपीति । तद्देशेऽन्यत्र वा शब्दसत्त्वकालेऽपि तदन्तया कालस्या-
नुपलभ्यमानत्वादित्यर्थः । शब्दोपलब्धीति । पूर्वापलम्बत्वेन शब्दो-
विशेषणीयः । तेन ध्वंसः सिध्यति । पश्चाद्दृक्कमपि सम्बिधानात्
पूर्वं स्फुटयति । वधिरश्चेति । शब्दोपलम्भकाद्दृष्टविशिष्टकर्षशक्तु-
स्त्ववच्छिन्नं नभः श्रोत्रं वधिरस्य नास्तीत्यर्थः । ननु चाद्दृष्टविशेषः
शब्दोपलम्भौ सहकारौ न तद्दृष्टितं श्रोत्रमित्यतोद्दृष्टान्तस्य साध्यवै-
कल्यं विवृणोति । तस्यापीति । श्रोत्रस्याद्दृष्टवृत्तितत्त्वसंग्रहेऽपि न
साध्यसिद्धिरिति भावः ।

* नियतकालत्वासिद्धेः,—इति आ० ।

अनुपभोग्यस्योत्पादवैयर्थ्यं प्रमाणात्मिति चेन्न, आद्यादिशब्दवदुपपत्तेः । तेषां शब्दान्तरारम्भं प्रत्युपयोगोऽन्त्यस्य न तथेति चेन्न, अन्त्यत्वासिद्धेः । सर्वेषां चोत्पादवतां प्रयोजनतदभावयोरस्मादृशैरनाकलनात् । सुषुप्त्यवस्थायां आसप्रश्वासप्रयोजनवच्च तदुपपत्तेः । आरम्भे सति प्रयोजनमवश्यमिति व्याप्तेः । न त्वापाततः प्रयोजनानुपलम्भमाषेणारम्भनिवृत्तिः* । तस्मात् सति कर्णशक्तुल्यवच्छेदोत्पादएव नभसस्तं प्रति निवर्त्तत, वधिरस्य तेनानुपयोगात् । विवादकास्त्रे वधिरकर्णः शब्दवान्, योग्यदेशस्यानाद्यतकर्णशक्तुलीशुधिरत्वात्, तदितरकर्णशक्तुलीशुधिरवदिति ।

निःशब्दाः पणखववीखावेखवः तदेकज्ञानसंसर्ग-

ननु वधिरश्रोत्रे शब्दोत्पत्तौ च उपभुज्येत, उपभोगाभावाच्छब्दोनास्तीत्याह । अनुपभोग्यस्येति । आद्यादिशब्दानामनुपभोग्यानामनुपभोग्यत्वमैकान्तिकमित्याह । आद्यादौति । उपभोग्यशब्दान्तरारम्भकत्वेन परस्परद्वोपभोग्यत्वं तेषां, प्रकृतश्च तु शब्दान्तराजनकतया न तथात्वमित्याह । तेषामिति । प्रकृतस्याप्युत्पादकत्वान्त्वत्वादिद्व्याऽनुपभोग्यत्वादिद्विरित्याह । अन्त्यत्वेति । प्रत्युत वधिरश्रोत्रश्च शब्दशङ्कावएव मानमस्तीत्याह । विवादेति । यदा तद्देववादिभिः श्रोत्रवद्विरूपसम्भते शब्दस्यदेत्यर्थः । धर्म्यन्तरं

* प्रयोजनानुसन्धानमन्तरेणारम्भनिवृत्तिः,—इति व्या० ।

योग्यत्वस्य* तदनुपलम्भेऽप्युपलभ्यमानत्वात्, यत् यदे-
 ज्ञानसंसर्गयोग्यस्यानुपलम्भेऽप्युपलभ्यते तत् तदभाव-
 वत्, यथाऽघटं भूतस्रमिति चेन्न । एकज्ञानसंसर्गयोग्य-
 त्वाभावात् । शब्दस्य श्रौचत्वात्, वीणादीनां चाक्षुषा-
 त्वात् । अभिमानमाषादिति चेन्न, तथापि शब्दप्रध्वं-
 सस्यातद्देशत्वात्, अत्यन्ताभावस्य च कालानियमात् ।

पक्षीकृत्य शब्दध्वंसानुमानमाह । निःशब्दा इति । एकज्ञानसंसर्ग-
 योग्यत्वमात्रं^(१) घटादौ व्यभिचारीति नियमेन तथात्वं वाच्यं,
 तथाचासिद्धिरित्याह । एकज्ञानेति । शब्दे भासमाने उपनीतो-
 वीणादिरपि भासते इति तत् सिद्धिरित्याह । अभिमानेति ।
 निःशब्दाइति शब्दध्वंसवन्तइति साध्यं, शब्दसमवायित्वरहिता इति
 वा ? नाद्यो बाधादित्याह । तथापीति । अतद्देशत्वादीणास्यदेश-
 त्वादित्यर्थः । ध्वंसस्य प्रतियोगिसमानदेशत्वनियमाद्चापि निय-
 मेनैकज्ञानसंसर्गयोग्यत्वमसिद्धमिति भावः । अन्ये नियतकालप्रती-
 त्यनुपपत्तिरित्याह । अत्यन्तेति । सिद्धसाधनञ्च द्रष्टव्यम् । ^(२)एवम-
 न्योन्याभावेऽपि साध्ये इति भावः । उपाधौ विधिनिषेधावुपाधि-

* योग्यत्वे,—इति ह० ।

(१) घटादाविति तावृशगन्धाद्यनुपलम्भेऽप्युपलभ्यमानस्य घटस्य गन्धादि-
 मत्त्वाद्वाव्यभिचारइत्यर्थः ।

(२) एवमिति शब्दसमवायिभिन्ना इत्यत्र साध्ये इत्यर्थः ।

स्यादेतत् । शब्दवदाकाशोपाधयोश्च भेर्यादयः,
तेन तेषु विधीयमानः शब्दवदाकाशश्च विहितो भवति
प्रतिषिध्यमानश्च तत्रैव प्रतिषिद्धो भवति शरीरे सुखा-
दिवदिति चेन्न । तत्र सोपाधावात्मनि प्रत्यक्षसिद्धे सुखा-
दिनिषेधस्यापि प्रत्यक्षसिद्धत्वात् । न चैवमिहापि,
तदुपहितस्य नभसोऽप्रत्यक्षत्वात् । उपाधयस्तावत्
प्रत्यक्षा इति चेन्न, तैरभावानिरूपणात् । निरूपणे

मति^(१) भवत इति वीणादिदेशत्वमेव शब्दध्वंसश्चेति शङ्कते ।
स्यादेतदिति । उपाधिरवच्छेदकः । यद्यपि शरीरे गन्धविधौ
विशुद्धनिषेधे चात्मनि तौ न भवतः* इति नायं नियमः, तथापि
यदवच्छेदेन यदन्तते तत्रावच्छेदके विधिनिषेधधीरवच्छिन्नवि-
धिनिषेधविषयेति नियम इति भावः । उपनीतशरीरावच्छेदेना-
त्मनि योग्ये सुखाद्यभावयत्नेऽपि नाकाशे शब्दाभावयत्नेः, ^(२)उपाधि-
मतोऽपि तस्यायोग्यत्वादिति परिहरति । तत्रेति । तैरिति ।

* तौ भवतः,—इति सो० ।

- (१) उपाधिमतोति तथाच विशिष्टस्य तदात्मतया विशेषणस्यापि
तथात्ममिति भावः । तदेवाह वीणादीति । वीणादिदेशत्वं भव-
त्त्वेत्यर्थः । तथाच न बाध इति भावः । यद्यप्येवमुपाधिमात्रदेश-
त्वमेव साध्यितुमर्हन्मिवाकाशश्च विहितो भवतीति मूलमसङ्गतं,
तथाप्यवच्छेदकतया तस्य तदधिकरणत्वं तत्रावच्छेद्यसापेक्षमिति
विशिष्टदेशत्वसाधनमिति भावः ।
- (२) उपाधिमतोऽपीति, तथाच तन्मते नोपाधिमति विधिनिषेधौ सम्भ-
वत इति भावः ।

वा प्रत्यक्षेणापि ग्रहणप्रसङ्गात् । न चैवं सति पार-
मार्थिकाधिकरणनिरूपणीयत्वमभावस्य । न च तेऽपि
प्रत्यक्षसिद्धाः, सर्वत्र शब्दकारणव्यवधानेऽप्युपलब्धस्य
शब्दस्य नास्तिताप्रतीतेः । आनुमानिकैस्तैस्तथाव्यव-
हार इति चेन्न, हेतोस्तद्वत्तयाऽनुपलभ्यमानत्वस्था-
नैकान्तिकत्वात्, अभावप्रतीतिकाले सन्दिग्धाश्रय-

वीणादयः प्रत्यक्षा अपि न शब्दसमवायिन इति न तैः शब्दध्वंसो-
निरूप्यते इत्यर्थः । निरूपणे वेति । तथा च विवादाभावोदृष्टाधा-
रत्वदृश्यप्रतियोगित्वयोः सम्भवादिति भावः । दूषणान्तरमाह । न
चैवमिति । मुख्यप्रतियोग्याधारविषयएवाभावनिरूपकत्वादित्यर्थः ।
यदि च मुख्यामुख्यसाधारणमाधारमात्रं तन्निरूपकन्तचाह । न
चेति । अप्रत्यक्षे वीणादौ शब्दाभावप्रतीत्यनुदयापत्तेरित्यर्थः ।
व्यवहिते वीणादौ शब्दविशेषानुमिते शब्दध्वंसव्यवहार आनुमा-
निकः स्यादित्याह । आनुमानिकैरिति । वीणाया अश्रौत्रत्वेन
सशब्दवीणा न श्रोत्रेणोपलभ्यते इति व्यभिचार इत्याह । हेतो-
रिति । सन्दिग्धेति । यत्र शब्दविशेषेणानुमिता वीणा न प्रत्यक्षा,
तत्र वीणायाः सत्त्वासत्त्वसन्देहादित्यर्थः । यद्यपि पक्षस्य लिङ्ग-
विशिष्टज्ञानादेवानुमितिसम्भवे सन्देहो नानुमितिविरोधी, तथापि
प्रथमं वीणाध्वंससन्देहाच्छब्दध्वंससत्त्वं वर्तते इति धीर्न स्यात् ।
यदा, वीणाद्यननुमानेऽपि पक्षमिदं यदा अनुमानाभावेऽपि शब्दस्या-

त्वाच्च । उपलभ्यमानविशेष्यत्वपक्षे चासिद्धेः । इन्द्रिय-
व्यवधानात् शब्दलिङ्गस्य चानुपलम्भात् । अपि च ।

रुपलम्भाद्भावनिस्रयादित्येवम्परोऽयं ग्रन्थः । शब्दवत्तयाऽनुपलम्भ-
मानत्वे सत्युपलम्भमानत्वादिति हेतुकरणाक्रोक्तदोष इत्याह ।
उपलम्भमानेति । असिद्धेः । उपलम्भमानत्वस्येति शेषः । तत्र
हेतुमाह । इन्द्रियेति । (१)शब्दरूपस्य लिङ्गस्येत्यर्थः । आप्तोप-
देशस्य चाभावादिति भावः । ननु शब्देतत्काञ्चप्रध्वंसप्रतियोगी(२)
एतत्पूर्वकाञ्चले सति शब्देतरयावत्तदुपलम्भकसत्त्वेऽप्यनुपलम्भमानत्वा-
दित्यस्य । मैवम् । एवं सति घटाभावस्याप्यनुमेयतायामभावमा-
त्रस्याप्रत्यक्षतापत्तेः* । यदि च योग्यानुपलम्भेस्तत्र सत्तयैव हेतुत्वा-
च्चातुमानं, तर्हि प्रकृतेऽपि तुल्यमिति भावः । अपि चेति । यदि

* नात्रस्याप्यनुमेयतापत्तेः,—इति ह० ।

- (१) शब्दरूपस्येति यद्यपि शब्दस्य लिङ्गस्य शब्दलिङ्गं, तस्येत्यर्थे उभयो-
रपि नाम्ने आप्तोपदेशस्येत्यप्रिमफक्त्तिका विषया, तथापि लिङ्गं
शब्दश्च वाच्यमिति तथैव व्याघात इत्याहः ।
- (२) एतत्काञ्चइति एतत्काञ्चीनध्वंसप्रतियोगीत्यर्थः । प्रागभावदशायां
अभिचारवारणाय सत्यन्तम् । अप्रसिद्धिवारणाय शब्देतरेति,
स्वस्याप्येतरेत्यर्थः । तथाच दृष्टान्तसौवभ्यम् । उपलम्भपरं प्रत्यक्ष-
परम् ।

नष्टाश्रयाणां द्रव्यगुणकर्माणां नाशोपलम्भः कथं ? न कथञ्चिदिति चेदाश्रयनाशात् कार्यनाश इति कुतएतत् ? अनुमानतस्तथोपलम्भादिति चेत् । न, तुल्यन्यायेनाक्तोत्तरत्वात् । तन्तुषु नष्टेष्वपि यदि पटान नश्येत्तद्वदेवोपलभ्येतेति चेत् । एतस्य तर्कस्यानुग्राह्यमिधीयताम् । यदुपलभ्यते न तत् कार्यपरम्परावत्, योग्यस्य* तथाऽनुपलभ्यमानत्वे सति उपलभ्यमानत्वादिति चेत् । न, तन्वयवयवानां पटानाधारत्वे साध्ये सिद्धसाधनात् । पटप्रध्वंसवत्त्वे साध्ये बाधितत्वात्, तस्य स्वप्रतियोगिकारणमाचदेशत्वात् । ये पटध्वंसवन्तस्तन्तवस्तदभाववन्तएते अंशव इति साध्यमिति चेन्न, तन्तुनाशोत्तरकारणं पटनाशात् तद्वत्तानुपपत्तेः । योग्यतामाचसाधने च, पटप्रध्वंसासिद्धेः ।

प्रतियोग्याश्रयेणैवाभावो निरूप्यते इति शेषः । तुल्यन्यायेनेति । स्वरूपकालाकाशपञ्चे आश्रयासिद्धानैकान्तिकत्वात्, पटतदवयवादिपञ्चत्वे बाधादित्यादिनेत्यर्थः । तन्तुत्विति । पटारम्भकतन्तुत्वित्यर्थः । प्रागुक्तदोषभियां पटध्वंसविशिष्टतन्तुध्वंसवत्त्वमंशेषु साध्यमाशङ्क्य प्रकारान्तरेण बाधसिद्धसाधने आह । यदिति । तदन्ता,

* योग्यत्वस्य,—इति श्री० ।

तस्य नाशानाशयोः समानत्वात् । अनन्यगतिकतया विशिष्टनिषेधे कृते विशेषणानामप्यभावः प्रतीतो-
भवति, गुणक्रियावत्पटाधारास्तन्तो न सन्ति स्वाव-

तन्तूनां पटध्वंसवत्ता । (१)नन्वेतेऽंशवः पटध्वंसमानकाश्च* खजन्यत-
न्तुध्वंसवत्तत्त्वात्तयाऽनुपलभ्यमानत्वादित्यनुमानं स्यात् । अत्र, यदा
कदाचित् समानकास्त्वविवक्षायां इदानीं गृह्यते पट इति प्रतीत्य-
नुपपत्तिः, अयेदानीं तथात्वं विवक्षितं, तदा^(२) हेतोरसिद्धिरित्येके ।
यत्र परम्परादिनोक्तमभ्यते, तत्र कथमनुमानमित्यन्ये । ननु यत्र
विशिष्टनिषेधे (३)विशेष्यसिद्धौ मानं, तत्रैव तस्य विशेषणमात्र-
निषेधपर्यवसायित्वं, प्रकृते चातथात्वात्^(४) गुणक्रियावत्पटाधारत-

* पटसमानकाश्च,—इति ३० ।

- (१) नन्वेते इति यद्यपि खजन्यत्वपरं अर्थं यत्किञ्चित्पटसमानका-
तन्तुध्वंसवत्तयाऽर्थान्तरञ्च, तथापि खजन्यत्वपरं स्वप्रयोज्यत्वपरं पट-
विशेषणमेव बोध्यमिति नोक्तदोषः ।
- (२) हेतोरसिद्धिरिति व्यापकेऽपि अर्थविशेषणत्वमिति मते व्याप्य-
त्वासिद्धिरित्येके । आकाशादौ अभिचारेण सेतव्ये । साध्याप्रसिद्ध्या
अज्ञानरूपाऽसिद्धिरित्यपरे ।
- (३) विशेष्यसिद्धाविति विशेषणसिद्धाविति युक्तः पाठः । अर्थं विशे-
षणमात्रनिषेधेनैव विशेष्यमात्रनिषेधेति ।
- (४) गुणक्रियावदिति यद्यपि गुणक्रियापटाधारेति बहुमूर्धति, तथापि
पटनिरुद्धोरपि गुणक्रिययोः परम्परया तन्तुविशेषणत्वमित्यभि-
प्रायेण तथोक्तम् ।

यवेष्टिति हि प्रत्यय इति चेत् । तथापि गुणकर्मणां पटस्य च प्रध्वंसः किमधिकरणः प्रतीयते इति वक्तव्यम् । अश्वधिकरणएवेति चेत्, भ्रान्तिस्तर्हीयं, तस्यातद्देशत्वात् । आश्रयावच्छेदकतया तेषामपि अदूरविप्रकर्षेण तद्देशत्वं, एवम्भूतेनापि देशेन तन्निरूपणं, योग्यताया अव्यभिचारादिति चेत् । न तर्हि प्रति-योगिसमवायिदेशेनैव प्रध्वंसनिरूपणमिति नियमः । प्रकारान्तरेणापि निरूपणात् । तस्मात्, यस्य यावती ग्रहणसामग्री तं विहाय तस्यां सत्यां तद्भावो यच्च

नुनिषेधे गुणकर्मपटानामपि निषेधः स्यादिति शङ्कते । अन्येति । अत्रापि बाध इत्यभिप्रेत्य परिहरति । तथापीति । तस्येति ।
 (१) पटध्वंसस्याश्रयाधारत्वादित्यर्थः । आश्रयेति । गुणक्रियावत्पटा-
 अथ^(२)तन्ववच्छेदकानामंशूनामपि गुणादि* देशत्वमित्यर्थः । तं
 विहायेति । तं प्रतियोगिनम् । तद्वाप्यस्येति द्रष्टव्यम् । शब्दस्य
 तु नाश्रयग्रहणान्तर्भावेन ग्रहणसामग्री येन तद्ग्रहे न गृह्येतेति भावः ।
 यत्रेति । एतेन निरधिकरणाऽभावधीरिति सत्यं, किन्तु प्रतियो-

* गुणादिध्वंस,—इति शो० ।

(१) पटध्वंसस्येत्यपक्षकणं, गुणादिध्वंसस्येत्यपि द्रष्टव्यम् ।

(२) तन्ववच्छेदकानामिति तन्वाश्रयाणामित्यर्थः । तथाच परम्परा-
 संबन्धेन तेषां गुणादिदेशत्वात्तद्ध्वंसदेशत्वमपीति भावः ।

कचिन्निरूप्यो देशे काले वा । इयांस्तु विशेषः । सा सती
चेत्, प्रत्यक्षेण, असत्येव ज्ञाता चेत्, अनुमानादिनेति
स्थितिः । एतेन, सङ्गमभावे निरूप्यते,—इत्यादिशास्त्र-
विरोधः परिहृतो वेदितव्यः । उभयनिरूपणीयप्रति-
योगिविषयत्वादनुमानविषयत्वाच्च । अन्यथा, आश्रया-
सिद्धिप्रसङ्गात् । तथापि न ग्रहणे नियमोद्धानमाचन्तु

गिसमवायिदेशनिरूप्यतानियमोनास्तीत्युक्तम् । नन्वेवं प्रवृत्तास्तिता-
यामप्यनुपलभ्यानुमानं न स्यादित्यत आह । इयांस्त्विति । प्रत्यक्ष-
साम्याः सतीत्वं योग्यानुपलभ्यसङ्गतत्वम् । यत्र तु प्रावृत्तास्ति-
तादावाधारेऽत्रियसन्निकर्षाभावात् तदभावस्तत्रासती । ज्ञाता चेद-
नुमानेन, स्मरणार्हस्यास्मरणदिना । आदिग्रहणादाप्तोपदेशेना-
पीत्यर्थः । स्थितिर्ध्वंस्थितिः । प्रामाणिकत्वात् (१)शास्त्रस्य विशेष-
विषयत्वात् तद्विरोधोऽपि नास्तीत्याह । एतेनेति । सङ्गां प्रतियो-
ग्यधिकरणाभ्याम् । विशेषविषयत्वमाह । उभयेति । उभाभ्यां संयो-
गिभ्यां संयोगो निरूप्यते इति तदभावोऽपि तथेत्यर्थः । अनुमानेति ।
यत्र व्यापकाभावेन व्याप्याभावोऽनुमीयते, तथात्रयपह उपयुजते
इत्यर्थः । अन्ययेति । तथात्रयपहात् इत्यर्थः । तथापीति । उभ-

(१) शास्त्रस्येति यद्यपि निरधिकरणाभावप्रतीत्यनभ्युपगमे विरोधसङ्गैव
नास्ति, तथाप्यधिकरणपदस्य प्रतियोगिसमवायिपरत्वेऽपि न विरो-
धोविशेषविषयत्वादित्याशयः ।

विवक्षितं, तावन्मात्रस्यैव तदुपयोगात् । क्वचिद्ग्रहणस्य सामग्रीसम्पातायातत्वात् । यदि चाधिकरणग्रहे शास्त्रस्य निर्भरः स्यात्, वज्रेर्दीर्घं विनाश्यानुविनाशवत्तद्विनाश इति नोदाहरेत्, असिद्धत्वात् । न हि वज्रविनाशस्तदवयवपरम्परास्वनिरूप्यः, तासामनिरूपणात् । नाप्यन्यत्र गमनाभावादिना पारिशेष्यादनुमेयः, हेतौरेव निरूपयितुमशक्यत्वात्, आश्रयानुपलब्धेः । नापि निमित्तविनाशात् सर्व्वमिदमेकवारेण

यनिरूप्यप्रतियोगिविषयेऽपि नानुभवनियमः, (१)स्मरणेनाप्याश्रयनिरूपणात्, लाघवाच्चेत्यर्थः । यत्तु* क्वचिदघटं भूतलमित्यत्र ग्रहणनियमः, सोऽन्यथासिद्ध इत्याह । क्वचिदिति । आश्रयग्रहणनियमस्य न सूत्रकारस्यापि सम्मत इत्याह । यदि चेति । दृष्टान्तस्य वज्रनाशस्याज्ञानादित्यर्थः । असिद्धत्वमेव व्युत्पादयति । न हीति । हेतौरेवेति । (२)अनुपलभ्यमानत्वादित्यस्य हेतोरभावाश्रयाप्रसिद्धेरपलब्धर्मतया येन रूपेण हेतुत्वं तेनानिरूपणादित्यर्थः । नापीति ।

* यत्र तु,—इति ६० ।

(१) स्मरणेनापीति स्मरणरूपाश्रयनिरूपणेनाप्यभावप्रतीतेरित्यर्थः ।

(२) अन्यत्र गमनाभावे सत्यनुपलभ्यमानत्वादनुमेयस्यत्राह अनुपलभ्यमानत्वादित्यस्येति । गमनाभावस्येत्वपि द्रष्टव्यम् ।

स्नेह्यतीति युक्तं, तस्यानैकान्तिकत्वात् । तेजसा विशे-
 पितत्वादयमदोष इति चेन्न, व्याप्तिसिद्धेः । न हीन्धन-
 विनाशात्तेजोद्रव्यमवश्यं विनश्यतीति क्वचित् सिद्धं,
 प्रत्यक्षदृत्तेरनभ्युपगमात् । तस्मात्, यत्त्यागेनान्यत्र
 गमनं न सम्भाव्यते, तेन निमित्तादिनाऽपि देशेन
 प्रध्वंसे निरूप्यते इत्यकामेनापि स्वीकरणीयं, गत्य-
 न्तराभावात् । अतएव तमसः प्रत्यक्षत्वेऽप्यभावत्वमा-
 मनन्याचार्याः । एतेन शब्दप्रागभावोऽव्याख्यातः । एवं

वह्निनिमित्तेन्धननाशश्च प्रत्यक्षत्वात् ततोऽन्यत्र प्रतियोगिगमनाभा-
 वस्तत्प्रध्वंसश्चेति सर्वमित्यर्थः । तस्येति । निमित्तनाशेऽपि नैमि-
 त्तिकानां नाशादित्यर्थः । तेजश्चेति । निमित्तनाशे (१) अग्निर्नश-
 तीति व्याप्तेरित्यर्थः । गमनं, प्रतियोगिनः । निमित्तादिनेति ।
 अतएव अत्र कपाळादिपरम्परानाशाद्घटनाशः, तत्रापौह भूतले
 घटो नास्तीति धीः समर्थिता* । अतएवेति । अतएव निमित्ता-
 दिनाऽपि देशे ध्वंसनिरूपणमित्यर्थः । अन्यथाऽऽसौकावयवानाम-
 निरूपणात्तदवयवविनाशात्प्रकृतं तमो न प्रत्यक्षं स्यादिति भावः ।
 एतेनेति । प्रतियोगियोग्यतामाचनिरूप्यत्वेन । व्याख्यातः, प्रत्यक्ष-

* तत्र शा भूतले घटो नास्तीति धीः सा समर्थिता,—इति ह० ना० ।

(१) तेजोऽन्तरे अभिचारात्तेजःपरममिपरमित्याह अपिचित्ति ।

तथा । एतच्च संसर्गाभावविषयम् । अन्योन्याभावस्यायोग्यप्रतियोगिकस्य प्रत्यक्षत्वात् । कथमन्यथा सत्त्वः पिशाचोनेति धीः प्रत्यक्षा । प्रतियोगिसत्त्वविरोधिनएवानुपलम्भस्याभावप्रत्यक्षतायां तन्त्रत्वात् ।
 (१) यदि हि सत्त्वः पिशाचः स्यात् सत्त्वात्मकतयोपलभ्येतेति न पिशाचानुपलम्भः स्यात् । ननु शब्दाभावो न योग्यानुपलम्भयाङ्गः, तत्तद्वाप्येतरतदुपलम्भकस्य वायोस्तत्राभावात् । तथा च, सतएव शब्दस्य व्यञ्जकवायुविरहादनुपलम्भिमात्रं न तु ध्वंसयहः । विनष्टधौरपि व्यञ्जकवायुध्वंसोपाधिकैव । अतएव यत्र यस्य सत्त्वमनुपलम्भिविरोधि, तस्याभावस्तत्र गृह्यते इति योग्यानुपलम्भ्यर्थ इति पक्षेऽपि न शब्दाभावोऽध्यक्षः । व्यञ्जकाभावेन सतोऽपि शब्दस्योपलम्भेरभावात्* । मैवम् । (२) वर्णा न प्रतिनियतव्यञ्जकव्यङ्गा एका-

* शब्दस्यानुपलम्भेर्गभावात्,—इति सो० ।

- (१) यदि हीति यद्यपि यथाश्रुते इष्टापत्तिः, न च पिशाचो यदि सत्त्वात्मा स्यादिति विवक्षितमिति वाच्यम्, अधिक्तरत्ने प्रतियोगि-सत्त्वस्य तर्कविषयत्वाभ्युपगमात् । तथापि सत्त्वो यदि पिशाचात्मा स्यात् पिशाचात्मतया प्रमाविषयः स्यादित्यत्र तात्पर्यम् ।
- (२) ननु वायोर्व्यञ्जकत्वे सर्वशब्दोपलम्बिः स्यात्, यदि च कार्ये प्रतिनियतजनकजन्यत्ववत् शब्देऽपि प्रतिनियतव्यञ्जकव्यङ्गात्वमिति ब्रूयात्, तत्राह वर्णा नेति । अत्र प्रतिनियतव्यञ्जकव्यङ्गात्वं दोषाभावे सति परस्परविनक्ष्यत्परस्परसाक्षात्कारहेतुकज्ञानविषयत्वं, तदभावः साध्यः । तेनैकत्वद्वित्वभ्रमजनकेन परिभाषयाहिद्या, परिभाष्यभ्रमजनकेनैकत्वयाहिद्या च न व्यभिचारः । न चैवमप्येकाधिकरस्यक-

स्थिते* अतुमानमप्युच्यते । शब्दोऽनित्यः उत्पत्ति-
धर्म्मकत्वात् घटवत् । न चेदं प्रत्यभिज्ञानबाधितं,

वच्छेदेन समानदेशत्वे सति समानेन्द्रियपाञ्चत्वात्, पटैकत्वपरि-
माणवदिति प्रतिनियतव्यञ्जकव्यञ्जत्वानुपपत्त्या वायोर्व्यञ्जकत्वनि-
रासात् । एवमिति । प्रत्यक्षेषानित्यत्वे बाधिते इत्यर्थः । उत्पत्ति-
मत्त्वात्, (१) स्वसमानकाक्षीनप्रतियोगिध्वंसानाधारक्षणाधारत्वादि-
त्यर्थः । भावत्वेन विशेषणञ्च ध्वंसेन व्यभिचारः । न चेदमिति ।

* एवं व्यवस्थिते,—इति क्री० ।

† उत्पत्तिमत्त्वात्,—इति प्रकाशसम्मतः पाठः ।

कृमिकगन्धादिभिर्व्यभिचारः, एककाण्डावस्थायित्वे सतीत्यपि साध्ये
प्रतियोगिविशेषणत्वात् । केचित्तु अवच्छेदकं देशकाण्डसाधारणं,
तथाचान्यूनानतिरिक्तदेशकाण्डत्वे सतीति सत्यन्ततात्पर्यम्, अतो हेतो-
रेव तन्नागमनाञ्च व्यभिचारः । न चैवं स्वमतेऽसिद्धिः, वर्णाणां
कृमिक्रोत्पादत्वेनाप्याप्यदृष्टितया च तुल्यदेशकाण्डत्वाभावादिति वा-
च्यम् । परमत्वेन कृतत्वादित्येके । कर्णावच्छेदेनैकदाऽपि नागावर्षो-
त्पादसम्भवेन तद्वर्षविशेषाणामेव पक्षत्वमित्यपरे । ननु तत्तद्वर्ष-
प्रागभावत्वादिकञ्च प्रतिनियतव्यञ्जकमादाय बाध इति चेत् । न,
तदन्यत्वेनापि साक्षात्कारहेतुविशेषणात् । इतरनिरूपणानधीन-
निरूपणत्वे सतीत्यपि हेतुविशेषणं, तेन घटान्योन्याभावपटत्वात्त्वन्ता-
भावयोः पृथक्त्वदौर्घत्वयोर्वा न व्यभिचारः । अधिकं शब्दप्रकाशे
विपश्चितम् ।

(१) उत्पत्तेर्कादृशसंबन्धरूपतया तद्वत्त्वस्य हेतुत्वे व्यर्थविशेष्यत्वमित्यत
क्वाच्च स्वसमानेति ।

तस्य ज्वालादिप्रत्यभिज्ञानेनाविशेषात् । नैवमबाधि-
तस्य तस्य स्वतः प्रमाणत्वादिति चेत्तुल्यम् । ज्वालायां
तस्मास्ति विरुद्धधर्माध्यासेन बाधितत्वात्, अन्यथा भेद-
व्यवहारविलोपप्रसङ्गो निमित्ताभावात्, आकस्मिकत्वे
वा अतिप्रङ्ग इति चेत्तुल्यं शब्देऽपि, तीव्रतीव्रतरत्वमन्द-
मन्दतरत्वादेर्भावात् । तदिह न स्वाभाविकमिति चेन्न,
स्वाभाविकत्वावधारणन्यायस्य तत्र तत्र सिद्धस्यापि
तुल्यत्वात् । न ह्यपां शैत्यद्रवत्वे स्वाभाविके तेजसो वा
श्रीष्णभास्वरत्वे इत्यन्यत्रप्रमाणमस्ति प्रत्यक्षादिना ।
तत्तथैव युज्यते, अन्यस्योपाधेरनुपलम्भान्नियमेन तद्गत-
त्वेन चोपलम्भादिति चेत्तुल्यमेतत् । तथाप्यतीन्द्रियान्य-
धर्मत्वशङ्का स्यादिति चेदेतदपि तादृगेव । तत् किं
यद्गतत्वेन यदुपलभ्यते, तस्यैव स धर्मः, नन्वेवं पीतः
शङ्खोरक्तः स्फटिकोनीलः पट इत्यपि तथा स्यादविशे-
षात् । न, पीतत्वादीनामन्यधर्मत्वस्थितौ शङ्खादीनां च
तद्विरुद्धधर्मत्वे स्थिते जवाकुसुमाद्यन्वयव्यतिरेकानु-

यद्यपि मणवायं गकार इति प्रत्यभिज्ञानं नित्यत्वं न गोचरयति
किन्त्वभेदमात्रं, तथापि नागकलाभिमतशब्दानन्तरमपि शब्दं
गोचरयत् नित्यतायामेव पर्यवस्यति, आश्रयनागस्थाभावादिति
भावः । स्वत इति । स्वयमप्रामाण्यशङ्काविरहादित्यर्थः । विदुहेति ।

विधानाच्च बाधेन भ्रान्तत्वावधारणात् । न चेह तार-
 तारतरत्वादेरन्यधर्मत्वस्थितिः, नापि शुक्रसारिका-
 दिगकाराणां तद्विरुद्धधर्मत्वं, नाप्यन्यस्य तद्विर्मुखो-
 ऽन्यव्यतिरेकावन्तुविधत्ते । तथापि शक्या स्यादिति
 चेदेवमियं सर्व्वत्र । तथाच न कश्चित् किञ्चित् कुतश्चित्
 सिध्येत् । न चैतत् शक्तितुमपि शक्यते, अप्रतीते
 संस्काराभावात्, संस्कारानुपनीतस्य चारोपयितुमश-
 क्यत्वात् । न च ध्वनिधर्माएव गृह्यन्ते, स्पर्शाद्यनन्त-
 र्भावेन भावेषु त्वगादीनामव्यापारात् । न च श्रवणे-
 नैव तद्ग्रहणं, अवायवीयत्वेन तस्य वायुधर्माग्राहक-

परिमाणभेदाध्यासेनेत्यर्थः । अन्यधर्मत्वस्थितिः, शब्दं विहायेति
 शेषः । तद्विरुद्धधर्मत्वं, तीमलादिविरुद्धधर्मत्वम् । तद्विर्मुखः, तीमला-
 दिधर्मिणः । चार्वाकमतमाप्तमन्याह । तथापीति । मीमांसकस्य
 तन्मतावच्छब्देऽनुमानप्रामाण्यस्वीकारे व्याघात इत्याह । एवमिति ।
 न च शक्याऽपि तत्र* सम्भवतीत्याह । न चैतदिति । ननु ध्वनि-
 धर्मास्कारत्वादयोऽगृह्यमाणेषु शब्दे आरोप्यन्ते न स्वर्णमाणा-
 इत्यतश्चाह । न चेति । ध्वनयोवायवीयाएवेति तेषाम्बगादिभिरग्रहे
 तद्विर्मुखत्वादयो न गृह्यन्ते इति न गृह्यमाणारोप इत्यर्थः ।
 अग्रहे चेतुमाह । स्पर्शादीति । अवायवीयत्वेनेति । शेषं न

* तत्र,—इति नास्ति शेषोऽन्वयः ।

त्वात् चक्षुर्वत् । तारतारतरत्वादयोवा न वायुधर्माः
 आवणत्वात् कादिवत् । वायुर्वा न अवणग्राहधर्मा

वायुमात्रधर्ममात्रघाहकं*, अवायवीयवहिरिन्द्रियत्वाच्चक्षुर्वदित्यर्थः ।
 अतो न सत्ताद्रव्यत्वाहकेण चक्षुषा मनसा वा व्यभिचारः ।

(१) ननु साप्रयोजकमिदं, न हि यदिन्द्रियं यद्द्रव्यजातीयं तत्
 तज्जातीयस्यैव धर्मं गृह्णाति, तैजसेन चक्षुषा नीलाद्यपहप्रसङ्गात् ।
 न, (२) यद्वहिरिन्द्रियं यद्विशेषगुणघाहकन्तज्जातीयगुणवदेवेति नि-
 यमेन ओत्रस्य वायुगुणतारत्वादियाहकत्वे तद्गुणवत्प्रसङ्गे वायवी-
 यत्वप्रसङ्गात् । आवणत्वात् (३) अवणमात्रवहिरिन्द्रियत्वात्त्वादित्यर्थः ।
 तेन न सत्तायां व्यभिचारः । अवणग्राह्येति । (४) अवणमात्रघाहधर्मै-

* वायुमात्रधर्ममात्रघाहकं,—इति सो० ।

- (१) ननु चेति यद्यपि सामान्यव्याप्तौ दुष्टायामपि विशेषव्याप्तेरवैकल्य-
 मेव, तथा च किं तन्निरासेन, तथापि विशेषव्याप्तेरेवाप्रयोजकत्व-
 शङ्कायां सामान्यव्याप्तिस्तत्रयोजकत्वमाशङ्क्य निरस्तेति नोक्तदोषः ।
- (२) यद्वहिरिन्द्रियमिति नन्वखेह्याहकचक्षुरादौ व्यभिचारोविशेषपद-
 वैयर्थ्यञ्चेति चेत् । न, विशेषपदस्यैव वहिरिन्द्रियव्यवस्थापकपरत-
 योमयदोषनिरासात् । तज्जातीयत्वञ्च गुणत्वव्याप्यत्वात्, अतो न
 सत्तादिमत्तयाऽर्थान्तरम् ।
- (३) अवणमात्रेति सत्तायां व्यभिचारवारकं मात्रपदं, वहिःपदश्चाप्रति-
 द्विवारकम् ।
- (४) सत्तावत्त्वादाद्य इत्यत आह अवणमात्रेति । अवणमात्रवहिरिन्द्रिय-
 ग्राह्यत्वर्थः ।

मूर्तत्वात् पृथिवीवत् । यदिच नैवं, कादीनामपि वाय-
वीयत्वप्रसङ्गः । ततः किं ? अवयविगुणत्वेऽनित्यत्वं, पर-
माणुगुणत्वेऽग्रहणम् । इयमप्येतदनिष्टं भवतः । अव-
श्यञ्च अवसा ग्राह्यजातीयगुणवता भवितव्यं, वह्नि-
रिन्द्रियत्वात् ग्राह्यादिवत् । सन्तु ध्वनयोऽपि नाभसाः,
तद्वाच तद्धर्माग्रहणं अवसोपपत्त्यते इति चेत् । न, ता-
रस्तारतरोवाऽयङ्कारइत्यच ध्वनीनामस्फुरणात् । न

त्यर्थः । अत्र विपक्षे बाधकमाह । यदि चेति । ओचस्य नभस्वे^(१)
मानमाह । याच्चेति । ^(२)ग्राह्यजातीयविशेषगुणवतेत्यर्थः । ध्वनीना-
मिति । ध्वनयो नाभसाः विभुसमवाधिकारणत्वात् गुणाएव,
तद्धर्माश्च तारत्वादयः सामान्यरूपाः स्युः, तथा च ध्वनीनान्तर-
त्वादिममवाधिव्यक्तीनामज्ञाने गकारादिगतत्वेन न भाषेरभित्यर्थः ।
न चेति । जातिज्ञाने व्यक्तिविषयलनियमादित्यर्थः । प्रत्यक्षोऽयं
नियमोऽतो न जातिपदन्यज्ञाने व्यभिचारः । जातिपदेनापि वा
जातित्वज्ञानं व्यक्तिविषयकमेव जन्यते नित्यानेकवृत्तित्वस्य जाति-

(१) ओचस्य नभस्वे इति, कादीनां नामसत्त्वेऽपि ओचं वायवीयमिति
तद्धर्मात्तारत्वादियद्वेषेन स्यादिति शङ्कानिरासाय इति शेषः ।

(२) याच्चेति तथा च ओचस्यापि कादिमत्त्वे नभस्वमिति भावः । यद्यपि
ओचस्य सामान्यगुणायाहकत्वादर्थान्तरानवकाशे विशेषपदान्त-
र्भावोऽर्थः, तथापि तान्द्रूपसिद्धयर्थं चक्षुरादिसाधारण्यार्थं वा
तदित्याहुः ।

च व्यक्त्या विना सामान्यस्फुरणं, कारणाभावात् ।
 व्यक्तिस्फुरणसामग्रीनिविष्टा हि जातिस्फुरणसामग्री ।
 कुतएतत् ? अन्वयव्यतिरेकाभ्यां तथाऽवगमात् ।
 ऐन्द्रियकेष्वेव घटादिषु सामान्यग्रहणात्, अतीन्द्रियेषु
 च मनःप्रभृतिष्वग्रहणात् । स्वरूपयोग्यतैव तत्र
 निमित्तमकारणं व्यक्तियोग्यतेति चेत् । एवं तर्हि सत्ता-
 द्रव्यत्वपार्थिवत्वादीनां स्वरूपयोग्यत्वे परमात्मादिष्वपि
 ग्रहणप्रसङ्गः, अयोग्यत्वे घटादिष्वपि तदनुपलम्भाप-
 त्तिरिति दुरुत्तरं व्यसनम् । तस्माद्यक्तिग्रहणयोग्य-
 ताऽन्तर्गतैव जातिग्रहणयोग्यतेति तदनुपलम्भे जातेर-
 नुपलम्भएव । तथाच न तारत्वादीनामारोपसम्भव-

त्वात् । एवं तर्हीति । ननु परमाणुवृत्तिसत्तादिकं गृह्यतएवेतीष्टा-
 पत्तिः । न च परमाणुगतत्वेन तदुद्धिरापाद्या, विशेषणज्ञानं विना
 विशिष्टज्ञानाभावात् परमाणोऽप्ययोग्यत्वेनाज्ञानात् । न, परमाणु-
 घटितेनेन्द्रियसन्निकर्षेण पार्थिवान्तरे चागृह्यमाणे सत्तादिर्गृ-
 ह्येतेत्यर्थात् । न च योग्यव्यक्तिवृत्तिसन्निकर्षेण तद्गृहः, जातेर्वा-
 ग्यव्यक्तिघटितसन्निकर्षेण गृहे योग्यव्यक्तिभानस्यावश्यकत्वात् । तथा-
 चेति । न च स्मर्यमाणस्तारत्वाद्यारोपः, (१)प्रथमतस्तारत्वाद्यग्रहा-

(१) प्रथमत इति यथा प्रथमं चाकश्चिक्वविशिष्टव्यक्तिधीमात्रं न तु
 विशिष्टधीः धर्मिज्ञानस्यारोपहेतुत्वात्, तथाऽपि स्यादिति भावः ।

इति स्वाभाविकत्वस्थितौ विरुद्धधर्माध्यासेन भेदस्य
पारमार्थिकत्वात् प्रत्यभिज्ञानमप्रमाणादिति न तेन

घातात् बाधकाभावात् । अतएव यथा लोहितः स्फटिक इत्यत्र
ज्वालेनाप्रतीतस्यापि सौहित्येनैव प्रतीयमानस्य ज्वापुष्पस्य सौहि-
त्यमारोप्यते, तथा ध्वनिनेनाप्रतीतावपि तारत्वेनैव ध्वनीनां स्फुरणं
स्यादिति निरस्तम् । गकारगतत्वे बाधकाभावात् ।

ननु तारत्वादयो न (१)गकारादिजातयः, गत्वादिना सङ्कर-
प्रसङ्गात् । न च गानैव तारत्वम्, ताराकारानुगतप्रतीत्यभावा-
पत्तेः । न च गतारत्वाद्येव जातिः, तारत्वनिश्चयेऽपि गले संग्रह्यात् ।
(२)तारत्वमन्दत्वे च न जाती, सप्रतियोगित्वात् । नापि तयोर्विरोधः,
यएव गकारस्वार आसीत् सएवेदानीं मन्द इति काष्ठभेदेन
वक्रुभेदेन च तद्योरेकत्र प्रतीतेः । तारात्मन्दोऽन्व इत्यपि धीरस्तीति
चेत् । न । अभेदेन धर्मिणि भासमाने विशिष्टभेदबुद्धेर्धर्मभेदविष-
यत्वात् । पाकरक्ते घटे रक्तोऽयं न श्याम इति धीवत् । न च
तारमन्दककारयोरभिभाव्याभिभावकभावात् तयोर्भेदः, तद्व्यञ्जक-
वायोरेव तथात्वेन मन्दस्यायहृषादिति बाधकादेव सूर्यमाषारोपः
स्यात् । अस्तु वा गृह्यमाषारोपः, ओनेष्वेव तद्व्यहृत् । चक्षुरादिना

(१) वायुगतजातित्वाभ्युपगमपक्षे बाधवारणायाह गकारादीति ।

(२) तारत्वमन्दत्वे चेति चक्रादोभिन्नजनः, तथा च सप्रतियोगिकत्वा-
त्त्वर्थः ।

यच्च न वायुधर्मग्रहसत्त्वायोग्यत्वमुपाधिः । अन्यथा ओषेण स्त्रगुणो-
न गृह्येत, इन्द्रियस्य स्त्रगुणाद्याहकत्वात् । सन्तु वा तारमन्दरूपा-
भिन्नाएव गकाराः, तत्प्रत्यभिज्ञाने बाधकाभावात् ।

उच्यते । श्रुकग्रारिकामनुष्यप्रभवेषु स्त्रीपुंसतद्विशेषप्रभवेषु
चेचुषीरादिमाधुर्थवत् स्फुटतरं वैजात्यमनुभूयते । न चेद्भौमप्राधिकं,
तत्त्वं हि (१) आनुभविकं, औपपत्तिकं वा ? नाद्यः । इन्द्रियास-
न्निकर्षेण स्त्रीपुंसतद्विशेषाननुभवेऽपि शब्दभेद*प्रत्ययात् । यतः
स्त्रीपुंसप्रभवत्वमनुमीयते, अन्यथाऽन्योन्याश्रयात् । स्त्रीप्रभवत्वे ज्ञाते
भेदधीसतश्च तदनुमानात् । मान्यः, उपाधेरन्वयव्यतिरेकानुविधा-
नाभावात् । न च व्यञ्जकवायुवैजात्यङ्गकारगतत्वेन भासते वायोश्च
ज्ञानं तेनैव रूपेणेति वाच्यम् । गकारगतत्वे प्राधकाभावात् । न
चाभेदप्रत्यभिज्ञानं बाधकं, यएत्र श्रुकशब्दः सएव स्त्रीशब्द इत्य-
ननुभवात् । तथात्वे वा, भेदज्ञानाभावेन वक्तृविशेषाननुमानापत्तेः ।
अस्ति च कोऽपि गकारस्य विशेषो यतो हि विश्वेषप्रभवंत्वमनुमीयते ।
अव्यपदेश्यत्वेऽप्यानुभविकत्वात् । तस्माद्गकारादौ भेदे भासमानेऽनु-

* सविशेष,—इति ह० ।

(१) आनुभविकमिति यत्रोपाध्याश्रयसम्बन्धात्तथा धीस्तत्रोपाधेरानुभव-
कत्वं, यत्र च तदाश्रयानुविधानमात्रं न सम्बन्धस्तत्रौपपत्तिकत्वमिति
भेदः । यदा, कुङ्कुमेनादद्या न तु स्वभावत इति कुङ्कुमस्योपाधित्व-
मनुभूयमानं, कृपाश्रे तु तथात्वमन्वयव्यतिरेकस्यं, न तु तद्वत्
कृपाश्रेदोषं मुखमिति प्रत्ययभेदः । अपरं शब्दप्रकाशे द्रष्टव्यम् ।

गतबुद्धेर्गलादिकञ्जातिः । तारत्वमपि गलादिब्याप्यं भिन्नम् । अनु-
गतव्यवहारस्य, सजातीय*साक्षात्कारप्रतिबन्धकतावच्छेदकरूपादसुग-
तावुपाधेः, तदज्ञाने च तद्व्यवहाराधिद्वेः । परैरपि श्रुकादिगका-
रादिव्यञ्जकवायुनां वैजात्यं वाच्यम् । तत्र यदि श्रुकवर्णाभिव्यञ्ज-
कवायुलं गकारव्यञ्जकवायुत्वव्याप्यं, तदा श्रुकककारव्यञ्जकवायौ न
ज्ञात् । अथ व्यापकम्, तदा सर्व्वएव गकारव्यञ्जकवायवः श्रुकवर्णा-
भिव्यञ्जकव्यायवः स्युरिति वायुवृत्तित्वेऽपि वैजात्यज्ञानैव ।

तथापि धावद्भूभेदं नित्याएव वर्णाः सन्तु तत्प्रत्यभिज्ञाने
बाधकाभावात् । मैवम् । अस्ति हि सएवायं गकार इति प्रत्यभि-
ज्ञानं, अस्ति च तत्रोत्पादविनाशधीः । न चानयोरन्योन्यं विहाया-
न्यदाधकमस्ति । न चानयोरेकं धमः, एकानन्तरं विशेषदर्शनेना-
परोत्पत्त्यभावापत्तेः । अतस्तयोरवश्यं विषयभेदो वाच्यः । एकविषयत्वे
विरोधेनैकोत्तरमपरासुत्पादापत्तेः । एवं च भेदे भासमाने प्रत्यभि-
ज्ञानस्य तज्जातीयत्वं विषयः । न चैवं तज्जातीयोऽयमिति तदाका-
रापत्तिः, तज्जातीयत्वविषयायाः अपि बुद्धेः सोऽयमित्याकारदर्श-
नात् । यथा तानेव शास्त्रीसुपप्लुञ्जते तानेव तित्तिरीनिति । यत्र च
प्रथमं न भेदधीस्तत्र प्रत्यभिज्ञानं व्यक्तभेदविषयम् । तस्माद्यत्र
भेदधीस्तदितरबाधकाबाध्या, तत्र प्रत्यभिज्ञानमेव न भवति,
भवदा तज्जातीयत्वमाश्रमन्ते इत्यसत्पितृपरणाः ।

* सजातीय—इति नास्ति सो० ।

बाधः । नापि सत्प्रतिपक्षत्वं, मियोविरुद्धयोर्वास्तव-
तुल्यवस्तुत्वाभावात् । एकस्यान्यतमाङ्गवैकल्यचिन्ताया-
मस्य वैकल्ये तस्यैवोद्भाव्यत्वात्* । अवैकल्ये त्वदीयेनैव
विकलेन भवितव्यमिति हीनस्य न सत्प्रतिपक्षत्वम् ।
तथापि नित्यः शब्दोऽद्रव्यद्रव्यत्वादित्यथापि साधन-
दशायां † किञ्चिद्वाच्यमिति चेदसिद्धिः । द्रव्यं

सत्प्रतिपक्षत्वञ्च वस्तुतस्तुल्यवलेन‡, तत्तथा प्रतिषंक्षितेन वा ?
नाद्य इत्याह । मिथ इति । तथात्वे वा वस्तुनोविरुद्धद्वैरूप्यापत्ते-
रिति भावः । अङ्गं पक्षसत्त्वादि । अस्य शब्दानित्यत्वसाधनस्य ।
द्वितीयं शङ्कते । तथापीति । न केवलं प्रतिपक्षतादशायां साध-
नदशायामपीत्यपेक्षः । (१) न द्रव्यं समवायिकारणं यस्य तदद्रव्यम् ।
अद्रव्यत्वादित्युच्यमाने? प्रागभावेन व्यभिचारः स्यादिति द्रव्यं
विशेषणम् । असिद्धिरिति । विशेषणविशययोरित्यर्थः । असिद्धस्य

* तस्यैव वाच्यत्वात्,—इति आ० ।

† साधनाभावदशायां,—इति आ० ।

‡ अत्र, 'भवति',—इत्यधिकः पाठः ह० ।

§ अत्र, द्रव्यत्वादित्युच्यमाने,—इति सो० ।

(१) विरोधमाशङ्क्य व्याचष्टे न द्रव्यमिति । यद्यप्येवं समवायिकारण-
मन्यद्रव्यत्वादिति फलिते हेतौ समवायिपदमधिकं; तथाप्यस्यखा-
भावे वैयर्थ्यं नेति ध्येयम् ।

शब्दः साक्षात्सम्बन्धेन गृह्यमाणत्वात् घटवदिति सिध्यतीति चेन्न, एतस्याप्यसिद्धेः । न हि श्लोचगुणत्वे द्रव्यत्वे वाऽसिद्धे साक्षात्संबन्धे शब्दस्य प्रमाणमस्ति । परिशेषोऽस्ति, तथाहि, सदाद्यभेदेन सामान्यादि-प्रयव्याहृतौ मूर्त्तद्रव्यसमवायनिषेधेन कर्मत्वनिषेधात् द्रव्यगुणत्वपरिशेषे संयोगसमवाययोरन्यतरः संबन्ध-इति चेत् । न, बाधकवशेन परिशेषे द्रव्यत्वस्यापि

न सत्प्रतिपक्षत्वसाधनत्वे इति भावः । विशेष्यसिद्धौ* मानमाह । द्रव्यमिति । संयोगसमवायान्यतरत्वं सम्बन्धे साक्षात्त्वम् । यद्यपि भङ्गानां श्लोचेषु शब्दस्याजः संयोगोऽन्येषां समवाय इति साक्षात् सम्बन्धेन गृह्यमाणत्वं न कस्याप्यसिद्धं, (१) तथापि शब्दस्य गुणत्वान्-भ्युपगमे तन्मत्वेतुमशक्यमित्युपजीव्यविरोधः^(२) इत्याशयवानाह । न

* विशेष्यसिद्धौ,—इति ह० ।

- (१) तथापीति यद्यपि गुणत्वान्भ्युपगमेऽपि शब्दगुणत्वान्यतरत्वनिश्चय-दशायां तत् प्रत्वेतुं शक्यमेव, तथापीयं शङ्का मूलश्वानुपदं निरस्येति भावः । वस्तुतो बाधादेव न शक्यत्वसिद्धिः, बाधकत्व मूलश्वोक्तमिति प्रसङ्गतात्पर्यम् । न चानेनैव तस्यापि सत्प्रतिपक्षितत्वात् कथं तेनास्य बाध इति वाच्यं, संयोगसमवायान्यतरसम्बन्धेन गृह्यमाण-त्वादित्यत्र, समवायगर्भत्वे व्यर्थविशेषकतया व्याप्यत्वासिद्धत्वेन, अन्यथा स्वरूपासिद्धत्वेन, वक्ष्यमाणेन सौपाधिनाऽस्य हीनवक्तृत्वात् ।
- (२) उपजीव्येति हेतुसिद्धयं गुणत्वसिद्धेः उपजीव्यत्वात्तद्विरोध इत्यर्थः ।

निषेधात् लिङ्गग्राहकप्रमाणबाधापत्तेः। बाधके सत्यपि
 वा द्रव्यत्वाप्रतिषेधे कर्मत्वादीनामप्यप्रतिषेधप्रसक्तौ
 परिशेषासिद्धेः । तस्मादेकदेशपरिशेषो न प्रमाणं,
 सन्देहसङ्कोचमात्रहेतुत्वात् । अथ द्रव्यत्वे किं बाध-
 कम्? उच्यते । शब्दो न द्रव्यं वहिरिन्द्रियव्यवस्थाहेतु-
 त्वात् रूपादिवदिति परिशेषाद्गुणत्वेन समवायि-
 सिद्धौ* लिङ्गग्राहकप्रमाणबाधितत्वात् नाव्यवहित-
 संबन्धग्राह्यत्वेन द्रव्यत्वसिद्धिः । न चासिद्धेन सत्प्रति-
 पक्षत्वं, असिद्धस्य हीनबलत्वात् ।

हीति । सदादौति । सत्तावत्त्वजातिमत्त्वादिनेत्यर्थः । इतरनिषेधकवत्
 द्रव्यत्वेऽपि निषेधकसत्त्वात्तन्निषेधे गुणत्वसिद्धौ द्रव्यत्वसाधकं बाधि-
 तमित्याह । बाधकेति । परिशेषसिद्धिमभ्युपेत्याह । तस्मादिति ।
 द्रव्यादिकोटिसंग्रहप्रवृत्तेरेकदेशे कर्मादिकोटौ संग्रहोच्छेदेऽपि द्रव्य-
 गुणकोटिमादाय संग्रहस्य तादवस्थ्याद्द्रव्यत्वे बाधिते क तत्साध-
 नत्वमित्यर्थः । वहिरिन्द्रियेति । (१)चक्षुरग्राह्यवहिरिन्द्रियग्राह्यजा-
 तिमत्त्वाद्द्रव्यादिवदित्यर्थः । अथ परिशेषो भोपजीव्यस्ताहाह । न

* समवायसिद्धौ,—इति आ० ।

(१) ननु वहिरिन्द्रियव्यवस्थापकत्वं, तत्तद्वहिरिन्द्रियमात्रग्राह्यत्वं, तथा च
 प्रमादौ व्यभिचारः, अतीन्द्रियशब्दाद्ये चात्रयथासिद्धिरित्यत आह
 चक्षुरग्राह्येति । एतच्च प्रमादावेव व्यभिचारवारंभावे भातिविशे-

ननु शब्दस्तावदश्रावणगुणो नैवेति त्वयैव साधितं प्रबन्धेन, न च श्रावणगुणः, तेन गृह्यमाणत्वात्, यत् येनेन्द्रियेषु गृह्यते नासौ तस्य गुणः, यथा गृह्यमाणो-गन्धादिः, श्रावणं वा न स्वगुणग्राहकं इन्द्रियत्वात् ग्राह्यत् इति न गुणत्वसिद्धिरिति चेत्। ततः किं? न चैतदपि, ग्राह्यादिसमवेतगन्धाद्यग्रहे* स्वगुणत्वस्या

चेति। अनेन द्रव्यत्वसाधनस्य (१)प्रतिबद्धत्वादद्रव्यद्रव्यत्वाधिज्ञौ न तेनाणित्यत्वसाधने सत्प्रतिपक्षत्वमित्यर्थः। ननु गुणत्वेऽपि बाधकात् न तस्मिद्धिस्ततो न आदिशिष्टग्राहकमानवाध इत्याह। नन्विति। गुणत्वाधिज्ञावपि द्रव्यत्वाधिज्ञौ न साक्षात्सम्बन्धेन गृह्यमाणत्वे प्रमाणसुक्तं स्यादित्याह। तत इति। ननु गुणत्वे निषिद्धे परिश्रे-षाद्द्रव्यत्वं वेत्स्यतीत्यत आह। न चेति। प्रथमानुमाने (२)श्रावणो-

* गन्धाद्यग्रहेऽपि,—इति आ०।

बन्धम्। आत्मनि तद्वारब्धाय बहिरिन्द्रियेति। उक्तभामासिद्धि-निरासाय जातिगर्भत्वम्। जातित्वपर्यन्तस्य गन्धादिक्रमादाय प्रथ-मनिवारवारब्धार्थम्। एवं सति मूलदृष्टान्तस्य साधनवैकल्यादाह रसादिवदिति।

(१) प्रतिबद्धत्वादिति बाधितत्वादित्यर्थः।

(२) श्रावणोऽप्येति इतच्च रूपादौ साध्याभ्यानिवारब्धार्थम्। सत्तामादाय दोषतादवस्थादाह गुणत्वव्याप्येति। गुणान्यान्यत्वमादाय दोषताद-वस्थादाह जातीति।

प्रयोजकत्वात् । अयोग्यत्वं हि तत्रोपाधिः । अन्यथा, सुखादिर्नात्मगुणः तेन गृह्यमाणत्वात् रूपादिवत्, न वा तेन गृह्यते तत्समवेतत्वाद्दृष्टवत्, आत्मा वा न तद्ग्राहकः तदाश्रयत्वात् गन्धाद्याश्रयघटादिवदित्याद्यपि शक्येत । तस्मात्, स्वगुणः परगुणो वाऽयोग्येन गृह्यते, गृह्यते तु योग्येयोग्येन, तत् किमचानुपपन्नम् । अवश्यञ्च श्रोत्रेण विशेषगुणग्राहिणा भवितव्यं इन्द्रियत्वात्, अन्यथा तन्निर्माणवैयर्थ्यात्, तदन्यस्येन्द्रियान्तरेखैव ग्रहणात् । न च द्रव्यविशेषग्रहणे तदुपयोगः, विशेषगुणयोग्यतामाश्रित्यैवेन्द्रियस्य द्रव्यग्राहकत्वात्, न द्रव्यस्वरूपयोग्यतामात्रेण । अन्यथा चान्द्रमसं तेजः स्वरूपेण योग्यमिति तदप्युपलभ्येत । आत्मा वा मनोग्राह्य इति सुषुप्त्यवस्थायामप्युपलभ्येत । अनुद्भूतरूपेऽपि वा चक्षुः प्रवर्तेत । तस्माद् गुणयो-

ग्यगुणत्वव्याप्यजातिशून्यत्वमुपाधिरन्यानुमाने त्वयोग्यगुणत्वमुपाधिरित्यप्रयोजकत्वमुभयचेत्यर्थः । अतएवाप्रयोजकान्तरतुल्यत्वमाह । अन्यथेति । साक्षात्संबन्धेन गृह्यमाणत्वादित्यत्र चास्त्रियत्वावच्छिन्नसाध्यव्यापकं सावयवकत्वमुपाधिः । ननु वहिरिन्द्रियव्यवस्थापकत्वमप्यप्रयोजकमित्याशङ्क्य तत्र विपक्षबाधकमाह । अवश्यञ्चेति । अत्रापि विपक्षबाधकमाह । अन्यथेति । ननु स्वरूपयोग्यतेव द्रव्य-

ग्नतामेव पुरस्कृत्येन्द्रियाणि द्रव्यमुपाददते नातोऽन्य-
येति स्थितिः । अतएव नाकाशाद्यश्चाक्षुषाः । अस्तु
तर्हि शब्देनित्यः नित्याकारैकगुणत्वात् तद्गतपरम-
सद्परिमाणावदिति प्रत्यक्षुमानमिति चेन्न, अकार्य-

प्रत्यक्षत्वे तन्न, अतएव विशेषगुणान्यानां काशादीनां न प्रत्यक्ष-
त्वमित्यत आह । तस्मादिति । न च नादएव तस्य* विशेषगुणः
स्यात्, ध्वन्यात्मकस्य नादस्याप्येऽपि वर्षषाचात्कारात् । नापि
तारत्वादिकन्वेषास्तुत्कर्षादिरूपतयां जातित्वात् । (१) अतएव तस्य
जातिरूपत्वेऽप्यवधिनिष्पत्त्यलमिति भावः । अतएवेति । तद्विशेषगुणस्य
चचुरप्राज्ञत्वादित्यर्थः । आकारैवेति । अनेकगुणेन संयोगादिना
व्यभिचारवारणार्थेनेकप्रपञ्चम् । अथ यद्यपि आकारैकगुणत्वमाका-
शमात्रवृत्तिसुखं, तत्र गुणत्वं स्वर्थं, तथापि ध्वंसात्तत्र अत्रसत्ता-
व्योमितं साक्षम् । तत्र विशेषपदार्थेऽप्यैकान्तिकवारणार्थं गुणपदस्य-
मित्याहुः (२) । अकार्यत्वञ्चेति । पूर्वसाधनव्यतिरेकोऽपि साध्यप्रयो-

* तस्य,—इति नास्ति सो० ।

† सुत्कर्षरूपतया,—इति सो० का० ।

(१) अतएवेति उत्कर्षरूपत्वादेवेत्यर्थः । एतदपि मतान्तरेऽपि ध्येयम् ।

(२) तन्नते सत्ताजातेर्विशेषपदार्थस्य चानभ्युपगमादखरसमाविष्करोति
इत्याहुः इति । आकाशमात्रवृत्तित्वस्य तदितरावृत्तित्वे तात्पर्यम् ।
एवञ्च तन्नते समवाये व्यभिचारवारणाय गुणपदमित्यन्ये । गुण-
पदमप्रधानार्थकं, तथा आकारैकपरतन्मत्वादित्येव विवक्षितमित्य-
त्याहुः । हेत्वन्तरव्याख्यानं शब्दप्रकाशे प्रकृतम् ।

त्वस्योपाधेर्विद्यमानत्वात् । अन्यथा, आत्मविशेषगुणामित्याः तदेकगुणत्वात् तद्गतपरममहत्त्ववेदित्यपि स्यात् । अस्य प्रत्यक्षबाधितत्वाद्हेतुत्वमिति चेन्न, निरुपाधेर्बाधानवकाशात् । स्वभावप्रतिबन्धस्य च तत्परित्यागे स्वभावपरित्यागप्रसङ्गात् । तस्माद्बाधेन बोधाधिरुक्नीयते अन्यथा वेति न कश्चिद्विशेषः ।

एतेन आवणत्वात् शब्दत्ववदित्यपि परास्तम् ।

अकतया यथोपाधिसूच्योक्तमधस्तात् । अपिसोपाधेर्नित्यदोषत्वात् साधनपौर्वापर्यस्य चानियतत्वात्* यदा तदेव साधनं स्थापनार्था प्रयुज्यते तदा सोपाधिः, यदा तु दूषणतया तदेवोच्यते तदा पूर्वसाधनव्यतिरेकादकार्यत्वमनुपाधिरिति तदेव नित्यत्वेन व्याप्तमव्याप्तश्चेति महद्देशमिति भावः । उपाधेः साध्यव्यापकतायाश्च तर्कमाह । अन्यथेति । निरुपाधेरिति । बाधे हि पञ्चाभिमतं व्यभिचारस्तत्र चावश्यमुपाधिरित्यर्थः । एतच्च असङ्गदोषक्रिमान् धूमवत्त्वादित्यादावपचट्टिनि साधने नास्तीति पञ्चधर्मे तत्र बोद्धव्यम् । अन्यथा वेति । बाधमनुपजीव्येत्यर्थः ।

आवणत्वादिति । गुणवृत्तिजात्यनभ्युपगन्मते शब्दत्वं औच्यत्वाच्चत्वं, तत्र न आवणत्वमिति कालस्य षडिन्द्रियवेद्यत्वात् एव

* चानित्यत्वात्,—इति का० ।

अत्रापि तस्यैवोपाधित्वात् । अन्यथा, गन्धरूपरस-
स्पर्शाश्चपि नित्याः प्रसज्येरन्, घ्राणाद्येकैकेन्द्रियग्राह्य-
त्वात् गन्धत्वादिवदित्यपिप्रयोगसौकर्यात् ।

विरोधव्यभिचारावसम्भावितावेवावेति, असिद्धिरव
शिष्यते* साऽपि नास्ति । तथाहि । शब्दस्तावत् पूर्व-
न्यायेन † स्वाभाविकतीव्रमन्दतरतमादिभावेन प्रकर्ष-
निकर्षवानुपलभ्यते । इयञ्च प्रकर्षनिकर्षवत्ता कारण-
भेदानुविधायिनी सर्वत्रोपलब्धा । अकारणकाहि
नित्याः प्रकर्षवन्तएव भवन्ति, यथा आकाशादयः,
निलकृष्णव वा, यथा परमाखादयः, न तु किञ्चि-
दतिशयानाः कुतश्चिदपल्लभ्यन्ते । तदियं नित्येभ्योव्या-
वर्तमाना कारणवत्सु ‡ भवन्ती जायमानतामदायैव

दृष्टान्त इति भावः । तस्यैवेति । अकार्यत्वस्यैवेत्यर्थः । शब्दो नित्यः
प्रथिवीतरनित्यभूतविशेषगुणत्वात्, अपाकजनित्यभूतैकसमवेतत्वात्,
जलपरमाणुरूपवत् ; अव्यासव्यवृत्तित्वे सत्यनात्मविभुगुणत्वात्, विशे-
षगुणान्तरासमानाधिकरणैकवृत्तिगुणत्वात्, काष्ठपरिमाणवदित्यपा-
यकार्यत्वस्युपाधिरिति भावः । पूर्वीकृतेति । उपाधेरनुपलब्धेन तद्गततथा

* असिद्धिरेव शिष्यते,—इति आ० ।

† पूर्वोक्तन्यायेन,—इति प्रकाशसम्मतः पाठः ।

‡ कारणवता,—इति आ० ।

विभ्राम्यतीति प्रतिबन्धसिद्धौ प्रयुज्यते ; शब्दोजायते प्रकर्षनिकर्षाभ्यामुपेतत्वात् माधुर्यादिवत् । अन्यथा, नियामकमन्तरेण भवन्ती * नित्येष्वपि सा स्यात् † नियमहेतोरभावात् । शब्दादन्यचेयं गतिरिति चेन्न, साध्यधर्मिणां विहायेति प्रत्यवस्थानस्य सर्वानुमान-

चोपलम्भेन चेत्यर्थः । प्रकर्षनिकर्षाभ्यामिति । ननूत्कर्षाकर्षयोर्जा-
त्योर्जातिसङ्करापत्त्या रसत्वशब्दत्वव्याप्यजात्योर्भिक्षत्वेन रसशब्दसाधा-
रण्यं (१)साधनावच्छिन्नसाध्यव्यापकस्य मूर्त्तगुणत्वस्य स्पर्शवत्समवेतत्वस्य
चोपाधित्वञ्च । नैवम् । (२)उत्कर्षापकर्षशब्दप्रवृत्तिनिमित्तजाति-
मत्त्वादिति विवक्षितत्वात् । रसत्वादिव्याप्यजातिभेदेऽपि तादृशश-

* भवतीति,—इति आ० ।

† नित्येष्वपि स्यात्,—इति क्री० । नित्येऽपि स्यात्,—इति आ० ।

(१) सुखादौ साध्याद्याप्तेराह साधनावच्छिन्नेति । ननु सुखादावुत्कर्षा-
पकर्षसम्भवाद्दोषतादवस्थाम् । न च सजातीयसाक्षात्कारप्रतिबन्ध-
कतावच्छेदकत्वादिना तन्निर्व्वचनं, तादृशोत्कर्षादेः सुखादावसम्भवा-
द्विहिते तत्र मागामावादिति वाच्यम् । तस्य रसचरमशब्दसाधारण्ये
उत्कर्षापकर्षशब्देत्वादिविवक्षाविरोधात् । तथा सत्त्वुत्कर्षापकर्षयो-
रन्यतरगमन्त्वेनैव सामञ्जस्ये व्यर्थविशेषणत्वापत्तेः । न च हेतुद्वये
तात्पर्यम्, मूलविरोधादिति चेत् । न, साधनपदेन पक्षधर्मस्य
विवक्षितत्वात् । स च वह्निरिन्द्रियव्यवस्थाहेतुत्वादिः ।

(२) उत्कर्षापकर्षेति उत्करापकृत्येत्यर्थः ।

सुखभवात् । न चेद् व्यञ्जकतारंतस्याद्भ्यञ्जनीयतार-
तम्यम्, अस्वाभाविकत्वप्रसङ्गात् । अथस्थितश्च स्वा-
भाविकत्वम् । न च व्यञ्जकोत्पादकाभ्यामन्यस्यानु-
ब्रिधानमस्ति । न च स्वाभाविकत्वौपाधिकत्वाभ्यामन्यः
प्रकारः सम्भवति ।

स्यादेतत् । तथाप्युत्पत्तेर्नित्यत्वेन कोविरोधो येन
प्रतिबन्धसिद्धिः स्यात् ? असिद्धे च तस्मिन्, भवतां
व्यापकत्वासिद्धोऽस्माकमप्रयोजकः सौगतानां सन्धिग-

व्यप्रवृत्तिनिमित्तत्वस्य साधारण्यात्, (१) सर्वत्र वर्षात्मकशब्दपञ्ची-
करणे चागित्यध्वनिषु व्योमगुणेषुपाधीनां (२) साध्याव्यापकत्वात्
(३) पञ्चमात्रव्यावर्तकविशेषणवत्त्वेन * पक्षेतरत्वतुल्यत्वाच्चेति भावः ।
विपक्षबाधकाभावेनोत्पत्तिमत्त्वमप्रयोजकमित्याह । तथापीति ।

* पञ्चमात्रव्यापकविशेषणवत्त्वेन, — इति सो० ।

- (१) पक्षे साध्याव्यापकत्वमनुभूयमित्यत आह । सर्व्वमेति ।
(२) अत्रपि द्वयोरेवोक्तत्वाद्दुपाधीनामित्युक्तं, तथाप्यन्यस्यापि तत्त्वम-
नित्यत्वस्य तात्पर्यविषयत्वात्तदभिप्रायेण तथोक्तम् ।
(३) पञ्चमात्रेति । ननु सुखादेरपि व्यावर्तनात् पञ्चमात्रव्यावर्तकत्वम्, न
च साधनवत्पञ्चमात्रमेव व्यावर्तयतीति तथोक्तमिति वाच्यं यथा
अतस्य तथापि सत्त्वादिति त्रिनयनम् ।

विपक्षवृत्ति*रयमुपक्रान्तोद्देतुरिति चेन्न, इदं उत्पत्ति-
मत्त्वं विनाशकारणसन्निधिविरुद्धेभ्यो नित्येभ्यः स्वध्या-
पकनिवृत्तौ† निवर्त्तमानं विनाशकसन्निधिमति विना-
शनि विश्राम्यतीति । विनाशकारणसन्निधानेनावश्यं
जायमानस्य भवितव्यमिति कुतोनिर्णीतमिति चेन्न,
तदसन्निधानं हि न तावदाकाशादेरिव, स्वभाव-
विरोधात्, उत्पत्तिविनाशयोः‡ संसर्गदर्शनात् । अवि-
रुद्धयोरसन्निधित्तु देशविप्रकर्षात् हिमवद्विन्ध्ययोरिव
स्यात् । देशयोरपि विप्रकर्षोविरोधाद्वा हेत्वभावाद्वा ।
पूर्वोक्तादेव न प्रथमः । द्वितीयस्तु पटकुङ्कुमयोरिव

उत्पत्तिमदपि किञ्चिन्नित्यं स्यादित्यर्थः । स्वध्यापकेति । (१)उत्पत्ति-
मत्त्वध्यापकं विनाशकारणं, तस्य निवृत्तावित्यर्थः । पूर्वोक्तादेवेति ।
उत्पत्तिविनाशयोः§ संसर्गदर्शनादेवेत्यर्थः । द्वितीयस्त्विति । पट-
कुङ्कुमयोः संसर्गसावद्विरुद्धोऽपि कस्यचित्पटस्थान्तरा ध्वंसात्
भवति, तद्यदि विनाशकसंसर्गं विनैव नाशः स्यात्तदा नाशकाव-

* सन्दिग्धविपक्षवृत्ति,— इति श्री० ।

† स्वध्यापकतावृद्धौ,— इति श्री० ।

‡ विनाशकयोः,— इति षा० ।

§ उत्पत्तिविनाशकयोः,— इति सो० ।

(२) उत्पत्तिमत्त्वेति भावत्वसमानाधिकारयोत्पत्तिमत्त्वध्यापकत्वमित्यर्थः ।

स्यात्, यदि कुङ्कुमसमागमादूर्वागिव प्रध्वंसकसंसर्गा-
 दर्वागेव पटोविनश्येत् । यथा हि विनाशकारणं विना
 न विनाशः, तथा यदि कुङ्कुमसमागमं विना न विना-
 शः पटस्येति स्यात्, कस्तयोः संसर्गं वारयेत् । तस्माद्-
 विरुद्धयोरसंसर्गः कास्यविप्रकर्षनियमेन व्याप्तः, स
 चातोनिवर्तमानः स्वध्याप्यमुपादाय निवर्तते इति
 प्रतिबन्धसिद्धिः ।

श्लिधिः स्यात्, न त्वेवमित्यर्थः । तस्मादिति । यद्यपि अत्रापि
 आभावाप्रयोजकत्वशङ्का^(१) तद्वत्स्यैव, तथापि ^(२)भावानाम्नाशं प्रति
 अत्राप्यथोग्यत्वसुत्पत्तिमत्त्वेनैवावच्छिद्यते इति न शङ्केति भावः ।
 स चेति । स कास्यविप्रकर्षसादा स्याद्यदि नाशकसम्बन्धमनपेक्ष्यैव
 कार्यस्य नाशः स्यात्, न चैवमित्यर्थः । एवं, शब्दोऽनित्यः ^(३)व्याप-
 कप्रत्ययविशेषगुणत्वात्, सुखवत्, बहिरिन्द्रियव्यवसाहेतुगुणत्वात्,
 भूतप्रत्ययविशेषगुणत्वात्, अस्मदादिप्रत्ययविशेषगुणत्वात्, गन्धव-
 दित्याधुहनीयम्, हेत्वाभावाणां निराशादिति ।

(१) अप्रयोजकत्वशङ्केत्युपलक्षणं, ध्वंसे अभिचारश्चेत्यपि बोध्यम् ।

(२) अतश्चाह भावानामिति ।

(३) व्यापकेति आशुविनाशित्वं यदि साध्यं तदाऽयं हेतुर्बोध्यः । एवञ्च
 घटरूपादौ अभिचारवारणाय व्यापकेति । इन्द्रियाणादौ अभिचा-
 रादाह प्रत्यक्षेति । आत्मैकत्वप्रत्यक्षत्वे तत्र अभिचारादाह विशे-
 वेति । हेतुन्तरं शब्दप्रकारे व्याख्यातम् ।

स्यादेतत् । यद्येवमस्थिरः शब्दः कथमर्थेन सङ्गति-
रस्योपलभ्यते इति चेत्, यथैवार्थस्यास्थिरस्य * तेन ।
जातिरेव पदार्थेन व्यक्तिरिति चेन्न, शब्दान्तदलाभ-

ननु वर्षानित्यत्वे गृहीतसङ्गतिकपदनाग्रे कालान्तरे पदा-
दगृहीतसङ्गतिकादर्शप्रतीतिर्न स्यादित्यर्थप्रतीत्यन्यथानुपपत्त्या शब्द-
नित्यत्वं स्यादित्याह । यद्येवमिति । तथा सति, गृहीतसङ्गति-
घटनाग्रे तदन्यघटव्यक्तेः पदात् प्रतीतिर्न स्यात् । अथानित्येऽपि
घटादावेकधर्मापगहेण शक्तिग्रहसर्ज्जनित्ये पदेऽपि च तथैवास्त्व-
त्याह । यथैवेति । तेन शब्देनेत्यर्थः ।

ननु यद्यपि आनयनादिव्यवहारात् व्यक्तावेव शक्तिरुचिता,
तथाप्यामन्यव्यभिचाराभ्यां शक्तिग्रहस्तत्र न सम्भवति । सर्वव्यक्तेः
शक्यत्वे गान्ध्यादित्यादौ सर्वापादानासामर्थ्यादननुष्ठानापत्तिरेक-
शक्यत्वेऽमध्यवसायः । नापि गोत्वेनोपलक्षिता व्यक्तिः शक्येति न
शक्यामन्यव्यभिचारौ, रूपान्तरेण ज्ञातस्यैवान्देन रूपेण लक्ष्यत्वात् ।
काकेन गृहविशेषस्येव । न च व्यक्तीनाञ्जातिं विना रूपान्त-
रमस्ति । गोत्वविशिष्टे कार्यान्वयेन गोत्वस्य विशेषणत्वाच्च ।
न च व्यक्तिः शक्या गोत्वमवच्छेदकं, कारणत्वे दृष्टत्ववत्, गोपदाद्-
गोत्वविशिष्टबुद्धेरनुत्पादापत्तेः । अतएव न जातिविशिष्टे शक्तिः, विशेष-
व्यभेदाद्विशिष्टानन्वयात् । तस्माज्जातिरेव पदानां शक्या न व्यक्तिरिति
नोक्तदोष इत्यभिप्रेत्याह । जातिरेवेति । तर्हि जातिशक्तात् पदाद्-

* यथाऽर्थस्यैवास्थिरस्य,—इति धा० ।

पसङ्गात् । आक्षेपत इति चेत्, कः स्वस्वयमाक्षेपोनाम ?

व्यक्तुपक्षितिर्न आदित्याह । ग्रन्थादिति । न पदात् तदुपक्षितिः
किन्वाक्षेपत इत्याह । आक्षेपत इति । ननु जातिव्यक्तोरेकवित्ति-
वेद्यत्वात्काक्षेपः, समानानां भावः सामान्यं समानां व्यक्तिं विना
न भासते इति चेत् । न । स्वरूपेणैव जातेः प्रक्यत्वात् । सामान्य-
त्वन्तु तद्व्यक्तौ न तु तत्स्वरूपम् । प्रत्यक्षादौ तु जातिज्ञानस्य व्यक्ति-
विषयतानियमोव्यक्तिज्ञानसामग्रीसमाजाधीनः । (१)गोत्वज्ञवाविष-
यज्ञानविषयोजातिलाङ्गोभिन्नभावत्वादेति जातिमात्रधीषिद्धेः ।
अथ यद्यत्परतन्मन्तैकैकवित्तिवेद्यं, यथाऽर्धपरतन्मन्मन्मर्षेण,
जातिस्य व्यक्तिपरतन्मेति व्यक्तौ भासमानायामेव भासते इति

(१) गोत्वमिति न च नित्यत्वादिसामान्यप्रत्यासत्त्या तादृशप्रतीतिसम्भ-
वात्तमादायार्थान्तरं, एकवित्तिवेद्यत्वनियमनिषेधार्थं सामान्यतएव
तादृशधीषिद्धेःश्लेषत्वात् । अतएव वक्ष्यति, जातिमात्रधीषिद्धे-
त्वेति । नन्वेवं जातिपदार्थविवेचने नित्यत्वादित्येव हेतुरस्तु, न चैवं
गवान्गोन्याभावादौ अभिचारः, नित्यत्वप्रकारकोक्तप्रतीतिमादाय
तत्रापि साध्यसत्त्वात्, गोघटितोपाधेःशान्तिगोघटितत्वेनानित्य-
त्वादित्यस्वरसादाह गोभिन्नेति । यत्रच गवि अभिचारवारणाय ।
गोघटितोपाधौ अभिचारवारणाय भावपदमखण्डपरम् । न त्वभावे
अभिचारवारणाय तत्, उक्तरीत्या तत्र साध्यसत्त्वात् । अन्यथा
गोसादृश्यादौ अभिचारतास्वस्थापत्तेरिति । अस्तु वा इतरनिरु-
पखानधीननिरुपखण्डपरं भावपदम् ।

Pingala Chhandah Sūtra, (Sans.) Fasc. II—III @ /6/ each	Rs.	0	12
Prithivīj Rāsan, (Sans.) Part I, Fasc. I, Part II, Fasc. I—V @ /6/ each	..	0	4
Ditto (English) Part II Fasc. I ..	..	0	12
Prākṛita Lakṣhaṇam, (Sans.) Fasc. I ..	..	1	8
Parāsara Smṛiti (Sans.) Vol. I, Fasc. 1—7, Vol. II, Fasc. 1—2, @ /6/ each	..	8	6
Parāsara, Institutes of (English) ..	..	0	12
Srauta Sūtra of Apastamba, (Sans.) Fasc. I—XII @ /6/ each	..	4	8
Ditto Kāvalāyana, (Sans.) Fasc. I—XI @ /6/ each	..	4	2
Ditto Lāṭyāyana (Sans.) Fasc. I—IX @ /6/ each	..	8	6
Ditto Sāṅkhāyana (Sans.) Fasc. I—VII @ /6/ each	..	2	10
Sāma Veda Saṃhitā, (Sans.) Vols I, Fasc. 2—10; II, 1—6; III, 1—7; IV, 1—6; V, 1—8. @ /6/ each Fasc.	..	18	8
Samkhya Sutra Vritti (Sans.) Fasc. I—III @ /6/ each	..	1	2
Sāhitya Darpaṇa, (English) Fasc. I—IV @ /6/ each	..	1	8
Sāṅkhya Aphorisms of Kapila, (English) Fasc. I and II @ /6/ each	..	0	12
Sarva Darśana Saṅgraha, (Sans.) Fasc. II ..	..	0	6
Sankara Vijaya, (Sans.) Fasc. II and III @ /6/ each	..	0	12
Sāṅkhya Pravachana Bhāshya, Fasc. III (English proface only)	..	0	6
Srī Bhāshyam, (Sans.) Fasc. I ..	..	0	6
Sūtrata Saṃhitā, (Eng.) Fasc. I and II @ /12/ each	..	1	8
Taittirīya Aranya (Sans.) Fasc. I—XI @ /6/ each	..	4	2
Ditto Brāhmana (Sans.) Fasc. I—XXIV @ /6/ each	..	9	0
Ditto Saṃhitā, (Sans.) Fasc. II—XXXIV @ /6/ each	..	12	6
Ditto Prātisākhya, (Sans.) Fasc. I—III @ /6/ each	..	1	2
Ditto and Aitareya Upanishads, (Sans.) Fasc. II and III @ /6/ each	..	0	12
Tāṇḍyā Brāhmaṇa, (Sans.) Fasc. I—XIX @ /6/ each	..	7	2
Tattva Chintāmaṇi, Vol. I, Fasc. I—IX; Vol. II, 1—2 (Sans.) @ /6/ each	..	4	2
Tul'sī Sat'sai, (Sans.) Fasc. I ..	..	0	6
Uttara Naiśhadha, (Sans.) Fasc. III, V—XII @ /6/ each	..	3	6
Uvāsagadaśo, (Sans.) Fasc. I—V @ /12/ ..	..	3	12
Varāha Purāṇa, (Sans.) Fasc. I—XI @ /6/ each	..	4	2
Vāyu Purāṇa, (Sans.) Vol. I, Fasc. I—VI; Vol. II, Fasc. I—VII, @ /6/ each Fasc.	..	4	14
Vishnu Smṛiti, (Sans.) Fasc. I—II @ /6/ each	..	0	12
Vivādāratnākara, (Sans.) Fasc. I—VII @ /6/ each	..	2	10
Vrihannārādiya Purāṇa, (Sans.) Fasc. I—V @ /6/ ..	..	1	14
Yoga Sūtra of Patañjali, (Sans. & English) Fasc. I—V @ /14/ each	..	4	6

Tibetan Series.

Sher-Phyin—Fasc. I—II @ /1/ each	..	2	0
Rtogs brjod dpag bsam hkhri S'iñ (Tibetan & Sans.) Fasc. I.	..	1	0

Arabic and Persian Series.

'Alamgir-nāmah, with Index, (Text) Fasc. I—XIII @ /6/ each	..	4	14
Ain-i-Akbari, (Text) Fasc. I—XXII @ /1/ each	..	22	0
Ditto (English) Vol. I (Fasc. I—VII) ..	..	13	4
Akbarnāmah, with Index, (Text) Fasc. I—XXXVII @ /1/ each	..	37	0
Bādshāhnāmah with Index, (Text) Fasc. I—XIX @ /6/ each	..	7	2
Beale's Oriental Biographical Dictionary, pp. 291, 4to., thin paper	..	4	8
Dictionary of Arabic Technical Terms, and Appendix, Fasc. I—XXI @ /1/ each	..	21	0
Farhang-i-Rashidī (Text), Fasc. I—XIV @ /1/ each	..	14	0
Fihrist-i-Tūsī, or, Tūsī's list of Shy'ah Books, (Text) Fasc. I—IV @ /12/ each	..	8	0
Futūh-ul-Shām Waqidī, (Text) Fasc. I—IX @ /6/ each	..	8	6
Ditto Azādi, (Text) Fasc. I—IV @ /6/ each	..	1	8
Haft Asmān. History of the Persian Mansawi (Text) Fasc. I	..	0	12
History of the Caliphs, (English) Fasc. I—VI @ /12/ each	..	4	8
Iqbāl-nāmah-i-Jahāngiri, (Text) Fasc. I—III @ /6/ each	..	1	2
Iṣābah, with Supplement, (Text) 51 Fasc. @ /12/ each	..	88	4
Muāsir-ul-Umara, Vol. I, Fasc. 1—9, Vol. II, Fasc. 1—8 @ /6/ each	..	6	6
Maghāzī of Waqidī, (Text) Fasc. I—V @ /6/ each	..	1	14
Muntakhab-ul-Tawārikh, (Text) Fasc. I—XV @ /6/ each	..	5	10
Muntakhab-ul-Tawārikh (English) Vol. II, Fasc. I—V @ /12/ each	..	8	12

(Turn over.)

Muntakhab-ul-Iubáb, (Text) Fasc. I—XIX @ /6/ each ..	Ra. 7	4
Mu'ábir-i-'Alamgírí (Text), Fasc. I—VI @ /6/ each ..	.. 2	2
Nokhbat-ul-Fikr, (Text) Fasc. I ..	.. 0	6
Nigám's <i>Khíradnámah-i-Iskandari</i> , (Text) Fasc. I and II @ /12/ each ..	1	8
Suyúy's <i>Itqán</i> , on the Exegetic Sciences of the Koran, with Supplement, (Text) Fasc. II—IV, VII—X @ 1/ each ..	.. 7	0
Tabaqát-i-Náqirí, (Text) Fasc. I—V @ /6/ each ..	.. 1	14
Ditto (English) Fasc. I—XIV @ /12/ each ..	.. 10	8
Tárikh-i-Firúz Sháhí of Ziaa-al-dín Barní (Text) Fasc. I—VII @ /6/ each ..	2	10
Tárikh-i-Baibaqí, (Text) Fasc. I—IX @ /6/ each ..	.. 3	6
Tárikh-i-Firozsháhí, of Shams-i-Siráj Afif. (Text) Fasc. I—IV @ /6/ each ..	1	8
Wís o Rámin, (Text) Fasc. I—V @ /6/ each ..	.. 1	14
Zafarnámah, Vol. I, Fasc. I—IX, Vol. II. Fasc. I—VIII @ /6/ each ..	6	6
Túzak-i-Zehángirí (English) Fasc. I ..	.. 0	12

ASIATIC SOCIETY'S PUBLICATIONS.

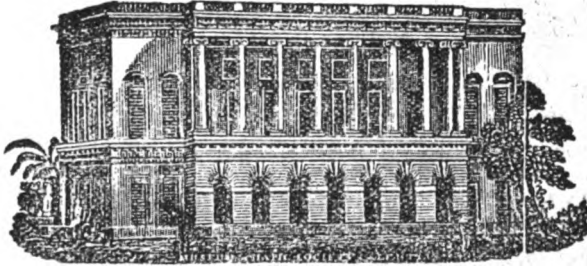
1. ASIATIC RESEARCHES, Vols. VII, IX to XI; Vols. XIII and XVII, and Vols. XIX and XX @ /10/ each ..	Ra. 80	0
Ditto Index to Vols. I—XVIII ..	.. 5	0
2. PROCEEDINGS of the Asiatic Society from 1865 to 1869 (incl.) @ /4/ per No.; and from 1870 to date @ /6/ per No.		
3. JOURNAL of the Asiatic Society for 1843 (12), 1844 (12), 1845 (12), 1846 (5), 1847 (12), 1848 (12), 1850 (7), 1851 (7), 1857 (6), 1858 (5), 1861 (4), 1864 (5), 1865 (8), 1866 (7), 1867 (6), 1868 (6), 1869 (8), 1870 (8), 1871 (7), 1872 (8), 1873 (8), 1874 (8), 1875 (7), 1876 (7), 1877 (8), 1878 (8), 1879 (7), 1880 (8), 1881 (7), 1882 (6), 1883 (5), 1884 (6), 1885 (6), 1886 (8), 1887 (7). @ 1/ per No. to Subscribers and @ 1/8 per No. to Non-Subscribers, N. B. The figures enclosed in brackets give the number of Nos. in each Volume.		
4. Centenary Review of the Researches of the Society from 1784—1883 ..	3	0
General Cunningham's Archæological Survey Report for 1863-64 (Extra No., J. A. S. B., 1864) ..	.. 1	8
Theobald's Catalogue of Reptiles in the Museum of the Asiatic Society (Extra No., J. A. S. B., 1868) ..	.. 1	8
Catalogue of Mammals and Birds of Burmah, by E. Blyth (Extra No., J. A. S. B., 1875) ..	.. 3	0
Sketch of the Turki Language as spoken in Eastern Turkestan, Part II, Vocabulary, by R. B. Shaw (Extra No., J. A. S. B., 1878) ..	.. 3	0
Introduction to the Maithili Language of North Bihár, by G. A. Grierson, Part I, Grammar (Extra No., J. A. S. B., 1880) ..	.. 1	8
Part II, Chrestomathy and Vocabulary (Extra No., J. A. S. B., 1882) ..	.. 3	0
5. Anis-ul-Musharrahin ..	.. 2	0
6. Catalogue of Fossil Vertebrata ..	.. 2	0
7. Catalogue of the Library of the Asiatic Society, Bengal ..	.. 3	8
8. Examination and Analysis of the Mackenzie Manuscripts by the Rev. W. Taylor ..	.. 2	0
9. Han Koong Tsew, or the Sorrows of Han, by J. Francis Davis ..	.. 1	8
10. <i>Istilahát-us-Súfiyah</i> , edited by Dr. A. Sprenger, 8vo. ..	.. 1	0
11. <i>Ináyah</i> , a Commentary on the <i>Hidayah</i> , Vols. II and IV, @ 16/ each ..	.. 32	0
12. <i>Jawámi-ul-'ilm ir-riyá'at</i> , 168 pages with 17 plates, 4to. Part I ..	.. 2	0
13. <i>Khizánat-ul-'ilm</i> ..	.. 4	0
14. <i>Mahábhárate</i> , Vols. III and IV, @ 20/ each ..	.. 40	0
15. Moore and Hewitson's Descriptions of New Indian Lepidoptera, Parts I—III, with 8 coloured Plates, 4to. @ 6/ each ..	.. 18	0
16. <i>Purána Sangraha</i> , I (Markandeya Purana), Sanskrit ..	.. 1	0
17. <i>Sharaya-ool-Islám</i> ..	.. 4	0
18. Tibetan Dictionary by Caoma de Kórs ..	.. 10	0
29. Ditto Grammar ..	.. 8	0
20. <i>Vuttodaya</i> , edited by Lt.-Col. G. E. Fryer ..	.. 2	0
Notices of Sanskrit Manuscripts, Fasc. I—XXIII @ 1/ each ..	.. 23	0
Nepalese Buddhist Sanskrit Literature, by Dr. R. L. Mitra ..	.. 6	0
N.B. All Cheques, Money Orders &c. must be made payable to the "Treasurer Asiatic Society" only.		

BIBLIOTHECA INDICA ;

COLLECTION OF ORIENTAL WORKS

PUBLISHED BY THE
ASIATIC SOCIETY OF BENGAL.
NEW SERIES, No. 745.

न्यायकुसुमाञ्जलिप्रकरणम्

न्यायाचार्यप्रदाङ्कितश्रीमदुदयनाचार्यविरचितम्
महामहोपाध्यायविरचितसप्तमकरन्दोद्भाषितवैश्वानोपाध्यायवरीतप्रकाशविरचितम्

NYAYA KUSUMANJALI PRAKARANAM

EDITED BY

MAHAMAHOPADHYAYA CHANDRAKANTA TARKALANKARA.

VOLUME I.

FASCICULUS IV.

CALCUTTA :

PRINTED AT THE BAPTIST MISSION PRESS,

AND PUBLISHED BY THE
ASIATIC SOCIETY, 57, PARK STREET.

1890.

LIST OF BOOKS FOR SALE
 AT THE LIBRARY OF THE
ASIATIC SOCIETY OF BENGAL,
 No. 57, PARK STREET, CALCUTTA.

AND OBTAINABLE FROM
 THE SOCIETY'S LONDON AGENTS, MESSRS. TRUBNER & CO.
 57 AND 59, LUDGATE HILL, LONDON, E. C.

BIBLIOTHECA INDICA.

Sanskrit Series.

Advaita Brahma Siddhi, Fasc. I—III @ /6/ each	..	Ra. 1	2
Agni Purāṇa, (Sans.) Fasc. II—XIV @ /6/ each	..	.. 4	14
Aṅu Bhāshyam, Fasc. I ..	..	.. 0	6
Aitareya Aranyaka of the Rig Veda, (Sans.) Fasc. I—V @ /6/ each	..	.. 1	14
Aphorisms of Śāṅḍilya, (English) Fasc. I ..	..	.. 0	6
Aphorisms of the Vedānta, (Sans.) Fasc. VII—XIII @ /6/ each	..	.. 2	4
Aṣṭasāhaśrikā Prajñāpāramitā, Fasc. I—VI @ /6/ each	..	.. 2	4
Āsvavidyaka, Fasc. I—V @ /6/ each	..	.. 1	14
Āvadhāna Kalpalatā by Kṣhemendra (Sans. & Tibetan) Vol. I Fasc. 1—2 @ 1/	..	.. 2	0
Bhāmātī, (Sans.) Fasc. I—VIII @ /6/ each	..	.. 3	6
Brahma Sūtra, (English) Fasc. I ..	..	.. 0	12
Bṛihaddevatā, (Sans.) Fasc. I ..	..	.. 0	6
Bṛihadharma Purāṇam, Fasc. I—II @ /6/ each	..	.. 0	12
Bṛihat Aranyaka Upanishad, (Sans.) Fasc. VI, VII & IX @ /6/ each	..	.. 1	2
Ditto (English) Fasc. II—III @ /6/ each	..	.. 0	12
Bṛihat Saṃhitā, (Sans.) Fasc. II—III, V—VII @ /6/ each	..	.. 1	14
Chaitanya-Chandrodaya Nāṭaka, (Sans.) Fasc. II—III @ /6/ each	..	.. 0	12
Chaturvarga Ohintāmaṇi, (Sans.) Vols. I, Fasc. 1—11; II, 1—25; III, Part I Fasc. 1—18, Part II, Fasc. 1—4 @ /6/ each	..	.. 21	12
Chhāndogya Upanishad, (English) Fasc. II ..	..	.. 0	6
Dakṛupa, Fasc. II and III @ /6/	..	.. 0	12
Gobhīliya Gṛihya Sūtra, (Sans.) Fasc. I—XII @ /6/ each	..	.. 4	8
Hindu Astronomy, (English) Fasc. I—III @ /6/ each	..	.. 1	2
Kāla Mādhava, (Sans.) Fasc. I—IV @ /6/	..	.. 1	8
Kātantra, (Sans.) Fasc. I—VI @ /12/ each	..	.. 4	8
Kāthā Sarit Sāgara, (English) Fasc. I—XIV @ /12/ each	..	.. 10	8
Kaushītaki Brahman Upanishad, Fasc. II ..	..	.. 0	6
Kūrma Purāṇa, (Sans.) Fasc. I—IX @ /6/ each	..	.. 3	6
Lalita-Vistara (Sans.) Fasc. II—VI. @ /6/	..	.. 1	14
Lalita-Vistara, (English) Fasc. I—III @ /12/ each	..	.. 2	4
Mādana Pārijāta, (Sans.) Fasc. I—VI @ /6/ each	..	.. 2	4
Manuṣṭikā Sangraha, (Sans.) Fasc. I—III @ /6/ each	..	.. 1	2
Mārkaṇḍeya Purāṇa, (Sans.) Fasc. IV—VII @ /6/ each	..	.. 1	8
Mārkaṇḍeya Purāṇa (Eng.) Fasc. I—II @ /12/ each	..	.. 1	8
Mīmāṃsā Darśana, (Sans.) Fasc. II—XIX @ /6/ each	..	.. 6	12
Nārada Pancharātra, (Sans.) Fasc. IV ..	..	.. 0	6
Nārada Smṛiti, (Sans.) Fasc. I—III @ /6/	..	.. 1	2
Nayavārtikam, (Sans.) Fasc. I ..	..	.. 0	6
Nirukta, (Sans.) Vol. I, Fasc. IV—VI; Vol. II, Fasc. I—VI; Vol. III, Fasc. I—VI; Vol. IV, Fasc. I—VII @ /6/ each Fasc.	..	.. 8	4
Nītisāra, or The Elements of Polity, By Kāmandaki, (Sans.) Fasc. II—V @ /6/ each ..	..	.. 1	8
Nyayabindutika (Sans.) Fasc. I ..	..	.. 0	10
Nyāya Darśana, (Sans.) Fasc. III ..	..	.. 0	6
Nyāya Kusumājali Prakaraṇam (Sans.) Vol. I, Fasc. I—IV @ /6/ each	..	.. 1	8
Parīkṣita Parvan (Sans.) Fasc. I—IV @ /6/ each	..	.. 1	8

(Continued on third page of Cover.)

न तावदनुमानम्, अनन्ताभिः सह सङ्गतिवद्विना-
भावस्यापि ग्रहीतुमशक्यत्वात् । शक्यत्वे वा, सङ्गतेरपि
तथैव सुग्रहत्वात् । व्यक्तिमात्ररूपेणाविनाभाव इति
चेन्न, व्यक्तित्वस्य सामान्यस्याभावात् । भावे वा, तदा-

चेत् । न । परतन्त्रत्वं हि न परसमवेतत्वं, ग्रन्थादिना व्यभिचा-
रात् । नापि तन्निरूपणाधीननिरूपणत्वं, अविद्येः । नापि परस्मिन्
भाषमानएव भाषमानत्वं, साध्याविशेषात् । (१)तस्माद्गोत्वं व्यक्त्वाश्रितं
जातित्वादित्यनुमानाद्गोत्वाश्रयव्यक्तिज्ञानमिति भावः । व्याप्तिरपि
शक्तिरिव व्यक्तौनामानन्यान् प्राप्त्वा इत्याह । अनन्ताभिरिति ।
अथैकरूपवच्छेदेन व्याप्तिग्रहस्तदा शक्तिग्रहोऽपि तथैवास्त्वित्याह ।
शक्यत्वे वेति । गोत्वस्य व्यक्त्वाश्रितत्वव्याप्तेः पक्षधर्मतावत्त्वाद्गोत्व-
क्त्वाभः स्यादित्याह । व्यक्तिमाचेति । व्यक्त्वाश्रितत्वव्याप्तिरपि न
व्यक्तित्वमनुगतं विना प्राप्तेति, न च तज्जातिः, (२)जातेरपि
व्यक्तित्वादित्याह । व्यक्तित्वेति । उपाधित्वे तस्यदोषमाह । भावे
वेति । व्यक्तिमात्रत्वाभेऽपि व्यक्तिविशेषानाच्चेपात् * तदप्रतीत्यनु-
पपन्निरित्यर्थः ।

* व्यक्तिविशेषानपेक्षणात्,—इति का० । व्यक्तिविशेषानपेक्षा,—इति
ह० ।

(१) तस्मादिति अत्र जातिपदार्थविवेचने अर्थविशेषव्यत्यं चिन्तनम् ।

(२) जातेरपीति गोत्वत्वाद्युपाधिव्यक्तीभूतगोत्ववृत्तिव्यक्तित्वस्य जातित्वे
जातावपि जातिवृत्तित्वाभ्युपगमेऽपि विद्वान्त इति भावः ।

क्षेपेऽपि विधिषामाक्षेपात् । वाच्यत्वमपि वा तथैवास्तु,
 किमाक्षेपेण ? सङ्गतेरविरोधादिति* । अर्थापत्तिरा-
 क्षेप इति चित् †, न व्यक्त्या विना किमनुपपन्नं ?
 जातिरिति चेन्न, तन्नाशानुत्पाददशायामपि सत्त्वात् ।
 तन्नापि न व्यक्तिमात्रं विनेति चेन्न, माचार्थाभावात् ।

ननु पञ्चधर्मतावसाङ्गिकविशेषः सिधेदित्यभिप्रेत्याह । वाच्यत्व-
 मपीति । यदि व्यक्तिनोपस्थिते व्याप्तिस्तदा गोत्वेनोपस्थिते व्यक्ति-
 यज्ञोऽपि स्यादित्यर्थः । वस्तुतः, पञ्चधर्मतावसाङ्गिकविशेषस्य भानेऽपि
 (१)विशेषत्वेनोपस्थितिर्न स्यात्, अनुमितेर्यापकतावच्छेदकप्रकारकत्व-
 नियमादिति भावः । व्यक्तिं विना जातिरनुपपन्ना तामाधिपती-
 त्याह । अर्थापत्तिरिति । तन्नाशेति । व्यक्तिं विनाऽपि गोत्वस्यो-
 क्तरीत्या^(१)प्रतीतेर्नानुपपत्तिरित्यर्थः । (२)यद्यप्येकव्यक्तिनाशानुत्पाद-
 दशायामपि जातिरस्ति, तथापि व्यक्त्यन्तरमस्येवेति न व्यक्तिमात्रं
 विना † जातिरस्तीत्याह । तथापीति । माचार्थो हि नाशेष-

* सङ्गतेरविशेषादिति,—इति का० ।

† अर्थापत्तिरूप इति चेत्,—इति आ० ।

‡ व्यक्तिं विना,—इति सो० ।

(१) विशेषत्वेनेति गोत्वादिनेत्यर्थः ।

(२) उक्तरीत्येति गोत्वं गवाविषयज्ञानविषय इत्यादि लक्ष्मीरुत्वेत्यर्थः ।
 इत्यर्थः इति तात्पर्याशयः ।

(३) अक्षरार्थावसाङ्गिक इत्यपीति ।

व्यक्तिज्ञानमन्तरेण जातिज्ञानमनुपपन्नमिति चेन्न, तदभावेऽप्युत्पादात् । व्यक्तिविषयत्वं विना जातिविषयता तस्यानुपपन्नेति* चेन्न, एवं तर्ह्येकज्ञानगोचरतायां किमनुपपन्नं किं प्रतिपादयेदिति † ।

व्यक्तिः, एकव्यक्तिनाशेऽपि गोत्वादेर्ज्ञानात्^(१) । नापि व्यक्तित्वं, तद्विना जातिरुक्तदोषात्, उपाधित्वे तु व्यक्तित्वेनोपस्थितसर्वव्यक्त्यन्वयानुपपत्तियद्भवच्छक्तिग्रहोऽपि ‡ स्यादित्याह । माचार्येति । तदभावेऽपीति । ^(२) गोभिन्नभावत्वेन गां^(३) विनाऽपि त्वया गोत्वज्ञानाभ्युपगमादित्यर्थः । एवं तर्ह्येति । व्यक्तिं विना जातेरज्ञानात् केवला जातिर्नोपस्थितेति अतिलविशिष्ट एव § पदानां शक्तिः । विशिष्टा-

* जातिविषयता अनुपपन्ना,—इति का० ।

† किं स ह प्रतिपादयेदिति,—इति का० ।

‡ यद्भवच्छक्तिग्रहोऽपि,—इति का० ह० ।

§ जातिविशेष एव,—इति सो० । जातिविशिष्ट एव,—इति का० ।

(१) ज्ञानादिति सत्त्वाच्चेत्यपि बोध्यम् ।

(२) गोभिन्नेति यद्यपि तेनैकव्यक्तिवेद्यत्वमपाङ्गतं तच्चानुपपदमेव शङ्कितं, तथापि व्यक्तेर्ज्ञानान्तरमपि तदा नास्तीत्यस्यापि तन्निरस्यत्वमुक्तम् । वस्तुतो व्यक्तिज्ञानकारणत्वशङ्केयं, तत्र च तुल्यग्रहसामग्रीकत्वात् तदभावेऽप्युत्पादादित्यर्थोयुक्तः ।

(३) गामिति गोज्ञानं विनाऽपीत्यर्थः ।

जातीनामन्वयानुपपत्त्या व्यक्तिवसीयते इति चेन्न, परस्पराश्रयप्रसङ्गात् ।

नामानन्वयेऽप्येकत्र विशिष्टे तत्त्वं विशय गोत्वमादाय गोत्वविशिष्टं ग्रन्थमिति ग्रन्थपहात् सर्वत्रोदासीनगोः ग्रन्थलाघत्किञ्चिदेकोपादानेऽपि गोरूपादानाञ्चोपादानाग्रन्थत्वमेकोपादानेऽनध्यवसायो-वा, व्यक्तिवाचक * पश्चादिपदवदुपपत्तेः । वस्तुतो नानुमानार्थापत्तिर्भावात् व्यक्तिज्ञातः । न हि, यत्र यदा वा गोत्वं तत्र तदा वा, यद्गोत्वं सा व्यक्तिरिति वा, व्याप्तिर्बहिष्चारात् । नापि जातित्वं व्याप्ताश्रितत्वे सिद्धं, (१)जातित्वस्य पदादनुपस्थितेः । तथात्वे वा, जातिरिति वेद्यैवा व्यक्तिः, नित्यानेकसमवेतत्वस्य जातित्वात् । यत्केचापदार्थत्वे विभक्त्यर्थसंख्याकर्मत्वादेर्यत्कावगन्वयः स्यात् । सुम्बि-भक्तौनां प्रकृत्यर्थान्वितस्वार्थबोधकत्वस्य व्युत्पत्तिरिदृशत्वात् । न च प्रकृतितात्पर्यविषये † तदन्वयव्युत्पत्तिः, लक्षणोच्छेदापत्तेः । एवं तर्हि गामानयेत्यादौ जातेरानयनाद्यन्वयानुपपत्त्या जातिग्र-न्थपदेन व्यक्तिर्बध्यते । अतएव यत्केः प्रकृतिप्रतिपाद्यत्वे विभक्त्यन्व-

* एकवाचक,—इति का० ।

† जातिवित्तिवेद्यैव,—इति का० ।

‡ नित्यानेकव्यक्ति,—इति ह० ।

§ प्रकृततात्पर्यविषये,—इति सो० ।

(१) जातित्वस्येति न च प्रकारान्तरात्तदुपस्थितिः, तस्यासाम्बन्धिकत्वात्, यत्किञ्चिदेव साम्बन्धिकत्वया शक्तिरेवेति भावः ।

स्यादेतत् । प्रतिबन्धं विनाऽपि पञ्चधर्मावस्थात्

यस्तत्र सङ्गच्छत इत्याह । जातीयामिति । जातिज्ञाने संति
 लक्षणया व्यक्तिज्ञानं व्यक्तिमादाय जातिज्ञानमित्यन्योन्याश्रय-
 इत्याह । परस्परेति । (१)वस्तुतः स्वार्थादन्येन रूपेण ज्ञाते लक्षण-
 तीरत्वेन ज्ञाते गङ्गापदत्वे । न च गोत्वादन्येन रूपेण व्यक्तेर-
 पस्थितिः, किन्तु गोत्वेनैव । न च व्यक्तित्वेन तदुपस्थितिः, गोप-
 दाद् व्यक्तित्वप्रकारकबुद्ध्यापत्तेः । (२)गां पश्य, गौक्षिष्ठतीत्यादौ
 जातेरप्यन्वययोग्यत्वे व्यक्तेरस्वाभिसङ्गश्च । (३)तस्मादेकवित्तिवेद्यत्वाच्च
 व्यक्तेराशेषः, किन्तु विशिष्टे शक्तिरेवेति भावः ।

ननु जातिशक्ततया ज्ञातं पदं प्रथमं जातिं बोधयति,
 अगन्तरं स्वरूपसङ्गतिशक्त्वा व्यक्तिम् । एवञ्च जातौ ज्ञाता शक्ति-
 र्बोधिका, व्यक्तौ तु स्वरूपसती । यथा सिद्धं वद्विसामान्यव्याप्ततया
 ज्ञातं तद्विशेषव्याप्ततयाऽनवगतमपि वस्तुगत्या व्यापकं गमय-
 तीत्याशयवानाह । स्यादेतदिति । प्रतिबन्धं विना प्रतिबन्धग्रहं विना ।

* व्याप्तिकतया,—इति ह० ।

- (१) ननु परेण व्यक्तिज्ञानं विनाऽपि जातिज्ञानाभ्युपगमात्प्रान्योन्याश्रय-
 इत्यवचेराह वस्तुत इति ।
 (२) नन्विदमप्रयोजकम्, अतएव नीजोघटइत्यादौ तथैव लक्षणोत्तर-
 सादाह गां पश्येति । यद्यपि यष्टीः प्रवेशयेतिवक्तव्यत्वा सम्भवत्वेव,
 तथापि गोपदाद्यक्तिमादायैव जातिस्मृतेऽनुभूयमानत्वादिशिष्टे
 शक्तिरेव न लक्षणोति भावः ।
 (३) तदिदमाह तस्यादिति ।

ग्रन्था विनाऽपि निशेषे पर्यवस्यति, तथा सङ्गतिं विनाऽपि शब्दः शक्तिविशेषाद्विशेषे पर्यवस्यति, स एवाशेष-इत्युच्यते इति चेत् । न तावत् प्रतीतिः क्रमेण, अपेक्षणीयाभावेन विरम्य व्यापारायोगात् । जातिप्रत्यायनसपेक्षते इति चेत्, कृतं तर्हि शब्दशक्तिकल्पनया* तावतैव तत्सिद्धेः । शोमिति चेन्न, व्यक्त्यनालम्बनाया-जातिप्रतीतेरसम्भवादित्युक्तत्वात् । प्रमाखान्तरापात-प्रसङ्गाच्च । स्मरणं तदित्ययमदोष इति चेन्न, अननु-
 शक्तिविशेषात् स्वरूपसङ्गतिशक्तेः । एवं पदाद्युगपदेव जातिव्यक्ति-
 ज्ञानं स्यादुभयज्ञानसामव्यावृत्तत्वादित्याह । न तावदिति । व्यक्ति-
 ज्ञाने कर्तव्ये जातिशक्ततया ज्ञातं पदं† जातिज्ञानमपेक्षते इति
 क्लम इत्याह । जातीति । यदि जातिज्ञानं व्यक्तिज्ञानहेतुस्तदा किं
 व्यक्तिशक्त्वा ? जातिज्ञानादेव व्यक्तिशक्तिं विनाऽपि तज्ज्ञानोपपत्ते-
 रित्याह । कृतमिति । नाख्येव व्यक्तौ शक्तिः, जातिज्ञानमेव व्यक्ति-
 ज्ञानहेतुरस्वित्याह । शोमिति । स्यादेवं, यदि व्यक्तविषयं जाति-
 ज्ञानं ज्ञातं त्वेवमित्याह । व्यक्तीति । किं चैवं व्यक्तिज्ञाने पदा-
 नामकरणत्वे जातिज्ञानं मानान्तरं स्यादित्याह । प्रमाषेति । जाति-
 ज्ञानकरणत्वमपि व्यक्तिज्ञानं स्मरणं नानुभव इति न तस्मान्मानर-
 मित्याह । स्मरणमिति । एवं गामानयेति वाक्यादननुभूतगोचरत्व-

* शब्दशक्तिभेदकल्पनया,—इति श्री० ।

† पदं,—इति नास्ति शो० इ० ।

भूतान्मवयप्रसङ्गात् । अस्वेकैव प्रतीति चेत्, क्तं तर्हि
शक्तिभेदकल्पनया* । एवञ्च यथा सामान्यविषया
शक्तिरेकैव तद्वति पर्यवस्यति, तथा सामान्याश्रया
सङ्गतिस्तद्वति पर्यवस्येदिति ।

ननुभवप्रसङ्ग इत्याह । (१)अननुभूतेति । अस्तु तर्हि जातिव्यक्ति-
विषयेकैव धीरुभयशक्तिसाध्येत्याग्रं कते । अस्त्विति । उभयविषये-
कशक्तैकैकज्ञानोपपत्तौ शक्तिद्वयकल्पनं व्यर्थमिति परिहरति ।
क्तमिति । ननु मा भूच्छक्तिभेदकल्पनं, भवतु सङ्गतिरप्येका,
तथापि कथं प्रकृतसिद्धिरित्यत आह । एवञ्चेति । यथा पटत्वसा-
मान्यविषया पटपदस्य शक्तिर्व्यक्तौ पर्यवस्यति न तु तत्र पृथक्-
शक्तिस्तथा शब्दाभित्यक्तेऽपि शब्दत्वसामान्यस्यैव शक्तिः पटशब्दे
वाचकत्वव्यवहारं करोति, न तु पटशब्दस्य † जातिवाचकत्वं
पृथगित्यर्थः ।

* शक्तिद्वयकल्पनया,—इति का० ।

† तथा पटशब्दत्वसामान्याश्रयैव शक्तिः पटशब्दे वाचकत्वव्यवहारं
करोति, न तु शब्दस्य,—इति सो० ।

(१) अननुभूतेति तन्मते इति शेषः । अपरं शब्दप्रकाशे व्याख्यातम् ।

प्राभाकरास्तु व्यक्तौ जातिरनुगमिका विभेदिका अवश्यावाच्या
 चेति नागृहीतविशेषणान्यायेनैव वाच्या । न च जातावपि
 व्यक्तिरेव विशेष इति नागृहीतविशेषणान्यायोव्यक्तावपीति वाच्यम् ।
 जातेः स्वरूपेण व्यावृत्तत्वात् । अन्यथाऽन्योन्याभ्यात् । स्वरूपेण व्यावृत्तत्वं
 च परेषामन्यविशेषणैव स्वरूपेण व्यावृत्तत्वं व्यावृत्तधीजनक-
 त्वम्*^(१) । व्यक्तिधीस्तु जातिग्रन्थादेव पदात् । गोपदं हि नियम-
 तो जातिव्यक्तौ बोधयति । तथाच जातिग्रन्थिज्ञानमेव सङ्कारि-
 कस्यते साधवादावशकत्वाच्च । न तु व्यक्तिग्रन्थिज्ञानं, गौरवात्,
 जातिग्रन्थिज्ञाने सति तज्ज्ञानं विना व्यक्तिज्ञाने विद्यमानाभावाच्च ।
 यथा परेषां पदार्थग्रन्थादेव पदादन्वयधीः । यद्वा, जातिग्रन्थिज्ञाना-
 व्यातिज्ञानं जायमानं व्यक्तिमपि विषयीकरोति । यद्येन विना न
 भासते, तज्ज्ञानहेतोस्तदोपकल्पनियमात् । अन्यथा, जातिमपि न
 बोधयेत् । तस्मादेकवृत्तित्वेन नियमाव्यातिज्ञानार्थं कृत्वा व्यक्ति-
 र्व्यक्तिमपि ज्ञापयति । न च, जातिं विनाऽपि प्रत्यक्षादिनाऽपि
 व्यक्तिज्ञानादन्यैव व्यक्तिज्ञानसामग्री, जातिविशिष्टज्ञानं चोभयञ्चा-

* जनकत्वभावत्वं,—इति सो० ।

(१) [विशेषिकमते व्यावृत्तिबुद्धिसिद्धोविशेषणमा कश्चन पदार्थाऽस्ति ।
 स च द्विविधः सामान्यविशेषः अन्यविशेषश्च । सामान्यविशेषो-
 द्रव्यत्वादिः । स खल्वनुवृत्तिबुद्धिहेतुः सन्नेव व्यावृत्तिबुद्धेरपि हेतु-
 भवति । अन्यविशेषस्तु नित्यव्यक्तावृत्तिरेकमात्रगतश्च । स तु
 स्वरूपेण व्यावृत्त इति सिद्धान्तः ।]

पक्षसामग्रीसमाजादिति वाच्यम् । जातिव्यक्तयोः प्रत्यक्षादिना बोधे सामग्रीभेदेऽपि शाब्दव्यक्तिबोधे जातिशक्तिज्ञानस्यैव हेतुत्वात्, साधवात् । तत्सत्त्वे तत्र विलम्बाभावेन सामर्थ्यन्तराकल्पनाच्च । न चैवं व्यक्तिज्ञानस्य * शक्यत्वात्तद्विषयत्वात्प्रातिवद्भक्तिरपि शक्या स्यात्, यद्विषयतया ज्ञाने ज्ञाता शक्तिरूपयोगिनी तस्यैव विषयतया शक्यतावच्छेदकस्य शक्यत्वात् । एवं च जातिव्यक्तिज्ञानजनकत्वादुभयत्रापि पदशक्तिः, जात्यग्रे तु सा ज्ञाता हेतुः । परेणाप्यश्वये कुञ्जशक्तिस्वीकारात्^(१) ।

उच्यते । शक्यज्ञाने विषयतया † जातेरवच्छेदकत्वं व्यक्तिमादायैव ज्ञायते, नतु केवलायाः, व्यक्तिं विना जातेरज्ञानादिति जातेरवच्छेदकत्वे नागृहीतविशेषणान्यायाद्भक्तिरवच्छेदकत्वमावश्यकमिति शक्यज्ञाने विषयतयाऽवच्छेदकत्वात्प्रातिवद्भक्तिरपि शक्या । यद्वा, प्रथमं व्यवहारानुमितव्यक्तिज्ञाने पदानुविधानात्पदं शक्तमित्यवधारयति । न तु जातिज्ञाने, व्यवहाराहेतुत्वेन तदा तस्यानुपस्थितेः । पश्चाद्भक्तिर्व्यावृत्त्यर्थमनुगमार्थञ्च जातिरपि तद्विषय इति मानान्तरेण ज्ञात्वा जातिज्ञानेऽपि तत्पदस्य कारणातां प्रत्येति । तथा च व्यक्तिशक्तिज्ञानमपि कारणम् । न च जातिशक्तिज्ञानेनान्यथासिद्धिः, व्यक्तिज्ञानकारणतामुपजीव्य जातिज्ञानकारणतायद् इति

* न चैवं ज्ञानस्य,—इति का० ।

† शक्तिज्ञाने,—इति का० ।

(१) [यत्र शक्तिशक्ति, परन्तु शाब्दबोधे तस्याः कारयता नास्ति, तत्रैव कुञ्जशक्तिरित्येके । यत्र स्वरूपसत्त्वेव शक्तिः कारणं न तु ज्ञाता, तत्र कुञ्जशक्तिरित्यपरे ।]

न च नित्या अपि वर्णाः स्वरानुपूर्व्यादिहीनाः पदार्थैः सङ्गम्यन्ते*। न च तद्विशिष्टत्वमपि तेषां नित्यम्। तस्मात्तत्तज्जातीयक्रोड़निविष्टाएव पदार्थाः† पदानि च संबध्यन्ते नातोऽन्यथेति नैतदनुरोधेनापि शब्दस्य नित्यत्वमाशङ्कनीयमिति । यदा च‡ वर्णाएव न नित्यास्तदा § क्वै कथा पुरुषविवक्षाधीनानुपूर्व्यादि-

उपजीव्यविरोधात् । अपि च, पदस्य व्यक्तिज्ञानार्थं शक्यज्ञाने विषय- तथा व्यक्तेरवच्छेदकत्वमात्रं कल्पयति, लाघवात् । जातिविषयविषय-त्वाद्भक्तिविषयत्वस्य ज्ञानवित्तिवेद्यत्वेनावश्यं शीघ्रोपस्थितत्वात् । न तु जातौ शक्तिं तज्ज्ञानं कारणान्तरं वा तदवच्छेदकं कल्पयति, गौरवात् । शक्तिग्रहकाले तेषां कल्पनीयोपस्थितिकलाच्चेत्यस्मत्पिद्वचरणाः ।

इदानीं वर्णनित्यतापचेऽपि पदानित्यतया सङ्गतिरविशिष्टे-त्याह । न चेति । स्वरौधनिस्तन्मतेऽप्यनित्यः । न हि तावद्वर्णमात्रे शक्तिः, व्युत्क्रमेण ततोऽर्थप्रत्ययाभावादित्यानुपूर्वीविशेषविशिष्टे तत्र शक्तिः । सा चैकवर्णज्ञानानन्तरज्ञानविषयत्वमपरवर्णस्य । ज्ञानं चानित्यमिति तद्घटितं पदमपि तथेत्यर्थः । अभिमतमुपसंहरति ।

* सङ्गताः स्युः,—इति आ० ।

† क्रोड़ीकृता एव पदार्थाः, इति आ० । क्रोड़निविष्टा एवार्थाः,—इति का० क्री० ।

‡ यदि,—इति आ० ।

§ वर्णा एवानित्यास्तदा,—इति क्री० ।

विशिष्टवर्णसमूहरूपाणां पदानां, कुतस्तराच्च तत्समूह-
रचनाविशेषस्वभावस्य वाक्यस्य, कुतस्तमां तत्समूहस्य
वेदस्य* । परतन्त्रपुरुषपराधीनतया प्रवाहाविच्छेदमेव
नित्यतां ब्रूम इति चेत् । एतदपि नास्ति, सर्गप्रलयसम्भ-
वात् ।

अहोरात्रस्याहोरात्रपूर्वकत्वनियमात् कर्मणां वि-
षमविपाकसमयतया युगपद्भूतिनिरोधानुपपत्तेर्वर्णा-

तस्मादिति । ननु कूटस्थनित्यतां वेदस्य न ब्रूमः, किन्तु प्रवाहावि-
च्छेदरूपामित्याह । परतन्त्रेति । (१) तज्जातीयानुपूर्वीज्ञानजन्यत्वव्या-
प्यज्ञानविषयत्वं (२) परतन्त्रपुरुषपरम्पराधीनत्वम् । तथा च कालत्वस्य
वेदाधिकरणत्वव्याप्यत्वमेव वेदस्य नित्यतेत्यर्थः । प्रलये बाधकमाह ।
अहोरात्रस्येति । साम्प्रतिकाहोरात्रे तथा दर्शनादित्यर्थः । विपाकः
सहकारिसाभः । वर्णादीति । वर्णाभ्राह्मणादयः तेषां व्यवस्था

---

* कुतस्तमां तत्समूहस्य वेदस्य,—इति नास्ति का० आ० ।

(१) ननु पूर्वविच्छेदेऽपि तदुत्तरं परतन्त्रपुरुषपरम्पराधीनत्वसम्भवात्
तावन्मात्रेण प्रवाहाविच्छेदसिद्धिरित्यन्यथा व्यावृत्ते तज्जातीयेति ।
विच्छेदे सर्गाद्यवेदस्य तज्जातीयानुपूर्वीज्ञानजन्यत्वाभावादव्याप्य-
सिद्धिरिति भावः ।

(२) ज्ञानविषयत्वं तद्वत्त्वमित्यर्थः ।

दिव्यवस्थाऽनुपपत्तेः, समयानुपलब्धौ* शाब्दव्यवहार-
विशेषप्रसङ्गात्, घटादि[†] संप्रदायभङ्गप्रसङ्गाच्च कथ-
मेवमिति चेत् । उच्यते,

वर्षादिप्रज्ञबोपाधिर्घृत्तिरोधः सुषुप्तिवत् ।

उल्लिङ्गवृत्तिकवद्वर्णाभायावत् समयादयः ॥२॥

ब्राह्मणादिमातापितृजलेन, सर्गादौ तदभावात् सा न स्यादित्यर्थः ।
आदिपदाङ्गवादिर्घृत्ते । समयेति । सर्गादौ प्रथोच्यप्रयोजकवृद्ध-
व्यवहाराभावाच्चब्दसङ्केतपक्षो न स्यादित्यर्थः । सर्वग्रन्थानामगृहीत-
सङ्केततथेस्यरेण ग्रन्थतोऽपि व्युत्पादनस्याग्रकालादिति भावः । घटा-
दीति । सम्प्रदायः प्रवाहस्तस्य भङ्गो विश्लेदः । यथा घटादिः
क्रियते, तद्रूपस्यादर्शनादित्यर्थः ।

वर्षादिवदिति । (१) वर्षादौ वर्षादिनपूर्वकत्वे साध्ये यथा राम्या-
दिभेदसंसर्गभेद उपाधिस्तथाऽहोरात्रपूर्वकत्वेऽहोरात्रस्य साध्ये भवो-
ब्राह्मणस्य स्थितिकाश्चः सण्वोपाधिरित्यर्थः । सुषुप्तौ यथा
कर्मणां युगपन्निरोधस्तथाऽन्यथापि स्यादित्याह । घृत्तिरोध-
इति । यथा तण्डुलीयवृत्तिकयोस्तत्पूर्वकत्वेऽपि आद्यौ तौ तण्डुलक-

* समयानुपपत्तौ,—इति का० मी० ।

† घटपटादि,—इत्यादभ्रंपुस्तकेषु पाठः ।

(१) वर्षादाविति वर्षाद्यदिने इत्यर्थः ।

तत्पूर्वकत्वमात्रे सिद्धसाधनात्*, अनन्तरतत्पूर्वक-
त्वेऽप्रयोजकत्वात्, वर्षादिदिनपूर्वकतद्दिननियमभङ्ग-

णगोमयाभ्यां भवतस्तथा ब्राह्मणादौर्णां तत्पूर्वकत्वेऽपि सर्गादौ
तज्जनककर्मपगृहीतभूतभेदात्स्यादित्याह । उल्लिङ्गितिति । प्रथोच्यप्र-
योजकाद्यधिष्ठातुरीश्वरस्यैव व्यवहारान्मायादिं व्यवहारादिव तद्दर्शी
श्रुत्यन्तः स्यादित्याह । मायावदिति ।

विवादाध्याक्षिताहोरात्रस्याहोरात्रपूर्वकत्वं साध्यं अव्यवहृता-
होरात्रपूर्वकत्वं वा ? नाद्य इत्याह । तत्पूर्वकत्वेति । पूर्वसर्गाहोरा-
त्रपूर्वकत्वेन (१)प्रलयेऽपि साध्यसिद्धेरित्यर्थः । नान्योऽप्रयोजकत्वादित्याह ।
अनन्तरेति । वर्षादीति । तद्दिनं वर्षादिनम् । ननु,
शरदाद्यदिनस्य वर्षादिनपूर्वकत्वं साध्यमस्ति, न च रात्रिविशेषा-
वच्छेदइति साध्याव्यापकत्वम् । न । वर्षादिनत्वे सति यद्वर्षादिन-
पूर्वकं तद्वात्रिविशेषावच्छिन्नमिति साधनावच्छिन्नसाध्यव्यापकत्वात् ।
तथापि रात्रिविशेषावच्छिन्नत्वं वर्षादिनत्वस्य साधनस्य व्यापकम् ।
अत्र, यदा दिनत्वेन वर्षाद्यदिनस्य वर्षादिनपूर्वकत्वं साध्यते, तदा
(२)पक्षधर्मावच्छिन्नसाध्यव्यापकोऽयमुपाधिरिति साम्प्रदायिकाः(३) ।

* सिद्धसाधनम्,—इति व्या० ।

† मायावि,—इति पाठोमम प्रतिभाति ।

(१) प्रलये प्रलयाभ्युपगमपक्षे ।

(२) पक्षधर्मेति वर्षादिनत्वरूपपक्षधर्मावच्छिन्नत्वर्थः ।

(३) ननु वर्षाद्यदिनव्यावृत्तौ राश्यादिविशेषसंसर्गविशेष उपाधित्वेना-
भिमतः । तदिदमुक्तं प्राक्, राश्यादिभेदसंसर्गभेद उपाधिरिति ।

वदुपपत्तेः । राश्यादिविशेषसंसर्गरूपकालोपाधिप्रयुक्तं
 हि तत्, तद्भावएव व्यावृत्तेः, तथेहापि सर्गानुवृ-
 त्तिनिमित्तब्रह्माण्डस्थितिरूपकालोपाधिनिबन्धनत्वा-
 त्तस्य* तद्भावएव व्यावृत्तौ को दोषः । न च तदनुत्प-
 न्नमनश्चरं वा, अवयवित्वात् ।

किञ्च, विवादाध्यासितत्वेनैतत्काञ्चीनाहोराचस्य पक्षे सिद्धसाध-
 नम् । संसर्गाद्यतत्पक्षे च बाधः । (१)नचाहोराचत्वमव्यवहिताहो-
 राचपूर्वकत्वव्याप्यम्, अहोराचवृत्तिधर्मत्वात्, एतदहोराचत्ववत्,
 प्रचैकदेशस्यापि दृष्टान्तत्वाविरोधात्, साध्यवन्तया निश्चितत्वस्यैव

* प्रयुक्तत्वात्तस्य,—इति आ० ।

तथाच वर्षादिगत्वरूपसाधनायापकत्वमप्याद्यदिने सम्भवत्वेवेत्सु-
 श्रयमाविष्करोति साम्प्रदायिका इति । केचित्तु राशिविशेषवत्
 पूर्वकत्वमत्रोपाधित्वेनाभिमतं, तच्च शुद्धसाध्यव्यापकमेव, शरदाद्य-
 दिनेऽपि तत्पूर्वकत्वसत्त्वात्, एवञ्चात्र न साधनव्यापकत्वग्रन्थाऽपि,
 वर्षाद्यदिने वर्षादिगत्वरूपस्य साधनस्याव्यापकत्वादित्याहुः ।

(१) पक्षविकल्पमिमां धर्मपक्षत्वमाशङ्क्य परिहरति न चेति । अहो-
 राचत्वं अहोराचमात्रवृत्तिधर्म इत्यर्थः । तेन पक्षैकदेशस्यापि
 इत्यग्रिमग्रसङ्कतिः । अन्यथैतद्धर्मविशेषस्यापक्षत्वे दृष्टान्तस्य
 तदेकदेशत्वाभावात् असङ्कतिः स्यादिति ध्येयम् । न चैवं हेतुपक्ष-
 तावच्छेदकयोरभेदोऽंशतः सिद्धसाधनश्चेति वाच्यं, तद्विशेष्यकोदे-
 शप्रतीतेरसिद्धेरिति ।

वृत्तिनिरोधस्यापि सुषुप्त्यवस्थावदुपपत्तेः । न चानि-
यतविपाकसमयानि कर्माणीति तदानीं* कृत्स्नान्येव
भोगविमुखानि । न चचेतयतः कश्चिद्भोगोनाम†,
विरोधात् । कस्तर्हि तदानीं शरीरस्योपयोगः ? तं
प्रति न कश्चित् । तर्हि किमर्थमनुवर्त्तते ? उत्तरभोगार्थं,
चक्षुरादिवत् । प्राणिति किमर्थं ? आसप्रश्वाससन्ताने-
नायुषोऽवस्थाभेदार्थम् । तेन‡ भोगविशेषसिद्धेः । एक-

तन्त्रत्वादिति वाच्यम् । (१) अहोरात्रत्वसमानाधिकरणात्यन्ताभाव-
प्रतियोगित्वस्योपाधित्वात् । (२) न च ब्रह्माण्डस्य नित्यत्वेन साधन-
व्यापकोऽयमुपाधिरित्याह । न चेति । वृत्तिनिरोधस्येति । यथा
सुषुप्तौ विषमविपाकसमयान्यपि कर्माणि युगपद्विरुद्धवृत्तीनि
(३) प्रतिबद्धभोगजननानि, तद्वत्तदाऽपीत्यर्थः । आयुष इति ।

* न तदानीं,—इति का० ।

† कश्चिद्भोगोविद्यते,—इति क्री० ।

‡ भेदे,—इति आ० ।

(१) अहोरात्रत्वेति अहोरात्रत्वस्य धर्मे पक्षान्तरभूते साधनाव्यापक-
त्वमस्येति ध्येयम् ।

(२) न चेति न चा नित्यत्वेऽपि ब्रह्माण्डस्य तत्कालीनत्वमहोरात्रत्व-
रूपसाधनव्यापकमेव प्रकृतकालेऽहोरात्रानभ्युपगमादिति वाच्यं,
स्थितिकालपदेन सर्गाद्याहोरात्रव्यावृत्तस्य स्थितिकालविशेषस्यो-
क्तत्वात् ।

(३) आसजनककर्माणां वृत्तिकाभादसिद्धिरिति विदुषोति प्रतिबद्धेति ।

स्यैव तत् कथञ्चिदुपपद्यते न तु विश्वस्येति चेत् । अन-
न्ततया, ऽनियतविपाकसमयतया, उपमर्चीपमर्हकस्व-
भावतया च कर्मणां, विश्वस्यैकस्य वा कोविशेषोयेन
तन्न भवेत् । भवति च सर्वस्यैव सुधापः । क्रमेण न
तु युगपदिति चेन्न, कारणक्रमायत्तत्वात् कार्यक्र-
मस्य । न च स्वहेतुवलायातैः कारणैः क्रमेणैव भवि
तव्यमनियतत्वादेव । सर्वग्रासवत् । ग्रहाणां हि
ऽन्यदा समागमानियमेऽपि* तथा कदाचित् स्यात् ।
यथाकलाद्यनियमेऽपि† सर्वमण्डलोपरागः स्यात् ।
चिदोषसन्निपातवदा । यथा हि, वातपित्तक्षेष्म-
णाञ्चयप्रकोपप्रशमक्रमानियमेऽपि एकदा सन्नि-
पातः स्यात्, तदा देहसंहारः, तथा कालानल-
पवनमहार्णवानां सन्निपाते ब्रह्माण्डदेहप्रलया-
वस्थायां युगपदेव भोगरहिताः चेतनाः स्युरिति को-

जीवनस्य कालावच्छेद आयुस्तदर्थमित्यर्थः‡ । उपमर्चति । प्रतिबन्ध-
प्रतिबन्धकस्वभावतयेत्यर्थः । सुस्नाप इति युक्तः पाठः, सुविनिदुर्भः
सुपिसूतिषमा इत्यनेन कृतसम्प्रसारणस्यैव सुपेः षत्वविधानात् ।

* ग्रहाणां समागमानियमेऽपि,—इति श्री० ।

† कालाद्यनियमेऽपि,—इति आ० ।

‡ कालावच्छेद उपाधिरायुस्तदर्थमित्यर्थः,—इति का० । कालावच्छेद-
व्यायुः, व्यवस्था गच्छनाविशेषः, तदर्थमित्यर्थः,—इति सो० ।

विरोधः ? तथापि, विदेहाः कर्मिण इति दुर्घट-
मिति चेत् । किमत्र दुर्घटं ? भोगनिरोधवच्छरीरे-
न्द्रियविषयनिमित्तनिरोधादेव तदुपपत्तेः ।

दृष्टिकतण्डुलीयकादिवह्नीादिव्यवस्थाऽप्युपपद्यते ।
यथा हि, दृष्टिकपूर्वकत्वेऽपि दृष्टिकस्य गोमयादाद्यः,
तण्डुलीयकपूर्वकत्वेऽपि तण्डुलीयकस्य तण्डुलकणा-
दाद्यो वह्नीपूर्वकत्वेऽपि वह्नेररणेराद्यः, एवं क्षीरदधि-
दृततैलकदलीकाण्डादयः, तथा मानुषपशुगोब्राह्मण-
पूर्वकत्वेऽपि तेषां प्राथमिकास्तत्कर्मोपनिबद्धभूत-
भेदहेतुकाएव । सएव हेतुः सर्व्वचानुगत इति सर्व्वेषां
तत्सान्तानिकानां समानजातीयत्वमिति किमसङ्ग-

तथापीति । कर्मभिर्भोगजनने देहस्यावच्छोत्पाद्यत्वादित्यर्थः । भोगे-
ति । तदानीं कर्मभिर्भोगजननात् तदर्थं देहोत्पादनमित्यर्थः* ।
(१) तण्डुलीयकमुद्भिद् दृष्टान्तः । एवमिति । क्षीरादक्षीराच्च परमा-
णोः क्षीरम्, एवं दध्याद्यपीत्यर्थः । नन्विदानीं ब्राह्मणत्वादिव्यव-
स्थापकं विशुद्धमातापितृजलादिकं, सर्गादौ तु कर्मित्यननुगम-
इत्यत आह । सएवेति । इदानीं अप्यदृष्टविशेषोपगृहीतभूतजनि-

* इदानीं कर्मभिर्भोगजननात् तदर्थं हेतोरुत्पादनमित्यर्थः,— इति
का० । मम तु, तदानीं कर्मभिर्भोगजननादिति पाठः प्रतिभाति ।

(१) तण्डुलीयकोति उद्विष्यदेन प्राकविशेषएव दृष्टान्ततयोक्त इति भावः ।

तम्? गतं तर्हि गोपूर्व्यक्रोऽयं गोत्वादित्यादिना । न गतं, योनिजेष्वेव व्यवस्थापनात्, मानसास्त्वन्यथाऽपीति । गोमयवृश्चिकादिवदिदानीमपि किं* न स्यादिति चेत् । न, कास्यविशेषनियतत्वात् कार्यविशेषात् । न हि वर्षासु गोमयात् शाखूक इति हेमन्ते किं न स्यात् ।

समयोऽप्येकेनैव मायाविनेव व्युत्पाद्यव्युत्पादकभावावस्थितनानाकायाधिष्ठानात् व्यवहारतएव सुकरः । यथा हि, मायावी सूक्ष्मसञ्चाराधिष्ठितं दारुपुष्पक-

तत्वेनैव तद्भवस्येत्यर्थः । गतमिति । सर्गाद्यगोच्यक्तौ व्यभिचारादित्यर्थः । योनिजेष्विति । योनिजमाचवृत्तिगोलव्याप्यजातेस्तत्र हेतुत्वादित्यर्थः । तन्निश्चयस्य कास्यविशेषवृत्त्येति भावः । समयोऽपीति । नन्वीश्वरव्यवहाराच्छक्तिर्यद्दे स भ्रमः स्यात्, व्यवहारहेतुतज्ज्ञानस्य नित्यतया शब्दजन्यत्वबाधात् । तथा च तन्मूलकः सर्वशाब्दव्यवहारो भ्रमः स्यात् । न । घटपदजं घटज्ञानमित्यस्य भ्रमत्वेऽपि घटपदं घटशक्तमित्यस्य ज्ञानस्य सत्यज्ञानत्वात्, विषयबाधाभावात् । न च भ्रममूलकत्वेन भ्रमत्वम्, विशेष्यावृत्तिप्रकारकत्वसोपाधित्वात् । अतएवानुरूपं दृष्टान्तमाह । यथा हीति ।

* तथा किं,—इति का० ।

† हेमन्तेऽपि स्यात्,—इति का० क्री० ।

मिदमानयेति प्रयुङ्क्ते स च दारुपुत्रकस्तथा करोति,
तदा चेतनव्यवहारादिवत्तद्दर्शी बालो व्युत्पद्यते, तथे-
हापि स्यात् । क्रियाव्युत्पत्तिरपि ततएव कुलालकु-
विन्दादीनाम् ।

सर्गादावेव किं प्रमाणमिति चेत् । विश्वसन्तानोऽयं
दृश्यसन्तानशून्यैः समवायिभिरारब्धः सन्तानत्वादार-

विश्वसन्नानेति । ननु विश्वशब्देन ब्रह्माण्डपक्षत्वे तदसिद्ध्या*
आश्रयासिद्धिः । कार्यमात्रपक्षत्वे क्रमारब्धदहनपवनादिन्यायेनार-
भ्योऽपि प्रलयासिद्धौ सिद्धसाधनम् । एकदेति विशेषणे (१) तेनैव
व्यभिचारात् । एकदाऽऽरम्भहेतुसाकष्ये सतीति विशेषणासिद्धेः ।
साध्यमपि कार्यद्रव्यशून्यसमवाय्यारम्भत्वं कार्यमात्रशून्यसमवाय्यार-
म्भत्वं वा ? आद्ये सिद्धसाधनमन्थे बाधः, आरम्भकसंयोगादेः
सत्त्वात् । अथैककालीनाः सर्वे परमाणवः (२) कदाचित्समयोपादेय-
प्रबन्धशून्याः आरम्भकत्वात्प्रपवनारम्भकपरमाणुवत् । सर्वत्र पक्षता-
वच्छेदकावच्छिन्नसाध्यं प्रतीयते इत्येककाले शून्यता सभ्यते । न
च पवनपरमाणूनामपि पक्षत्वेनांगतः सिद्धसाधनम्, पक्षधर्मतावत्त-

* तदसिद्ध्या,—इति नास्ति सो० ह० पुस्तकयोः ।

(१) तेनैवेति क्रमारब्धदहनपवनादिनेत्यर्थः । तस्यैकदारब्धत्वाभावादिति
भावः ।

(२) संप्रति तद्वाधितमित्यत आह कदाचिदिति । उपादेयपरं खोपा-
देयद्रव्यपरं, तेन खण्डप्रलयसाधने न बाधः ।

तम्? गतं तर्हि गोपूर्वकोऽयं गोत्या
गतं, योनिजेष्वेव व्यवस्थापनात्, म
पीति । गोमयवृश्चिकादिवदिदानीम
दिति चेत् । न, कालविशेषनियतत्वा
णाम् । न हि वर्षासु गोमयात् प्रा
किं न स्यात् ।

समयोऽप्येकेनैव मायाविनेव व्य
वावस्थितनानाकायाधिष्ठानात् व्य
यथा हि, मायावी सूक्ष्मञ्चारा

तत्वेनैव तद्भवस्येत्यर्थः । गतमिति । सम
त्यर्थः । योनिजेष्विति । योनिजमाचष्टि
त्वादित्यर्थः । तन्निश्चयश्च कालविशेषवृ
नन्वीश्वरव्यवहाराच्छक्तिग्रहे स भ्रमः
नित्यतया शब्दजन्यत्वबाधात् । त
हारो भ्रमः स्यात् । न । घटपद
घटपदं घटशक्तमित्यस्य ज्ञानस्य सत
न च भ्रममूलकत्वेन भ्रमत्वम्, वि
अतएवातुरूपं दृष्टान्तमाह । य

* तथा किं,—इति का० ।

† हेमन्तेऽपि स्यात्,—इति

परमाणवः कार्यद्रव्यसमानकालिकपरमाणुक्रियाऽतिरिक्त-
 मूर्तत्वात् *पटवदित्यवाग्नरप्रसवे महाप्रसवे च कार्य-
 कालिकैतद्गृह्णति ध्वंसान्यध्वंसवन्तः (१) ततएव तद्वदिति
 (२) एतदन्यगुणवत्त्वस्योपाधित्वात् । नाप्यारम्भककालान्य-
 प्रतियोगिगृह्णति कार्यमात्रगृह्णति धर्मत्वात् एतत्प्रदीपत्ववदिति

वचन,—इति ह० ।

स्वाधिकरणानधिकरणकालवृत्ति,—इति सो० ।

- (१) न चेति । थोमादिसमानकालीनतया तदतिरिक्तत्वमसम्भवीत्यत-
 व्याहृत् कार्येति । नाद्यवारणाय ब्रूयति । दृष्टान्तसिद्धार्थमाह
 परमाण्विति । मूर्तत्वादिति क्रियावत्त्वादित्यर्थः । तेन निष्क्रिये
 विनष्टे न व्यभिचारः । योग्यता साध्येत्वन्वे ।
- (२) ततएवेति मूर्तत्वादेवेत्यर्थः । अत्रापि योग्यतायाः साध्यत्वा-
 न्नोत्पन्नविनष्टे व्यभिचारः । वस्तुतो मूर्तपदं ध्वंसवत्परमन्यथाऽव-
 च्छिन्नपरिमाणवत्परत्वे व्यर्थविशेषणत्वापत्तेरिति ध्येयम् ।
- (३) एतदन्येति यद्यपि पक्षेतरत्वनिराश्रय गुणवत्त्वदमयुक्तं, साध्य-
 व्यापकतायाहृत्कसत्त्वे वञ्चीतरत्ववत्त्वस्याप्युपाधित्वात्, तदसत्त्वे प-
 र्वन्तेतरब्रूयत्वादिवदस्यापि पक्षेतरतुल्यत्वेनानुपाधित्वात्, तथापि
 हेतोरप्रयोजकत्वे तात्पर्यम् ।

अभ्यसाध्याप्रातीतेः । अभेदानुमानवत् च पक्षस्यापि दृष्टान्तत्वावि-
रोधः । न, (१) कार्यद्रव्याधिकरणकाष्णमात्रवृत्तित्वस्योपाधिनात् ।

(१) कार्यद्रव्येति ननु मात्रपदोपादाने दृष्टान्तितपवनपरमाभावेव साध्या-
त्वात्तिः, तस्य प्रकयेऽपि दृष्ट्या तादृशकाष्णमात्रवृत्तित्वाभावात् ।
तदनुपादाने साधनव्यापकत्वं, उपाधिदातुर्भेदे मात्रपदव्यवच्छेद्य-
कार्त्तव्रतानधिकरणकाष्णमात्रप्रसिद्धिश्च । अतएवदेमेवानुमानं सिद्धा-
न्तितं प्रवक्ष्ये । अन्यथा सोपाधित्वे तदनुपपत्तेः । तस्मा-
दयमनुपाधिरेव । प्रकयसन्देहदशायामुपाधित्वेनास्य सन्देहो दूषक-
इत्याशयेनास्योपाधित्वेनोद्भावनम् । न च मात्रपदव्यवच्छेद्या-
सिद्धेरस्यैवाप्रसिद्धतया कथं तथात्वमपीति वाच्यं, न्यायमतेन
तथात्वसम्भवादिति वदन्ति । वयन्तु ब्रूमः । न्यायमतेनैवास्यो-
पाधित्वम् । एवस्योपाधित्वादित्यस्य पूर्वं तन्मते इति पूरञ्चीयम् ।
तथाच नाप्रसिद्धिर्न वा साधनव्यापकत्वम् । साध्याव्यापकत्वव-
वधिश्च्यते । तदपि न सावयवत्वाद्युभिन्नत्वाद्यवच्छिन्नसाध्यव्यापक-
तया पर्यवसितसाध्यव्यापकत्वात् । न चैवं स्त्रीछत्रत्रिविधोपाधि-
वह्निर्भावेऽप्रसिद्धान्तः, तस्योपकक्ष्यपरत्वात् । अतएव वायुः
प्रत्यक्षः प्रमेयत्वादित्वादौ रूपवत्त्वावच्छिन्नसाध्यव्यापकसुद्रूतत्वमु-
पाधिः सर्वसिद्धः । न च न्यायमतेन सिद्धान्तितत्वादव्यभिचरिते
प्रकृतहेतौ गोपाधिरिति वाच्यं शून्यपदस्य ध्वंसपरतया कादा-
चित्काभावतया वा यथाश्रुते हेतोर्मनःप्रभवौ व्यभिचारेवास्य
सङ्गतत्वात् । अतएवारम्भकत्वादिति हेतुबलः, अन्यथा भेद्यत्वा-
दिकमेव समर्थं स्यात् । त्रय्यसमवायिकारणत्वविवक्षया च सिद्धा-
न्तत्वमिति न विरोधगन्धोऽपीति तत्रम् । काष्णमात्रपदयोरन्यत-
रान्तर्भावेन तन्मतेऽपि सन्दिग्धोपाधिपरत्वमित्याहुः ।

(१) न च परमाणवः कार्यद्रव्यसमानकालिकपरमाणुक्रियाऽतिरिक्त-
क्रियावन्तः मूर्तत्वात् *पटवदित्यवान्तरप्रसूये महाप्रसूये च कार्य-
द्रव्यसमानकालिकैतद्दृष्टिध्वंसान्यध्वंसवन्तः (२) ततएव तददिति
वाच्यम् । (३) एतदन्यगुणवत्त्वस्योपाधित्वात् । नाधारभक्तकालान्य-
दृष्टिध्वंसाप्रतियोगिदृष्टिकार्यद्रव्यत्वं स्वाधिकरणानधिकरणदृष्टि†
ध्वंसप्रतियोगिदृष्टि कार्यमात्रदृष्टिधर्मत्वात् एतत्प्रदीपत्ववदिति

* पवन,—इति ह० ।

† स्वाधिकरणानधिकरणकालदृष्टि,—इति सो० ।

(१) न चेति । व्योमादिसमानकालीनतया तदतिरिक्तत्वमसम्भवीत्यत-
श्चाह कार्येति । बाधवारणाय प्रथेति । दृष्टान्तसिद्धार्थमाह
परमाण्विति । मूर्तत्वादिति क्रियावत्त्वादित्यर्थः । तेन निष्क्रिये
विनष्टे न अभिचारः । योग्यता साध्येत्वन्वे ।

(२) ततएवेति मूर्तत्वादेवेत्यर्थः । अत्रापि योग्यतायाः साध्यत्वा-
न्नोत्पन्नविनष्टे अभिचारः । वस्तुतोमूर्तपदं ध्वंसवत्परमन्यथाऽव-
च्छिन्नपरिमाणवत्परत्वे व्यर्थविशेषकत्वापत्तेरिति ध्येयम् ।

(३) एतदन्येति यद्यपि पक्षेतरत्वगिराभाय गुणवत्पदमयुक्तं, साध्य-
व्यापकताग्राहकसत्त्वे वञ्जीतरत्ववत्त्वस्याप्युपाधित्वात्, तदसत्त्वे प-
क्षेतेतरद्रव्यत्वादिवदस्यापि पक्षेतरतुल्यत्वेनामुपाधित्वात्, तथापि
क्षेत्रेतरप्रयोजकत्वे तात्पर्यम् ।

वाच्यम् । अत्रापदेन पञ्चभिन्नाभिधानेऽनन्वयात्^(१) । (१)पञ्चाभिधाने
त्वप्रसिद्धिः ।

अत्राहः । विश्वसन्तानपदेन कार्यमात्रवृत्त्यनेकवृत्तिर्द्वैतः कार्य-
द्रव्यत्वं प्रचः । (१)तथाहि, समयसमवायिभिन्नवृत्तिध्वंसप्रतियोग्य-
वृत्तिकार्यद्रव्यत्वं कार्यद्रव्यप्रागभावसमानकालीनारम्भकातिरिक्तका-
र्यद्रव्यागधिकरणवृत्तिध्वंसप्रतियोगिवृत्ति, (१)कार्यमात्रवृत्तिधर्म-

* कार्यद्रव्यागधिकरणवृत्ति, — इति ह० ।

(१) अनन्वयादिति प्रकृतानन्वयात् कार्यद्रव्याधिकरणकालासिद्धेरि-
त्यर्थः ।

(२) पक्षेति कार्यद्रव्याधिकरणद्रव्यादेः प्रसिद्धत्वेऽपि तादृशकालस्या-
प्रसिद्धेः साध्ये कालपदान्तर्भावादप्रसिद्धिरिति भावः ।

(३) एतदनन्तर्भावेन सिद्धान्तमाह तथाहीति । समयेषुपञ्चस्यं,
तदुपाधि-दिक्-तदुपाध्यादिकमपि बोध्यम् । एतच्च तादृशकाल-
वृत्तिध्वंसप्रतियोगिवृत्तित्वेनार्थान्तरं मा भूदिति बाधस्फोरखाय ।
समवायिपदं त्रयसमवायिपरम् । तादृशशब्दवृत्तित्वेनार्थान्तर-
वारखाय पक्षे त्रयपदम् । महाप्रकयेनार्थान्तरवारखाय कालीनान्तं
ध्वंसविशेषकम् । कार्यप्रागभावपदयोरन्यतरान्तर्भावेन साध्यद्वयं
बोध्यम् । अतो न व्यर्थविशेषकत्वम् । कार्यपदं भावकार्यपरम् ।
कार्यद्रव्यागधिकरणत्वं कार्यद्रव्याभाववत्त्वं, तच्च कपालादावपीति
तद्वृत्तिध्वंसमादायार्थान्तरवारखायारम्भक्येति । त्रयसमवायिका-
रखातिरिक्तत्वर्थः ।

(४) कार्यमात्रेति ननु ध्वंसत्वे व्यभिचारः । न च कार्यपदं भावकार्य-
परं, मात्रपदवैयर्थ्यापत्तेः । न च भाववृत्तित्वे सति कार्यमात्रवृत्ति-

श्लेषसन्तानवत्, वर्त्तमानब्रह्माण्डपरमाणुवः पूर्वमु-
त्पादितसजातीयसन्तानान्तराः* नित्यत्वे सति तदा-
रम्भकत्वात् प्रदीपपरमाणुवदित्यादि । अवयवानामा-
वापोद्वापादुत्पत्तिविनाशौ च स्यातां सन्तानाविच्छेद-

त्वात् । शब्दत्ववत् । न चात्र विभुष्टत्तिलमुपाधिः, (१)अन्यावयविक-
र्मत्वे साध्याव्यापकत्वात् । वर्त्तमानेति । ब्रह्माण्डस्यागमसिद्धत्वाच्चा-
श्रयासिद्धिः । तदारम्भकत्वं तन्तुभिः पूर्वमनुत्पादितपटैरनैकान्तिक-
मित्यत उक्तम् । नित्यत्वे सतीति । नित्यत्वमात्रन्तु श्योमादिभिर-
नैकान्तिकमिति तदारम्भकत्वादित्युक्तम् । प्रदीपपरमाणुनामैजस-
द्रव्यत्वेन संसर्गिद्रव्यतयाऽऽरम्भतेजोजातीयत्वसिद्धौ दृष्टान्तत्वम् ।
न चाप्रयोजकत्वम्, निरुपाधिभङ्गप्रसङ्गस्य विपक्षबाधकत्वात् ।

* पूर्वमुत्पादितसन्तानानापेक्षाः,— इति आ० ।

त्वमर्थः, तथा चानन्तत्वे व्यभिचारवारणाय मात्रपदमिति वाच्यं,
तथापि चरमज्ञानत्वादौ व्यभिचारापत्तेरिति चेत् । न, तादृश-
ध्वंसप्रतियोगिजातीयवृत्तित्वस्य साध्यार्थस्य तत्रापि सत्त्वात् । न
चैवमपि मात्रपदवैयर्थ्यामनन्तत्वे तज्जातीयश्योमादिवृत्तितयाऽपि
साध्यसत्त्वादिति वाच्यं, ध्वंसप्रतियोगित्वेनापि जातीयस्य विशे-
षत्वात् । अधिकं शब्दप्रकाशे प्रवृत्त्यम् ।

(१) अन्यावयवविपक्षोपादानं तमाशय साध्याव्याप्तिरिति क्त्वां, वक्तुः
कर्मत्वस्य साध्याव्यापकत्वम् ।

स्येति को विरोध इति चेन्न । एवं हि घटादिसन्ताना-
विच्छेदेऽपि स्यात् । विपर्ययस्तु दृश्यते । कर्षादिभोग-
विशेषसम्पादनप्रयुक्तोऽसाविति चेत् । न, द्युषुकेषु तद-
भावात् । तथा च, तदवयवानामपगमाभावेऽना-

न त्वागमोविपक्षबाधकः, (१)तस्य कार्यद्रव्यानाधारकासावोपपत्ति-
त्वात् । सन्तानाविच्छेदेऽपि उत्पत्तिविनाशयोरन्वयोपपत्तिरित्याह ।
अवयवानामिति । आवापोदापौ उपगमापगमौ । यदि नैवं कार्य-
द्रव्यस्यात्यन्तमुच्छेदस्तदा(२)ऽभिमतघटाद्युच्छेदोऽपि न स्यादित्याह ।
एवं हीति । विपर्ययस्त्विति । अत्यन्तोच्छेद इत्यर्थः । ननु न सन्ता-
नप्रयुक्तोऽत्यन्तोच्छेदः किन्वन्योपाधिप्रयुक्त इत्याह । कर्षादीति ।
उपाधेः साध्याव्यापकत्वमाह । द्युषुकेष्विति । तदभावाद्भोगविशेषस-
म्पादकत्वस्योपाधेरभावादित्यर्थः । न च तत्राप्यत्यन्तानुच्छेदेऽपि
अवयवानामापोदापाभ्यामेवोत्पादविनाशसम्भवः तयोरभावादि-
त्याह । तथा चेति । नाशस्य भोगविशेषसंपादनप्रयोजने द्युषुकनाशो
न स्यात्, तेन भोगाजननात् । तथा च, विनाशिभावस्यानुत्पत्तत्वेन

* तत्रावयवाना,—इति का० आ० ।

† नत्वागमो,—इत्यादि, एतदन्तं नास्ति का० पुस्तके ।

(१) तस्येति यद्यपि प्रथमबोधकागमसत्त्वादित्दिमयुक्तं, तथापि तदना-
धारत्वेन तत्सावोपपत्तिरित्याह ।

(२) अभिमतेति घटात्यन्तोच्छेदोऽपीत्यर्थः ।

दित्वप्रसङ्गे द्युक्त्वव्याघातः। तस्मात्, यत्कार्यं यन्नि-
बन्धनस्थिति, तदपगमे तन्निवृत्तिः, यत् यद्वेतुर्कं तदु-
पगमे तस्योत्पत्तिः। न च कार्यस्य स्थितिनिबन्धनं
नित्यमेव, नित्यस्थितिप्रसङ्गात्। न च नित्यएव हेतु-
रकादाचित्कत्वप्रसङ्गात्। तदतिनिस्तरङ्गमेतत्।

ईदृश्याच्च वस्तुस्थितौ भोगोऽपि कर्मभिरेवमेव
वस्तुस्वभावानतिक्रमेण सम्पादनीय इति द्युक्त्वत्
पिपीलिकाण्डादेर्ब्रह्माण्डपर्यन्तस्यापि विश्वस्येयमेव
गतिरिति प्रतिबन्धसिद्धिः। तथाच, ब्रह्माण्डे परमा-
णुसाङ्गवितरि परमाणुषु च स्वतन्त्रेषु पृथगासीनेषु*
तदन्तःपातिनः प्राणिगणाः क्व वर्तन्तां? कुपित-

नित्यतया द्युक्त्वव्याघात इति सन्तानलस्यात्यन्तोच्छेदेन स्वाभा-
विकः सम्बन्धो मन्तव्य इत्यर्थः। सन्तानस्यावस्थानमहेतुकं नित्यहे-
तुकं वा यदि स्यात्तदा सन्तानाविच्छेदः स्यादित्याह। तस्मादिति।
यद्वेतुकमिति दृष्टान्तार्थम्। एतत्, कार्यं यन्निबन्धनस्थितौत्यादि-
कम्। ईदृश्यामिति। अनित्यहेतुनिबन्धनायां कार्यस्थितौ कर्मभिः
सम्पादनीयो भोग एवमेव वस्तुस्वभावानतिक्रमणेति योजना।
मन्वेवमपि ब्रह्माण्डनाशसिद्धौ गिरिसागरादीनां कुतः प्रलय-
इत्यत आह। तथा चेति। क्व वर्तन्तामिति विनश्यन्तीत्यर्थः।

* प्रागासीनेषु,—इति कौ० षा०।

चेति को विरोध इति चेन्न । एवं हि घटादिसन्ताना-
विच्छेदोऽपि स्यात् । विपर्ययस्तु दृश्यते । कर्षादिभोग-
विशेषसम्पादनप्रयुक्तोऽसाविति चेत् । न, द्युषुकेषु तद-
भावात् । तथा च, तदवयवानामपगमाभावेऽना-

न त्वागमोविपक्षबाधकः, (१)तस्य कार्यद्रव्यानाधारकात्त्वानोधक-
त्वात् । सन्तानाविच्छेदेऽपि उत्पत्तिविनाशयोरन्वयोपपत्तिरित्याह ।
अवयवानामिति । आवापोद्वापौ उपगमापगमौ । यदि नैवं कार्य-
द्रव्यस्यात्यन्तमुच्छेदस्तदा(२)ऽभिमतघटाद्युच्छेदोऽपि न स्यादित्याह ।
एवं हीति । विपर्ययस्त्विति । अत्यन्तोच्छेद इत्यर्थः । ननु न सन्ता-
नप्रयुक्तोऽत्यन्तोच्छेदः किन्वन्योपाधिप्रयुक्त इत्याह । कर्षादीति ।
उपाधेः साध्याव्यापकत्वमाह । द्युषुकेष्विति । तदभावाद्भोगविशेषस-
म्पादकत्वस्योपाधेरभावादित्यर्थः । न च तत्राप्यत्यन्तानुच्छेदेऽपि
अवयवानामापोद्वापाभ्यामेवोत्पादविनाशसम्भवः तयोरभावादि-
त्याह । तथा चेति । नाशस्य भोगविशेषसंपादनप्रयोजने द्युषुकनाशो
न स्यात्, तेन भोगाजननात् । तथा च, विनाशिभावस्थानुत्पत्तत्वेन

* तत्रावयवाना,—इति का० आ० ।

† तत्त्वागमो,—इत्यादि, एतदन्तं नास्ति का० पुस्तके ।

(१) तस्येति यद्यपि प्रत्ययबोधकागमसत्त्वादित्दिमयुक्तं, तथापि तदना-
धारत्वेन तत्त्वाभावोपपत्तत्वादित्कर्षादित्याहुः ।

(२) अभिमतेति घटात्यन्तोच्छेदोऽपीत्यर्थः ।

दित्वप्रसङ्गे द्युणुकत्वव्याघातः । तस्मात्, यत्कार्यं यन्नि-
बन्धनस्थिति, तदपगमे तन्निवृत्तिः, यत् यद्भेतुर्कं तदु-
पगमे तस्योत्पत्तिः । न च कार्यस्य स्थितिनिबन्धनं
नित्यमेव, नित्यस्थितिप्रसङ्गात् । न च नित्यएव हेतु-
रकादाचित्कत्वप्रसङ्गात् । तदतिनिस्तरङ्गमेतत् ।

ईदृश्याञ्च वस्तुस्थितौ भोगोऽपि कर्मभिरेवमेव
वस्तुस्वभावानतिक्रमेण सम्पादनीय इति द्युणुकवत्
पिपीलिकाण्डादेर्ब्रह्माण्डपर्यन्तस्यापि विश्वस्येयमेव
गतिरिति प्रतिबन्धसिद्धिः । तथाच, ब्रह्माण्डे परमा-
णुसाङ्गवितरि परमाणुषु च स्वतन्त्रेषु पृथगासीनेषु*
तदन्तःपातिनः प्राणिगणाः क्व वर्तन्तां? कुपित-

नित्यतया द्युणुकत्वव्याघात इति सन्तानत्वस्यात्यन्तोच्छेदेन स्वाभा-
विकः सम्बन्धो मन्तव्य इत्यर्थः । सन्तानस्यावस्थानमहेतुकं नित्यहे-
तुकं वा यदि स्यात्तदा सन्तानाविच्छेदः स्यादित्याह । तस्मादिति ।
यद्भेतुकमिति दृष्टान्तार्थम् । एतत्, कार्यं यन्निबन्धनस्थितौत्यादि-
कम् । ईदृश्यामिति । अनित्यहेतुनिबन्धनायां कार्यस्थितौ कर्मभिः
सम्पादनीयो भोग एवमेव वस्तुस्वभावानतिक्रमेणेति योजना ।
नन्वेवमपि ब्रह्माण्डनाशसिद्धौ गिरिसागरादीनां कुतः प्रलय-
इत्यत आह । तथा चेति । क्व वर्तन्तामिति विनश्यन्तीत्यर्थः ।

* प्रागासीनेषु,—इति क्री० आ० ।

कपिकपोलान्तर्गतोदुम्बरमशकसमूहवत्, द्वादहनद-
 द्यमानदारुदरविधूर्णमानघुणसङ्घातवत्, प्रलयवप-
 नोस्त्रासनीयौर्वानलनिपातिपोतसांथाषिकसार्थवदेति ।
 अपि च ।

जन्मसंस्कारविद्यादेः शक्तेः स्वाध्यायकर्मणोः ।

ज्ञासदर्शनतो ज्ञासः सम्प्रदायस्य मीयताम् ॥ ३ ॥

पूर्वं हि मानस्यः प्रजाः समभवन्, ततोऽपत्यैकप्र-
 धाजनमैद्युनसम्भवाः, ततः कामावर्जनीयसन्निधिज-
 न्मानः* इदानीं देशकालाद्यव्यवस्थया पशुधर्मादेव
 भूयिष्ठाः† । पूर्वं चरुप्रभृतिषु संस्काराः समाधायिषत,

महाद्रव्यान्तरेण निहन्यमानाधारत्वात्, महाद्हनदद्यमानाश्रय-
 त्वात्, महापवनचुभितसमुद्रविस्तीर्णमानाश्रयत्वादित्यत्र हेतुचये
 क्रमेष दृष्टान्तत्रयमाह । कुपितेति । एतेनाधाराभावात् पत-
 न्तएव सन्तीत्यपास्तम् । एवं सर्वस्य नाशे अर्थात् वेदोऽपि
 नश्यतीत्युपपाद्य वेदज्ञासदर्शनेनापि तस्मात्तोऽनुमेय इत्याह । अपि
 चेति । वेदज्ञासे दृष्टान्तार्थं जन्मादिज्ञास उक्तः । प्रतियुगं क्रमेष
 ज्ञासमाह । पूर्वं हीति । समाधायिषत सम्यगाहिता इत्यर्थः ।

* कामावर्जनीयजन्मानः,—इति क्री० षा० ।

† पशुधर्मभवभूयिष्ठाः,—इति क्री० । पशुधर्मभूयिष्ठाः,—इति का० ।

ततः श्लेषप्रभृतिषु, ततो गर्भादितः, इदानीन्तु जातेषु
लौकिक*व्यवहारमाश्रित्य । पूर्वं सहस्रशाखा† वेदा-
ऽध्यगायि, ततो व्यस्तः, ततः षडङ्गकः, इदानीन्तु
क्वचिदेका शाखेति । पूर्वमृतवृत्तयो ब्राह्मणाः प्राचो-
तिषत, ततोऽमृतवृत्तयः, संप्रति प्रमृतसत्यामृतकुसीद-
पाशुपाल्यश्ववृत्तयो भूयांसः । पूर्वं दुःखेन ब्राह्मणैरति-
थयोऽलभ्यन्त, ततः क्षत्रियातिथयोऽपि संवृत्ताः, ततो-
वैश्यावेशिनाऽपि, संप्रति शूद्रात्मभोजिनोऽपि । पूर्व-
ममृतभुजः, ततो विघसभुजः, ततोऽन्नभुजः, संप्रत्यघ-

श्रूयमाणान् अपि वेदा उच्छेत्स्यन्ति वाक्यत्वात् उच्छिन्नशाखावदिति
भावः ।

अतमुच्छिन्नं श्लेषममृतं स्यादयाचितम् ।

मृतं तु याचितं भैक्ष्यं प्रमृतङ्कर्षणं स्युतम् ।

सत्यामृतं तु वापिष्यं कुसीदश्च कलाम्तरम् ।

पाशुपाल्यङ्गोरवादि । श्ववृत्तिः सेवा । वैश्यावेशिना वैश्या-
तिथयः । अमृतभुजो यज्ञशेषभुजः । विघसभुजोऽतिथिशेषभुजः ।
अन्नभुजोऽमृत्यशेषभुजः । अघभुजः स्वार्थसाधितभुजः । चतुष्पादिति ।

* लोक,—इति श्री० आ० ।

† सहस्रशाखोऽपि,—इति आ० ।

भुञ्जएव । पूर्वं चतुष्पाद् धर्मश्चासीत्, ततस्तनूयमाने*
तपसि त्रिपात्, ततः न्नायति ज्ञाने द्विपात्, संप्रति
त्रैर्यति यज्ञे दामैकपात् । सोऽपि पादो दुरागतादि-
विपादिकाशतदुःस्थोऽश्रद्धामलकङ्कितः कामक्रोधादि-
कण्टकशतजर्जरः प्रत्यहमपचीयमानवीर्यतया† इत-
स्ततः ‡ खलन्निवोपलभ्यते † ।

इदानीमिव सर्वत्र दृष्टान्नाधिकमिष्यते इति चेन्न,
स्मृत्यनुष्ठानानुमितानां शाखानामुच्छेददर्शनात् ।

तपोज्ञानयज्ञदानानि चत्वारः पादाः । दुरागतं दुष्टादुपायात्
धूतादेरागतम् । तदेव विपादिका पादरोगः । ननु न शाखोच्छेदः
किन्तु यावाप्तेद इदानीमधीयते तावानेव सदाऽध्ययनविषय इति
वेदङ्गासोऽसिद्ध इत्याह । इदमीमिति । (१) विवादपदं सतिः

* ततस्तनयति,—इति आ० ।

† वीर्यतयेव,—इति का० ।

‡ खलन्निवोपलभ्यते,—इति का० ।

(१) विवादपदमिति एतच्च प्रत्यक्षवेदमूलकस्यत्वंशे लोभादिमूलकस्यत्वंशे
च सिद्धसाधनबाधादिवारणार्थम् । ताम्रूप्यसिद्धयेऽनुभावकान्तम् ।
न्यायादिमूलकस्यत्वे व्यभिचारवारणाय अकृतेति । असम्भवन्मूला-
न्तरत्वे सतीत्यर्थः । ननु महाजनपरिमृहीतपदं व्यर्थमिति चेत् ।
सत्यम् । भ्रमस्यवात्र मूलमित्यसिद्धिशङ्कानिरासाय तदुपादानात् ,

स्वातन्त्र्येण स्मृतीनामाचारस्य च प्रामाण्यानभ्युप-
गमात् । मन्वादीनामतीन्द्रियार्थदर्शने प्रमाणाभा-
वात् । आचारात् स्मृतिः स्मृतेश्चाचारइत्यादिता-

स्यत्यर्थानुभावकवेदमूला अक्षुप्तमूलान्तरत्वे सति महाजनपरिगृहीत-
स्यतित्वात्, प्रत्यक्षवेदमूलस्यतिवत् । अतो न न्यायादिमूलक-
स्मृतौ व्यभिचारः । तथा, मङ्गलाद्याचारो वेदबोधितः (१)अलौ-
किकविषयाविगीतशिष्टाचारत्वात् यागवदिति स्यत्याचारमूलस्य
वेदस्याप्रत्यक्षत्वात् तदुच्छेदे तद्वदधीयमानवेदस्याप्युच्छेदो भावी-
त्याह । स्यतीति । ननु वेदवत् स्यत्याचारयोरदृष्टे* स्वतः प्रामा-
ण्यमेवेति न तन्मूलकवेदानुमानमित्यत आह । स्वातन्त्र्येणेति ।
वेदनैरपेक्ष्येण स्यत्यादेस्त्वयाऽपि प्रामाण्यानभ्युपगमादित्यर्थः । ननु
स्यतिकर्त्तारः स्वयमेवापूर्वं साक्षात्कृत्य तस्याधममुपदेक्ष्यन्तीति न
तेषां तदर्थं वेदापेक्षेत्यत आह । मन्वादीनामिति । अतीन्द्रि-

* स्यत्याचारयोरपूर्वे,—इति का० ।

न तु हेतुविशेषशक्त्ये तात्पर्यमित्येके । लोभादिभिन्नन्यायादिमूलक-
त्वाभावमात्रे सत्यन्ततात्पर्यम् । एवञ्च लोभादिमूलकस्मृतावेव व्यभि-
चारवारणाय तदित्यन्ये । लोभस्य वस्तुगत्या मूलत्वाभावात्तन्मूलपदस्य
प्रामाण्यकमूलपरत्वाद्वा सत्यन्तेन लोभमूलकस्मृतौ व्यभिचारवारणाय
तदुपादानमित्याहुः ।

(१) अलौकिकेति एतच्च ब्रह्मप्रकाशे व्याख्यातम् ।

ऽभ्युपगमे अन्धपरम्पराप्रसङ्गात् । आसंसारमनाम्ना-
तस्य च वेदत्वव्याघातेनानुमानायोगात् । उत्प-
त्तितोऽभिव्यक्तितोऽभिप्रायतोवाऽनवच्छिन्नवर्णमात्रस्य

धार्ष्ट्ये तेषामनाम्नासादिति भावः । ननु भूयः श्रिष्टाच-
रदर्शनात् स्मृतिप्रणयनं, ततः पुनरिदानीं श्रिष्टाचारपरम्परा
स्यादिति किं तन्मूलवेदानुमानेनेत्यत आह । आचारादिति ।
उभयोरप्यनुमानमूलकत्वेनाव्यवस्थापकत्वात् (१) तादृशस्मृत्याचारयो-
र्वेदमूलकत्वव्याप्तेस्तव (२) देशनायाएव धर्मे मानत्वाच्च तयोरमानक-
त्वापातादित्यर्थः । ननु नित्यानुमेयो वेदस्तन्मूलं स्यादतो न
शास्त्रोच्छेद इत्यत आह । आसंसारमिति । अनाघातस्थापठितस्य ।
उत्पत्तित इति स्मरते, अभिव्यक्तित इति परपक्षे, अभिप्रायत-
इति उभयत्र । यथा मौनिसोकोऽपठितः श्रोत्रानभिव्यक्त्याभि-
प्रायस्तथा वेदोऽपीत्यपि नेत्यर्थः । तथात्वे निश्चितानुपूर्वीकपद-
कदम्बरूपत्वे नित्यानुमेयत्वव्याघात इति भावः ।

अथ स्मृत्याचारमूलं वेदोऽध्ययनविषयो न वा, वेदत्वमध्ययन-

(१) नन्वनुमानमूलकत्वेऽपि नानुपरम्परा न हि प्रत्यक्षमात्रं प्रमाणाभि-
त्वात्प्रयादाह तादृशेति ।

(२) नन्वनाप्यसम्भवमूलान्तरत्वमन्वया न्यायादिमूलकस्मृत्वावपि तथात्वा-
पत्तिरित्यनुग्रयादाह तवेति । मीमांसकस्येत्यर्थः । तथाच तवाप-
त्तिद्वान्त इति भावः ।

विषयत्वव्याप्यं न वेति विप्रतिपत्तिः । ननु सत्यर्थज्ञापकत्वेन ज्ञातस्यैव वेदस्य सत्यर्थानुभावकत्वम् । न हि शाब्दबोधे नियतपदानुपूर्वी हेतुः, गामानयामय गामित्यञ्च तदभावेऽपि तत्सत्त्वात् । पदस्य वर्षविशेषानुपूर्वीनियमेऽपि तत्तद्वर्णानुपूर्वीकपदविशेषो न हेतुः (१)घटकसप्तपदानां प्रत्येकं व्यभिचारात् । किन्त्वव्यभिचारितदर्थज्ञापकत्वेन ज्ञातस्य, साधवादावश्यकत्वाच्च । अतएव, वर्षसोपेदन्त्यादिसकारादिसन्देहे सत्यपि वाक्यार्थधीः । न च, क्रमिकपदवत्त्वं वाक्यत्वं, अनुच्चार्यमाणस्य चोच्चारणघटितक्रमासम्भव इति वाच्यम् । गौरस्यइत्यादौ तत्सम्भवेऽपि वाक्यत्वाभावात् । विशिष्टार्थपरशब्दत्वन्वचापि तुल्यम् । न चानुच्चार्यमाणस्य न वाक्यत्वम्, स्त्रियनुमितानां मौनिलोकस्य च वाक्यत्वात् । किं च? वाक्यमुच्चार्यते न त्वच्चारणाद्वाक्यत्वम्, वाक्यमुच्चारयेदित्यत्रान्वयापत्तेः । उच्चारणदशार्था वाक्यत्वे वाक्यस्यासत्त्वापत्तेः । एकदा तावत्पदानामुच्चारणाभावात् । अथ, तदर्थज्ञापकत्वेन ज्ञातात् पदात् ॥ पदार्थ-

* पदार्थं,—इति सो० ।

† दन्त्यादिसकारसन्देहेऽपि,—इति सो० । दन्त्यादिसन्देहेऽपि,—इति का० ।

‡ तत्सत्त्वेऽपि,—इति सो० का० ।

§ किन्तु,—इति सो० का० ।

॥ पदात्,—इति नास्ति ह० का० पुस्तकयोः ।

(१) घटकस्येति घटकसप्तपदानामित्यर्थः । शेषं शब्दप्रकाशे प्रकृत्यर्थम् । [एतद्वाक्यादर्शनादनुभूयते, घटकसप्तानामिति पाठोमकरन्दसम्मतः,—इति ।]

ज्ञानमात्रं स्यान्न संसर्गज्ञानम्, अन्वयप्रकारकर्मत्वाद्युपस्थापकवि-
भक्त्वादिषमभिव्याहाराभावात् । मैवम् । अनुमितवेदादाकार्यात्-
भवे सामग्या वैलक्षण्यात् । धर्मिणाहकमानेन तवाशरीरेश्वर-
कर्तृत्वस्येव स्वत्यर्थातुभावकत्वेनैव तस्य सिद्धेः । अन्यथाऽन्यत्र कृप्त-
हेतुं विना न सोऽनुभावक इत्यादौ तदसिद्धावाश्रयासिद्धिस्तत्सिद्धौ
च बाधः । अतएव स्तुतिनिन्दार्थवादकल्पितविधिनिषेधकवेदादर्थ-
मवगत्य* प्रवृत्तिनिवृत्तौ । अन्यथा, विधिनिषेधकवेदानां नामाप्र-
कारकत्वेन विभक्त्वादिविशेषवत्पदस्थानुमातुमशक्यत्वात् ततोऽर्थधीः
स्यात् । एवमाचारानुमितवेदादपि प्रवर्तककर्तव्यताधीः स्वत्या-
चारानुमितो वेदोऽर्थं बोधयतीति पूर्वपूर्वानुमितवेदादुत्तरोत्तर-
स्वत्याचारविति नान्धपरम्परा, स्वतन्त्रप्रमाणमूलकत्वादिति ।

अचाङ्गः । उच्छिन्नवेदादर्थं प्रतीत्य स्वत्याचारयोरुपपत्तेः
सामग्र्यन्तरकल्पने गौरवम् । अतएव च न बाधाश्रयासिद्धौ । स्वत्या-
चारमूलस्य वेदस्यास्माभिरभ्युपगमात् । तथा च, स्वत्याचारयोर्वेदक-
न्यानुभवमूलकत्वानुमानादेव पञ्चधर्मतावलेन प्रत्यक्षवेदमूलकत्वसिद्धिः ।
अननुभावकस्य मूलत्वानुपपत्तेः । स्तुतिनिन्दार्थवादाभ्यामपि प्रवृत्ति-
निवृत्तिपराभ्यां प्रवृत्तिनिवृत्तिहेतुरर्थेणैव कल्प्यते, साधवात् । न तु
विधिनिषेधवाक्यं, गौरवाद्गुणदोषाच्च । यत्र चार्थवादादेव तज्ज्ञानं, तत्र
तरति सृत्यमित्यादौ न तत्कल्पनाऽपि । न च वङ्गभिर्मन्धाविभिरा-
ध्यात्मिकशक्तिसम्पन्नैर्भिन्नमाणायाः शाखायाः न शाखान्तरवदुच्छेदस-
म्भवः इति वाच्यम् । एकस्य न सकशाखाऽध्ययने शक्तिरित्येकेनेवाप-

* मधिगम्य,—इति से।० का० ।

निरर्थकत्वात् । यदि च शिष्टाचारत्वादिदं हितसाधनं कर्तव्यं वेत्यनुमितं किं वेदानुमानेन, तदर्थस्यानुमानत-
यव* सिद्धेः । न च धर्मवेदनत्वादिदमेवानुमानमनु-
मेयोवेदः, प्रत्यक्षसिद्धत्वात् अशब्दत्वाच्च । अथ शिष्टा-

रैरपि तदनद्ययने तदुच्छेदसम्भवात् । एकानधीतायास्तस्या अप-
राध्ययनविषयत्वमित्यने मानाभावात् । न च शास्त्रोच्छेदे वर्षादि-
हानिशङ्कया प्रत्यक्षवेदादपि वाक्यार्थप्रयोगयोरनिस्यये वैदिक
व्यवहारोच्छेदः, श्रूयमाणमात्रस्यैव महाजनपरिमृहीतत्वेन ततएव
तन्निश्चयात् । तस्मात्, सत्याचारानुमितो वेदः प्रत्यक्षोऽध्ययनविषयश्च
वेदत्वात्, मतवत् । विपक्षे च बाधकमुक्तं गौरवमिति संक्षेपः ।

दूषणान्तरमाह । यदि चेति । वेदेनापि हि प्रवृत्तिहेतुकार्थत्व-
ज्ञानं तद्धेतुत्वज्ञानं वोत्पाद्य प्रवृत्तिर्जन्येत्यावश्यकत्वात् साधवाच्च (१) तदे-
वानुमीयतां, किं तद्बोधकवेदेनेत्यर्थः । (२) तदर्थस्य कार्यत्वज्ञानादेः । ननु
धर्मवेदकत्वहेतुको वेदव्यवहारस्तच्च लिङ्गेऽप्यस्तीति तदेव नित्यानुमे-
यवेदशब्देनोच्यते इत्यतश्चाह । न चेति । प्रत्यक्षसिद्धत्वाच्च नित्यानुमेय-
त्वम्, अशब्दत्वाच्च न वेदत्वमित्यर्थः । प्रमाणसामान्यानुमानेऽपि पक्ष-

* स्यानुमानादेव,—इति श्री० का० ।

(१) तदेवेति कार्यत्वं तद्धेतुत्वं वेत्यर्थः ।

(२) तदर्थस्येति तस्यैवजनस्येत्यर्थः ।

धारत्वात् प्रमाणमूलोऽयमिति चेत् । ततः सिद्धसा-
धनं, प्रत्यक्षमूलत्वाभ्युपगमात् । तदसम्भवेऽप्यनुमानस-
म्भवात् । नित्यमज्ञायमानत्वात्तदप्रत्यायकं, कथमनुमा-
नं कथञ्च मूलमिति चेत् । वेदः किमज्ञायमानः प्रत्या-
यकोऽप्रत्यायक एव वा मूलं, येन जडतम, तमाद्रियसे ।
अनुमितत्वाज्ज्ञायमान एव इति चेत् । लिङ्गमध्येवमे-
वास्तु । अनुमेयप्रतीतेः प्राक्तनी लिङ्गप्रतीतिरपेक्षिता

धर्मतावसात्तद्विशेषवेदसिद्धिः स्यादित्याह । अथेति । सामान्यबुद्धे-
रौश्वरप्रत्यक्षविषयत्वेनाप्युपपत्तेर्न सा विशेषमवगमयतीत्याह । प्रत्य-
क्षेति । ईश्वरप्रत्यक्षानभ्युपगन्तुमतेऽपि भोजनादेरिव कर्त्तव्यताज्ञाने-
ऽनुमानमेव मूलं स्यादित्याह । तदिति । ^(१)विशिष्यशिक्षाज्ञानाच्च
तद्व्यक्तमतो न मूलमिति । नित्यमिति । नित्यानुमेयो वेदोऽपि
विशेषाकारेणानिश्चितत्वाच्च तद्बोधकः स्यादित्याह । वेद इति ।
^(२)विशेषत इति शेषः । सामान्यतस्तज्ज्ञानं वेदइवानुमानेऽपि तुल्य-
मिति । अनुमितत्वादिति । आचारकर्त्तव्यताऽनुमानमूलेत्यनुमेयं

(१) प्रमाणत्वेनानुमितत्वाद्ज्ञायमानत्वसम्भवीत्यत आह विशिष्येति ।

(२) उक्ताभिप्रायेणाह विशेषत इति । तथाच यथा न नित्यानुमेयशिङ्ग-
मूलत्वं तथा न नित्यानुमेयवेदमूलत्वमपीति निगर्वः ।

कारणत्वात्, न तु पञ्चात्तनीति चेत् । शब्दप्रतीतिरप्ये-
वमेव । आचारस्वरूपेण शब्दमूलत्वमनुमीयते, तेन तु
शब्देन कर्तव्यता प्रतीयते इति चेन्न । आचारस्वरूपस्य
प्रत्यक्षसिद्धत्वेन मूलान्तरानपेक्षणात् । तस्मात्, कर्त्त-
व्यतायां प्रत्यक्षाभावात् अप्रमिततया च शब्दानुमा-
नानवकाशात् प्रत्यक्षश्रुतेरसम्भवात्* शिष्टाचारत्वेनैव
कर्त्तव्यतामनुमाय तथा मूलशब्दानुमानं, तथा च
किन्तेन ? तदर्थस्य प्रागेव सिद्धेः । तथाप्यागममूलत्वे-
नैवां तस्य व्याप्तेरिति चेत् । अतएव तर्हि तस्य प्रत्य-

पूर्वमाचारकर्त्तव्यतासिद्धौ स्यात्, सा च कर्त्तव्यताबोधकलिङ्गप्रतीतिः
प्रागेव सिद्धेति नानुमानमित्याह । अनुमेयेति । एवं शब्दप्रतीतिं
विनाऽपि कर्त्तव्यताबुद्धेः सिद्धत्वाद्भयं शब्दानुमानमिति तुल्य-
मित्याह । शब्देति । विशिष्टशिष्टाचारेण वेदमूलत्वमनुमीयते,
अतो न प्रत्यक्षादिना सिद्धसाधनमित्याह । आचारेति । आचा-
रस्वरूपसिद्धयर्थं वेदानुमानं, तत्कर्त्तव्यताबोधार्थं, व्याप्तिभावेण वा ?
नाद्यः, तत्र प्रत्यक्षत्वेव मूलादित्याह । प्रत्यक्षेति । न द्वितीयः,
कर्त्तव्यतायामज्ञातायां वेदानुमानात् तज्ज्ञाने च तदनुमानवैय-
र्थ्यादित्याह । तस्मादिति । तृतीयं शङ्कते । तथापीति । दर्शा-

* प्रत्यक्षप्रमितेरसम्भवात्,—इति का० ।

† तथाप्यागममूलत्वमेव,—इति आ० श्री० ।

अनुमानमूलत्वमनुमेयम् । आदिमतस्तत्त्वं स्यादथ-
 त्वनादिरिति चेत् । आचारोऽपि तर्हि प्रथमतस्तथा*
 स्यादथस्मन्नादिविन्ताऽप्यागमं भविष्यति । आचार-
 कर्मव्युत्पत्त्याऽनुमानयोरेवमनादित्वमस्तु† किञ्चिच्छिन्न-
 मिति चेत् । प्रथमं तावन्नित्यानुमेयोवेद् इति, द्वितीयं
 च देशेनैव धर्मं प्रमाणादिति । अथायमाशयः, वैदिका-

दिव्यवहारस्य भेदपूर्वकत्वसहचारदर्शनादित्यर्थः । न हि सहचार-
 नाभाङ्गाभिः‡ पौद्गल्येयवाक्यस्यैव वैदिकवाक्यस्यापि प्रत्यक्षानुमान-
 विवक्षापूर्वकत्वप्रसङ्गादिति परिहरति । अतएवेति । अत्रोपाधि-
 माह । आदिमत इति । आगमस्येत्यर्थः । आचारस्याप्यागम-
 पूर्वकत्वे चाथे स एवोपाधिरित्यनादिः स तत्रिरपेक्षोऽपि स्यादि-
 त्याह । (१) आचारोऽपीति । द्वितीयमिति । अनुमानस्यापि धर्मं
 प्रमाणात्पुनःपुनःमादित्यर्थः । आचारस्यागममूलकत्वव्याप्तौ प्रयोजक-

* तर्हिदं प्रथमतस्तथा,—इति आ० श्री० ।

† रेव मानत्वादित्वस्तु,—इति आ० ।

‡ सहचारभाष्यदर्शनाद्याभिः,—इति ह० ।

§ आचारस्यापि,—इति ह० ।

(१) आचारोऽपीति तथाच व्याप्तिवत्त्वादपि प्रत्यक्षश्रुतिमूलत्वमेव सिद्धमिति,
 अन्वयादुक्तश्रुतेरनुमानमूलत्वानुपपत्तेरित्यभिप्रेतम् ।

अप्याचारा राजह्वयाश्चमेधादयः समुच्छिद्यमाना-
 दृश्यन्ते, यत इदानीं नानुष्ठीयन्ते । न चैते प्रागपि
 नानुष्ठिताएव, तदर्घस्य वेदराशेरप्रामाण्यप्रसङ्गात् ।
 समुद्रतरणोपदेशवत् । न चैवमेवास्तु, दर्शाद्युपदेशेन
 तुल्ययोगक्षेमत्वात् । एवं, पुनः स कश्चित्कालोभविता
 यचैते अनुष्ठास्यन्ते, तथाऽन्येऽप्याचाराः* समुच्छेत्स्यन्ते
 अनुष्ठास्यन्ते चेति न विच्छेदः, ततस्तद्वदागममूलतेति
 चेत् । एवन्तर्हि प्रवाहादौ लिङ्गाभावे कर्त्तव्यत्वागम-

माह । अथेति । अप्रामाण्येति । नित्यमननुष्ठानादित्यर्थः । तद-
 दिति । विवादाध्यासिता आचारा वेदमूलाः उच्छेदानन्तरमाविप्र-
 वाहवत्त्वाद्वाजस्यवदिति न प्रत्यक्षादिना सिद्धसाधनं नाप्यत्यक्त-
 सुच्छेद इत्यर्थः । प्रलये स्यात्प्राचारयोश्च्छेदासिङ्गाभावेनासत्यां
 प्रत्यक्षश्रुतौ अनुष्ठानमेव न स्यादित्यसिद्धो^(१) हेतुरित्याह । एवं
 तर्हीति । न च घटादिसम्प्रदायप्रवर्त्तनार्थमीश्वरस्यापि शरीरपरि-
 यक्षात् तदाचारादेव कर्त्तव्यताऽनुमितिः स्यादिति वाच्यम् ।
 अत्रव्यापारघटितस्य तत्तदाचारस्य गुरुत्वात्त्वाचवेन वेदरूपवाक्यस्य

* तथाऽन्येऽप्याचाराः,—इति व्या० कौ० ।

(१) असिद्ध इत्यपक्षस्य, चैत्यवन्दनाद्याचारप्रवाहे लौकिकाचारप्रवाहे
 च व्यभिचारेऽपीति द्रष्टव्यम् ।

योरतनुमानादसत्यां प्रत्यक्षश्रुतौ आचारसङ्घाऽपि कथमिति सर्वविज्ञवः । तस्मात्, प्रत्यक्षश्रुतिरेव मूल-
माचारस्य, सा चेदानीं नास्तीति शाखोच्छेदः । अधु-
नाऽप्यस्ति साऽन्यचेति चेदत्र कथं नास्ति ? किमुपाध्या-
यवंशानामन्यत्र गमनात्, तेषामेवोच्छेदाद्वा, आहो-
स्वित् स्वाध्यायविच्छेदात् ? न प्रथमद्वितीयौ, सर्वेषाम-
न्यत्र गमने उच्छेदे वा नियमेन भारतवर्षे शिष्टाचार-
स्याप्युच्छेदप्रसङ्गात् । तस्याध्येतृसमानकर्तृकत्वात् । अ-

कल्पनादिति भावः । शाखोच्छेद इति । व्यासादीनां सहस्रशाख-
वेदज्ञातृणां सत्त्वेऽपि साम्यं तदध्ययनाभावएव शाखोच्छेदः ।
सत्याचारमूलं वेद इदानीमप्यन्यत्राध्ययनगोचर इति भङ्गमत्तं शङ्कते ।
अधुनाऽपीति । परिहरति । अचेति । भारतवर्षे तदध्ययनाभावे-
ऽप्यन्यत्र तदध्ययनकल्पनायां गौरवमिति भावः । तस्येति । यद्यथा-
चारस्याप्यध्येतृसमानकर्तृकतयाऽध्ययनगोचरशाखाबोधिताचारस्यानु-
पपत्तिः, तथाप्यत्राध्ययनाभावः शङ्क्यभावप्रयुक्तः । स च नैतद्देश-
नियतः, प्रागप्यत्र तदभावापत्तेः, (१) किञ्चेतत्कासनियतः । अतो-

(१) किञ्चेतत्कासेति यद्यप्येतत्कासावच्छिन्नैतद्देशत्वाभ्युपगमे नेतृ-
दोषस्तथापि नाशवादेतत्कासावच्छेदेनैव शङ्क्यभावः कल्प्यते इति
भावः ।

न्यतन्नागतैराचारप्रवर्तने अध्ययनप्रवर्तनमपि स्यात् ।
न तृतीयः, आध्यात्मिकशक्तिसम्पन्नानामन्तेवासिनाम-
विच्छेदे तस्यासम्भवात् ।

तस्मादायुरारोग्यबलवीर्यश्रद्धाशमदमग्रहणधार-
णादिशक्तेरहरहरपचीयमानत्वात् स्वाध्यायानुष्ठाने
शीर्यमाणे कथञ्चिदनुवर्तते, विश्वपरिग्रहाच्च न सहसा
सर्वोच्छेदइति युक्तमुत्पश्यामः ।

गतानुगतिकोलोकइत्यप्रामाणिकवाचरो न तु
शाखोच्छेदः, अनेकशाखागतेतिकर्तव्यतापूरणीयत्वात्
एकस्मिन्नपि कर्मण्यनाश्वासप्रसङ्गादिति चेत् । एवं
हि महाजनपरिग्रहस्योपस्रवसम्भवे* वेदाऽपि गता-

भारतवर्षान्यदेशः (१)स्मृत्याचारमूलाध्ययनशून्योदेशत्वात् एतद्देश-
वदिति भावः । उच्छिन्नशाखाबोधितेतिकर्तव्यताशङ्कया एक-
स्मिन्नपि कर्मणीतिकर्तव्यतेयत्तानिश्चयो न स्यादित्यमानकएवाय-
माचार इत्याह । गतेति । महाजनपरिग्रहीताचारस्थामानकत्व-
शङ्का वेदेऽपि स्यादित्याह । एवं हीति ।

* स्योपस्रवे,—इति आ० क्रौ० ।

† स्थामानकत्वशङ्कया वेदेऽपि सा न स्यादित्याह,—इति का० ।

(१) स्मृत्याचारेति विवादपदस्मृत्याचारेत्यर्थः । इदानीं तच्छून्य इति
साध्यम् । तेन दृष्टान्तस्य न साध्यवैकल्यम् ।

सुगतिकतयैव लोकेः परिगृह्यन्ते इति न वेदाः प्रमाणं
स्युः । तत्रा च वृश्चिकभिया प्रलायमानस्याशीविषसुखे
निपातः ।

एतमेव च* कालक्रमभाविनमनाश्चासमाशङ्कमा-
मैर्महर्षिभिः प्रतिविद्धितमतो नोक्तदोषोऽपि । न चा-
ग्रमुच्छेदो ज्ञानक्रमेण येन क्षाद्यः स्यात्, अपि तु
प्रमादमदमानालस्यनास्तिक्यपरिपाकक्रमेण । ततथो-
च्छेदानन्तरं पुनः प्रवाहः तदनन्तरञ्च पुनरुच्छेद-

वृश्चिकेति । उच्छिन्नग्राखवेदाङ्गीकारेऽननुष्ठानं वृश्चिकभौः, तथा
प्रलायमानस्य सर्ववेदाप्रामाण्यापात आग्नीविषसुखे निपात इत्यर्थः ।
अनेकेत्यादि दूषयति । एतमिति । तत्तत्कर्मणि नानाग्राखाबो-
धितेतिकर्त्तव्यताबोधनाथ महर्षिप्रणीता महाजनपरिगृहीतासु
एतयः सन्तीति नानाशासइत्यर्थः । अन्यथैकस्य सकलानवगमाच्छा-
खान्तरबोधितेतिकर्त्तव्यताग्रह्या एकग्राखातो नार्थनिस्ययः स्यादिति
भावः । नन्वाचारस्योच्छिन्नग्राखामूलकत्वे साऽपि ग्राखान्तरवच्छिद्ये-
र्गच्छेतेति गोच्छेदः, स चेत् नूनं समुद्रतरणोपदेशवच्छाखीवाप्रमा-
णमित्यत आह । न चेति । अप्रामाणिकधिया न तच्छाखानध-
यनमपि त्वन्यप्रयुक्तमित्यर्थः । तदेवं वेदत्वादाचारानुमितवेदवद्देदा-
उच्छेत्स्यन्तीत्युपसंहरति । ततश्चेति । दिनरात्रिद्वयैश्च न व्यभिचार-

* एतमेव च,—इति प्रकाशसम्मतः पाठः ।

इति सारस्वतमिव स्रोतः, अन्यथा कृतज्ञानप्रसङ्गात् ।
 तथाच भाविप्रवाहवद्भवन्नप्ययमुच्छेदपूर्वकइत्यनुमी-
 यते । स्मरति च भगवान् व्यासे गीतासु भगवद्बचनम् ।
 यदा यदा हि धर्मस्य स्तानिर्भवति भारत ।
 अभ्युत्थानमधर्मस्य तदाऽऽत्मानं सृजाम्यहम् ॥
 परिचाणाय साधूनां विनाशाय च दुष्कृताम् ।
 धर्मसंस्थापनार्थाय सम्भवामि युगे युगे,—इति ॥
 कः पुनरयं महाजनपरिग्रहः ? हेतुदर्शनशून्यैर्ग्रह-
 णधारणार्थानुष्ठानादिः । स ह्यत्र न स्यात् कृते निमि-
 त्तम्* ।

स्तस्यापि पक्षत्वादिति भावः । ननु वर्तमानप्रवाहोच्छेदसिद्धावपि
 (१) भाविप्रवाहोच्छेदसिद्धिः कुत इत्यत आह । अन्यथेति । प्रागुपा-
 न्नादृष्टस्य देहाद्यभावेन भोगाजनकत्वादित्यर्थः । नन्वेवमपि प्राथ-
 विच्छेदासिद्धौ परन्तन्त्रपुरुषपूर्वकोऽनादिरेवायं सम्प्रदाय इत्यत्र
 न किञ्चिदनिष्टमित्यत आह । तथाचेति । प्रवाहत्वादिति शेषः ।
 धर्मायागादिः, तस्य स्तानिरुच्छेदः । अधर्मस्य मण्डलीकरणादेः ।
 संस्थापना व्यवस्था । ननु महाजनपरिग्रहाद्देहस्य प्रामाण्यधीः, एव
 कः इत्यत आह । कः पुनरिति । हेतुदर्शनेति । अनन्यथासिद्ध-

* नास्त्ययमंशः कौ० का० पुस्तकयोः ।

(१) भाविप्रवाहेति भाविप्रवाहत्तदुच्छेदयोः सिद्धिः कुत इत्यर्थः ।

न चाण्डालस्यादिनिमित्तं, दुःखमयकर्मप्रधान-
त्वात् । नाप्यन्यत्र सिद्धप्रामाण्येऽभ्युपायेऽनधिकारेणा-
स्मिन्ननन्यगतिकतयाऽनुप्रवेशः, (१)परैः पूज्यानाम-
प्यत्राप्रवेशात् । नापि भक्ष्यपेयाद्यद्वैतरागः, तद्विभाग-
व्यवस्थापरत्वात् । नापि कुतर्काभ्यासाद्विद्व्यामोहः†,
आकुमारं प्रवृत्तेः । नापि सम्भवद्विप्रलम्भपाषण्डसंसर्गः,
पिपादिक्रमेण प्रवर्त्तनात् । नापि योगाभ्यासाभिमाने-
नाप्यग्रताऽभिसन्धिः, प्राथमिकस्य कर्मकाण्डे सुतरां‡

प्रवृत्तिविषयत्वमित्यर्थः । तदेवाह । न ह्यत्रेति । निमित्तमित्यग्रे
सर्वत्रानुषङ्ग्यते । योगेति । योगएव कर्त्तव्यो न तु चित्तविषेप-
हेतुर्यागादिरित्यभिमानेनेत्यर्थः । प्राथमिकस्येति । ब्रह्मचारिण-
इत्यर्थः । योगव्यपताभिमानेन कर्मकाण्डे प्रवृत्तिर्न ह्यात् तस्य

† धिकारेणान्यस्मि,—इति आ० ।

‡ कुतर्काभ्यासव्यामोहः,—इति श्री० । कुतर्काभ्यासमोहः,—इति आ०

‡ कर्मकाण्डस्य सुतरां,—इति श्री० ।

(१) परैः पूज्यानामप्यत्रावशेषादिति मूलम् । पाषण्डैः समतप्रवेशार्थं
पूज्यमानागामप्यत्र प्रवेशदर्शनादनन्यगतिकतया नात्र प्रवेश इत्यर्थः ।
वस्तुतोऽप्रवेशादिति पाठः । अत एव बौद्धाधिकारेऽपि तथैव पाठः ।
तत्र तन्मतप्रविष्टाणां पूज्यानामेव नात्र प्रवेशाधिकारः, तथाप्य-
नधिष्ठतानामत्र प्रवेशस्यसम्भावितत्वेत्यर्थः ।

व्यग्रत्वात् । नापि जीविका, प्रागुक्तेन न्यायेन दृष्टफला-
भावात् । नापि कुहकवच्चिना, प्रकृते तदसम्भवात् ।

सम्भवन्ति चैते हेतवो बौद्धाद्यागमपरिग्रहे ।
तथाहि । भूयस्तत्र कर्मलाघवमित्यलसाः । इतः पति-
तानामप्यनुप्रवेशइत्यनन्यगतिकाः । भक्षाद्यनियम इति
रागिणः । स्वेच्छया परिग्रहः* इति कुतर्काभ्यासिनः ।
पिपादिक्रमाभावात् प्रवृत्तिरिति पाषण्डसंसर्गिणः ।

उभयोरन्तरं ज्ञात्वा कस्य शौचं विधीयते,†—

इत्यादिश्रवणादव्यग्रताऽभिमानिनः । सप्तघटिका-
भोजनादिसिद्धेर्जीविकेत्ययोग्याः । आदित्यस्तम्भनं
पाषाणपाटनं शाखाभङ्गो भूतावेशः प्रतिमाजल्पनं
धातुवाद इत्यादिधन्वनात्‡ कुहकवच्चिताः । तत-
स्तान्§ परिगृह्णन्तीति सम्भाव्यते । अतो न ते महा-
जनपरिगृहीता इति विभागः ।

योगवह्निर्भावादित्यर्थः । प्रागुक्तेन विफला विसृष्टिर्न,—इत्या-
दिना । बौद्धाद्यागमपरिग्रहे अन्यथासिद्धिमाह । सम्भवन्तीति ।
उभयोरिति । अत्यन्तमखिनः कायो देही चात्यन्तनिर्मलः,—

* स्वेच्छयाऽर्थपरिग्रहः,—इति आ० ।

† विधीयताम्,—इति का० ।

‡ वचनात्,—इति का० ।

§ तान्,—इति क्री० ।

स्यादेतत् । यद्येवं सर्व्वकर्मणां वृत्तिनिरोधो* न किञ्चिदुत्पद्यते न किञ्चिद्विनश्यतीति स्तिमिताकाशकल्पे जगति कुतो विशेषात् पुनः सर्गः ? प्रकृतिपरिणतेरिति सांस्थानां शोभते । ब्रह्मपरिणतेरिति भास्करगोत्रे युज्यते । वासनापरिपाकादिति सौगतमतमनुधावति । कालविशेषादिति चोपाधिविशेषाभावादयुक्तम् । असताञ्चोपलक्षणां न विशेषकत्वं, सर्व्वदा तुल्यरूपत्वात् । न च ज्ञानद्वारा, अनित्यस्य तस्य तदानौमभावात्, नित्यस्य च विषयतः स्वरूपतश्चाविशेषात्†, इति चेन्न । शरीरसंक्षोभश्रमजनित-निद्राणां प्राणिनामायुः‡ परिपाकक्रमसम्पादनैकप्रयो-

इति पूर्वाह्वयम् । साध्यानामिति । प्रकृतिपरिणतावपि प्रयोजनाकाङ्क्षायाः सत्त्वात् तेषामेव शोभते, न त्वस्माकमित्यर्थः । एवमप्येऽपि । भास्करस्त्रिदण्डमतभाष्यकारः । ननु वर्तमानोपाध्यभावेऽप्यतीतसूर्य-स्यन्दाः उपाध्यः स्युरित्यत आह । असतामिति । तस्य ज्ञानस्येत्यर्थः । शरीरेति । यथा सुषुप्तौ कर्मणां युगपद्वृत्तिनिरोधेऽपि चासानु-

* वृत्तिनिरोधे,—इति आ० श्रौ० ।

† स्वरूपतश्चैकरूपत्वात्,— इति का० ।

‡ आयुषः,—इति श्रौ० का० ।

§ प्यतीतस्यन्दा,—इति का० ।

जनश्चाससन्तानानुवृत्तिवन्महाभूतसंज्ञवसंज्ञोभलब्धसं-
स्काराणां परमाणूनां मन्दतरतमादिभावेन काला-
वच्छेदैकप्रयोजनस्य* प्रचयाख्यसंयोगपर्यन्तस्य कर्म-
सन्तानस्येश्वरनिःश्रसितस्यानुवृत्तेः । कियानसावित्यचा-
विरोधादागमप्रसिद्धिमनतिक्रम्य तावन्तमेव कालमि-
त्यनुमन्यते । ब्रह्माण्डान्तरव्यवहारो वा कालोपाधिः ।
तद्वच्छिन्ने काले पुनः सर्गः । यथा खल्वलावुलतायां
विततानि फलानि, तथा परमेश्वरशक्तावनुस्यूतानि

वृत्तिबलात् कदाचित् प्रबोधस्तथा परमाणूनां कर्मसन्तानानुवृत्ति-
वशात् कदाचित्सर्ग इत्यर्थः । प्रचयेति । यावत् प्रचयाख्यः संयो-
गोऽनुवर्तते, तावत्कर्मां सन्तानानुवृत्तिरित्यर्थः । प्रचयस्य यद्यप्यवय-
वमात्रवृत्तिः† संयोगस्तथापि ह्यणुकारभक्तसंयोगमात्रमत्र विव-
क्षितम् । कियानिति । ब्रह्मवर्षशतमेव कालोपाधिरित्यागमप्रसि-
द्धेरास्वीयते इत्यर्थः । यदा, प्रकृतब्रह्माण्डान्यब्रह्माण्डवृत्तिः कालो-
पाधिरित्याह । ब्रह्माण्डेति । पूर्वं शब्दनित्यत्वस्य प्रवाहावच्छेद-

* मन्दतरतमादिन्यायेन कालावच्छेदैकप्रयोजनस्य,—इति क्री० । मन्द-
तरतमादिभावेन कालावच्छेदसम्पादनैकप्रयोजनस्य,—इति का० ।

† सर्ग,—इति ह० ।

‡ यद्यप्यवयवविमात्रवृत्तिः,—इति ह० का० ।

सहस्रशोऽण्डानीति श्रूयते । एवं विच्छेदसम्भवे कस्य
केन परिग्रहः, यतः प्रामाण्यं स्यात् । ज्ञापकश्चायमर्थो-
न कारकः । ततः कारकाभावान्निवर्त्तमानं कार्यं
ज्ञापकाभिमतः कथंकार*मास्थापयेत् ।

स्यादेतत् । सन्तु कपिलादय एव साक्षात्कृतधर्माखः
कर्म्मयोग†सिद्धास्त एव संसाराङ्गारेषु पच्यमानान्
प्राचिनः पश्यन्तः परमकारुणिकाः प्रियहितोपदेशे-
नानुग्रहीष्यन्ति, कृतं परमेश्वरेखानपेक्षितकीटादिसं-
ख्यापरिज्ञानवतेति चेत् । न । तदन्यस्मिन्ननाश्चासात् ।
तथा ज्ञातीन्द्रियार्थदर्शनेनापायोभावेत्यभ्युपगमेऽपि

रूपस्य नित्यत्वस्य चासिद्धिरुक्ता, इदानीमस्यदभिमतस्यापि (१)
महाजनपरिग्रहस्य सर्गादावसम्भवादसिद्धिमाह । एवमिति । किञ्च
महाजनपरिग्रहः प्रामाण्यज्ञापको न तत्पादकः, यस्तत्पादको
गुणस्तदभावे चास्य प्रामाण्यस्याभावात् किन्तेन चास्यमित्याह ।
ज्ञापकश्चेति । अथमर्थो महाजनपरिग्रहरूपः । द्वितीयामन्यथासिद्धिं
दूषयितुमुपन्यस्यति । स्यादेतदिति । भावनायाः संस्काररूपाया-

* कथं कारक,—इति आ० ।

† धर्माखो योग,—इति आ० श्लो० ।

(१) अस्यदभिमतस्यापीति । प्रामाण्यग्राहकत्वेनास्यदभिमतस्यापि सर्गा-
दिकासेऽसम्भवादसिद्धिरित्यर्थः ।

नासौ सत्यमेव साक्षात्कारमुत्पादयति, यतः समाश्र-
सिमः । प्रमाणान्तरसंवादादिति चेन्न, अहिंसादि
हितसाधनमित्यत्र तदभावात् । आगमोऽस्तीति चेन्न,
भावनामात्रमूलत्वेन तस्याप्यनाश्रासविषयत्वात् । एक-
देशसंवादेनापि प्रवृत्तिरिति* चेन्न, स्वप्नास्थानवद-
न्यथाऽपि† सम्भवात् । न चानुपलब्धे भावनाऽपि ।

विषयविशेषे मनोधरणाहेतुप्रयत्नरूपाया वाऽऽत्मसाक्षात्कारजन-
कत्वेऽपि दृष्ट्यादौ कामिन्यादिषाक्षात्कारभ्रमजनकत्वाच्च समाश्रास-
कत्वमित्याह । तथाहीति । दृष्टे संवादेऽप्यतीन्द्रियार्थं तदभावादि-
त्याह । अहिंसादौति । यद्यपि न हिंस्यात्सर्वभूतानीत्यनेन हिंसाया-
अनिष्टसाधनत्वं बोध्यते, न तु तदभावस्य हितसाधनत्वं, तथाप्य-
तद्गुणसंविज्ञानवज्जप्रीहिणा यागाद्येवोक्तमित्याहुः । भावनामात्रेति ।
ईश्वरमूलकत्वे त्वविवाद इति भावः । आगमैकदेशे संवादेन प्रामाण्यं
निश्चित्यान्यत्रापि वेदत्वेन तदनुमेयमित्याह । एकदेशेति । एकदे-
शसंवादोऽप्रमाणसाधारण इति न तद्गमक इत्याह । स्वप्नेति ।

* निवृत्तिरिति,—इति का० ।

† सुषुप्त्यास्थानवदन्यत्रापि,—इति आ० । स्वप्नास्थानवदन्यत्रापि,—
इति क्री० ।

‡ रूप,—इति का० ।

चौरसर्पादयो ह्युपलब्धाएव भीरुभिर्भाव्यन्ते* । न च कर्मयोगयोर्हितसाधनत्वं कुतश्चिदुपलब्धम् । न चैतयोः स्वरूपेणोपलम्भः क्वचिदुपयुज्यते भावनासाध्यो वा । न चास्मिन्मन्वयव्यतिरेकौ सम्भवतः, देहान्तरभोग्यत्वात् फलस्याप्रतीततया तदनुष्ठाने तदभावाच्च । न च कर्तृ-भोक्तृरूपोभयदेहप्रतिसन्धानादेव तदुपपद्यते,† तदभावात् । न ह्येतस्य पूर्व्वकर्मणः फलमिदमनुभवामीति

ननु महाजनपरिग्रहात् भावनामूलकेऽप्यागमे समाश्वासः स्यादित्यत-
 आह । न चेति । सर्वत्र भावना साक्षात्कारजनिकाऽपि न सम्भवति अनुभूयमानमात्रविषयत्वात् तस्या इत्यर्थः । कर्म यागादि । योगश्चित्तवृत्तिनिरोधः । न चेति । हितसाधनज्ञानमुपयोगि न वस्तुत्वेन ज्ञानमतिप्रसङ्गादित्यर्थः । भावनासाध्यो वेत्यत्रोपलम्भ इत्यनुषङ्गनीयम् । न चान्यत्रेवात्र साधनत्वनिश्चयः सम्भवतीत्याह । न चास्मिन्निति । अस्मिन् कर्मयोगसाधनत्वे । ननु प्रवृत्तौ सत्यां कर्मयोगान्वये फलस्यान्वयज्ञानात् साधनत्वनिश्चयः स्यादित्यत आह । अप्रतीततयेति । हितधनत्वेनेति शेषः । हितसाधनत्वनिश्चयात् प्रवृत्तिसत्त्वाच्च तन्निश्चयइत्यन्योन्याश्रय इत्यर्थः । ननु योऽहं विहितनिषिद्धकर्म कृतवान् सोऽहं तत्फलमनुभवामीति प्रत्यभि-

* भीरुभिर्विभाव्यन्ते,—इति आ० ।

† तदुपपत्त्यते,—इति का० क्री० ।

कश्चित्प्रतिसन्धत्ते । केचित्तथा भविष्यन्तीति सम्भाव-
नामाचेऽप्यनाश्वासात्, विनिगमनायां प्रमाणाभावात् ।
प्रतिपन्निशीथनिद्राणप्रातःप्रतिबुद्धसमस्तोपाध्यायवद-
न्योन्यसंवादात् कपिलादिषु समाश्वासइति चेत् । न,
एकजन्मप्रतिसन्धानवज्जन्मान्तरप्रतिसन्धाने प्रमाणा-
भावात् । तथापि च अधिकारिविशेषेण ब्राह्मणस्त्रीय-
प्रतिसन्धानेऽनुष्ठानरूपस्याश्वासस्याभावात् । न हि
पूर्वजन्मनि मातापित्तोर्ब्राह्मण्यात्तदुत्तरत्र ब्राह्मण्य-
मिति नियमोयेन सर्गादौ वर्णादिधर्मव्यवस्था स्यात् ।
ईश्वरवददृष्टविशेषोपनिबद्धभूतविशेषानुपलम्भात्* ।

ज्ञानात्तद्गृहः स्यादित्यतः । आह । न चेति एकेति । (१) यथैकस्मिन्
जन्मनि कार्यभेदे प्रत्यभिज्ञानं प्रत्यक्षसिद्धं, न तथा जन्मभेदे
इत्यर्थः । असु वा संवादात् समाश्वासः, तथाप्यधिकारिविशेषेण
स्त्रीयब्राह्मणत्वाद्यप्रतिसन्धानेऽधिकृतवेदाध्ययनाद्यनुष्ठानं तेषां न स्या-
दित्याह । तथापि चेति । न चेदानीमिव तदाऽपि तन्निश्चयः
प्रत्यक्षादित्याह । न हीति । ननु यथेश्वरेणादृष्टविशेषजन्यतया

* भूतभेदानुपलम्भात्,—इति श्री० का० ।

† यथैकत्र,—इति मकरन्दसम्भतः पाठः ।

(१) यथैकचेति प्रतिसर्गं तेषामन्यान्यत्वमन्योन्यसंवादग्रहणदा स्याद्यदि
जन्मभेद प्रतिसन्धानं न स्यात्, न त्वेवमित्यर्थः ।

अतीन्द्रियार्थदर्शित्वे चानाम्नासस्योक्तत्वात् । एतेन
 ब्रह्माण्डान्तरसञ्चारिवर्षव्यवस्थया सम्प्रदायप्रवर्तनम-
 पास्तम् । सञ्चारशक्तेरभावात् । वर्षान्तरसञ्चारमेव
 हि दुष्करं, कुतो लोकात्तरसञ्चारः, कुतस्तराञ्च
 ब्रह्माण्डान्तरगमनम् । अग्निमादिसम्पत्तेरेवमपि स्या-
 दिति चेन्न, तथापि* प्रमाणाभावात्, सम्भावनामात्रेण
 सम्प्रदायानुपपत्तेः । आद्यमहाजनपरिग्रहान्यथानुप-
 पत्तिरेवात्र प्रमाणादिति चेत्, एवम्भूतैककल्पनयैवोप-
 पत्तौ भूयःकल्पनायां गौरवप्रसङ्गात् । विदेहेनिर्माख-

शरीरे ब्राह्मणादि साक्षात्कृत्य सर्गादौ कपिष्ठादयो वेदमध्यायन्ते,
 तथा कपिष्ठादिभिरप्यथेव्यतरत्यत आह । ईश्वरवदिति ।
 अग्निमादिसम्पत्तावप्यागमएव मानम्, तत्प्रामाण्यपहएव चाना-
 म्नास इत्याह । अत्रापि । हेतुदर्शनशून्यैर्यज्ञधारणादिरूप-
 महाजनपरिग्रहानुपपत्तिरेवाग्निमादिसम्पत्तौ मानमित्याह ।
 आद्येति । तथाविधाः किं बहवः कल्पनीयाः एकएव वा ? नाद्य-
 इत्याह । एवमिति । (१)कल्पनायां साधवसाधिव्यादेकएव विषय इति
 तन्मानान्ते मानाभाव इत्यर्थः । कल्पनागौरवमाह । विदेहेति ।

* अत्रापि,—इति आ० ।

(१) मूषयुक्तिमाह कल्पनायामिति ।

शक्तेरखिमादिविभूतेश्चावश्याभ्युपगन्तव्यत्वात् । अस्त्वे-
कएवेति चेत्, न तर्हीश्वरमन्तरेणान्यथ समाश्वास इति ॥
कारं कारमलौकिकाहुतमयं मायावशात् संहरन्
हारं हारमपीन्द्रजालमिव यः कुर्वन् जगत् क्रीडति ।
तं देवं निरवग्रहस्फुरद्भिध्यानानुभावं भवं
विश्वासैकभुवं शिवं प्रति नमन् भूयासमन्तेष्वपि ॥४॥

(इति द्वितीयः स्तवकः ॥०॥)

विविधो देहो विदेहः । अन्यमाशङ्क्य ईश्वरादन्यथागाम्यासेन तथैव
पर्यवसानमिति परिहरति । अस्त्वित्यादि । परिच्छेदार्थमुपसं-
हरन् ईश्वरस्य नतिमाह* । कारमिति । जगत् (१)कार्यद्रव्यजातं,
कृत्वा कृत्वा संहरन्, हत्वा हत्वा सृजन् । मायावशात् (२)सृष्टि-
संहारसहकारिसम्पत्तेर्यः क्रीडतीव(३) । तं देवं स्तुत्यं, सत्यविश्वासैक-

* नुतिमाह,—इति ह० ।

(१) नित्यस्य संहारखादिकमसम्भवोति व्याचष्टे कार्यप्रथेति । कार्य-
मात्रसंहारखं महाप्रलयएवेति तत्रानीक्यत्वमशुपपन्नं तस्याप्रकृत-
त्वञ्चेति प्रथपरमुपासम् ।

(२) ईश्वरस्य मायावित्ते संसारित्वापत्तिरिति व्याचष्टे कृतीति ।

(३) वास्तवक्रीडनमपि तस्य नास्तीत्यत आह इवेति ।

कात्रं, भवं जगन्मूलकारणम्, निष्प्रतिबन्धसुरदिष्ठाप्रभावं शिवं
प्रत्युद्दिश्य नमस्कृतकालेष्वपि भूयाद्यमित्याशंसा ।

इति महामहोपाध्यायश्रीवर्द्धमानविरचिते कुसुमाञ्जलि-
प्रकाशे द्वितीयः खण्डः ।

इति महामहोपाध्यायदेवदत्तात्मज महामहोपाध्यायविरचितविरचिते
कुसुमाञ्जलिमकरन्दे द्वितीयः खण्डः । • ।

अथ तृतीयः स्तवकः ।

नन्वेतदपि कथं, तत्र बाधकसम्भवात्* । तथा हि, यदि स्यादनुपलभ्येत । अयोग्यत्वात् सन्नपि नोपलभ्यते इति चेदेवन्तर्हि शशशृङ्गमप्ययोग्यत्वान्नोपलभ्यते इति स्यात् । नैतदेवं, शृङ्गस्य योग्यतयैव व्याप्तत्वादिति चेत्,

नमो गजवदमाय ।

तृतीयां विप्रतिपत्तिं दूषयितुमुपन्यस्यति । नन्वेतदपीति । अन्यथासिद्धिगिराकरणमपि कथमौश्वरसाधनाय, तत्र प्रत्यक्षबाधादित्यर्थः । (१) तत्र स्वरूपसदनुपलब्धिसहकृतप्रत्यक्षबाधमाह । तथा-हीति । यद्यप्यनुपलम्बेनेश्वरान्योन्याभावात्यक्ताभावसाधने इष्टापत्तिः, प्रागभावप्रध्वंससाधने चापसिद्धान्तः, तथापि चित्यादिकं यदि सकर्तृकं वेदस्य यदि सकर्तृकः स्यात्तदा तद्वन्तयोपलभ्येत इत्यर्थः । अनुपलब्धिमात्रस्य बाधकतायामयोग्योच्छेदइति योग्यानुपलब्धि-र्वाधिका वाच्येत्याह । अयोग्यत्वादिति । एवं शशः शृङ्गौ पशु-त्वादित्यत्रापि तद्बाधो न स्यादयोग्यत्वात् शृङ्गस्येत्याह । एवमिति ।

* बाधकसद्भावात्,—इति क्री० । बाधकात्,—इति का० ।

(१) अनुपलब्धेः स्वातन्त्र्येण प्रामाण्यानभ्युपगमात् बाधकत्वमत आह तत्रेति ।

चेतनस्यापि योग्योपाधिमत्तयैव व्याप्तत्वात् तदाधे
 सोऽपि बाधितएवेति तुल्यम् । व्यापकस्वार्थाद्यनुपल-
 भेनाप्यनुमीयते नास्तीति । कोहि प्रयोजनमन्तरेण
 किञ्चित्कुर्यात्,—इति । उच्यते,—

इदं त्वत्तु योग्यसंज्ञानव्यञ्जतया योग्यव्यक्तिवृत्तित्वनियमात् नायोग्यं
 इदं मित्याह । इदं त्वत्तु । एवं शरीरविशिष्टात्मनि कर्तृत्वेन कर्तृ-
 योग्यतानियमाद्विशेषणबाधेन^(१) विशिष्टबाधएवेत्याह । चेतनस्या-
 पौति । न तु कर्तृव्यापकशरीरबाधाद्वाप्यकर्तृबाधपरोऽयं चन्वः,
 (१) प्रत्यक्षबाधस्योपक्रान्तत्वात् । व्यापकानुपलब्धिश्चिह्नकानुमानं बाध-
 कमाह* । व्यापकेति । व्यापकस्यासौ स्वार्थादिसेति कर्मधारयः ।
 आदिपदाच्छरीरादि । चेतनप्रवृत्तेः (२) खेदसाधनताज्ञानव्याप्तत्वात्
 तदाधनेन साऽपि बाधितैवेत्यर्थः ।

* चिह्नकानुमानबाधकमाह,—इति ह० । चिह्नकानुमानबाधनमाह,
 —इति सो० । चिह्नकानुमानमाह,—इति का० ।

- (१) विशेषणबाधेनेति शरीरबाधेन कर्तृबाधएवेत्यर्थः ।
 (२) प्रत्यक्षबाधस्येत्तुपक्षत्वं । अयिनेन धौनवत्यापातादित्त्वपि
 प्रवृत्तम् ।
 (३) खेद्वेति यद्यपि जगतएव तद्विच्छादिविषयत्वात् खेदसाधनताज्ञानं
 तस्यापि, तथापि स्वप्रयोजनव्याप्यत्वादिति मूढोक्तएव तात्पर्यम् ।
 स्वप्रयोजनप्रयोजकताज्ञानव्याप्यत्वादित्यर्थः ।

योग्याऽदृष्टिः कुतोऽयोग्ये प्रतिबन्धिः* कुतस्तराम्।
 कायोग्यं बाध्यते शृङ्गं कानुमानमनाश्रयम् ॥१॥
 स्वात्मैव तावत् योग्यानुपलब्ध्या प्रतिषेधुं न शक्यते,
 कुतस्त्वयोग्यः परमात्मा† । तथाहि, सुषुप्त्यवस्थायामा-
 त्मानमनुपलभमानोनास्तीत्यवधारयेत् । कस्यापरा-

योग्यादृष्टिरिति । योग्यानुपलब्धिः कायोग्ये परमात्मनि
 बाधिका । शृङ्गस्यापि (१)तथाले तत्रापि योग्यानुपलब्धिर्न बाधिका ।
 न हि शृङ्गशृङ्गमयोग्यं योग्यानुपलब्ध्या निषिद्धते येन प्रतिबन्धिः
 स्यात् । (२)अथ शृङ्गं योग्यमेव नायोग्यं, तदा अतितरां न प्रति-
 बन्धिः । व्यापकानुपलब्धिलिङ्गकञ्चानुमानमीश्वरासिद्धावाश्रयासि-
 द्धम् । तत्सिद्धौ वा धर्मिणाहकप्रमाणबाधितमित्यर्थः ।

* प्रतिबन्धिः,—इति क्री० का० । एवं परत्र ।

† परात्मा,—इति आ० क्री० ।

(१) तथाले अयोग्यत्वे ।

(२) प्रतिबन्धिसामान्यनिषेधे कृते अतितरां न प्रतिबन्धिरिति युज्यते
 इति तदर्थापरतया प्रथमं द्वितीयमेव पदं व्याख्याय द्वितीयपदं व्याचष्टे
 अथेति ।

धेन पुनर्योग्योऽप्यात्मा तदानीं नोपसृभ्यते ? सामग्री-
वैगुण्यात्* । ज्ञानादिष्वणिकगुणोपधानेन ज्ञात्मा† ए-
च्छते इत्यस्य स्वभावः । ज्ञानमेव कुतो न जायते इति

सामग्रीति । यथा योग्योऽपि घटादिरासोकाभावाच्चोपसृभ्यते,
तथाऽऽत्मा चणिकज्ञानादियोग्यगुणाद्युपधानसङ्कार्यभावाच्चोपसृभ-
तइत्यर्थः । यद्यथेवमुपधायकद्वितीयस्त्रिपरामर्शसत्त्वादात्मबुद्धिरेव
स्यात्मानुमितिः । न चानुमितिसामर्थ्येव प्रतिबन्धिका, कारणमेक-
करूपार्थां सामर्थ्यामितरकारणानां (१) व्यभिचारित्वात्‡ द्वितीय-
स्त्रिपरामर्शएव प्रतिबन्धकोवाच्यः ; तस्य च योग्यविशेषगुणत्वेना-
त्मोपसृभकस्यातथात्वम्(२) । (३) तथापि रूपवत्प्रत्यक्षविशेषगुणत्वात्
ज्ञानेऽप्युद्भवत्वजातिसत्त्वादेतद्भूतज्ञानस्य नात्मोपसृभकत्वमिति तदु-
पधानेऽपि नात्मप्रदः । अतएवाद्यन्तग्रन्थोरुद्भवत्वाभावाच्च प्रत्यक्ष-

* वैधर्म्यात्,—इति का० ।

† गुणोपाधिज्ञात्मा,—इति आ० ।

‡ व्यभिचारात्,—इति मकरन्दसम्मतः पाठः ।

(१) व्यभिचारादिति तेषु सत्त्वप्यात्मप्रत्यक्षप्रतिबन्धाभावादित्यर्थः ।

(२) अतथात्वमिति एकस्य कारणत्वप्रतिबन्धकत्वविरोधादित्यर्थः ।

(३) तथापीति तथाच परामर्शेऽप्यनुद्भवान्न तथात्वमिति भावः ।

चिन्त्यते पश्चाद्वा कथमुत्पत्स्यते इति चेत् । मनसोऽनि-
न्द्रियप्रत्यासन्नतयाऽजननात्, तत्प्रत्यासन्नौ च पश्चाज्जन-

त्वमित्येके^(१) । आत्ममनःसंयोगविशेषस्यात्मपादकत्वमनेनोक्तमित्य-
न्ये^(२) । मनस इति । यद्यपि सुषुप्तौ यतएव न ज्ञानन्तएवात्माय-
ज्ञोपपत्तौ योग्यविशेषगुणोपधानमतन्त्रं, तथापि द्रव्यसाक्षात्कारे
सामान्यतएव योग्यविशेषगुणस्य प्रयोजकत्वावधारणादेतदुक्तम् ।

(१) ननु हेत्वन्तरवत् परामर्शोऽपि व्यभिचारी, सत्यपि तस्मिन्
बाधादिना अनुमितिप्रतिबन्धे परामर्शोपहिततात्मप्रत्यक्षसत्त्वात् ।
अन्यथा वद्विद्याप्यवन्तं जानामीत्यनुव्यवसायानभ्युपगमे अनुभव-
विरोधात् । तस्मात् प्रत्येकमप्रतिबन्धकत्वेऽप्यनुमितिसामग्रीत्वेन
तद्वेतुर्नां फलवत्त्वात् प्रतिबन्धकत्वम् । परामर्शस्य च रूपान्तरेण
तदुपलम्भकत्वमिति नोक्तविरोधः । यदि च सकलहेत्वधिकरत्वात्
सामग्री, तदा तस्य परामर्शभिन्नत्वादिरोधश्चैव नास्ति । श्व-
ज्ञोपपत्तौ न ज्ञानादावुद्भूतत्वं, मागाभावात् । आद्यशब्दाग्रहस्य
ओत्रेणासंबन्धात् । संबन्धे वा तदग्रहस्येष्टत्वात् । क्षणिकान्तशब्दस्य
च स्वसमयवर्तितया विशिष्य हेतुत्वपक्षस्याप्रत्यक्षत्वात् । न च
कर्तृत्वादिनिर्विकल्पकापेक्षायां पक्षान्तरेऽप्यसम्भवः, सुतरां तर्हि
नोद्भूतत्वम् । स्वरूपविशेषज्ञानमादाय तत्सम्भवाच्चेत्तनुश्रय-
माविष्करोति इत्येके इति ।

(२) उक्तैवोपपत्तौ मनःसंयोगविशेषत्वेन हेतुत्वे गौरवं, संयोगे
विशेषश्च जातिरूपः प्रत्यक्षखण्डोक्तसङ्घरापत्त्या निरस्तः, अन्यस्य
दुर्वच इत्यस्वरसमाविष्करोति इत्यन्ये इति ।

जात् । मनोवैभववादिनामिदमसम्मतम् । तथाहि । मनोविभु, सर्व्वदा स्पर्शरहितद्रव्यत्वात्, सर्व्वदा विशेष-
गुणशून्यद्रव्यत्वात्, नित्यत्वे सत्यनारम्भकद्रव्यत्वात्, ज्ञा-
नासमवायिकारणसंयोगाधारत्वादित्यादेरिति चेन्न ।

असम्मतमिति । विभुमोमनसः इन्द्रियाप्रत्यासत्तेरभावादित्यर्थः ।
सर्व्वदेति । द्रव्यत्वं परमाणुभिः, स्पर्शरहितत्वं च गुणादिभिर्व्यभिचा-
रीति विशिष्टं सिद्धम् । तस्याप्युत्पत्तिक्षणे घटे सत्त्वाद्बुभुभिवारदत्यतत्त्वं
सर्व्वदेति । अनारम्भकद्रव्यत्वं द्रव्यानारम्भकद्रव्यत्वमप्यविवक्षितम् ।
अतो न (१) कर्मसंयोगाद्यारम्भके मनसि स्वरूपासिद्धिः । तथापि
घटेऽनैकान्तिकदत्यतत्त्वं नित्यत्वरति । कात्यादिर्दृष्टान्तः ।
चतुर्थहेतावत्त्वाद्दृष्टान्तः । न च महत्त्वसुपाधिः, (२) साधनव्यापक-
त्वात् । न च सुखादिकं (३) मूर्त्तसंयोगासमवायिकारणकगुणवृत्ति-

(१) कर्मेति न्यायमते । संयोगादीति भट्टमते ।

(२) समतावच्छेदेनाह साधनेति । अन्यथा पक्ष एव साधनाद्यापकत्वात् ।

(३) असंयोगेन सिद्धसाधनादाह मूर्त्तेति । अन्वयसंयोगेन सिद्ध-
साधनादाह असमवायीति । शब्दशब्दे व्यभिचारवारजाय
जातिगर्भत्वम् । तत्र च गुणपदं स्पष्टार्थम् । गुणत्वावान्तरपदं
तादृशशब्दवृत्तिसत्तायोमित्येवार्थान्तरवारजाय । शब्दसुखान्तर-
त्वादिकमादायार्थान्तरादाह जातिपदम् । अजावयवविच्छेदे व्यभि-
चारादाह नित्यवृत्तेति । परमाणुच्छेदे व्यभिचारादाह अनित्येति ।
आत्मवृत्तिद्वित्ये व्यभिचारादाह विशेषेति ।

सर्वेषामापाततः स्वरूपासिद्धत्वात् । तथाहि, यदि रूपा-
द्युपलब्धीनां क्रियात्वेन करणतया* मनोऽनुमितिर्न
तदा द्रव्यत्वसिद्धिः, अद्रव्यस्यापि करणत्वात् । अथा-

गुणत्वव्याप्यं † जातिमत् नित्यवृत्त्यनित्यविशेषगुणत्वात् शब्दवत्
(१) पाकजवच्चेति प्रतिरोधः, मूर्च्छत्वस्याप्रथोकत्वात्^(२), अनात्मवृत्तित्व-
स्योपाधित्वाच्चेति भावः । आपाततदिति । यावन्मनो न सिद्धतौत्यर्थः ।
स्वरूपासिद्धिर्नेवाह । तथाहीति । अद्रव्यस्यापीति । सिद्धिज्ञानादे-
रित्यर्थः । द्रव्यत्वविनाशतश्च रूपादिभिर्व्यभिचारौति भावः । अथेति ।
(२) ज्ञानकारणजन्यः ‡ सुखाद्यनुभव इन्द्रियजन्यः जन्यप्रत्यक्षत्वात्
रूपप्रत्यक्षवत् । सर्गाद्यविषयत्वेन विशेषणान्न त्वगादिनाऽर्धान्तरम् ।
गन्धादिव्येकैकमात्रप्रत्यक्षजनकत्वेन पृथिव्यादिभेदसिद्धौ निःसर्गं

* कारणतया,—इति व्या० । एवं परत्र ।

† गुणत्वावान्तर,—इति मकरन्दसम्मतः पाठः ।

‡ ज्ञानकारणजन्यः,—इति खो० । ज्ञानकारणजन्यः,—इति का० ।

- (१) मद्रुमते शब्दस्य द्रव्यत्वादुभयसिद्धं दृष्टान्तान्तरमाह पाकज-
वच्चेति ।
- (२) अनात्मेति साधनावच्छिन्नसाध्यव्यापकोऽयमुपाधिः, अन्यथा प्रत्य-
क्षजन्यपरिमाणवृत्तिजातियोगिन्यात्मपरिमाणे साध्याव्यापकत्वात् ।
- (३) ज्ञानेति जन्यत्वमपि पक्षविशेषणमतो नेत्ररप्रत्यक्षभागे बाधः ।
इन्द्रियजन्यः विषयप्रत्यासन्नसंयोगिकरणजन्य इत्यर्थः । तेनेन्द्रियत्वस्य
मनोगर्भत्वादीदानो न साध्याप्रसिद्धिः ।

सामेव साक्षात्कारितयेन्द्रियत्वेन तदनुमातव्यं, तथापि
 व्यापकस्य निरुपाधेर्नेन्द्रियत्वमित्युपाधिर्व्यक्तव्यः । तच्च
 यदि कर्णशस्कुलीवन्नियतशरीरावयवस्योपाधित्वं, तदा
 तावन्मात्रे वृत्तिलाभः तद्दोषे च वृत्तिनिरोधः श्रोत्र-
 वत्प्रसज्येत । ततः शरीरमात्रमुपाधिरवसेयः* । तथा च
 तदवच्छेदेन वृत्तिलाभे शिरसि मे वेदना पादे मे सुख-
 मित्याद्यव्याप्यवृत्तित्वप्रतीतिविरोधः । असमवायिकार-
 णानुरोधेन विभुकार्याणां प्रादेशिकत्वनियमात् । श-
 रीरतदवयवादिपरमाणुपर्यन्तोपाधिकल्पनायां कल्प-

त्वाववाच निरवयवमित्यर्थः । तथापीति । (१) यथा श्रोत्रस्य वि-
 भिन्द्रियतया कर्णशस्कुलवच्छिन्नस्यैवेन्द्रियत्वान्तदवच्छेदेनोत्पन्नोऽपि
 शब्देन गृह्यते तदवच्छेदेनोत्पन्नस्यापि तस्य तदुपघातात्तदवच्छे-
 दः, तथा मनोऽनवच्छेदकशरीरावयवावच्छेदेनोत्पन्नं सुखाद्यपि तदव-
 च्छेदकावच्छेदेनोत्पन्नस्य तदुपघातात्तदवच्छेदेत्यर्थः । असमवायीति ।
 कार्यविभुविशेषगुणे चायमियमोऽतो न व्याप्यवृत्तिकर्मजन्यविभु-
 परमाणुसंयोगेन व्यभिचारः ।

* रभिधेयः,—इति का० ।

(१) यद्येति यद्यप्यतिप्रसङ्गमिवा श्रोत्रस्योपाधिकल्पनेऽप्यत्र तदभावान्न
 तत्कल्पनमङ्गं वहिरिन्द्रियत्वज्ञापयोजकं, तथाप्यापातत इदं, व्यास-
 ङ्गानुपपत्तावेव तात्पर्यम् ।

नागौरवप्रसङ्गः नियमानुपपत्तिश्चेति । ततोऽन्यदेवैकं

मनु किमसमवायिकारणं स्वावच्छिन्ने विभुकार्यं जनयतीति नियमः, स्वावच्छिन्ने जनयत्येवेति वा, स्वावच्छिन्न एव जनयतीति वा ? आद्ये सुखादेरधिक * देशतायामापादकाभावः । द्वितीये चाणुमनःसंयोगोऽपि स्वावच्छिन्नेऽधिकदेशे च जनयेत्, नियामकाभावात् । अन्ये तवापि सुखादेरनुदेशतापत्तिः । मनोवैभवेऽपि तदविरोधश्च । अथ निमित्तचन्द्रनाद्यनुरोधेन सुखादौ न्यूनाधिकदेशता निमित्तवायुसंयोगादिव शब्दे, न त्वसमवाय्यनुरोधात् । तर्हि मनोवैभवेऽपि तथाऽस्तु । न च विभुकार्यासमवायिकारणं स्वावच्छिन्ने करोत्येव भेर्याकाशसंयोग इव शब्दमिति चन्द्रनाद्यनवच्छिन्नेऽपि सुखादि स्यादिति वाच्यम् । तद्देशावच्छिन्नचन्द्रनसुखे हि तद्देशचन्द्रनसापेक्षोऽसमवायौति कथं तन्निरपेक्षस्तत्कुर्यात् । तथाच शरीरमात्रस्योपाधित्वेऽपि निमित्तवशात् सुखादेर्नियतदेशत्वं स्यात् ।

अत्राहुः । विभुकार्यविशेषगुणस्य न स्वासमवायिकारणन्यूनदेशत्वमिति नियमः । मनोवैभवे च शरीरं व्याप्यैव मनःसंयोगोऽसमवायौति तदवच्छेदं व्याप्यैव सुखादेस्तथापत्तिः । ततः पादावच्छिन्नं सुखं यदि शरीरावच्छिन्नासमवायिकारणकं स्यात् शरीरव्यापकं स्यात्, निमित्तकारणस्य चाधिकदेशत्वमात्रप्रयोजकत्वात् । अतएव निदाघतप्तस्य अश्लि मग्नस्य सर्वाङ्गीणसुखधीरूपपक्षेति भावः । नियमेति । सर्वेषामेव शरीरादीनामुपाधित्वे

* सुखादेरेक,—इति सो० ।

सूक्ष्ममुपाधित्वेनातीन्द्रियं कल्पनीयम् । तथा च तस्यै-
वेन्द्रियत्वे स्वाभाविकेऽधिककल्पनायां प्रमाणाभावाद्-
भिर्ग्राहकप्रमाणाबाधः । अथ ज्ञानक्रमेणेन्द्रियसहका-
रितया तदनुमानं, ततः सुतरां प्रागुक्तदोषः । यदि च
मनसोवैभवेऽप्यदृष्टवशात् क्रमः उपपाद्येत, तदा मन-
सोऽस्तिहेराश्रयासिद्धिरेव वैभवहेतूनामिति ।

अत्र यथादृष्टस्य दृष्टकारणोपहारेणोपयोगः, तत्र
तत्पूर्वतायां कार्यमुत्पद्यतएव । अन्यथा, अन्यतन्तु-
संयोगेभ्योऽपि* कदाचित्पटो न जायेत, जातोऽपि
वा कदाचिन्निर्गुणः स्यात्, बलवता कुलाखेन दृढ-
दण्डनुक्रमपि चक्रं न भ्राम्येत । यत्र तु दृष्टानुपहा-
रेणादृष्टव्यापारस्तत्र तद्गुण्यात् कार्यानुदयः, यथा
परमाणुकर्मणः । तदिहापि यदि विषयेन्द्रियाणा-
त्मनां समवधानमेव ज्ञानहेतुः, तदा तत्सद्भावे

कुतो नियतदेशसुखाद्युत्पत्तिरित्यर्थः । धर्मिग्राहकेति । सुखाद्युप-
ख्यौनामिन्द्रियजत्वानुमाने मनोऽणत्वानुपपत्तेः अपि अनुपपत्तिवशा-
दणुत्वं विषय इति धर्मिग्राहकतुल्यतया तद्बाध उक्तः । प्रागुक्तेति ।
धर्मिग्राहकमानबाध इत्यर्थः । युगपदनेकविषयसम्बद्धानामिन्द्रियसंयोगे
षति ज्ञानक्रमानुपपत्तेरणुत्वेनैव तदुपपत्तेरिति भावः । यदि

* संयोगेनापि,—इति का० ।

सदैव कार्यं स्यात् । न ह्येतदतिरिक्तमप्यदृष्टस्योप-
हरणीयमस्ति । न च सदैव ज्ञानोदयः । ततोऽति-
रिक्तमपेक्षितव्यम् । तच्च यद्यपि सर्वाण्येवेन्द्रियाणि

चादृष्टवशात्प्रोक्तदोषावकाशस्तदा ततएव ज्ञानक्रमोऽपि स्यादिति
मनःसिद्धौ न मानमस्तीत्याश्रयासिद्धौ हेतव इत्याह । यदि चेति ।
तथापीति । (१) एकं करणमेकैकदा एकावच्छेदेनैकजातीयामेका-
मेव क्रियां जनयति, न त्वनेकाम् । एकचेत्यादिविशेषणात् कुठारा-
ग्निशब्देषु युगदपदनेकच्छिदारात्पादि (२) नानादिगवच्छिन्नानेकश-
ब्दजनकेषु न व्यभिचार इति करणधर्मत्वेन क्रियाक्रमः स्यादित्यर्थः ।

न च तथापि चचुराद्यवच्छेदेन शब्दवद्विभक्तदेशां परमाणाविव
विजातीयामग्निसंयोगवदनेकां क्रियां कुर्यादित्येति वाच्यम् । ज्ञान-
करणमेकचात्मनि एकदैकमेव ज्ञानं जनयति । समूहाखण्डनक-
रणवत् । कथमन्यथा सामयीसत्त्वे समूहाखण्डनमेकज्ञानम् । नन्वन्य-
ज्ञानसामयीसत्त्वे कार्यावश्यंभावः, तदसत्त्वे किं करणधर्मत्वेन* तस्य
सहकार्यन्तरमात्रपर्यवसायित्वात् । न । ज्ञानकरणस्यैकैकदैकज्ञान-
मात्रजनकतया तच्च नानाज्ञानकारणाभावेनैव† सामय्यसत्त्वात् ।

* करणधर्मज्ञानेन,—इति सो० ।

† तच्च कारणाभावेनैव,—इति सो० का० ।

(१) एकं करणमिति प्रत्यक्षप्रकाशे द्रष्टव्यम् ।

(२) नानेति अत्र नानादिगवच्छिन्नेति पाठोयुज्यते, अन्यथा अगम्ययात् ।
[अनेनानुमीयते, मूले पाठान्तरमासीत् । परमस्मद्वयसौकितेभु
सर्वेष्वेव पुस्तकेष्वित्यमेव पाठः ।]

व्याप्नोति, तथापि करणधर्मत्वेन क्रियाक्रमः सङ्गच्छते, अकल्पिते तु तस्मिन्नायं न्यायः, प्रतिपत्तुरकरणत्वात्*, चक्षुरादीनामनेकत्वादिति चेत् । नन्वेवमपि युग-

प्रतिपत्तुरिति । तस्यानेककरणोपेतस्यानेककार्यकर्तृत्वादिति भावः । चक्षुरादीनामिति । एषां पौगपद्यात् पुनः स एव ज्ञानयौगपद्य-प्रसङ्गः, करणधर्मत्वेनापि प्रत्येकमविशेषादिति भावः । नन्वेवमिति । एवमथेकदा वङ्गनां ज्ञानानामनुत्पत्तावथेकदा नामेन्द्रियकरणकं रूपादिज्ञानमेकं स्यादेव, एकेन्द्रियजन्यसमूहाखण्डनज्ञानवदित्यर्थः । न च चाक्षुषत्वादिजातिसंकरापत्तेर्नैकं ज्ञानमिति वाच्यम् । तथा सति फलविरोधेनैकस्यापि ज्ञानस्याजननापत्तेः । चिच्चरूपवच्चाक्षुषादि-विजातीयस्यैव ज्ञानस्य सामयीसत्वेनोत्पत्त्यापत्तेर्वा । न च तत्र फलवत्त्वान्तथा, अत्र फलाभावे हेतोः कल्पत्वापत्तेः । अन्योन्यप्रति-बन्धस्य तत्त्वे वाऽज्ञानमेव स्यान्न त्वेकस्य ज्ञानमित्युक्तम् । (१)वस्तुतः

* रकारणत्वात्,—इति का० ।

(१) ननु रूपादिषु मध्ये रूपादिमात्राद्यकल्पेनैव चक्षुरादिसिद्धे-
स्तदन्यगुणग्रहे तदसामर्थ्याच्चिन्नज्ञानमसम्भवीत्युच्यते इति ।
ननु गौगोत्वनिर्विकल्पकानन्तरमन्यतरविशेषवच्चानोत्पत्ताविवाद्यु-
मेवात्र नियामकमस्तु, यथा च तत्र गोभयविशेष्यकसमूहाखण्डनं
तथाऽत्र न युगपज्ज्ञानमिति चेत् । न, अद्युना मनसा दृष्टेनैवोप-
पत्तावदृष्टकल्पनाऽनवकाशात् । अन्यथा स एव न कल्प्येतेति भावः ।

पञ्चज्ञानानि माभूवन् युगपञ्चज्ञानन्तु केन वार्थ्यते ।
भवत्येव समूहालम्बनमेकं ज्ञानमिति चेन्न, एकेन्द्रि-
यग्राह्येष्विव नानेन्द्रियग्राह्येष्वपि प्रसङ्गात् । तेष्वपि
भवत्येवेति चेन्न, व्यासङ्गकाले ज्ञानक्रमेण विवाद-
विषये क्रमानुमानात् । बुभुत्साविशेषेण व्यासङ्गे किं-
याक्रम इति चेन्मैवं, न ह्येष बुभुत्सायां महिमा

पञ्चसु यदेकं करणं ज्ञानं जनयति नापराणि, तत्र नियामकमा-
ख्यम् । अन्यथा ज्ञानजनने तेषां कलहं कः समादध्यादिति
भावः । आश्रयमविदानाह । भवत्येवेति । एकैकेन्द्रियेण स्वस्ववि-
षये समूहालम्बनमेकैकं जन्यतएवेत्यर्थः । आश्रयमुदाटयति । एकैति ।
तेष्वपीति । दीर्घां शष्कुलीं भक्षयतो गन्धादिज्ञानमेकमनेकेन्द्रि-
यजन्यमुत्पद्यते इत्यर्थः । व्यासङ्गेति । एकैन्द्रियासक्तमनसोऽणुना
मनसा युगपदनेकेन्द्रियासन्निकर्षात्तत्र ज्ञानक्रमस्य (१)सर्वसिद्धत्वा-
त्तद्वृष्टान्तेन तत्रापि गन्धादिज्ञानोत्पादः क्रमेण भवतीत्यनुमीयते,
कालसौख्याच्च क्रमो न लक्ष्यत इत्यर्थः । ननु दृष्टान्ते मानेकेन्द्रियमनः-
संयोगाभावः क्रमप्रयोजकः * किन्तु बुभुत्साप्रयुक्त इत्याह । बुभु-

* दृष्टान्तेऽनेकेन्द्रियमनःसंयोगाभावः—इति का० । दृष्टान्तेनेकेन्द्रिय-
मनःसंयोगजज्ञानाभावः,—इति ह० ।

(१) सर्वसिद्धत्वादिति यद्यपि युगपदनेकेन्द्रियसन्निकर्षो न सर्वसिद्धः,
तथापि ज्ञानक्रमस्य तत्र सर्वसिद्धत्वात् अत्रापि क्रम इत्यत्रैव
तात्पर्यम् ।

यदबुभुत्सिते विषये ज्ञानसामग्र्यां सत्यामपि न ज्ञानमपि तु न तत्र संस्करातिशयाधायकः प्रत्ययः स्यात् । यदि त्वबुभुत्सिते विषये सामग्रीमेव सा निरु-
न्यात्, घटायोन्मीक्षितं चक्षुः पटं नैव दर्शयेत् । तस्माद-
बुभुत्साऽपीन्द्रियान्तरादाकृष्य बुभुत्सितार्थग्राहिणीन्द्रिये
मनोनिवेशयन्ती युगपज्ज्ञानानुत्पत्तावुपयुज्यते न तु
स्वरूपतः । विभुनेऽपि मनसो व्यापारक्रमात्क्रम इति

स्वेति । बुभुत्सा न रूपादियद्वहेतुः, न वा इतरज्ञानप्रतिबन्धिका,
किं त्वन्यथोपयुज्यते इत्याह । न हीति ।

(१) नतु बुभुत्साया अतन्त्रत्वे कथं मनोऽणुत्वपक्षे मन्दोऽपि बुभु-
त्सितः शब्दो नृपज्ञाने नान्यः । तन्त्रत्वेऽपि कथं दृग्भिः पथमानासु
गाथासु तावद्गोचरबुभुत्सायां प्रणिधाने च सर्व्वेषामज्ञानमेकज्ञानम् ।
न च, ओचमनःसंयोगविशेषः कार्योन्मेयोऽस्ति, सएव किञ्चिच्छब्दपद-
हेतुस्तदन्यपदप्रतिबन्धकएवेति वाच्यम् । (२) विभुत्वेऽपीन्द्रियमनः-
संयोगविशेषस्य तथात्वे व्यासङ्गोपपत्तेः । अथ प्रत्यक्षातुकूलेन्द्रिय-
मनःसंयोगद्वारा बुभुत्साप्रणिधानयोः प्रत्यक्षहेतुत्वमिति चाक्षुषा-
दिवुभुत्सितपद्वे कृत्तत्वान्ताभ्यां ओचे बुभुत्सितशब्दावच्छेदेन मनः-

(१) तदस्यः शङ्कते नन्विति । यद्वा, गूढाभिसन्धिः शङ्कते नन्विति ।

(२) अतएवामिसन्धिसुदघाटयति विभुत्वेऽपीति ।

चेन्न, तस्य संयोगातिरिक्तस्य कर्मरूपत्वे वैभवविरो-
धात् । गुणरूपत्वे नित्यस्य क्रमानुपपत्तेः । अनित्यस्य

संयोगः कृत इति सएव गृह्यते मान्य इति चेत् । न, युगपत्पथ-
मानासु विंशतिगाथासु तावद्गोचरबुभुत्साप्रणिधानयोः सत्त्वे तावद्गा-
थावच्छेदेन मनःसंयोगाद्युगपत्तासामुपलभ्यप्रसङ्गात् । प्रत्येकसा-
मग्योसत्त्वात् ।

उच्यते । यद्यपि बुभुत्साप्रणिधाने न शब्दग्रहमात्रे सहकारिणी,
न वेतरग्रहप्रतिबन्धके, तथापि नानाशब्दसमवायदृशार्था यः शब्द-
ग्रहस्तत्र तयोस्तथाभावः । (१)तथैव तेषामन्वयव्यतिरेकनियमात् ।
नचाणावपि मनसि रसनसंयुक्ते त्वक्षंसंयोगस्यापि सत्त्वात् रसगुणद्रव्य-
ज्ञानयौगपद्यापत्तिः, (२)रसनसंयोगकाले मनसस्त्वक्षंसंयोगे माना-

(१) तथैव तेषामिति नन्वेवं वैभवेऽपि रूपादिसकलगोचरबुभुत्साया-
व्यहेतुत्वेऽपि तदन्यतमबुभुत्सा तद्ग्राहिका अन्यग्रहप्रतिबन्धिका
चास्तामिति तुल्यः समाधिः । न च तादृशबुभुत्सायामपि सूची-
सर्पादिवेधानुभवेन तादृश्याण्यपि व्यभिचारात्तैवमिति वार्थं, शब्दे-
ऽपि तादृशबुभुत्सार्था निकटाहन्यमानाशब्दानुभवेन तुल्यत्वात् ।
अत्रापि यदि विशेषकल्पनं, तदा तदपि तुल्यमिति । नैवम् । अत्रुना
मनसैवोपपत्तौ तादृशबुभुत्साहेतुत्वादिकल्पनायामेव गौरवात् ।

(२) रसनसंयोगकालइति, न च त्वक्षंसंयोगस्य ज्ञानमात्रहेतुत्वे तदा-
वश्यकमिति वार्थं, त्वक्षंसंयोगमतेऽपि तन्मनोयोगस्य तथात्वे माना-
भावात् । न च सुप्तौ ज्ञानानुत्पत्तिरेव मानं, शरीरमनःसंयोगा-
भावात्तदुपपत्तेः ।

च नित्यैकगुणस्याविभुद्रव्यसंयोगासमवायिकारणकत्वेन
तदन्तरेष्वानुपपत्तेः । तर्हि कल्पयिष्यते इति चेत्,
तदेव तर्हि मनःस्थाने निवेश्यतां साधवाय । तस्मादखेव

भावात् । तस्मात्, (१) चाक्षुषज्ञानवतो मैत्रस्य स्वविषयसंबद्धानि त्वा-
दौनि स्वविषयसाक्षात्कारहेतुसंयोगशून्यानि, तदा स्वविषयसाक्षा-
त्कारात्मकत्वात् । पटवत् । अन्यथा सामयीसत्त्वे युगपच्छानोत्पाद-
प्रसङ्गः ।

नित्यैकगुणस्येति । नित्यपदं* खेहे, एकपदस्य द्वित्वाद्दौ व्यभि-
चारवारणाय । नित्यवृत्त्येकवृत्त्यनित्यगुणत्वेन (२) मूर्त्तिसंयोगासमवायि-
कारणकगुणवृत्तिगुणत्वव्याप्यजातिमत्त्वां साध्यमित्यर्थः ।

ननु मनोऽवयवस्य तस्य संकोचविस्ताराभ्यां ज्ञानक्रमयौगपद्ययो-
रुपपत्तेः । अस्तु लोभषणानन्तरं गन्धादीन् युगपत्प्रत्येमीत्यनुव्यवसायस्य
बाधकं विना प्रमात्वात् । मैवम् । यदि हि संकोचविस्तारहेतुरदृष्टं, तदा
ततएव तदुभयमस्तु किं मनसा, नाप्येकपञ्चबुधुत्सया तौ भवतः, बुधु-
त्सायाश्चेतुत्वात् । हेतुत्वे वा साधवात् विभु मनोऽस्तु । एतेनाणुमनः-

* अनित्यपदं,—इति का० ।

† मूर्त्तिसंयोगासमवायिकारणत्वव्याप्यजातिमत्त्वं,—इति इ० ।

(१) चाक्षुषेति प्रत्यक्षप्रकाशे विपश्चितम् ।

(२) शब्दजशब्दे व्यभिचारवारणाय साध्यं व्याचष्टे मूर्त्तेति । गुणपदं
स्पष्टार्थम् ।

मन इति । तथाच, तस्मिन्ननिन्द्रियप्रत्यासन्ने निरुपधा-
नत्वादात्मनः सुषुप्त्यवस्थायामनुपलम्भः । एतदेवं मनसः
शीलमिति कुतो निर्णीतमिति* चेदन्वयव्यतिरेका-
भ्याम् । न केवलं तस्य, किन्तु सर्वेषामेवेन्द्रियाणाम् । न
हि विशेषगुणमनपेक्ष्य चक्षुराद्यपि द्रव्ये प्रवर्तते ।
स्वापावस्थायां कथं ज्ञानमिति चेत्, तत्सत्संस्कारोद्बोधे
विषयस्मरणेन स्वप्नविभ्रमाणामुत्पत्तेः । उद्बोधएव कथ-

पञ्चकमस्तु अवयविनो लघुत्वात् बुभुत्सावशात्तेषामेव एकपञ्चेन्द्रिय-
सम्बन्धादुभयोपपत्तेरित्यपास्तम् । पञ्चबुभुत्सायां पञ्चेन्द्रियसम्बन्धे
व्यासङ्गानुपपत्तेरित्यभिप्रेत्याह । तस्मादिति ।

एवमौपोद्घातिकं मनोवैभवनिराकरणं समाप्य प्रकृते योज-
यति । तथा चेति । एतदेवेति । विशेषगुणोपहितात्मयाहकत्व-
मित्यर्थः । अनिन्द्रियप्रत्यासन्नत्वान्मनसः स्वप्नप्रत्यया अपि न
स्युरित्याह । स्वापेति । सर्वेन्द्रियप्रत्यासत्तिविरहे मनसो ज्ञाना-
जनकत्वं, न तु त्वगादिप्रत्यासत्तिमतोऽपीत्याह । तत्तदिति ।
उद्बोधः सहकारिसाकल्यम् । विषयस्मृतिदोषादृष्टादिसाक्षिव्या-
न्मनसा स्वप्नानुभवो जन्यते इत्यर्थः । सदृशदर्शनादेरुद्बोधक-
स्याभावात् संस्कारोद्बोधो न स्यादित्याह । उद्बोधएवेति ।

* निश्चितमिति,—इति श्री० का० ।

मिति चेत् । मन्दतरतमादिन्यायेन वाद्यानामेव शब्दादीनामुपलम्भात्, अन्ततः शरीरस्यैवोक्तादेः प्रतिपत्तेः । यदा च मनस्त्वचमपि परिहृत्य पुरीतति वर्त्तते, तदा सुषुप्तिः ।

स्यादेतत् । परात्मा तु कथं परस्यायोग्यः ? न हि साक्षात्कारिज्ञानविषयतामेवार्यं न प्राप्नोति, स्वयमप्यदर्शनप्रसङ्गात् । नापि ग्रहीतुरेवायमपराधः, तस्यापि हि ज्ञानसमवायिकारणतयैव* तद्योग्यता । नापि

(१) न तदेवोद्बोधकं, किं त्वदृष्टादिकमपि यथायभवमित्याह । मन्देति । (२) मन्दत्वं गत्वादिव्याप्यजातिः । उक्तादेरिति । (३) अनुहृत-रूपोद्भूतस्पर्शतेजसः स्पर्शादेरित्यर्थः । स्नापमुक्त्वा सुषुप्तिमाह । यदा चेति । आत्मनो निरिन्द्रियप्रदेशः पुरीतत् । किञ्चिन्मनः कश्चिदे-

† कारणतैव,—इति का० आ० ।

- (१) न तदेवेति न सदृशदर्शनमेवेत्यर्थः । आदिपदान्निम्नशब्दाद्युपलम्भपरियहः । तथाच क्वचिददृष्टं क्वचिज्ज्ञानान्तरमुद्बोधकमिति भावः ।
- (२) ननु मन्दत्वं तारत्वनिरूप्यमिति तदज्ञाने तज्ज्ञानमसम्भवीत्यत आह मन्दत्वमिति । जातिज्ञाने च नेतरज्ञानापेक्षेति भावः ।
- (३) ननुशा तेजस्तत्तातीन्द्रियमित्यत आह अनुहृतरूपेति । उक्तादेरित्यत्रातद्गुणसंविज्ञानवज्जीह्वाभयथादिति भावः ।

करणस्य, साधारणत्वात् । न ह्यासंसारमेकमेव मनः
 एकमेवात्मानं गृह्णातीत्यत्र नियामकमस्ति । स्वभावइति
 चेत्, तर्हि मुक्तौ निःस्वभावत्वप्रसङ्गः, तदेकार्थताया-
 अपायादिति । न, भोजकादृष्टोपग्रहस्य नियामकत्वात् ।
 यद्धि मनो यच्छरीरं यानीन्द्रियाणि यस्यादृष्टेना-
 दृष्टानि, तानि तस्यैवेति नियमः । तदुक्तं प्राक्, प्रत्या-

वात्मानं गृह्णातीत्यपि नास्तीत्याह । नापीति । एकस्यापि मनसोऽने-
 कात्मयाहकत्वादित्यर्थः । नहीति । नैयायिकमते इति शेषः । (१) भट्टानां
 तु ज्ञानार्थयोरिवात्ममनसोरपि स्वाभाविकएव सम्बन्धो यतो मुक्ता-
 वप्यात्मनो नित्यनिरतिग्रथानन्दसन्दोहाभिव्यक्तिः । (२) एकात्ममात्र-
 ज्ञानजनकत्वं मनसः स्वभाव इत्याह । स्वभावइतीति । एकस्यात्मन-
 एकमेव मन इति स्वभावः, एकं मन एकमेवात्मानं गृह्णातीति वा ।
 द्वयमपि जीवन्मुक्तौ नास्ति । तत्र कायव्यूहे वज्रतरमनःस्वीकारात्,
 योगिनामप्यात्मसाक्षात्कारजननादित्याह । मुक्ताविति । जीवन्मुक्तौ ।
 यदीयादृष्टाकृष्टं यन्मनस्तत्तस्यैव याहकं, योगिनामपि ततएव तदी-
 यत्वं तस्य, अदृष्टस्यापि तदीयत्वं तदीयमनोनिष्पन्नत्वेन, बीजापुर-

---

(१) भट्टानामिति तथाच तेषां तथानियमएवेत्यर्थः ।

(२) एकात्ममात्रेति तथाच नियामकान्तराभावेऽपि स्वभावएव नियामक-
 इति भावः ।

त्मनियमाहुक्तेरिति । एतेन परबुद्ध्यादयो व्याख्याताः ।
 तदेवं योग्यानुपलब्धिः परात्मादौ नास्ति तदि-
 तरा तु न बाधिकेति तवापि सम्मतम् । अतः किम-
 धिक्त्य प्रतिबन्धिः । न हि, शशशृङ्गमयोग्यानुपलब्ध्या
 कश्चिन्निषेधति । न च प्रकृते योग्यानुपलब्धिं कश्चिन्म-
 न्यते । अथायमाशयः, अयोग्यशशशृङ्गादावनुपलब्धिर्न
 बाधिका स्यादिति ततः किं तत्सिद्धेदिति चेत् । एवमस्तु
 यदि प्रमाणमस्ति । पशुत्वादिकमिति चेत्, परसाधने
 प्रतिबन्धिस्तर्हि न तद्बाधने । तच्चैव भविष्यतीति चेत् ।
 तत् किं तच्च प्रतिबन्धिरेव दूषणम्, अथ कथञ्चित्तुल्य-

वच्च नानवस्थादोष इत्याह । भोजकेति । यथा परात्मनि परमनसो न
 साक्षात्कारजनकत्वं तथा परबुद्ध्यादावपि, तुल्यत्वादित्याह । एतेनेति ।

अत्र प्रतिबन्धिः स्यात् तदुभयमपि नेष्यते इत्याह । न हीति ।
 न हि तेन ईश्वरसाधने किञ्चिद्दूष्यते इत्यर्थान्तरं नियमस्थानमित्याह ।
 ततइति । आशयमविद्वानाह । तदिति* । तस्मिद्धावपि न प्रकृते
 दूषणमित्याह । एवमिति । मानमाह । पशुत्वादिकमिति । पक्षसम-
 त्वादेव नाश्चादौ व्यभिचार इति भावः । आशयं स्फुटयति । परेति ।
 यदीश्वरः सिद्धोत्, तदा शशशृङ्गमपि सिद्धोदित्तीश्वरसाधने प्रति-
 बन्धिस्तथा चार्थान्तरमित्युक्तम् । नन्वनुपलब्धिमात्रेण यथा शशे शृङ्गा-

* इत्यर्थान्तरं नियमस्थानमाह तदिति,—इति का० ।

न्यायतया योग्याएव परात्मबुद्ध्यादयस्ते च बाधिता-
 एवेत्यपहृतविषयत्वम्* ? न प्रथमः, अत्र्याप्तेः । न हि
 पशुत्वादेः शशशृङ्गसाधकत्वेन कार्यत्वादेः कर्तृमत्त्वा-
 दिसाधकत्वं व्याप्तं, येन तस्मिन्नसति तत्प्रतिषिध्येत ।
 न द्वितीयः, मियोऽनुपलभ्यमानत्वस्य वादिप्रतिवादि-
 स्वीकारात् । तथापि पशुत्वादौ को दोष इति चेत् । न
 जानीमस्तावत्तद्विचारावसरे चिन्तयिष्यामः ।

भावस्तथा चित्यादौ कर्तुरप्यभाव इति बाधनेऽपि प्रतिबन्धिः स्यात्
 इष्टापत्तेरभावादित्याह । तत्रैवेति । मिथ इति । परात्मादेः
 परायोग्यत्वस्योभयवादिस्वीकारात् प्रत्यक्षेणानुपलभ्यमानं नायोग्ये
 बाधकमित्यर्थः । अर्थान्तरं हि पुरुषदोषो न तु साधनदोषइत्या-
 शयेन वृच्छति । तथापीति । शशे शृङ्गस्यात्यन्तमभाव इति सर्वेषा-
 मबाधितप्रत्यक्षबाधः । (१)शृङ्गत्वस्य जातेर्याग्यसंस्थानव्यङ्ग्यत्वेनायोग्ये
 शंकितुमप्यशक्यत्वात् । (२)अन्यथा, तद्वातिरेकाप्रसिद्धा अनुमानानव-

* त्यपहृतविषयत्वम्,—इति श्री० का० ।

† इति बाधनेऽपि प्रतिबन्धिरित्यर्थः । ननु यदि क्षिप्तौ कर्ता स्यात्
 शशे शृङ्गमपि स्यादिति साधनएव प्रतिबन्धिः स्यात्,—इति
 सो० ह० ।

(१) अयोग्यस्यैव बाध इत्याशङ्क्याह शृङ्गत्वस्येति ।

(२) अप्रयोजकत्वमाशङ्क्याह अन्यथेति ।

स्यादेतत् । यत्प्रमाणगम्यं हि यत्, तदभावएव तस्या-
भावमावेदयति । यथा रूपादिप्रतिपत्तेरभावश्चक्षुरादे-
रभावम् । कायवाग्ब्यापारैकप्रमाणकश्च परात्मा, तद-
भावएव तस्याभावे प्रमाणमक्षुरादिषु । तन्न, तदेकप्र-
माणकत्वासिद्धेः । अन्यथा, सुषुप्तोऽपि न स्यात् । स्वास-
सन्तानोऽपि तच्च प्रमाणमिति चेन्न, निरुद्धपवनोऽपि न
स्यात् । कायसंस्थानविशेषोऽपि तच्च प्रमाणमिति चेन्न,
विषमूर्च्छितोऽपि न स्यात् । शरीरोष्माऽपि तच्च प्रमाण-
मिति*, चेत् । न†, जलावसिक्तविषमूर्च्छितोऽपि‡ न स्यात् ।

तस्मात्, यद्यत् कार्यमुपलभ्यते? तत्तदनुगुणश्चेतन-
स्तच्च तच्च सिद्धति । न च कार्यमात्रस्य क्वचिद्वावृत्ति-

काशात्, (१) अन्वयिनश्चानङ्गीकारात् । परात्मनश्चायोग्यस्यापि कर्तृ-
त्वाच्च कर्तृत्वं योग्यत्वनियतमित्याशयवत् उत्तरम् । नेति ।

यत्प्रमाणेति । तदेकप्रमाणगम्यमित्यर्थः । अतो न धूमाभावेऽपि
अग्निषत्त्वाद्वाभिचारः । अतएव, तदेकप्रमाणलासिद्धेरिति वक्ष्यति ।
कार्यमात्रप्रमाणोन्नेयस्तद्विशेषनिवृत्तिमात्रेण न निवर्तते, कार्यमात्रस्य

* तच्च तद्येति,—इति आ० ।

† न,—इति नास्ति क्री० आ० ।

‡ जलावसिक्तमूर्च्छितोऽपि,—इति क्री० आ० ।

§ कार्यमुत्पाद्यते,—इति का० ।

---

(१) अन्वयिनः केवलाव्ययिनः ।

रिति । न च त्वद्भ्युपगतेनैव प्रमाणेन भवितव्यं मान्ये-
नेति नियमोऽस्ति । न च प्रमेयस्य प्रमाणेन व्याप्तिः ।
सा हि कात्स्न्येन वा स्यादेकदेशेन वा स्यात् ? न प्रथमः,
प्रत्यक्षाद्यन्यतमासङ्गावेऽपि* तत्प्रमेयावस्थितेः । न द्वि-
तीयः, पुरुषनियमेन सर्व्वप्रमाणव्यावृत्तावपि प्रमेयाव-
स्थितेः । अनियमेनासिद्धेः । न हि सर्व्वस्य सर्व्वदा सर्व्वथाऽपि
प्रमाणं नास्तीति निश्चयः शक्य इति । कथन्तर्हि चक्षु-
रादेरभावो निश्चयः ? व्यापकानुपलब्धेः । चरमसामग्री-
निवेशिनो हि कार्य्यमेव व्यापकं, तन्निवृत्तौ तथाभूत-
स्यापि निवृत्तिः । योग्यमात्रस्य कदाचित् कार्य्यं,
तन्निवृत्तौ तथाभूतस्यापि निवृत्तिः । अन्यथा, तथापि

च न व्यावृत्तिरित्युपसंहरति । तस्मादिति । तथाच, प्रमाणविशेष-
निवृत्तावपि प्रमाणसामान्यसत्त्वान्तदेकप्रमाणगम्यत्वमसिद्धमित्यर्थः ।
न च प्रमाणप्रमेययोर्व्याप्तिर्यतः प्रमाणविशेषाभावे प्रमेयासत्त्वं स्या
दित्याह । न चेति । अनियमेनेति । सर्व्वपुरुषापेक्षयेत्यर्थः । व्याप-
केति । तत्तद्व्यापकमिवृत्तौ तत्तद्व्याप्यमिवृत्तेरित्यर्थः । कार्य्यविशेषस्य
कारणविशेषव्यापकत्वमाह । चरमेति । कार्य्यं रूपज्ञानादि । योग्य-
तामात्रस्येति । व्यापकमित्यनुषज्यते । न च भक्षितविनष्टबीजे व्यभि-

* प्रत्यक्षाद्यन्यतमासङ्गावेऽपि,—इति आ० ।

सन्देहः । प्रकृतेऽपि व्यापकानुपलब्ध्या* तत्प्रतिषेधोऽस्तु ।
न । आश्रयासिद्धत्वात् । न हीश्वरस्तज्ज्ञानं वा क्वचित्
सिद्धम् । आभासप्रतिपन्नमिति चेत् । न । तस्याश्रय-
त्वानुपपत्तेः । प्रतिषेध्यत्वानुपपत्तेश्च ।

व्यावर्त्याभाववन्तैव भाविकी हि विश्लेष्यता ।

अभावविरहात्मत्वं वस्तुनः प्रतियोगिता ॥ २ ॥

धारः, यत्सामान्यं यत्कारणतावच्छेदकं तदवश्यं तज्जनकवृत्तौत्यर्थात् ।
नित्ययोग्याभिप्रायकत्वाद्वा । अन्यथेति । कदाचित्कार्यव्यतिरेके
योग्यतायामपि सन्देह इत्यर्थः । प्रकृतेऽपीति । ईश्वरो न कर्ता
तद्वापकस्वार्थादिशून्यत्वात् व्योमवदिति व्यापकाभावकिङ्कमनुमा-
नमित्यर्थः । आभासेति । असत्ख्यात्युपस्थितमित्यर्थः । यदीश्वरे
कर्तृत्वनिषेधः साध्यते तदाऽऽश्रयत्वमीश्वरस्य, यदा तस्यैवाभावः
तदेश्वरस्य प्रतियोगित्वं, उभयमपि नास्तीत्याह । तस्येति ।

कृतः इत्याह । व्यावर्त्येति । व्यावर्त्यः प्रतियोगी, तदभाववन्ता
भाविकौ पारमार्थिकी, विश्लेष्यता आश्रयता, वस्तुनः प्रामाणिकस्य,
स्वाभावविरहरूपत्वं च प्रतियोगित्वम् । असत्ख्यातेः कारणाभावेन
निरासादित्यर्थः ।

गन्धनुमित्तिरेव पञ्च । तथाहि, इयमनुमितिरयथार्था अश्र-
रीरे कर्तृत्वज्ञानत्वात्, ज्ञाने नित्यत्वज्ञानत्वाद्वा, घटः कर्त्ता चैव-

* साध्यव्यापकानुपलब्ध्या,—इति का० ।

न चैतदाभासप्रतिपन्नस्यास्तीति कुतस्तस्य निषेधा-
धिकरणत्वं निषेध्यता वेति* । कथं तर्हि शशशृङ्गस्य
निषेधः ? न कथञ्चित् । स ह्यभावप्रत्ययएव । न

ज्ञानं नित्यमिति ज्ञानवत्,—इत्यस्तु । नचोपजीव्यविरोधः, अनु-
मितिर्हि उपजीव्या न तु तद्यथार्थत्वमपि । न । अययोजकत्वात् ।
अन्यथा, पर्वते अन्यनुमितिरयथार्था उभयसिद्धाग्निमद्भिचेऽग्नि-
मत्त्वज्ञानत्वात्, ह्रदेऽग्निमानितिवदित्यापत्तेः । अपि चानुमितेरय-
थार्थत्वं दोषादुत्पन्नमनेन ज्ञाप्यं न त्वनेनोत्पाद्यम् । तत्र चायमेव^(१)
दोषो दोषान्तरं वा ? नाद्योऽन्योन्याश्रयात् । मान्यस्तदभावात् ।

न चेति । ^(१)आभासानाभाससङ्करापत्तेरिति भावः । कथमिति ।
^(१)यदि नासतो निषेध्यत्वमिति शेषः । न कथञ्चिदिति । नाचापि
कल्पितस्य निषेध्यत्वं, ^(२)शशेऽधिकरणे शृङ्गस्यैव निषेधादित्यर्थः । स
हीति । पारमार्थिकाभावप्रत्ययएवेत्यर्थः । प्रतियोग्यधिकरणयो-

* चेति,—इति आ० क्रौ० ।

- (१) अयमेवेति प्रकृतानुमानमेवेत्यर्थः ।
- (२) आभासेति आभासप्रतिपन्नस्यापि वस्तुत्वाभ्युपगमे वस्तुत्वावस्तुत्व-
सङ्करापत्तिरित्यर्थः ।
- (३) यदीति यद्यपि तर्हीत्यस्य तदेत्यर्थः, तस्य च नित्यसापेक्षतया शेष-
दानं विनाऽपि तदर्थलाभः, तथापि नित्यसापेक्षतया अध्याहारत्वात्
तदपेक्षया शेषस्य त्वरितप्रतिपत्तिकरत्वमिति भावः ।
- (४) शशे इति यद्यपि शशे गवादिशृङ्गस्य संयोगवृत्त्या सत्त्वात् कथं
शृङ्गाभावः, समवायवृत्त्या च तदभावो गवादावपि शृङ्गस्य संयोगि-
त्वात्, तथापि अन्यजनकभावसंबन्धेन तदभावो बोध्यः ।

चायमपारमार्थिकप्रतियोगिकः परमार्थाभावोनाम ।
न चापारमार्थिकविषयं*प्रमाणं नामेति । अपि च,—
दुष्टोपलम्भसामग्री शशशृङ्गादियोग्यता ।

न तस्यां नोपलम्भोऽस्ति नास्ति साऽनुपलम्भने ॥३॥

केन च शशशृङ्गं प्रतिषिध्यते, सर्व्वथाऽनुपलम्भस्य
योग्यत्वासिद्धेः । तदितरसामग्रीसाकल्यं हि तत् । ननु-

र्वस्तुत्वादिति भावः । न चेति । प्रामाणिकनिषेधव्यवहारे प्रामाणिक-
स्यैव निषेधत्वादित्यर्थः ।

किञ्चानुपलम्भमात्रान्निषेधनिस्येऽतीन्द्रियोच्छेदाद्योग्यानुप-
लम्भात् स वाच्यः । योग्यता च प्रतियोगितद्वाप्येतरतन्माप-
कमाकस्यरूपाऽस्तीके नास्तीति दोषसचिवतद्गानसामग्रीरूपा सा
वाच्यः । तस्यां च सत्यां नास्तीकस्यानुपलम्भः, उपलम्भस्यैव सत्तात् ।
अनुपलम्भदशायाञ्च तद्गानसामग्रीरूपा योग्यतैव नास्तीत्याह ।
अपि चेति ।

केन चेति । न केनापीत्यर्थः । सर्व्वथेति । प्रमाणतइति
शेषः । तन्वाभासोपलम्भस्यापि नेदं रजतमिति निषेधादुपलम्भ-
मात्रस्य निषेधो न तु प्रमितस्यैवेत्यत आह । तदितरेति । रज-
तादेः प्रामाणिकत्वेन योग्यस्यैवानुपलम्भान्निषेधेन त्वाभासोपलम्भ-
स्येत्यर्थः । तथैव किं न स्यादित्याह । नश्चिन्ति । आभाससामग्रीकालो†

* न चापरमार्थविषयं,—इति को० ।

† सामग्रीभावे,—इति सो० ।

क्तमाभासोपलब्धं हि तत् । अतएवाशक्यनिषेधमित्युक्तम् । अनुपलम्भकाले आभासोपलम्भसामग्र्या-
अभावात्, तत्काले चानुपलम्भाभावादिति । कस्तर्हि

ऽनुपलम्भाभावादनुपलम्भकाले च तद्रूपयोग्यताया असत्त्वादित्याह ।
अतएवेति ।

नन्वेवं घटादावपि दोषस्योपलम्भकारणत्वान्तदभावोऽपि न
गृह्येत । प्रमापकसाकल्याणस्य च विवक्षितत्वे गुणस्यैव प्रमापकस्याभा-
वात् तत्साकल्याणसिद्धेः । अत्राहुः । (१) प्रत्यक्षप्रमायाभिन्द्रियार्थसम्बन्धि-
कर्षस्य गुणत्वान्तस्य च तद्व्याप्यत्वादेव, तदन्यगुणस्य च तत्राकारण-
त्वात् । घटादौ गुणान्यप्रमाकारणत्वेन योग्यता, शशशृङ्गे च न
दोषान्यज्ञानकारणत्वेन योग्यता, (२) दोषान्यप्रमापकस्याभावादित्यन्ये ।

(१) प्रत्यक्षप्रमायामिति तद्याच प्रतियोगितद्वाप्येतरयावत्प्रमापकसम-
बधाने सति अनुपलम्भिरभावग्राहिका, गुणस्य चार्थनियतत्वेन
तद्वाप्यपदेनैव व्यवच्छेदाद्भासम्भवः । सा च न शशशृङ्गाभावे, तत्-
प्रमापकाप्रसिद्धेः, न च दोषान्यज्ञापकसाकल्याणं विवक्षितं, तच्चेन्द्रिया-
द्येव तत्रापि प्रसिद्धमिति वाच्यम् । गौरवादित्याहुः । वस्तुतो-
ऽसत्त्वातेः कारणाभावेनागभ्युपगमादसौकस्य गोपकत्वत्वमपीति न
तन्निषेधमिति भावः ।

(२) प्रमापकस्येति प्रज्ञापकस्येत्यर्थः । अत्रेदमगमिमितिबीजम् । असत्-
त्वातिपक्षे दोषान्यज्ञापकमिन्द्रियाद्येव, अन्यथा दोषोऽपि न तज्-
ज्ञापकइति दोषान्यविशेषणं व्यर्थमिति ।

शशशृङ्गं नास्तीत्यस्यार्थः ? शशे अधिकरणे विषाखा-
भाषोऽस्तीति ।

स्यादेतत् । यद्यपीश्वरोनावगतो यद्यपि च नाभा-
ससिद्धेन प्रमाणव्यवहारः शक्यसम्पादनः, तथाप्या-
त्मानः सिद्धास्तेषां सार्वज्ञं निषिध्यते, क्षित्यादिक-
र्तृत्वञ्चेति । तथाहि । मदितरे न सर्वज्ञाश्चेतनत्वाद्-
हमिव, न च ते क्षित्यादिकर्तारः पुरुषत्वाद्हमिव ।

शशइति । ननु गवि शशशृङ्गं नास्तीति प्रतीतिबलात्प्रतियोग्य-
वृत्तिधर्मेण शशीयत्वेनावच्छिन्नः शृङ्गाभावः प्रतीयते । अधिक-
रणधर्मावच्छिन्नप्रतियोगिकाभावस्य केवलान्वयित्वान् । मैवम् ।
(१)प्रतियोगितावच्छेदकधर्मविशिष्टप्रतियोगिज्ञानस्याभावधीहेतुतया
तादृशप्रतीतेरसिद्धेः । अन्यथा, प्रतियोगिनिर्विकल्पकादपि व्यतिरेक-
प्रतीत्यापत्तेः* । न सर्वज्ञाइति । (२)परेषां सर्वज्ञाप्रसिद्धेः अत्र किञ्चि-

* अभावबुद्ध्यापत्तेः,—इति का० ।

- (१) प्रतियोगितेति यद्यपि तादृशज्ञानं विनाऽपि प्रमेयाभावइति श्राम्दा-
दिनाऽभावयद्वा न तस्य हेतुत्वं, तथापि प्रत्यक्षे तथात्वं बोध्यम् ।
यद्यप्याह्वार्यादिरूपं तादृशज्ञानं प्रकृते सम्भवत्येव, तथाप्यनुमान-
प्रकाशे मदुक्तमनुसन्धेयम् ।
- (२) परेषामिति यद्यपि श्राम्दादिज्ञानमादाय तेषामपि तत्प्रसिद्धि-
रस्येव, तथापि तथा सति बाधापत्तेः सर्वज्ञपदस्य सर्वविषयक-
प्रत्यक्षाश्रयपरतायामेव प्रसिद्धिर्बोधा ।

एवं, वस्तुत्वादेरपीति । तदेतदपि प्रागेव परिहृतम् ।
तथाहि,—

इष्टसिद्धिः प्रसिद्धेऽंशे हेत्वसिद्धिरगोचरे ।

नान्या सामान्यतः सिद्धिर्जातावपि तथैव सा ॥४॥

प्रमाणप्रतीतानां चेतनानां पक्षीकरणे सिद्धसा-
धनम् । ततोऽन्येषामसिद्धौ हेतोरश्रयासिद्धत्वम् ।
आत्मत्वमात्रेण सोऽपि सिद्ध इति चेत् । कोऽस्यार्थः ?
किमात्मत्वेनोपलक्षिता सैव वस्तुगत्या सर्व्वज्ञविश्व-
कर्तृव्यक्तिः, अथ तदन्या, आत्मत्वमेव* वा पक्षः ?
सर्व्वत्र पर्व्वदोषानतिवृत्तेः । अथायमांशयः, आत्मत्वे
न सर्व्वज्ञसर्व्वकर्तृव्यक्तिसमवेत्त जातित्वात् गोत्वव-
दिति । तदसत् । निषेध्यासिद्धेर्निषेधस्याशक्यत्वात् ।

दनभिज्ञत्वमेव साध्यम् । तत इति । सामान्यलक्षणप्रत्यासत्तैरनभु-
पगमात्मात्मत्वेनापि तदुपस्थितिरिति भावः । सर्व्वचेति । आत्मत्वपक्षे
ऽप्यसर्व्वज्ञत्वे चित्याद्यकर्तृकत्वे च साध्ये सिद्धसाधनमित्यर्थः । न
चात्मत्वमसर्व्वज्ञत्वव्याप्यं ज्ञानत्वज्ञानित्वव्याप्यमिति वाच्यम् । विपक्षे
बाधकाभावात् । अन्यथा, मूर्तत्वमवधवित्वव्याप्यमिति परमाणुरपि

* आत्ममात्रमेव,—इति श्री०, आत्मत्वमात्रमेव,—इति श्री० ।

† आत्मत्वपक्षत्वेऽप्यसर्व्वज्ञत्वे,—इति सो० ।

तथा चाप्रसिद्धविशेषणः पक्षद्वयाश्रयासिद्धिरिति
स एव दोषः ।

त्वदुपगतागमलोकप्रसिद्धस्यैवेश्वरस्यासर्वज्ञत्वमकर्तृत्वञ्च साध्यते इति चेन्न ।

आगमादेः प्रमाणत्वे बाधनादनिषेधनम् ।

आभासत्वे तु सैव स्यादाश्रयासिद्धिरुक्तता ॥५॥

निगद्व्याख्यातमेतत् । चार्वाकत्वाद् । किं योग्य-
ताविशेषाग्रहेण* यन्नोपलभ्यते तन्नास्ति, विपरी-
तमस्ति । न चेश्वरादयस्तथा, ततो न सन्तीत्येतदेव
ज्यायः । एवमनुमानादिविलोप इति चेत् । नेदम-
निष्टम् । तथाच लोकव्यवहारोच्छेद इति चेन्न ।

न सिद्धेदिति भावः । तथा चेति । (१) जिज्ञासितधर्मणो धर्मिणः
पक्षलाप्तदभावेनाश्रयासिद्धिरित्यर्थः । आगमादेरिति । न आगमादे-
र्धर्म्ये प्रामाण्येऽपि अन्यत्र न प्रामाण्यमिति वाच्यम् । (२) तद्रूपेषा-
प्यस्मदादितदन्यपक्षत्वे सिद्धासिद्धिभ्यां व्याघातादिति भावः । यस्मा-

* विशेषाग्रहेण,—इति का० आ० ।

(१) जिज्ञासितेति प्राचीनमतेनेदम् ।

(२) तद्रूपेणेति यद्यपि धर्मिमात्रसिद्धौ न सिद्धासिद्धिव्याघातः, तथा-
प्याप्तोक्तत्वाविशेषादधर्म्येऽपि प्रामाण्यमन्यथा न धर्म्येऽप्योक्तत्वाश्रया-
सिद्धिरेवेति भावः । अस्मदादिपक्षत्वे सिद्धसाधनं बोध्यम् ।

सम्भावनामात्रेण तत्सिद्धेः । संवादेन च प्रामाण्या-
भिमानादिति । अत्रोच्यते,—

दृश्यदृश्योः क्व सन्देहो भावाभावनिश्चयात् ।

अदृष्टिबाधिते हेतौ प्रत्यक्षमपि दुर्लभम् ॥ ६ ॥

सम्भावना हि सन्देहएव । तस्माच्च व्यवहारस्तस्मिन्
सति स्यात् । सएव तु कुतः ? दर्शनदशया भावनिश्च-
यात्, अदर्शनदशायामभावावधारणात् । तथाच
गृहाद्विर्गत*श्चाव्वाकोवराको न निवर्त्तत । प्रत्युत,
पुत्रदारधनाद्यभावावधारणात् सोरस्ताडं शोकवि-

वनेति । उत्कटकोटिकसंग्रहमात्रेणेत्यर्थः । दृश्यदृश्योरिति, सप्तमी-
द्विवचनान्तम् । दर्शने तत्सत्त्वनिश्चयाद्दर्शने चाभावनिश्चयान्न सन्देहः ।
प्रत्यक्षहेतौ गोलकादावदृष्ट्या अनुपलब्ध्या बाधिते हेत्वभावात्
प्रत्यक्षमपि न स्यादित्यर्थः । तथा चेति । पुत्रादिस्तिस्त्वाददर्शनात्
स न स्यादिति गृहं न प्रत्यावर्त्ततेत्यर्थः । प्रत्युतेति । पुत्रादेरद-
र्शनादित्यर्थः ।

ननु नाप्रत्यक्षं प्रमाणमिति चाव्वाकसिद्धान्तादनुपलब्धिः प्रत्यक्ष-
सहकारिणी । न च गृहाद्विर्गमनेऽधिकरणेन सहेन्द्रियसम्बि-
कर्षाऽस्तीति न पुत्राद्यभावनिश्चयः स्यात् । सन्निकृष्टे देशे

* गृहान्निर्गत,—इति क्री० । गृहान्निष्क्रान्त,—इति का० ।

कञ्जोविक्रोशेत्* । स्मरणानुभवान्नैवमिति चेन्न ।
प्रतियोगिस्मरणत्वाभावपरिच्छेदात्, परावृत्तोऽपि
कथं पुनरासादयिष्यति । सत्त्वादिति चेदनुपलम्भ-
काश्लोऽपि तर्हि सन्तीति न तावन्मात्रेणाभावावधार-
णम् । तदैत्रोत्पन्ना इति चेन्न । अनुपलम्भेन हेतूनां
बाधात् । अत्राद्ये वा स एव दोषः । अतएव प्रत्यक्ष-
मपि न स्यात्, तद्धेतूनां चक्षुरादीनामनुपलम्भवा-

चाभावनिस्यद्येऽपि ध्वंसानिस्यद्यान्न शोकः स्यात् । अतएव, पर्वते
परभागेनां सहेन्द्रियासन्निकर्षान्नाम्यभावनिस्यद्य इति तच्च संग्रहा-
दनुमानप्रवृत्तिः । अत्राहुः । अधिकरणज्ञानमात्रमभावधीहेतुर्न तु
तदिन्द्रियसन्निकर्षोऽपि । अतएव, देवताद्यभावस्तदधिकरणासन्नि-
कर्षोऽपि स्पष्टते इति चार्थ्याकषिद्भ्रान्तमाश्रित्योक्तम् ।

पुत्रादेः स्मरणान्नैवं करोतीत्याह । स्मरणेति । स्मरणादिति वक्तव्ये
अनुभवग्रहणं तत्र प्रमाणसूचनार्थम् । पुत्रादिस्मरणं तदभावयहेऽनुकू-
लमेव, प्रतियोगिज्ञानं विना तदपत्तादित्याह । प्रतियोगीति ।
अनुपलम्भकास्यइति । तथा चानुपलम्भिमात्रमभावसंग्रहे हेतुर्न
तन्निश्चायकमित्यर्थः । हेतूनां पुत्राद्युत्पादकानामित्यर्थः । स एवेति ।
नानुपलम्भिमात्रेणाभावनिस्यद्य इत्यर्थः । अतएवेति हेतूनां बाधा-

* वज्र विक्रोशेत्,—इति का० ।

† पर्वतपरभागेन,—इति सो० ।

‡ मात्रमभावधीहेतुर्न,—इति क० ।

धितत्वात् । उपलभ्यन्तएव गोलकादय* इति चेन्न ।
तदुपलब्धेः पूर्वं तेषामनुपलम्भात् । न च यौगपद्य-
नियमः, कार्यकारणभावादिति ।

एतेन, न परमाणवः सन्त्यनुपलब्धेः, न ते नित्या-
निरवयवाः वा पार्थिवत्वात्, घटादिवत्, न पाथसीय-
परमाणुरूपादयोऽनित्याः † रूपादित्वात् दृश्यमानरूपा-
दिवत्, न रूपत्वपार्थिवत्वादि नित्याकार्यातीन्द्रिय-
समवायि जातित्वात् शृङ्गत्ववत्, नेन्द्रियाणि सन्ति
योग्यानुपलब्धेः, अयोग्यानि च शशशृङ्गप्रतिबन्धि-
निरसनीयानीत्येवं स्वर्गापूर्वदेवतानिराकरणं नास्ति-
कानां निरसनीयम् । मीमांसकश्च तोषयितव्योभीष-
यितव्यश्चेति ।

देवेत्यर्थः । ननु चक्षुरादीनामपि खोपलम्बिकाले सत्त्वमन्यदा
त्वसत्त्वमित्यतएवेत्यत आह । न चेति । (१)उपलब्धेन्द्रिययोर्युगपदु-
त्पन्नयोः पौर्वापर्याभावादित्यर्थः । एतेनेति । अनुपलम्बमात्र-
स्थासाधकत्वेन हेत्वन्तरस्य चात्रयासिद्ध्यादिनेत्यर्थः ‡ । मीमांसक-

* गोलकादिरूपत्वात्तेषाम्,—इति श्री० ।

† पाथसीयपरमाणुरूपादयोऽनित्या,—इति श्री० ।

‡ चासिद्ध्यादिनेत्यर्थः,—इति श्री० ।

(१) उपलब्धेन्द्रिययोरिति प्रत्यक्षस्य विषयजन्यत्वनियमात्तदन्यज्ञानस्य
त्वयाऽनभ्युपगमादिति भावः ।

यद्येवमनुपलम्भेनादृश्यप्रतिषेधोनेष्यते, अनुपल-
भ्योपाधिप्रतिषेधोऽपि तर्हि नेष्टव्यः । तथाच कथं
तथाभूतार्थसिद्धिरपि, अनुमानबीजप्रतिबन्धासिद्धेः ।
तदभावे शब्दादेरप्यभावः, प्रामाण्यासिद्धेः । सेयमुभ-
यतःपाशा रज्जुः ।

अथ कश्चिदाह । मा भूदुपाधिविधूननं, चतुःपञ्च-
रूपसम्पत्तिमात्रेणैव प्रतिबन्धनिर्व्वाहात् । तस्याश्च
सपक्षासपक्षदर्शनादर्शनमात्रप्रमाणकत्वात् । यच्च तु
तद्गङ्गः, तच्च प्रमाणभङ्गोऽप्यावश्यकः । न ह्यस्ति
सम्भवेदर्शनादर्शनयोरविस्रवे हेतुरुपलभते* इति ।

चेति । अनुपलम्भमात्राभावासाधकत्वादपूर्वादिषिद्ध्या तोषणम् ।
योग्यानुपलम्भश्च बाधकत्वेनायोग्यपरमात्माबाध इति भीषणम् ।

अथतुपलम्भमात्राभावनिश्चयः, तदाऽतीन्द्रियोपाधिग्रहण-
व्याप्त्यनिश्चयात्मानुमानमिति न तत ईश्वरसिद्धिरित्याह । यद्येव-
मिति । अनुमानाभावे तद्गङ्गाप्रामाण्यं शब्दाद्यपि न तच्च मानमि-
त्याह । तदभावइति । चतुःपञ्चेति । पञ्चसत्त्वसपञ्चसत्त्वाबाधितत्वा-
त्प्रतिपक्षितत्वानि चत्वारि रूपाणि केवलान्वयिनि, सपञ्चसत्त्वाभावे
विपक्षासत्त्वं केवलव्यतिरेकिणि, उभयन्तु रूपमन्वयव्यतिरेकिणीति
तच्च पञ्चरूपाणि । तद्गङ्गइति । यच्च उक्तरूपसम्पत्तिभङ्गस्तच्च

* हेतुरुपलभते,—इति श्री० का० ।

अप्रयोजकोऽपि तर्हि हेतुः स्यादिति चेत् । मूयोदर्शना-
विज्ञाने कोऽयमप्रयोजको नाम ? न तावत् साध्यं प्रत्य-
कार्थ्यमकारणं वा, सामान्यतो दृष्टानुमानस्वीकारात् ।
नापि सामग्र्यां कारणैकदेशः, पूर्ववदभ्युपगमात् ।
नापि व्यभिचारी, तदनुपलम्भात् । व्यभिचारोप-
लम्भे वा स एव दोषः । न च शङ्कितव्यभिचारः,
निर्वीजशङ्कायाः सर्व्वचसुलभत्वात् । नापि व्याप्या-
न्तर*सदृष्टिः, एकत्रापि साध्येऽनेकसाधनेापग-
मात् । नाप्यल्पविषयः, धूमादेस्तथाभावेऽपि † हेतु-
त्वात् । ननु धूमो‡ वह्निमात्रे अप्रयोजक एव, तन्नि-

दर्शनादर्शनात्मकप्रमाणभङ्गोऽप्यावश्यकोऽन्यथा तयोर्निर्व्विषयतापात-
इत्यर्थः । सामान्यत इति । रूपरसयोरकार्यकारणभूतयोरपि
व्याप्यभ्युपगमादित्यर्थः । पूर्व्ववदिति । पूर्व्वं कारणं, तद्यस्यास्ति
विषयतया शिङ्गुज्ञानस्य, तत्तथा । कारणैकदेशस्यापि तदितरा-
शेषकारणव्याप्यस्यान्यतन्तुसंयोगादेः पटादौ शिङ्गुलाङ्गीकारादि-
त्यर्थः । निर्वीजेति । साध्याभावसदृशरदर्शनस्य शङ्काबीजस्याभावात्,
भावे वा, व्यभिचार एव स्फुटो दोष इत्युक्तमित्यर्थः । अल्पविषय-

* रूपान्तर,—इति व्या० ।

† तथाभूतस्यापि,—इति श्री० का० ।

‡ धूमोऽपि,—इति श्री० ।

हृत्तावपि तद्विद्वत्तेः । आर्द्रेभ्यनवन्तं वह्निविशेषं
 प्रति तु प्रयोजकः, तद्विद्वत्तौ तस्यैव निद्वत्तेरित्येतद-
 प्ययुक्तम् । सामान्याप्रयोजकतायां विशेषसाधकत्वा-
 योगात्* । तद्विद्वौ तस्यासिद्धिनियमात् । सिद्धौ वा
 सामान्यविशेषाभावानुपपत्तेः । नापि क्लृप्तसामर्थ्येऽन्य-
 स्मिन् कल्पनीयसामर्थ्येऽप्रयोजकः, नाग्रे कार्यत्व-
 सावयवत्वयोरपि हेतुभावादिति ।

तदेतदपेशलम् । कथं हि विशेषाभावात्, कश्चि-

इति । आपकवह्निष्ठात्यन्ताभावप्रतियोगीत्यर्थः । तद्विद्वत्ताविति ।
 धूमनिद्वत्तावपि वह्न्यनिद्वत्तेरित्यर्थः । तस्यैवेति । आर्द्रेभ्यनप्रभवव-
 ङ्गेरित्यर्थः । सासान्येति । वह्निसामान्याव्याप्यत्वे† तद्विशेषव्याप्यत्वे
 न स्यात्, सामान्यस्य विशेषव्यापकत्वादित्यर्थः । तथाच, विशेषव्याप्यत्वे
 सामान्यव्याप्यत्वं ध्रुवमिति भावः । ज्ञान इति । गुणादिनाग्रे
 (१)भावकार्यत्वस्य प्रयोजकत्वे क्लृप्तेऽपि द्रव्यनाग्रे तद्व्याप्यसावयवत्वस्यापि

* विशेषसाधकत्वनियमात्,—इति का० आ० ।

† वह्निसामान्यव्याप्यत्वे,—इति इ० ।

(२) भ्रंसे स्वभिचारेण भावपदमन्तर्भावयति भावकार्यत्वस्येति । यद्यप्यत्र
 पौर्वापर्यनियमे मानाभावः, तथापि सामान्यविशेषयोः प्रथम-
 सुसर्गतः सामान्यस्योपस्थितिरित्याशयेन तथोक्तम् ।

द्व्यभिचरति कश्चिच्च नेति शक्यमवगन्तुम्* । ततो नि-
र्णायकाभावे सति साहित्यदर्शनमेव शङ्काबीजमिति
ज्ञासौ† निर्व्वीजा । एवं सत्यतिप्रसक्तिरपि चार्वा-
कनन्दिनी नोपलम्भाय । स्वभावादेव कश्चित् किञ्चि-
द्व्यभिचरति कश्चिच्च नेति स्वभावएव विशेष इति चेत् ।
केन चिद्भेदेन पुनरसौ निर्णय इति निपुणेन भाव-
नीयम् । भूयोदर्शनस्य शतशः प्रवृत्तस्यापि भङ्ग-

तत्त्वाङ्गीकारादित्यर्थः । कथं हीति । (१)सहचारदर्शनस्य व्यभिचा-
र्यव्यभिचारिसाधारणत्वात्तदेव विशेषादर्शनसहकृतं व्यभिचारशङ्का-
बीजमित्यर्थः । एवं सतीति ।

“अवश्यं शङ्कया भाव्यं नियामकमपश्यताम्”—इति

चार्वाकोक्तातिप्रसक्तिर्नोपलम्भाय, शङ्काबीजस्य सहचारदर्शनस्य
सत्त्वादित्यर्थः । यथा किञ्चित् कस्यचित्कार्यं कारणं चेत्यत्र स्वभाव-
एव नियामकः, तथा किञ्चित् कस्यचिद्वाप्यं व्यापकश्चेत्यपीत्याह ।
स्वभावादेवेति । स स्वभावविशेषएव कुतोऽवधार्यः इत्याह । केनेति ।
भूयोदर्शनस्येति । पार्थिवत्वलोहलेख्यत्वयोरपि व्यभिचारदर्शनादि-

* मन्निधातुम्,—इति षा० ।

† शङ्काबीजमतो नासौ,—इति ऋ० का० ।

(१) सहचारदर्शनस्येति शङ्कितव्यभिचारस्याप्रयोजक इति भावः ।

दर्शनात् । यच्च भङ्गो न दृश्यते तच्च तथा इति चेत् ।
 आपाततो न दृश्यते इति सर्व्वेषु कालक्रमेणापि न
 द्रश्यते इति को नियन्तेति । तस्मादुपाधितद्विर-
 हावेव व्यभिचाराव्यभिचारनिबन्धनं, तद्वधारण-
 चाशक्यमिति ।

त्यर्थः । अनन्यगतिकतयोपाधिविरहएव तदुपाधः, स च दुरवधारण-
 इत्याह । तस्मादिति ।

ननु सहचारदर्शनव्यभिचारादर्शने एव व्याप्तिपादके, न च
 तयोरव्याप्तिसाधारण्यं, उपाध्यभावज्ञानस्याप्यव्यासाधारण्यत्वात् ।
 न च स्वरूपसन्नेव (१)स तद्पादकः, व्याप्तिभ्रमानुपपत्तेः । नापि
 वस्तुगत्या यत्रोपाध्यभावस्तत्र तज्ज्ञानाद्वाप्तिप्रमाऽन्यत्र तु तद्वृत्त-
 इति वाच्यम् । यत्र वस्तुसती व्याप्तिस्तत्र सहचारदर्शनादेरपि
 तत्त्वापत्तेः ।

अथाहुः । व्यभिचारादर्शनस्य* व्याप्तिनिश्चायकत्वे तस्मिन्
 सति व्याप्तिसन्देहानुपपत्तिः । अनौपाधिकत्वनिश्चये तु न सन्देह-
 इति तदेव व्याप्तिपादकम् । (२)किञ्च, यथा व्यभिचारादर्शनाद-

* सहचारदर्शनव्यभिचारादर्शनस्य,—इति शेषः ।

(१) स उपाध्यभावः ।

(२) नान्वनौपाधिकत्वं व्याप्तिव्याप्यमिति व्याप्यत्वेन तदनिश्चयदर्शनात्
 तत्सन्देहः स्यादेव, न चानौपाधिकत्वव्याप्तिमतेनेदं, तस्य व्याप्तिपाद-
 कत्वेनाध्युपगमादित्यवचेराह किञ्चेति ।

ननु यः सर्व्वैः प्रमाणैः सर्व्वदा अस्मदादिभिर्यद्वत्तया
 नापलभ्यते नासौ तद्वान्, यथा वक्त्रः श्यामिकया, ना-
 पलभ्यते च वज्रौ धूम उपाधिमत्तयेति शक्यमिति चेन्न ।
 अस्याप्यनुमानतया तदपेक्षायामनवस्थानात् । सर्व्व-
 दृष्टेश्च सन्देहात् स्वादृष्टैर्व्यभिचारतः, सर्व्वदेत्यसिद्धेः ।
 तादात्म्यतदुत्पत्तिभ्यां नियम इत्यन्ये । तच्च, तादात्म्यं
 विपक्षे बाधकाद्भवति* । तदुत्पत्तिश्च पौर्वापर्य्येण

व्यभिचारनिश्चयः, एवमव्यभिचार^(१) दर्शनाद्भवति व्यभिचारनिश्चयोऽपि
 स्यादविशेषात् । न च भावानुपलब्धिरभावनिश्चायिका न त्वभावा-
 नुपलब्धिर्भावनिश्चायिकेति वाच्यम् । अव्यभिचारस्यापि भावत्वात् ।
 साधनसमानाधिकरणत्वात्तन्नाभावाप्रतियोगिसाध्यसामानाधिकरण्य-
 रूपत्वात् । चित्यादि द्विकर्तृकं कार्यत्वात् पटवदित्यादिरपि गम-
 कत्वापाताद्वा ।

तदपेक्षायामिति । ^(१)उपाध्यभावापेक्षायामित्यर्थः । असि-
 द्धेरिति । सर्व्वदा उपाधिमत्तयाऽनुपलभ्येत्यर्थः । बौद्धोक्तं
 तदुपाहकमाह । तादात्म्येति । विपक्षबाधकश्च क्षणभङ्गप्रस्तावे

* विपक्षबाधकाद्भवति,—इति का० ।

(१) अव्यभिचारेति व्याप्तिनिश्चयइत्यर्थः । अतएवाप्ये तथैव वक्ष्यति ।

(२) उपाध्यभावेति उपाध्यभावनिश्चयापेक्षायामित्यर्थः ।

प्रत्यक्षानुपलम्भाभ्याम् । न ह्येवं सति शङ्कापिशाच्य-
वकाशमासादयति । आशङ्क्यमानकारणभावस्यापि
पिशाचादेरेतल्लक्षणाविरोधेनैव तत्त्वनिर्व्वाहादिति* ।
न । एवमप्युभयगामिनोऽव्यभिचारनिबन्धनस्यैकस्या-
विवेचनात्†, प्रत्येकं चाध्यापकत्वात् । कुतश्च का-
र्यात्मानौ कारणमात्मानञ्च न व्यभिचरत इति ।
अत्रोच्यते,—

स्याख्यातम् । प्रत्यक्षानुपलम्भावप्यव्यतिरेकौ । अपि चाग्नीन्वनादि-
सम्बन्धानेऽप्यन्यस्य पिशाचादेः सन्निधिराशङ्क्यमानो नाग्नीन्व-
नादिव्यभिचारिणोऽन्यत्र धूमस्यादर्शनादिति (१)नियतस्य वाच्यः, स
च नेत्याह । आशङ्क्यमानेति । अग्निं विना पिशाचादेव धूमः स्यादि-
ति पिशाचस्य कारणत्वशङ्काऽन्यव्यतिरेकावादाय वाच्या । तौ चाग्नेः
प्रत्यक्षसिद्धस्येति नान्यकारणशङ्केत्यर्थः । दूषयति । नैवमपीति ।
तयोर्न मिश्रितयोर्व्याप्तिग्राहकत्वसिद्धेरिति‡ प्रत्येकं तत्त्वे व्याप्तिग्राह-
कतावच्छेदकानुगतरूपाभाव इत्यर्थः । ननु ज्ञापकस्याननुगमो न

* तन्निर्व्वाहादिति,—इति आ० ।

† निबन्धनस्याविवेचनात्,—इति आ० ।

‡ तयोर्मिश्रितयोर्व्याप्तिग्राहकत्वसिद्धेरिति,—इति का० ।

(१) नियतस्य अग्नीन्वनादिनियतस्य तस्य तादात्म्यादेरित्यर्थः ।

शङ्का चेदनुमाऽस्त्येव न चेच्छङ्का ततस्तराम् ।

व्याघातावधिराशङ्का तर्कः शङ्काऽवधिर्मतः ॥ ७ ॥

कालान्तरे कदाचिद्भ्रमिच्चरिष्यतीति कालं भावि-
नमाकलय्य शङ्क्येत, तदाकलनञ्च नानुमानमवधीर्य
कस्यचित् । मुहूर्त्तयामाहोराचपक्षमासर्ष्वयनसंवत्स-
राद्योहि भाविनोभवन्मुहूर्त्तद्यनुमेयाएव, अनवगतेषु

दोष एकस्याप्यनेकज्ञाप्यत्वादित्यत आह । कुतश्चेति । विपक्ष-
बाधकतर्कस्यापि व्याप्यपेक्षया तत्रापि तर्कान्तरानुसरणेऽनवस्था,
तर्कं विनाऽपि व्याप्तिग्रहे व्यभिचारात् तर्कोऽपि न तद्भेदः स्था-
दित्यर्थः ।

शङ्का चेदिति । कालान्तरदेशान्तरयोर्व्यभिचारोपाधन्यतराशङ्का
यदि, तदाऽनुमानमस्त्येव, तां विना तयोरप्रतीतेः । यदि च तयो-
रप्रतीतौ न शङ्का, सुतरामनुमानं, शङ्कामिरासकस्याप्यनपेक्षणादि-
त्यर्थः । वादकयामाश्रित्य शङ्कानिवर्त्तकमाह । व्याघातेति । शङ्काया-
अवधिस्तर्कः, तन्निवर्त्तकत्वात् । ननु तर्कोऽपि व्याप्तिमूलकतया*
तर्कान्तरापेक्षायामनवस्येत्यत आह । व्याघातावधिरिति । तर्कमू-
लक्याप्तौ स्वक्रियाव्याघातेन व्यभिचारशङ्कैव नोदेतीति न तत्र तर्का-
पेक्षेत्यर्थः ।

पूर्वार्द्धं व्याचष्टे । कालान्तरेत्यादि तथाचेत्यन्तेन । ननु

* तर्कोऽपि व्याप्तिग्रहमूलकतया,—इति का० । तर्कोऽपि व्याप्तिमूलक-
तया,—इति ह० ।

स्मरणस्याप्यनाशकनीयत्वात् । अमाकलने वा, कमा-
श्रित्य व्यभिचारः शङ्कोत* । तच्चात्र, सुतरामनुमान-
स्वीकारः । एवञ्च देशान्तरेऽपि वक्तव्यम् ।

स्वीकृतमनुमानं, सुहृद्भावेन पृच्छामः, कथमा-

साध्यात्यन्ताभावसामानाधिकरण्यं साधने वर्तते न वेति शङ्का देश-
काक्षावनन्तर्भावेति नानुमानावश्यकत्वम् । मैवम् । साध्यात्यन्ताभा-
वसामानाधिकरण्यं तदनधिकरणाधिकरणत्वं, तच्च† प्रसिद्धधूमाधि-
करणे वङ्गिनिसयादेव न शङ्का । तदन्यच्चानुमानगम्यमेव ।

तथापि सामान्यव्यवहारात् प्रत्यासत्त्या प्रत्यक्षेणापि काक्षादेश्चरिते-
नानुमानादेव तदुपस्थितिः। सा च प्रत्यासत्तिरनुमानप्रामाण्यवादिना-
ऽपि स्वीकार्या । अन्यथा, यस्य व्याप्तिग्रहः स न पक्षधर्माः तादृशश्च न
व्याप्तिग्रहगोचर इत्यनुमानविषयापत्तिः । मैवम् । इदमसाधकमनुपपन्न-
भ्रमज्ञानव्यभिचारशङ्काप्रसत्त्वादित्यनुमानमपि शङ्काऽऽस्कन्दतीति जा-
त्युत्तरत्वात् । व्याप्तिग्रहाभावव्यभिचारशङ्कयोस्त्वयाऽपि व्याप्तिस्वीका-
रात् । व्यभिचारशङ्कायामव्यभिचारकोटेरावश्यकत्वाच्च । (१) अपि चानु-
मानाप्रामाण्यं नानुमानगम्यं, तदनङ्गीकारात् । नापि प्रत्यक्षगम्यं, तथा-

* व्यभिचारशङ्कोति,—इति आ० ।

† तदनधिकरण्याधिकरणत्वं, तच्च,—इति का० । तदनधिकरण्यानधि-
करणत्वं, तच्च,—इति खो० ।

(१) ननु. व्याप्तिस्वीकारेऽपि नानुमानप्रामाण्यस्वीकारस्तयोर्भेदादित्यव-
स्थाह अपि चेति ।

शङ्का निवर्त्तनीया,—इति चेन्न, यावदाशङ्कं तर्कप्र-
वृत्तेः । तेन हि वर्त्तमानेनापाधिकोटी तदायत्तश्चभि-
चारकोटी वाऽनिष्टमुपनयतेऽपि विच्छिद्यते, विच्छि-
न्नविपक्षेऽपि प्रमाता भूयोदर्शनेऽपि लब्धसाहचर्यं लि-
ङ्गमनाकुसोऽधितिष्ठति, अधिष्ठिताश्च कारणात् क्रिया-
परिनिष्पत्तिरिति किमनुपपन्नम् ।

ऽनुव्यवसायाभावात् । एतेनोत्कटकोटिकसंग्रयरूपाऽनुमितिसात्करण-
मनुमानमित्यपास्तम्* । (१) धूमादग्निं निश्चिनोमीत्यनुव्यवसायेन तन्नि-
श्चयत्वस्य प्रत्यक्षत्वात् । अन्यथा, प्रत्यक्षस्यापि निश्चयत्वे कः समाश्रायः ?

यावदाशङ्कमिति । तर्कसहकृतभूयोदर्शनज-^(२)संस्कारसचिवप्रमा-
णेन व्याप्तिर्दृश्यते इत्यर्थः । तर्कव्यापारमाह । तेन हीति । इच्छा विच्छि-
द्यते इति । संग्रयजनितसाध्याभाववति जिज्ञासा निवर्त्तते इत्यर्थः ।
तज्जनकसंग्रयसहितेति शेषः । (३) अन्यथा, जिज्ञासाविच्छेदेऽपि संग्रय-

* करणमित्यपास्तम्,—इति सो० ।

† संग्रयजनितसाध्याभावजिज्ञासा,—इति ह० । संग्रयजनितजिज्ञासा,
—इति सो० ।

(१) धूमादिति निश्चयत्वं जातिरिति मतेनेदम् । उपनीतमानामिप्रायेण
वा । अन्यथा अत्यनुव्यवसायविषयत्वानुपपत्तेरित्याह ।

(२) आशुविनाग्निनां क्रमिकाणां नेककालुपपत्तेराह संस्कारेति ।

(३) अन्यथेति प्रतिबन्धकतावच्छेदके ज्ञानत्वस्यैव न प्रवेशे गौरवात्, कुतो-
निश्चयत्वस्येति भावः । ननु संग्रयो न जिज्ञासाहेतुः, तस्या इच्छात्वेन

ज्ञानेष्टसाधनताज्ञानसाध्यत्वात् । साध्यार्थिनश्च साध्याभावज्ञानं
नेष्टसाधनमिति न तत्र जिज्ञासा । तथाच कथं तन्निवर्त्तकता तर्क-
स्येति चेत् । न, अन्यथ्यतिरेकाभ्यां सत्प्रतिपक्षस्येव संशयस्यापि
जिज्ञासाजनकत्वात् । ननु विरोधिविषयत्वाभावात्तर्कः कथं संशय-
जिज्ञासयोर्निवर्त्तक इति चेत् । न, वैषयिकविरोधाभावेऽपि स्वक-
येष्वैव दाहादौ मण्डादिवत् फलबलेन तस्य विरोधित्वात् । इच्छाया-
मनिष्टप्रतिसन्धानत्वेनापि विरोधित्वात् । मधुविषसंपृक्तानुसृष्ट्यादौ
तथा दर्शनात् । नन्वेवमपि यदि निर्व्वञ्चिः स्यान्निर्धूमः स्यादिति वि-
षयपरिशोधकस्य तर्कस्य कथमनुमितावुपयोगः, परामर्शादेव विश्ले-
षदर्शनत्वेन शङ्कानिष्टत्तेरिति चेत् । विश्लेषदर्शने स्वरसवादिशङ्काऽनु-
दयेऽपि अन्याहितशङ्गेदयेन बाधकप्रमाणावतारशङ्कानिवन्धन-
साध्याभावशङ्कानिवर्त्तकत्वेन तदुपयोगादिति विपश्चितमनुमानप्र-
काशे । केचित्तु प्राथमिकशिङ्गदर्शनस्य तदविरोधित्वेन धूमवानर्थं
वङ्गिमात्र वेति संशयः, ततो जिज्ञासा, ततश्च साध्याभावज्ञानोपाया-
नुसन्धानपरस्य तामपि वङ्गिस्थानिं पक्षधर्मधूमे न परामर्शति, व्यय-
त्वादिति प्रसिद्धायां परामर्शसामग्र्यां तत्तर्कावतारे तेनापहृतायां
जिज्ञासायां तदुपायानुसरणपरत्वरूपविषयान्तरसञ्चाराभावे पराम-
र्शात्पादः । अत एवायं न्यायविषयपरिशोधक इति गीयते । न्यायस्य
परामर्शस्य विषयोच्छिन्नं, तस्य परिशुद्धिः परामर्शप्रतिबन्धकसाध्या-
भावजिज्ञासा-तदुपायानुसरणपरत्वयोरपगमः । तदाह प्रमेयतत्त्व-
बोधे बर्द्धमानः । “एवञ्च विरोधिनानाविषयस्य जिज्ञासा तदुपा-
यानुसरणञ्च वाक्यवक्रोक्तिप्रमाणाप्रवृत्तावर्द्धतः परिपश्यौ”—इति ।
न चैवं तर्कस्य न्यायोत्तराङ्गत्वप्रतिपादनविरोधः, परामर्शापाव-
रत्तर्क इति मतेन तदुत्थागात् । तदाह तत्रैव बर्द्धमानः । “तर्को-
न्यायस्य पूर्व्वोक्तं न्यायविषयपरिशोधकत्वात्, यामिग्राहकत्वात्”
इत्याहुः ।

Pingala Chhandah Sūtra, (Sans.) Fasc. II—II @ /6/ each	Rs.	0	12
Prithirāj Rāsau, (Sans.) Part I, Fasc. I, Part II, Fasc. I—V @ /6/ each		2	4
Ditto (English) Part II Fasc. I		0	12
Prākṛita Lakṣhaṇam, (Sans.) Fasc. I		1	8
Parāsara Smṛiti (Sans.) Vol. I, Fasc. 1—8, Vol. II, Fasc. 1—2, @ /6/ each		8	12
Parāsara, Institutes of (English)		0	12
Srauta Sūtra of Kṛpastamba, (Sans.) Fasc. I—XII @ /6/ each		4	8
Ditto Kṛvalāyana, (Sans.) Fasc. I—XI @ /6/ each		4	2
Ditto Lāṭyāyana (Sans.) Fasc. I—IX @ /6/ each		8	6
Ditto Śāṅkhāyana (Sans.) Fasc. I—VIII @ /6/ each		8	0
Sāma Veda Saṃhitā, (Sans.) Vols. I, Fasc. 8—10; II, 1—6; III, 1—7; IV, 1—6; V, 1—8. @ /6/ each Fasc.		18	2
Saṃkhya Sūtra Vṛitti (Sans.) Fasc. I—IV @ /6/ each		1	8
Sāhitya Darpaṇa, (English) Fasc. I—IV @ /6/ each		1	8
Sāṅkhya Aphorisms of Kapila, (English) Fasc. I and II @ /6/ each		0	12
Sarva Darśana Saṅgraha, (Sans.) Fasc. II		0	6
Sankara Vijaya, (Sans.) Fasc. II and III @ /6/ each		0	12
Sāṅkhya Pravachana Bhāṣya, Fasc. III (English preface only)		0	6
S'ri Bhāṣhyam, (Sans.) Fasc. I—II @ /6/ each		0	12
Suśruta Saṃhitā, (Eng.) Fasc. I and II @ /12/ each		1	8
Taittirīya Āraṇya (Sans.) Fasc. I—XI @ /6/ each		4	2
Ditto Brāhmaṇa (Sans.) Fasc. I—XXIV @ /6/ each		9	0
Ditto Saṃhitā, (Sans.) Fasc. IX—XXXV @ /6/ each		10	2
Ditto Prātisākhya, (Sans.) Fasc. I—III @ /6/ each		1	2
Ditto and Aitareya Upanishads, (Sans.) Fasc. II and III @ /6/ each		0	12
Tāṇḍyā Brāhmaṇa, (Sans.) Fasc. I—XIX @ /6/ each		7	2
Tattva Chintāmaṇi, Vol. I, Fasc. I—IX; Vol. II, 1—3 (Sans.) @ /6/ each		4	8
Tul'sī Saṭ'sai, (Sans.) Fasc. I—II @ /6/ each		0	12
Uttara Naishadha, (Sans.) Fasc. III, V—XII @ /6/ each		3	6
Uvāsagadaśo, (Sans.) Fasc. I—V @ /12/		3	12
Vārāha Purāṇa, (Sans.) Fasc. I—XIII @ /6/ each		4	4
Vāyu Purāṇa, (Sans.) Vol. I, Fasc. I—VI; Vol. II, Fasc. I—VII, @ /6/ each Fasc.		4	14
Vishṇu Smṛiti, (Sans.) Fasc. I—II @ /6/ each		0	12
Vivādātṛāṇakāra, (Sans.) Fasc. I—VII @ /6/ each		2	10
Vrihannārādiya Purāṇa, (Sans.) Fasc. I—V @ /6/		1	14
Yoga Sūtra of Patañjali, (Sans. & English) Fasc. I—V @ /14/ each		4	6

Tibetan Series.

Sher-Phyin—Fasc. I—V @ 1/ each	..	5	0
Rtogs br'jod dpag bsam mkhri S'iñ (Tibetan & Sans.) Fasc. I—II @ /1	..	2	0

Arabic and Persian Series.

'Alamgirnāmah, with Index, (Text) Fasc. I—XIII @ /6/ each	..	4	14
Āin-i-Akbarī, (Text) Fasc. I—XXII @ 1/ each	..	22	0
Ditto (English) Vol. I (Fasc. I—VII)	..	12	4
Akbarnāmah, with Index, (Text) Fasc. I—XXXVII @ 1/ each	..	37	0
Bādehshānāmah with Index, (Text) Fasc. I—XIX @ /6/ each	..	7	2
Beale's Oriental Biographical Dictionary, pp. 291, 4to., thin paper	..	4	8
Dictionary of Arabic Technical Terms, and Appendix, Fasc. I—XXI @ 1/ each	..	21	0
Farhang-i-Rashīdī (Text), Fasc. I—XIV @ 1/ each	..	14	0
Fihrist-i-Tūsi, or, Tūsy's list of Shy'ah Books, (Text) Fasc. I—IV @ /12/ each	..	3	0
Futūh-ul-Shām Waqīdī, (Text) Fasc. I—IX @ /6/ each	..	8	6
Ditto Ksādī, (Text) Fasc. I—IV @ /6/ each	..	1	8
Haft Kasmān, History of the Persian Mansawi, (Text) Fasc. I	..	0	12
History of the Caliphs, (English) Fasc. I—VI @ /12/ each	..	4	8
Iqbāināmah-i-Jahāngiri, (Text) Fasc. I—III @ /6/ each	..	1	2
Inābāh, with Supplement, (Text) 51 Fasc. @ /12/ each	..	38	4
Māsīr-ul-Umara, Vol. I, Fasc. 1—9, Vol. II, Fasc. 1—9 @ /8/ each	..	6	12
Maghāzi of Wāqidī, (Text) Fasc. I—V @ /6/ each	..	1	14
Muntakhab-ul-Tawārīkh, (Text) Fasc. I—XV @ /6/ each	..	5	10
Muntakhab-ul-Tawārīkh (English) Vol. II, Fasc. I—V @ /12/ each	..	3	12

(Turn over.)

Muntaḥhab-ul-Lubab, (Text) Fasc. I—XIX @ /6/ each ..	Ra. 7	4
Mu'asir-i-'Alamgīrī (Text), Fasc. I—VI @ /6/ each ..	..	2
Nokhbat-ul-Fikr, (Text) Fasc. I ..	..	0
Nigāmī's Khiradnāmāh-i-Iskandārī, (Text) Fasc. I and II @ /12/ each ..	..	1
Suyūfī's Itqān, on the Exegetic Sciences of the Koran, with Supplement, (Text) Fasc. II—IV, VII—X @ 1/ each ..	..	7
Tabaqāt-i-Nāsirī, (Text) Fasc. I—V @ /6/ each ..	..	1
Ditto (English) Fasc. I—XIV @ /12/ each ..	..	10
Tārīkh-i-Firūz Shāhī of Zīnā-al-dīn Barnī (Text) Fasc. I—VII @ /6/ each ..	..	2
Tārīkh-i-Balḥāqī, (Text) Fasc. I—IX @ /6/ each ..	..	3
Tārīkh-i-Fīrozshāhī, of Shams-i-Sirāj Afīf. (Text) Fasc. I—V @ /6/ each ..	..	1
Wis o Rāmīn, (Text) Fasc. I—V @ /6/ each ..	..	1
Zafarnāmāh, Vol. I, Fasc. I—IX, Vol. II. Fasc. I—VIII @ /6/ each ..	..	6
Tūzak-i-Zehāngīrī (English) Fasc. I ..	..	0

ASIATIC SOCIETY'S PUBLICATIONS.

1. ASIATIC RESEARCHES. Vols. VII, IX to XI; Vols. XIII and XVII, and Vols. XIX and XX @ /10/ each .. Rs. 80 0
Ditto Index to Vols. I—XVIII .. 5 0
2. PROCEEDINGS of the Asiatic Society from 1866 to 1869 (incl.) @ /4/ per No.; and from 1870 to date @ /6/ per No.
3. JOURNAL of the Asiatic Society for 1843 (12), 1844 (12), 1845 (12), 1846 (6), 1847 (12), 1848 (12), 1850 (7), 1851 (7), 1857 (6), 1858 (5), 1861 (4), 1864 (5), 1865 (8), 1866 (7), 1867 (6), 1868 (6), 1869 (8), 1870 (8), 1871 (7), 1872 (8), 1873 (8), 1874 (8), 1875 (7), 1876 (7), 1877 (8), 1878 (8), 1879 (7), 1880 (8), 1881 (7), 1882 (6), 1883 (5), 1884 (6), 1885 (6), 1886 (8), 1887 (7). @ 1/ per No. to Subscribers and @ 1/8 per No. to Non-Subscribers,
N. B. The figures enclosed in brackets give the number of Nos. in each Volume.
4. Centenary Review of the Researches of the Society from 1784—1883 .. 3 0
General Cunningham's Archæological Survey Report for 1863-64 (Extra No., J. A. S. B., 1864) .. 1 8
Theobald's Catalogue of Reptiles in the Museum of the Asiatic Society (Extra No., J. A. S. B., 1868) .. 1 8
Catalogue of Mammals and Birds of Burmah, by E. Blyth (Extra No., J. A. S. B., 1875) .. 3 0
Sketch of the Turki Language as spoken in Eastern Turkestan, Part II, Vocabulary, by R. B. Shaw (Extra No., J. A. S. B., 1878) .. 3 0
Introduction to the Maithili Language of North Bihār, by G. A. Grierson, Part II, Chrestomathy and Vocabulary (Extra No., J. A. S. B., 1882) .. 3 0
5. Anis-ul-Musharrahin .. 3 0
6. Catalogue of Fossil Vertebrata .. 2 0
7. Catalogue of the Library of the Asiatic Society, Bengal .. 3 8
8. Examination and Analysis of the Mackenzie Manuscripts by the Rev. W. Taylor .. 2 0
9. Han Koong Tsaw, or the Sorrows of Han, by J. Francis Davis .. 1 8
10. Itīlāhāt-ū-Ṣūfiyah, edited by Dr. A. Sprenger, 8vo. .. 1 0
11. Ināyah, a Commentary on the Hidayah, Vols. II and IV, @ 16/ each .. 32 0
12. Jawāmi-ul-'ilm ir-riyāṣī, 168 pages with 17 plates, 4to. Part I .. 2 0
13. Khisānat-ul-'ilm .. 4 0
14. Mahābhārata, Vols. III and IV, @ 20/ each .. 40 0
15. Moore and Hewitson's Descriptions of New Indian Lepidoptera, Parts I—III, with 8 coloured Plates, 4to. @ 6/ each .. 18 0
16. Purāṇa Sangraha, 1 (Markandeyā Purāna), Sanskrit .. 1 0
17. Sharaya-ool-Islam .. 4 0
18. Tibetan Dictionary by Osoma de Körös .. 10 0
19. Ditto Grammar .. 8 0
20. Vuttodaya, edited by Lt.-Col. G. E. Fryer .. 2 0

Notices of Sanskr t Manuscripts, Fasc. I—XXIII @ 1/ each .. 23 0
Nepalese Buddhist Sanskrit Literature, by Dr. R. L. Mitra .. 5 0

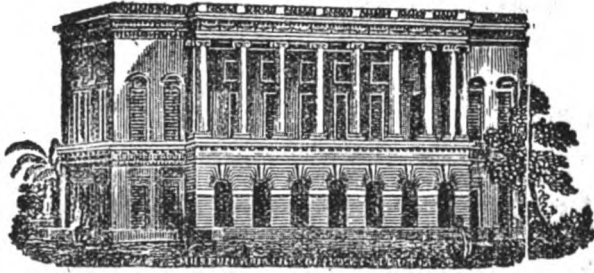
N. B. All Cheques. Money Orders &c. must be made payable to the "Treasurer Asiatic Society" only.

BIBLIOTHECA INDICA, LIBRARY

COLLECTION OF ORIENTAL WORKS

PUBLISHED BY THE
ASIATIC SOCIETY OF BENGAL.
NEW SERIES, No. 749.

न्यायकुसुमाञ्जलि प्रकरणम्

न्यायाचार्यपदाङ्कितश्रीमदुदयनाचार्यविरचितम्
महामहोपाध्यायवचिद्वनकृत-मकरन्दोक्तावित-वर्तमानोपाध्यायप्रबोतप्रकाशरचितम्

NYAYA-KUSUMANJALI-PRAKARANAM

EDITED BY
MAHAMAHO PADHYAYA CHANDRAKANTA TARKALANKARA.
VOLUME I.
FASCICULUS V.

७
CALCUTTA :

PRINTED AT THE BAPTIST MISSION PRESS,
AND PUBLISHED BY THE
ASIATIC SOCIETY, 57, PARK STREET.

1890.

LIST OF BOOKS FOR SALE

AT THE LIBRARY OF THE

ASIATIC SOCIETY OF BENGAL,

No. 57, PARK STREET, CALCUTTA.

AND OBTAINABLE FROM

THE SOCIETY'S LONDON AGENTS, MESSRS. TRUBNER & CO.

57 AND 59, LUDGATE HILL, LONDON, E. C.

BIBLIOTHECA INDICA.

Sanskrit Series.

Advaita Brahma Siddhi, Fasc. I—IV @ /6/ each	..	Rs. 1	8
Agni Purāna, (Sans.) Fasc. II—XIV @ /6/ each	..	.. 4	14
Apu Bhāshyam, Fasc. I ..	..	.. 0	6
Aitareya Aranyaka of the Rig Veda, (Sans.) Fasc. I—V @ /6/ each	..	.. 1	14
Aphorisms of Sāṅdilya, (English) Fasc. I ..	..	.. 0	6
Aphorisms of the Vedānta, (Sans.) Fasc. VII—XIII @ /6/ each	..	.. 2	4
Ashtasāhasrikā Prajñāpāramitā, Fasc. I—VI @ /6/ each	..	.. 2	4
Aśvavidyaka, Fasc. I—V @ /6/ each	..	.. 1	14
Avadāna Kalpalatā by Kāhemendra (Sans. & Tibetan) Vol. I Fasc. 1—2 @ 1/	..	.. 2	0
Bhāmātī, (Sans.) Fasc. I—VIII @ /6/ each	..	.. 3	0
Brahma Sūtra, (English) Fasc. I ..	..	.. 0	12
Brihaddevatā, (Sans.) Fasc. I ..	..	.. 0	6
Bṛihaddharma Purānam, Fasc. I—II @ /6/ each	..	.. 0	12
Bṛihat Aranyaka Upanishad, (Sans.) Fasc. VI, VII & IX @ /6/ each	..	.. 1	2
Ditto (English) Fasc. II—III @ /6/ each	..	.. 0	12
Bṛihat Saṃhitā, (Sans.) Fasc. II—III, V—VII @ /6/ each ..	..	.. 1	14
Chaitanya-Chandrodaya Nāṭaka, (Sans.) Fasc. II—III @ /6/ each	..	.. 0	12
Chaturvarga Chintāmaṇi, (Sans.) Vols. I, Fasc. 1—11; II, 1—25; III, Part I Fasc. 1—18, Part II, Fasc. 1—5 @ /6/ each	..	.. 22	2
Chhāndogya Upanishad, (English) Fasc. II ..	..	.. 0	6
Dāśarupa, Fasc. II and III @ /6/ ..	..	.. 0	12
Gobhiliya Gṛihya Sūtra, (Sans.) Fasc. I—XII @ /6/ each	..	.. 4	6
Hindu Astronomy, (English) Fasc. I—III @ /6/ each	..	.. 1	2
Kāla Mādhava, (Sans.) Fasc. I—IV @ /6/ ..	..	.. 1	8
Kātantra, (Sans.) Fasc. I—VI @ /12/ each ..	..	.. 4	8
Kāthā Saṃit Sāgara, (English) Fasc. I—XIV @ /12/ each	..	.. 10	8
Kaushitaki Brahman Upanishads, Fasc. II ..	..	.. 0	6
Kūrma Purāna, (Sans.) Fasc. I—IX @ /6/ each	..	.. 0	6
Lalita-Vistara (Sans.) Fasc. II—VI. @ /6/ ..	..	.. 1	14
Lalita-Vistara, (English) Fasc. I—III @ /12/ each	..	.. 2	4
Mādana Pārijāta, (Sans.) Fasc. I—VI @ /6/ each	..	.. 2	4
Manuṭīkā Saṅgraha, (Sans.) Fasc. I—III @ /6/ each	..	.. 1	2
Mārkaṇḍeya Purāna, (Sans.) Fasc. IV—VII @ /6/ each	..	.. 1	8
Mārkaṇḍeya Purāna (Eng.) Fasc. I—II @ /12/ each	..	.. 1	8
Mīmāṃsā Darśana, (Sans.) Fasc. II—XIX @ /6/ each	..	.. 6	12
Nārada Pancharātra, (Sans.) Fasc. IV ..	..	.. 0	6
Nārada Smṛiti, (Sans.) Fasc. I—III @ /6/ ..	..	.. 1	2
Nayavārtikam, (Sans.) Fasc. I ..	..	.. 0	6
Nirukta, (Sans.) Vol. I, Fasc. IV—VI; Vol. II, Fasc. I—VI; Vol. III, Fasc. I—VI; Vol. IV, Fasc. I—VII @ /6/ each Fasc.	..	.. 8	4
Nītiśāra, or The Elements of Polity, By Kāmandaki, (Sans.) Fasc. II—V @ /6/ each ..	..	.. 1	8
Nyayabindutika (Sans.) ..	..	.. 0	10
Nyāya Darśana, (Sans.) Fasc. III ..	..	.. 0	6
Nyāya Kusumāñjali Prakaraṇam (Sans.) Vol. I, Fasc. 1—5 @ /6/ each	..	.. 1	14
Parīśiṣṭa Parvan (Sans.) Fasc. I—IV @ /6/ each	..	.. 1	8

(Continued on third page of Cover.)

ननु तर्कोऽप्यविनाभावमपेक्ष्य प्रवर्तते, ततोऽनव-
स्थया भवितव्यम् । न, शङ्काया व्याघातावधित्वात् ।
तदेव ह्याशङ्कते, यस्मिन्नाशङ्कमाने स्वक्रियाव्याघाता-

सत्त्वे व्याप्यगृह्यात् । न च साध्याभावविषयकज्ञानस्य प्रतिबन्धकत्वात् तन्नि-
वर्त्तनमफलं, साधवात्साध्याभावविषयत्वस्यैव प्रतिबन्धकतावच्छेदकत्वात् ।

नन्वन्त्रेव तर्कमूलव्याप्तावपि शङ्काऽनुवृत्तौ मूलशैथिल्यात्त-
न्निवर्त्तनं तर्कादेवेत्यनवस्येत्याह । नन्विति । न चानादिसिद्ध-
व्याप्तिकाएव केषिन्तर्का इति वाच्यम् । तत्रापि प्रमाणानुयोगेऽनु-
मानएव पर्यवसानेऽनवस्थापत्तेरिति भावः । तर्कमूलव्याप्तिगृहो-
न तर्कान्तरात् किन्त्वन्यथैवेत्याह । शङ्काया इति । तदेव स्पष्टयति ।
तदेव हीति । (१) धूमो यदि वज्रसमवहितसामग्र्यजन्यत्वे तत्समवहित-
सामग्र्यजन्यः स्यान्नोत्पन्नः स्यादित्यत्र तर्कं प्रवृत्ते किमवच्छेदेव धूमः
स्यादिति शङ्का, कश्चिदङ्गं विनाऽपि स्यादिति वा, आकारणत-
एवोत्पद्यते इति वा ? सर्व्वत्र स्वक्रियाव्याघातः । यदि ह्यन्वयव्यति-
रेकावधुतकारणभावं कारणं विना कार्योत्पत्तिं शङ्केत, तदा
नियमेन धूमार्थं वज्रेस्तृप्यर्थमज्ञस्य परप्रतिपत्त्यर्थं शब्दस्योपादानं

(२) यत्तर्कमूलव्याप्तौ व्याघातः शङ्काप्रतिबन्धकत्वमुदाहरति धूमो यदीति ।
सत्यन्तं घटादौ व्यभिचारवारणाय । पक्षविशेषबन्धोत्पत्तेश्चोध्यम् ।
तेनैतद्विशेषस्यैव व्यतिरेकमादाय नास्य विपर्य्ययपर्य्यवसानम् । तद्-
यस्य योग्यानां व्यभिचारदर्शनात्, अयोग्यानामनुपस्थितकल्पना-
गौरवात् ।

न कुर्यात् । तैर्विनाऽपि तेषां सम्भवात् । तस्मात् (१) तदुपादानमेव तादृशग्रहणाप्रतिबन्धकम् । न ह्यस्ति सम्भवो धूमाद्यर्थं वज्रादिकमुपादत्ते तत्कारणं तन्नेत्याग्रहते चेत्यर्थः । अतश्च,—

“व्याघातो यदि ग्रहाऽस्ति न चेच्छ्रुतातस्ताराम् ।

व्याघातावधिराग्रहा तर्कः ग्रहावधिः कुतः”—इति

खण्डनमपास्तम् । व्याघातस्य ग्रहाऽनाश्रितत्वात् । सक्रियाया-
एव ग्रहाप्रतिबन्धकत्वात् । एतेन व्याघातो विरोधः स च सङ्गान-
वस्थाननियमो नियमस्य व्याप्तिरिति तच्चाप्यनवश्वेत्यपि गिरस्तम् ।

अथेवं तर्कं विनाऽपि व्याप्तिग्रहाद्भिचारेषु तर्कोऽपि न व्याप्ति-
पाहकः । अचास्मत्पिदृशरणाः । तर्को न व्याप्तिपाहकः (२) किन्तु

(१) तदुपादानमिति तदुपादानहेतुभूतधूमवज्रादिकार्यकारणभावज्ञान-
मेवेत्यर्थः । अज्ञाया विरोधिनिश्चयप्रतिबन्धत्वादिति ध्येयम् । यद्यप्ये-
वमन्योन्यामयः, अज्ञानिदृशावेव तर्कस्य कार्यकारणभावनिवर्तकत्वं
निश्चिते च कार्यकारणभावे ततः अज्ञानिदृशिरिति । तथापि न
सम्भवातेनैव तर्केण वज्रधूमकार्यकारणभावग्रहः । स्वतः सिद्धग्रहा-
विरहेऽप्ययादिज्ञानवतस्तद्व्युत्पत्तेः बाधकभावात् । तस्मात् सम्भवं
अज्ञाना स्यादेवेति यस्मात्कार्यकारणविरोधी मन्यते, तं प्रत्युच्यते ।
तथा सत्वेतादृशतर्कोऽपि तादृशग्रहायां भवतो धूमाद्यर्थं वज्रादिकमुपा-
दत्ते तत्कारणं तन्नेत्याग्रहते चेति दिक् ।

(२) किमिति न चैवमर्थनिचारज्ञानभावसहकृताद्यभिचारनिश्चयप्रसङ्ग-
इति पूर्वोक्तदोषानपाय इति वाच्यम् । सहचारदर्शनस्य अ-
भिचारनिश्चयानङ्गत्वात्, मानाभावात्, विदजे अभिचारनिश्चयस्य तेन
विनाऽपि भावाच्च । शेषमन्वतुमानप्रकाशे ।

दयोदोषा नावतरन्तीति शोकमर्थ्यादा । न हि हेतु-
फलभावो न भविष्यतीति शङ्कितुमपि* शक्यते । तथा
सति, शङ्कैव न स्यात्, सर्व्वं मिथ्या भविष्यतीत्यादि वत् ।

व्यभिचारज्ञानाभावसहकृतं सहचारदर्शनम् । ज्ञानस्य निश्चयः शङ्का
च । शङ्का, क्वचिदुपाधिसन्देहात्, क्वचिद्विशेषादर्शनसचिवसाधार-
णधर्मदर्शनात् । तदभावस्य, क्वचिद्विषयबाधकतर्कात्, क्वचित्स्वतः
धिङ्गएवेति नानुगमः । ननु सहचारदर्शनव्यभिचारादर्शनवद्वा-
भिचारज्ञानाभावानुकूलतर्कयोर्ज्ञानं व्यभिचारिसाधारणमिति न
ततो व्याप्तिनिश्चयः स्यात् । न । तयोः स्वरूपसतोरेव व्याप्तिग्रा-
हकत्वात् । सत्तर्काद्वाप्तिप्रमा तदाभासान्तदप्रमा, विशेषदर्शनसत्यत्वा-
सत्यत्वाभ्यां तादृशपुरुषज्ञानवत् । इयञ्च प्रत्यक्षेण व्याप्तिग्राहे सामग्री ।
तदभावेऽपि शब्दानुमानाभ्यां व्याप्तिग्राहकदिति । (१) शङ्काऽपि हेतु-
मती न वा ? आद्ये हेतुं विना न स्यादेव, द्वितीये (२) देशादि-
नियमहेतोरभावात् सर्व्वसत्यत्वप्रसङ्ग इत्याह । तथा सतीति । नन्व-
तीन्द्रियोपाध्यभावनिश्चयोऽशक्यः, योग्योपाधेर्योग्यानुपलब्धेरभावनि-

* शङ्कितुं,—इति क्री० आ० ।

- (१) अहेतुकैवोत्पत्तिरित्यभ्युपगमे हेतुफलभावाभावेऽपि शङ्का स्यादेवे-
त्वतो व्याचष्टे शङ्काऽपीति ।
(२) देशादीति अत्रैव शङ्का नान्यत्रेति नियमहेतोरभावात् शङ्कायामपि
शङ्का, एवं सर्व्वं मिथ्या भविष्यतीत्यपि शङ्का स्यादिति सर्व्वसत्यत्व-
प्रसङ्ग इत्यर्थः ।

तथाप्यतीन्द्रियोपाधिनिषेधे* किं प्रमाणमित्युच्यता-
मिति चेत् । न वै कश्चिदतीन्द्रियोपाधिः प्रमाणसिद्धो-
ऽस्ति, यस्याभावे प्रमाणमन्वेषणीयम् । केवलं साह-
चर्ये निबन्धनान्तरमात्रं शङ्कते । ततः शङ्कैव फलतः

स्येऽप्यथोग्योपाधिव्यतिरेकस्यानुमानाधीनज्ञानत्वेनानवस्थापातादि-
त्याह । तथापीति । उपाधिर्निश्चितः शङ्कितो वा ? आद्ये, न वै
कश्चिदिति । शङ्काऽपि, भविष्यति कश्चिदुपाधिरित्यात्मिका,
(१)सकललोकयात्राविज्ञोपकतया नाद्रियतएवेति । साध्यव्यापकतया
निश्चितमिदं साधनाव्यापकं स्यादिति शङ्का स्यात्तथाह । केवल-
मिति । साधने साध्यसम्बन्धितावच्छेदकान्तरमित्यर्थः ।

अथ व्याप्तिविशिष्टपक्षधर्मताज्ञानमनुमितिजनकं, तत्र का व्याप्तिः,
यत्र तर्कोपयोगः । न तावत्साभाविकत्वं, स्वभावजन्यत्वस्याव्याप्तेः,
स्वभावाश्रितत्वस्य चातिव्याप्तेः । नापि (२)विशिष्टवैशिष्ट्यं, रासभा-

* निषेधः किंप्रमाणक इत्युच्यतामिति चेत्,—इति कौ० का० ।

(१) सकलेति शङ्कापिश्राचीसत्त्वेनातिप्रसङ्गात् सा प्रतिबन्धिकेत्यर्थः । यद्य-
पि संशयसहितजिज्ञासायाएव शङ्कानिवर्तत्वेनोक्तत्वात् तथैव युक्त-
त्वाच्च ततोऽनुमानप्रवृत्तौ शङ्कास्वरूपमपीति मूलमयुक्तं, तथापि
मतान्तरेणोदमित्येके । अनुमानप्रवृत्ताविति न सतिसप्तमी किन्तु
निमित्तसप्तमी, न च कर्मयोगाभावान्न तथेति वाच्यं, शङ्कास्वरूपस्य
कर्मकर्तृत्वादित्यन्ये ।

(२) विशिष्टेति साधनविशिष्टे साध्यवैशिष्ट्यमित्यर्थः ।

स्वरूपतश्च निवर्त्तनीया । तच्च फलमस्याविपक्षस्यापि जिज्ञासा तर्कादाहत्य निवर्त्तते*, ततोऽनुमानप्रवृत्तौ शङ्कास्वरूपमपीति सर्व्वं सुस्थम् । न चैतदनागमं, न्यायाङ्गतया तर्कं व्युत्पादयतः सूचकारस्याभिमत-त्वात् । अन्यथा तद्व्युत्पादनवैयर्थ्यात् ।

द्विविधिष्टेऽपि वक्तिवैशिष्ट्यात् । नापि निमित्तनैमित्तिकत्वं, रूपरस-थोरभावात् । निमित्तत्वस्य नियमघटितत्वाच्च । नापि कात्स्न्येन सम्बन्धः, एकव्यक्तिकाव्याप्तेः । नानाव्यक्तिकेऽपि धूमादौ सकलधूमसम्बन्धस्य प्रत्येकं वङ्गावसम्भवात् । अतएव, न कृत्स्नेन साध्येन सम्बन्धः । नापि यावत्साधनाश्रयाश्रितसाध्यसम्बन्धः, साधनाश्रये महानसादौ सकले प्रत्येकवङ्गेराश्रितत्वाभावात् । नाप्यविनाभावः, केवलान्वयिनि अव्याप्तेः । नापि साधनसमानाधिकरणयावद्भ्रमसमानाधिकरणसाध्यसामानाधि-करणत्वम् । यावद्भ्रमसमानाधिकरणं हि यावद्भ्रमाधिकरणधिक-रणत्वम् । तच्चाप्रसिद्धम् । साधनसमानाधिकरणसकलमहानसत्वाद्य-धिकरणप्रतीतेः । नाप्यव्यभिचारित्वम् । तद्धि न साध्यात्यन्ता-भाववद्वृत्तित्वं, साध्यवदन्योन्याभाववद्वृत्तित्वं वा । केवलान्वयि-न्यव्याप्तेः । नापि साध्यवैयधिकरणानधिकरणत्वं, साध्यासामाना-धिकरणानधिकरणत्वं वा । तदुभयमपि साध्यानधिकरणानधिकर-

* सा तर्कादाहत्य निवर्त्तनीया,—इति का० ।

ण्यम् । तच्च केवलाभ्यधिन्यसम्भवि । यत्किञ्चिदाध्यामधिकरणा-
धिकरणे धूमादौ चाधिद्रुम् । नापि व्यापकसामानाधिकरणं,
(१) व्याप्तिनिरूप्यत्वात् । (२) नापि स्वसमानाधिकरणात्यन्ताभावाप्रति-
योगिना सामानाधिकरण्यम् । पर्वतीयाग्नेर्महानसधूमसमानाधिक-
रणात्यन्तभावप्रतियोगित्वात् । न च धूमवन्निष्ठात्यन्ताभावप्रति-
योगि न वञ्चितसामान्यमिति वाच्यम् । न हि विशेषाभावादन्यः
सामान्यावच्छिन्नप्रतियोगिकाभावः । विशेषाभावसमूहादेव तद्भा-
वहारोपपत्तेस्तत्र मानाभावात् । अव्याप्यवृत्तिसंयोगादेर्द्रव्यत्वाद्यव्या-
प्यतापत्तेः । न च प्रतियोगिविरोधित्वमभावविशेषणं, संयोगे साध्ये
सत्त्वादेरनैकान्तिकत्वाभावप्रसङ्गात् । न हि प्रतियोगिविरोधी संयो-
गादेरस्यन्योऽभावः, अधिकरणभेदेनाभावभेदाभावात् । एतेन प्रति-
योगिसमानाधिकरणात्यन्ताभावेतरत्वेनापि विशेषणं परास्तम् । वञ्चे-
र्धूमवन्निष्ठात्यन्ताभावप्रतियोगित्वात् ।

अथ साधनवन्निष्ठान्योन्याभावाप्रतियोगिसाध्यत्वकलं, न च द्रव्य-
त्ववन्निष्ठान्योन्याभावप्रतियोगि संयोगवत्, द्रव्यं न संयोगवदित्य-
प्रतीतेरिति चेत् । न । मूले वृत्तः कपिसंयोगवाञ्छेत्यवाधितानु-
भवाद्दवच्छेदभेदेन संयोगवदन्योन्याभावस्याव्याप्यवृत्तित्वात् । न चैवं
भेदाभेदापातः, ईदृशस्यावच्छेदकं भेदमादाय तदुपगमात्* । वञ्चि-

* तदभ्युपगमात्,—इति का० ।

(१) व्यापकत्वं व्याप्तिघटितं तत्समानाधिकरणात्यन्ताभावाप्रतियोगित्वं
वा विवक्षितम्? आद्ये दोषमाह व्याप्तिनिरूप्यत्वादिति ।

(२) अन्यमाशङ्क्य निराकरोति नापीति ।

मत्पर्वतस्य धूमवन्महानसनिष्ठान्योन्याभावप्रतियोगित्वाच्च । न च सामान्यावच्छिन्नप्रतियोगिकोऽन्योन्याभावः, प्रमाणाभावादित्युक्तम् । किञ्च, साधनवन्निष्ठान्योन्याभावाप्रतियोगि साध्यवत् यस्येत्यत्र षष्ठ्यर्थो न व्याप्यव्यापकभावः, तस्यानिरूपणात् । मान्योऽतिव्याप्तेः । साध्यञ्च यदि सिद्धिकर्म विवक्षितं, तदा पर्वतवन्निधूमयोरेव व्याप्तिः । व्यापकञ्चेत्तदाऽन्योन्याश्रयः । नापि साधनसमानाधिकरणत्वावद्गुणानिरूपितवैयधिकरणानधिकरणसाध्यसामानाधिकरण्यम् । साधनसमानाधिकरणस्य प्रमेयत्वादेवैयधिकरण्याप्रसिद्धेः । नाप्यनौपाधिकः सम्बन्धो व्याप्तिः । तथाहि । उपाधिः साधनाव्यापकत्वे सति साध्यव्यापको वाच्यः* । तत्र यद्यपि व्यापकत्वं न व्याप्तिनिरूपकत्वमात्माश्रयत्वात्, किन्तु तद्वन्निष्ठात्यन्ताभावप्रतियोगित्वम् । प्रतियोगित्वमपि न विरोधित्वं सहानवस्थाननियमसंज्ञणं, गोलाश्रययोरतिव्याप्तेः । अन्योन्याभावप्रतियोगिन्यव्याप्तेश्च । किन्त्वभावविरहात्मत्वम् । तथापि यत्किञ्चित्साध्यव्यापकसाधनाव्यापकधर्मनिषेधो-धूमादावसिद्धः । प्रकृतसाध्यव्यापकसाधनाव्यापकधर्मश्च सिद्धसिद्धिभ्यां निषेद्धुमशक्यः । यावत्साध्यव्यापके प्रमेयत्वादौ साधनाव्यापकत्वं, यावत्साधनाव्यापके घटत्वादौ साध्यव्यापकत्वं निषिध्यते इति चेत् । न । व्यधिकरणत्वात् । यावत्साध्यव्यापकव्याप्यत्वमनौपाधिकत्वमिति चेत् । न । आत्माश्रयात् । एतेन, यावत्साधनाव्यापकमव्यापकं यस्य, यावत्साध्यव्यापकं व्यापकं वा यस्य, तत्त्वमनौपाधिकत्वमित्यप्यपास्तम् ।

अथ यावत्साधनसमानाधिकरणात्यन्ताभावप्रतियोगिधर्मप्रति-

* उपाधिः साध्यव्यापकत्वे सति साधनाव्यापकः,— इति का० ।

योगिकात्यन्ताभावसमानाधिकरणसाध्यसामानाधिकरण्यमनौपाधिकत्वम् । न ह्येवं सोपाधिः, साधनसमानाधिकरणात्यन्ताभावप्रति-
योगिन उपाधेराद्र्द्वैतवत्त्वादेर्योऽत्यन्ताभावस्तेन समं साध्यस्य धूमादेः
सामानाधिकरण्याभावात् । आर्द्रैतन्वविरहिणि धूमस्यावृत्तेरिति
चेत् । न । सोपाधौ गतत्वात् । तथाहि । वज्रिः साधनं, तत्समा-
नाधिकरणो योऽत्यन्ताभावस्तप्तायःपिण्डे, तत्प्रतियोगि चत्वरवर्था-
र्द्रैतन्वं, तत्प्रतियोगिको योऽत्यन्ताभावो महानसे, तत्समानाधि-
करणः साध्यो धूमस्तेन सामानाधिकरण्यं वज्रेः साधनस्य । तथा-
प्यार्द्रैतन्वसामान्याभाववति धूमो न वर्त्तते इति चेत् । न ।
सामान्यावच्छिन्नाभावस्यामानकत्वात् । नापि यावत्साधनव्यभिचारि-
तव्यभिचारि यत्साध्यन्तेन सामानाधिकरण्यं व्याप्तिः । अनेकव्यक्तिको-
पाधिमति प्रसङ्गतादवस्थ्यात् ।

अथ केवलाव्ययिनि केवलाव्ययिसाध्यसामानाधिकरण्यं व्याप्तिः,
साध्यवदन्यावृत्तित्वं व्यतिरेकिणि । एतयोरनुमितिविशेषे प्रयोज-
कत्वम् । अनुमितिमात्रे पक्षधर्मतैव प्रयोजिका । न च तन्मा-
त्रादनुमित्यापत्तिः, विशेषसामयौसहितायाएव सामान्यसामय्या-
जनकत्वानियमादिति चेत् । न । धूमे साध्यवदन्यावृत्तित्वस्याभावात् ।
वज्रिमत्पर्वतादन्यत्र महानसे धूमस्य वृत्तेः । सकलसाध्यवदन्यवृत्तित्वं
न धूमे इति चेत् । न । वज्रिमतां प्रत्येकं सकलसाध्यवदन्यत्वात् ।

अथ सन्बन्धमात्रं व्याप्तिः, व्यभिचारिणोऽपि सन्बन्धस्य केनचि-
त्सह व्याप्तित्वात् । वज्रिधूमादिव्याप्तिस्तु विग्रिथ्यैव वक्तव्येति चेत् ।
न । अनुमितिकारणसिद्धपरामर्शविषयव्याप्तिस्वरूपनिरूपणप्रभावे

सम्बन्धमात्राभिधानस्यार्थान्तरत्वात् । तद्ज्ञानादनुमित्यनुत्पत्तेः । नापि व्याप्तिपदप्रवृत्तिनिमित्तमिदं^(१) सम्बन्धज्ञानेऽपि व्याप्तिपदाप्रयोगात् ।

अत्रोच्यते । यत्सम्बन्धितावच्छेदकावच्छिन्नत्वं यस्य, तस्य सा व्याप्तिः । तथाहि । धूमस्य वज्रिसम्बन्धित्वे धूमत्वमवच्छेदकं, धूममात्रस्य वज्रिसम्बन्धित्वात् । वज्रेस्तु धूमसम्बन्धित्वे न वज्रित्वमवच्छेदकं, धूमासम्बन्धिनि गतत्वात् । न ह्यतिप्रसक्तमवच्छेदकम्, संयोगाद्दौ तथात्वादर्थान्तात् । किन्तु वज्रावार्द्धेन्धनप्रभववज्रित्वं धूमसम्बन्धितावच्छेदकं, तादृशस्य व्याप्यमेव । यदा, यत्सामानाधिकरण्यावच्छेदकावच्छिन्नं यद्यस्य रूपं, तदेव तस्य व्याप्यत्वम् । वज्रिसामानाधिकरण्यं च धूमे धूमत्वेनावच्छिद्यते, सोपाधौ त्वपाधिना । यदा । प्रतियोगिवैयधिकरण्यावच्छिन्नसमामाधिकरणात्यन्ताभावप्रतियोगितानवच्छेदकावच्छिन्नेन* सामानाधिकरण्यं व्याप्तिः । न च धूमवच्छिन्नात्यन्ताभावप्रतियोगिता वज्रित्वेनावच्छिद्यते, धूमवति वज्रिर्नास्तीत्यप्रतीतेः । रासभत्वन्तु तथा, धूमवति रासभो नास्तीति प्रतीतेः । सामान्यावच्छिन्नप्रतियोगिकाभावस्त्वान्यः, विशेषाभावप्रमाथामपि सामान्ये संग्रह्यात् । न चैवं संयोगित्वव्याप्यत्वं सत्त्वस्य स्यात्, कर्मणि संयोगात्यन्ताभावस्य प्रतियोगिवैयधिकरण्यात् । एतदेवागौपाधिकत्वमित्युच्यते इति संक्षेपः ।

* प्रतियोगितावच्छेदकानवच्छिन्नेन,—इति ३० ।

(१) सम्बन्धज्ञानेऽपीत्युपलक्षणम् । एवमप्यर्थान्तरतादवस्थादित्यपि द्रष्टव्यम् । व्याप्तिपदज्ञानानुमानप्रकारे द्रष्टव्यानि ।

तदयं संक्षेपः । यचानुकूलतर्को नास्ति सोऽप्रयो-
जकः । स च द्विविधः, शङ्कितोपाधिर्निश्चितोपाधिश्च ।
यथेदमुच्यते,—

भयोदर्शनाविज्ञाने कोऽयमप्रयोजको नामेत्यचोत्तरमाह । तदय-
मिति । अनुकूलतर्कस्य व्याप्तिग्राहकत्वं, व्यभिचारशङ्कानिवर्त-
नकारेत्युक्तम् । सोऽयमप्रयोजकः शङ्कितोपाधिः, साधनाव्यापकत्वेन
साध्यव्यापकत्वेनोभयथा वा सन्दिग्धः । यथा, मैत्रातनयत्वेन श्यामत्वे
साधे ग्राहकपाकजत्वम् । (१) यथा, तुल्ययोगक्षेमत्वेनोपाधेः साध्यव्याप-
कतया सन्देहे ईश्वरानुमाने शरीरजन्यत्वादि* । यथा, मैत्रातनयत्वे
ग्राहकपाकजत्वस्य साध्यव्यापकतासन्देह इति क्रमेणोदाहरणम् । न
चोपाधिसन्देहो नोपाधिर्न वा हेत्वाभासान्तरमिति तदुद्भावने निरनु-
योव्यानुयोग इति वाच्यम् । व्यभिचारशङ्काऽऽघातकत्वेन (२) सन्दिग्धा-
नैकान्तिकश्चैव दूषकत्वात् । अथैव दृष्टसम्प्रतिमाह । यथेति । (३) विपक्ष-

* यथा तुल्ययोगक्षेमत्वेन सन्दिग्धस्योपाधेरीश्वरानुमाने शरीरजन्य-
त्वादेः,—इति का० । यथा तुल्ययोगक्षेमत्वेनोपाधेर्यापकतया सन्दि-
ग्धस्येश्वरानुमाने शरीरजन्यत्वादेः,—इति ह० ।

(१) यथा तुल्येति यद्यप्यस्योपाधित्वाभावात् सन्दिग्धोपाधित्वं, अन्यथे-
श्वरानुमानस्य सोपाधित्वापत्तेः, तथापि विशेषादर्शनदशायां कदा-
चित् तत्सन्देहेऽप्यनुमितिप्रतिबन्धक इति तदपि तथात्वेनोदाह-
तम् । वस्तुतः ग्राहकपाकजत्वादिकमेव साध्यव्यापकत्वमात्रसन्देह-
दशायां तथेति बोध्यम् ।

(२) सन्दिग्धेति दूषकत्वमात्रे दृष्टान्तोऽयम् ।

(३) विपक्षस्येति विपक्षगामित्वमित्यर्थः ।

“यावच्चाव्यतिरेकित्वं श्रुतांशेनापि शङ्क्यते ।
विपक्षस्य कुतस्तावद्हेतोर्गमनिकावलम्” ।
तद्योपाधिस्तु, साधनाव्यापकत्वे सति साध्यव्यापकः ।

स्याव्यतिरेकित्वं यावच्छङ्क्यते, तावन्न हेतुर्गमक इत्यर्थः । उपाधि-
सन्देहस्य च (१) ज्ञायमानत्वेनानुमितिप्रतिबन्धकत्वाभावाच्च* हेत्वाभा-
सान्तरत्वं, स्वरूपसति सन्देहे कारणाभावाद्देवानुमित्यनुत्पत्तेरिति
भावः । साधनाव्यापकत्वइति । (२) साधनत्वाभिमतव्यापकत्वे साध्य-
त्वाभिमतव्यापक इत्यर्थः । (३) व्यापकत्वञ्च तद्विधायकत्वाभावाप्रति-
योगित्वमिति न व्यापकादिज्ञानेऽन्योन्याश्रयः ।

ननु साधनावच्छिन्नपक्षधर्मावच्छिन्नसाध्यव्यापकोपाध्यव्याप्तिः ।

* प्रतिबन्धकत्वान्न,—इति सो० शा० ।

† साधनाभिमतव्यापकत्वे,—इति का० इ० ।

- (१) ज्ञायमानत्वेनेत्यापाततः । परमुखनिरीक्षकतयेति बोध्यम् । अन्व-
योपाधेस्तथात्वं स्यादेवेति ।
- (२) साधनत्वसाध्यत्वे व्याप्यत्वव्यापकत्वे, न च योपाधौ बलुतस्तथात्वं-
मत आह अभिमतेति ।
- (३) ननु व्यापकत्वं व्याप्तिगिरूपकत्वम् । तथाच व्याप्तौ गृहीतायामुपाधि-
प्रत्ययस्तत्प्रत्यये च तदभावरूपानौपाधिकत्वप्रत्ययाधीनव्याप्तिप्रत्यय-
इत्यन्योन्याश्रय इत्यत आह व्यापकत्वञ्चेति । प्रतियोग्यसमानाधि-
कारकत्वमप्यत्वन्ताभावविशेषणम् । तेन संयोगस्य त्रयत्वव्यापकत्वम् ।

न च तद्योरनुपाधित्वं, दूषकताबीजसाम्यात् । (१) बाधानुञ्जीतपक्षेतर-
 ऽतिव्याप्तिश्च । (२) अथ प्रयोजकोधर्मउपाधिः । तत्त्वञ्च न न्यूनाधिक-
 देयसृष्टेः । तस्मिन् सत्यप्यभवत्स्येन विनाऽपि भवत्स्य तदप्रयोज्य-
 त्वात् । पक्षेतरत्वम् (३) न तथेति चेत् । न । (४) दूषणौपयिक*प्रयोजक-
 त्वस्य साध्यव्यापकसाधनाव्यापकत्वस्य तत्राप्यनपाद्यात् । साध्यव्याप्यत्वस्य
 चादूषकत्वात् । (५) अर्थविशेषणत्वाद्नुपाधिरिति चेत् । न । तद्धि,
 न निःप्रयोजनकत्वं, (६) साधनव्याप्तिपरिहारश्चैव प्रयोजनत्वात् ।

* दूषकौपयिक,—इति मकरन्दसम्मतः पाठः ।

- (१) पक्षेतरस्योपाधित्वं मन्यमानोऽपि नैयायिकसिद्धान्तानुसारेण तद्व-
 क्ष्येऽतिव्याप्तिं ददाति बाधानुञ्जीतेति । त्वन्मते इति शेषः । एत-
 दपि पक्षान्तर्भावेन साध्यव्यापकत्वानिश्चयात् पक्षातिरिक्तसाध्यव्याप-
 कत्वाभिप्रायेण बोद्धव्यम् । एतच्चाप्ये श्लुटम् ।
- (२) ननु साध्यप्रयोजकत्वे सतीति अक्षयविशेषणं तच्च न पक्षेतरत्वे इति
 नातिव्याप्तिरित्याह अश्रेति ।
- (३) न तथा, न प्रयोजकत्वघटितलक्षणावदित्यर्थः । एतेनोक्तप्रज्ञाया-
 न्नातिव्याप्तिप्रयोजकतयाऽसङ्गतिरित्यपास्तम् ।
- (४) दूषकैति तथाच प्रयोजकत्वगर्भस्यापि तस्य तत्र सत्त्वादतिव्याप्तिस्तद-
 वस्थीवेति भावः ।
- (५) ननु अर्थविशेषणरहितत्वं तद्विशेषणमिति नातिव्याप्तिरित्याह
 अश्रेति । अनुपाधिः उपाधिकक्षणाक्रान्त इत्यर्थः ।
- (६) साधनेति इतरत्वस्य केवलाव्ययितया साधनव्यापकत्वमिति पञ्चता-
 रिपदं विशेषणम् । ततश्च पक्षेदव साधनव्यापकत्वमित्यर्थः ।
 तत्रात्र पुनरतिव्याप्तितादवस्थाग्नेवेति भावः ।

(१) नापि व्यभिचारावारकत्वं, पक्षे (१) स्वसिद्धस्य* व्यभिचारस्य वारणात् ।
 (२) तादृशस्याप्यसदादिपदादेरुपादानात् । नापि पर्वन्तेतरान्यत्वादेरित्यत्र व्यतिरेके इतरान्यत्वस्याप्रसिद्धेरसिद्धिवारणार्थं पर्वन्तपदं विशेषणमित्येव व्यर्थत्वम् । इतरान्यत्वस्याप्रसिद्ध्या विशेषणं विना व्याप्त्यपह्नात् ।
 येन विशेषणेन विना व्याप्त्यपह्नात् सार्थकत्वात् । व्यभिचारवारकस्यापि सार्थकत्वे तस्यैव तन्त्रत्वात् । अतएव गन्धादिषु मध्ये गन्धस्यैव व्यञ्जकत्वादित्यत्र असिद्धिवारकविशेषणस्य सार्थकत्वम् । अन्यथा बाधोद्धीतपक्षेतरत्वस्याप्यनुपाधित्वापत्तेः । (४) पक्षे साध्यसन्देहे साध्यव्यापकत्वानिश्चयाच्च तदुपाधिः, यत्र तु पक्षे साध्याभावप्रमा, तत्र

* पक्षे असिद्धस्य,—इति सो० शा० ।

- (१) ननु साधने साध्यव्यभिचारावारकत्वयैव व्यर्थत्वं ब्रूमः, तत्र तद्वारकस्यैवोपाधित्वात् । यथा ब्रह्मै धूमव्यभिचारवारकमात्रेणैव तत्त्वमुपाधिः । पक्षेतरत्वञ्च न धूमे ब्रह्मव्यभिचारवारकं, तत्र तस्यैवाप्रसिद्धेरित्यत्र आह नापीति ।
- (२) स्वसिद्धस्य पक्षेतरुपाधिवाहिसिद्धस्य । तन्मते धूममात्रस्य पर्वन्तएव ब्रह्मव्यभिचारित्वात्तद्वारकं धूमे पर्वन्तेतरत्वं विशेषणम् । पर्वन्तेतरधूमवत्त्वस्य ब्रह्मव्यभिचारित्वात् । तथाच सर्वथा व्यर्थविशेषणरहितत्वस्य तत्र सत्त्वादुक्तातिव्याप्तिः सदृशैवेति भावः । यद्यपि वास्तवव्यभिचारवारकत्वविवक्षायां नातिव्याप्तिः, तथापि एतादृशस्याप्युपाधित्वेन सर्वसिद्धत्वात्तत्रातिव्याप्तिर्बोध्या ।
- (३) तादृशस्यापीति स्वसिद्धव्यभिचारवारकस्यापीत्यर्थः ।
- (४) पक्ष्यापक्षसाधारणसाध्यव्यापकत्वमेव विवक्षितमिति बोक्तातिव्याप्तिरित्याह पक्षे इति ।

बाधोन्नीतत्वेनोपाधिरेवेति चेत् । न, पक्षातिरिक्ते साध्यव्यापकत्व-
पक्षादेवोपाधेर्दूषकत्वात् । अन्यथा, पक्षे साध्यसन्देहादुपाधिमात्रो-
च्छेदापत्तेः । विपक्षव्यावर्तक* विशेषणशून्येति विशेषणात् तदुपाधिः ।
बाधोन्नीतपक्षेतरत्वं चोपाधिः, तत्र पक्षाभिमतस्य विपक्षत्वादिति
चेत् । न, वस्तुनोविपक्षव्यावर्तकविशेषणशून्यत्वाभावात् । सर्वत्र
प्रमेयत्वाद्देः सत्त्वात् । तत्रोपात्तत्वेन विशेषणे च व्याघातः । न हि
तत्रोपात्तत्वेन शून्यं चेति सम्भवति ।

(१) तथापि साध्यव्यापकत्वे सति साधनाव्यापकत्वस्य पक्षेतरत्वं
सत्त्वात् (२) तद्वाट्ट्या साध्यव्यावृत्तिरावश्यकीति हेतोर्यभिचारात्तत्र
चावश्यमुपाधिसत्त्वादन्यस्योपाधेरभावात् पक्षेतरत्वमेवोपाधिः स्यात् ।
किञ्च, व्यभिचारावारकत्वं न व्याप्तिविरोधि नापि तज्ज्ञानविरोधि,
नीलधूमे तदुभयसत्त्वात् ।

अथोपाधेः स्वयतिरेकेण सत्प्रतिपक्षतया दूषकत्वम् । तथाहि,
नास्य व्यभिचारोच्चायकतया दूषकत्वं, वक्त्रिमत्वं धूमवत्त्वव्यभिचारि
तद्वापकार्द्वैन्धनव्यभिचारित्वात् प्रमेयत्ववदित्यकार्द्वैन्धनवत्त्वस्य धूम-

* विपक्षव्यावर्तक,—इति का० ।

† पक्षेतर,—इति सो० शा० ।

(१) परमवेनैव परस्यातिव्याप्तिं दत्त्वा अनुमानवेदी चान्वाकस्तस्योपा-
धित्वमेवोपपादयति तथापीति ।

(२) तद्वाट्ट्येति अत्र पक्षातिरिक्तसाध्यव्यापकत्वमेवेति तद्वाट्ट्यावधि
पक्षनिष्ठसाध्याव्यावृत्तेः कथं व्यभिचार इति चिन्त्यम् ।

वत्त्वव्यापकत्वात्सिद्धेः । धूमवत्त्वव्यापक* वज्रिमत्त्वाव्यापकत्वात् । व्यापकत्वे वा साधनव्यापकत्वेनानुपाधित्वापत्तेः । न च धूमव्याप्यत्वं वज्रिमत्त्वस्यासिद्धम् । तद्धि न व्यभिचारात्, स्फुटे व्यभिचारे उपाध्युपन्यासस्थानर्हत्वात् । तस्य तदर्थत्वात् । नाप्युपाधिमिस्रयात्, उपाधित्वात्सिद्धेः† ।

अथ यथा सङ्घारदर्शनव्यभिचारादर्शनाभ्यां वज्रिमत्त्वं व्याप्यं धूमवत्त्वञ्च व्यापकं, तथा आर्द्धेन्धनवत्त्वमपि व्यापकं धूमवत्त्वञ्च व्याप्यम् । तथा च व्यापकमित्युक्त्या व्याप्यमित्युक्तित्वत् व्याप्यसत्त्वात् व्यापकसत्त्वात् मावश्यकमित्यविशेषादुभयमप्यसाधकमित्युच्यते । इन्न तर्हि सिद्धमुपाधेः सत्प्रतिपक्षतया दूषकत्वम् ।

नापि व्याप्यत्वासिद्धिरूपत्वेन । (१) सा हि न तावद्भ्यामिभङ्गमिस्रयात्, तस्योपाधित्वमिस्रयसाध्यत्वात् । प्रकृते च तदमिस्रयात् । सङ्घारदर्शनव्यभिचारादर्शनाभ्यां तमिस्रयइति चेत् । न, तयोर्हेतावपि सत्त्वात् । तत्रोत्पन्नमपि व्याप्तिज्ञानमुपाधिदर्शनाद्वाच्यते इति चेत् । न, उपाधावपि तद्गङ्गापत्तेः । तत्राप्युपाधिसङ्गावात् । तथा आर्द्धेन्धनवत्त्वस्य धूमवत्त्वउपाधित्वे तदभावोद्धूमवत्त्वाभावव्याप्तौ वाच्यः ।

* धूमवत्त्वव्याप्य,—इति सो० शा० का० ।

† उपाधेरसिद्धेः,—इति का० ।

‡ व्यापकसत्त्वाद्वाप्यसत्त्व,—इति का० ।

(१) अनौपाधिकत्वस्य व्याप्तिज्ञानभ्युपगमात्त व्याप्यत्वासिद्धिरूपत्वमिति तदुन्नायकत्वेन तथालं वाच्यम् । एवं सत्त्वाद् सा हीति ।

अन्वया आर्द्रैर्न्धनस्यापि धूमवत्त्वव्यापकत्वानुपपत्तेः । न हि यद्-
भावो यद्भावव्यरिचारी तत्तस्य व्यापकम् । एवं* व्यतिरेके निर्धू-
म्नित्वसुपाधिः । इदं हि (१)निर्धूमस्य व्यापकतया अभिमतस्य व्या-
पकं, निर्धूमस्य वञ्चिततोऽदर्शनात् । दर्शने वा व्यभिचारस्य स्फुट-
तयोपाधुपन्यासस्थानर्हत्वादित्युक्तम् । आर्द्रैर्न्धनविरहस्य चाव्यापकं,
आर्द्रैर्न्धनाभाववति पक्षे तदसत्त्वात् । नापि व्याप्त्यनिस्यद्याद्याप्यला-
सिद्धिः । व्याप्त्यनिस्ययो हि पक्षे वञ्चितत्वस्यार्द्रैर्न्धनविरहस्य च दर्श-
नात् । एवञ्च, धूमवत्त्वनिर्धूमवत्त्वाप्रसक्तौ वस्तुनो विरुद्धद्वैतस्याभावा-
देकत्र व्याप्तिभङ्गो वाच्यः । स च विनिगमकाभावादेकत्र निश्चेतुं न
शक्यते इति वाच्यम् । इयं च सत्प्रतिपक्षतैव । (२)तस्मादुपाधेः
सत्प्रतिपक्षभावेन दूषकत्वस्थितौ पक्षेतरत्वस्य नोपाधिलं, तद्व्यतिरेकस्य
साधारणतयाः साध्याभावासाधकत्वादिति ।

मैवम् । तथा सति प्रतिपक्षानुमाने सत्प्रतिपक्षान्तरस्थोपाधेः
रतुक्त्वावनापत्तेः । न च, सत्प्रतिपक्षान्तरमपि तत्रोद्भाव्यम्, उत्पन्नका-
प्रतिबद्धस्य मन्त्रस्येवाप्रतिबद्धस्यैव प्रतिबन्धकत्वादिति वाच्यम् ।

* एवञ्च,—इति खो० शा० का० ।

† इत्युभयत्रापि शक्यते,—इति अधिकः पाठः खो० शा० ।

‡ असाधारणतया,—इति ह० । आवश्यकतया,—इति का० ।

§ सत्प्रतिपक्षस्येवोपाधे,—इति ह० ।

(१) निर्धूमस्येति तथाचापातत उक्तोपाधिना प्रकृतोपाधौ व्याप्तिज्ञान-
बाधा स्यादेवेति भावः ।

(२) उपसंहरणेव प्रकृते योजयति तस्मादिति ।

सर्व्वं च स्थापनायाञ्चपि प्रतिबद्धत्वेनाप्रतिबन्धकत्वप्रसङ्गात् । न च प्रतिपक्षवाङ्मतेनाधिकबलत्वार्थमुद्भावनम् । बलं ज्ञानानुमित्यौपधिकं व्याप्तिपक्षधर्मताऽऽत्मकं विवक्षितम् । तच्च तुल्यमेव । न तु भूयस्त्वमपि तथा, एकस्माद्गुमित्यनुदद्यापत्तेः । तदाङ्गराचार्याः । “बह्व-
स्येत्यन्वाचये चकारः”—इति । सन्दिग्धोपाधेरदूषकत्वापाताच्च । तद्व्यतिरेकस्य पक्षे सन्दिग्धत्वात् । (१)केवलव्यतिरेकिणा च सत्प्रति-
पक्षसम्भवाच्च । न चासाधारण्यं, (२)तस्यापि सत्प्रतिपक्षोत्थापकतया दूषकत्वात् । किं चैवं, बाधोन्नीतपक्षेतरत्वमपि नोपाधिः स्यात् । व्यतिरेके ऽसाधारणत्वात् । (३)केवलान्वयिन्यसाधारणत्वाभावात् पक्षे-

- (१) ननु सन्दिग्धोपाधेर्यमिचारेसंशयाधायकतया पृथगेव दोषत्वमभ्युप-
गम्यते न तु सत्प्रतिपक्षतयेत्यरचेर्दोषान्तरमाह केवञ्चेति । व्यतिरेक-
व्याप्तिपुरस्कारेण तेनापि सत्प्रतिपक्षसम्भवादित्यर्थः ।
- (२) तस्यापीति असाधारणस्यापीत्यर्थः । तथाच सत्प्रतिपक्षे सत्प्रतिप-
क्षान्तरवत्तत्रासाधारण्योऽपि न दोष इति भावः ।
- (३) ननु बाधेन व्यतिरेके पक्षस्यैव सपक्षत्वेन तद्वाङ्मत्वाभावात्साधा-
रण्यमित्यरचेराह केवलान्वयिनोति । केवलान्वयिधर्मसाध्यकानु-
माने इत्यर्थः । तत्र व्यतिरेके साध्याप्रसिद्धा सपक्षानामासाधा-
रण्यमिति भावः । यद्यप्येवमसाधारण्यभावेऽपि साध्याप्रसिद्धौव
व्यतिरेके सत्प्रतिपक्षत्वाभावात् तस्योपाधित्वं स्यात्, तथाप्यसाधा-
रण्यनिरासनाभिप्रायकोऽयं ग्रन्थ इत्याहुः । वस्तुतः, साध्याप्रसि-
द्धाप्यप्रसिद्धसाध्यकव्यतिरेकिणोव व्यतिरेकव्याप्तिपक्षधर्मतापरा-
मर्शसम्भवात्तस्य प्रकृतहेतुपक्षधर्मताव्याप्तिपरामर्शसम्भवनदशयां
सत्प्रतिपक्षत्वमित्यभिप्रायकोऽयं ग्रन्थः । यद्यपि विरोधिपरामर्शत्वेन

तरलस्योपाधितापत्तिश्च । अपि चैवमन्वकारो द्रव्यं ज्ञातव्येषु
प्रतीयमानत्वात् क्लृप्तकवदित्यत्रावणत्वमुपाधिर्न स्यात् । तद्वृत्ति-
रेकस्य पचादृत्तित्वात् । न च नायमुपाधिः, तन्नचणसत्त्वात् ।
पर्वतावयववृत्त्यन्यत्वादिकस्यैवमप्युपाधिः स्यादेव । तद्वृत्तिरेकस्यासा-
धारण्यत्वाभावात् । यत्तु, पचेतरत्वस्य घाटकसाम्यात्साध्यव्यापकत्ववत्
साध्याभावव्यापकत्वान्नञ्चित्वात् साध्यसाध्याभावाभ्यां निवर्त्तितव्यं,
न चैवमिति तस्य साध्यव्यापकत्वे सन्देहः,—इति । तन्न । (१) तथापि
साध्यव्यापकतापचमाश्रित्योपाधित्वापत्तेः ।

अथ साध्यसमव्याप्तत्वे सति साधनाव्यापक उपाधिरिति पचेतरत्वं
नोपाधिः । युक्तञ्चैतत् । यद्भ्रमोऽन्यत्र भासते तस्यैव अपापुष्यस्येवोपाधि-
त्वात्* । उपाधिदृत्तिरिति साध्यव्याप्यत्वं साधनाभिमतं भासते इति
तथैवोपाधिपदप्रवृत्तिः । साध्यव्याप्यत्वमात्रं न दूषकमिति तस्य साध्य-
व्यापकत्वमपीष्यते । मैवम् । दूषकतावीजस्य विषमव्याप्तेऽपि सत्त्वात् ।

* नन्नापुष्यस्योपाधित्वात्,—इति खो० शा० ।

तथात्वं प्रकृते च विरोधनिरूपकाप्रसिद्धिः, तथापि विरोधप्रतिस-
न्धानमेव तत्रयोजकम् । तन्न प्रमेयत्वमन्वन्ताभावप्रतिधोगीति भ्रम-
सम्भवात् सम्भवत्वेवेति मतविशेषेण तथोक्तमिति । यद्वा, आका-
शात्पन्ताभावादिकेवशान्वयिपरमेतत् । तन्न वदतोऽप्रसिद्ध्या समस्य-
भावादिति । केचित्तु पूर्वोक्तसादाह अपि चेति ।

(१) तथापीति साध्यव्यापकताकोटिमाश्रित्य सन्दिग्धोपाधितापत्ते-
रित्यर्थः ।

दूषकतायां साध्यव्याप्यत्वस्य व्यर्थत्वात् । दूषणान्तरसंकीर्णस्य चानुपा-
धित्वे समव्याप्तस्यापि तत्त्वापत्तेः ।

(१) अत्रोपाधिः स उच्यते, यद्भावोव्यभिचारविरोधी । न च
विषमव्याप्तस्याभावो व्यभिचारं विरुणद्धि । यत्र हि व्यभिचारस्तत्र
समव्याप्तमन्तः साध्यमप्युपाधिर्भवत्येव । स्वस्य स्वव्यापकत्वे सति
व्याप्यत्वात् । साधनाव्यापकत्वाच्च । विषमव्याप्तिके तु साध्यव्यापकोथो-
र्ध्वस्तद्वाप्यत्वमात्रेण तद्वाप्यत्वम् । दृष्टं ह्यनित्यत्वस्य व्यापकं प्रमेयत्वं
तद्वाप्यञ्च गुणत्वम् । न च गुणत्वानित्यत्वयोर्मिथोव्याप्तिः । सम-
व्याप्तिके च तद्वापकव्याप्येन व्याप्तञ्च तद्वाभिचारि चेति व्याहृतम् ।

मैवम् । तथापि ह्यव्यभिचारे साध्यव्याप्यव्याप्यत्वमात्रं प्रयोजकं,
साधवात् । न तु साध्यव्यापकव्याप्यत्वमपि, (१) व्यभिचारस्वस्व* त्वै-
वोक्तत्वात् । † न च साध्यव्याप्यव्याप्यत्वमेवानौपाधिकत्वं, साध्यव्याप्यमि-
त्यत्रापि ह्यनौपाधिकत्वं तदेव वाच्यं, तथाचानवस्थेति । व्यभिचार-
व्यावर्तनार्थमनौपाधित्वलक्षणे चावदिति पदं साध्यव्यापकत्वे विशेषणं

* व्यभिचारिस्वस्वस्य,— इति मकरन्दसंज्ञतः पाठः ।

† नचेत्यारभ्य एतदन्तं, नास्ति का० ३० ।

(१) समव्याप्त्यव्यभिचारित्युपपादयज्ञेवाह अथेति । यदीयं प्रसङ्गितं
साधनव्यापकत्वं हेतुसाध्ययोर्ब्यभिचाराभावापादकमित्यर्थः । अभावः
साधनव्यापकत्वम् ।

(२) तत् किं साध्यव्यापकव्याप्यत्वमेवानौपाधिकत्वं, तथा चोक्तगुणत्वा-
द्यतिप्रसङ्ग इत्यत आह व्यभिचारोति ।

प्रसिद्धमेव । (१) यदि च यद्वातिरेकेऽनुमितिर्भवत्येव तद्दूषणं, तदा (२) विरुद्धत्वादेरप्यदूषणत्वमिति यस्मिन् सत्यनुमितिर्न भवति तदेव दूषणमिति विषमव्याप्तोऽप्युपाधिः ।

अथ साधनावच्छिन्नसाध्यव्यापकत्वे सति साधनाव्यापक उपाधिः । तेन नैषातन्वयत्वेन श्लामत्वे ध्वंसस्य च अन्यत्वेन ध्वंसप्रतियोगित्वे साध्ये साधनावच्छिन्नसाध्यव्यापकं शाकपाकजलं भावलं चोपाधिः । काकादौ प्रागभावे च केवलसाध्याव्यापकत्वादिति । तन्न । उपाधित्वात्साधक-मित्यत्र साधनावच्छिन्नसाध्यव्यापकव्यभिचारित्वादित्यर्थं साधनाव-च्छिन्नेत्यस्य वैयर्थ्यापत्तेः । जलं प्रमेयं रसवत्त्वादित्यत्र रसवत्त्वावच्छिन्न-प्रमेयत्वव्यापकस्य पृथिवीत्वस्योपाधित्वप्रसङ्गात् । (१) पक्षधर्मावच्छिन्न-साध्यव्यापकोपाध्यव्याप्तेः । किञ्च, विशिष्टसाध्यव्यभिचारं प्रसाध्य केवल-साध्यव्यभिचारः साध्यः, तत्र चार्थान्तरम् । केवले साध्ये हि विप्रतिपत्तिर्न

(१) यदि चेति ननु समव्याप्तव्यतिरेके व्यभिचाराभावनियमेऽप्यनुमिति-नियमो नास्ति, ऋदोऽभिमान् धूमादित्वादौ तादृशोपाधेरभावेऽपि स्वरूपासिद्ध्या अनुमित्यभावादिति चेत् । न । पक्षधर्मित्वे नाधप्रति-रोधाभावे च सति यद्वातिरेके किञ्चस्य समीचीनत्वनियमस्तद्दूषण-मित्यर्थात् ।

(२) विरुद्धत्वादेरिति आदिप्रदाद्यभिचारादिपरिग्रहः । अन्यतरव्यति-रेकेऽप्यन्यतरसत्ते किञ्चस्यासमीचीनत्वादित्यर्थः ।

(३) ननु साधनावच्छिन्नसाध्यस्य पक्षेऽपि सत्त्वात्तदव्यापकतया नाति-प्रसङ्गद्वक्तुं प्रयासाच्च पक्षधर्मैति । वायुः प्रत्यक्षः प्रमेयत्वादित्वादा-वुद्भूतरूपवत्त्वाद्युपाधावव्यापनादित्यर्थः ।

तु विशिष्टे । प्रकृतसाध्यव्यभिचारसिद्धयर्थं विशिष्टव्यभिचारः साध्य-
वति इति चेत् । न । अप्राप्तकालत्वात् । प्रथमं साध्यव्यभिचारएवोद्गा-
थस्तत्रासिद्धौ पश्चात्तन्निर्वाहार्थमुपाधिर्वाच्य इति चेत् । न । एवं
सति प्रकृतानुमाने उपाधेरदूषणत्वापत्तेः । अतएव पञ्चधर्मावच्छिन्न-
साध्यव्यापकत्वे सति साधनाव्यापक उपाधिरित्यपास्तम् । (१) अर्द्रैन्धनव-
त्त्वाद्दौ नियततादृशधर्माभावेनाव्याप्तेः । (२) शब्दोऽभिधेयः प्रमेयत्वादि-
त्यत्र शब्दधर्मगुणत्वावच्छिन्नाभिधेयत्वव्यापकस्याप्रावणत्वस्योपाधित्वा-
पाताच्च । नापि पञ्चावृत्तित्वे साध्यव्यापकत्वमुपाधित्वम् । शब्दोऽनित्यः
गुणत्वादित्यत्र कृतकत्वस्य शब्दवृत्तेरनुपाधित्वापातात् । न च स्फुटे
व्यभिचारे निःफलमुपाध्यनुसरणमिति वाच्यम् । (३) व्यभिचारेऽवश्य-
मुपाधिसत्त्वात् । अन्यथैकत्र साधने साध्यतदभावसम्बन्धस्यावच्छेदभेदं
विनाऽनुपपत्तेः ।

अथ पर्यवसितसाध्यव्यापकत्वे सति साधनाव्यापक उपाधिः ।
पर्यवसितं च साध्यं पञ्चधर्मतावल्लभ्यम् । (४) यथा शब्दोऽनित्य-

(१) अर्द्रैन्धनवत्त्वादाविति यद्यपि द्रव्यत्वादिकमवच्छेदकं सम्भवत्येव,
तथाप्यवच्छेदकस्य साध्ये व्याप्यतावच्छेदकत्वमभिप्रेत्येतदुक्तम् । तदि-
दमाह नियतेति । नियतावच्छेदकेत्यर्थः । धूमत्वस्यैवार्द्रैन्धनव्याप्यता-
वच्छेदकत्वादिति भावः । वस्तुतः प्रागभावोविनाशो अन्यत्वादित्वाद्दौ
भावत्वाद्युपाध्यव्याप्तिर्बोधा ।

(२) शब्दोऽभिधेय इति । एतच्च पञ्चातिरिक्तसाध्यव्यापकत्वमादाय बोध्यम् ।

(३) व्यभिचारे इति । अस्फुटत्वदृश्यां तदनुसरणसम्भवाच्चेत्यपि द्रव्यम् ।

(४) यद्येति । यद्यप्यत्र व्यभिचारभाषासत्त्वात्प्रोपाधेरनुपपत्तिः, तथापि

त्वातिरिक्तशब्दधर्मातिरिक्तधर्मवान् प्रमेयत्वादित्यत्र यथोक्तसाध्या-
व्यापकत्वेऽपि पञ्चधर्मतावसन्नभ्रष्टानित्यत्वस्य साध्यस्य व्यापकं कृत-
कत्वमुपाधिः । *कृतकत्वे चैवं साध्यमानेऽनित्यत्वमुपाधिः* । तन्न ।
पञ्चधर्मतावसन्नभ्रष्टसाध्यसिद्धौ हि निःफल उपाधिः, तदसिद्धौ च
कस्य व्यापकः ? न हि सोपाधौ पञ्चधर्मतावसत्त्वात्साध्यं सिध्यति,
यद्वापक उपाधिः स्यात् । द्युष्कस्य (१)साधवत्त्वे सिद्धे, द्युष्कं
द्रव्यसमवेतां (२)जन्यमहत्त्वानाधारद्रव्यत्वादित्यत्र (३)निःस्पर्शद्रव्यसमवे-
तत्वं सोपाधिः स्यात् । नित्यद्रव्यसमवेतत्वस्य पर्यवसितस्य साध्यस्य
व्यापकत्वात् । साधनाव्यापकत्वाच्च ।

अथ साध्यसाधनसम्बन्धव्यापकत्वे सति साधनाव्यापक उपाधिः,
तेन ध्वंसस्य जन्यत्वेनानित्यत्वे साध्ये यद्यपि भावत्वं प्रागभावे सा-

* नाख्ययमंशः—का० ।

† द्युष्कमनित्यद्रव्यसमवेतं,—इति का० ।

सत्यतिपक्षे विरोधमात्रस्य तन्मत्वेन पर्यवसितानित्यत्वरूपसाध्या-
भावसाधनद्वारा तदुत्पत्त्यापकतयैवोपाधित्वमित्येतन्नतसात्पर्यम् । न च
कृतकत्वस्य पक्षवृत्तितया तद्यतिरेकस्यासिद्धत्वात् तदुत्पत्त्यापकत्वम-
पीति वाच्यम् । शब्दनित्यतावादिन उपाधिदातुर्नन्ते शब्दस्याकृत-
कत्वादिति भावः ।

- (१) असमवेतत्वपर्यवसानवारजायाच्च । सावयवत्वे इति ।
- (२) जन्येति परमाशुचिद्विदश्यां मनसोऽणुत्वादिसिद्धिदश्यायाश्च गग-
नादौ व्याप्तिग्रहायं जन्यपदम् । अखण्डाभावे न वैयर्थ्यमिति ।
- (३) निःस्पर्शेति अत्र द्रव्यपदं समव्याप्तत्वाभिप्रायेण ।

ध्याव्यापकं, तथापि जन्यत्वे सति यदनित्यत्वं तद्व्यापकत्वादुपाधिरिति । न । इदमसाधकं साध्यसाधनसम्बन्धव्यभिचारित्वादित्यत्र साध्यव्यभिचारित्वादित्यस्यैव गमकत्वे प्रेषवैयर्थ्यापत्तेः । सम्बन्धव्यभिचारानुमानेऽर्थान्तरत्वापत्तेश्च । यद्विशिष्टे साधने साध्यसामानाधिकरण्यं स उपाधिरिति चेत् । न । रासभादौनामयुपाधित्वापत्तेः । तद्विशिष्टेऽपि साधने साध्यसम्बन्धात् । यद्विशिष्टएवेति चेत् । न । प्रमेयत्वादेरयुपाधित्वापत्तेः । यद्विशिष्टे साधने साध्यसामानाधिकरण्यमस्येवेति चेत् । न । ^(१)गुरुत्वेन रसवत्त्वे साध्ये गन्धवत्त्वादेः साध्याव्यापकस्यायुपाधित्वापत्तेः ।

अथोपाधिमात्रस्य व्यतिरेकिधर्मत्वं, कश्चिद्वाधोन्नोतस्य पचेतरत्वस्यायुपाधित्वात् । तत्तदुपाधेश्च तत्तत्साध्यव्यापकत्वे सति तत्तत्साधनाव्यापकत्वं, वज्रिधूमोपाधेश्च न सत्त्वं, सत्त्वाभावात् । न च पर्वतेतरत्वं वज्रिधूमसम्बन्धोपाधिः स्यात् । आपाद्याप्रसिद्धेः । न च पचेतरत्वं वज्रिव्यापकं कुतो न भवतीति वाच्यम् । एतस्योपाधिसत्त्वाप्रस्तावे अर्थान्तरत्वादिति मतम् । तच्च । अनुमितिप्रतिबन्धकज्ञानविषयत्वावच्छेदकमुपाधित्वमिह निरूपयितुमुपक्रान्तम्, अन्यस्याप्रयोजकत्वात् । तच्च न व्यतिरेकिधर्मत्वम्, अतिप्रसङ्गात् । किन्तु साधनाव्यापकत्वे सति साध्यव्यापकत्वं, तच्च पचेतरेऽतिव्याप्तमेवेत्युक्तम् ।

(१) रासभादावतिप्रसङ्गे सत्त्वेव दूषणान्तरमाह गुरुत्वेनेति । रसवत्त्वे रसयोग्यत्वे । अन्यथा विशिष्टस्यापि हरीतक्यादौ व्यभिचारेण नियमासिद्धेः ।

पचाङ्गः । (१) यद्वाट्या यस्य साधनस्य साधं पचे व्यावर्तते, साधर्मसाध चेतानुपाधिः । स च धर्मः कतमो भवति, यस्य व्यावृत्तिः साध्यसाधनसम्बन्धविरोधिनी । यथाऽऽर्द्धेन्धनवत्त्वं वञ्छिमत्त्वे । व्यावर्तते हि तद्वाट्या धूमवत्त्वं तन्नायःपिच्छे । व्यावर्तते च (१) भावलव्यावृत्त्या ध्वंसे अन्यत्वानित्यलसम्बन्धः, प्राकप्राकजलव्यावृत्त्या श्यामत्वमैचातन-यलयोः सम्बन्धश्च । (२) पक्षधर्मतावसाञ्चानित्यलश्यामत्वाभावयोः पर्यव-सानम् । तथा, वायानुद्धतरूपवत्त्वं व्यावर्तमानं द्रव्यत्वे सति प्रत्यक्षत्वं निवर्तयत् प्रत्यक्षत्वाभावमादाय सिद्धतीति सर्व्वं च पचे साध्याभाव-सिद्ध्या साध्यसाधनसम्बन्धाभावोऽस्ति । (३) अतएव साधनावच्छिन्नादौ साधनव्यापकोऽप्युपाधिः, यच्च पचावृत्तिर्हेतुः । यथा, करका पृथिवी कठिनसंयोगवत्त्वादित्यत्रानुष्णाग्नीतस्यर्भवत्त्वमुपाधिः । न च स्वरूपा-सिद्धिरेव तत्र दोषः, सर्व्वोपाधेर्दूषणान्तरसङ्करात् । एतेन बाधानु-क्तीतपक्षेतरत्वस्योपाधित्वं निरस्तम् । स्वव्याघातकत्वेन तद्वातिरेकस्य साध्याव्यावर्तकत्वात् ।

(१) यद्वाट्यायेति पचे यद्वाट्या यस्य साधनस्य साध्यव्यावृत्तिरनुमीयते इत्यर्थः ।

(२) साध्यसाधनसम्बन्धव्यापकत्वाभिप्रायेणाह भावत्वेति ।

(३) नन्वेवं सम्बन्धाभावसाधनेऽर्थान्तरं साध्याभावसिद्धेर्दोषश्चादित्यत-प्याह पक्षधर्मतेति ।

(४) अतएवेति यतएव तादृशोपाधिव्यावृत्त्याऽपि पचे साध्यव्यावृत्त्यनु-मितिरित्यर्थः । तथाच साध्यव्यापकत्वे सति पचावृत्तित्वमेवोपाधित्वे प्रयोजकमिति बाधोत्थापकतयोपाधेर्दीप्तत्वमित्येतन्मततात्पर्यम् । साधनेति साधनावच्छिन्नसाध्यव्यापकादावुपाधौ साध्ये इत्यर्थः ।

(१) अस्मत्पितृचरणात् । यद्वाभिचारित्वेन साधनस्य साध्यव्यभिचारित्वं, स उपाधिः । अक्षयं पुनः, पर्यवसितसाध्यव्यापकत्वे सति (२) साधनाव्यापकत्वम् । यद्वाभावाच्छेदेन साध्यं प्रसिद्धं, तदवच्छिन्नं

(१) नन्वेवं पक्षवृत्तिरुपाधिर्न स्यात् तद्वृत्तिरेकस्य पक्षे साध्याव्यापकत्वात् । न चेष्टापत्तिः, तस्याप्युपाधित्वेन व्यवहारात् । न च पक्षपदं साधनवत्परं, तथा चान्यत्र क्वचित् साधनवति साध्यव्यापकत्वाद्वाभिचारज्ञानद्वारैव तस्य दूषकत्वमिति वाच्यम् । अनुष्णाग्नीतस्यश्वत्सस्यैवमनुपाधितापत्तेः, तस्य साधनव्यापकत्वेन साधनवति स्यादव्यापकत्वात् साध्याव्यापकत्वादित्यत्रचेराह अस्मत्पितृचरणात्सि । यद्वाभिचारित्वेन लिङ्गेन साधनस्य साध्यव्यभिचारित्वमनुभूयते, स उपाधिरित्यर्थः । न चाकाशादिसाध्यकहेतौ घटादेरुपाधिताऽऽपत्तिः, यस्य पर्यवसितसाध्यव्यापकस्य व्यभिचारित्वेनेत्यर्थात् । तत्र क्वचिद्विशेषितं क्वचिदविशेषितञ्च लिङ्गमित्यन्यदेतत् ।

(२) साधनाव्यापकत्वं व्यभिचारिसाधनाव्यापकत्वम् । तेन महानसत्वाद्यवच्छिन्नवक्रिय्यापके धूमाव्यापके यज्जनवत्त्वादौ नातिप्रसङ्गः । नन्वेवमुपाधिज्ञानकाण्येव व्यभिचारभाने तदुप्रायकत्वमस्य न स्यादिति चेत् । भ्रान्तोऽसि । न ह्यनेनैव रूपेण ज्ञातस्यास्य तदुप्रायकत्वं, किन्तु शुद्धसाध्यव्यापकत्वादिना । इदन्तु सकलसङ्गाहकमात्रम् । साधारणादीनामुभयकोशुपस्थापकत्ववत् । इदञ्च सर्व्वरेवाभ्युपेयम् । अन्यथा पर्यवसितत्वाद्यस्फुरणे शुद्धसाध्यव्यापकत्वंस्फुरणेऽपि तदुप्रायकत्वं न स्यात् । न चानुमितिप्रतिबन्धकज्ञानविषयतावच्छेदकमुपाधित्वमिह निरूपयितुमुपक्रान्तमिति प्रागुक्तविरोधः, तस्य यथाश्रुताभिप्रायेण साधनाव्यापकत्वसाध्यव्यापकत्वाशांभिप्रायेण वा सर्व्वसमाधेयत्वात् । पर्यवसितरूपपक्षधर्मावच्छिन्नवक्रिय्यापकत्वादिना

साध्यं पर्यवसितम् । तच्चाद्र्भिनप्रभवत्वाद्युपाधौ महानसलाद्येव तादृशो-
 धर्मः । तदवच्छेदेन साध्यस्य धूमस्य प्रसिद्धेः । पञ्चधर्मावच्छिन्नसाध्य-
 व्यापकोपाधौ द्रव्यत्वं, साधनावच्छिन्नसाध्यव्यापकोपाधौ च साधनमेव
 तथा । तथाच तदवच्छिन्नसाध्यव्यापकोपाधिव्यभिचारेण साधनस्य
 साध्यव्यभिचारः स्यादेव । व्यापकव्यभिचारिणः तद्वाप्यव्यभिचारि-
 त्वनियमादिति ।

साध्यव्यापकत्वसाधनाव्यापकत्वे एव दूषकताबीजम् । न च पञ्च-
 धर्मावच्छिन्नसाधनावच्छिन्नसाध्यव्यापकोपाधिव्यभिचारेण साधनस्य
 साध्यव्यभिचारोक्तयनेऽर्थान्तरं, विशेषणव्यभिचारित्वेन निश्चिते साधने
 विनिर्गुणव्यभिचारस्य सिद्धतोविशेष्यसाध्यव्यभिचारमादाय पर्यवसा-
 नात्, पञ्चधर्मातावत्वात् । न च पञ्चधर्मतावत्त्वस्यभ्यार्थसिद्धावर्थान्तरत्वं,
 व्यक्तिसाधकानुमानमात्रे तदापत्तेः । भवतु वाऽर्थान्तरं, तथापि हेतु-
 राभासएव । अर्थान्तरस्य पुरुषदोषत्वात् । हेलाभासान्तरस्य च तथा-

पाषाणवत्त्वादियहेऽपि धूमे न तदुत्पन्नं, बाधात् । तदवतारे
 व्यभिचारानुमितेर्भ्रमरूपाया इष्टत्वात् । अस्तु वा व्यभिचारिपदं
 व्यभिचारित्वसमनियतधर्मान्तरपरम् । न चैवं तेनैव तदुत्पन्नापत्तिः,
 स्वरूपेणैव तस्य ज्ञानात् । तथाच नियतत्वात्पुरश्चरणायां तदभा-
 वात् । तथापि च तस्य तदुत्पायकत्वे बाधकानभिधानात् । केचित्तु
 यद्यव्यभिचारित्वेनेत्यादिकमेव कथयन् । इदन्तु येन रूपेण ज्ञातस्य
 तस्य व्यभिचारानुमापकत्वं, तन्निर्वचनम् । तथाच कथयन्निवस्य
 व्यभिचारानुमापकतावच्छेदकमित्यर्थं इत्याहुः । विस्तृतमिदमनुमान-
 प्रकाशे ।

भावादुपाधिरेव भावत्वादिकं दोषस्तर्षोद्भास्यः । अपिच । यः
 (१) साधनव्यभिचारी साध्यव्यभिचारोन्नायकः, स एवोपाधिः । व्यभि-
 चारोन्नायकत्वञ्च साक्षात्परम्परया वेति नार्थान्तरत्वम् । न चैवं शब्दो-
 ऽभिधेयः प्रमेयत्वादित्यत्रावणत्व* जलं प्रमेयं रसवत्त्वादित्यत्र
 पृथिवीत्वमुपाधिः स्यादिति वाच्यम् । केवलाव्ययित्वाद्यहकमानवा-
 धादुपाधेर्विशिष्टाव्यापकत्वात् । न च स्वव्याघातकत्वेनानुपाधौ पक्षे-
 तरत्वेऽतिव्याप्तिः, अनुकूलतर्काभावेन तस्य साध्यव्यापकत्वानिश्चयात् ।
 न हि सहचारदर्शनव्यभिचारादर्शनमात्राद्याप्तियहः, अप्रयोजकैऽपि
 तद्ग्रहप्रसङ्गात् । न चाप्रयोजकत्वादेव तदगमकम् । न हि व्याप्तस्य
 पक्षधर्मत्वेऽप्रयोजकत्वम् । सहचारदर्शनमात्रस्य संग्राहकत्वाच्च । न च
 व्यभिचारसंग्रहाधायकत्वेन तथापि सन्दिग्धोपाधित्वम् । स्वव्याघात-
 कत्वेन तस्य तत्संग्रहानाधायकत्वात् । बाधोन्नीते च साध्यव्यापक-
 ताद्याहकानुकूलतर्कसत्त्वात् । अतएव पर्वतावयववृत्त्यन्यत्वादिक-
 मयुपाधित्वेन गिरस्तम् । धूमवत्त्वे साधे आर्द्रन्धनप्रभववक्त्रिम-
 त्तस्य, वह्निरिन्द्रियद्रव्यप्रत्यक्षत्वे चीडूतरूपवत्त्वस्य, व्यापकताद्याहकः
 प्रत्यक्षावधृतः ; मैत्रातनयत्वेन साधे श्यामत्वे साध्यशाकपाक-

* आवणत्वम्,—इति का० ।

(१) साधनेति साधनं व्यभिचारि यस्य, साधनाव्यापक इत्यर्थः । अत्र
 स्वव्यभिचारित्वेनेति शेषः । तेन तदुन्नायकाप्रयोजकत्वाद्दौ नातिप्र-
 सङ्गः । एवञ्च साधनव्यभिचारिपरं स्वरूपनिर्व्वचनं बोध्यम् ।

तद्वर्षभूता हि व्याप्तिर्जवाकुसुमरक्ततेव स्फटिके साध-
नाभिमते* चकास्तीत्युपाधिरसावुच्यते इति । तदिद-
माहुः,—

अत्र च वैद्यकावधृतः कार्यकारणभावः । एवं अन्यत्वेनानित्यत्वे साधे
भावत्वव्यापकतायाश्चकोषटोक्पञ्चनप्रसङ्गः । एवमन्येषामपि तत्तद-
नुकूलतर्कासाध्यव्यापकत्वग्रहः । यत्र च साधोपाधोर्हेतुसाध्योर्ब्या-
प्तियाश्चकसान्ध्यास्यैकत्र व्याप्तिनिश्चयस्तत्र सन्दिग्धोपाधित्वम् । न च
यत्र सन्दिग्धोपाधिः, तत्र (१)ततएव हेतोरुपाधिः साध्यः । तत्रापि
स्वामत्वादेरुपाधित्वात् । न चोभयमपि साध्यम्, अर्थान्तरत्वात् ।
केवलसाध्ये हि विप्रतिपत्तिर्न त्वभयत्र । यतएवोपाधिः साध्यव्या-
पकत्वं तर्कान्निश्चयमतएव तुल्ययोगचेमत्वाभावाच्च साध्यव्याप्या-
व्यापकत्वेन साध्याव्यापकत्वं साधनीयमिति । व्यभिचारोक्तयनद्वारा
साध्यव्यापकाव्याप्यत्वेन व्याप्तिविरहोक्तयकतयोपाधेर्दूषकत्वम् । एवं
चासिद्धेरुपजीव्योऽप्युपाधिर्न हेत्वाभासान्तरम् । सिद्धसाधनवत् दूष-
कतायां परमुखनिरीचकत्वेन स्वतो दूषकत्वाभावात् । न अन्यस्य
साध्यव्यापकत्वसाधनाव्यापकत्वज्ञानमन्यस्य साध्यव्याप्यत्वज्ञाने प्रतिब-
न्धकमिति ।

अन्वर्थत्वमुपाधिपदस्याह । तद्वर्षेति । यद्वर्षीऽन्यत्र भासते

* सावधानताभिमते,—इति आ० ।

(१) ततएव हेतोरिति मित्रातनयत्वादेव शाकपाकजलमुपाधिः साध्यः
पक्षेऽपीति साधनव्यापकत्वनिश्चयाच्च सन्दिग्धोपाधित्वमित्यर्थः ।

“अन्ये परप्रयुक्तानां व्याप्तीनामुपजीवकाः ।

तैर्दृष्टैरपि नैवेष्टा व्यापकांशावधारणा” — इति ।

तदनेन विपक्षदण्डभूतेन तर्केण सनाथे भूयोदर्शने,
कार्यं वा कारणं वा ततोऽन्यद्वा समवायि वा संयोगि
वा अन्यथा वा भावो वा* ऽभावो वा सविशेषणं वा
निर्विशेषणं वा लिङ्गमिति निःशङ्कमवधारणीम्,
अन्यथा तदाभास इति रहस्यम् ।

तादात्म्यतदुत्पत्त्योरप्येतदेव बीजम् । यदि कार्या-
त्मानौ कारणमात्मानञ्चातिपतेतां, तदा तयोस्तयो-

सण्वोपाधिपदवाच्यो यथा जवाकुसुमं स्फटिके । तथा यद्वृत्तिव्याप्यत्वं
साधनत्वाभिमतं भासते, स धर्मस्तत्र हेतावुपाधिरिति समव्याप्ते
उपाधिपदं सुख्यं, विषमव्याप्ते तु साध्यव्यापकत्वादिगुणधोगाङ्गीणमु-
पाधिपदमित्यर्थः । अन्ये इति । ये सोपाधयस्ते परप्रयुक्तानामुपाधिप्रयु-
क्तानां व्याप्तीनामुपजीविकाः, तैः सोपाधिभिर्हेतुभिः पक्षे निश्चितैरपि
न साध्यव्यापकस्य सिद्धिरित्यर्थः । कार्यकारणसंबन्धानामनुगमे
ऽप्यनुगमकमाह । तदनेनेति । अनौपाधिकसम्बन्धत्वमेव सर्व्वचानुग-
मकमित्यर्थः । भूयोदर्शने इति । अत्र न वारसङ्ख्यानियमः, किन्तु
यावता दर्शनेन यस्य व्यभिचारशङ्कानिवृत्तिस्तस्य तावत्त्वं विवक्षित-
मिति । परैरपि व्यभिचारशङ्काऽपसरणेऽस्मादुक्तप्रकारोऽभ्युपेयः,

* अन्यथाभावोवा,—इति क्वा० । अन्यत्वाभावोवा,—इति क्त्री० ।

स्तत्त्वं व्याहृन्धेत । अतएव, सामग्रीनिवेशनस्वरमकार-
रखादपि* कार्यमनुमिमते सौगता अपि । तस्मा-
द्विपक्षबाधकमेव प्रतिबन्धस्यस्यम् । तथाहि । आका-
शाकारपरिखतिविरहिणि मित्रातनये न किञ्चिद-
निष्टमिति नासौ तस्य व्यापिका, व्यापिका तु श्यामि-
कायाः, कारखत्वावधारणात् । कारखत्त्वं तत् तस्य,
तदतिपत्य भवति चेति व्याहृतम् । एवमन्वेषाप्युच्यते-
यमिति ।

क पुनरप्रयोजकोऽन्तर्भवति ? न कश्चिदित्येके ।

अन्वया तन्निवृत्तिर्दुर्गभा इत्याह । तादात्म्येति । व्यभिचारिण्यपि
कुतश्चादात्म्यतदुत्पत्ती न स्यातामिति शङ्का सुखभेत्यर्थः । यतएव
विपक्षे बाधकादविनाभावघट्टो न स्वभावकार्ययोरेवातएव वधिरा-
देर्गुरजाभिघातादिना शब्दाद्यनुमानमित्याह । अतएवेति । उप-
संहरति । तस्मादिति । प्रतिबन्धो सच्छते निश्चीयतेऽनेनेति
सख्यं बोधकं विपक्षबाधकमित्यर्थः । यत्र तु तदभावः, तत्राप्रयोजके
न तन्निवृत्तयो यथाऽचेत्याह । तथा हीति । अतः शाकपाकजलं
न साधनव्यापकमित्यर्थः । मैत्रातनयत्वादिना यत्रोपाधिर्नानुमी-
यते, तथोक्तमधस्तात् । तत् किं साधनाव्यापकत्वसन्देहवत् साध-
नव्यापकत्वेऽपि सन्देहएव, नेत्याह । व्यापिका इति । क पुनरिति ।
पक्षसु हेलाभावेऽप्यित्यर्थः । तत्र कश्चिन्नतमाह । न कश्चिदिति ।

* सामग्रीनिवेशननियतास्वरमकारखादपि,—इति आ० जी० ।

यथा हि, सिद्धसाधनं न बाधितविषयं, विषयापहारा-
भावात् । नापि निर्णये सति पक्षत्वातिपातादपक्ष-
धर्मः, कालातीतविशेषप्रसङ्गात् । न चानैकान्ति-
कादिः, व्यभिचाराद्यभावात् । तथाऽयमपि । सूत्रन्तु-
लक्षणपरमिति ।

तदसत् । विभागस्य न्यूनाधिकसंख्याव्यवच्छेदफल-

पक्षभ्योहेत्वाभासान्तरमेवेत्यर्थः । विषयेति । (१)प्रमितसाध्याभाववद्-
र्मिकत्वाभावादित्यर्थः । नापीति । साध्यमिदमे सन्देहघटितपक्षत्वा-
भावादित्यर्थः । कालेति । साध्याभावस्य धर्मिणि प्रमायामपि* तत्स-
न्देहाभावादपक्षधर्मत्वाद्वाधोऽप्यसिद्धएवान्तर्भवत्वित्यर्थः । सूत्रं त्विति ।
“सव्यभिचारविरुद्धप्रकरणसमसाध्यसमातीतकाला हेत्वाभासाः”—
इति विभागोद्देशसूत्रमित्यर्थः । विभागश्चेति । यद्यपि विभागसूत्रं
न शब्दविधया न्यूनाधिसंख्याव्यवच्छेदं प्रत्याचयति युक्तिशास्त्र-
व्याघातादिति परीक्षैकवाक्यतया† स तेन प्रत्याख्यस्तथा च परी-
क्षायास्तत्र तात्पर्यावश्यकत्वे विभागसूत्रस्यापि तत्र तात्पर्यकल्पने
मानाभावः, तथापि परीक्षैकवाक्यतया पर्यवसितएवार्थो विभागस्य

* साध्याभाववद्भिन्नः प्रमायामपि,—इति सो० जा० ।

† परीक्षैकवाक्यतया,—इति का० ।

(१) स. साध्याभावप्रमा बाध इति मतानुरोधोदाह प्रमितेति ।

त्वात् । क्व तर्हि इयोरन्तर्निवेशः ? असिद्ध एव । व्याप्तस्य
हि पक्षधर्मताप्रतीतिः सिद्धिः, तदभावोऽसिद्धिः ।

दर्शितः । इयोरिति । सिद्धसाधनाप्रयोजकयोरित्यर्थः । व्याप्तश्चेति ।
ननु व्याप्तिपक्षधर्मतयोः प्रत्येकमभावो नासिद्धिरननुगमादिति प्रत्ये-
काभावानुगतो व्याप्तिपक्षधर्मताविशिष्टाभावोऽसिद्धिर्वाच्या । तथा-
च च च विशिष्टाभावाज्ञाने व्याप्यादिप्रत्येकाभावज्ञानादनुमितिप्रति-
बन्धस्तथाव्याप्तिः । तेषां हेत्वाभासान्तरत्वापत्तिर्वा । विशिष्टाभावस्य
दोषतायामसाधकतानुमाने व्यर्थविशेषणत्वञ्च । प्रत्येकाभावस्य सम-
र्थत्वेनैवान्यथासिद्धेः । न च व्याप्तिपक्षधर्मताऽन्यतराभावोऽसिद्धिः,
अन्यतरत्वाज्ञानेऽपि प्रत्येकाभावस्यैव दूषकत्वेन व्यर्थविशेषणत्वात् ।

यत्तु पक्षधर्मताप्रमितिर्विरह आश्रयासिद्ध्यानुगतोऽसिद्धिः,
तत्प्रमितिस्तत्त्वे तत्रानुमितिप्रमित्यापत्तेरिति । तदपि, व्यर्थविशेषण-
त्वात् तदभावेऽपि प्रत्येकज्ञानस्यैव दोषत्वाच्च परास्तम् । किञ्च, प्रकृत-
साधनस्य व्याप्तिपक्षधर्मतावैशिष्ट्यतत्प्रमित्योरप्रसिद्ध्या तदभावो दुरव-
धारणः । यत्किञ्चिद्विरहस्य सदसद्भेदेषाधारणः । सप्रमित्यभावोय-
त्किञ्चित्प्रमित्यभावोवा सद्भेतावपि । सकलतत्प्रमित्यभावस्य दुर्नि-
रूपः । न च प्रमितिर्विरहः स्वरूपसम्भवे दूषणं कारणाभावत्वादिति
वाच्यम् । हेत्वाभासस्य ज्ञातमानस्यैवानुमितिप्रतिबन्धकत्वात् । व्याप्या-
दिभ्रमादनुमित्यनुत्पादापत्तेश्च ।

अथ व्याप्तिपक्षधर्मताभ्यां निश्चयः सिद्धिसदभावोऽसिद्धिः ।
अतएवाव्याप्तापक्षधर्मयोरपि तदारोपरूपा सिद्धिरित्यनुमितिर्न तु

तदमिष्ये व्याप्तपक्षाधर्मादपि सा । न च व्याप्त्यादिप्रत्येकप्रमित्यभावएवं
दूषक आवश्यकत्वादिति वाच्यम् । विशिष्टमिष्यस्य हेतुत्वेन तदभा-
वस्य कार्यानुत्पादकत्वादिति । मैवम् । तथा सति सव्यभिचारादेरपि
अत्रैवान्तर्भावापातात् । असिद्धेः स्वरूपसत्याएव दोषत्वे तज्ज्ञानार्थं*
व्यभिचाराद्यनुपजीवनात् । (१) यदि च तस्मान्नप्रमितिर्नोत्पद्यते इति
तस्योपजीव्यत्वं, तदाऽऽत्रयासिद्ध्यादिज्ञानात्तत्सिद्धिर्नैति (२) सैव पृथ-
ग्दोषः स्यादिति ।

अत्रास्मत्पितृचरणाः । आत्रयासिद्ध्यादीनां प्रत्येकमेव दूषकत्वं,
प्रत्येकज्ञानादुद्भावनाच्चानुमितिप्रतिबन्धात् । (१) न तु विशिष्टा-
भावस्य, (२) व्यर्थविशेषणत्वात्, तज्ज्ञानं विनाऽप्यनुमितिप्रतिबन्धात् ।

* तज्ज्ञानार्थं,—इति धो० प्रा० ।

- (१) ननु ज्ञानानुपजीव्यत्वेऽपि स्वरूपसर्वोपजीव्यत्वं तस्य स्यादित्यत आह
यदि चेति ।
- (२) सैवेति आत्रयासिद्धिः स्वरूपासिद्धिर्याप्यत्वासिद्धिरित्यर्थः । ज्ञान-
गर्भहेत्वाभासानुरोधादिति भावः । वस्तुतः सत्येति पाठः । आत्र-
यासिद्ध्यादिरित्यर्थः ।
- (३) चिन्तामखिविरोधादेव नेति स्थाने नन्विति पाठः ज्ञानचित्तो हेयः ।
अर्थासङ्गतेषु ।
- (४) व्यर्थेति एतच्चाखण्डाभावानभ्युपगमेन । तदभ्युपगमे व्यर्थत्वाभावात् ।
विशिष्टस्यापि ग्राह्यतया तदभावज्ञानस्यापि विरोधित्वाच्च । विशि-
ष्टभावोऽपि दोषएव । अतएव तत्साधारणमेव सङ्गोद्भवमनुप-
दक्ष्यतीत्यवधेयम् ।

इयञ्च व्याप्तिपक्षधर्मतास्वरूपाणामन्यतमाप्रतीत्या
भवन्ती यथासङ्गमन्यथासिद्धिराश्रयासिद्धिः स्वरूपा-
सिद्धिरित्याख्यायते । मध्यमाऽप्याश्रयस्वरूपाप्रतीत्या

अनुमितिकारणसिद्धपरामर्शविषयाभावत्वेन अनुगतेन* चयाणा-
मसिद्धत्वेन संग्रहो महर्षिणा कृत इति न विभागविरोधहेत्वाभाषा-
धिक्ये । न चैवं साक्षात्प्रतिबन्धकत्वेन बाधप्रतिरोधयोर्व्याप्तिभङ्गसिद्ध-
त्वेन विरुद्धव्यभिचारयोरपि सङ्गहे विभागव्याघातः, सूतन्त्राभि-
प्रायस्य निषेद्धुमग्नक्यत्वात् । अन्यथा शास्त्रे परिभाषोच्छेदापत्तेः ।
सव्यभिचारादेश्च^(१) एवंरूपत्वेऽप्युपजीव्यत्वेन पार्थक्यम् ।^(२) उपधेयसङ्घटे
ऽप्युपाधेरसंकरात् ।

इयं चेति । विशिष्टाभावस्य विशेषणाद्यभावव्यापकत्वादित्यर्थः ।
अन्यथासिद्धिः सोपाधिलम् । स्वरूपासिद्धिरपञ्चधर्मत्वम् । मध्यमा-

* अनुगतेन,—इति नास्ति सो० शा० का० ।

(१) एवंरूपत्वेऽपीति परामर्शविषयाभावत्वेऽपीत्यर्थः ।

(२) उपधेयेति ननु यद्युपाध्यसङ्घटनमात्रेण पार्थक्यं, तदा आश्रयासि-
द्धादौनामपि तथात्वे विभागव्याघातश्च । यदि चोक्तानुगतरूप-
संयुक्ततया न तथात्वं, तदा व्यभिचारादावपि तुल्यम् । अतएव
नोपजीव्योपजीवकभावोऽपि । अत्रेदे तदभावात् । अन्यथा आश्रया-
सिद्धादेरपि तथात्वापत्तिरिति चिन्त्यम् । वस्तुतो व्यभिचारादिभि-
न्नपरामर्शविषयाभावत्वं, व्यभिचारादिचतुष्टयभिन्नहेत्वाभासत्वं वा
विभाजकोपाधिरिति तत्त्वम् ।

तद्विशेषणपक्षत्वाप्रतीत्या वेति द्वयी । तच्च चरमा
सिद्धसाधनमिति व्यपदिश्यते, व्याप्तिस्थितौ पक्षत्व-
स्याहृत्य* विघटनात् । न त्वेवं बाधे, व्याप्तेरेव प्रथमं
विघटनादिति विशेषः ।

ऽपीति । अत्रयासिद्धेः सन्दिग्धसाध्यधर्मवद्भूम्यप्रमितिरूपत्वादयत्र वि-
शेष्यस्य धर्मिण्येवाज्ञानन्तचैकाऽऽत्रयासिद्धिरन्या च तद्विशेषणसाध्य-
सन्देहाभावात् सिद्धसाधनमुच्यते इत्यर्थः । न च सिद्धसाधनं न हेत्वा-
भासोऽनैकान्तिकवदनुमितिकरणविघटकत्वात्सप्रतिपचवत् स्वतएवा-
प्रतिबन्धकत्वादिति वाच्यम् । साधवात् कारणविघटकत्वेनैव प्रतिबन्ध-
कतया तद्विशेषकरणत्वस्य व्यर्थत्वात् । साध्यज्ञानस्य (१) तद्विशेषिता
साध्यानुमित्यविरोधित्वेऽपि साध्यमात्रानुमितिविरोधित्वमस्येवेति
तस्य हेत्वाभासत्वमपि । (२) साध्यसाक्षात्कारे सति सिद्धज्ञानेऽप्यनुमि-
नोमीत्यनुव्यवसायाभावात् । न च केवलान्वयिनि संग्रहाभावः,
तत्रापि साध्यं पक्षनिष्ठात्यन्ताभावप्रतियोगि न वेति संग्रहात् । पक्ष-
विशेष्यकत्वस्य चातन्त्रत्वात् ।

* पक्षत्वरूपस्याहृत्य—इति व्या० । पक्षत्वरूपस्याहृत्य,—इति का० ।

† तद्विशेष, —इति का० सो० शा० ।

(१) तद्विशेषितेति साध्यविशेषितसाध्यान्तरानुमित्यविरोधित्वेऽपि साध्य-
मात्रानुमितिविरोधित्वमस्येवेत्यर्थः ।

(२) तदेव दर्शयति साध्यसाक्षात्कारे इति । सिद्धसाध्यविरोधे सतीति
द्रष्टव्यम् । एवञ्च साक्षात्कारत्वमविवक्षितं बोध्यम् । एतच्च सर्वं
प्राचीनमतेनेत्यवधेयम् ।

पक्षत्वस्येति* । सन्दिग्धसाध्यवत्त्वस्येत्यर्थः । व्याप्तेरेवेति । यद्यपि नक्षत्रदोऽग्निमान् धूमवत्त्वादित्यत्र बाधेऽपि न व्याप्तिभङ्गः, तथापि धर्मिणि यत्र साधनाभिमतस्य वृत्तिसत्तदभिप्रायकोऽर्थं पन्थः ।

ननु साध्याभाववति पक्षत्वाभिमतो हेतोः सत्त्वात् ज्ञप्तावसिद्धिः, तज्ज्ञाने च व्यभिचारः । साध्याभावप्रमितौ सन्देहाभावेन पक्षत्वाभावादाभ्यासिद्धिश्च ।^(१) व्यभिचारे पक्षभिन्नत्वस्य व्यर्थत्वेनातन्मत्वात् । सर्व्वीपसंहारप्रवृत्तव्याप्तेः साध्याभाववति साधनमिति ज्ञानादेव भङ्गात् । न चोपजीव्यत्वाद्बाधः पृथक् । तद्धि न तमवगम्यैवावगमः, एकत्र हेतुसाध्याभाववित्येकविधिवेद्यतया व्यभिचारज्ञानस्य तदनुपजीवकत्वात् । नाप्युद्भावितव्यभिचारनिर्वाहार्थं तदुद्भावनम् । इदं व्यभिचारीत्युक्ते कथमिति परानुयोगस्थानावश्यकत्वात् । तथात्वेऽपि निर्वाहमेव दूषणमस्तु कृतत्वात् ।

अथ अर्थान्तरौपनायकस्यत्यादिसहकारिता सामान्यतएव प्रमा-
णस्य कृता प्रत्यभिज्ञानादौ, तदिह समीचीनव्याप्तिपक्षधर्मताकस्मि-
न्नपरामर्शस्यासदर्थकाज्ञानमयत्वादिस्यत्यादिसहकारिष्यशाब्दयथाभास-
धीकारणत्वं, तत्र बाधः पृथक्, न व्याप्तिपक्षधर्मतोपनीतादन्यस्या-
नुमितौ भाने मानाभावात् । प्रत्यभिज्ञानादौ प्रतीतिबलेन तत्क-

* पक्षत्वस्येति,—इति शा० सो० ।

(१) व्यभिचारे पक्षभिन्नत्वस्येति फक्किक्का साध्याभावप्रमितौवित्यस्य पूर्वं युज्यते इति प्राञ्जः ।

ह्यनात् । अन्यथा पूर्वानुभूतसकलार्थभानेऽनुमितेर्याथार्थीच्छेदा-
पत्तेः । भानेऽपि तस्य विप्रतिपत्त्यविषयतया तेन हेत्वाभासत्वानिरूप-
णात् । अन्यथाऽतिप्रसङ्गात् ।

अथ प्रत्यक्षादौ प्रमामात्रं प्रति स्वातंत्र्येण बाधस्य दोषत्वेन कृत-
त्वादानुमितावपि स एव दोष इति चेत् । न तर्हि हेत्वाभासः,
अनुमित्यसाधारणदोषस्यैव तत्त्वात् ।

अथ पक्षाभिमतं साध्याभावग्रहवत्साध्याभावव्याप्यग्रहोऽपि दूषकः,
विरोधित्वाविशेषात् । एवं च, साध्याभावसामानाधिकरण्यमनैका-
न्तिकत्वं, साध्याभावव्याप्यसामानाधिकरण्यं च बाधः । तादृशं चाग्नि-
त्वाद्येवेति । मैवम् । पक्षाभिमतं साध्याभावग्रहस्य दूषकत्वासिद्धौ
दृष्टान्तत्वानुपपत्तेः । सिद्धौ वा, तस्योक्तत्वरूपबाधानन्तर्भावे षष्ठ्यहेत्वा-
भासत्वापत्तेः । उक्तत्वरूपस्य बाधः पक्षाभिमतविषयसाध्याभावबुद्धौ
सत्यामसत्यां वा ? आद्ये नैकान्तिकत्वमेव, साध्याभावसामानाधिक-
रण्यग्रहात् । अन्ये लिङ्गत्वाभिमतसाध्याभावव्याप्ययोरग्टह्यमाणविशेष-
तया सत्प्रतिपक्ष एव दोषो न बाधः । तत्र तुल्यबलत्वं प्रयोजकं
बाधे त्वधिकबलत्वमिति चेत् । न । गमकताप्रयोजकरूपसम्पत्ते-
रेव बलत्वेन तस्य द्वयोरपि ज्ञातत्वात् ।

अथ हेतुतः साध्यसिद्धिसम्भावनायामनैकान्तिकत्वासिद्धेः पक्षा-
भिमतं धर्मिणि साध्याभावप्रमितेः साधनाभिमतत्वात्साध्यसिद्धिसम्भा-
वनाविरहएवानैकान्तिकावतार इत्युपजीव्यत्वाद्बाधः पृथक् । अन्यथा
हेतोरसाधकत्वे सिद्धे साध्यसिद्धिसम्भावनाविरहादनैकान्तिकत्वबुद्धि-
सत्त्वां च सत्यां हेतोरसाधकत्वधीरित्यन्योन्याश्रयः । मैवम् ।

साध्यविद्युन्मुखहेतुज्ञानस्य प्रमितसाध्याभावसहचरितहेतुविषयत्वेना-
नैकान्तिकत्वज्ञानतथा दूषकत्वात् । यद्यप्यनैकान्तिकत्वेऽपि साध्याभाव-
प्रमेव प्रयोजिका तां विना तदभावादिति तस्याएव दोषत्वमर्थं,
तथापि तस्याः साध्याभावसमानाधिकरणहेतुज्ञानत्वेन दूषकत्वं,
कृत्तत्वात् । न तु साध्याभावप्रमालेन, तस्यावश्यकत्वेऽपि तेन रूपेण
दूषकत्वाकल्पनात् ।

अचोच्यते । (१) गन्धप्रागभावावच्छिन्नो घटोगन्धवान् पृथिवी-
त्वादित्यत्र बाधः पृथक् । न च तत्राप्यनैकान्तिकमेव दोषः ।

(१) गन्धप्रागभावावच्छिन्न इति यद्यपि गन्धप्रागभावसमयावच्छेदेन गन्ध-
साध्याभावादेव न गन्धानुमितिनं तु बाधात् । न च पक्षधर्मता-
नन्वात् तथा, पक्षधर्मता हि शिफ्टस्य पक्षे दृष्टिरेव, सा च साध्य-
सामान्यव्याप्तिमतस्तस्य पक्षीयं साध्यविशेषं विनाऽनुपपन्नेत्वतो व्यात्या
सह पराम्भ्यमाना पक्षसम्बन्धं साध्यं साधयति । न तु पक्षता-
वच्छेदकत्वेन यदुपादीयते तदवच्छेदेन साध्यस्य पक्षे सम्बन्धं, बीजा-
भावात् । तं विना तस्या अनुपपत्त्यभावात् । तदवच्छेदेन पक्षे साध्य-
सम्बन्धं विनाऽपि प्रकृते पृथिवीत्वादित्येतोर्थात्पि पक्षधर्मताया उप-
पन्नत्वात् । तथापि प्रमास्यस्यायं सभावो यद्बाधकं विना विशिष्ट-
वैशिष्ट्यज्ञानमेव जनयति । तथाच ज्ञानसामान्यसामयोनत्वादेव
तदवच्छेदेनानुमितिः स्यात्, यदि न बाधो दोष इति प्राञ्जः । यत्तु
यथा शब्दतात्पर्यवशेन क्वचिदेकस्य इयं क्वचिद्विशिष्टवैशिष्ट्यस्यैव-
यनोद्धैविध्यं, तथा सिद्धाधयिभावशब्दानुमितिर्हैविध्यमपीति । तन्न,
सिद्धाधयिभावाः पक्षताशरीरनिःपादकत्वेनान्यथासिद्धतया क्वचि-
च्चारैश्च चानुमित्तहेतुत्वात् । न चानुमितिविशेषे तद्वेतुत्वं, माना-
भावात् । पक्षताया अहेतुत्वाभावात्तेति संक्षेपः ।

यत्त्वप्रयोजकः सन्दिग्धानैकान्तिकः* इत्यनैकान्तिकेऽन्तर्भाव्यते । तदसत् । व्याप्तिसिद्ध्या हि निमित्तेन व्यभिचारः शङ्कनीयोऽन्यथा वा ? प्रथमे, असिद्धिरेव दूषणमुपजीव्यत्वात्, नानैकान्तिकमुपजीवक-

साध्याद्यन्ताभाववद्वृत्तित्वस्य तच्चात् । अन्यथा द्रव्यत्वेन गुणाननुमानापत्तेः । आद्यक्षणे साध्याभाववद्वृत्तित्वात् । न च वस्तुतो यो गन्धप्रागभावावच्छिन्नस्तत्र साध्यमस्येवेति सिद्धसाधनमेव तत्र दोषः । पक्षतावच्छेदकधर्मविशिष्टे साध्यवैशिष्ट्यस्यानुमेयत्वात् ।

अथैवं^(१) विद्यमानेयं नदी उपरि देगे वृष्टिमती विशिष्टपूरवत्त्वादित्यत्र विद्यमानवृष्ट्यनुमानापत्तिः । न चेष्टापादनं, विद्यमानवृष्टेर्वर्तमाननदीपूरं प्रत्यहेतुत्वादिति चेत् । न । ^(२)तत्र समयभेदेनैव व्याप्तिग्रहान्तथैव साध्यसिद्धेः । किञ्चैवं सिद्धसाधने प्रागभावतत्प्रतियोगिनोरेकदेशवृत्तित्वेनैककालवृत्तित्वमपि स्यात् । यदिच तयोरेकसमयावच्छेदेनैकत्रावृत्तेर्न तथात्वं, तर्हि तत्प्रागभावावच्छिन्ने धर्मिणि तत्प्रतियोग्यनुमितावपि न सिद्धसाधनमपि तु बाधएव ।

* यत्त्वप्रयोजकोऽसौ सन्दिग्धानैकान्तिकोऽयम्,—इति का० । यत्त्वप्रयोजकः सन्दिग्धानैकान्तिकोऽयम्,—इति क्रौ० ।

(१) विद्यमानेति वर्तमानकालावच्छिन्नेत्यर्थः ।

(२) तत्रेति पूर्वकालीनवृष्ट्यैव व्याप्तेस्तस्याएव सिद्धिरित्यर्थः । बाधादेव न तत्सिद्धिरबाधे चेष्टापत्तिरित्यपि बोध्यम् ।

त्वात् । अन्यथा शङ्का त्वदूषणमेव, निर्याति तदन-
वकाशादिति ।

उपमानन्तु बाधकमनाशङ्कनीयमेव, विषयानति-
रेकादिति केचित् । तथाहि । न तावदस्य विषयः
सादृश्यव्यपदेश्यं पदार्थान्तरमेव सम्भावनीयम् ।

परस्परविरोधे हि न प्रकारान्तरस्थितिः ।

नैकताऽपि विरुद्धानामुक्तिमात्रविरोधतः ॥८॥

न हि भावाभावाभ्यामन्यः प्रकारः सम्भावनीयः,

अधिकन्तु न्यायनिबन्धनप्रकाशे* विपश्चितमस्माभिः । मतान्तरं
विकल्प्य निकरोति यत्त्विति ।

अनुमानादिभिः फलव्यापारवैजात्याभावादुपमानं न मानान्तर-
मिति तन्नेश्वरबाधकमित्याह । उपमानत्विति । ननु सादृश्यमेव
तद्विषयः स्यात् । न हि तदिच्छ्रियगम्यं, तदापातमाचेष्टाज्ञानात् ।
नापि सिद्धादिगम्यं, तदभावेऽपि सादृश्यज्ञानात् । तच्च न द्रव्य-
मगुणत्वात् । न गुणः कर्म वा, गुणेऽपि वृत्तेः । न सामान्यं, सप्रति-
योगिकत्वात् । न च विशेषसमवायौ, (१) प्रत्यक्षत्वादित्याह । तथा
हीति । परस्परेति । विरोधोऽत्र न परस्परभावव्याप्यत्वं, नौत्सर्प-
तयोरन्यतरनिषेधेऽप्यन्यतरस्याविधेः । किन्तु परस्परभावरूपत्वम् ।

* अत्र “अन्वीक्षातत्त्वबोधे—इत्यधिकं ह० ।

(१) प्रत्यक्षत्वादिति वैशेषिकमतम् । न्यायमते समवायभेदसाधनेऽनेक-
त्वादिकं सिद्धमिति ध्येयम् ।

परस्परविधिनिषेधरूपत्वात् । न भाव इति* निषेध-
माशेषैवाभावविधिः, ततस्तं विहाय कथं स्ववचनेनैव
पुनः सहृदयो निषेधेन्नाभाव इति । एवं, नाभाव इति
निषेधश्च भावविधिः, ततस्तं विहाय स्ववाचैवानु-
न्मत्तः कथं पुनर्निषेधेन भाव इति । अत एवभूताना-
मेकताप्यशक्यप्रतिपत्तिः, प्रतिषेधविध्योरेकवासम्भ-
वात्† । तस्माद्भावाभावावेव तत्त्वम् ।

भावत्वेऽपि गुणवन्निर्गुणं वेति द्वयमेव‡ पूर्व्ववत् ।
पूर्व्वं द्रव्यमेव । उत्तरञ्चाश्रितमनाश्रितं वेति द्वयमेव,
पूर्व्ववत् । तपोत्तरं समवायश्च, अनवस्थाभयात् ।
आश्रितन्तु सामान्यवत् निःसामान्यञ्चेति पूर्व्ववत्

पूर्व्ववदिति । परस्परविरोधे प्रकारान्तराभावादित्यर्थः । एवमप्ये-
ऽपि ।

नन्वेतादृशविकल्पेन परिशेषे सामान्यविशेषसमवायानामपि द्रव्या-
दित्रयसाधर्म्यात्तदन्तर्भावः स्यात् । अथ व्यवहारान्वयानुपपत्त्यां
तेषां तद्विर्भावः, तुल्यं सादृश्येऽपि । (१) न हि तत् सामान्यं, तपो-

* इति हि,—इति क्री० ।

† रेकतासम्भवात्,—इति का० । रेकताया असम्भवात्,—इति क्री० ।

‡ द्वयमेवेत्येतदपि,—इति आ० क्री० ।

(१) व्यवहारान्वयानुपपत्तिमेवाह न हीति ।

द्वयमेव । तत्र प्रथममपि स्पन्दोऽस्पन्द इति द्वयमेव ।
एतच्च यथासङ्गां कर्म गुण इति व्यपदिश्यते । निः-
सामान्यं निर्गुणमाश्रितन्वेकाश्रितमनेकाश्रितं वेति
प्रागिव द्वयमेव । एतदपि यथासंख्यं विशेषः सामा-
न्यचेत्यभिधीयते । तदेतत्सादृश्यमेतास्वेकां विधामा-
सादयन्नातिरिच्यते । अनासादयन्न पदार्थीभूय स्थातु-

त्कार्वादिष्ववधारानुपपत्तेः । सामान्यस्यैकरूपत्वात् । सामान्यस्या-
श्रयभेदेऽप्यभेदात् । सादृश्यस्य च प्रत्याश्रयं भेदात् । अथ तद्भेदे
सति तद्गतभूयःसामान्यवत्त्वं सादृश्यं, भेदस्य प्रत्याश्रयं भिन्नः सप्रति-
योगिकश्चेति चेत् । न । (१)सादृश्यस्य भेदघटितत्वेन सावधिले
तस्यासदृश इति प्रतीत्यापत्तेः । पदार्थान्तरत्वे च सप्रतियोगिकत्वे
ऽपि सावधित्वाभावेन तदभावोपपत्तेः । न च सप्रतियोगित्वमेव साव-
धिलं, घटाच्चेति प्रतीत्यापत्तेः ।

अथाहुः । (२)असाधारणान्यतद्गतवज्जधर्मवत्त्वं तत्सादृश्यं जात्या-
दिसाधारणं, भेदाघटितत्वाच्च निरवधि । तद्गतवज्जधर्मवत्त्वं च तच्चि-

(१) भेदघटितत्वेनेति यद्यपि भेदोऽन्योन्याभावः, स च न सावधिः, किन्तु
सप्रतियोगिकः । अन्यथा घटो नेत्यत्र घटाच्चेति प्रतीत्यापत्तेः । तथापि
भेदपदमत्र पृथक्परम् । अतएव भेदाघटितत्वादिति सिद्धान्तोऽपि
सङ्गच्छते । अन्यथा तस्याप्यन्योन्याभावघटितत्वे विरोधापत्तेः ।

(२) असाधारणेति असाधारणान्यमात्रेत्यर्थः । एतच्च खसिन्नपि खस-
दृश्यत्वप्रसङ्गवारणाय ।

सुत्सहते । एतेन शक्तिसंज्ञादयो व्याख्याताः । ततो-
ऽभावेन सह सप्तैव पदार्था इति नियमः । अतो-
नोपमानविषयोऽर्थान्तरमिति ।

स्यादेतत् । भवतु सामान्यमेव सादृश्यं, तदेव तस्य
विषयः स्यात् । तत्सदृशोऽयमिति हि प्रत्ययो नेन्द्रिय-
जन्यः, तदापातमात्रेणानुत्पत्तेरिति चेत् । न, पूर्वपि-

रूप्यमितीतरमिदृष्यत्वमेव तस्य सप्रतियोगिकत्वम् । तवापि सादृश्ये
तदेव सप्रतियोगिकत्वं, न तु भेददीर्घादिवत्सावधिलं, तस्मात्सदृश इति
प्रतीत्यापत्तेः । किञ्च सादृश्यतद्गतवद्बोधर्मवत्त्वज्ञानमनतिप्रसक्तं तव
सादृश्यव्यञ्जकं, तदेव सदृशव्यवहारनिमित्तमस्तु, किमधिकेनेति संशेषः ।

एतेनेति । षट्पदार्थानतिरेकेणेत्यर्थः । तत इति । भावरूपपदार्थाः
षड्भावस्यापि मानसिद्धतया पदार्थत्वोपगमादिति भावः । प्रत्य-
क्षादिविषयद्रव्यादिपदार्थातिरिक्तं सादृश्यसुपमानपरिच्छेद्यमित्य-
सिद्धमित्याह । अत इति ।

मा भूत्सादृश्यं पदार्थान्तरं, तथापि तदेवोपमानपरिच्छेद्यं,
प्रत्यक्षाद्यपरिच्छेद्यत्वात्, इन्द्रियसन्निकर्षेऽपि तदज्ञानात्, सिङ्गा-
द्यज्ञानेऽपि ज्ञायमानत्वाच्चेति जरन्मीमांसकमतमाह । स्यादेतदिति ।

(१) तद्विज्ञाने सति तद्गतभूयोधर्मवत्त्वस्य सादृश्यत्वाद्भेदाशयस्य च

(१) तद्विज्ञाने इति तदन्वये सतीत्यर्थः ।

खडानुसन्धानरूपसहकारिवैधुर्व्येखानुत्पत्तेः*, सोऽय-
मिति प्रत्यभिज्ञानवदिति ।

नन्वेतत्सदृशः स इति नेन्द्रियजन्यं, तेन तस्या-
सम्बन्धात् । न चेदं स्मरणं, तत्पिण्डानुभवेऽपि विशि-
ष्टस्यानुभवात् । न चैतदपि अयं स इति विपरीत-
प्रत्यभिज्ञानवदुपपादनीयं, तत्तेदन्तोपस्थापनक्रमविष-
य्येऽपि विशेष्यस्येन्द्रियेण सन्निकर्षाविरोधात्, तस्य
सन्निकृष्टवर्तमानगोचरत्वात्†, प्रकृते तु तदभावात् ।
तस्मात्, तत्पिण्डस्मरणसहायमेतत्पिण्डवर्तिसादृश्यभा-

प्रतियोगिज्ञानश्रेयत्वात् सहकारिवैधुर्व्यादापाततः प्रत्यक्षेणाज्ञाने-
ऽपि तत्सम्बन्धाने ततएव तद्भागोत्पत्तिरित्याह । पूर्व्वेति । यथा
तन्नास्मरणाभावादापाततः प्रत्यभिज्ञानाभावेऽपि तत्सम्बन्धितादि-
न्द्रियादेरेव तदुत्पत्तिरित्याह । सोऽयमिति ।

सादृश्यमात्रस्योपमानापारिच्छेद्यत्वेऽपि गोप्रतियोगिकगवथसि-
द्धसादृश्यज्ञानकरणकगवथप्रतियोगिकगोनिष्ठसादृश्यधीरूपमानफल-
मिति श्रावरमतमाह । नन्वेति । न च सा प्रत्यक्षफलम्, विशेष्यस्य
गोरसन्निकर्षादित्याह । नेन्द्रियेति । मत्तन्तरमात्रज्ञानं निराकरोति ।
न चेति । गोपिण्डानुभवेऽपि गवथस्याज्ञानात् तत्प्रतियोगिकसा-

* वैधुर्व्येखं प्रागजननात्,—इति का० ।

† सन्निकृष्टवर्तमानविषयात्,—इति का० । सन्निकृष्टवर्तमानत्वात्,—
इति को० ।

नमेव तथाविधं ज्ञानमुत्पादयदुपमानं प्रमाणाविति ।
एतदपि नास्ति ।

साधर्म्यमिव वैधर्म्यं मानमेवं प्रसज्यते ।

अर्थापत्तिरसौ व्यक्तमिति चेत् प्रकृतं न किम् ॥६॥

यदा हि एतद्विसदृशोऽसौ* इति प्रत्येति, तथापि
तुल्यमेतत् । न हि तत्प्रत्यक्षमसन्निकृष्टविषयत्वात् ।
न स्मरणं, विशिष्टस्याननुभवात् । नोपमानमसादृश्य-
विषयत्वात् । नन्वेतद्धर्माभावविशिष्टत्वमेव तस्य वैधर्म्यं,

दृश्यवैशिष्ट्याननुभवादित्यर्थः । न चेति । अजुमत्यभिज्ञाने तत्ता-
विशिष्टे इदन्ताविशिष्टाभेदो भासते, अयं स इत्यत्र तु इदन्ता-
विशिष्टे तत्ताविशिष्टाभेदइति तन्नेदन्तयोरनुयोगित्वप्रतियोगित्वा-
वच्छेदकभेदात्, प्रत्यभिज्ञानयोर्भेदेऽपि तत्र विशेष्यसन्निकृष्टात्
तु तदभावादित्यर्थः ।

तादृशी धीः प्रत्यक्षाद्यफलमप्यर्थापत्तिफलमिति नैतत्करणमुप-
मानं मानान्तरं सिद्धति, अन्यथा तद्विधर्माऽयमिति बुद्धान्तरनेत-
द्विधर्माऽसाविति धीकरणं मानान्तरं स्यादित्याह । साधर्म्यमिति ।

* एतद्विधर्मा प्रकृतोऽसौ,—इति क्री० । एतद्विसदृशः,—इति आ० ।

मम तु, एतद्विसदृशः सः,—इति पाठः प्रतिभाति ।

† वाक्यप्रतिज्ञाने,—इति सी० आ० । अज्ञप्रत्यभिज्ञाने,—इति क्री० ।

‡ विधर्मा सा इति,—इति ए० । मम तु, एतद्विधर्मा स इति,—

इति पाठः प्रतिभाति ।

तच्चाभावगम्यमेवेष्यते । न च प्रकृतोऽपि तथाऽस्तु, सादृश्यस्य भावरूपत्वादिति चेन्न । इतो व्यावृत्तधर्मविशिष्टताया अपि वैधर्म्यरूपत्वात्, तस्य च भावरूपत्वात् ।

स्यादेतत् । तद्धर्मा इह न सन्तीत्यवगते, अर्थादापद्यते इहाविद्यमानास्तत्र सन्तीति । न हि तद्विधर्मत्वमेतस्योपपद्यते, यद्येतद्विधर्माऽसौ न भवतीति चेत् । एवन्तर्हि प्रकृतमप्यर्थापत्तिरेव । न हि तत्सादृश्यविशिष्टत्वमेतस्य प्रत्यक्षसिद्धमपि तस्यैतत्सादृश्यविशिष्टत्वं विनोपपद्यते ।

गवि करभवैधर्म्यं हि करभट्टिधर्माभावत्वं, तच्च स्यते गवि प्राङ्गक्षितावदसुपक्षभिगम्यमेवेति न तत्र मानान्तरापत्तिरित्याह । नन्वेतदिति । करभाट्टिधर्मवत्त्वं गवि तद्वैधर्म्यं, तच्च भावएवेति नानुपक्षभिगम्यमित्याह । इतरिति ।

नन्विदमप्युपमानमेव । तथाहि, सप्रतियोगिकपदार्थज्ञानेन तत्प्रतियोगिकपदार्थज्ञानसुपमानम् । अन्यथैतद्विधर्मा स एतस्माद्दौर्घ-
इति प्रतीतिः कुतः ? न तावदसुमानात्, विशेष्यासन्निकर्षं तद्गतै-
तन्निष्ठसादृश्यप्रतियोगित्वादेर्निष्पन्नाज्ञानात् । नाप्यर्थापत्तेः, तस्मा-
द्यतिरेकानुमानरूपत्वात् । न च तत्प्रतियोगिकैतन्निष्ठसादृश्यादौ
भासमाने समानसंबन्धितया एतत्प्रतियोगिकतन्निष्ठसादृश्यादिरपि
भासते इति वाच्यम् । विशेषणविशेष्यप्रतियोगिभेदेन समानसं-
विशेष्यत्वाच्चिद्रेः । एतत्सदृशएतद्विधर्मा स इति तद्विशेष्यकज्ञानानु-

द्वयाच्च । तद्विशेष्यकप्रत्यये तत्सम्भिकर्षस्य हेतुत्वात् । न च प्रत्यये विशेष्यसम्भिकर्षो हेतुः, न तु यावद्विशेष्यसम्भिकर्षो गौरवात् ; अन्यथा अतीतानागतव्याप्यविशेष्यकं व्याप्तिप्रत्ययं न स्यादिति वाच्यम् ।
 (१) अतीतानागतविशेष्ये सामान्यलक्षणायाः प्रत्यासत्तेः सत्त्वात् । अथ गवयसादृश्यं गवि गवयगतशृङ्गित्वादिधर्मवत्त्वं*, तच्च गवये गोसादृश्ये भासमाने गवि भासतएव, सामान्यस्यैकत्वेनेन्द्रियसम्भिकर्षादिति चेत् । न । तथापि गोविशेष्यकगवयगतशृङ्गित्वादिज्ञानस्यां गौरसम्भिकर्षेणैन्द्रियाजन्यत्वात् ।

मैवम् । अन्योन्यसादृश्यवस्तु प्रत्ययेण जानतो यो यत्सादृश्यप्रतियोगी स तत्सादृश्य इति सामान्यतोव्याप्तिज्ञाने सति गौर्गवयसादृश्यः तत्सादृश्यप्रतियोगित्वात् । यथा भ्रात्रा भगिनी । गवयगतसादृश्यप्रतियोगित्वञ्च गौर्गवयगतसादृश्यवित्तिवेद्यमेव । सादृश्ये गोः प्रतियोगित्वेनैव ज्ञानात् । यत्तज्ज्ञां सामान्यतो व्याप्तिपक्षञ्च विना गवयसादृश्यो गौरिति फलासिद्धेः । ताद्रूप्येण व्याप्तिपक्षेऽस्माकं व्यतिरेकी, परेषामर्थापत्तिरित्यन्यदेतत् ।

* शृङ्गादिधर्मवत्त्वं,—इति सो० ।

† शृङ्गादिज्ञानस्य,—इति सो० ।

(२) अतीतानागतेति यद्यप्येवमपि गौरवं नापाकृतं, तथापि प्रामाणिकं तदिति भावः । अन्यथा घटसम्भिकर्षात् पटविशेष्यकस्यापि समूहान्मग्नस्यापत्तेः । तथाच तत्तद्विशेष्यकप्रत्यये तत्तद्विशेष्यसम्भिकर्षो हेतुः । अतएव सामान्यलक्षणं व्याप्युपगमोऽपीति ।

एतेन दृष्टासन्निकृष्टप्रत्यभिज्ञानं व्याख्यातम् । तथापि तद्धर्मशालित्वं तस्य स्मरणाभिव्यक्तमनुपपद्यमानं तदिदन्तास्पदस्यैकतां व्यवस्थापयति । तस्मात्प्रोपमानमधिकमिति । एवं प्राप्ते अभिधीयते ।

सम्बन्धस्य परिच्छेदः संज्ञायाः संज्ञिना सह ।

प्रत्यक्षादेरसाध्यत्वादुपमानफलं विदुः ॥ १० ॥

यथा गौस्तथा गवय इति श्रुतातिदेशवाक्यस्य गोसदृशं पिण्डमनुभवतः स्मरतश्च वाक्यार्थमयमसौ गवयशब्दवाच्य इति भवति मतिः । सेयं न तावत् वाक्यमात्रफलं, अनुपलब्धपिण्डस्यापि प्रसङ्गात् । नापि प्रत्य-

ननु प्रत्यभिज्ञायमानस्य पूर्वापरकाष्ठमध्यावस्थानं* नाध्यक्षगम्यं, मध्ये इन्द्रियासम्बन्धात् । न शिक्षादिगम्यं, तदज्ञानेऽपि ज्ञानात् । तदिदमेवोपमानपरिच्छेदं स्यादित्यत आह । एतेनेति । साधर्म्यवैधर्म्योरर्थपत्त्यन्तर्भावेनेत्यर्थः । दृष्टञ्च तन्मध्येऽसन्निकृष्टं चेति तत् तथा, तस्य प्रत्यभिज्ञानम् । तदेव स्फुटयति । तथापीति । तप्तेदन्ताविशिष्टाभेदोमध्यासन्निकृष्टस्य मध्यसत्त्वं विना अनुपपन्नो मध्यस्य सत्त्वं कल्पयतीत्यर्थः ।

उपमानफलं विदुरित्यनयोर्मध्ये, इतिरध्याहार्य इति सम्प्रदायविदः । ननु प्रत्येकं व्यभिचारेऽपि समुदितयोस्तयोः फलं

* पूर्वापरकाष्ठाध्यवसमस्थानं,— इति स० शा० ।

क्षफलं, अश्रुतवाक्यस्यापि प्रसङ्गात् । नापि समाहार-
फलं, वाक्यप्रत्यक्षयोर्भिन्नकालत्वात् । वाक्यतदर्थयोः
सृतिद्वारोपनीतावपि गवयपिण्डसम्बन्धेनापीन्द्रियेण
तद्गतसादृश्यानुपलम्भे समयपरिच्छेदासिद्धेः । फलसमा-
हारे तु तदन्तर्भावे अनुमानादेरपि प्रत्यक्षत्वप्रसङ्गः ।
तत् किं तत्फलस्य तत्प्रमाणवद्भिर्भावणव, अन्तर्भावे
वा कियती सीमा ? तत्तदसाधारणेन्द्रियादिसाहित्यम् ।
अस्ति तर्हि सादृश्यादिज्ञानकाले विस्फारितस्य चक्षुषो-

स्यादित्यत आह । नापीति । नन्विन्द्रियसम्बन्धे गवये वाक्यतदर्थ-
स्यतौ च सत्यां प्रमाणसमाहारः स्यादित्यत आह । वाक्येति ।
गवयगतगोसादृश्यावेदने समयपरिच्छेदो न भवत्येवेत्यर्थः । फल-
समाहारमाशङ्क्य निराकरोति । फलेति । प्रत्यक्षफलं हि प्रायशो-
लिङ्गपरामर्शोऽनुमितिकरणं औचानुभवजनितपदज्ञानञ्च वाक्यार्थ-
प्रमायां प्रत्यक्षं* स्यादित्यर्थः । ननु तत्फलस्य तदन्तर्भावे
विकल्पोऽप्यालोचनफलं प्रत्यक्षं न स्यात्, अन्तर्भावे वा लिङ्ग-
सादृश्याध्यक्षयोः कः प्रदेष इति पृच्छति । तत् किमिति । उत्तरं,
तत्तदिति । यच्च व्यापारिण इन्द्रियसन्निकर्षादेरवस्थितिस्तात्र
तत्फलस्यावान्तरव्यापारता, यच्च तु तस्यानवस्थितिस्तात्र प्रमाण-
वर्हिभूतत्वमित्यर्थः । इमंमेवं विशेषमादाय शङ्कते । अस्तीति ।

* करणप्रत्यक्षं—इति ह० ।

व्यापारः । न, उपलब्धगोसाहस्यविशिष्टगवयपिण्डस्य
वाक्यतदर्थस्मृतिमतः... कालान्तरेऽप्यनुसन्धानवशान्
समयपरिच्छेदोपपत्तेः ।

तदुक्तं वाक्यादेवानेन समयः परिच्छिन्नः, गोसह-
स्य गवयशब्दः संग्रहेति, केवलमिदानीं प्रत्यभिजा-
नात्ययमसाविति । प्रयोगादाऽनुमितः, यो यथासति
इत्यन्तरे ह्येः प्रयुज्यते स तस्य वाचको यथा
गोशब्दस्य गोः, प्रयुज्यते चार्थं गोसहस्रे, इति किमुप-
मानेनेति । न ।

साहस्यस्यानिमित्तत्वान्निमित्तस्याप्रतीतितः ।

समयो दुर्ग्रहः पूर्वं शब्देनानुमयाऽपि वा ॥११॥

उक्तयुक्ता परिहरति । उपलब्धेति । इन्द्रियव्यापारोपरतौ सिद्धशब्दा-
नुसन्धानस्यैव* वाक्यार्थस्मृतिसन्निवस्य सादृश्यज्ञानस्यापि मानान्तर-
त्वादित्यर्थः । अयमसाविति । यो गोसहस्रेषुधर्मी गवयशब्दवाच्य-
तयाऽवगतसंज्ञात्करोमीति प्रत्यभिजानातीत्यर्थः ।

निमित्तं प्रवृत्तिनिमित्तम् । समय इति । (१) गवयत्वप्रवृत्ति-

* सिद्धशब्दानुमानस्येव,—इति ज्ञा० सो० ।

(१) धर्म्मिन्नि समयस्य पूर्वं गृहीतत्वादाह गवयत्वप्रवृत्तिनिमित्तकेति ।

न हि गवयशब्दस्य सादृश्यं प्रवृत्तिनिमित्तं, अप्रती-
तगूनां अव्यवहारप्रसङ्गात् । न चोभयमपि निमित्त-
त्वं, स्वयं प्रतीतसमयसङ्गान्तर्येऽतिदेशवाक्यप्रयोगानुप-
पत्तेः । गवयत्वे ह्ययं व्युत्पन्नो ह्यव्यवहारात् सादृश्ये ।
कथमेतन्निर्धारणीयमिति चेत् । वस्तुगतिस्तीव्रद्वि-
तदापाततः सन्देहेऽपि न फलसिद्धिः । गन्धवत्त्वमिव

निमित्तकगवयपदवाच्योऽयं पिण्ड इत्याकार इत्यर्थः । (१) गवय-
पदस्यागृहीतसमयत्वेनाप्रत्यायकत्वाद्गोसदृशपदस्य च सादृश्यमात्र-
बोधकत्वादिति भावः ।

अप्रतीतेति । गवयत्वेण प्रतीतया संबन्धात्, सादृश्येण
चोपाधितया गुरुत्वादिति भावः । उभये समुच्चितं निमित्तं
विकल्पो वा ? आद्योऽप्रतीतगूनामव्यवहारापातादेव निरस्तः । द्वितीये
त्वाद् । स्वयमिति । स्वयं यत्र प्रवृत्तिनिमित्ते व्युत्पत्तिर्गृहीता,
तत्र परस्यापि सा भवत्विति धियाऽन्वारण्यकोवाक्यं प्रयुक्ते । तेन
च सा गवयवत्त्व एव ज्ञातेति तदेव प्रवृत्तिनिमित्तं बोधयेदित्यर्थः ।
वस्तुगतिरिति । (२) तर्कादिपुरस्कारादित्यर्थः । सन्देहेऽपीति । गोसादृश्यं
प्रवृत्तिनिमित्तं तदुपलक्षितं वा धर्मान्तरमिति संग्रहे सति न प्रवृत्ति-
निमित्तविशेषनिश्चय इत्यर्थः । सन्देहाकारमाह । गन्धवत्त्वमिवेति ।

(१) ननु गवयपदादेव गवयत्वं प्रतीत्य तद्विशिष्टे समर्थं ग्रहीष्यतीत्यत-
श्चाह गवयपदस्येति ।

(२) तर्कादीति चाघवपुरस्कारादित्यर्थः ।

प्रथिवीत्वस्य, गोसाहस्यं गवयशब्दप्रवृत्तिनिमित्तस्योप-
लक्षणमिदमेव वा निमित्तमित्यनिर्धारणात् ।

स्यादेतत् । पूर्वं निमित्तानुपलब्धेर्न फलसिद्धिरि-
दानीन्तु तस्मिन्नुपलब्धे तदेव वाक्यं स्मृतिसमारूढं
फलिष्यति, अध्ययनसमयवृत्तित्वात् वेदराशिरङ्गो-
प्राङ्पर्यवदातस्य कालान्तरे । न च वाक्यं, वाक्येन
स्वार्थस्य प्रागेव बोधितत्वात् प्रागेव पर्यवसितमिति ।
गोसाहस्यस्योपलक्षणनिमित्तत्वयोरन्यतरत्र तात्पर्ये
सन्देहात् । इदानीन्तु गवयत्वेऽवगते तर्कपुरस्कारात्
साहस्यस्योपलक्षणतायां व्यवस्थितायां, गङ्गायां घोष-
इति वदन्वयप्रतिपत्तिरिति चेत् । न ।

पूर्वमिति । (१) गवयपिच्छदर्शनादित्यर्थः । फलसिद्धिः, प्रवृत्ति-
निमित्तविशेषनियम इत्यर्थः । इदानीमिति । गवयत्वविशि-
ष्टपिच्छप्रत्ययकारण इत्यर्थः । तर्कमिति । प्रागुक्तार्थाद्भवयत्वे प्रवृत्ति-
निमित्ते तात्पर्यनियमाद्गोसाहस्यपदं (२) लक्षणया गवयत्वबोधक-
मित्यर्थः ।

(१) पूर्वत्वस्य किञ्चिन्निरूप्यत्वादाह गवयपिच्छेति ।

(२) गोसाहस्यपदमिति यद्यप्येतन्न पदं किन्तु वाक्यं, तत्र च न लक्षण-
तस्याः पदधर्मत्वात्, तथाप्येकपदस्य लक्षणपदान्तरस्य नियामक-
मिति भावः । वाक्येऽपि लक्षणेतिमतेन पदमिह वाक्यमेवोक्त-
मित्यन्वे ।

श्रुतान्वयादनाकाङ्क्षं न वाक्यं अन्यदिच्छति ।

पदार्थान्वयवैधुर्यात्तदाक्षिप्तेन सङ्गतिः ॥ १२ ॥

गोसदृशो गवयशब्दवाच्य इति सामानाधिकरण्य-
मात्रेणान्वयोपपत्तौ विशेषसन्देहेऽपि वाक्यस्य पर्यवसि-
तत्वेन मानान्तरोपनीतानपेक्षणात् । रक्त्वारक्तसन्देहेऽपि
घटो भवति इति वाक्यवत् । अन्यथा वाक्यभेददोषात् ।
न च गङ्गायां घोष इति वत्पदार्था एवान्वयायोग्याः,
येन प्रमाणान्तरोपनीतेनान्वयः स्यात् । प्रतीतवाक्या-

उपलक्षणत्वनिमित्तत्वसन्देहेऽपि यो गोसदृशः स गवयपदवाच्य-
इति सामानाधिकरण्यरूपयथाश्रुतपदार्थान्वयेनैव वाक्ये पर्यवसिते
पञ्चलक्षणं न कल्प्यते । यत्र त्वयोग्यतया मुख्यार्थान्वयासम्भवः,
तत्रैव सेत्याह । श्रुतेति ।

मानान्तरेति । मानान्तरं प्रत्यक्षं, तेनोपनीतन्दर्शितमित्यर्थः ।
अन्यथेति । यदि पर्यवसितेऽपि वाक्ये तत्तदाकाङ्क्षायान्तत्तदाकार्य-
ज्ञानं स्यात्तदा वाक्यभेद इत्यर्थः । यत्र तु लक्षणा, तत्र नैवं वाक्य-
पर्यवसानमित्याह । न चेति । ननु प्रतीत्यपर्यवसानाभावेऽपि प्रतीता-
पर्यवसानाद् येन विनाऽनुपपत्तिः, सोऽपि वाक्यार्थः स्यादित्याह ।
प्रतीतेति । यदि कल्पनागौरवात् गोसादृश्यस्य प्रवृत्तिनिमित्त-
त्वानुपपत्तौ गवयत्वस्य तथात्वकल्पनाऽपि वाक्यार्थः स्यात्, तदा
दिवाऽभोजिनः पीनत्वानुपपत्त्या रात्रिभोजनकल्पनाऽपि वाक्यार्थः
स्यादित्यर्थः ।

र्यवसायातोऽप्यर्थी यदि वाक्यस्यैव, दिवाभोजननिषेध-
वाक्यस्यापि रात्रिभोजनमर्थः स्यात् । तस्मात्, यथा
गवयशब्दः कस्यचिदाचकः शिष्टप्रयोगादिति सामा-
न्यतया निश्चितेऽपि विशेषे मानान्तरापेक्षा, तथा गोसह-
स्रस्य गवयशब्दे वाचक इति वाक्यानिश्चितेऽपि

तस्मादिति । ननु सामानाधिकरण्याभावेऽप्यप्यपत्तावपि तात्-
पर्यान्तुपपत्त्या षष्ठीः प्रवेग्येतिवत् सञ्चयाऽसु । गवयपदव्युत्पत्तुं
प्रति व्युत्पत्तये हि वाक्यमाप्तेनोक्तम् । तत्र न प्रवृत्तिनिमित्तप्रति-
पादनं विना, न च गोसादृश्यं तथेति तात्पर्यतो गोसदृशपदेन
(१)गोसादृश्यसमानाधिकरणं गवयत्वसुपसञ्चितमिति कल्प्यते । न च
यथा धूमोऽस्तीत्यत्राग्नौ तात्पर्यमनुमानेन निर्वहतीति न सञ्चया,
तथाऽच मानान्तरमस्ति, येन तन्निर्वाह्यम् । उपमानस्यासिद्धेः । न च
वाक्ये न सञ्चया, तस्या वृत्तित्वेन शक्तिवच्छब्दधर्मत्वादिति वाच्यम् ।
एकपदेव सञ्चया, पदान्तरं तन्निधामकमित्युपगमात् । न च
गोसदृशपदस्य गवयत्वे साक्षात्तात्पर्यग्रहएव सञ्चया, स च माना-
भावास्ति, अन्यथा धूमोऽस्तीत्यत्रापि सा स्यादिति वाच्यम् ।
उपस्थापकान्तराभावे सति तत्तात्पर्यस्यैव साक्षात्तात्पर्यरूपत्वात् ।

अत्राहुः । यत्र प्रवृत्तिनिमित्तविशेषबोधने न तात्पर्यं, किन्तु
यो गोसदृशः स गवयशब्दवाच्य इति स्वरूपाख्यानमात्रं, तत्राप्युक्त-

(१) शब्दसम्बन्धमाह गोसादृश्यसमानाधिकरणमिति ।

सामान्ये* विशेषवाचकत्वेऽस्य मानान्तरमनुसरणीय-
मिति ।

अस्त्वनुमानम् । तथाहि, गवयशब्दो गवयस्य वाचकः
असति हृत्स्थन्तरेऽभियुक्तैस्तत्र प्रयुग्धमानत्वात् गवि
गोशब्दवदिति चेन्न, असिद्धेः । न चासति हृत्स्थन्तरे तद्धि-

सामघीतः प्रवृत्तिनिमित्तविशेषपरिच्छेदः । न च तत्र तात्पर्यं,
यदनुपपत्तिर्लक्षणाबीजं स्यात् । यत्र वा करभग्नित्वात्तात्पर्यकं
धिकारभमित्यादिकं, तत्रापि तादृशं पिच्छमनुभवतः स्मरतश्च
वाक्यार्थमयस्वरभग्नश्वाच्य इति धीः । न च प्रवृत्तिनिमित्तविशेषे
तत्र तात्पर्यम् ।

अस्मत्पितृचरणान्तु, (१)सर्व्वचान्वयानुपपत्तिरेव लक्षणाबीजं,
यष्टीः प्रवेशयेत्यत्रापि प्रकरणादिना भोजनादिप्रयोजनकप्रवेश-
नस्य ज्ञानान्तादृशे च प्रवेशने चक्षादेरनन्वयात्, तात्पर्यपर्यायमपि
प्रकरणादेरवश्वोपजीव्यत्वादित्याहुः ।

मानान्तरमिति । तर्कः प्रमाणसहकारी, न च तस्यां दृशायां
मानान्तरमस्तीत्युपमानं तर्कापकार्यमाश्लेषमित्यर्थः । असिद्धेरिति ।

* सामान्य,—इति का० जी० ।

(१) सर्व्वचान्वयेति यद्यप्येवमपि प्रकृते लक्षणा स्यादेव, उक्तप्रकरणदिना
प्रवृत्तिनिमित्तवाच्यत्वज्ञानात्, तस्य च धर्मिभावेऽनन्वयात्, तथापि
तात्पर्य्यानुपपत्त्या लक्षणेति परोक्तनिराकरणमात्रपरोऽर्थं ग्रह्य इति
प्रतिभाति ।

षयतया प्रयोगः सङ्गतिमविघ्नाय ज्ञातुं शक्यते । सामानाधिकरण्यादिति चेन्न, पिण्डमात्रे सिद्धसाधनात्, निमित्ते चासिद्धेः, सादृश्यस्यानिमित्तत्वादित्युक्तम् ।

ननु व्याप्तिपरमिदं वाक्यं स्यात्, यो गोसदृशः स गवयपदार्थ इति । तथा च वाक्यादवगतप्रतिबन्धोऽनुमित्तु-
यात्, अयमसौ गवयो गोसदृशत्वात् अतिदेशवाक्याव-
गतपिण्डवदिति । न, विपर्ययात् । न हि गोसदृशं

वस्तुतो गवयव्यक्तिवाचकत्वसिद्धावपि गवयत्वस्य प्रवृत्तिनिमित्तत्वं न सिद्धतीति भावः । गवयसामानाधिकरण्येन गोसदृशो गवयइति-
वाक्यप्रतिपादनाद्गवयवाचकत्वं गवयपदस्य ज्ञायते इत्याह । सामानाधिकरण्यादिति । गवयसामानाधिकरण्येनेत्यत्र यदि पिण्ड-
सामानाधिकरण्यं विवक्षितं, तदा पिण्डवाचकत्वसिद्धावपि गवय-
त्वविशिष्टवाच्यत्वासिद्धेर्नीपमानपरिच्छेदस्य मानान्तरात्मतीतिरि-
त्याह । पिण्डेति । गवयत्वजातिसामानाधिकरण्यं तु मानाभावा-
दसिद्धमित्याह । निमित्ते चेति ।

न हीति । येन सादृश्यस्य व्याप्यत्वं स्यादिति शेषः । (१) यदि
गोसदृशः किंशब्दवाच्य इति पृच्छेत, तदा तसुहिष्य गव-
यशब्दवाच्य इति विदध्यादपि तु (२) कीदृग्गवय इति पृष्टः,

:(१) शरीरि उद्देश्यस्य व्याप्यत्वं विधेयस्य व्यापकत्वं प्रतीयते इति भावः ।

:(२) कीदृक् गवयइति गवयप्रदवाच्यः कीदृगित्यर्थः । गवयत्वविशिष्टत्व-
वाच्यत्वमेवमपि न सिद्धतीत्यपि बोध्यम् ।

बुद्धावारोप्यानेन पृष्टः स किंशब्दवाच्य इति, किन्तु सामान्यतो गवयपदार्थमवगम्य स क्रीडगिति । तथाच यद्योगप्राथम्याभ्यां तस्यैव व्याप्यत्वं, ततः किं तेन ? प्रकृतानुपयोगात् ।

अथ किंलक्षणकोऽसाविति प्रश्नार्थः, तदा व्यतिरेकपरं* स्यात्, लक्षणस्य तथाभावात् । तथाच, गोसदृशो गवय इत्यस्यार्थो यो गवय इति न व्यवह्रियते नासौ गोसदृश इति । एवञ्च प्रयोक्तव्यं, अयमसौ गवय-इति व्यवहर्तव्यः गोसदृशत्वात् यस्तु न तथा नासौ गोसदृशो यथा इस्ती । न च इत्यादीनां विपक्षत्वे

(१) तथा च यो गवयशब्दवाच्यः स गोसदृश इति उत्तरयतो-विपरीतएव व्याप्यव्यापकभाव इत्यर्थः । यद्योगेति । व्याप्यं यच्छब्देन पूर्वमुद्दिश्यते । यथा यो धूमवान् सोऽग्निमागित्यर्थः ।

यद्योगप्राथम्याभावेऽपि गन्धवती पृथिवीत्यादिवद्भ्रतिरेकिरूप-लक्षणपरत्वं स्यादित्याह । अथेति । इत्यादीनां गवयव्यवहाराविषयत्वं तथाप्रयोगेन निश्चेयन्तथाह । सर्वेति । न चैवं व्यवहारसाध्ये सर्वत्र

* व्यतिरेकिपरं,—इति का० ।

(१) तथाचेति न तु यो गोसदृशः स गवयपदवाच्यइत्युत्तरं, येन गोसा-दृश्यस्य वाच्यत्वं (व्याप्यत्वं ?) यद्योगादिना जन्धेतेति भावः ।

प्रमाद्यमस्ति । सर्वाप्रयोगस्य दुरवधारणत्वात्, कति-
पयाव्यवहारस्य चानैकान्तिकत्वात् ।

ननु लिङ्गमात्रे प्रश्नो भविष्यति कीदृक् किं लिङ्ग-
मिति । न, न ज्ञानेन लिङ्गमविज्ञाय गवयशब्दस्य
वाचकत्वं कस्यचिदाच्यत्वं वाऽवगतं, येन तदर्थं प्रश्नः
स्यात् । प्रवृत्तिनिमित्तविशेषलिङ्गे प्रश्नः, येन निमित्तेन
गवयशब्दः प्रवर्तते तस्य किं लिङ्गमिति चेत् । न, न
हि तदवश्यमनुमेयमेवेत्यनेन निश्चितं, यत् इदं स्यात् ।
ज्ञानोपायमात्रप्रश्ने तद्विशेषेणोत्तरमिति चेत् । न,
अविशेषादिन्द्रियसन्निकर्षमप्युत्तरयेत् । पर्यायान्तरं
वा । यथा गवयमहं कथं जानीयामिति प्रश्ने वर्णं गतो-
द्रक्ष्यसीति । यथा वा कः पिक इत्यत्र कौकिल इति ।

अत्रोच्छेदः सादिति वाच्यम् । यथा (१) पृथिवीत्वेन पृथिवीपद-
वाच्यत्वं वाच्यते, तथा (२) गवयत्वेन निमित्तेन गवयपदवाच्यत्वस्य
साधयितुमशक्यत्वात् । गवयत्वस्यातिदेशवाक्यादप्रतीतेः । न ज्ञाने-
नेति । (३) अज्ञातधामान्यस्य विशेषजिज्ञासा न युक्तेति भावः ।

- (१) पृथिवीत्वेनेति पृथिवीत्वनिमित्तकपृथिवीपदवाच्यत्वमित्यर्थः ।
(२) गवयत्वेनेति गवयत्वनिमित्तकगवयपदवाच्यत्वस्येत्यर्थः । धर्मिमात्र-
वाच्यत्वस्य शब्दादेव प्रतीतेरिति भावः ।
(३) अज्ञातेति गवयपदवाच्यस्य प्रतीतौ स किंलिङ्गकइति प्रश्नः, तत्प्रती-
तिश्च तस्य जिज्ञादेव जातेति लिङ्गस्य ज्ञातत्वात् तत्र प्रश्नइति भावः ।

तस्मान्निमित्तभेदप्रश्नवायं, गवयो गवयपदवाच्यः
कौटुकं केन निमित्तेनेति युक्तमुत्पश्यामः ।

तस्य च निमित्तविशेषस्य साक्षादुपदर्शयितुमशक्य-
त्वात् पृष्ठस्तदुपलक्षणं किञ्चिदाचष्टे । तद्योपमानसाम-
ग्रीसमुत्थापनमेव । तस्य च प्रमाणस्य सतस्तर्कः सहाय-
तामापद्यते । सादृश्यस्यैव निमित्ततायां कल्पनागौरवं,
निमित्तान्तरकल्पने च कृतकल्प्यविरोध इति तदेव
निमित्तमवगच्छतीति ।

उपसंहरति । तस्मादिति । ननु यदि निमित्तप्रशक्तिकं तदेव
नोत्तरयतीत्यत आह । तस्य चेति । व्युत्पाद्यस्याप्रतीतगवयत्वजाति-
कत्वादिति भावः । तच्चेति । सामर्थ्यानानुकूलमित्यर्थः ।

ननु सादृश्यप्रवृत्तिनिमित्ततायां गौरवानवतारे नोपमान-
स्थाप्यवतारः, तथा च तर्क्येण इतराप्रवृत्तिनिमित्तकत्वे निश्चिते
गवयपदं गवयत्वप्रवृत्तिनिमित्तकं इतराप्रवृत्तिनिमित्तकत्वे सति
सप्रवृत्तिनिमित्तकत्वात्, यत्त्वेवं तच्चेवमिति चेत् । न । तर्क्येण-
निश्चायकत्वात् । न चायं^(१) तर्क्येण व्याप्तिमूलको धेनो विपर्यया-
नुमानादर्शयिष्यतिः स्यात् । न च गवयपदं किञ्चिदप्रवृत्तिनिमित्त-
कमिति सामान्यतोद्भूतमेव तर्क्येण सप्रवृत्तं गवयपदस्येतराप्रवृत्तिनिमि-
त्तकतां परिच्छिनत्ति, न तु मानान्तरं कल्पयित्वा तर्क्येणः सप्रकारौ

(१) अयमिति वाच्यत्वात् इत्यर्थः ।

कस्यैवे इति वाच्यम् । इदं सप्रवृत्तिविमित्तसम्बन्ध क प्रवृत्तिनिमित्तमिति बुद्धावधि अनघत्सप्रवृत्तिविमित्तकं व्यवपदमिति सा-
 न्नाम्बरमन्धरेण्यप्रतीतेः । (१) अत्रुमितेर्थापकतावच्छेदप्रकारकत्वात् ।

ननु यथेच्छायां सामान्यतोदृष्टेन विशेषबाधकसहकृतेषां
 द्रव्यानामयत्वं ज्ञायते । अन्यथा, विशेषबाधकायां पृथिव्यासेकैक-
 साप्यतिरेकविषयत्वेनाष्टद्रव्यानामयत्वं केन याच्यम् । (२) तथाऽपि
 गौरवाख्यतर्कसहकृतसामान्यतोदृष्टादितराप्रवृत्तिनिमित्तकत्वे नि-
 स्थिते पश्चात्कतिरेकि(३) स्यात् । कस्यमानान्तरसहकारित्वापेक्षया
 कृत्प्रमाणासहकारित्वस्य युक्तत्वात् ।

मेवम् । इच्छायामेकैकबाधसहकृतापरापरबाधकैरेव तावद्दि-
 ग्निष्टवैशिष्ट्यरूपाष्टद्रव्यानामयत्परिच्छेदात् । न तु सामान्यतो-
 दृष्टेन, विशेषणदधोपस्थित्यैव विग्निष्टवैशिष्ट्यज्ञाननिर्वाहात् । तर्कान-
 वतारदग्नाथान्तस्य तदपरिच्छेदकत्वाच्चेति(४) संक्षेपः ।

(१) अत्रुमितेरिति तथाचेतराप्रवृत्तिनिमित्तकतां परिच्छिन्नसौख्य-
 युक्तमिति ।

(२) तथाऽपितीति अत्रुमितेर्थापकतावच्छेदकत्वप्रकारकत्वनिधयोऽविज्ञ-
 श्वेत्वाप्रयः ।

(३) अतिरेकीति पूर्वोक्तस्यतिरेकीत्यर्थः ।

(४) वस्तु सामान्यतोदृष्टस्य । तदपरिच्छेदकत्वात् इतराप्रवृत्तिनिमित्त-
 कत्वपरिच्छेदकत्वात् । तर्कसहकारैरेव तस्य तथात्वाभ्युपगमा-
 दिति भावः । यद्यपि तदृशायां नोपमानस्याप्यवतारः, तथापि
 तर्कानवतारे सामान्यतोदृष्टस्य किञ्चित्प्रवृत्तिनिमित्तकत्वमात्रमनु-
 माय पद्वसितत्वात्तमे एवतर्कानवतारे उपमानप्रवृत्तिरप्रवृत्तैवेति

भावः । अत्रेदेमाशोचनीयम् । कृतप्रमाणभावस्य सामान्यतोदृष्टस्य पुनरनुसन्धानमात्रं कल्पयितुमर्हं, नाद्यवात् । न तु मानान्तरं, गौरवात् । न च पुनरनुसन्धीयमानादपि तर्कसहस्रतादपि तस्मान्नेतराप्रवृत्तिनिमित्तकत्वपरिच्छेदोऽनुमितेर्थापकतावच्छेदकप्रकारकत्वनियमादिति वाच्यम् । नाद्यवगौरवसहकारेण व्यापकतागवच्छेदकस्यापि भागाभ्युपगमात् । अतएवेन्द्रानुमाने क्षित्वादावेकमात्रकटंकत्वानुमितिः । अस्तु वा तथा, तथापि इतरत् न प्रवृत्तिनिमित्तं गुणत्वादिति मानान्तरादितराप्रवृत्तिनिमित्तकत्वनिश्चये उक्तव्यतिरेकिणा गवयत्वप्रवृत्तिनिमित्तकत्वसिद्धिरविकल्पैव । न च साध्यांप्रसिद्धेर्न तत्सिद्धिरिति वाच्यं तथा सत्पुपमानादपि तद्विशिष्टानुदयापत्तेः । विशेषब्रह्मानं विना तदभावात् ।

यदि च गवयत्वं किञ्चित्पदप्रवृत्तिनिमित्तं जातिविशेषत्वादित्वादिना तस्य तुल्यवृत्तिवैयर्थ्यात् किञ्चित्पदे तत्प्रसिद्धिसम्भवात्तथात्वं, तदा प्रकृतेऽपि तुल्यम् । व्यतिरेकान्तरेऽपीयमेव गतिः । किञ्च, यथा देवदत्तो जीवन्मरणान्यतरप्रतियोगी प्राणित्वादिति सामान्यतोदृष्टं तर्कसहस्रतं पुनरनुसन्धीयमानं जीवित्वप्रकारकं ज्ञानं जनयति, तथा गवयपदं गवयत्वतदितरान्यतरप्रवृत्तिनिमित्तकं पदत्वादिति सामान्यतोदृष्टं तर्कसहस्रतमनुसन्धीयमानं गवयत्वप्रवृत्तिनिमित्तकत्वं परिच्छिन्नत्वं, कृतं मानान्तरेण । तदाह गङ्गेशः । विचित्रसहकारिवक्ष्येनैकस्यापि विचित्रफलजनकत्वादिति । अन्यथा तत्र किञ्चिद्विशेषब्रह्मजीवित्वानिश्चये अर्थापत्तिर्न्यायकाशा स्यात् । तस्मात्, त्वज वोपमानं मानान्तरं, खोज्ज्व वाऽर्थापत्तिं संशयकरविक्रामन्यामिति ।

वस्तुतस्तु संज्ञासंज्ञिपरिच्छेदोपमार्थइत्याकरयव स्फुटं, न तु प्रवृत्तिनिमित्तपर्यन्तपरिच्छेदोऽपि, तस्य प्रकृत्ये प्रकृतवृत्तित्वे इत्यादिघटितस्य निवसत्तुपस्थितौ भावाभावात्, तदुद्वेगस्य अत्र-

द्वारान्कृत्वेनानुद्देशत्वात् । तथा च गवयत्वविशिष्टवाच्यत्वसिद्धि-
देवोद्देशत्वात् । तदिदमुक्तम्, पिच्छवाचकत्वसिद्धावपि गवयत्वविशिष्ट-
वाच्यत्वसिद्धेर्नोपमानपरिच्छेद्यस्य मानान्तरात् प्रतीतिरिति । खञ्ज
शब्दादिश्लेषवाच्यत्वावगमेऽपि गवयत्ववाच्यत्वपरिच्छेदार्थसुपमान-
सौकार इति परमार्थः । तदिदमुक्तमाकरे । सामान्यविशेषवाचक-
त्वेऽस्य मानान्तरमनुसरञ्जीयमिति ।

तत्र ब्रूमः । एवं व्यवहारादेरपि शक्तियाहकस्य व्यक्तिमात्रविषय-
त्वात् घटत्वादिव्याच्यत्वग्रहार्थं मानान्तरमनुन्वियेत । यदि च बाधवा-
दिसङ्गतं व्यक्तिशक्तियाहकमेव तद्ग्राहकं, तदा प्रकृतेऽपि तुल्यम् ।
तदिदमुक्तं गङ्गेशेन । शक्तियाहकमेव बाधवादिसङ्गतं निमित्तम-
प्यवधारयति, यथा क्षित्वादौ कर्तव्याहकं कर्तुरेकत्वमिति ।

ननु प्रकृते विशिष्टशक्तियाहकं नास्ति, शब्दस्य गवयत्वोपस्थिति-
काले पर्यवसितत्वादिति चेत् । न । गवयत्वविशिष्टोऽयं गवयपदवाच्यः
मोक्षदृश्यादित्वादेर्बाधवसङ्गतस्य सत्त्वात् । चिन्नाभासादिनाऽप्य-
नुमित्तविरोधात् । अन्यथा व्यवहारादिना घटत्वादिविशिष्टशक्ति-
ग्रहोऽप्यशक्यः । यथा । धर्मिवाच्यत्वे शब्दादेव सिद्धे गवयत्वं गवयपद-
वाच्यं गवयत्वादिति अतिरेकिता बाधवसङ्गतेन तद्वाच्यत्वसिद्धिः ।
तस्मात् पिच्छादेः सपक्षाद्यावत्तावसाधारण्यं, तस्य सत्प्रतिपक्षो-
द्घातकतया दोषत्वादस्य च तर्कसङ्गकारेणाधिकवक्तत्वात् । अस्तु वा
गवयपदप्रवृत्तिनिमित्तत्वमेव साध्यम् । तथाच सपक्षाभावात्ताव-
साधारण्यम् । न च साध्याप्रसिद्धिः, गवयपदं किञ्चित्प्रवृत्तिनिमि-
त्तकमिति सामान्यतोद्देशादेव सामान्यतत्त्वसिद्धेः । न च आत्माद्य-
प्रतिसन्धानदश्यायामपि तत्परिच्छेदाग्नैवमिति वाच्यं, मानाभावात् ।
अन्यथा मूलप्रकाशयोरनुमानदृश्यप्रयासस्यासङ्गत्वापातात् । तद-
दुक्तत्वेऽपि तदनवतारे उपमाभाववारसम्भवात् । तथा च वच

सामान्यस्यानवगतसङ्गतिसंज्ञासमभिव्याहृतवा-
क्यार्थस्य संज्ञिन्यनुसन्धानमुपमानम् । वाक्यार्थश्च क्वचित्
साधर्म्यं क्वचिद्वैधर्म्यमतो नाव्यापकम् । तस्मान्नियत-

एवमुपमानस्य क्लृप्तमानातिरेकं प्रसाध्याव्याप्तिं परिहरितुं लक्षण-
माह । लक्षणत्विति । अनवगतसङ्गतिस्यासौ संज्ञा चेति कर्षाधारयः ।
न च गोविसदृशो न गवयपदवाच्य इत्यत्र अर्थादापद्यते गोसदृशो-
गवयपदवाच्य इति, तथा च नात्र वाक्यार्थानुसन्धानमस्तीति*
वाच्यम् । परम्परया तत्रापि वाक्यतात्पर्यात् । (१)वस्तुतस्तु, उप-
मितिकरणत्वमुपमानत्वम् । उपमितित्वञ्च जातिः । न च तदसिद्धिः,
सामग्रीविशेषे कार्यवैजात्यमावश्यकमिति कारणव्यङ्गत्वात् । वैव
सामग्री, अनवगतसङ्गतौत्यादिना दर्शिता । क्वचिद्वैधर्म्यमिति । धिक्
करभमतिदीर्घग्रीवमित्यादौ । प्रकृतमुपसंहरति । तस्मादिति ।

* वाक्यार्थानुसन्धाने सतीति,—इति सो० शा० ।

तत् यत्परिच्छेदस्तत्र क्लृप्तप्रमाणभावस्यैवावतारः कल्प्यते, जाघवात् ।
अतीन्द्रियादिजिज्ञे व्याप्यत्वपरामर्शवदुपनयसहकृतेन मनसा वि-
श्लिष्टवाच्यत्वपरिच्छेदसम्भवाच्च । न चोपमिनोमीत्वगुणवसायवजा-
द्विजातीयप्रमासिद्धौ तत्कारणसिद्धिरिति वाच्यम् । संज्ञासंज्ञिस-
म्बन्धवद्भौ सादृशानुच्यवसायासिद्धेः । गवा गवयमुपमीनोमीत्वगु-
णवसायस्य सादृश्यबुद्धिविषयत्वात् । अतएवान्यत्रापि मुखचन्द्रा-
दिसादृश्यप्रतीतौ तथेति विद्वद्भिः परिचिन्तनीयमिति ।

(१) नन्विदमुपमितावेवातिव्याप्तं जिज्ञोपहितलैङ्गिकभागवत् सादृश्य-
ज्ञानोपनीतस्य तत्र भागसम्भवादित्त्वत्तद्वैराह्य वस्तुतस्त्विति ।

विषयत्वादेव न तेन बाधो न त्वनतिरेकादिति स्थितिः ।

शब्दोऽपि न बाधकमनुमानानतिरेकादिति वैशेषिकादयः । तथा हि, यद्यप्येते पदार्था मिथः संसर्गवन्तो-
वाक्यत्वादिति व्यधिकरणं, पदार्थत्वादिति अनैकान्तिकं,
पदैः स्मारितत्वादित्यपि तथा । यद्यपि चैतानि पदानि

शब्दोऽपीति । यद्यपि शब्दस्याबाधकत्वेऽनुमानानतिरेकित्वं न हेतु-
रनुमानात्मकस्यैव शब्दस्य बाधकत्वसम्भवात्, तथाप्यनुमात्रबाधकमनि-
रासेनैव शब्दबाधकत्वमपि निरस्तमित्यर्थः । अनुमानानतिरेकादिति
अन्वयोपे पञ्चमी, अनुमानाभेदं* प्राप्य शब्दो न बाधकं, (१) प्रकृतेः
क्रियमाणानि,—इत्यादिशब्दस्य वक्तव्ययुक्त्वाऽन्यपरत्वादित्यन्वे ।

पदानां तदर्थानां वाऽऽकाङ्क्षादिमतां वाक्यार्थप्रत्यायने किञ्च-
भावेनैव करणत्वमस्य, किं शब्देनातिरिक्तमानेनेत्यभिप्रेत्य पदा-
र्थकरणत्वपक्षेऽनुमानाभेदं साधयति । यद्यपीति । अनैकान्तिक-
मिति । (२) निराकाङ्क्षादिभिरित्यर्थः । तथेति । तैरेवानैकान्तिक-

* अनुमानाभेदं,—इति शा० सो० ।

(१) श्रवं सति हेतुं पूरयति प्रकृतेरिति ।

(२) निराकाङ्क्षादिभिरिति अयोयैरित्यत्रैव तात्पर्यम् । योऽयत्वाद्यत्र
आकाङ्क्षाविरहे अभिचाराभावादिति ध्येयम् । शेषं शब्दप्रकाशे
द्विपक्षितम् । द्वितीयप्रयोगे मूले आकाङ्क्षादिमत्त्वादित्येव हेतुः ।
तत्स्मारकत्वादित्यस्य अर्थत्वात् ।

स्मारितार्थसंसर्गवन्ति तत्स्मारकत्वादित्यादौ साध्या-
भावः । न ह्येष मन्वर्थः संयोगः समवायस्तादात्म्यं
विशेषणविशेष्यभावो वा सम्भवति । ज्ञाप्यज्ञापकभा-
वस्तु स्वातन्त्र्येणानुमानान्तर्भाववादिभिर्नेष्यते । न च
सिद्धतया ज्ञापकत्वं, यत्सिद्धस्य विषयस्तदेव तस्य, पर-
स्परान्तरप्रसङ्गात् । तदुपलम्भे हि व्याप्तिसिद्धिस्तत्सिद्धौ
च तदनुमानमिति ।

मित्यर्थः । पदकरणत्वमाश्रित्याह । यद्यपि चेति । समवाय इति ।
न पदार्थसंसर्गाणां पदेषु समवाय इत्यर्थः । विशेषणेति । स हि
पदार्थानां मिथोऽन्वयो न पदधर्मइत्यर्थः । न चेति । सिद्धतया
ज्ञापकत्वं यच्छब्दस्य, तदेव तस्य सिद्धस्य तत्स्मारकत्वादित्यर्थस्य
विषयः कर्मिति न चेति योजना । परस्परान्तरत्वं स्पष्टयति । तदुप-
लम्भे हीति । सिद्धतया ज्ञापकत्वोपलम्भे हीत्यर्थः । मानान्तरेण शब्दस्य
सिद्धत्वसिद्धौ ततोऽनुमित्या सिद्धतया ज्ञापकत्वे व्याप्तिः सिद्धेदित्यस्य
ज्ञापकत्वे सिद्धत्वसिद्धिरिति भावः । यद्यपि पूर्वपूर्वविषयानुमिति-
जनकत्वेनानादित्वाच्च परस्परान्तरत्वं, तथापि ज्ञापकत्वसिद्धावपि
नार्थसिद्धिः । (१) प्रमापकत्वे तु साध्येऽनैकान्तिकमिति भावः ।

तथापीति । अचेते पदार्थास्तात्पर्यविषयमिथःसंसर्गवन्त इति

(१) प्रमापकत्वे इति व्याकाङ्क्षादिमतोऽपि सहकारिविरहेण कदाचित्
प्रमाणुत्पादकत्वादिति भावः । यद्यपि ज्ञापकत्वेऽपि अभिचारः,
तथापि दूषणान्तरस्यैव सम्भवादयं नोद्भावित इति भावः ।

तथाप्याकाङ्क्षादिमद्भिः पदैः स्मारितत्वात् गामभ्या-
 जेतिपदार्थवदिति स्यात् । न च विशेषासिद्धिर्दोषः,
 संसर्गस्य संसृज्यमानविशेषादेव विशिष्टत्वात् । यद्वा,
 एतानि पदानि स्मारितार्थसंसर्गज्ञानपूर्वकानि आ-
 काङ्क्षादिमत्त्वे सति तत्स्मारकत्वात्, गामभ्याजेति पद-
 वत् । न चैवमर्थासिद्धिः, ज्ञानावच्छेदकतयैव तत्सिद्धेः ।
 तस्य च संसृज्यमानोपहितस्यैवावच्छेदकत्वान्न विशेषा-
 प्रतिलम्भ इति ॥ अचोच्यते ॥

साध्यमतो नानभिमतसंसर्गसिद्ध्या अर्थान्तरम् । नन्वेवं संसर्गमाचशि-
 द्धावपि व्यवहारौपयिकस्तद्विशेषो न सिद्धोदत आह । न चेति ।
 संसृज्यमानपदार्थव्यापकत्वेनागृहीतस्यापि संसर्गविशेषस्य पञ्चधर्मता-
 वत्त्वात् सिद्धिरित्यर्थः । ननु संसर्गज्ञानपूर्वकत्वसिद्ध्यावपि कुतो वाक्यार्थ-
 सिद्धिरित्यत आह । न चैवमिति । संसर्गविशेषसिद्धयर्थमाह । तस्य
 चेति । तस्य संसर्गस्य पदार्थविशेषोपहितस्यैव ज्ञानावच्छेदकत्वात् ज्ञान-
 ज्ञानस्य च तद्विषयविषयकत्वात् संसर्गं च सम्बन्धिनएव विशेषत्वाद्चापि
 पञ्चधर्मतावत्त्वाद्यापकत्वेनाज्ञातस्यापि संसर्गविशेषस्य सिद्धिरित्यर्थः ।

नन्वेवं भ्रान्तिज्ञोऽपि भ्रान्तः स्यात् । न चेष्टापत्तिः, ईश्वरस्यापि
 भ्रान्तत्वापत्तेः । भ्रान्तस्यैव भ्रान्तिज्ञस्यापि भ्रमात् प्रवृत्त्यापत्तेश्च ।
 अत्राहुः । न भ्रमविषयविषयकत्वेन भ्रमत्वं, किन्तु विशेष्या-
 वृत्तिप्रकारकत्वेन । न च प्रुक्तौ रजतत्वप्रकारकज्ञानवानयमित्यत्र
 विशेष्यावृत्तिः प्रकारः, रजतत्वप्रकारकत्वस्य भ्रमे सत्त्वात् । न च

अनैकान्तः परिच्छेदे सम्भवे च न निश्चयः ।
 आकाङ्क्षा सत्तया हेतुर्योग्यासत्तिरबन्धना ॥१३॥
 एते पदार्था मिथः संसर्गवन्त इति संसृष्टाएवेति

प्रतारकवाक्ये व्यभिचारः, तत्र योग्यताविरहात् । तस्याप्याहार्य-
 संसर्गज्ञानवत्त्वाच्च । तथापि संसर्गज्ञानं विना श्रुतस्थान्यस्य वा
 वाक्ये भ्रान्तप्रतारकवाक्ये च व्यभिचारः । कथञ्च तत्र संसर्गप्रमा ?
 वस्तुशानुमानुमानासम्भवादिति चेत् । न । तत्र वेदवदीश्वरसंसर्गज्ञान-
 पूर्वकत्वादित्युक्तत्वात् ।

तत्र प्रथमं प्रयोगं दूषयति । अनैकान्त इति । परिच्छेदे-
 ऽवधारणे । द्वितीयं दूषयति । आकाङ्क्षेति । आकाङ्क्षायाः सत्त-
 मात्रेणैव कारणतया स्निग्धविशेषणत्वमनुपपन्नमित्यर्थः । योग्यता-
 ऽऽसत्तिमात्रेण विशेषणे दोषमाह । योग्येति । न बन्धनं सम्बन्धो-
 व्याप्तिरूपो यस्यां, सा तथा । (१)निराकाङ्क्षे व्यभिचारादित्यर्थः ।

संसृष्टाएवेति । न च सम्भावना नियमो वा न साध्यः, किन्तु
 संसृष्टा इत्येव साध्यमिति वाच्यम् । (२)संसर्ग* व्यभिचार्यव्यभिचारि-

* संसर्गस्य,—इति पाठः सर्व्वेधादर्शपुस्तकेषु । मकरन्दानुमतश्च तु
 पाठो मूले निवेशितः ।

- (१) निराकाङ्क्षे इति तात्पर्य्यघटितसाध्ये व्यभिचारोऽयमुन्नेयः ।
 (२) संसर्गव्यभिचारीति आकाङ्क्षादिमत्पदस्मारितत्वादिति हेतोः सं-
 सर्गव्यभिचार्यव्यभिचारिसाधारकतया व्यभिचार इत्यर्थः । संसर्ग-
 व्यभिचारिसाधारकमेव दर्शयति यथोरिति । नचैवं तत्र बोध्य-

नियमो वा साध्यः, सम्भावितसंसर्गो इति वा ? न प्रथमः, अनाप्तोक्तपदकदम्बस्मारितैरनैकान्तात् । आप्तोक्त्या* विशेषणीयमिति चेत् । न, वाक्यार्थप्रतीतेः प्राक् तदसिद्धेः । न ह्यविप्रलम्भकत्वमात्रमिहाप्तशब्देन विवक्षितं, तदुक्तेरपि पदार्थसंसर्गव्यभिचारात् । अपि तु तदनुभवप्रामाण्यमपि । न चैतच्छक्यमसर्वज्ञेन सर्वदा सर्वविषये सत्यज्ञानवानयमिति निश्चेतुं, भ्रान्तेः पुद्गलधर्मत्वात् ।

तत्र क्वचिदाप्तत्वमनाप्तस्याप्यस्तीति न तेनोपयोगः । ततोऽपि अर्थोऽयमन्त इति केनचिदुपायेन ग्राह्यम् । न चैतत् संसर्गविशेषमप्रतीत्य शक्यम् । बुद्धेरर्थमिदमन्तरेण निरूपयितुमशक्यत्वात् । पदार्थमात्रे

धारणतया ययोरेव घटानयनयोः परस्परसंसर्गो न जातस्तेनैव व्यभिचारादिति भावः । तदुक्तेरपीति । भ्रान्तेन पिपादिनाऽप्यप्रतारकेणोक्तपदानां तदर्थाणां वा संसर्गाभावादित्यर्थः । ननु पदार्थज्ञानमात्रनिरूपणादभ्रान्तनिरूपणमस्त्वित्यत आह । पदार्थेति ।

* आप्तोक्तेन,—इति का० ।

तैव नेति कथं व्यभिचारइति वाच्यं, घटस्यानयनमित्यत्र संसर्गव्यभिचारिणोरपि घटाभयनयोर्धैर्यपदस्मारितत्वात् । संसर्गस्य व्यभिचारेति क्वचित्पाठः । स तु शिष्यः ।

चाभ्रान्तत्वासिद्धी न किञ्चित्, अनाप्तसाधारण्यात् ।
एतेषां संसर्गोऽयमभ्रान्त इति शक्यमिति चेत् । न, एतेषां
संसर्ग इत्यस्याएवं बुद्धेरसिद्धेः । अननुभूतचरे स्मरणा-
योगात्, तदेनुभवस्य लिङ्गाधीनतया तस्य च विशेष-
णांसिद्धत्वेनानुपपत्तेरिति ।

नापि द्वितीयः, योग्यतामात्रसिद्धावपि संसर्गा-
निश्चयात्, धाक्यस्य च तदेककलत्वात् । योग्यता-
मात्रस्य प्रागेव सिद्धेः । अन्यथा, तदसिद्धावासकसा-
काङ्क्षपदस्मारितत्वादित्येव हेतुः स्यात् । तथा चा-
भिना सिद्धेदित्यादिना स्मारितैरनिकान्तः । तथावि-
धानां सर्वथा संसर्गायोग्यत्वादिति ।

द्वितीयेऽपि प्रयोगे हेतुराकाङ्क्षादिमत्त्वे सतीति ।
तत्र केयमाकाङ्क्षा नाम ? न तावद्विशेषणविशेष्यभावः,
तस्य संसर्गस्वभावतया* साध्यत्वात् । नापि तद्यो-

तस्येति । आभ्रान्तत्वेऽप्यविशेषणसिद्धेरित्यर्थः । तदेवेति ।
(१) निश्चयैककलत्वादित्यर्थः । प्रागेवेति । (२) योग्यतया लिङ्गविशेषणमि-
तिहेतुः । तस्येति । एकत्र पदार्थं पदार्थांस्तरवैशिष्ट्येति

* संसर्गविशेष्यस्वभावतया,—इति श्री० ।

- (१) अनिश्चयस्य समिहिततया तत्परामर्शभ्रमं वारयति निश्चयेकेति ।
(२) योग्यतया इति सम्भावितपदस्य लिङ्गविशेष्ययोग्यतापरत्वे दूषक-
मिदम् । सन्दिग्धपरत्वे संसर्गानिश्चयादित्येव हेतुर्बन्धोऽयम् ।

ग्यता, योग्यतयैव गतार्थत्वात् । नाप्यविनाभावः,
नीलं सरोजमित्यादौ तदभावेऽपि वाक्यार्थप्रत्ययात् ।
तत्रापि विशेषाक्षिप्तसामान्ययोरविनाभावोऽस्तीति
चेत्* । न, अहो विमलं जलं नद्याः कच्छे† महिष-
श्चरतीत्यादौ वाक्यभेदानुपपत्तिप्रसङ्गात् । नापि प्रति-
पत्तुर्जिज्ञासा, पटो भवतीत्यादौ शुक्लादिजिज्ञासायां‡
रक्तः पटो भवतीत्यस्यैकदेशवत्॥ सर्व्वदा वाक्यापर्य्यव-
सानप्रसङ्गात् ।

गुणक्रियाद्यशेषविशेषजिज्ञासायामपि पदस्मारित-
विशेषजिज्ञासा आकाङ्क्षा । पट इत्युक्ते किंरूपः कुच

संसर्गरूपत्वादित्यर्थः । विशेषेति । नीलेन गुणसामान्यमाचिष्यते,
सरोजेन ब्रह्ममात्रं, तयोस्याविनाभावोऽस्येवेत्यर्थः । अहो इति ।
जलान्वितनद्याः अशुभ्रभूतकच्छे साकाङ्क्षतापन्नावेकवाक्यतापाता-
दित्यर्थः । रक्त इति । यथा रक्तः पटो भवतीत्यत्र रक्तपदार्थान्वयं
विना पटो भवतीत्येकदेशो न पर्य्यवस्यति, तथा रक्तपदं विना यत्र
पटो भवतीत्येव वाक्यसुझावितं, तत्रापि तत्र पर्य्यवस्येदित्यर्थः ।
जिज्ञासोरपि वाक्यार्थज्ञानाद्येति भावः । गुणक्रियेति । पट इत्युक्ते

* विशेषाक्षिप्तसामान्याविनाभावोऽप्याकाङ्क्षेति चेत्,—इति श्री० आ० ।

† सुविमलं,—इति आ० ।

‡ नद्याक्षीरे,—इति श्री० ।

§ जिज्ञासया,—इति श्री० आ० ।

॥ वत्तः,—इति आ० ।

किं करोतीत्यादिरूपजिज्ञासा । तत्र भवतीत्युक्ते किं करोतीत्येषैव पदस्मारितविषया न तु किंरूपइत्यादिरपि । यदा तु रक्त इत्युच्यते, तदा किंरूप इत्येषाऽपि स्मारितविषया स्यात्,—इति न किञ्चिदनुपपन्नमिति चेत् । एवन्तर्हि चक्षुषी निमील्य परिभावयतु भवान्, किमस्यां जातायामन्वयप्रत्ययोऽथ ज्ञातायामिति ।

तत्र प्रथमे नानया व्यभिचारव्यावर्तनाय* हेतुर्विशेषणीयः, मनःसंयोगादिवत्सत्तामात्रेणोपयोगात् । आसत्तियोग्यतामात्रेण विशिष्टस्तु निश्चितोऽपि न गमकोऽयमेति† पुत्रो राज्ञः पुरुषोऽपसार्थ्यतामित्यादौ व्यभिचारात् । द्वितीयस्तु स्यादपि, यद्यनुमानान्तरवत्तत्सद्भावेऽपि तज्ज्ञानवैधुर्यादन्वयप्रत्ययो न जायते ।

किंगुणः? किंक्रियः? इति जिज्ञासा । तत्र यदा भवतीत्युच्यते, यदा जिज्ञासाविषयस्य क्रियाविशेषस्य पदेन स्मरणात् सैव जिज्ञासा आकाङ्क्षा । रक्त इत्युक्तौ किंगुण इत्यपि सेत्यर्थः । सत्तामात्रेणेति । स्वरूपसदाकाङ्क्षयोग्यतादिसाधिव्याप्कब्धेऽप्येव ज्ञानजनने सम्भृतसामयौको लिङ्गमेव विसम्भितमिति भावः । व्यभिचारादिति ।

* वारणाय—इति का० ।

† ऽयमुपैति,—इति का० ।

न त्नेतदस्ति, आसन्नियोग्यतामात्रप्रतिसम्भवादेव साकाङ्क्षस्य सर्वत्र साकार्यप्रत्ययान् । निवृत्ताकाङ्क्षस्य च तदभावात् ।

कथमेव निश्चयः, साकाङ्क्षएव प्रत्येति न तु ज्ञाना-
काङ्क्ष इति चेत् । तावन्माषेणोपपत्तावनुपपन्नभ्यस्तान-
ज्ञानकल्पनाऽनुपपत्तेः । अन्यत्र तस्माद्दर्शनाच्च । यदा
हि* दूरात् दृष्टसामान्यो जिज्ञासते कोऽयमिति, प्रत्या-
सीद्मं स्थानुरयमिति प्रत्येति, तदाऽस्य ज्ञातुमवशि-
ष्टाभीत्यनुपपन्नसायाभावेऽपि स्थानुरयमित्यर्थप्रत्ययो†
भवति । तद्येद्वाप्यविशेषात् विशेषोपस्थानकाक्षे संस-

(१) राजपदार्थपुरुषपदार्थयोरन्योन्यान्वये वक्तृज्ञानाभावादित्यर्थः । अनु-
मानान्तरवदिति । अनुमितिकारणान्तरव्याप्त्यादिवदित्यर्थः । यद्यपि
प्रतिपदार्थान्विताकाङ्क्षायाः तत्काक्षएव नाग्राञ्च काक्षान्तरे सत्त्वं,
तज्ज्ञानहेतुत्वञ्च संस्कारद्वारा सम्भवति, तथापि पदार्थसमूहविष-
यायाः एकस्याएवाकाङ्क्षायाः स्वरूपसत्त्वसंख्येति भावः । विशेषोप-
स्थानेति । अन्यप्रतियोगिपदार्थस्मरणान्तराव्यवहितकाले इत्यर्थः ।

* यथाहि,—इति आ० । † अन्यप्रत्ययो,—इति आ० श्री०

(१) राजपदार्थेति यद्यपि योग्यतासत्त्वे ईश्वरसंसर्गज्ञानसत्त्वान्न व्यभि-
चारः, तथाप्यजनितान्वयबोधे तन्नेश्वरतात्पर्याभावात्तात्पर्यव्यवहित-
साध्ये व्यभिचार इति भावः ।

(१) नन्वाकाङ्क्षा ज्ञाताऽन्वयधीहेतुः ज्ञायमानकरणे ज्ञानोपयोगि-
व्यभिचारिवैलक्षण्यात् व्याप्तिवत् । न चाप्रयोजकत्वं, आकाङ्क्षासत्त्वे-
ऽपि ज्ञानादन्यबोधाभावापातात् । राजा पुत्रमाकाङ्क्षति पुरुषं
वेति संग्रहे तद्विपर्यये वाऽन्वयधीप्रतिबन्धाच्च ।

अत्रास्मत्पितृचरणाः । प्रवृत्तिपरत्वं शब्दस्य लिङ्गत्वे न स्यात् ।
अर्थज्ञानं हि प्रवर्त्तकं न तु तज्ज्ञानज्ञानं, गौरवात् । तदभावे-
ऽप्यर्थज्ञानात्प्रवृत्तेश्च । अतो वक्ता घटज्ञानवानिति ज्ञानं न प्रवर्त्त-
कमपि त्वयं घट इति । घटज्ञानज्ञानमपि घटविषयमिति चेत् ।
सत्यम् । न तु घटत्वप्रकारकं, प्रवर्त्तकञ्च तथा । अन्यथा, भ्रान्त-
स्येव भ्रान्तिश्चस्यापि प्रवृत्तिप्रसङ्गः । अतएव, लक्षणानामार्थान्वय-
बोधात् तात्पर्यग्रही वाक्यार्थधीहेतुस्तच्च पदार्थसंसर्गविशेषज्ञा-
नोद्देशकत्वमतसद्वाहकानुमानादेव तात्पर्यज्ञानावच्छेदकतया संस-
र्गसिद्धिरित्यपास्तम् । तात्पर्यज्ञानं न वाक्यार्थहेतुरिति वक्ष्य-
माणत्वाच्च । अपि चानुमितेर्यापकतावच्छेदकमात्रप्रकारकत्वात्
पदानि स्मारितार्थसंसर्गज्ञानपूर्वकानीत्यनुमितिः स्याच्च घटज्ञान-
पूर्वकानीति । योग्यतायाश्च साधवात्संग्रयादिसाधारणं ज्ञान-
मात्रं हेतुः । बाधसंग्रयस्य ज्ञानाप्रतिबन्धकत्वाच्च । अन्यथा प्रमा-
नाच्चोच्छेदप्रसङ्गात् । (२) स्वपरबाधकप्रमाविरहः क्वचिन्निश्चीयते-

(१) नन्विति तथा चाकाङ्क्षाया लिङ्गविशेषणत्वसम्भवादनुमानयवान्त-
र्भाव इति भावः ।

(२) क्वचिदपि तदनिश्चये तत्संग्रयोऽपि दुर्लभ इत्यत आह स्वपरेति ।

र्गावगतिरेव जायते न तु जिज्ञासाऽवगतिरिति । न च विशेषोपस्थानात् प्रागेव जिज्ञासाऽवगतिः प्रकृतोपयोगिनी, तावन्मात्रस्यानाकाङ्क्षत्वात् । न चैवम्भूतोऽप्ययमैकान्तिको हेतुः । यदा ज्ञायमेति पुत्रो राज्ञः पुरुषोऽपसार्थ्यतामिति वक्तोच्चारयति, श्रोता च व्यास-ज्ञादिना निमित्तेनायमेति पुत्र इत्यश्रुत्वैव राज्ञः पुरुषोऽपसार्थ्यतामिति श्रूयति, तदाऽऽत्याकाङ्क्षादिमत्त्वे सति प्रदकदम्बकत्वं ; न च स्मारितार्थसंसर्गज्ञान-पूर्वकत्वमिति ।

ऽपि । यथेह भूतस्ते घटो नास्तीत्यत्र स्वथोग्यानुपपत्त्या घटा-भावनिश्चयेनान्यथापि घटाप्रमाविरहो निश्चीयते । (१) अतएव वा न सिद्धविशेषणम् । (२) बाधकप्रमामात्रविरहस्य सर्वत्र निश्चेतुमश-क्यत्वात्, तत्संग्रहेऽपि शब्दादन्वयबोधात्, सिद्धविशेषणस्य च सर्वत्र निश्चितत्वादिति सङ्क्षेपः ।

(१) एतदेवाभिसन्धाय पूर्वापरितोषेणाह । न चैवमिति । आ-

(१) अतएवेति अतएव संग्रहसाधारणं तज्ज्ञानं हेतुरित्यर्थः ।

(२) नन्वेतदेव कुतश्चैत आह बाधकेति ।

(३) एतदेवेति आकाङ्क्षाज्ञानहेतुत्वमेवेत्यर्थः ।

स्यादेतत् । यावत्समभिव्याहृतत्वेन विशेषिते हेतौ
नायं दोषः, तथाविधस्य व्यभिचारोदाहरणासंस्पर्शात् । कुतस्तर्हि कतिपयपदप्राविणः संसर्गप्रत्ययः ?
अलिङ्गएव लिङ्गत्वाधारोपात् । एतावानेवार्यं समभिव्याहार इति तत्र श्रोतुरभिमानः । न, तत्सन्देहेऽपि
श्रुतानुरूपसंसर्गावगमात् । भवति हि तत्र प्रत्ययो न
जाने किमपरमनेनोक्तमेतावदेव श्रुतं, यद्राजः पुरुषोऽ-
पसार्यतामिति । भ्रान्तिरसाविति चेत् । न तावदसौ दु-
ष्टेन्द्रियजा, परोक्षाकारत्वात् । न लिङ्गाभासजा, लिङ्गा-
भिमानाभावेऽपि जायमानत्वात् । एतादृक्पदकदम्ब-
प्रतिसन्धानमेव तां जनयतीति चेत् । यद्येवमेतदेवादुष्टं
सद्भ्रान्तिं जनयत् केन वारणीयम् ? व्याप्तिप्रतिसन्धानं
विनाऽपि तस्य संसर्गप्रत्यायने सामर्थ्यावधारणात्,

काङ्क्षादेश्चायमानतया हेतुविशेषणत्वेऽपीत्यर्थः । तत्सन्देहे इति ।
यावत्समभिव्याहृतत्वसंदेहेऽपीत्यर्थः । भ्रान्तिरसाविति । कति-
पयपदप्राविणो यः संसर्गप्रत्यय इत्यर्थः । व्याप्तीति । शब्दो-
न लिङ्गतया ज्ञापकः व्याख्यादिज्ञानरहितस्यापि (१)दोषवतः अवि-

---

(१) दोषवत इति विपर्यय इति च खण्डपनिर्वचनं, ज्ञानहेतुत्वादित्यत्र
तात्पर्यम् ।

प्रक्षुरादिवत् । नास्त्येव तच्च संसर्गप्रत्ययोऽसंसर्गाग्रह-
 माषेण तु तथा व्यवहार इति चेत् । तर्हि यावत्सम-
 भिव्याहारेणापि विशेषणेनाप्रतिकारः, तथाभूतस्या-
 नाप्तवाक्यस्य संसर्गज्ञानपूर्वकत्वाभावात् । असंसर्गा-
 ग्रहपूर्वकत्वमाषे साध्ये न व्यभिचार इति चेत् ।
 एवन्तर्हि संसर्गं न सिध्येत् । आप्तवाक्येषु सेत्स्यतीति
 चेत् । न । सर्व्वविषयाप्तत्वस्यासिद्धेः । यच्च क्वचि-
 दाप्तत्वस्यानैकान्तिकत्वात् । प्रकृतविषये चाप्तत्वसिद्धौ
 संसर्गविशेषस्य प्रागेव सिद्धाभ्युपगमादित्युक्तम् ।

न च सर्व्वत्र जिज्ञासा निबन्धनम्, अजिज्ञासोरपि

पर्य्ययहेतुत्वात् चतुर्वदित्यर्थः । नास्त्येवेति । कतिपयपदश्रवणं यचे-
 त्यर्थः । (१)संसर्गं बाधकाच्चेति भावः । एवं तर्हीति । असंसर्गा-
 ग्रहपूर्वकत्वसिद्धावपि (२)तस्याप्रवर्त्तकत्वात् प्रवर्त्तकं संसर्गज्ञानं न
 स्यादित्यर्थः । सर्व्वेति । आप्तोक्तत्वस्य च सिद्धविशेषणतया ज्ञात-
 स्यैव हेतुत्वादित्यर्थः । सिद्धाभ्युपगमादिति । सिद्धाभ्युपगमप्रसङ्गा-
 दित्यर्थः । तथा च शब्दस्थानुवादकत्वेनाप्रामाण्यापत्तिरिति भावः ।
 तदेवं प्रदक्षारितपदार्थविषया जिज्ञासेत्यङ्गीकृत्योक्तं, सध्यति ता-

---

(१) संसर्गं इति समस्ताश्रयमेव बाधकमित्याशयः ।

(२) तस्येति असंसर्गाग्रहस्येत्यर्थः ।

वाक्यार्थप्रत्ययात् । आकाङ्क्षापदार्थस्तर्हि कः ? जिज्ञासां प्रति योग्यता । सा च स्मारित-तदाक्षिप्तयोरविनाभावे* सति श्रोतरि तदुत्पाद्यसंसर्गावगमप्रागभावः । न चैषोऽपि ज्ञानमपेक्षते, प्रतियोगिनिरूपणाधीन-

मप्यव्यापकतयाऽऽस्कन्दितुमाह । न चेति । अथ योग्यतैव केत्यत-
आह । सा चेति । (१)शब्दस्मारितयोरविनाभावो यथौदमं पचतीत्यत्र
क्रियाकारकयोः । तदाक्षिप्तयोरविनाभावो यथा नीलं शरजमस्ती-
त्यत्र विशेषाक्षिप्तयोर्द्रव्यगुणसामान्ययोः । प्रतिपादके संसर्गज्ञानप्राग-
भावोनास्तीत्यत उक्तं, श्रोतरीति । वाक्यान्तरोच्चारणेन तत्रापि
शोऽस्तीत्यत उक्तं, तदुत्पाद्येति । तदाक्योच्चारणजन्य इत्यर्थः । प्रति-
योगीति । संसर्गावगमप्रागभावो हि प्रतियोगिनि तदवगमे ज्ञाते
ज्ञातव्यः, स च स्वविषये संसर्गे ज्ञाते बोद्धव्य इति संसर्गस्य प्रागेव
ज्ञानादाक्यस्यानुवादकत्वाद्प्रामाण्यापत्तिरित्यर्थः ।

ननु निराकाङ्क्षे तदुच्चारणजन्यसंसर्गज्ञानप्रागभावस्य सिद्धसि-
द्धिर्भावात् व्याघातः । प्रागभावस्य च कार्यमात्रहेतुत्वाच्च शब्दासाधा-
रण्यम् । प्रागभावाभावस्य च कारणान्तराभावव्याप्यत्वान्ततएव
कार्याभाव इति आकाङ्क्षा न हेतुः स्यात् । योग्यताऽऽसंशयोरका-

* स्मारिततदाक्षिप्ताविनाभावे, इति व्या० क्री० ।

(१) स्मारितयोरिति एतच्च सत्यन्तं विशेषणं स्वरूपनिर्वचनम् ।

निरूपयत्वात्तदभावनिरूपयस्य च विषयनिरूपयत्वा-
दिति ।

रषत्वापत्तिश्च । अयोग्यानासन्नयोस्तदुच्चारणजन्यसंसर्गधीप्रागभावा-
भावादेवान्वयबोधानुत्पत्तेः ।

अथ ज्ञाप्यतदितरान्वयप्रकारकजिज्ञासासुकूपक्षितिहेतुत्वे
सत्यजनिततात्पर्यविषयान्वयबोधकत्वमाकाङ्क्षा । घटमानयतीत्यथ
चि घटमित्युक्ते किमानयति पश्यति वा, आनयतीत्युक्ते किं
घटमन्येति जिज्ञासा भवति । (१)गौरश्च इत्यथ नाभेदेनान्वयो-
ऽयोग्यत्वात् । राश्च इति पुत्रेण जनितान्वयबोधत्वाच्च पुरुषमा-
काङ्क्षति । मैवम् । नामविभक्तिधात्वाख्यातार्थानां घटकर्मत्वानयन-
कृतीनां स्वरूपेषोपक्षितिर्नान्वयप्रकारकजिज्ञासासुकूपेति तत्राका-
ङ्क्षाविरहापत्तेः । (२)घटः कर्मत्वमानयनं ह्यतिरित्यथ घटमानय-
तीत्यथेवान्वयबोधापत्तेश्च ।

अत्राहुः । (१)अभिधानापर्यवसानमाकाङ्क्षा । येन विना यस्य
न स्वर्यान्वयासुभावकत्वं, तस्य तदपर्यवसानम् । नामविभक्ति-

(१) नन्वेवं गौरश्च इत्यादावभेदान्वयबोधे आकाङ्क्षा स्यादित्यत्र आह गौरश्च
इति । तथाचेष्टापत्तिरिति भावः ।

(२) यदि च स्वरूपेणैव तदुपस्थितिरुक्तदशुक्त्वा, तत्राह घटः कर्मत्वमिति ।

(३) अभिधानेति अभिधानमन्वयासुभवः, तस्यापर्यवसानमभिपत्तिरि-
त्यर्थः । एतच्च घटः कर्मत्वमित्यादावप्यस्त्रीत्वान्वयमपर्यवसानपर्य-
माह येनेति ।

धात्वाख्यातक्रियाकारकपदानां परस्परं विना न स्वार्थान्वयानुभाव-
कत्वम् । (१)घटः कर्मत्वमानयनं कृतिरित्यत्राभेदेन नान्वयज्ञानम-
योग्यत्वात् । योग्यता च बाधकमाणाभावः । अन्यत्र यद्बाधकं
तदभावस्वाद्योग्येऽपि सत्त्वात् । प्रकृतसंसर्गं च न तदभावः, सिद्ध-
सिद्धिव्याघातात् । न च प्रकृतसंसर्गेऽन्यत्र सिद्धबाधकमाणाभावः,
प्रकृतसंसर्गस्य प्रागप्रतीतेः । स्वबाधकप्रमाणविरहस्वाद्योग्येऽपि स-
त्त्वात् । सकलतदभावस्य च ज्ञातुमशक्यत्वात् । न च स्वरूप-
संज्ञेवाच्यं हेतुः, योग्यताभ्रमादन्वयबोधानुपपत्तेः । नापि सजा-
तीयेऽन्वयदर्शनं, यथाकथञ्चित् साजात्यस्याव्यावर्तकत्वात् । पदार्थ-
तावच्छेदकरूपेण च तस्य वाक्यार्थापूर्वतया निरासात् । नापि सम-
भिव्याहृतपदार्थसंसर्गाभावव्याप्यधर्मशून्यत्वं, प्रमेयमभिधेयमित्यादौ
संसर्गाभावाप्रसिद्ध्या तदग्निरूपणात् । नापि समभिव्याहृतपदार्थसंसर्ग-
व्याप्यधर्मवत्त्वं, वाक्यार्थस्वानुमेयतापत्तेः । किं त्वितरपदार्थसंसर्गं
अपरपदार्थनिष्ठात्यन्ताभावप्रतियोगित्वप्रमाविशेष्यत्वाभावो योग्यता ।
प्रमेयमभिधेयमित्यत्र प्रमेयनिष्ठात्यन्ताभावप्रतियोगिप्रमाविशेष्यत्वं
गोत्रे प्रसिद्धं, अभिधेयत्वसंसर्गं च तदभावः । आसत्तिसाध्यबंधाने-
नान्वयप्रतियोगिस्वरूपिरिति सङ्क्षेपः ।

(१) घटः कर्मत्वमित्वादेच्च नेतरव्यतिरेकप्रयुक्तं क्रियाकर्मभावान्वयानु-
भावकत्वं, किन्तु स्वरूपायोग्यत्वप्रयुक्तं, तत्समवधानेऽपि तदननु-
भावकत्वात् । अभेदान्वये च तत्राप्याकाङ्क्षाऽस्त्येव, अयोग्यत्वाच्च
नान्वयधोरित्यतश्चाह घटः कर्मत्वमिति । आकाङ्क्षाचक्षुष्यादिकं
शब्दप्रकाशे सम्यग्याख्यातमनुसन्धेयम् ।

प्राभाकरास्तु, श्लोकवेदसाधारणव्युत्पत्तिबलेनाम्बिताभिधानं प्रसाध्य वेदस्यापौरुषेयतया वक्तृज्ञानानुमानानवकाशात् संसर्गे शब्दस्यैव स्वातन्त्र्येण प्रामाण्यमास्थिषत । श्लोके त्वनुमानतएव वक्तृज्ञानोपसर्जनतया संसर्गस्य सिद्धेरम्बिताभिधानबलायातेऽपि प्रतिपादकत्वेऽनुवादकतामात्रं वाक्यस्येति निर्णीतवन्तः । तदतिस्थवीयः ।

निर्णीतशक्तेर्व्याख्यादि प्रागेवार्थस्य निर्णये ।

व्याप्तिस्मृतिविषयत्वेन लिङ्गस्यैवानुवादिता ॥१४॥

यावती हि वेदे सामग्री, तावत्येव श्लोकेऽपि भवन्ती कथमिव नार्थं गमयेत् । न ह्यपेक्षणीयान्तरमस्ति ।

प्रसङ्गसङ्गतेराह । प्राभाकरास्त्विति । श्लोकेति । यएव श्रौतिकास्तएव वैदिका इति भावः । व्युत्पत्तिबलेनेति । व्यवहारेषेतराम्बितपदार्थज्ञानस्यैव स्वरकारणस्यानुमितेरित्यर्थः ।

वेदे कृतसामग्रीतोश्लोकेऽपि संसर्गानुभवादन्वया त्वनुवादकताऽपि न स्यादित्याह । निर्णीतेति । आकाङ्क्षादिमत्तया ज्ञानात् प्राक् लिङ्गज्ञानाभावात् तदन्तया च ज्ञाने वेदतुल्यतयाऽन्वयबोधे विषयभावादन्यथा वैदिकवाक्यादपि स न स्यात्, तस्य श्रौतिकोपजीवकत्वादिति भावः^(१) । प्रत्युतानुमाने व्याप्तिस्मृत्यादिविषय-

(१) उपजीवकत्वात् तुल्यत्वात् । यएव श्रौतिकास्तएव वैदिका इत्याश्रयात् ! श्लोके व्युत्पत्तिप्रहोश्रवणारादिति तस्योपजीव्यत्वमित्यप्याहुः ।

लिङ्गे तु परिपूर्णोऽप्यवगते* व्याप्तिस्मृतिरपेक्षणीया-
ऽस्तीति विलम्बेन किं निर्णयम्? अन्वयस्य† प्रागेव
प्रतीतेः ।

लोके वक्त्रराप्तत्वनिश्चयोऽपेक्षणीय इति चेत् । न ।
तद्रहितस्यापि स्वार्थप्रत्यायने शब्दस्य शक्तेरवधार-
णात्‡ । अन्यथा वेदेऽप्यर्थप्रत्ययो न स्यात्, तदभा-
वात् । न च लोके अन्यान्येव पदानि, येन शक्ति-
वैचित्र्यं स्यात् । अनाप्तोक्तौ व्यभिचारदर्शनात् तुल्या-
ऽपि सामग्री सन्देहेन शिथिल्लायते इति चेत् । न ।

म्वादानुमिति विलम्बेन तस्यैवानुवादकत्वमित्याह । व्याप्तिस्मृतीति ।
लोके इति । स च न वक्तृज्ञानानुमानं विनेति भावः । तं विनाऽपि
वेदादन्वयबोधाद्भ्यभिचारात् न तत्र हेतुरित्याह । तद्रहितस्या-
पीति । यएव लोकिकास्तएव वैदिकास्तएवामीषामर्था इत्याह ।
न चेति । यथा स्थाणुपुरुषसंग्रहे चचुर्न निश्चायकं, तथाऽऽप्तोक्त-
त्वानाप्तोक्तत्वसन्देहे तुल्याऽपि सामग्री न निश्चायिकेत्याह । अना-
प्तोक्ताविति । यथा समानविषयकसन्देहस्यैव प्रतिबन्धकत्वाद्भिन्नवि-

* प्यवसिते,—इति का० ।

† अर्थस्य,—इति का० ।

‡ शब्दशक्तेरवधारणात्,—इति षा० का० ।

§ तथाऽऽप्तोक्तत्वे सन्देहे,—इति घो० ।

चक्षुरादौ व्यभिचारदर्शनेन* शङ्कायामपि सत्यां
ज्ञानसामग्रीतस्तदुत्पत्तिदर्शनात् ।

ज्ञायमानस्यायं विधिर्यत्सन्देहे सति निश्चायकं,
यथा लिङ्गं, चक्षुरादि तु संसृष्टेति चेत् । न । वाक्यस्य
निश्चितत्वात् । फलप्रामाण्यसन्देहस्य च फलोत्तर-
कीर्त्तित्वात् । आप्तोक्तत्वस्य चार्थप्रत्ययं प्रत्यनङ्ग-
त्वात् । लोकेऽपि चाप्तत्वानिश्चयेऽपि वाक्यार्थप्रतीतेः ।
भ्रमति हि वेदानुकारेण पश्यमानेषु मन्वादिवाक्येषु
अपौरुषेयत्वाभिमानिनो गौडमीमांसकस्यार्थनिश्चयः ।
न चासौ भ्रान्तिः, पौरुषेयत्वनिश्चयदशायामपि तथा
निश्चयादिति ।

अर्थकोऽप्रमाणकत्वसंशयो न चाक्षुषनिश्चयप्रतिबन्धकः, तथाऽऽप्तो-
क्तत्वसन्देहोऽपि न शाब्दनिश्चयप्रतिबन्धक इत्याह । चक्षुरादाविति ।
सन्देहः किं वाक्यस्वरूपे, तच्छ्रुतज्ञानप्रामाण्ये वा, आप्तोक्तत्वे वा ?
आद्ये, वाक्यस्येति । द्वितीये, फलेति । अन्वये, आप्तोक्तत्वस्येति । न
चाप्रमाणकत्वेऽसन्देहः, तत्प्रतिबन्धकत्वे मानाभावादिति भावः ।
ननु लोके आप्तोक्तत्वसन्देहे वाक्यार्थज्ञानानुदयात् तन्निश्चयसङ्केतः,

* सत्त्वेन,—इति का० ।

† तथात्वादिति,—इति कौ० ।

‡ न च प्रमाणकत्वे,—इति लो० ।

स्यादेतत् । नाप्तोक्तत्वमर्थप्रतीतेरङ्गमिति ब्रूमः ।
किन्वनाप्तोक्तत्वशङ्कामिरासः* । स च क्वचिदपौरुषे-
यत्त्वनिश्चयात्, क्वचिदाप्तोक्तत्वावधारणादिति चेत् ।
तत्किमपौरुषेयत्वस्याप्रतीतौ सन्देहे वा वेदवाक्याद्विदि-
तपदार्थसङ्गतेरर्थप्रत्यय एव न भवेत्, भवन्नपि धा कं
अहेयः ? प्रथमे सत्यादय एव प्रमाणम् । न चासंसर्गा-
ग्रहे तदानीं संसर्गव्यवहारो बाधकस्यात्यन्तमभावात् ।
तथापि तत्कल्पनायामन्वयोच्छेदप्रसङ्गात् । द्वितीये
त्वश्रद्धा प्रत्यक्षवन्निमित्तान्तराग्नित्पत्त्यतीति चेद्दे यदि,
लोकेऽपि तथा स्यादविशेषात् ।

तथा च वाक्यार्थगोचरपदार्थज्ञानजन्यत्वादाहकात् तदुपजीविगो-
ऽनुमानादाक्यार्थधीरित्यत आह । लोकेऽपीति । बाधकस्येति ।
न चाप्तोक्तत्वकारणबाध एव बाधक इति वाच्यम् । व्यभिचारात्
तद्धेतुतायामेव बाधात् । नापि लौकिकत्वेन ज्ञाते तद्धेतुः, माणा-
भावात् । आप्तोक्तत्वस्य च ज्ञातुमशक्यत्वात्, वाक्यार्थसापूर्वत्वादिति
भावः । यद्योत्पन्नप्रत्यक्षज्ञाने प्रामाण्यदाहकात्प्रामाण्यशङ्कात्मका-
श्रद्धापगमः, तथा वेदवाक्येऽपीत्याह । द्वितीये त्विति । यदि

* निरासं,—इति षा० ।

† वाक्यार्थगोचरपदार्थज्ञानजन्यत्वादाहकात्,—इति लो० ।

अन्यथा वेदस्याप्यनुवादकताप्रसङ्गः* । तदुच्यते † ।
व्यस्तपुंदूषणाशङ्कैः स्मारितत्वात् पदैरमी ।

अन्विता इति निर्णीते वेदस्यापि न तत् कुतः ॥ १५ ॥

यदा चापौरुषेयत्वनिश्चयात् प्राक् वेदे न किञ्चिद्-
भिधत्ते इति पक्षः, तदा आप्तोक्तत्वनिश्चयोत्तरकालं
लोकवद्वेदेऽप्यपौरुषेयत्वनिश्चयात् पश्चादनुमानावतारः ।
इयांस्तु विशेषो यदत्र पदार्थानेव पक्षीकृत्य निरस्त-
पुंदोषाशङ्कैराकाङ्क्षादिमङ्गिः पदैः स्मारितत्वादाप्तोक्त-
पदकदम्बकस्मारितपदार्थवत् संसर्गएवाहत्य साधो-
बुद्धिव्यवहितस्त्वितरचेति फलतो न कश्चिद्विशेषः,—
इति । तथा चान्विताभिधानेऽपि अधन्यत्वाद्देदस्या-

चापौरुषेयत्वनिश्चये सत्येव वेदार्थधीः, तदैते पदार्था मिथः संसृष्टाः
(१) दोषवत्पुरुषाप्रणीताकाङ्क्षादिमत्पदस्मारितत्वादिति वेदेऽन्यधी-
रस्त्विति वेदोऽप्यनुवादकः स्यादित्याह । अन्येति । तथाच शब्दः
प्रमाणमेव न स्यात्, सर्वचानुमानादेव वाक्यार्थप्रमोत्पत्तेरिति
भावः । बुद्धीति । वक्तृज्ञानावच्छेदकतयेत्यर्थः । इतरत्र, शौकिक-

* प्रसङ्गात्,—इति श्री० का० ।

† तथाहि,—इति आ० ।

(१) दोषवदिति अत्र हेतुद्वये तात्पर्यम् । न चाद्यहेतोर्विसंवादिशुक्-
वाक्के यमिचारः, दोषवत्पुरुषाप्रणीतसत्तात्पर्यकपदस्मारितत्वस्या-
द्यहेतुर्थत्वात् ।

नुवादकत्वप्रसङ्गः । न चैवं सति तत्र प्रमाणमस्ति ।
विशिष्टप्रतिपत्त्यन्यथानुपपत्त्या हि शब्दस्य तत्र शक्तिः
परिकल्पनीया, सा चानुमानेनैवोपपन्नेति वृथा
प्रयासः । तस्मात्सोके शब्दस्यानुवादकतेति विपरीत-

वाक्ये । किञ्चैवं लोकवेदसाधारणादनुमानादेव वाक्यार्थप्रमोत्यत्तौ
वेदस्य तत्र सामर्थ्यानवधारणादन्विते शक्तावपि न मानमित्याह ।
न चैवमिति । तत्रेति । अन्विते शक्तावित्यर्थः । सा, विशिष्टप्र-
तीतिः । विपरीतेति । लोके सम्भृतसामग्रीकत्वेन शब्दस्यैव पूर्वं बोध-
कत्वाद्वाग्निस्यतिविलम्बेन लिङ्गमेवानुवादकमित्यर्थः । यद्वा, अन्विते
पदानां शक्तिर्लोके चानुवादकः शब्द इति विरुद्धकल्पनेत्यर्थः ।

नवीनास्तु । अप्रमाणशब्दव्यावृत्तं प्रमाणशब्दानुगतं प्रामाण्य-
प्रयोजकं किञ्चित्कार्यवैलक्षण्यन्यथानुपपत्त्या कल्प्यम् । तच्च ज्ञातं
तत्प्रयोजकं, ज्ञायमानकरणे ज्ञानोपयोग्यप्रमाणवैलक्षण्यत्वात्, व्याख्या-
दिवत् । न चाप्तोक्तत्वदोषाभावौ तथा, भ्रान्तप्रतारकवाक्यजे ज्ञाने
तदभावात् । किन्तु यथार्थतात्पर्यकत्वम् । (१) तच्च यथार्थवाक्यधी-
प्रयोजनकत्वं लोकवेदसाधारणं, तदभावाच्चाप्रमा, सएव दोषः ।
ततएव भ्रान्तप्रतारकवाक्यं संवादिशुकादिवाक्यञ्च प्रमाणम् । तच्च
ज्ञातमुपयोगि, ज्ञायमानकरणे ज्ञानोपयोगिव्यभिचारिवैलक्षण्यत्वा-
दित्युक्तम् । अन्यथा, अन्यपरस्याम्बयबोधो* न स्यात् । न स्याच्च

* अन्यपरादन्याम्बयबोधो,—इति सो० ।

(१) तत्रेति न च यौगक्ष्यं, विशेषतः साध्यात् ।

प्रष्टीः प्रवेद्यत्वाच्च स्वच्छा ज्ञानार्थं त्रिनिगमना च, (१) ज्योतिषात्पर्य-
 यद्भूतकलात् । न च तात्पर्यशास्त्रप्रकरणादेः प्राथम्यादावाप्य-
 कलाच्च शब्दशक्तिरित्यमिति वाच्यम् । तेषामननुगमेनाहेतुत्वात् ।
 तात्पर्यशास्त्रकता त्वननुगतावामपि व्याप्यत्वात्, धूमादीनामिव ।
 तच्च तात्पर्यं वेदे न्यायगम्यं, लोके च न्यायाविषयेऽपि पुंसां
 तात्पर्याच्च तन्मयायगम्यमपि तु प्रथममाप्तवाक्यादङ्गुष्ठानानुमान-
 पूर्वकमर्थतथात्मवधार्यं तस्मिन्मयः । अनुमानं च, इदं वाक्यं
 भ्रमादिविशिष्टज्ञानान्यतरज्ञानजन्यं, वाक्यत्वात् । ततो भ्रमा-
 दिनिरासे सति परिशेषादाकार्यानुमानम् । अयं वक्ता स्वप्रयुक्त-
 वाक्यार्थयथार्थज्ञानवान् भ्रमाद्यजन्यवाक्यप्रयोक्तृत्वात्, अहमिव ।
 तत एते पदार्था यथोचितत्संसर्गवन्तः यथार्थज्ञानविषयत्वात्,
 मदुक्तपदार्थवत् । एवं वक्तृवाक्यार्थज्ञानेऽनुमिते प्रकरणादिना
 वक्तृभिप्रेतयथार्थज्ञानपरत्वज्ञानम् । ततो वेदतुल्यतया शब्दादर्शना-
 नमित्यनुवादकः शब्दो वक्तृज्ञानावच्छेदकतया वाक्यार्थस्य प्रागेव
 सिद्धेरित्याहुः ।

मेवम् । यथार्थप्रतीतिपरत्वस्य ज्ञातस्य प्रमाऽनुत्पादकत्वात् ।
 अपूर्ववाक्यार्थनिरूप्यतया तस्य पूर्वं ज्ञातुमशक्यत्वात् । गौरवाच्च ।
 न वा भ्रमाजन्यत्वपक्षः, वाक्यार्थमज्ञात्वाऽचायमभ्रान्त इति निश्चेत-
 मशक्यत्वात् । पुंसो भ्रमादिसम्भवात् । न च संवादान्तद्वयः,
 तस्य ज्ञानोत्तरकासीनत्वात् । न च भ्रमादिजन्यवैलक्षण्येन शब्द-
 ज्ञानमस्ति । ज्ञाने वा यादृशोऽस्ति फलं तादृशः प्रत्यायकत्वमेवास्ति ।

(१) यथोदिति चक्षुषाविशिष्टमनयोदित्वर्थः ।

कल्पनेयमायुष्मताम्* । किञ्चेदमन्विताभिधानं नाम ?
न तावदन्वितप्रतिपादनमात्रम्, अविवादात् । नापि

किञ्च, पुंवाक्यस्य भ्रमादिविशिष्टज्ञानान्यतरजन्यत्वेऽनुमिते परि-
शेषाद्गुणमात्रजन्यत्वनिश्चयदशायां वेदतुल्या सामग्री लौकिकवाक्येऽपि
वृत्तेति ततएवार्थस्य निश्चयाद्देवत् तस्यापि प्रामाण्यम् । अनुमि-
तावनुमानस्यां व्याप्तिस्मृत्यादिविखम्बितत्वात् । यदि च यथार्थता-
त्पर्यकत्वज्ञानं प्रमोत्पादकं, तदा लोकवेदयोस्तादृशपदस्मारितत्वेन
पदार्थसंसर्गानुमितिसम्भवाच्च शब्दः प्रमाणं स्यात् । अनेकार्थं सिद्धे
चानेकोपस्थितावपि प्रकरणादेकैमादायाम्बोधः । लक्षणाऽपि
न तात्पर्यानुपपत्त्या, किन्त्वम्बयानुपपत्त्येत्युक्तम् । (१) यद्वा नामार्थं
लक्षणायाञ्च नियतपदार्थोपस्थित्यर्थं पदार्थं तात्पर्यग्रहापेक्षा । तेन
विना तदभावात् । न वाक्यार्थं । अन्यत्राम्बयप्रतियोग्युपस्थितिस्ता-
त्पर्यग्रहं विनैवेति न तदपेक्षेत्यस्मत्पितृशरणाः ।

इदानीं प्रसङ्गागतं पदानामन्विताभिधानं विकल्प्य सिद्धसा-
धनादिना निराकरोति । किञ्चेति । अविवादादिति । पदानां

* कल्पनेयमायुष्मताम्,—इति आ० क्री० ।

† अनुमितानुमानस्य,—इति सो० ।

‡ यथार्थतात्पर्यकत्वं ज्ञातं,—इति सो० शा० ।

§ प्रकरणादिक,—इति ह० ।

(१) ननु प्रकरणादौगामननुगमेनाहेतुत्वादित्युक्तमित्युच्येत्तद्वदति ।

स्वार्थाभिधायस्तत्र तात्पर्यम्, अविवादादेव । नापि सङ्गतिबलेन तत्प्रतिपादनं, वाक्यार्थस्यापूर्वत्वात् । नापि स्वार्थसङ्गतिबलेन, तस्य स्वार्थणवोपक्षयात् । नापि सैव सङ्गतिरुभयप्रतिपादिका, प्रतीतिक्रमानुपपत्तेः । यौगपद्याभ्युपगमे तु योग्यत्वादिप्रतिसन्धानशून्यस्यापि पदार्थप्रत्ययवद्वाक्यार्थप्रत्ययप्रसङ्गात् । नापि

साक्षाद्वाक्यार्थानभिधायकत्वेऽप्यन्वितस्वार्थाभिधानद्वाराऽन्वितज्ञानोत्पादकत्वाङ्गीकारादित्यर्थः । नापीति । स्वार्थं पदानां शक्तिसाक्षाद्दतरान्वितस्वार्थप्रतीतिप्रयोजनकत्वसाभिहितान्वयपक्षेऽप्युपगमादित्यर्थः । संगतिः, शक्तिग्रहः । सा किं प्रत्याख्ये वाक्यार्थं पदार्थमात्रे वा ? आद्ये, वाक्यार्थस्येति । उपस्थिते हि शक्तिग्रहः, न च शब्दानुभवात्पूर्वं वाक्यार्थस्योपस्थितिरिति कुत्र शक्तिर्गच्छेतेत्यर्थः । अन्यमाशङ्क्य निराकरोति । नापीति । पदार्थशक्त्या तस्माच्चसुपस्थापयेन्न त्वन्वितमित्यर्थः । न च स्वार्थसङ्गतिरेव स्वार्थतदन्वितयोः* प्रतिपादिकेत्याह । नापीति । अपेक्षणीयाभावात्पदार्थस्यतिकास्येवाऽन्वितमपि प्रतिपादयेदित्यर्थः । न चेष्टापत्तिः, पदार्थस्यत्यनन्तरं तेषां योग्यतादिज्ञानापेक्षयाऽन्वितानुभवोत्पादान्तदमपेक्षायाश्चातिप्रसङ्गादित्याह । यौगपद्येति । ननु पदार्थं सङ्गतिरन्वितज्ञाने कर्त्तव्ये

* तदन्वययोः,—इति सो० ।

सैव सङ्गतिः स्वार्थे निरपेक्षा वाक्यार्थे तु पदार्थ-
प्रतिपादनावान्तरव्यापारेति युक्तं, तस्याः स्वयमक-
रणत्वात् । सङ्गतानि पदानि हि करणं, न तु सङ्गतिः ।
तथापि तत्प्रतिपादनानुगुणसङ्गतिशालीनि पदानि
इति चेत् । न तावद्वाक्यार्थप्रतिपादनानुगुणता सङ्गतेः
तदाश्रयत्वेन, सामान्यमात्रगोचरत्वात् तद्वन्मात्रगो-
चरत्वाद्वा । नापि तदनुगुणव्यापारवत्त्वेन, अकरण-
त्वादित्युक्तम् । तदनुगुणकरणव्यापारोत्थापकत्वात्तदनु-

पदार्थस्यतिमपेक्षते इति क्रमः स्यादित्याह । नापीति । तस्या-
इति । करणानामवान्तरव्यापारयोगः, न च सङ्गतिः करणं, किन्तु
पदानि, तेषामन्वयाद्यनुविधानादित्यर्थः । तथापीति । करणमि-
त्यनुष्यते । तथाच सङ्गतेः करणकोटावन्तर्भाव इति तस्या-
अवान्तरव्यापारयोग इति भावः । सङ्गतेर्वाक्यार्थज्ञानानुकूलत्वं
साक्षाद्वाक्यार्थधीजनकत्वं, वाक्यार्थज्ञानानुकूलव्यापारवत्त्वं वा, तदनु-
कूलपदार्थस्यतिहेतुत्वं वा ? तत्र नाद्य इत्याह । न तावदिति ।
अस्य पदस्येदं वाच्यमिति पदार्थाश्रयत्वेन सङ्गतेर्वाक्यार्थ-
वाक्यार्था-
श्रयत्वमित्यर्थः । न चान्याश्रया सङ्गतिरन्यदोध्यत्यतिप्रसङ्गादिति
भावः । सामान्यतद्वन्मात्रेति मतभेदेन द्रष्टव्यम् । द्वितीयमाशङ्क्य
मिराकरोति । नापीति । विधिष्टस्य करणत्वेऽपि विशेषणमात्रस्या-
तत्त्वादिति भावः । अन्ये तु विवादपर्यवसानमित्याह । तदनुगु-

शुद्धत्वे न नो विवादः । अन्वितएव शक्तिरिति चेत् ।
 प्रकृतमत्र वाक्यार्थस्यापूर्वत्वात् प्रतीतिक्रमात्पपत्ते-
 ख्येति । स्मृतक्रियान्विते कारके स्मृतकारकान्वितायाश्च
 क्रियायां सङ्गतिरतो नोक्तदोषावकाशः । नापि
 पर्यायताऽऽपत्तिः, प्राधान्येन नियमात् । नापि पौन-
 दन्त्यं, विशेषान्वये तात्पर्यात् । नापीतरेतराश्रयत्वं,

चेति । ननु दृश्यवहारादन्वितएव पदानां शक्तिरित्याश्रयोक्त-
 युत्वा निराकरोति । अन्वितएवेति । नन्वन्वयविशेषे न शक्तिर्धनोक्त-
 दोषः स्यात्, किन्तु क्रियाकारकधोरन्योन्याविनाभावादन्वयसामान्य-
 सुपस्थितमिति तत्रैव शक्तिपक्ष इत्याह । स्यतेति । क्रियाकार-
 कान्वयविशेषश्च च वाक्यार्थत्वाच्च तदपूर्वत्वभङ्गइत्यर्थः । नन्वेवं
 क्रियाकारकपदयोः पर्यायताऽऽपत्तिः, ताभ्यां कारकक्रियधोरप्यु-
 पस्थापनादित्यत आह । नापीति । प्राधान्येनेति । क्रियापदं
 कारकमभिद्धदपि कारकविशेष्यां क्रियामाह, कारकपदञ्च क्रिया-
 सयमिद्धत्वं क्रियाविशेष्यं कारकमाहेति विशेषणविशेष्यभावभेदे-
 नार्थभेदादित्यर्थः । ननु क्रियाकारकविशेषवाचकं पदं पुनरुक्तं,
 कारकोपहितक्रियादेरितरपदेनैवोपस्थापनादित्यत आह । नापीति ।
 विशेषेति । सामान्यज्ञानेऽपि तद्विशेषज्ञापनाच्च विशेषपदमित्यर्थः ।
 ननु कारकपदात्कारकोपस्थितिमपेक्ष्य क्रियापदेन तद्विशिष्टा
 क्रियोपस्थाप्या, कारकपदेन च क्रियापदात् क्रियोपस्थितिमपेक्ष्य

स्वार्थ*स्मृतावनपेक्षणात् । नापि वाक्यभेदापत्तिः, पर-
स्परपदार्थस्मृतिसम्बन्धौ तदितरानपेक्षणादिति चेत् ।
न । अन्विते सङ्गतिग्रह इति कोऽर्थः? यदि यच्च
सङ्गतिस्तद्वस्तुगत्या पदार्थान्वितं, न किञ्चित् प्रकृतो-
पयोगि । न हि यच्च चक्षुषः सामर्थ्यमवगतं तद्वस्तुगत्या
स्पर्शवदिति तद्वत्ताऽपि तस्य विषयः । अथान्वित-
तयैव तच्च व्युत्पत्तिरित्यर्थः । तदसत् । प्रमाणाभावात् ।

तद्विशिष्टं कारकमुपस्थाप्यमित्यन्योन्याश्रयइत्याह । नापीति । स्वार्थे-
ति । कारकक्रियोपस्थितिमनपेक्ष्य क्रियाकारकपदाभ्यां विशिष्टा-
स्मरणादित्यर्थः । नन्वेवं घटान्वितमानयनमानयनान्वितो घट इति
विशेषणविशेष्यभावभेदादर्थभेदे वाक्यभेदः स्यादित्यत आह । नापि
वाक्येति । यच्चैकस्मिन्वाक्यार्थं पर्यवसन्ने वाक्यार्थान्तरबोधस्तच्च
वाक्यभेदोऽत्र तु न तथा, विशेषणविशेष्यमात्रभेदेऽपि घटानयनात्म-
कार्यस्याभेदादित्यर्थः । यचेति । यत्र वाक्यार्थो व्युत्पत्तिः सङ्गतिग्रह
इत्यर्थः ।

प्रमाणाभावादिति । ननु दृढव्यवहारेणास्तमितेतरान्वित-
पदार्थज्ञाने पदकरणत्वग्रहादुपस्थितत्वाच्च तच्चैव शक्तिग्रहो न
पदार्थज्ञानमात्रे, तस्य व्यवहाराहेतुतया ततोऽनुपस्थितेः । मैवम् ।
विशिष्टज्ञानस्य विशेष्यविषयत्वनिश्चयेनेतरान्वितपदार्थज्ञानोपस्थितौ

* स्वार्थं,—इति नास्ति का० क्री० पुस्तकयोः ।

† परार्थे,—इति खो० ।

(१)विशेष्यस्य पदार्थज्ञानस्याप्युपस्थितेस्तत्रैव शक्तिपक्षात्, साधवात् । न त्वितरान्वितेऽपि, गौरवात् । न चानन्यज्ञाभ्यत्वान्तत्र शक्तिः, पदार्थज्ञानशक्तत्वेन ज्ञातपदस्य स्वार्थस्मृतिद्वाराऽऽवश्यकाकाङ्क्षा-दिसाक्षिव्याप्तमभिव्याहृतपदार्थेन स्वार्थान्वयानुभावकत्वस्वभावकल्प-नात् । न चाग्रक्ष्यान्वयानुभवेऽतिप्रसङ्गः, शक्त्यान्वयत्वस्य स्वरूप-सतो गिन्यासकत्वात् । (२)अन्वयसामान्यशक्तावपि अन्वयविशेषज्ञानार्थ-माकाङ्क्षादेरवश्यमपेक्षणात् । तस्मात्पदार्थानामन्वितज्ञानजनकत्वेऽपि यथा जातिवाचकपदानां व्यक्तावेकैव शक्तिर्जात्यंग्रे ज्ञाता व्यक्त्यंग्रे तु स्वरूपसती व्याप्रियते, तथा एकैव शक्तिरन्वयंग्रे स्वरूपसती पदार्थंग्रे ज्ञाता व्याप्रियते इति नाम्बयंग्रेऽपि शक्तिः । ज्ञातशब्दशक्तिज-न्यज्ञानविषयस्यैव शक्यत्वात् ।

नन्वन्वये पदानां तात्पर्यं तन्निर्वाहिका च वृत्तिः । न च स्वार्थसम्बन्धिनि स्वान्वये तात्पर्याल्लक्षणा, अन्वयविशेषणतया पदार्था-पस्थितेस्तु न वृत्तिद्वयविरोध इति वाच्यम् । वाक्यार्थस्थापूर्वतया अन्वयस्य स्वार्थसम्बन्धित्वेन पूर्वमज्ञानात् । एवञ्चान्वयः पदशब्दः वृत्त्यन्तरं विना पदबोधत्वात् पदार्थवदिति । मैवम् । वृत्तिं विनाऽप्युक्तरीत्या पदानामन्वयबोधकत्वसम्भवेनाप्रयोजकत्वात् । अन्वया

(१) विशेष्यस्येति विशेष्यस्यापीत्यर्थः । तथाचाभ्युपगमवादोऽयमिति भावः ।

(२) आवश्यककाकाङ्क्षादिसाक्षिव्यादिति यदुक्तं, तत्र तदावश्यकत्वे हेतुमाह अन्वयसामान्येति । अतएवेयं फलिका, न चेत्त्वस्य पूर्वं दृश्यते इति भावः ।

अन्वितार्थप्रतिपत्त्यन्यथानुपपत्तिरिति चेत् । न, अन-
न्विताभिधानेनाप्युपपत्तेः । आकाङ्क्षाऽनुपपत्तिरस्तु ।
न हि सामान्यतोऽन्वितानवगमेऽन्वयविशेषे जिज्ञासा
स्यात् । न, दृष्टे फलविशेषे रसविशेषजिज्ञासावदा-
क्षेपेतोऽप्युपपत्तेः । शब्दमहिमानमन्तरेण यतः कुत-

शक्त्वा तात्पर्यनिर्वाहदर्शनाद्दृष्ट्यन्तरोच्छेदात् । अतएव धूमो-
ऽस्तीत्यत्र शक्त्वा धूमोपस्थितावनुमानदारा वक्रौ तात्पर्यनिर्वाहात्
लक्षणेत्यस्माकं पैदकः पन्था इति सङ्केपः ।

उक्तान्यलभ्यत्वमविद्वानाह । अन्वितार्थेति । उक्तमभिप्रेत्याह ।
अनन्वितेति । पदार्थज्ञानशक्तत्वेन ज्ञानादेव पदादावशकाकाङ्क्षा-
दिसहकारिवशादेवान्वयज्ञानसम्भवात्तान्वये शक्तिः कल्प्यते इत्यर्थः ।
आकाङ्क्षेति । प्रमाणमिति विपरिणतेन सम्बन्धः । ओदनमित्युक्ते-
ऽन्वयविशेषे जिज्ञासाऽस्ति, सा च सामान्यतोऽज्ञाते विशेषतश्चाज्ञाते
भवतीति तदन्यथाऽनुपपत्त्याऽन्वयसामान्ये शक्तिः कल्प्यते इत्यर्थः ।
दृष्टइति । यथा दृष्टे रूपविशेषे रससामान्यमनुमाय तद्विशेषे
जिज्ञासा, तथा पदार्थमात्रस्य (१) कोष्ठगत्या*ऽन्वयमात्रव्याप्तेरन्वय-
सामान्यज्ञानोपपत्तेरित्यर्थः । शब्देति । पचतीत्युक्ते प्रत्यक्षाद्युप-

* काष्ठगत्या,—इति ह० का० ।

(१) कोष्ठगत्या वस्तुमन्वेत्यर्थः ।

अदपि स्मृतेषु प्रदर्शेषु अन्वयप्रतीतिः स्यात्, न चैवम् ।
ततः शब्दशक्तिरवश्यं कल्पनीयेति चेत् । कुतस्तर्हि
कविकाव्यानि विखसन्ति । न हि संसर्गविशेषमप्रतीत्य
वाक्यरचना नाम । न च स्वोत्प्रेक्षायां प्रत्यक्षमनुमानं
शब्दस्तदाभासा वा सम्भवन्ति, अन्यत्र चिन्ताप्रयोगेन

स्मितकक्षायादेरन्वयबोधो न भवति, किन्तु पदोपस्थापितस्यैवेत्यन्व-
यविशेषे शब्दोपयोगादन्वयसामान्ये शक्तिः कल्प्येत्यर्थः ।

तदेतद्विष्टापादनमित्यन्तरा पदार्थकरणवादी भट्टो^(१)ऽन्विता-
भिधानवादिनमास्कन्दति । कुतस्तर्हि इति । अन्यथा मानाभावात्
संसर्गज्ञानानुदयाश्रयकाव्यरचना न स्यादिति पदार्थाएव चिन्ताव-
गोपक्षिता अन्वयबोधकाः । यत्रापि पदात्पदार्थोपस्थितिसत्तापि
पदार्थाएवान्वयबोधका न तु पदान्यपि । पदार्थस्यैवान्यथासि-
द्धत्वात् । क्रथमन्यथा श्वेतरूपदर्शनाद्देशाशब्दश्रवणात् चुरविशेषश-
ब्दश्रवणात् शब्दं विना* श्वेतोऽन्वोधावतीति धीः । न चैवं पचती-
त्युक्ते प्रत्यक्षोपस्थितकक्षायेनान्वयबोधापत्तिः†, शब्दोपस्थिते पदार्थे
शब्दोपस्थापितपदार्थान्तरेणैवान्वयात् । शाब्दी आकाङ्क्षा शब्देनैव
पूर्यते इति न्यायात् । अतएव श्रुतार्थापत्तिस्तत्रेऽपि शब्दएव

* शब्दं विना,—इति नास्ति का० प्रसङ्गे ।

† प्रत्यक्षोपस्थितकक्षायेन पचतीत्युक्तेऽन्वयबोधापत्तिः,—इति का० सो० ।

(१) अन्विताभिधानवादिनमिति प्रभाकरमित्यर्थः ।

पदार्थस्मरणेभ्यः । असंसर्गाग्रहेऽसाविति चेत् । मम तावत् संसर्गग्रहणवासौ । तथापि सैव पदावली क्वचिदन्वये पर्यवस्यति क्वचिदनन्वयाग्रहे इति कुतोविशेषात् । आप्तानाप्तवक्तृकतयेति चेत् । किं तथाविधेन वक्त्रा तत्र कश्चिद्विशेष* आहितः, आहो वक्तृवावच्छेदकतया

कल्प्यते इत्यर्थः । असंसर्गिति । उभेचादिवशादाकार्यासंसर्गाग्रहः कार्थरचनाहेतुरित्यर्थः । ममेति । मया पदैरप्रतिपादिता नामपि पदार्थानां संसर्गप्रभोत्पादकत्वाभ्युपगमात्सासंसर्गाग्रहस्तत्र हेतुरित्यर्थः । (१)त्वयाऽप्येतदभ्युपेयं, गत्यन्तराभावादित्याह । तवापीति । गुरोरपीत्यर्थः । अवच्छेदकतयेति । उच्चारणमात्रकर्तृत्वैव तत्र विशेष इत्यर्थः । यद्यात्नेन तेषु पदेषु कश्चिद्विशेषो नाहितः, तदा भाषोक्तान्यन्वयबोधकानि स्मृत्यात्नेन पदनिष्ठातिशयाधानकल्पने (२)यथा पदानां स्वार्थाभिधाने शक्तिस्तत्रान्वयधीहेत्वतिशयाधान-

* दतिशय,— इति आ० श्री० ।

† नास्त्वेतत्,— का० ह० पुस्तकयोः ।

(१) त्वयाऽपीति अन्यथा क्वचिदन्वयधीपूर्वकत्वं क्वचिदनन्वयाग्रहपूर्वकत्वमिति अभिचारापत्तेरिति भावः ।

(२) यथा पदानामिति यथा पदानां स्वार्थाभिधानशक्तिस्तत्र पदेऽन्वयधीहेत्वमिधाऽऽख्यातिशयाधानशक्तिर्वाक्यार्थधीशक्तिश्चेत्त्वमिहितान्वयवादिनो मम भट्टस्य पक्षे गौरवं त्वयोच्यते, तथा तवाप्तानां पदोच्चारणशक्तिः पदनिष्ठातिशयाधानशक्तिर्वाक्यार्थधीशक्तिश्चेति शक्तिचयगौरवमिति भावः ।

विशेषः ? प्रथमे अभिहितान्वयवादिनामिव तवापि शक्तिकल्पनागौरवम् । द्वितीये तु वक्तुरिव पदानामप्य-
वच्छेदकतयैव विशेषकत्वमस्तु । एवन्तर्हि पदानामप्य-
न्वयप्रतीतावस्त्युपयोगः । कः सन्देहः, परं पदार्था-
भिधानेन, न त्वन्यथा । यथा तवैवाप्तस्य संसर्गपरतया

शक्तिर्वाक्यार्थधौशक्तिश्चेत्यभिहितान्वयपक्षे गौरवं, तदक्षवाप्तानां पदोच्चारणशक्तिः पदनिष्ठातिग्रथाधानशक्तिर्वाक्यार्थधौशक्तिश्चेति गौरवमापतितमित्याह । प्रथमइति । अन्ये, ममापि पदैर्न पदार्थं शक्तिराधीयते, किन्तु पदोपस्थापितत्वमेवाप्तोक्तत्वमिव* विशेषः स्थादित्याह । द्वितीये त्विति । नन्वेवं पदानामेव वाक्यार्थवाचकत्वेन सिद्धमन्विताभिधानमित्याह । एवं तर्हीति । त्वन्मते यथाऽऽप्तानां पदोच्चारणमात्रे हेतुत्वं नान्वयबोधे, (१) तथा ममापि पदानां पदार्थोपस्थापनमात्रे हेतुत्वं पदार्थाणवाकाङ्क्षाद्युपेता अन्वयबोधका-
इत्याह । कः सन्देह इति । तदाहुः,—

“(१) न विमुञ्चन्ति सामर्थ्यं वाक्यार्थेऽपि पदानि नः ।

यञ्जन्ति हि काष्ठानि तत्किं पाकं न क्षुर्वते”—इति ।

* पदोपस्थापितत्वमेव,—इति का० ।

† पदानामपि वाक्यार्थवाचकत्वे,—इति इ० । पदानामपि वाक्यार्थ-
वाचकत्वे निषिद्धे,—इति सो० ।

(१) तथा ममापीति तथाच पदानां प्रयोजकत्वमात्रं न तु हेतुत्वमिति भावः ।

(२) प्रयोजकत्वे प्राचीनसम्प्रतिमाह न विमुञ्चतीति ।

Pingala Chhandah Sūtra, (Sans.) Fasc. II—III @ /6/ each	Rs.	0	12
Prithirāj Rāsau, (Sans.) Part I, Fasc. I, Part II, Fasc. I—V @ /6/ each		2	4
Ditto (English) Part II Fasc. I		0	12
Prākṛita Lakṣhaṇam. (Sans.) Fasc. I		1	8
Parāsara Smṛiti (Sans.) Vol. I, Fasc. 1—8, Vol. II, Fasc. 1—2, @ /6/ each		3	12
Parāsara, Institutes of (English)		0	12
Srauta Sūtra of Apastamba, (Sans.) Fasc. I—XII @ /6/ each		4	8
Ditto Kāvālyana, (Sans.) Fasc. I—XI @ /6/ each		4	2
Ditto Lātyāyana (Sans.) Fasc. I—IX @ /6/ each		3	6
Ditto Śāṅkhāyana (Sans.) Fasc. I—VIII @ /6/ each		3	0
Sāma Veda Saṃhitā. (Sans.) Vols I, Fasc. 3—10; II, 1—6; III, 1—7; IV, 1—6; V, 1—8. @ /6/ each Fasc.		13	2
Saṃkhya Sūtra Vṛitti (Sans.) Fasc. I—IV @ /6/ each		1	8
Sāhitya Darpaṇa. (English) Fasc. I—IV @ /6/ each		1	8
Sāṅkhya Aphorisms of Kapila. (English) Fasc. I and II @ /6/ each		0	12
Sarva Darśana Saṅgraha, (Sans.) Fasc. II		0	6
Sankara Vijaya. (Sans.) Fasc. II and III @ /6/ each		0	12
Sāṅkhya Pravachana Bhāṣhya. Fasc. III (English preface only)		0	6
S'ri Bhāṣhyam, (Sans.) Fasc. I—II @ /6/ each		0	12
Suśruta Saṃhitā. (Eng.) Fasc. I and II @ /12/ each		1	8
Taittiriya Aranya (Sans.) Fasc. I—XI @ /6/ each		4	2
Ditto Brāhmaṇa (Sans.) Fasc. I—XXIV @ /6/ each		9	0
Ditto Saṃhitā, (Sans.) Fasc. IX—XXXV @ /6/ each		10	2
Ditto Prātiśākhya, (Sans.) Fasc. I—III @ /6/ each		1	2
Ditto and Aitareya Upanishads, (Sans.) Fasc. II and III @ /6/ each		0	12
Tāṇḍyā Brāhmaṇa, (Sans.) Fasc. I—XIX @ /6/ each		7	2
Tattva Chintāmaṇi. Vol. I, Fasc. 1—9; Vol. II, 1—4 (Sans.) @ /6/ each		4	14
Tul'si Sa'esai, (Sans.) Fasc. I—II @ /6/ each		0	12
Uttara Naisbadha. (Sans.) Fasc. III, V—XII @ /6/ each		3	6
Uvāśagadaśāo. (Sans.) Fasc. I—V @ /12/		3	12
Varāha Purāṇa, (Sans.) Fasc. I—XIII @ /6/ each		4	4
Vāyu Purāṇa, (Sans.) Vol. I, Fasc. I—VI; Vol. II, Fasc. I—VII, @ /6/ each Fasc.		4	14
Vishṇu Smṛiti, (Sans.) Fasc. I—II @ /6/ each		0	12
Vivādāratnākara. (Sans.) Fasc. I—VII @ /6/ each		2	10
Vrihanārādiya Purāṇa, (Sans.) Fasc. I—V @ /6/		1	14
Yoga Sūtra of Patañjali, (Sans. & English) Fasc. I—V @ /14/ each		4	6

Tibetan Series.

Sher-Phyin—Fasc. I—V @ 1/ each	Rs.	5	0
Rtogs brjod dpag tsam khkri S'if (Tibetan & Sans.) Fasc. I—II @ 1/		2	0

Arabic and Persian Series.

'Klamgirnāmah, with Index, (Text) Fasc. I—XIII @ /6/ each	Rs.	4	14
Kin-i-Akbari, (Text) Fasc. I—XXII @ 1/ each		22	0
Ditto (English) Vol. I (Fasc. I—VII)		13	4
Akbarnāmah, with Index, (Text) Fasc. I—XXXVII @ 1/ each		37	0
Bādehānāmah with Index, (Text) Fasc. I—XIX @ /6/ each		7	2
Beale's Oriental Biographical Dictionary, pp. 291, 4to., thin paper		4	8
Dictionary of Arabic Technical Terms, and Appendix, Fasc. I— $\bar{\alpha}$ $\bar{\lambda}$ I @ 1/ each		21	0
Farhang-i-Rashidī (Text), Fasc. I—XIV @ 1/ each		14	0
Fihrist-i-Tūsi, or, Tūsy's list of Shy'ah Books, (Text) Fasc. I—IV @ /12/ each		3	0
Futūh-ul-Shām Waqīdī, (Text) Fasc. I—IX @ /6/ each		3	6
Ditto Asādi, (Text) Fasc. I—IV @ /6/ each		1	8
Haft Asmān, History of the Persian Mansawi (Text) Fasc. I		0	12
History of the Caliphs, (English) Fasc. I—VI @ /12/ each		4	8
Iqbālnāmah-i-Jahāngiri, (Text) Fasc. I—III @ /6/ each		1	2
Isābāh, with Supplement, (Text) 51 Fasc. @ /12/ each		38	4
Muāsir-ul-Umara, Vol. I, Fasc. 1—9, Vol. II, Fasc. 1—9 @ /6/ each		6	12
Maghāsi of Wāqidi, (Text) Fasc. I—V @ /6/ each		1	14
Muntakhab-ul-Tawārīkh, (Text) Fasc. I—XV @ /6/ each		5	10
Muntakhab-ul-Tawārīkh (English) Vol. II, Fasc. I—V @ /12/ each		3	12

(Turn over.)

Muntakhab-ul-Iubáb, (Text) Fasc. I—XIX @ /6/ each ..	Ra.	7	4
Mu'asir-i-'Alamgírí (Text), Fasc. I—VI @ /6/ each ..	..	2	2
Nokhlbat-ul-Fikr, (Text) Fasc. I ..	..	0	6
Nizamí's Khiradnámah-i-Iskandarí, (Text) Fasc. I and II @ /12/ each ..	..	1	8
Suyúty's Itqán, on the Exegetic Sciences of the Koran, with Supplement, (Text) Fasc. II—IV, VII—X @ 1/ each ..	..	7	0
Tabaqát-i-Násirí, (Text) Fasc. I—V @ /6/ each ..	..	1	14
Ditto (English) Fasc. I—XIV @ /12/ each ..	..	10	8
Tárikh-i-Firás Sháhí of Ziaa-al-dín Barní (Text) Fasc. I—VII @ /6/ each ..	..	2	10
Tárikh-i-Baihaqi, (Text) Fasc. I—IX @ /6/ each ..	..	3	6
Tárikh-i-Firozsháhí, of Shams-i-Siráj Atif, (Text) Fasc. I—V @ /6/ each ..	..	1	14
Wis o Rámín, (Text) Fasc. I—V @ /6/ each ..	..	1	14
Zafarnámah, Vol. I, Fasc. I—IX, Vol. II, Fasc. I—VIII @ /6/ each ..	..	6	6
Túzak-i-Zehángirí (English) Fasc. I ..	..	0	12

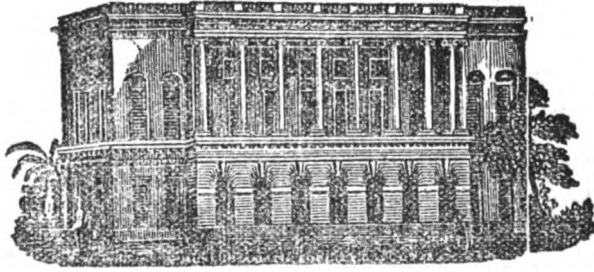
ASIATIC SOCIETY'S PUBLICATIONS.

1. ASIATIC RESEARCHES. Vols. VII, IX to XI; Vols. XIII and XVII, and Vols. XIX and XX @ /10/ each ..	Ra.	80	0
Ditto Index to Vols. I—XVIII ..	..	5	0
2. PROCEEDINGS of the Asiatic Society from 1865 to 1869 (incl.) @ /4/ per No.; and from 1870 to date @ /6/ per No.	..		
3. JOURNAL of the Asiatic Society for 1843 (12), 1844 (12), 1845 (12), 1846 (6), 1847 (12), 1848 (12), 1850 (7), 1851 (7), 1857 (6), 1858 (6), 1861 (4), 1864 (6), 1865 (8), 1866 (7), 1867 (8), 1868 (6), 1869 (8), 1870 (8), 1871 (7), 1872 (8), 1873 (8), 1874 (8), 1875 (7), 1876 (7), 1877 (8), 1878 (8), 1879 (7), 1880 (8), 1881 (7), 1882 (6), 1883 (5), 1884 (6), 1885 (6) 1886 (8), 1887 (7). @ 1/ per No. to Subscribers and @ 1/8 per No. to Non-Subscribers,	..		
<i>N. B. The figures enclosed in brackets give the number of Nos. in each Volume.</i>	..		
4. Centenary Review of the Researches of the Society from 1784—1883 ..	3	0	
General Cunningham's Archæological Survey Report for 1863-64 (Extra No., J. A. S. B., 1864) ..	1	8	
Theobald's Catalogue of Reptiles in the Museum of the Asiatic Society (Extra No., J. A. S. B., 1868) ..	1	8	
Catalogue of Mammals and Birds of Burmah, by E. Blyth (Extra No., J. A. S. B., 1875) ..	3	0	
Sketch of the Turki Language as spoken in Eastern Turkestan, Part II, Vocabulary, by R. B. Shaw (Extra No., J. A. S. B., 1878) ..	3	0	
Introduction to the Maithili Language of North Bihar, by G. A. Grierson, Part II, Chrestomathy and Vocabulary (Extra No., J. A. S. B., 1882) ..	3	0	
5. Anis-ul-Musharráhin ..	2	0	
6. Catalogue of Fossil Vertebrata ..	2	0	
7. Catalogue of the Library of the Asiatic Society, Bengal ..	3	8	
8. Examination and Analysis of the Mackonsie Manuscripts by the Rev. W. Taylor ..	2	0	
9. Han Koong 'Tsew, or the Sorrows of Han, by J. Francis Davis ..	1	8	
10. Itqiláhát-us-Şútiyah, edited by Dr. A. Sprenger, 8vo. ..	1	0	
11. Ináyah, a Commentary on the Hidayah, Vols. II and IV, @ 16/ each ..	32	0	
12. Jawámi-ul-'ilm ir-riyázi, 168 pages with 17 plates, 4to. Part I ..	2	0	
13. Khizánat-ul-'ilm ..	4	0	
14. Muhabbárah, Vols. III and IV, @ 20/ each ..	40	0	
15. Moore and Hewitson's Descriptions of New Indian Lepidoptera, Parts I—III, with 8 coloured Plates, 4to. @ 6/ each ..	18	0	
16. Puráya Sangraha, 1 (Markandeya Purana), Sanskrit ..	1	0	
17. Sharaya-ool-Islám ..	4	0	
18. Tibetan Dictionary by Osoma de Kóros ..	10	0	
19. Ditto Grammar ..	3	0	
20. Vuttodaya, edited by Lt.-Col. G. E. Fryer ..	2	0	
Notices of Sanskrit Manuscripts, Fasc. I—XXIII @ 1/ each ..	23	0	
Nepalese Buddhist Sanskrit Literature, by Dr. R. L. Mitra ..	5	0	
<i>N. B. All Cheques, Money Orders &c. must be made payable to the "Treasurer Asiatic Society" only.</i>			

BIBLIOTHECA INDICA ;

COLLECTION OF ORIENTAL WORKS

PUBLISHED BY THE
ASIATIC SOCIETY OF BENGAL.
NEW SERIES, No. 765.

न्यायकुसुमाञ्जलिप्रकरणम्

न्यायाचार्यपदाङ्कितश्रीमदुदयनाचार्यविरचितम्
महामहोपाध्यायवृषिदत्तकृत-मकरन्दोद्गाहित-वर्जमानोपाध्यायप्रबोधप्रकाशविरचितम्
NYAYA-KUSUMANJALI-PRAKARANAM

EDITED BY
MAHAMAHOPADHYAYA CHANDRAKANTA TARKALANKARA.
VOLUME I.
FASCICULUS VI.

CALCUTTA :

PRINTED AT THE BAPTIST MISSION PRESS,
AND PUBLISHED BY THE
ASIATIC SOCIETY. 57, PARK STREET.

1890.

LIST OF BOOKS FOR SALE

AT THE LIBRARY OF THE

ASIATIC SOCIETY OF BENGAL,

No. 57, PARK STREET, CALCUTTA.

AND OBTAINABLE FROM

THE SOCIETY'S LONDON AGENTS, MESSRS. TRUBNER & CO.
57 AND 59, LUDGATE HILL, LONDON, E. C.

BIBLIOTHECA INDICA.

Sanskrit Series.

Advaita Brahma Siddhi, Fasc. I—IV @ /6/ each	..	Rs.	1	8
Agni Purāpa, (Sans.) Fasc. II—XIV @ /6/ each	..	..	4	14
Apu Bhāshyam, Fasc. I	..	..	0	6
Aitareya Aranyaka of the Rig Veda, (Sans.) Fasc. I—V @ /6/ each	..	..	1	14
Aphorisms of Sāṅḍilya, (English) Fasc. I	..	..	0	6
Aphorisms of the Vedānta, (Sans.) Fasc. VII—XIII @ /6/ each	..	..	2	4
Ashṭasāshrikā Prajñāpāramitā, Fasc. I—VI @ /6/ each	..	..	2	4
Āsvavaidyaka, Fasc. I—V @ /6/ each	..	..	1	14
Avadāna Kalpalatā by Kshemendra (Sans. & Tibetan) Vol. I Fasc. 1—2 @ 1/	..	..	2	0
Bhāmatī, (Sans.) Fasc. I—VIII @ /6/ each	..	..	3	0
Brahma Sūtra, (English) Fasc. I	..	..	0	12
Brihaddevatā, (Sans.) Fasc. I—II @ /6/ each	..	..	0	12
Bṛihaddharma Purānam, Fasc. I—II @ /6/ each	..	..	0	12
Bṛihat Aranyaka Upanishad, (Sans.) Fasc. VI, VII & IX @ /6/ each	..	..	1	2
Ditto (English) Fasc. II—III @ /6/ each	..	..	0	12
Bṛihat Saṃhitā, (Sans.) Fasc. II—III, V—VII @ /6/ each	..	..	1	14
Chaitanya-Ochandrodaya Nāṭaka, (Sans.) Fasc. II—III @ /6/ each	..	..	0	12
Chaturvarga Chintāmaṇi, (Sans.) Vols. I, Fasc. 1—11; II, 1—25; III, Part I Fasc. 1—18, Part II, Fasc. 1—6 @ /6/ each	..	..	22	8
Ohāndogya Upanishad, (English) Fasc. II	..	..	0	6
Daśarupa, Fasc. II and III @ /6/	..	..	0	12
Gobhiliya Grihya Sūtra, (Sans.) Fasc. I—XII @ /6/ each	..	..	4	
Hindu Astronomy, (English) Fasc. I—III @ /6/ each	..	..	1	2
Kāla Mādhava, (Sans.) Fasc. I—IV @ /6/	..	..	1	8
Kātantra, (Sans.) Fasc. I—VI @ /12/ each	..	..	4	8
Kathā Sarit Sāgara, (English) Fasc. I—XIV @ /12/ each	..	..	10	8
Kaushitaki Brahman Upanishad, Fasc. II	..	..	0	6
Kūrma Purāpa, (Sans.) Fasc. I—IX @ /6/ each	..	..	3	6
Lalita-Vistara (Sans.) Fasc. II—VI @ /6/	..	..	1	14
Lalita-Vistara, (English) Fasc. I—III @ /12/ each	..	..	2	4
Madana Pārijāta, (Sans.) Fasc. I—VII @ /6/ each	..	..	2	10
Manuṭikā Sangraha, (Sans.) Fasc. I—III @ /6/ each	..	..	1	2
Mārkaṇḍeya Purāpa, (Sans.) Fasc. IV—VII @ /6/ each	..	..	1	8
Mārkaṇḍeya Purāpa (Eng.) Fasc. I—II @ /12/ each	..	..	1	8
Mīmāṃsā Darśana, (Sans.) Fasc. II—XIX @ /6/ each	..	..	6	12
Nārada Pancharātra, (Sans.) Fasc. IV	..	..	0	6
Nārada Smṛiti, (Sans.) Fasc. I—III @ /6/	..	..	1	2
Nayavārtikam, (Sans.) Fasc. I	..	..	0	6
Nirukta, (Sans.) Vol. I, Fasc. IV—VI; Vol. II, Fasc. I—VI; Vol. III, Fasc. I—VI; Vol. IV, Fasc. I—VII @ /6/ each Fasc.	..	..	8	4
Nītilāra, or The Elements of Polity, By Kāmandaki, (Sans.) Fasc. II—V @ /6/ each	..	..	1	8
Nyayabindutika (Sans.)	..	..	0	10
Nyāya Darśana, (Sans.) Fasc. III	..	..	0	6
Nyāya Karmamānjali Prakaranam (Sans.) Vol. I, Fasc. 1—6 @ /6/ each	..	..	2	4
Parīśiṣṭa Parvan (Sans.) Fasc. I—IV @ /6/ each	..	..	1	8

(Continued on third page of Cover.)

पदसमभिव्याहारमात्रेण, न त्वन्यथा । अन्यथा गुरु-
मतविदामेव श्लोकः आप्तपदप्रक्षेपेण पठनीयः,—
“प्राथम्यादभिधातृत्वात् तात्पर्योपगमादपि ।
आप्तानामेव सा शक्तिर्व्यरमभ्युपगम्यताम्”—इति ।

तस्मात् प्रकारान्तरेण संसर्गप्रत्ययो भवतु मा वा,
पदार्थानामाकाङ्क्षादिमत्वे सति अभिहितानामवश्य-
मन्वय इति कुतोऽतिप्रसङ्गः । न चैवं सति पदार्था-
एव करणं, तेषामनागतारिरूपतया कारकत्वानुपपत्तौ

न तु वाक्यार्थवाचकत्वेन । तथा सति लक्ष्येऽप्याप्तानां तदाच-
कत्वापत्तेरित्याह । न त्विति । एवञ्च प्राथमिकत्वाद्यदि पदाना-
मन्वयबोधे करणत्वमापाद्यते, तदाऽऽप्तानामेव तथात्वात्तेषामेव
तत् किं न स्यादित्याह । अन्यथेति । पदानामेवेति गुरुमतश्लोके
विशेषः । सा शक्तिरन्विताभिधाने शक्तिरित्यर्थः । तस्मादिति । कवि-
काव्यस्थले मनसोत्प्रेक्षासहितेषु चिन्तावशोपस्थितेषु पदार्थेषु कश्चि-
द्दोषवशात् कश्चिदनुमानात् संसर्गज्ञानमसंसर्गाद्यज्ञोवा भवतु । यत्र
तु शब्दादाकाङ्क्षाद्युपेतपदार्थोपस्थितिः, तत्र पदार्थाएव करणं,
शब्दो ह्याकाङ्क्षा शब्देनैव पूर्यते इति न्यायाच्च न शब्दं विना
प्रकारान्तरोपस्थितपदार्थानां शब्दोपस्थापितपदार्थैरन्वयबोध इत्यर्थः ।
तदेवं भट्टमुखेन प्रभाकरं निराकृत्य पदार्थकरणत्वसिद्धान्तं*

* पदार्थकरणत्वं सिध्यतीति,—इति का० श्लो० ।

तद्भिन्नस्य करणत्वस्यायोगात् । तत्संसर्गे प्रमाणा-
न्तरासंकीर्णोदाहरणाभावाच्च । पदानान्तु पूर्वभाव-

निराकरोति । न चैवमिति । तत्संसर्गइति । पदं विना यत्र पदार्थ-
ज्ञानात्संसर्गज्ञानं, तत्र यथायथं मानान्तरसत्त्वाच्च पदार्थानां संसर्ग-
बोधे करणत्वम् । तथाहि, काव्यसूत्रे पदार्थज्ञानव्यापारकसुत्रेचा-
दिसङ्कतं मनएवान्वयानुभवे करणम् । न चैवसुत्रेचाया मानान्त-
रत्वं,^(१) व्यभिचारजातीयतया सिद्धादाविव प्रमाकरणतावच्छेदकरू-
पाभावात् । शेतोऽस्योधावतीति धीश्च सिद्धचेत्यर्थः । ननु पदाना-
मप्यतीतत्वात्कथं संसर्गधीकरणत्वम्* ? अथ पदस्मरणं करणं, तर्हि
पदार्थस्मरणमेव करणमस्त्वावश्यकत्वादित्यत आह । पदानां त्विति ।

पदार्थस्मरणस्य निर्व्यापारत्वेनाकरणत्वात् पदार्थस्मरणस्य पद-
ज्ञानव्यापारतया तेन तदन्यथासिद्धाभावादग्न्यथासिद्धान्वयव्यति-
रेकाभासाकाङ्क्षादिमत्पदस्थान्वयानुभवविशेषे^(२) कारणत्वाच्च । अपि

* ननकत्वम्,—इति ह० ।

† पदस्यानुभवविशेषे,—इति ह० ।

(१) व्यभिचारजातीयतयेत्युपलक्ष्यम् । निर्व्यापारत्वादित्यपि प्रकृत्यम् ।

(२) ननु पदार्थस्मरणवत् पदज्ञानमपि न करणं, शैत्येच्छिकान्वयानुभवे
व्यभिचारात् । किञ्च, क्लृप्तप्रमाद्यभावेन मनसा पदार्थस्मरणसङ्कते-
नौत्प्रेक्षिकवदन्यग्रहोपपत्तौ मानान्तरकल्पने गौरवमित्यत आह
अनुभवविशेषइति । शैत्येच्छिकव्यावृत्तशब्दप्रयोज्यजातिमतीत्यर्थः ।
तथाच नोक्तव्यभिचारः । गौरवञ्च प्रामाणिकं, विजातीयप्रमा-

नियमेन पदार्थस्मरणावान्तरव्यापारवत्तया तदुपपत्तेः,

च, व्युत्पत्तिकाले प्रयोजकदृष्टवाक्यश्रवणानन्तरं प्रयोज्यव्यापारदर्शनादन्वितज्ञानोपपत्त्यर्थमन्वितबोधकत्वं शब्दस्य गृह्यते । तदच* तन्निर्वाहार्थमर्थोपस्थितिरपि सहकारिणी कल्प्यते इति न तथा शब्दस्यान्यथासिद्धिरिति शब्दतदर्थयोरुपस्थितयोरन्वयबोधात्कुचान्वयज्ञानशक्तंमिति संग्रहे प्राथम्याच्छब्दानामेव कारणत्वमवधारयति । (१)किञ्चाग्निः करणतौदनः कर्मता पाकः क्लृप्तिरिष्टबोधनमिति ज्ञानेऽप्यग्निनौदनं पचेतेत्येव कुतो नान्वयबोधः, तावत्पदा-र्थोपस्थितेरविशेषात् । तेच परस्परमाकाङ्क्षेवे नेति संतु । तर्हि साकाङ्क्षपदार्थोपस्थितौ पदविशेषजन्यत्वं तन्त्रमिति भाग्येतिविशेषणान्यायात्पदविशेषोऽप्यन्वयबोधेऽङ्गमिति कथं न तस्य कारणत्वम् । (२)पदादमुर्थं प्रत्येभौत्यनुव्यवसाये बाधकाभावाच्चेति सङ्क्षेपः ।

* तदचं,—इति नास्ति हं० सा० पुस्तके ।

सिद्धौ तत्कारणस्यावश्यकत्वादिति भावः । ननु तत्सिद्धिरेव कुत इति चेत् । न । अनुमिनोमीत्यादिवत् प्रत्येभौत्यनुव्यवसायात् । ननु प्रत्यक्षसामग्रीबन्धवत्त्वान्मानसप्रत्यक्षसामग्रीसखि तदवश्यम्भावे इति चेत् । न । लौकिकप्रत्यक्षसामग्रास्तथाप्यलौकिकप्रत्यक्षसामग्रादुर्बलत्वात् । अन्यथा अनुमितेरप्युच्छेदः स्यात् ।

- (१) ननु प्रयोज्यव्यापारदर्शनात् प्रयोजकत्वमात्रं गृह्यते न तु हेतुत्वं, अन्यथान्वयतिरेकादेः साधारणतया तत्संशयकत्वादित्यत्रचेराह किञ्चेति ।
- (२) नन्वन्वयविरोधिर्पदाजन्यपदार्थोपस्थितित्वेनान्वयबोधकत्वम्, अन्यथा तवाप्याकाङ्क्षादितैकल्याच्छब्दान्वयाभावेऽपि मानसान्वयबोधाग्निः-प्रत्येभौत्यवहारः स्यादित्यत्रचेराह पदादिति ।

व्यापारस्याव्यवधायकत्वादिति कृतं प्रसक्तानुप्रसक्त्या ।
अस्तु तर्हि शब्द एव बाधकं सर्वज्ञे कर्त्तरि । तथाहि,—

“प्रकृतेः क्रियमाणानि गुणैः कर्माणि सर्वज्ञः ।

अहङ्कारविमूढात्मा कर्त्ताऽहमिति मन्यते ॥”—

इत्यादि पठन्ति । अस्ययमर्थः । न पारमार्थिकं
चेतनस्य कर्तृत्वमस्ति, आभिमानिकन्तु तत् । न च
सर्वज्ञस्याभिमानी न चासर्वज्ञस्य जगत्कर्तृत्वमस्ति ।
उच्यते ।

न प्रमाणमनाप्तोक्तिर्नादृष्टे कश्चिदासता ।

अदृश्यदृष्टौ सर्वज्ञो न च नित्यागमः क्षमः ॥१६॥

शब्दप्रामाण्यप्रसङ्गागतमन्विताभिधाननिराकरणं, तदनुप्रसक्त-
आभिधितान्वयवाद इति विस्तरेण तन्निराकरणे पन्थगौरवं स्यादि-
त्यत आह । कृतमिति । प्रकृतेरिति । प्रकृतेरचेतनाया गुणैः
कर्मादिभिः सर्वाणि कर्माणि क्रियमाणानि अहं कर्त्तृत्यहंकारो-
त्पत्त्यामोहवशाच्चेतनो मन्यते इति प्रतिपादनाच्चेतनस्य कर्तृत्वं निषिद्धं,
विशेषविधेः शेषनिषेधे पर्यवसानादित्यर्थः । कर्त्तन्ति ह्यन्तम् । अतो-
न श्लोकाव्ययेत्यादिना हृद्योगवशा निषेधः । न चाभिमानिकं
जगत्कर्तृत्वमीश्वरस्येत्याह । न चेति । तन्मूलविशेषादर्शनाभावा-
दित्यर्थः ।

उपदर्शितागमोयदि नाप्तोक्तसर्वप्रमाणत्वाच्च बाधकः, आप्तो-

यदि हि सर्वज्ञकर्षभावावेदकः शब्दोनाप्तोक्तः, न तर्हि प्रमाणम् । अथाप्तोऽस्य वक्ता, कथं न तदर्थदर्शी । अतीन्द्रियार्थदर्शीति चेत् । कथमसर्वज्ञः ? कथं वा न कर्ता ? आगमस्यैव प्रणयनात् । न च नित्यागमसम्भ-
वोविच्छेदादित्यावेदितम् । अपि च ।

न चासौ क्वचिदेकान्तः सत्त्वस्यापि प्रवेदनात् ।

निरञ्जनावबोधार्थो न च सन्नपि तत्परः ॥१७॥

कश्चेत्, तद्वागमप्रणयनहेतुस्तज्ज्ञानमिन्द्रियलिङ्गाद्यभावाच्चित्यमुपेयं-
तत्र च विषयस्याहेतुत्वात्^(१) सर्वविषयत्वमर्थसिद्धमित्यागमोऽप्यन्यपर-
इत्याह । न प्रमाणमिति । न चाप्तोक्तत्वं विना नित्यत्वादागमो-
मानं, ^(२)सर्गप्रणययोः साधितत्वादित्याह । न चेति ।

न केवलं तत्र बाधकाभावः, अपि तु द्यावाभूमौ जनयन्देव-
एक इत्यादिभ्रुतयः साधिका अपि सन्तीत्याह । न चासाविति ।
^(३)शब्दयोर्मिथः प्रतिबन्नादपि न बाध इत्याह । निरञ्जनेति ।

(१) सर्वविषयत्वमिति तथाच तस्य जगत्कर्मत्वं न्यायप्राप्तमित्यागमो-
ऽन्यपर इत्यर्थः ।

(२) सर्गप्रणययोरिति अत्र सर्गेति सम्पातायातम् । यद्यपि प्रणयेऽपि
योमादिवन्नित्यागमसत्त्वे न विरोधः, तथापि वक्ष्ये नित्यत्वेऽप्यानुपूर्वी-
घटितस्यानित्यत्वात् प्रवाहमित्यन्वयं वाच्यम् । तत्रेदमुत्तरमिति भावः ।

(३) शब्दयोरिति यद्यपि मिथः प्रतिबन्नाद्बाधो न भवत्येव, तथापि
बाधो न दोषइत्यर्थः । साधकागमस्येति शेषः । बाधकत्वाभिमता-
गमस्यान्यार्थपरतया विरोधाभावेनाप्रतिरोधकत्वादिति भावः ।

न असत्प्रपञ्चएवागमेनियतः, ईश्वरसद्भावस्यैव
 भ्रूयःसु प्रदेशेषु प्रतिपादनात् । तथाचाग्रे दर्शयि-
 ष्यामः । तन्नाच सति कश्चिद्सत्त्वप्रतिपादनमनेकान्तं
 न बाधकम् । सत्त्वप्रतिपादनमपि तर्हि न साधनमिति
 चेदापाततस्तावदेवमेतत् । यदा तु निःशेषविशेष-
 गुणशून्यात्मस्वरूपप्रतिपादनार्थत्वमकर्तृकत्वागमाना-
 मवधारयिष्यते, तदा न तन्निषेधे तात्पर्यममौषामिति
 सत्त्वप्रतिपादकानामेवागमानां प्रामाण्यं भविष्यतीति ।
 न च तेषामप्यन्यत्र तात्पर्यमिति वक्ष्यामः ।

अस्त्वर्थापत्तिस्तर्हि बाधिका । तथा हि, यद्यभविष्य-
 त्तोपादेक्ष्यत्, न असावन्तुपदिश्य प्रवर्त्तयितुं न जानाति ।

बाधकत्वाभिमत आगमः, आत्मनोयच्चिरंजनत्वं विशेषगुणशून्यत्वं
 तद्येयमित्येवमपरो न त्वकर्तृत्वबोधनपर इत्यर्थः ।

उत्तराङ्कं व्याचष्टे । यदा त्विति । अर्थापत्तिबाधकत्वमुपन्यस्य
 निराकरोति । अस्त्विति । न असाविति । (१)असार्वदृश्यापत्तेरिति
 भावः । हेत्वभावे इति । (२)कारणभावे कार्याभाव इति सामान्य-

---

(१) असार्वदृश्यापत्तेरिति उपदेशं विना प्रवर्त्तकत्वस्याज्ञानादित्यर्थः ।

(२) प्रमाद्यपदवैयर्थ्यमाशङ्क्याह कार्याभाव इति । तथाच प्रमाद्या-
 भावे नेत्यपि मूलं सामान्यव्याप्तिविषयमित्यर्थः ।

अत उपदेशश्रवान्यथानुपपद्यमानस्तथाविधस्याभाव-
मौदासीन्यं वाऽऽवेदयति । न । अन्यथैवोपपत्तेः ।

हेत्वभावे फलाभावात् प्रमाणेऽसति न प्रमा ।

तदभावात् प्रवृत्तिर्नो कर्मवादेऽप्ययं विधिः ॥१८॥

बुद्धिपूर्व्या हि प्रवृत्तिर्न बुद्धिमनुत्पाद्य शक्यसम्पा-
दना । न च प्रकृते बुद्धिरप्युपदेशमन्तरेण शक्यसिद्धिः,
तस्यैव तत्कारणत्वात् । भूतावेशन्यायेन प्रवर्त्तयेदिति
चेत् । प्रवर्त्तयेदेव यदि तथा फलसिद्धिः स्यात्, न

व्याप्तौ कारणविशेषप्रमाणाभावे कार्यविशेषप्रमा न स्यादित्यर्थः ।
तदभावेऽनिष्टमाह । तदभावादिति । (१) इच्छाद्वारा प्रमाजन्या प्रवृ-
त्तिरस्मदादीनां नेश्वरेण कारयितुं शक्या, ततः (२) प्रवर्त्तनीयप्रमो-
त्पादनार्थमवश्यमुपदेश इत्यर्थः । प्रमाया अभावेऽप्यदृष्टादेव प्रवृत्तिः
स्यात्किं वेदेनेति मतेऽप्युपदेशानर्थक्यमेवादृष्टादेव प्रवृत्तेरित्याह ।
कर्मवादेऽपीति । प्रवर्त्तयेदेवेति । विधिवाक्येन स्वर्गकामप्रवृत्तिर्हि
स्वर्गसाधनमिति बोधनाद्भूतावेशन्यायेन जनिताऽपि प्रवृत्तिर्न
स्वर्गसाधनमित्यर्थः । उपदेशान्यथानुपपत्त्या गत्यन्तरेणापि प्रवर्त्तन-

(१) इच्छाद्वारेति उपदेशं विनेति शेषः । इच्छाद्वारेति पूरुषं यद्यप्यपकं,
तथापि प्रमामात्रं सामान्यकृत्त्यादिभिरप्युपपद्यते इतीच्छाजनकं
यागादेरिष्टसाधनत्वज्ञानमुपदेशं विना नेत्याशयेन तदुक्तम् ।

(२) प्रवर्त्तनीयेति इष्टसाधनत्वादिप्रकारकयागादिप्रमोत्पादनार्थमित्यर्थः ।

त्वेवम् । कुतएतदवसितं ? उपदेशान्धयानुपपत्त्यैव ।
 यस्यापि मते अदृष्टवशादेव भूतानां प्रवृत्तिस्तस्यापि
 तुल्यमेतत् । यद्यस्ति प्रवृत्तिनिमित्तमदृष्टं, किमुपदेशेन ?
 ततएव प्रवृत्तिसिद्धेः । न चेत्, तथापि किमुपदेशेन ?
 तदभावे तस्मिन् सत्यप्यप्रवृत्तेः । नित्यः स्वतन्त्रउपदेशो-
 न पर्यनुयोज्य इति चेत् । यूयं पर्यनुयोज्याः, ये
 तमवधानतो* धारयन्ति विचारयन्ति चेति ।

न चार्थापत्तिरनुमानतो भिद्यते, श्लोके तदसंकीर्णो-
 दाहरणाभावात् । प्रकारान्तराभावाच्च । तथाहि ।

मग्नक्यमित्यवधार्यते इत्याह । उपदेशेति । वेदादात्मश्रवणस्यापि
 मोक्षहेतुत्वादेरूप उपदेश आवश्यकः, (१)प्रतिपुष्टं भूतावेवाद्-
 प्रदेशेणैव लघीयानिति भावः । यद्यस्तीति । न चादृष्टमप्युपदेशा-
 त्प्रवृत्तौ स्यादिति वाच्यम् । उपदेशं विनाऽपि पूर्वादृष्टवशादेव
 यागादौ प्रवर्त्तत, तददृष्टमप्युपदेशमन्तरेण पूर्वप्रवृत्त्यैवेत्याश्रयात् ।
 यूयमिति । न च वेदधारणविचारणयोरदृष्टजनकत्वश्रुतेरदृष्टार्थतया
 तयो रूपपत्तिः स्यादिति वाच्यम् । प्रवृत्त्यर्थमपि तदुभयकरणा-
 दिति भावः । प्रकारान्तरेति । अनुमानप्रकारापेक्षया फलवैजा-
 त्याभावाद्वापारभेदाभावाच्च भिन्नप्रकाराभावादित्यर्थः ।

* तमवधानतो,—इति आ० ।

(१) नन्वेवमपि वेदान्तरूप उपदेशः कथमित्यत आह प्रतिपुष्टमिति ।

अनियम्यस्य नायुक्तिर्नानियन्तोपपादकः ।

न मानयोर्विरोधोऽस्ति प्रसिद्धे वाऽप्यसौ समः ॥१६॥

जीवश्चैवो*गृहे नास्तीत्यनुपपद्यमानमसतिः बहिः-
सङ्गावे तमापादयतीत्युदाहरन्ति† । तत्र चिन्त्यते ।
किमनुपपन्नं जीवतो गृहाभावस्येति । न ह्यनियम्यस्या-
नियामकं विना‡ किञ्चिदनुपपन्नं, अतिप्रसङ्गात् ।
ननु? स्वरूपमेव तत् न तावद्बहिःसत्त्वेन कर्त्तव्यं, तद-
कार्यत्वात् तस्य । स्थितिरेवास्य तेन विना न स्यादिः

म्यस्येति । अनियम्यस्याव्याप्यस्य न अयुक्तिरयोगोऽनुपपत्तिं॥व्यापक-
मुपपादकं विना, अपि तु व्याप्यस्य व्यापकं विनाऽनुपपत्तिः ।
अनियन्ता चाव्यापको नोपपादकोऽपि तु व्यापकस्येत्यनुपपत्तौ
व्याप्तिरस्येवेति तज्ज्ञानात्कल्पनमनुमानमेवेत्यर्थः । प्रमाणयोर्विरोधे
चाविरोधाथार्थापत्तिरिति मतान्तरं निरस्यति । न मानयोरिति
एवमनङ्गीकारे धूमादम्यनुमानमथार्थापत्तिरेव स्यादित्याह । प्रसिद्धे

* जीवो चैवो,—इति श्री० । जीवश्चैवो,—इति आ० ।

† तमावेदयतीत्युदाहरन्ति,—इति का० आ० ।

‡ न ह्यनियामकं विना,—इति आ० ।

§ ननु,—इति नास्ति आ० पुस्तके ।

॥ रयोगानुपपत्ति,—इति का० ।

त्यस्य स्वभाव इति चेत् । एवन्तर्हि तन्नियतस्वभाव-
 इवासीत् आत्तेरेव व्यतिरेकमुखनिरूप्यायास्तथा व्यप-
 देश्यात् । कर्म वा वहिःसत्त्वमस्योपपादकं ? न ह्यनियाम-
 कोभवन्नप्यनियम्यमुपपादयति, अतिप्रसङ्गादेव ।
 स्वभावोऽस्य अद्वैतेन वहिःसत्त्वेन गेहासत्त्वं क्रोडीकृत्य
 ज्ञातव्यमिति चेत् । सेयं व्याप्तिरेवान्वयमुखनिरूप्या
 तन्ना व्यपदिश्यते इति । न वयमविनाभावमर्थापत्ता-
 नपज्ञानीमहे, किन्तु तज्ज्ञानं ; न चासीत् सत्तामात्रेण
 तदनुमानत्वमापादयतीति चेत् । न । अनुपपत्तिप्रतिस-
 त्थानस्यावश्याभ्युपगन्तव्यत्वात् । अन्यथा त्वतिप्रसङ्गात् ।

वाऽपीति । एवं तर्हीति । जीवतो गृहाभावस्थितिरेव वहिःसत्त्वेन
 विना नेति व्यतिरेकव्याप्तिरेवेत्यर्थः । सेयमिति । वहिःसत्त्वेन धूमं
 वहिःसत्त्वेन गेहासत्त्वं क्रोडीकृत्य ज्ञातव्यमतो धूमे सति वहिर्भव-
 त्त्वेवेतिवत्सति गृहासत्त्वे जीवतो वहिः सत्त्वं भवत्येवेति अन्वय-
 व्याप्तिरेवेत्यर्थः । अर्थापत्तौ कस्यकस्यकयोर्व्याप्तिः सत्यपि न
 ज्ञाता कस्यनाऽङ्गमिति नेयमनुमानमित्याह । न वयमिति । एवं
 सत्यनुपपत्तिज्ञानं विनाऽपि कस्यना ज्ञादिति तज्ज्ञानमावश्यक-
 मित्याह । अनुपपत्तीति । (१) व्याप्तिज्ञानं विनाऽनुपपत्तेरज्ञाना-

(१) नन्वेवमपि व्याप्तिज्ञानं नायातमव आह व्याप्तिज्ञानं विनेति ।

अर्थापत्त्याभासामवकाशाच्च । यदा ह्यन्यथैवोपपन्न-
मन्यथाऽनुपपन्नमिति* मन्थते, तदाऽस्य विपर्ययों मं
त्वन्यथेति । तथापि कश्चमथं व्याप्तिर्युक्तीत† इति चेत् ।
यदाऽहमिह तदा नान्यथ, यदाऽन्यथ तदा नैह इति

दित्यर्थः । सत्ताऽवस्थितव्याप्तैव कल्पनेऽन्यथोपपन्नेऽप्यनुपपत्तिधिया
(१) उपपादककल्पना न स्यादित्याह । अर्थापत्त्याभासेति । विपर्यय-
इति । उपपादककल्पनरूपोभ्रम इत्यर्थः । न च दोषादेव भ्रमः
प्रमाप्रतिबन्धस्य स्यादिति वाच्यम् । यत्र भ्रमस्तत्र वस्तुतो व्याप्ति-
रेव । नेति(२) क दोषः सहकारी स्यादित्याश्रयात् । यदाऽहमिहेति ।
(३) यद्यप्यन्यथे जीविगृहसत्त्वं व्याप्यं व्यापकं च वह्निःसत्त्वं, विपर्यये तु
वह्निरसत्त्वं व्याप्यं गृहसत्त्वं च व्यापकमिति यद्योगप्रायश्चाभा(४) यदा

* यदा ह्यन्यथैव वाऽन्यथा वोपपन्नमनुपपन्नमिति,—इति का० । यदा

ह्यन्यथैवान्यथाऽप्यनुपपन्नमनुपपन्नमिति,—इति क्री० ।

† व्याप्तिर्युक्तीत,—इति का० । व्याप्तिर्युक्तीत,—इति आ० ।

(१) उपपादकेति उपपादकत्वामितकल्पनेत्यर्थः ।

(२) केति त्वया स्वरूपसङ्घातेरेव कल्पनाऽङ्गत्वेनाभ्युपगमादिति भावः ।

(३) यद्यपीति अत्र, प्रकृते विवक्षितमिति शेषः । वैपरीत्येऽपि व्याप्य-
व्यापकभावसम्भवादिति ध्येयम् ।

(४) यदा नेति व्याप्यस्य नञर्थप्रवेशादिति भावः ।

सर्वप्रत्यक्षसिद्धमेतत्, का तथापि क्वन्ता? सर्वदेशा-
प्रत्यक्षत्वे तथाभावोदुरवधारण इत्यपि नास्ति, तेषा-
मेव संसर्गस्यात्मनि प्रतिषेधात् । अयोग्यानां प्रतिषेधे
क्वा वार्त्तेति चेत् । तदवयवानां तत्संसर्गप्रतिषेधादेवा-
नुमानात्, अन्येषां न काचित् । न अकारणभूतेन
परमाणुना नेदं संसृष्टमिति निश्चेतुं शक्यमिति* । न

नान्यत्र तदाऽहमिह, यदा मेह तदाऽन्यचेति वक्तुमर्हति; तथापि
यत्तदेवैर्भिषैव सम्बन्धः कार्यः । तेन यदा जीवतो मृदासत्त्वं तदा
वह्निःसत्त्वमित्यन्वयव्याप्तिः, यदा तु वह्निरसत्त्वं तदा जीवतोमृद-
सत्त्वमिति व्यतिरेकव्याप्तिरुक्ता । सर्वत्र वह्निरभावएव प्रत्येतुमग्र-
ण्योऽधिकरणानामयोग्यत्वादित्याह । सर्वदेशेति । न तेषु तेषु
देशेष्वभावनिश्चयः, किन्त्विन्द्रियग्रहणयोग्यानान्नावदात्मनि संसर्गा-
भावोयोग्यानुपपन्नव्या निश्चीयते इत्याह । तेषामेवेति । सर्वदेशाना-
मित्यर्थः । अयोग्यानामिति । तत्र योग्यानुपपन्नैरवामर्णादित्यर्थः ।
तदवयवानामिति । योग्यानामयोग्या येऽवयवाः, तेषामवयवि-
संसर्गनिषेधादेव संसर्गनिषेधो निश्चयः । न हि यद्येनावयविना न
संसृष्टं, तत् तदवयवसंसृष्टम् । अवयवावयविविधुरातीन्द्रियद्रव्य-
संसर्गस्य च न विधिनिषेधवार्त्ता, (१) उभयत्र मानाभावादित्यर्थः । ननु

* शक्यमवगन्तुम्,—इति का० । शक्यं ज्ञातुम्,—इति क्री० ।

(१) उभयचेति यद्यप्येवं संग्रह इति न व्याप्तिनिश्चयः स्यात्, तथापि
प्रत्यक्षाभावेऽप्यनुमानादपि तत्सम्भव इति भावः ।

आविनाभावनिश्चयेनापि गमयन्नपक्षधर्मोऽर्थापत्ति-
रिति युक्तं, पक्षधर्मताया अनिमित्तत्वप्रसङ्गात्, अवि-
शेषात् । व्यधिकरणेनाविनाभावनिश्चयायोगाच्च । यद्-
यच्च यदेति प्रकारानुपपत्तेः* ।

जीविगृह्यभाववह्निःसत्त्वयोर्व्याप्तावपि^(१) जीविदेवदत्ताभावो गृहे
वर्त्तमानो न वह्निःसत्त्वे सिद्धं देवदत्तावृत्तित्वादित्यनुमानाद्देवोऽर्था-
पत्तेः स्यादित्यत आह । न चेति । गृहनिष्ठाभावप्रतियोगित्वस्य सिद्धि-
त्वात्तस्य च देवदत्तावृत्तितया पक्षधर्मत्वादित्यर्थः । अन्यथा वह्निः-
सत्त्वगृहनिष्ठाभावयोर्व्यधिकरणत्वेन नियतसामानाधिकरण्यारूपा
व्याप्तिरपि न स्यात् । ^(२)उपरि सविता भूमेरासोकवत्त्वादित्यं चापि
भूमेरुपरि सन्निहितसविदकत्वेनानुमानादित्याह । व्यधिकरणेनेति ।

ननु गृहनिष्ठाभावप्रतियोगित्वमपि न सिद्धं, प्रतियोगित्वस्य
देवदत्तधर्मतया तदसन्निकर्षं प्रत्यक्षेण ज्ञातुमशक्यत्वात् । कथं वा
प्रत्यक्षेण द्वितीयसिद्धपरामर्शः, विशेष्यस्य देवदत्तस्यासन्निकर्षात् ।
व्यतिरेकव्याप्तिगृहनिष्ठाभावयोर्ज्ञानं सहकार्यासाद्य मनसैव सिद्धि-
परामर्श इति चेत् । न । अत्रादिवत्तयोर्मानान्तरत्वापातात् । अती-
तानागतधूमादन्यनुमितिः कथं ? तथापि सिद्धपरामर्शाभावादिति

* यदेति प्रकारान्तरानुपपत्तेः,—इति का० ।

(१) व्याप्तावपीत्युपलक्षणं, तन्निस्येऽपीत्यपि बोध्यम् ।

(२) उपदीति तथाच तथापि सामानाधिकरण्यमेव व्याप्तिरित्यर्थः ।

प्रमाद्यैर्विरोधे अर्थापत्तिरविरोधोपपादिका, न

चेत् । न । तथापि धूमज्ञानसहकृतादग्निं विना धूमोऽस्तुपपन्न इति ज्ञानतएवाग्निज्ञानात् । उक्तरीत्याऽस्तुमिति सामर्थ्यभावात् । यत् चान्तुपपत्तिज्ञानं विना तृतीयस्त्रिपरामर्गः, तथेवानुमानात् । तस्याग्निरेकव्याप्तिसुपजीव्य व्यधिकरणएव जीविदेवदत्तस्यशाभावो वद्विःसत्त्वं कल्पयतीति ।

सैवम् । देवदत्ताद्यधिकर्षेऽपि तस्य गृहनिष्ठाभावप्रतियोगित्व-
ज्ञानात् । तथाहि, गृहे देवदत्तस्याभाव इति प्रत्यक्षेण जाय-
मानमभावज्ञानं, स्यतदेवदत्तस्य प्रतियोगित्वमपि विषयीकरोति ।
प्रतियोगिना सममभावस्य सम्बन्धान्तराभावात् । गृहनिष्ठाभाव-
प्रतियोगिने च प्रत्यक्षोपस्थिते स्यतव्याप्तिसुपजीव्यमपि प्रत्यक्षेण
सुपपन्नम् । न च देवदत्तविशेषकं वद्विःसत्त्वव्याप्यगृहनिष्ठाभावप्रति-
योगित्वज्ञानं नास्तीति कथं तद्विशेषिकाऽस्तुमिति रिति वाच्यम् ।
पक्षस्तस्त्रिपरामर्गमात्रस्यानुमितिहेतुत्वात्, पक्षविशेषकत्वस्य चात-
न्त्रत्वात् । स्यादाद्यविद्वत् । अनतिप्रसक्तव्याप्त्यादिस्वतिसहकृतात्मनस-
एव तत्र स्यतदेवदत्तविशेषकसूतीयस्त्रिपरामर्गः । न च ब्रह्म-
कारिणो मानान्तरताऽऽपत्तिः, निर्यापारत्वादित्याहुः ।

जीवी कश्चिदस्तीति कश्चित्त्वेन गेहस्यापि विषयत्वात् पक्षाद्-
गेहे नास्तीत्यनयोर्गेहेऽस्ति नास्तीत्येव विरोधज्ञानं करणम् ।
कश्चिदित्यस्य गेहातिरिक्तविषयत्वकल्पनमविरोधापादकं फलम् । न
चानुमानमत्र प्रभवतीति ततोऽर्थापत्तेर्भेद इति मतस्युत्थाय निरा-

त्वेवमनुमानमित्यपि नास्ति । विरोधे हि रज्जुसर्पादि-
वदेकस्य बाधश्च स्यान्न तूभयोः प्रामाण्यम् । प्रामाण्ये
वा न विरोधः । स्थूलमिदमेकमितिवत् सहसम्भवात् ।
चैत्रोऽयमयन्तु मैत्र इतिवद्वा विषयभेदात् । प्रकृते क्वा-
प्यस्तीति सामान्यतो गेहस्यापि प्रवेशादेकविषयता-
ऽप्यस्तीति चेत् । यद्येवं क्वचिदस्ति क्वचिन्नास्तीति वन्न
विरोधः । अत्रापि विरोधश्चेति चेत् । एकन्तर्हि भज्येत ।
न भज्येत, अर्थापत्त्या उभयोरप्युपपादनादिति चेत् ।
किमनुपपद्यमानं ? विरोधश्चान्यथाऽनुपपद्यमानो-

करोति । प्रामाण्योरिति । प्रामाण्योर्विरोधोवास्तवो वा, वस्तुतोऽवि-
रोधेऽपि ज्ञायमानो वा ? तत्र नाद्य इत्याह । विरोधे हीति ।
प्रामाण्ये वोभयोर्वस्तुनो विरुद्धैरुपपत्तिरिति भावः । स्थूलमिति ।
(१) यथा घटे खौल्यैकत्वयाहकमामयोर्न विरोधः, तथाऽत्रापौत्यर्थः ।
अन्यं शक्यते । अत्रापौति । उक्तस्फोरणेन निराकरोति । एकमिति ।
अर्थापत्त्येति । विषयभेदकल्पनेनेति शेषः । किमिति । (२) अनुपपद्य-

(१) ननु स्थूलमिदमेकमित्वेकत्वज्ञानमिति द्वितीयस्य प्रतिशोभिगोऽभा-
वादेव न विरोध इत्याशङ्क्याह यथेति ।

(२) ननु प्रामाण्यविरोधज्ञानस्य करणत्वात् किमनुपपद्यमानमित्व-
सङ्गतमित्यत आह अनुपपद्यतेति ।

विभिन्नविषयतया व्यवस्थापयतीति चेत् । अथाभिन्न-
विषयतयैव किं न व्यवस्थापयेत् ? व्यवस्थापनमविरोधा-
पादनम्, एकविषयतयैव चानयोर्विरोधः, स कश्चं तयैव
शमयितव्यः, न हि योयद्विषमूर्च्छितः स तेनैवोत्थाप्यते
इति चेत् । एकविषयतया अनयोर्विरोध इत्येतदेव
कृतः ? विभिन्नदेशस्वभावतयैव सर्वत्रोपसम्भवादिति
चेत् । नन्वियं व्याप्तिरेव । तथाच घट्टकुब्धां प्रभात-
मिति । धूमोऽपि वा अनुपपद्यमानतयैव वह्निं गमयेत् ।

तथा ज्ञातश्चैवोपपादनादित्यर्थः । अथेति । विरोधज्ञानात्मानयो-
रविरोधकल्पनमेकविषयत्वेनैव किञ्च क्रियते ? कृतकत्वानित्यत्वयोरिव
(१)तेनापि विरोधव्याटनेरुपसम्भवादित्यर्थः । (२)प्रमात्रयोर्वैधायिकवि-
रोधज्ञानं विषयभेदकल्पनया शमयति । विरोधप्रतिसन्धानस्य भावा-
भावप्राप्तकमानयोरेकविषयतयैवोपसम्भवात् । तथा च व्याप्तिज्ञान-
भावशक्यमित्याह । नन्विति । घट्टकुब्धामिति । व्याप्तिभिद्या विरो-
धेऽविरोधापादनाकारगोपनेन पक्षायमानस्य व्याप्तावेव निपाता-
दित्यर्थः । एवमनङ्गीकुर्वतः प्रसिद्धानुमानमर्थापत्तिरेवेति तदि-

(१) तेनापीति एकविषयत्वेनापीत्यर्थः ।

(२) प्रमात्रयोरिति यत्र यत्र विरोधज्ञानं तयोस्तत्रैकविषयतयैव, यत्र
वा वैधायिकविरोधज्ञानात्प्रतिसन्धानं विषयभेदकल्पनयैवेति व्याप्तिरे-
वेत्तनुमानादेव विषयभेदकल्पनाऽपीति मार्थापत्तिरित्यर्थः ।

न हि तेन विनाऽसावुपपद्यते । विरोधाऽपि, धूमा-
द्वह्निना भवितव्यम्, अनुपलब्धेश्च न भवितव्यमि-
ति । तथा चानुपलब्धेरर्वाग्भागव्यवस्थापनं, धूमस्य
च व्यवधानेनानुपलब्धवह्निविषयत्वस्थितिरर्थापत्तिरि-
ति कुतोऽनुमानम्* ? वह्निमानयमित्यनुमानं व्याप्तिः ?
अन्यथाऽनुमानाभावे विरोधासिद्धेः । अर्वाग्भागा-
नुपलब्धिविरोधेन परभागेऽस्य वह्निरित्यर्थापत्तिरे-
वेति चेत् । न । व्याप्तिग्राहकेन प्रमाणेन विरो-

क्षोप इत्याह । धूमोऽपीति । तदेव स्पष्टयति । न हीति । धूमा-
द्वह्निना भाव्यमित्यनेनानुपलब्धेर्विरोधस्तदा, यदि धूमोवह्निनुमा-
पकः स्यान्नान्यथा । तथा च सिद्धमनुमानम् । देशभेदेन तथौर-
विरोधापादनमर्थापत्तिफलमेवेत्याह । वह्निमानयमिति । नात्रा-
नुमानेन सममनुपलब्धेर्विरोधः, किन्तु वह्निधूमव्याप्तिग्राहकमाने-
नेत्याह । व्याप्तीति । यदि च (१) सामान्यग्राहकमानस्य (२) विशेषतो-
ऽनुपलब्धिरवाधिका, तदा कश्चिदस्तीत्यस्यापि गेहे नास्तीत्यनेन

* हानुमानम्,— इति आ० ।

(१) सामान्येति पर्वतो वह्निमानिति सामान्यतो ग्राहकस्येत्यर्थः ।

(२) विशेषत इति अर्वाग्भागावच्छेदेनेत्यर्थः ।

धस्याक्तत्वात् । नाप्युत्तरार्थापत्तिः । अन्यथा पा-
ण्डुरत्त्वस्यापासासत्वविरोधेन पासासत्वस्थितिरप्यर्था-
पत्तिरेव स्यात् । तद्विशिष्टस्य तेनैव व्याप्तेर्नैवमिति
चेत् । यद्येवमर्वाग्भागानुपलभ्यमानवह्नित्वेन* वि-
शिष्टस्य धूमस्य तेनैव व्याप्तेः कथमेवं भविष्यतीति
तुल्यम् । केवलव्यतिरेकानुमानं पराभिमतमर्थापत्ति-
रन्वयाभावादिति चेत् । एवमेतावता विशेषेणा-

सह (१) न विरोध इत्यर्थः । नापीति । (२) अर्वाग्भागानुपलब्धिविरो-
धेनेत्याद्युक्तत्वेत्यर्थः । (३) यदि च नैवं, तदा पाण्डुरधूमस्यापासास-
वह्निविरोधात्पासासवह्निसिद्धिरप्यर्थापत्तिरेव स्यादित्याह । अन्य-
चेति । तेनैव, परभागवह्निनेवेत्यर्थः । ननु केवलव्यतिरेकिणि साध्य-
साधनाभावयोर्व्याप्तिरन्वयस्य पक्षधर्मत्वमिति न व्याप्तस्य पक्षधर्मते-
त्यनुमानाभावेऽर्थापत्तिः स्यादित्याह । केवलेति । व्यतिरेकव्याप्तावपि

* वह्निसत्त्वेन,—इति श्री० ।

(१) न विरोध इति तथाच कुतस्तज्ज्ञानं करणमिति भावः ।

(२) ननु वह्निसत्त्वमिति पक्षे पूर्वपक्षे प्रथमं नार्थापत्त्यन्तरसुक्तं, तथाच
नाप्युत्तरार्थसङ्गतमत स्याद् अर्वाग्भागेति ।

(३) यदि चेति यद्यपि प्रमाद्ययोरेव विरोधस्तथात्वेन पराभिप्रेतः प्रकृते च
न तथा, तथापि यत्रापि व्याप्तिस्तत्रापि मानान्तरकक्ष्येन विरोधा-
न्तरस्यापि तथान्वं स्यादित्याशयेन तदुक्तमिति ध्येयम् ।

नुमानेऽर्थापत्तिव्यवहारं न वारयामः । तच्चानुमान-
व्यवहारः कुत इति चेत् । अविनाभूतलिङ्गसमुत्पन्न-
त्वात्* । साध्यधर्मेण विना ह्यभवनमन्वयिनद्वय-
व्यतिरेकिणोऽप्यविशिष्टं, तन्निश्चयश्चान्वयव्यतिरेकाभ्या-
मन्यतरेण वेति । तस्मादर्थापत्तिरित्यनुमानस्य पर्यायो-
ऽयं, तद्विशेषवचनं वा पूर्ववदादिवदिति युक्तम् ।

पञ्चधर्मस्यान्वयस्य गमकत्वम् । न चातिप्रसङ्गः, प्रतियोग्यनुयोगि-
भावस्य नियामकत्वात् । तथाचानुमितिसामग्र्यस्यैव, परिभाषा-
त्पर्यनुयोञ्जेत्याह । एवमिति । वस्तुतोव्यतिरेकयोः सहचाराद-
न्वययोरेव व्याप्तिः, प्रतियोग्यनुयोगिभावस्य नियामकत्वादिति
व्याप्तस्य पञ्चधर्मत्वमस्यैवेति भावः । अन्यतरेण वेति । केवलान्वयि-
व्यतिरेकिणोरित्यर्थः ।

ननु ज्योतिःशास्त्राद्देवदत्तस्य शतवर्षजीवित्वे ज्ञाते, अथ
शतवर्षजीवी गृह्णवेति नियमे प्रत्यक्षेण निश्चिते, पश्चाद्योग्या-
नुपलब्ध्या निश्चितो गृह्णभावो जीवननियमग्राहकमानयोर्बलाव-
सानिरूपणादहिःसत्त्वकल्पनां विना नियमदयविषयं संग्रयं जनयित्वा,
जीवनसंग्रयमापाद्य, तदपनुत्तये जीवनेपपादकं वहिःसत्त्वं कल्प-
यति, यथोक्तसामग्र्यनन्तरं वहिरस्तीति प्रतीतेः । तच्चान्वयव्यति-
रेकाभ्यां जीवनसंग्रयएव करणम् । जीवित्वलिङ्गविशेषणसन्देहेऽनु-
मानाभावात् । यथोक्तसामग्रीप्रभवसंग्रयस्य च कल्पनाऽङ्गत्वाच्च स्थापु-

* समुत्पत्त्वात्,—इति का० क्री० ।

पुरुषसंग्रयस्य मृतजनित्यमाणयोर्गृहाभावनिश्चयस्य च तादृशसंग्र-
याजनकस्य नैककोटिनिर्वाहकवह्निःसत्त्वकल्पकत्वम् ।

अथ जीवननियमग्राहकमानयोस्तुल्यवत्त्वज्ञाने विशेषादर्शनात्
वह्निःसत्त्वकल्पना, एकस्य बलवत्त्वज्ञाने च तेनान्यस्य बाधएवेति न
संग्रयः । तस्मात्, जीवनगृहाभावयोर्निश्चयएव वह्निःसत्त्वं कल्प्यते,
न तु जीवनसंग्रये इत्यनुमानादेव वह्निःसत्त्वसिद्धिः ।

तत्र । योग्यानुपलब्धिजनितो गृहाभावनिश्चयः सुदृष्ट इति
जीवननियमग्राहकयोरेकं बाध्यं, विरुद्धयोरमानत्वात् । तदिह
मरणं कल्पयित्वा जीवनग्राहकं बाध्यतामुत वह्निःसत्त्वं कल्पयित्वा
नियमग्राहकं ? तत्र वह्निःसत्त्वकल्पने गृहनियमग्राहकमात्रबाधा,
मरणकल्पने तु शतवर्षजीवी देवदत्तः, शतवर्षजीवी गृहे एवेति
नियमद्वयस्य बाधः स्यात् । (१) तथा चार्थापत्तिकल्पितं जीवित्सुप-
जीव्यानुमानादेव वह्निःसत्त्वज्ञानं भविष्यतीत्येतावत्तर्कसहितस्य यथो-
क्तसामग्रीप्रभवसंग्रयस्य वह्निःसत्त्वकल्पकत्वात् । न च तस्यां दशायां
मानान्तरसंज्ञि, ततोऽर्थापत्तिसहकारित्वन्नर्कस्य । यच्च च मृते

(१) तथा चार्थापत्तिकल्पितमित्यत एवकारो भिन्नक्रमः । तथाच
तस्यां दशायां मानान्तरमात्रादार्थापत्तिकल्पितं जीवित्सुपजीव्यैव
चिह्नविशेषनिश्चयेऽनुमानाद्वह्निःसत्त्वज्ञानं त्वयाऽपि बाध्यम् । एव-
ञ्चावशक्यतयाऽर्थापत्तैव वह्निःसत्त्वनिश्चयोऽस्तु, ह्यतमन्तरा जीवित्-
निश्चयेनेति तर्कशरीरमेवेदं द्रष्टव्यम् । तेन संग्रयस्य वह्निः सत्त्व-
कल्पकत्वादिति नोपसंहारविरोधः, न वा जीवित्स्यार्थापत्तिकल्प-
तोपवर्धनेऽपसिद्धान्त इति ।

गृहस्थिते वा तादृशसंशयादहिःसत्त्वकल्पना, तत्र (१)जीवननियम-
ग्राहकयोरन्यतराभासत्वं, परोक्षज्ञानस्य जनकज्ञानाप्रमात्वेनाप्रमाल-
नियमात् ।

अत्राहुः । देवदेत्तोजीवनमरणान्यतरप्रतियोगी प्राणित्वादिति
सामान्यतोद्दृष्टमभावरूपमरणापेक्षया जीवनं भावरूपं विषयी-
करोति साधवादिति तत्रैव साधवं सहकारि । तथाहि । यथोक्तसंश-
यदशायां जीवनबाधे तन्त्रियमबाधस्यावश्यकत्वादिति तर्कानन्तरमेव
वहिःसत्त्वज्ञानमित्यविवादम् । तत्र क्लृप्तप्रमाणभावे सामान्यतोद्दृष्ट-
एव साधवं सहकारि, न तु कल्पनीयप्रमाणभावे यथोक्तसंशये,
गौरवात् ।

यस्योक्तं, मरणकल्पने शतवर्षावच्छिन्नजीवी गृहएवेत्यस्यापि
बाध इति । तत्र विग्रिष्टबाधो न विग्रेश्यबाधात्, मरणेऽपि जीवी
गृहएवेत्यस्य विग्रेश्यस्याबाधात् । किन्तु विग्रेषणबाधात् । स च
शतवर्षजीवित्वाबाधएव । विग्रेषणाभावायत्तो विग्रिष्टाभावोऽप्यस्तीति
चेत् । न । विग्रेश्यवति विग्रिष्टाभावस्य विग्रेषणाभावात्मकत्वादिति
सङ्केपः ।

पूर्ववदादिवदिति । त्रिविधमनुमानं पूर्ववच्छेषवत् सामान्यतो-
द्दृष्टमिति सूत्रे पूर्ववदादिरनुमानविशेष उक्तः ।

अनुपलब्धिस्तु स्वरूपसती परमात्मनोयोग्यत्वाभावात् बाधि-
का, ज्ञाताऽप्यनुमानरूपतया न बाधिका, अनुमानबाधकत्वस्य

(१) जीवननियमेति गृहे नास्त्येवेति नियमग्राहकमत्रोक्तम् । अतएव
जीवनगृहामावग्राहकयोरित्येव क्वचित् पाठः ।

अनुपलब्धित्तु न बाधिकेति चिन्तितम् । न च
प्रत्यक्षादेरतिरिच्यते । तदुच्यते ।

प्रतिपत्तेरपारोक्ष्यादिन्द्रियस्यानुपक्षयात् ।

अज्ञातकरणत्वाच्च भावावेशाच्च चेतसः ॥२०॥

निरस्तादित्याह । अनुपलब्धित्त्विति । घटोपलब्धौ घटाभावाज्ञानादनुपलब्धिरवश्यं हेतुरिति सैव कारणमावश्यकत्वात् । न च, प्रतियोग्यनुपलब्धिमात्रं न करणं, प्रतियोगिज्ञानस्याभावधीहेतुत्वात्; (१) नापि प्रतियोगिसत्त्वप्रमाविरहः, अत्यन्ताभावग्रहे तदप्रसिद्धेरिति वाच्यम् । यादृश्यास्तवेन्द्रियसहकारित्वान्तादृश्याः करणत्वात् । न त्विन्द्रियमपि तत्करणं, (२) गौरवादिति प्रसङ्गागतं निरस्यति । न चेति । अभावस्य यथायथं प्रत्यक्षादिगम्यत्वादित्यर्थः ।

तत्र प्रत्यक्षगम्यत्वे मानमाह । प्रतिपत्तेरिति । अन्यापरोक्षज्ञानस्येन्द्रियजन्यलनियमादित्यर्थः । तत्र साम्यव्यतिरेकितया योग्यानुपलब्धेः सहकारित्वं न निषिध्यते इति भावः । इन्द्रियस्येत्यादि । इन्द्रियव्यापारस्थानन्यथा सिद्धत्वात् अज्ञातकरणजन्यज्ञानत्वाच्चेत्यर्थः । भावावेशाच्चेति । अस्मादादिवाङ्मानुभवस्य भावभूतकरणसचिवमनोजन्यलनियमादित्यर्थः ।

(१) नापीति अधिकरणे इति शेषः । अतएवाह अत्यन्तेति । वायौ रूपान्ताभावग्रहे अधिकरणे प्रतियोगिप्रमाऽसिद्धेत्यर्थः ।

(२) गौरवादिति उभयकारणकल्पने गौरवादित्यर्थः ।

या हि साक्षात्कारिणी प्रतीतिः सेन्द्रियकरणिका,
यथा रूपादिप्रतीतिः । तथेह भूतले घटो नास्त्यपि ।
साक्षात्कारित्वमस्या असिद्धमिति चेत् । न । एकजा-

इन्द्रियकरणिकेति । यद्यप्यत्र मनसा सिद्धसाधनं; न चेन्द्रियत्वेन
तत्प्रत्यक्षं साध्यं, (१) साक्षात् प्रतीतिकरणस्यैवेन्द्रियतया तेनैव तदनवच्छे-
दादात्माश्रयात् । (२) तथापि रूपाभावादिप्रतीतेर्वहिरिन्द्रियान्तरा-
जन्यवह्निर्विषयकजन्यसाक्षात्कारित्वाच्चाक्षुषादित्वं साध्यमिति भावः ।
(३) अनुपलब्धेरपि ज्ञातानुपलब्ध्यन्तरगम्यत्वेनानवस्थानात् कश्चिद् ज्ञातैव

(१) साक्षादिति तथा चेन्द्रियत्वं न साक्षात्प्रतीतौ कारणतावच्छेदेक-
मात्माश्रयादिति तत्साधने बाध इति भावः ।

(२) यद्यपि सूत्रजनकज्ञानकारणमनेयोगाश्रयत्वादिसा तन्निर्वचने
नोक्तदोषः; तथापि समाधिसौकर्यादाह तथापीति । अत्र रासन-
प्रत्यक्षे अभिचारवारणायजन्यान्तम् । एतच्च रूपामावबुद्धौ चाक्षु-
षत्वसाधने । रसामावबुद्धौ रासनत्वसाधने चाक्षुषप्रत्यक्षएव
तद्धारणाय तदित्यवधेयम् । अप्रसिद्धिवारणाय प्रथमवह्निःपदम् ।
मनोमात्रकरणके अभिचारादाह वह्निर्विषयकेति । एषे अभिचा-
रादाह जन्यति । अनुमित्यादौ अभिचारादाह साक्षात्कारित्वादिति ।
न चोपनीतविषये मानसप्रत्यक्षे अभिचारः; अन्यपदेन नौकिकत्वस्य
विवक्षितत्वात् । वस्तुतो वह्निर्विषयकजन्येत्यत्र साधिकाकनप्रत्यया-
ह्निर्विषयजन्यत्वं विवक्षितम् । तस्य च विषयाजन्यत्वादिति ।

(३) ननु तर्हि सर्वत्र ज्ञातैवानुपलब्धिः करणमित्यत आह अनुपलब्धे-
रपीति ।

तीयत्वे ज्ञाताज्ञातकरणत्वानुपपत्तेः । न हि तस्मिन्नेव कार्ये तदेव करणमेकदा ज्ञातमज्ञातञ्चैकदोपयुज्यते । लिङ्गेन्द्रिययोरपि व्यत्ययप्रसङ्गात् । ज्ञानस्याकारणत्व-
प्रसङ्गाच्च । न हि तदतिपत्यापि भवतस्तत्कारणत्वं,
व्याघातात् । तस्मात्, ज्ञातानुपलब्धिजन्यस्यासाक्षात्का-
रित्वात् तद्विपरीतकारणकमिदं तद्विपरीतजातीय-
मिति न्याय्यम् ।

ननु क्व नाम ज्ञातानुपलब्धिरसाक्षात्कारिणीम-
भावप्रतीतिं जनयति? तद्यथा निपुणतरमनुसृतो-
मया मन्दिरे चैव न चोपलब्ध इति श्रुत्वा श्रो-
ताऽनुमिनोति नूनं नासीद्देव इति । एतेन प्राङ्ना-

करणसुप्रेथेत्याशयेनाह । एकेति । अज्ञातकरणकालुभवं साक्षा-
त्त्वव्यवस्थापकम् । अतः स्यतेरज्ञातकरणकालेऽपि न तदिति भावः ।
यदि च नैवं, तदा लिङ्गमपि साक्षात्कारमिन्द्रियमप्यनुमितिं
जनयेदित्याह । लिङ्गेति । ज्ञातकरणकलं ज्ञानकरणकलं लिङ्गादेर-
जनकत्वादिति व्यभिचाराद्भावज्ञाने तत्करणं न स्यादित्याह ।
ज्ञानस्येति । तद्विपरीतेति । अज्ञातयोग्यानुपलब्धिकरणकं साक्षात्-
कारजातीयमित्यर्थः । ननु प्राङ्नास्तितायामिन्द्रियं विनाऽप्य-
भावधीरिति व्यभिचारादिन्द्रियमकरणमित्यत आह । एतेनेति ।
यथा शब्दावगतानुपलब्ध्या लिङ्गेनाभावानुमानं, तथा प्राङ्नास्ति-

नास्तिताऽपि व्याख्याता । ननु तथाप्यवान्तरजातिभेदो-
ऽस्तु अज्ञातानुपलब्धिजन्ये साक्षात्कारस्तु कुत इति
चेत् । कारणविरोधात् कार्यविरोधेन भवितव्यमित्युक्त-

तास्त्रलेऽप्यभावधौर्लिङ्गजेत्यर्थः । ननु तत्रास्तरणं न लिङ्गं, न हि
यावदनुभूतन्तावदेव ग्रहणयोग्यमपि स्मर्यतेवेति नियम इति ।
मैत्रेयस्तु तद्गोहसत्त्वेऽप्यनुभवात्संस्कारानुत्पादात्तदनुद्बोधाद्वा तदस्म-
रणस्योपपत्तेः । न । कश्चिद्विषयविशेष एव हि तादृशो यो गेहादि-
निष्ठतयाऽनुभूयत एव, तदनुभवेन च संस्कारोजन्यत एव, स च न
नश्यति । नापि तदुद्बोधकान्तरापेक्षा, विलक्षणविषयविशेषमाहा-
क्यात् । यथा श्रीविश्वनाथाद्यतमे भगवन्तं श्रीविश्वनाथमनुभवतः, तथा
मैत्रेयमपि प्रेष्टम् । प्रयोगश्च । तद्गोहं तदा मैत्रेयाभाववत् तत्सुखपरि-
माणपटादिस्मरणेऽपि तदन्तयाऽस्मर्यमाणत्वात् । यदेवं तदेवं, यथा
पटाभाववद्गुणत्वमिति । स्मरणभावस्य संयुक्तविशेषणतया भेदोपप-
त्तेरिति भावः । केचित्तु यत्र^(१) सामान्याभावेन लिङ्गेन विशेषाभावा-
नुमानं, तत्र ज्ञातानुपलब्धिरनुमानाङ्गमिति तत्परोऽयं ग्रन्थ-
इत्याहुः ।

ननु ज्ञातानुपलब्धेरसाक्षात्कारजनकत्वेऽप्यज्ञातानुपलब्धिजन्ये
अवश्यं साक्षात्कारित्वमिति न नियमोवैजात्यान्तरेणाप्युपपत्तेरित्याह ।
नन्विति । सर्वत्र साक्षात्कारित्वस्य ज्ञायमानकरणन्यत्वव्याप्तिरिति
दृष्टावसाक्षात्कारित्वव्याप्यत्वेरवान्तरजातिः साक्षात्कारित्वमेवेत्याह ।

(१) सामान्याभावेन उपलम्बसामान्याभावेन विशेषाभावानुमानमित्यर्थः

नेव । अनन्यबोपक्षीणेन्द्रियव्यापारानन्तरभावित्वाच्च ।

कारणेति । न च^(१)साक्षात्कारित्वमिन्द्रियजन्यत्वप्रयुक्तमेवेति वा-
च्यम् । ^(२)ज्ञातेन्द्रियसन्निकर्षणेन्द्रियगतिज्ञानस्य साक्षात्कारित्व-
प्रसङ्गात् । ^(३)असाक्षात्कारित्वस्य च साक्षात्कारिभिन्नज्ञानरूपत्वात् ।
^(४)अनुभवत्वेन साक्षर्यापत्त्या जातित्वाभावादिति भावः । ^(५)न
चेन्द्रियजन्यं साक्षात्कारित्वप्रयोजकं, ^(६)प्रकृतेऽपि तत्त्वादित्याह ।

- (१) इन्द्रियजन्यत्वेति इन्द्रियसन्निकर्षजन्यत्वत्वर्थः । तेन नोत्तरविरोधः ।
इन्द्रियविशिष्टसन्निकर्षहेतुत्वे इन्द्रियहेतुत्वमपीति न विरोध इत्यन्ये ।
- (२) ज्ञायमानकरखलमात्रित्वाद् ज्ञातेन्द्रियेति । चक्षुर्गतिमत् गति-
शून्यसंयोगित्वादित्यनुमितेरित्यर्थः ।
- (३) तन्वेवमसाक्षात्कारित्वमपि तत्र न स्यादिन्द्रियसन्निकर्षान्यकरणस्य
तत्र प्रयोजकत्वादित्यत आह असाक्षात्कारित्वस्येति । तथाच
साक्षात्कारित्वप्रयोजकस्याज्ञातकरणत्वस्याभावादेव तत्र तदुपपद्यते
इति भावः ।
- (४) ननु परोक्षत्वमसाक्षात्कारित्वमित्येकं, तत्र जातिरूपं, न सूक्ष्मोपा-
धिरूपमित्यत आह अशुभवत्वेनेति । सूक्ष्मेरपि परोक्षत्वादिति
भावः । एतन्नोपपक्ष्यम् । तज्जातित्वेऽपि ज्ञायमानकरणप्रयोज्य-
त्वाभ्युपगमे गत्वशुमितौ तदुपपद्यतएवेत्यपि बोध्यम् ।
- (५) न चेति इन्द्रियत्वेनेन्द्रियजन्यत्वमित्यर्थः । तथा चेन्द्रियाजन्यत्वया
असाक्षात्कारित्वमिति भावः ।
- (६) असाक्षिद्विमाह प्रकृतेऽपीति । तत्त्वादिन्द्रियजन्यत्वादित्यर्थः ।
अन्यथा यथाश्रुते विरोधापत्तेः ।

अधिकरणग्रहणे तदुपक्षीणमिति चेत् । न । अन्धस्यापि त्वगिन्द्रियोपनीते घटादौ रूपविशेषाभावप्रतीतिप्रस-
ङ्गात् । अस्ति हि तस्याधिकरणग्रहणम्, अस्ति च प्रति-
योगिस्मरणम्, अस्ति च श्यामे रक्तत्वस्य योग्यस्याभावो-
ऽनुपलब्धिश्च । अधिकरणग्राहकेन्द्रियग्राह्याभाववादि-
नोऽपि समानमेतदिति चेत् । न । प्रतियोगिग्राहकेन्द्रि-
यग्राह्योऽभाव इत्यभ्युपगमात् । ममापि प्रतियोगिग्राह-
केन्द्रियगृहीतेऽधिकरणेऽनुपलब्धिः प्रमाणमित्यभ्युपगम-
इति चेत् । न । वायौ त्वगिन्द्रियोपनीते रूपाभावप्रती-

अनन्यचेति । ननु प्रतियोगिज्ञानस्वेवात्रयज्ञानस्याप्यभावधीहेतुत्व-
मिति तत्रैवेन्द्रियमन्यथा सिद्धमिति विशेषणसिद्धौ हेतुरित्याह ।
अधिकरणेति । अधिकरणधीरिन्द्रियव्यापारो न तथा तदन्यथा-
सिद्धम् । अन्यथा सन्निकर्षोपक्षीणमिन्द्रियं घटग्राहकमपि न क्षादि-
त्याह । अन्धस्वेति । ममापीति । प्रतियोगिग्राहकेन्द्रियेणात्रयागृहे
योग्यानुपलब्ध्या नाभावो गृह्यते । न चान्धस्य रूपग्राहकेन्द्रियेण
पटादिग्रहः । अतएव चक्षुःसंयुक्ते पृथिवीपरमाणौ न जलावाद्यभाव-
धीप्रसङ्ग इत्यर्थः । वाचाविति । (१) वाचोः प्रतियोगिग्राहकचक्षुर्या-
ज्ञत्वादित्यर्थः ।

(१) ननु वायोऽतीन्द्रियतया त्वगिन्द्रियोपनीत इत्युक्तमतं आह
वायोरिति ।

ननु यथा तव नीरूपो वायुरिति वायुविशेषिका धीरानु-
मानिकी, विशेष्ययोग्यतामाश्रित्येन्द्रियाणां प्रवृत्तेः । तथा वायौ
रूपाभावविशेषिकाऽपि धीर्ज्ञातानुपपन्नविशिष्टजन्याऽनुमितिरेव ।
(१) तथाच या धीः साक्षात्कारित्वेन तदभिमता, तस्यामुक्ता साम-
ग्रीति नोक्तदोषः । न चाभावज्ञानस्य (२) साक्षात्कारित्वेनेन्द्रियजन्यत्वं,
स्यतिवन्नस्य परोक्षत्वात् ।

नैवम् । घटाभावबुद्धेरपि साक्षात्कारित्वेनाभिमतया योग्यानु-
पपन्नविशिष्टजन्यत्वापत्तेः । (३) यदि च सिद्धाज्ञानेऽपि तदनुभवाद-
ज्ञातकरणिका सा, तदा वायौ रूपाभाव इति धीरपि तथा ।
(४) किञ्च, वस्तुतो घटवत्युपपन्नविशेषिकाऽनुपपन्नव्या घटस्यतिमतः
कुतो नाभावधीः ? घटाभावाभावादिति चेत् । इन्नैवमभावबुद्धे-
रर्थजन्यत्वात् प्रत्यक्षत्वसिद्धाविन्द्रियजन्यत्वमेव । अपि च । प्रतियोगि-
सत्त्वविरोधिनी याऽनुपपन्नविः, सैव योग्यानुपपन्नविः । अतो जस्यपर-

(१) तथाचेति यद्यपि वायौ रूपाभावविशेषिका धीः साक्षात्कारित्वेन
तदभिमतैव तत्र च नोक्ता सामग्री, तथापि साक्षात्कारित्वेन तद-
भिमतैकस्याज्ञातानुपपन्नविजन्यत्वोभयसिद्धेत्वर्थ इति वचम् ।
अन्यथा तु चिन्त्यम् ।

(२) साक्षात्कारित्वेनेति खमते ।

(३) यदि चेति तथाच तत्र तदुक्तानुपपन्नविवैकस्यादन्यगत्वा इन्द्रिय-
साक्षात्काराभाव इति भावः ।

(४) युक्तान्तरमाह किञ्चेति ।

त्यनुदयप्रसङ्गात् । तथापि तन्न च सन्निकृष्टमिति चेत् ।
हनैवमनन्यच* चरितार्थमिन्द्रियमवश्यमपेक्षणीयं
रूपाभावानुभवेन ।

स्यादेतत् । तथापि वस्त्वन्तरग्रहएव तस्योपयोग-
इति चेत् । न । तस्य नं प्रत्यकारणत्वात् । कारणत्वे
वा महान्धकारे करपरामर्शेन स्पर्शवद्द्रव्याभावं

माणौ गन्धाभावो नप्रत्यक्षः, (१)प्रत्यक्षश्च वायौ रूपाभावः । रूपानु-
पलब्धिज्ञापकस्याभावात् । तल्लिङ्गत्वाभावं च स्वयमेवाचार्योवक्ष्यति ।

तथापीति । (२)चक्षुषा वायोरग्रहेऽपि चक्षुर्वायुसन्निकृष्टमेवेति
नाश्रयग्रहे तदुपचीणमित्यर्थः । मन्वाश्रयेत्यन्यमाषोपलक्षणम्,
अस्ति च वायुसन्निकृष्टस्येन्द्रियस्य तद्देष्टृत्वादिप्रकाशकत्वमित्यन्यथा-
सिद्धिरेवेत्याह । स्यादेतदिति । अन्धस्यापि रूपाभावप्रतीत्यापत्त्यां
न तावदिन्द्रियमभावज्ञानेऽकारणमेव(३), किन्तु कारणव्यापकत्वेन
(४)परम्पराकारणं मन्तव्यम् । तथा सत्याह । तस्येति । तस्य वस्त्वन्त-

* हनैवमनन्यच,—इति आ० ।

- (१) प्रत्यक्षश्चेति यद्यप्येवं स्वरूपसदनुपलब्ध्याद्यात्त्वमात्रं सिध्यति,
तथापि पूर्वोक्तयुक्त्यवच्छेपेन प्रत्यक्षत्वमुक्तमिति ध्येयम् ।
- (२) चक्षुर्मेति तथाच प्रतियोगिग्राहकेन्द्रियेणाधिकरश्मिसन्निकर्षणवा-
नुपलब्धिसहकारौ । स च तत्रास्त्येवेति भावः ।
- (३) अकारणमेव अप्रयोजकमेवेत्यर्थः ।
- (४) परम्पराकारणं कारणकारणम् ।

न प्रतीयात् । प्रतीयाच्च पुरोविस्फारिताक्षः पृष्ठस्रग्-
स्याश्यामत्वम् । आर्जवावस्थानमप्यधिकरणस्योपयु-
ज्यते इति चेत् । तर्हि नयनसन्निकर्षोऽप्युपयोक्ष्यते ।
तदेकसहकारिप्रभासन्निकर्षापेक्षणात् । अन्यथा* वा-
तायनविवरविसारिकरपरामृष्टेऽप्यधिकरणे तदुपल-
म्भप्रसङ्गाच्च ।

तथापि योग्यताऽऽपादनोपक्षीणश्चक्षुः । यदितर-
सामग्रीसाकल्ये ह्यनुपलभ्यमानस्याभावो निश्चीयते ।
तच्च चक्षुष्यधिकरणसन्निकृष्टे सति स्यादिति चेत् ।
ननु परिपूर्णानि कारणान्येव साकल्यं, तथाच किं

रग्रहणस्य, तं प्रत्यभावानुभवं प्रतीत्यर्थः । न प्रतीयादिति । लगि-
म्नियेण वस्त्रान्तरायहादित्यर्थः । ननु प्रतीयतएवाकाशमचापि,
तन्न तस्मिन्ने प्रत्यक्षत्वादित्यत आह । प्रतीयाच्चेति । आर्जवावस्थि-
तेऽप्यन्धकारे ज्ञानाभावादास्योक्तसन्निकर्षोऽपि हेतुरेष्टव्यः । स च
चक्षुषः सहकारी नान्यस्येति सिद्धं चक्षुः करणमित्यभिप्रेत्याह ।
नयनेति । अथार्जवावस्थानेऽपि नास्योक्तसन्निकर्षापेक्षा, तच्चाह ।
वातायनेति । तदुपलम्भप्रसङ्गादूपाभावोपलम्भप्रसङ्गादित्यर्थः । चक्षुषा
यत्किञ्चिदुपलम्भस्य तथापि सम्भवादिति भावः । नन्विति । (१) तथात्वे

* अन्यथा,—इति गान्धि भा० पुस्तके ।

(१) तथात्वे वेति कारणचक्रस्य साकल्योपक्षयाभ्युपगमे दृष्टचक्रादेरपि त-
थात्वे घटाद्यहेतुत्वापत्तिरित्यर्थः । तथाच योग्यताघटकतयाऽवश्यापे-
क्षणीयस्यान्यत्रानुपक्षीणस्येन्द्रियस्याभावस्याहकत्वं सिद्धमिति भावः ।

कुचोपक्षीणम्? अथान्योन्यमेलकं मिथःप्रत्यासत्त्यादि
शब्दवाच्यं तदुपक्षयः, न तर्हि क्वचिच्चक्षुः कारणं
स्यादिति । न हि रूपाद्युपलब्धिमप्यसन्निकृष्टमेतदुप-
जनयति । अथाधिकरणसमवेतकिञ्चिदुपलभोऽपि
तद्विषयाभावग्रहेऽनुपलब्धेरपेक्षणीयः, ततस्तत्रेदं चरि-
तार्थम् । वाद्यादिषु तु रूपाद्यभावप्रतीतिरानुमानिकी ।
तथाहि । अनुपलब्ध्या ह्यनुमीयते अयं नीरूपो-
वायुरिति* । न । असिद्धेः । न ह्युपलब्धाभावो भव-
तामभावोपलम्भः, उपलम्भस्यातीन्द्रियत्वाभ्युपगमात् ।
प्राकट्याभावेनानुमेय इतिचेत् । न । वायौ रूपवत्ता-

वा सहकार्युच्छेदापत्तिः । वस्तुतः प्रतियोगिसत्त्वविरोधिलभमनुपलब्धे-
रौग्यत्वं, तत्र न चक्षुरूपवत् इति भावः । न हीति । विषयप्रत्य-
सत्ताविन्द्रियान्यथासिद्ध्या क्वचिदपि इन्द्रियं कारणं न स्यात्, अप्रत्या-
सन्नस्याजनकत्वादित्यर्थः । तद्विषयेति । अधिकरणनिष्ठाभावग्रहे
इत्यर्थः । वाद्यादिष्विति । चक्षुःसन्निकृष्टे वायौ चक्षुषा तद्वर्माण्यहे
वायौ रूपाभावधीर्नाथत्वा, किन्त्वनुमितिरिति हेयं तत्र सामर्थ्यत्वर्थः ।
असिद्धिमेवोपपादयति । न हीति । वायौ रूपाभावधीर् नानु-
पलब्धिलिङ्गजन्या, अनुपलब्धेरज्ञानात्, आप्तवाक्यस्यापि तद्वोधकस्या-

* तथाऽनुपलब्ध्या ह्यनुमीयते यन्नीरूपोऽयं वायुरिति,—इति कौ० ।

तथाहि अनुपलब्ध्या ह्यनुमीयते वायुर्नीरूपइति,—इति का० ।

† रूपामाव इति धी,—इति ह० ।

प्राकस्याभावस्याप्यसिद्धेः । रूपाभावेन समानत्वात् ।
व्यवहाराभावेनानुमेय इति चेत् । न । कायवाग्वा-
पाराभावेऽप्युपेक्षाज्ञानाभावाभ्युपगमात् । मूकस्वप्नो-
पपत्तेश्च । न च व्यवहाराभावमात्रेणानुमातुमपि

भावात् । न चोपसम्भेरनुपसम्भिरज्ञानैव तद्विधिका, उपसम्भेरती-
न्द्रियत्वेन योग्यानुपसम्भेनोपसम्भ्यभावस्य ज्ञातुमशक्यत्वात्, अनुप-
सम्भिसमात्रस्य चाभावात्साहकत्वादित्यर्थः । उपसम्भकार्यज्ञातताया-
सम्भावेनोपसम्भभावोऽनुमीयते^(१) इत्याह । प्राकस्येति । वाच्यौ
रूपाभाववदूपप्राकस्याभावस्यापि दुर्यहत्वं, यदि च स योग्यानुपसम्भि-
गत्यस्यैर्हि रूपाभावोऽपि तथाऽभ्युपेयस्तस्ययोगचेमत्वादित्याह ।
वाचाविति । ^(२)रूपज्ञानाभावे सिद्धान्तरमाह । व्यवहारेति ।
^(३)दृश्यमानोव्यवहाराभावो सिद्धं, व्यवहारसामान्याभावो वा ?
ज्ञातः, अनैकान्तिकत्वादित्याह । कायेति । ^(४)अन्येऽपि यदि

* सम्भावेनोपसम्भस्याभावोऽनुमीयते,—इति मकरन्दसम्मतः पाठः ।

- (१) उपसम्भस्येति उपसम्भस्य ज्ञाततायां चरमकारणत्वात्तदभावेन तद-
भावोऽनुमीयते इत्यर्थः ।
- (२) प्राकस्याभावविकल्पत्वम् वारयति रूपज्ञानाभाव इति ।
- (३) न चेत्प्रथममद्येन मतार्थत्वात् कायेत्यादि अर्थमिति विकल्पयति
दृश्यमानेति ।
- (४) तत्र व्यवहारसामान्याभावस्य आप्यसिद्धेरनैकान्तिकत्वमसिद्धमिति
विकल्प्य योजयति अन्येऽपीति ।

शक्यते, अनैकान्तिकत्वादसिद्धेश्च । तद्विषयस्तु व्यवहारास्तद्विषयज्ञानजन्यो वा, तद्विषयज्ञानजनको वा, तदाश्रयधर्माजनको वा ? तदभावश्च तज्ज्ञानतदाश्रयधर्माभावान्तर्भूतएवेत्यशक्यनिश्चयएव । आत्माश्रयेतरेतरा-

स्वकीयव्यवहारमात्राभावस्तदाऽनैकान्तिकं, सर्वस्य तु तदभावो गृहीतुमशक्य इत्याह । न चेति । ननु अनुपेक्षणीयविषयकः स्वकीयरूपवत्ताज्ञानाभावस्तद्विषयकस्वकीयरूपवद्भव्यवहाराभावेनानुमेय इत्यत आह । तद्विषयस्त्विति । तदभावश्चेति । (१) आद्ययोर्ज्ञानाभावान्तर्भूतः, अन्ये तदाश्रयधर्माभावान्तर्भूतएवेत्यर्थः । आत्माश्रयेति । यदि तद्विषयकज्ञानाभावेनैव तद्विषयकज्ञानाभावोऽनुमेयः* तदाऽऽत्माश्रयः । अथ तद्विषयकज्ञानाभावात् तद्विषयकव्यवहाराभावज्ञानं,

* ज्ञानाभावज्ञानं,—इति सो० ।

(१) आद्ययोरिति यद्यपि व्यवहाराभावो न ज्ञानाभावान्तर्भूतस्तस्य ततोऽन्यत्वात्, तथापि ज्ञानाभावेनैव सोऽप्यनुमेयस्तज्ज्ञानज्ञातमाश्रयदिनाऽसम्भवौति व्यवहाराभावोऽशक्यनिश्चयः । एवञ्च तदाश्रयधर्माभावस्तद्विषयप्राक्कथाभावः, तस्यापि तदनुमापकत्वे चक्रकादिना सोऽशक्यनिश्चय इत्यत्र तात्पर्यम् । ज्ञानाभावान्तर्भूतोऽज्ञानघटितप्रतियोगिकतया ज्ञानाभावंवदतीन्द्रिय इत्यशक्यनिश्चय इत्यर्थ इत्यप्याहुः ।

अयं चक्रकप्रवृत्ति* प्रसङ्गात् । न चाज्ञातस्योपलम्भाद्य-
भावस्य लिङ्गता, न च प्राक्कथाभावः सत्तामात्रेणोप-
लम्भाभावमावेदयति इति युक्तम् । लिङ्गाभावस्य

तद्विषयकव्यवहाराभावेन च तद्विषयकज्ञानाभावज्ञानं, तदाऽन्योन्या-
ञ्चयः । अथ तद्विषयकज्ञानाभावात् तद्विषयकव्यवहाराभावज्ञानं,
(१) तद्विषयकज्ञानाभावस्य तद्विषयकप्राक्कथाभावात्, स च तद्विषय-
कज्ञानाभावात्, तर्हि चक्रकमित्यर्थः । ननु अन्येषामज्ञातानामलि-
ङ्गत्वेऽपि प्राक्कथाभावः सत्तयेव ज्ञानाभावं गमयिष्यति । न चायो-
ग्यप्रतियोगिकत्वेनायोग्योऽस्त्वाभाव इति वाच्यम् । (२) अनुपलब्धेरेव
तद्विशेषत्वत्वादित्यत आह । न चेति । स हि व्याप्तिबलेन
वा प्रतिपाद्येत्, लिङ्गाभावत्वमात्रेण वा, कार्याभावमात्रतया
वा ? तत्र न मध्यमाम्निमावित्याह । लिङ्गाभावश्चेति । धूमाभाव-

* प्रवृत्ति,—इति क्री० । वृत्ति,—इति आ० ।

† तद्विशेषत्वत्वादित्यत आह,—इति का० ।

‡ लिङ्गत्वाभावमात्रेण,—इति इ० ।

(१) ज्ञानाभावश्चेति तज्ज्ञानमित्यर्थः । यदा, अनुमेय इति पूर्वोक्तमनु-
सङ्गनीयम् ।

(२) अनुपलब्धेरेवेति प्राक्कथाभावस्त्वयोग्यमपि गमयिष्यतीत्यर्थः ।

तथात्वेऽतिप्रसङ्गात्* । अविनाभावबलेन तु नियमे
तत्प्रतिसन्धानापत्तेः । न ह्यविनाभावः सत्तामात्रेण
ज्ञानहेतुं नियमयति, धूमादावपि तथाभावप्रसङ्गा-
दिति । ज्ञानप्रत्यक्षत्वेन† त्वद्दिशा भविष्यतीति चेत् ।
न । शब्दध्वंसादिनोक्तोत्तरत्वात् । अपि च । प्रतियोगि-
गिग्राहकेन्द्रियेणाधिकरणधर्मप्रतीतिरनुपलब्धेरङ्गमि-
ति, तद्द्रहितायास्तस्याः कार्यव्यभिचाराद्यवस्थाप्येत,
व्याप्तिबलाद्वा ? न तावदुक्तरूपाऽनुपलब्धिसां विना
अभावप्रत्ययमजनयन्ती दृश्यते । नापि व्याप्तेः । तथा

स्यापि सत्तया गमकत्वापातादित्यर्थः । आद्यमाशङ्क्य निराकरोति ।
अविनाभावेति । न ह्यनुपलम्भाभावो भवतामभावोपलम्भ इत्यत्र
शङ्कते । ज्ञानेति । प्रत्यक्षेण ज्ञानाभावं ज्ञात्वा तस्मिन्निष्ठादायौ
रूपाभावानुमानं स्यादित्यर्थः । मन्मते प्रतियोगिमत्तयाऽनुपलम्भा-
दायौ रूपाभावः प्रत्यक्षत्वान्मानुमेयः, शब्दाभावप्रत्यक्षत्वव्यवस्थापनया
आश्रययोग्यतायाः तद्दुर्मपहस्य चाभावप्रत्यक्षताऽङ्गत्वनिरासादिति
परिहरति । शब्देति । व्याप्तिबलादेति । कार्यकारणभावस्य व्याप्ति-
विशेषत्वेन गोचरव्याप्यात् तां विना या व्याप्तिस्तद्व्याप्यादित्यर्थः । तां

* इति साम्प्रतं, लिङ्गाभावस्यैव तथात्वेनातिप्रसङ्गात्,—इति आ० ।

† ज्ञानप्रक्षेपेण तु,—इति आ० ।

सति वायौ रूपाभावप्रत्ययस्तामाक्षिपेत्, एवम्भूतत्वात् ।
 अनाक्षेपे वा, न तत्कारणको भवेत्, न वा भवेत्* ।
 ततो न भवत्येव, सिङ्गात्तदुत्पत्तिरिति चेत् । ननु
 सिङ्गमपि सैव न तत्त्वान्तरम् । यथा योनिसंबन्धो-
 ऽसिङ्गदशायामिन्द्रियसन्निकर्षमपेक्षते सिङ्गदशायान्तु
 तदनपेक्षएव ब्राह्मण्यज्ञाने, तथैतत्स्यादिति चेत् । न ।
 कार्यजातिभेदात्तदुपपत्तेः । प्रकृते च तदनभ्युपगमात् ।

विनेति । अधिकरणवृत्तिधर्मप्रतीतिं विनेत्यर्थः । एवंभूतत्वाद्याप्यत्वा-
 दित्यर्थः । अनाक्षेपे वेति । अधिकरणवृत्तिधर्मप्रतीत्यनाक्षेपे वा
 नाभावधीस्तद्वेतुका तद्वाप्या वा, तथात्वे वा हेतुं विना व्यापकं
 विना वा न भवेदित्यर्थः । ततः, अधिकरणधर्मप्रतीतित इत्यर्थः ।
 (१)सैव अनुपपन्नविरैवेत्यर्थः । यथेति । यथा विशुद्धमातापिदृष्टो-
 निजलं सिङ्गासिङ्गदशायामिन्द्रियसम्बन्धनिरपेक्षसापेक्षां, (२)तथाऽनु-
 पपन्नविरपि स्यादित्यर्थः । कार्येति । दृष्टान्तस्य तत्सापेक्षसापरो-

* न वा भवेत्,—इति नास्ति क्री० का० पुस्तकयोः ।

† सापेक्षनिरपेक्षं,—इति आ० ।

(१) सैवेति तत्र दूषितमिति भावः ।

(२) तथेति अनुपपन्नविरप्यधिकरणधर्मज्ञाननिरपेक्षसापेक्षा स्यादि-
 त्यर्थः ।

पारोक्ष्यापारोक्ष्ये विहायान्यथाऽप्यसौ भविष्यतीति चेत् । न । अनुपलम्भात् । सम्भाव्यते तावदिति चेत् । सम्भाव्यतां, न त्वेतावताऽपि तमाश्रित्य करणनियम-निश्चयः ।

अज्ञातकरणत्वाच्च । यदज्ञायमानकरणं ज्ञानं तत्साक्षादिन्द्रियं, यथा रूपप्रत्यक्षं, तथा चेह भूतलो घटो नास्तीति ज्ञानमिति । यथा वा स्मरणमज्ञाय-

ज्ञानजनकत्वं तन्निरपेक्षं च परोक्षज्ञानजनकत्वम्, अत्र तु सिद्धा-
नुपलब्धिजन्याभावज्ञाने जातिभेदाभावात्सिद्धजानुमितौ व्यभिचां-
रात्सा कारणं न स्यात् । तदपरोक्षजात्यङ्गीकारे च तचेन्द्रिय-
जन्यत्वमावश्यकमित्यर्थः । न च जातिं विनाऽपि व्याप्यादिज्ञान-
विनाकृतानुपलब्धिजन्याभावज्ञाने* सा कारणमिति वाच्यम् ।
अनुपलब्धिजन्यज्ञानत्वेनैव तत्सिद्धजानुमितिवदिवाद्पदेऽपि तद-
कारणत्वानुमानात् । इन्द्रियान्यथासिद्धेर्निरासादिति भावः ।
सम्भाव्यतामिति । कार्यजातिसम्भावनया तज्जातीयनियतस्य कारण-
त्वसम्भावनायामपि तच्चानिश्चयादित्यर्थः ।

यदज्ञायमानेति । नश्चिदमनुमित्यादावनेकान्तिकं तस्याज्ञाय-
मानजनःकरणकत्वात् । न च ज्ञायमानकरणजन्यत्वं सिद्धं, सिद्धा-
देरजनकतया तज्ज्ञानस्याज्ञायमानस्यैव कारणत्वात् । नापि ज्ञाना-

* जातिज्ञानविनाकृतयोग्यानुपलब्धिजन्याभावज्ञाने,—इति का० ।

सति वायौ रूपाभावप्रत्ययस्तामाक्षिपेत्, एवभूतत्वात् ।
 अनाक्षेपे वा, न तत्कारणको भवेत्, न वा भवेत्* ।
 ततो न भवत्येव, सिङ्गात्तदुत्पत्तिरिति चेत् । ननु
 सिङ्गमपि सैव न तत्त्वान्तरम् । यथा योनिसंबन्धो-
 ऽसिङ्गदशायामिन्द्रियसन्निकर्षमपेक्षते सिङ्गदशायान्तु
 तदनपेक्षएव ब्राह्मण्यज्ञाने, तथैतत्स्यादिति चेत् । न ।
 कार्यजातिभेदात्तदुपपत्तेः । प्रकृते च तदनभ्युपगमात् ।

विनेति । अधिकरणवृत्तिधर्मप्रतीतिं विनेत्यर्थः । एवंभूतत्वाद्याप्यत्वा-
 दित्यर्थः । अनाक्षेपे वेति । अधिकरणवृत्तिधर्मप्रतीत्यनाक्षेपे वा
 नाभावधीस्तद्वेतुका तद्वाप्या वा, तथात्वे वा हेतुं विना व्यापकं
 विना वा न भवेदित्यर्थः । ततः, अधिकरणधर्मप्रतीतित इत्यर्थः ।
 (१)सैव अनुपपन्नविरवेत्यर्थः । यथेति । यथा विशुद्धमातापिद्वयो-
 निजलं सिङ्गासिङ्गदशायामिन्द्रियसम्बन्धनिरपेक्षसापेक्षां, (२)तथाऽनु-
 पपन्नविरपि स्यादित्यर्थः । कार्यति । दृष्टान्तस्य तत्सापेक्षसापरो-

* न वा भवेत्,—इति नास्ति क्री० का० पुस्तकयोः ।

† सापेक्षनिरपेक्षं,—इति आ० ।

(१) सैवेति तत्र दृष्टितमिति भावः ।

(२) तथेति अनुपपन्नविरप्यधिकरणधर्मज्ञाननिरपेक्षसापेक्षा स्यादि-
 त्यर्थः ।

पारोक्ष्यापारोक्ष्ये विहायान्यथाऽप्यसौ भविष्यतीति चेत् । न । अनुपलम्भात् । सम्भाव्यते तावदिति चेत् । सम्भाव्यतां, न त्वेतावताऽपि तमाश्रित्य करणनियमनिश्चयः ।

अज्ञातकरणत्वाच्च । यदज्ञायमानकरणं ज्ञानं तत्साक्षादिन्द्रियजं, यथा रूपप्रत्यक्षं, तथा चेह भूतलो घटो नास्तीति ज्ञानमिति । यथा वा स्मरन्मज्ञाय-

ज्ञानजनकत्वं तन्निरपेक्षस्य च परोक्षज्ञानजनकत्वम्, अत्र तु शिक्षा-
नुपलब्धिजन्याभावज्ञाने जातिभेदाभावात्तद्विज्ञानमिति व्यभिचा-
रात्सा कारणं न स्यात् । तद्वदपरोक्षजात्यङ्गीकारे च तत्रेन्द्रिय-
जन्यत्वमावश्यकमित्यर्थः । न च जातिं विनाऽपि व्याख्यादिज्ञान-
विनाशतानुपलब्धिजन्याभावज्ञाने* सा कारणमिति वाच्यम् ।
अनुपलब्धिजन्यज्ञानत्वेनैव तद्विज्ञानकानुमितिवद्विवादपदेऽपि तद-
कारणत्वानुमानात् । इन्द्रियान्यथासिद्धेर्निर्गतादिति भावः ।
सम्भाव्यतामिति । कार्यजातिसम्भावनाया तद्विज्ञानजन्यमित्यत्र कारण-
त्वसम्भावनायामपि तत्रानिश्चयादित्यर्थः ।

यदज्ञायमानेति । नन्विदमनुमित्यादाङ्गैकान्तिकं तस्याज्ञाय-
मानमनःकरणकत्वात् । न च ज्ञायमानकरणजन्यत्वं शिक्षं, शिक्षा-
देरजनकतया तज्ज्ञानसाक्षात्ज्ञायमानस्यैव करणत्वात् । नापि ज्ञाना-

* व्याप्तिरूपविनाशतयोग्यानुपलब्धिजन्याभावज्ञाने,—इति भा० ।

मानकरयज्ञं साक्षात्मनोजन्म । कुतस्तर्हि न साक्षात्कार्य-
 यत्तुभवरूपं ? संस्कारातिरिक्तसन्निकर्षाभावादिति

साधारणकारणकलाभावो सिद्धम्, अभावज्ञाने प्रतियोग्यादिज्ञान-
 जन्यतया तदसिद्धेः । अविकल्पकमात्रस्यैव विशेषणज्ञानजन्यत्वाच्च ।
 नैवम् । (१) सिद्धादिज्ञानानुभवत्वस्य सिद्धत्वात् । (२) साक्षादिति,
 मनसा व्यवहितव्यापारेण सिद्धसाधननिरासार्थम्, उपनीतभागनि-
 रासार्थं वा । कुत इति । (३) साक्षादिन्द्रियसन्निकर्षजन्यस्य प्रत्यक्षत्व-
 व्याप्तत्वादित्यर्थः । संस्कारेति । संस्कारान्यः सन्निकर्षः प्रत्यक्षत्व-
 प्रयोजकः । स्मरणे तु स एव सन्निकर्षः । प्रत्यभिज्ञाने तु तन्ना-
 स्मृत्युपनीता भासते । न तु संस्कारस्तस्यसन्निकर्षः, तच्चान्यत्वे

(१) सिद्धादीति अज्ञानुभवपदं अर्थं स्मरणस्यापि दृष्टान्तत्वेन साध्यवत्त्वा-
 भ्युपगमात् । अतएव परिमले ज्ञानत्वस्येति घाठ इति वदन्ति ।
 वस्तुतो यथाश्रुतसाध्ये मनसैव सिद्धसाधनप्रसङ्गान्मनोभिन्नेन्द्रिय-
 ज्ञानमिन्द्रियत्वेनेन्द्रियजन्यं वा तदर्थः । तथाच स्मरणे अभिचारादनु-
 भवपदमिति । द्वितीयदृष्टान्तेऽनुश्रयप्रकाश एवार्थं प्रकाशकत्व इति
 प्रतिभाति ।

(२) अवयवाच्च साक्षादिति । यद्यप्यात्ममनोयोगबन्धवत्तद्वापारस्य न
 व्यवधानमन्यथा चक्षुरादावपि तथात्वेन बाधापत्तेः, तथापि निरुक्त-
 एव तात्पर्यम् ।

(३) अज्ञानुभवमभिप्रेत्याह साक्षादिति ।

वक्ष्यामः । तथापि भावविषये इयं* व्यवस्था, अभाव-
ज्ञानन्वज्ञातकरणत्वेऽपि न साक्षादिन्द्रियजं भविष्य-
तीति चेत् । न । उत्सर्गस्य बाधकाभावेन सङ्कोचानुप-
पत्तेः । अन्यथा सर्व्वव्याप्तीनां भावमात्रविषयत्वप्रसङ्गो-
ऽविशेषात् । तथापि विपक्षे किं बाधकमिति चेत् ।
नन्विदमेव तावत् । अन्यदप्युच्यमानमाकर्णय । तद्-

स्मृतित्वापत्तेरित्यर्थः । तथापीति । (१)विपक्षे बाधकाभावादित्यर्थः ।
(२)न च भावविषयत्वमुपाधिः, अभावज्ञानेऽपि प्रतियोग्यादिभाव-
विषयतया साधनव्यापकत्वात् । नाप्यभावाविषयत्वं, (३)अभाव-
स्मरणे साध्याव्यापकत्वात् । उत्सर्गश्चेति । सामान्यतएव व्याप्ति-
भावविषयत्वस्य गुरुत्वादित्यर्थः । तथाप्युत्सर्गस्य बाध्यत्वशंकाभि-
वारकं किमित्याह । तथापीति । निर्वीजतादृशशंकायां सर्व्वत्र
सामान्यव्याप्युच्छेद इत्याह । नन्विदमिति । उत्सर्गस्य बाधकं विने-

* भावविषयेयं,—इति श्री० का० ।

- (१) विपक्षइति तथाचाप्रयोजकत्वपरोऽयं यत्र इत्यर्थः ।
(२) भावविषयत्वोपाधिपरस्तु नेत्याह न चेति । न त्वित्यर्थः, इत्यर्थ-
इति शेषः, भावाभावविषयतयेति यदि पाठः कश्चित्साऽभावपदं
सम्प्रातायातम् ।
(३) अभावस्मरणइति यतश्च यथाश्रुते । वस्तुत उपनीताभावप्रत्यक्षे
तथात्वम् ।

यथा, अकारणकार्यप्रसङ्गः, रूपाद्युपलब्धीनामपि वाऽनिन्द्रियकरणत्वप्रसङ्गः । न ह्यनुमित्यादिभिरुपलभ्यमानकरणिकाभिश्चक्षुरादिव्यवस्थापनम्, अपि त्वनुपलभ्यमानकरणिकाभिरूपाद्युपलब्धिभिरेव । यद्यपि साक्षात्कारिताऽपि तत्रैव पर्यवस्यति, तथापि प्रथमतोऽनुपलभ्यमानकरणत्वमेव प्रयोजकं चक्षुरादिकल्पने । न ह्युपलभ्यमाने करणान्तरे साक्षात्कारिणीष्वपि तासु चक्षुराद्यनुपलभ्यमानं कश्चिदकल्पयिष्यत् । अतएव साक्षात्कारित्वेऽपि स्मृतेर्मनएव करणमुपागमन्

त्याद्येवेत्यर्थः । अकारणकेति । अज्ञातकरणकत्वावच्छिन्नज्ञानं प्रतीन्द्रियस्य करणत्वादिन्द्रियं विना तन्न स्यादित्यर्थः । न हीति । ज्ञातकरणकज्ञानेन करणतया नेन्द्रियं कस्यते, किंलज्ज्ञातकरणकज्ञानेनेत्यर्थः । ननु नाज्ञायमानकरणकज्ञानत्वेन चक्षुरादिकल्पनम्, अपि तु साक्षात्कारिज्ञानत्वेनेत्यत आह* । पश्यतीति । तत्रैव इन्द्रियकरणकत्वएवेत्यर्थः । यदि च साक्षात्कारिज्ञानां भेवेन्द्रियविद्भौ मानं स्यात्, तदा स्मृतेस्तदभावात्मनःकरणत्वं नानुमीयेतेत्याह । अतएवेति । न चैवं स्मृतेः साक्षात्कारिणापत्तिः,

* साक्षात्कारित्वेनेत्यत आह,—इति का० ।

† ज्ञानत्व,—इति ह० ।

धीराः । संस्कारस्त्वर्थविशेषप्रत्यासत्तावुपयुज्यते ।
इन्द्रियाणां प्राप्यकारित्वव्यवस्थापनात् ।

भावावेशाच्च चेतसः । सर्व्वे च हि वाङ्मार्थानुभवे
जनयितव्ये भावभूतप्रमाणाविष्टमेव चेत उपयुज्यते
नातोऽन्यथेति व्याप्तिः । तथैव शक्तेरवधारणात् । न
संस्कारातिरिक्तसन्निकर्षाभावादित्युक्तत्वात् । ननु स्मृतौ संस्कारएवं
स्मृतौ न करणमित्यत आह । संस्कारस्त्विति । इन्द्रियाणामप्राप्तानां
ज्ञानाजनकत्वात्, संस्कारस्य च निर्व्यापारत्वेनाकरणत्वादित्यर्थः ।

भावावेशादिति । भावरूपासाधारणकारणसाहित्यनियमादि-
त्यर्थः । तथाचामावप्रमायां मनो भावभूतासाधारणकारणसद्वृत्तमेव
कारणमिति भावः । प्रयोगश्च, ^(१)लिङ्गाद्यजन्या अभावप्रमा भावभूता-
साधारणकारणसद्वृत्तमनोजन्या असदाद्यभावप्रमात्वात् लिङ्गादि-
जन्याभावप्रमावदिति । अतएव, भावप्रमायां तथात्वेऽप्यभावप्रमायां

(१) अदृष्टादिना अर्थान्तरादाह लिङ्गादीति । एतच्चानुमित्वाद्यंशे
सिद्धसाधनवारणाय । घटादिप्रमाऽंशे तद्वारणायभावेति । स्मृत्यंशे
बाधवारणाय प्रमेति । अनुपलब्ध्या अर्थान्तरादाह भावेति ।
शरीरादिनाऽर्थान्तरादाह असाधारणेति । प्रतियोगिज्ञानादिना-
ऽर्थान्तरादाह करणेति । अनुभवकरणेत्यर्थः । अन्यथा पक्षे हेतौ
च प्रमात्वपर्यन्तस्य वैयर्थ्यापत्तेः । यदि च कारणेति पाठः, तदा-
ऽपि तत्रैव तात्पर्य्यम् । ईश्वरप्रमायां अभिचारादाह असदादीति ।
सुखाद्यभावप्रमायां अभिचारादाह अभावेति । वाङ्मार्थावैत्यर्थः ।
प्रमापदं स्मृतौ अभिचारवारणाय अनुभवपरं, अनेऽपि साध्यं-
सत्त्वात् ।

अनुपलब्धिमात्रसहायं तदभावेऽप्यनुभवमाधातुमुत्स-
हते । शब्दलिङ्गादेरपेक्षादर्शनात् । न च यच्च यदपेक्षं
यस्य जनकत्वमुपलब्धं, तदेव तस्यैव तदनपेक्षं जनक-
मिति न्यायसहम् । आर्द्रेन्धनसंबन्धमन्तरेणापि दह-
नाद्धूमसम्भावनापत्तेः । तथाच गतं कार्यकारण-
भावपरिग्रहव्यसनेन । अपिच ।

प्रतियोगिनि सामार्थ्याद्वापाराव्यवधानतः ।

अक्षात्रयत्वाद्दोषाणामिन्द्रियाणि विकल्पनात् ॥२१॥

योग्यानुपलब्धिमात्रापेक्षं मनः करणं स्यादपिचे बाधकाभावादित्यपि
निरस्तमित्याह । न हीति । न च, भावत्वमन्तं गौरवात्, अन्यथा
लिङ्गाद्यपि तच्च ज्ञानं न स्यादित्यसद्वृत्तस्यैव मनसो वाङ्मन-
भावकत्वादिति वाच्यम् । वायौ रूपाभावबुद्धेरनुपलब्धिकरणत्वाभा-
वव्यवस्थापनेन गौरवस्यापि न्याय्यत्वादिति भावः ।

प्रतियोगिनीति । इन्द्रियाणीति धर्मिर्निर्देशः । करणमिति
साधं, प्रकरणात् । प्रतियोगिग्राहकं ज्ञानत्तदभावग्राहकमपि, यथा
लिङ्गाद्यतीन्द्रियभावग्राहकमभावधीकरणमित्यर्थः । ननु प्रतियोगि-
ग्राहकत्वमन्तं, अनन्यथासिद्धत्वस्योपाधित्वात् ; इन्द्रियं तत्राय-
यहे अन्यथासिद्धमित्यत आह । व्यापारेति । अभावधमस्य दुष्ट-
करणात्तत्त्वाद्दुष्टपक्षेऽस्य स्वरूपतो दुष्टत्वाभावात्पित्तादिना दुष्ट-
मिन्द्रियं तत्करणमित्याह । अचेति । किञ्चाधिकरणाभावधोर्वि-

यच्च प्रमाणं यद्भावावगाहि, तत् तद्भावावगाहि ।
यथा लिङ्गं शब्दो वा । घटाद्यवगाहि चेन्द्रियमिति ।
अन्यथा हि शब्दादिकमपि नाभावमावेदयेत्, भाव-
एव सामर्थ्यावधारणात् । न चैवमेव न्यार्थं, देवदत्तो-
गेहे नास्तीति शब्दात्, मया तच्च जिज्ञासमाने-
नापि न दृष्टो मैत्र इत्यवगतानुपसम्भ्याऽनुमानादप्य-
वगतेः । ग्राहयतु वाऽऽश्रयमिन्द्रियं, तच्चापि न ते-

शिष्टधीर्नेन्द्रियजन्या, अभावबुद्धित्वात् । नानुपसम्भियजन्या, भावबु-
द्धित्वात् । गोभयजन्या, जातिसंकरप्रसङ्गादित्युभयपार्श्वकमिन्द्रियं
मन्तव्यमित्याह । विकल्पनादिति ।

यद्वीति । ननु न व्यक्तिगर्भाऽयं नियमः । भावपार्श्वकलिङ्गा-
दित्यन्तेरेवाभावापार्श्वकत्वात् । नापि तज्जातीयं तथा, उपमाने
व्यभिचारात् । सुरभि चन्द्रममितिवदुपनीताभावभावेन सिद्ध-
साधनञ्च* । मैवम् । (१) चक्षुर्वादिकमभावपार्श्वकवृत्ति भावपार्श्वक-
वृत्तिजातित्वात् शब्दत्ववत् । उपमानत्वञ्च न जातिः । योगज-
धर्माजन्यजन्यस्वविषयकयविकल्पकाजन्यसामान्यलक्षणप्रत्यासत्त्यजन्यज-
न्याभावप्रमित्यसाधारणकारणतावच्छेदकं चात्र साध्यं विवक्षितमिति

---

* माने सिद्धसाधनाच्च,—इति का० ।

---

(१) चक्षुर्वादिभित्त्वनुमानमन्यच्च सर्व्वं प्रत्यक्षप्रकाशे विवक्षितम् ।

अनुपलब्धिमात्रसहायं तदभावेऽप्यनुभवमाधातुमुत्स-
हते । शब्दलिङ्गादेरपेक्षादर्शनात् । न च यच्च यदपेक्षं
यस्य जनकत्वमुपलब्धं, तदेव तस्यैव तदनपेक्षं जनक-
मिति न्यायसहम् । आर्द्रेन्धनसंबन्धमन्तरेणापि दह-
नाद्धूमसम्भावनापत्तेः । तथाच गतं कार्यकारण-
भावपरिग्रहव्यसनेन । अपिच ।

प्रतियोगिनि सामर्थ्याद्वापाराध्यवधानतः ।

अक्षाश्रयत्वाद्दोषाणामिन्द्रियाणि विकल्पनात् ॥२१॥

योग्यानुपलब्धिमात्रापेक्षं मनः करणं स्यादपिचे बाधकाभावादित्यपि
निरस्तमित्याह । न हीति । न च, भावत्वमन्तं गौरवात्, अन्यथा
लिङ्गाद्यपि तच्च ज्ञानं न स्यादित्यसद्वृत्तस्यैव मनसो वाङ्मातु-
भावकत्वादिति वाच्यम् । वायौ रूपाभावबुद्धेरनुपलब्धिकरणत्वाभा-
वकत्वस्यापनेन गौरवस्यापि न्याय्यत्वादिति भावः ।

प्रतियोगिनीति । इन्द्रियाणीति धर्मिर्निर्देशः । करणमिति
साध्यं, प्रकरणात् । प्रतियोगिग्राहकं ज्ञानतदभावग्राहकमपि, यथा
लिङ्गाद्यतीन्द्रियभावग्राहकमभावधीकरणमित्यर्थः । ननु प्रतियोगि-
ग्राहकत्वमन्तम्, अनन्यथासिद्धत्वस्योपाधित्वात् ; इन्द्रियं त्वाश्रय-
पक्षे अन्यथासिद्धमित्यत आह । व्यापारेति । अभावधर्मस्य दुष्ट-
कारणत्वत्वाद्दनुपलब्धेश्च स्वरूपतो दुष्टत्वाभावात्पिप्सादिना दुष्ट-
मिन्द्रियं तत्करणमित्याह । अचेति । किञ्चाधिकरणाभावधीर्वि-

यद्धि प्रमाणं यद्भावावगाहि, तत् तद्भावावगाहि ।
यथा लिङ्गं शब्दे वा । घटाद्यवगाहि चेन्द्रियमिति ।
अन्यथा हि शब्दादिकमपि नाभावमावेदयेत्, भाव-
एव सामर्थ्यावधारणात् । न चैवमेव न्याय्यं, देवदत्तो-
गेहे नास्तीति शब्दात्, मया तच्च जिज्ञासमाने-
नापि न दृष्टो मैत्र इत्यवगतानुपलब्ध्याऽनुमानादप्य-
वगतेः । ग्राहयतु वाऽऽश्रयमिन्द्रियं, तथापि न ते-

शिष्टधीर्नेन्द्रियजन्या, अभावबुद्धित्वात् । नानुपलब्धिजन्या, भावबु-
द्धित्वात् । गोभयजन्या, जातिसंकरप्रसङ्गादित्युभयप्राहकमिन्द्रियं
मन्मथमित्याह । विकल्पनादिति ।

यद्वीति । ननु न व्यक्तिगर्भाऽयं नियमः । भावप्राहकसिद्धा-
दित्यक्तेरेवाभावाप्राहकत्वात् । नापि तज्जातीयं तथा, उपमाने
व्यभिचारात् । सुरभि चन्द्रममितिवदुपनीताभावभावेन सिद्ध-
साधनञ्च* । मैवम् । (१) चक्षुर्वादिकमभावप्राहकवृत्ति भावप्राहक-
वृत्तिजातित्वात् शब्दत्ववत् । उपमानत्वञ्च न जातिः । योगज-
धर्माजन्यजन्यस्वविषयकविकल्पकाजन्यसामान्यलक्षणप्रत्यासत्त्यजन्यज-
न्याभावप्रमित्यसाधारणकारणतावच्छेदकं चात्र साध्यं विवक्षितमिति

* माने सिद्धसाधनाच्च,—इति का० ।

(१) चक्षुर्वादिकमित्यनुमानमन्यच्च सर्व्वं प्रत्यक्षप्रकाशे विपक्षितम् ।

नेदं व्यवधीयते, व्यापारत्वात् । अन्यथा सर्व्वसविकल्पकानां* प्रत्यक्षत्वाय दत्तो जलाञ्जलिः स्यात् । नन्वेवं सति धूमोपलम्भोऽप्यस्य व्यापारः स्यात्, तथाच गतमनुमानेनापीति चेत् । न । यथा क्रियया विना यस्य यत्कारणत्वं न निर्व्वहति, तं प्रति तस्याएव व्यापारत्वात् । न च धूमाद्युपलम्भिमन्तरेण चक्षुषो-वह्निज्ञानकारणत्वं न निर्व्वहति, संयोगवदिति ।

अस्ति च भावाभावविपर्य्ययः । सोऽयं यस्य दोष-मनुविधत्ते, तदेवाच करणमिति न्याय्यम् । न चानुपलम्भिः स्वभावतो दुष्टा, नाप्यधिकरणग्रहणं प्रति-

नोपनीताभावभावेनां सिद्धसाधनमित्याश्रयात् । अन्यथेति । इन्द्रि-यस्य निर्विकल्पकेनान्यथासिद्धेरित्यर्थः । नन्वेवमिति । वज्रनुमित-वपि धूमज्ञानं चक्षुषो व्यापारपदेति नानुमानसम्भव इत्यर्थः । क्रियया, व्यापारेणेत्यर्थः । संयोगवदिति, व्यतिरेकदृष्टान्तः । यथा संयोगं व्यापारं विना चक्षुषो वह्निसाक्षात्कारकरणत्वं न निर्व्वहति, न तथा धूमपरामर्शं विनेत्यर्थः । न च वह्निज्ञानभावे तस्य व्यापारत्वा-भावेऽपि वज्रनुमितौ व्यापारत्वं स्यादिति वाच्यम् । शब्दस्मिन्-परामर्शादपि वज्रनुमानादिति भावः । न चेति । न चानुपलम्भे-

* अन्यथा सविकल्पकानां,—इति का० । सर्व्वविकल्पानां,—इति
आ० ।

† भावे इति का० ।

योगिस्मरणं वा स्वभावतो दुष्टम् । अनुत्पत्तिदशाया-
मनुत्पत्तेरुत्पत्तिदशायाञ्च स्वार्थप्रकाशनस्वभावताया*
अपरावृत्तेः । असंसृष्टयोरधिकरणप्रतियोगिनोः संसृ-
ष्टतया प्रतिभानं दुष्टं, संसृष्टयोश्चासंसृष्टतयेति चेत् ।
नन्वयमेव विपर्ययः । तथाच आत्माश्रयोदोषः । तस्मात्,
दुष्टेन्द्रियस्य तद्विपर्ययसामर्थ्यं अदुष्टस्य तत्समीचीन-
ज्ञानसामर्थ्यमपि । तथाच प्रयोगः । इन्द्रियमभाव-
प्रमाकरणं तद्विपर्ययकरणत्वात्, यत् यद्विपर्ययकरणं

लिङ्गाभासादिवद्† दोषस्वभावलाभावेऽपि पिप्तादिदोषसाहित्य-
मेवेन्द्रियस्यैव दुष्टत्वं स्यादिति वाच्यम् । लिङ्गाभासाद्यजन्यं भ्रम-
त्वेनेन्द्रियकरणकत्वानुमानादित्यर्थात् । अनुत्पत्तीति । अधिकरणा-
दिज्ञानाभावकाले स्वाभावादेव दुष्टत्वाभावात्, तदुत्पत्तिकाले तु
स्वार्थविषयत्वमवाधितमेवेत्यर्थः । आत्माश्रयेति । दोषाद्भ्रमो॥
भ्रमस्यैव दोषत्वमिति तस्मादेव स स्यादित्यात्माश्रय इत्यर्थः ।
तद्विपर्ययेति । न च यद् यद्विपर्ययजनकं तत्तत्प्रमाजनकमिति

* स्वभावतया,— इति कौ० का० ।

† लिङ्गाभासात्वादिवद्,—इति का० ।

‡ लिङ्गाभासाद्यजन्य,—इति वृ० सो० ।

§ स्वार्थविषयकत्व,—इति का० ।

॥ दोषाद्भ्रमे,—इति वृ० ।

तत् तत्प्रमाकरणं, यथा रूपप्रमाकरणं चक्षुरिति ।
 विकल्पनात् स्वस्वपि । अघटं भूतलमिति हि
 विशिष्टधीरवश्यमिन्द्रियकरणिका स्वीकर्त्तव्या, प्रमा-
 खान्तरं वा सप्तममास्थेयम् । यथा हि, विशेष्यमाचो-
 पक्षीणमिन्द्रियमकरणमच, तथा विशेषणमाचोप-
 क्षीणा अनुपलब्धिरपि न करणं स्यात् । स्वस्वविषय-
 माचप्रवृत्तयोः* प्रमाणयोः समाहारः कारणमिति
 चेत् । न । विषयभेदे फलवैजात्ये च तदनुपपत्तेः ।
 न हि स्रत्सु तन्तुषु च व्याप्रियमाणयोः कुलालकुवि-
 न्दयोः समाहारः स्यात् । नापि घटपटादिकारिणां
 चक्रवेमादीनां समाहारः क्वचिदुपयुज्यते । तच्च
 कर्त्तुरकार्यभावाच्च तथा, प्रकृते तु विशिष्टप्रत्ययस्य

पिप्तादिदोषेऽनैकाम्बिकम्, इन्द्रियत्वेन दोषान्यत्वेन वा हेतुविश्ले-
 षणात् । किं प्रमाणयोः समाहारः, समाहृतयोर्वा प्रामाण्यम् ?
 तच्च नाद्य इत्याह । विषयभेदे इति । भिन्नभिन्नप्रमाणकत्वेन
 तयोः पर्यवसितयोः प्रमात्तरजनकत्वानुपपत्तेरित्यर्थः । विषयभेद-
 फलभेदयोः क्रमेण समाहारभावमुदाहरति । न हीति । तचेति ।

* स्वस्वमाचविषयप्रवृत्तयोः,—इति श्री० का० ।

परोक्षापरोक्षरूपस्य* दर्शनात्तथेति चेत् । न ।
 विरुद्धजातिसमावेशाभावात् । भावे वा करम्बितत्वात्
 कार्ये द्वयोरपि शक्तिरभ्युपगन्तव्या, दर्शनवशात् । न
 हि नियतविषयेण सामर्थ्येन कर्तुरकार्यसिद्धिः, अन्य-
 चापि तथा प्रसङ्गात् । ननूभयोरप्युभयत्र सामर्थ्ये
 कोऽर्थोमिथः सन्निधानेनेति चेत् । न । तत्सहितस्यैव
 तस्य तत्र सामर्थ्यादिति । एतेन सुरभि चन्दनमित्या-
 दयो व्याख्याताः । तथाचाभावविषयेऽपीन्द्रियसाम-
 र्थ्यस्य दुरपह्वत्वादलमसङ्गहेयेति ।

स्यादेतत् । नागृहीते विशेषणे † विशिष्टबुद्धिरुदेति,

इन्द्रियजन्यत्वेन साक्षात्कारित्वे सत्यनुपलम्बिकरणकत्वेन परोक्षत्वं
 कर्तुरत्वमित्यर्थः । अन्त्ये स्वभावज्ञानेऽपीन्द्रियस्य सामर्थ्यं सिद्धमित्याह ।
 भावे वेति । अन्यत्रापि । घटपटसामघीतोऽपि करम्बितकार्यं
 स्यादित्यर्थः । एतेनेति । प्राणजसौरभज्ञानसहकृतेन चक्षुषा
 सुरभि चन्दनमिति ज्ञानं सौरभविशेषणकं चन्दनविशेष्यकं जन्यते ।
 चन्दनसौरभमिति ज्ञानं चक्षुरूपनीतचन्दनविशेषणकं सौरभविशेष्यकं
 प्राणेन जन्यते । यदिन्द्रियजन्यं यज्ज्ञानं तत्तदिन्द्रिययोग्यविशेष्यक-
 मिति व्याप्तेरित्यर्थः । ननु घटाभाववद्भूतत्वमित्यपि धीरनुपलब्ध्यु-

* पारोक्षापरोक्ष, —इति आ० ।

† कर्तुरत्व, —इति आ० ।

‡ नागृहीतविशेषणे, —इति का० ।

तत्कार्यत्वात् । न च विशिष्टसामर्थ्ये केवलविशेषणे-
ऽपि सामर्थ्यं, केवलसौरभेऽपि चक्षुषो वृत्तिप्रसङ्गात् ।
अतोऽभावविशेषणग्रहणाय मानान्तरसम्भवः । अपि
च । कथमनालोचितोऽर्थ इन्द्रियेण विकल्प्येत । न
च मानान्तरस्याप्येषा रीतिः, अनुमानादिभिरनालो-
च्यतस्यप्यर्थस्य विकल्पनात् । अप्राप्तेश्च । न ह्यभावे-
नेन्द्रियस्य संयोगादिः सम्भवति । न च विशेषणत्वं,

पनीताभावविशिष्ट*बुद्धिरिन्द्रियेण जन्यते । तथाच विशिष्टज्ञान-
स्यैन्द्रियकत्वेऽपि विशेषणज्ञानायानुपलब्धिर्मानान्तरं सौरभज्ञानाय
प्राणमिवेत्याह । नागृहीतेति । प्रत्यचविशिष्टज्ञानस्य निर्विकल्पक-
जन्यत्वेन व्याप्तेर्नाभावे सविषयकैकवेद्ये तदस्यीति नाभावज्ञानं
प्रत्यक्षमित्याह । अपि चेति । अनुपलब्धिजन्याभावज्ञाने तु न तज्ज-
न्यत्वमवाप्ताकारित्वाच्छब्दादाविवेत्याह । न चेति । अप्राप्तेश्चेति ।
इन्द्रियाणां प्राप्तार्थग्राहकत्वादित्यर्थः । न च ततएव संयोगादिबाधे-
नेहैव विशेषणता प्राप्तिः कस्येत्याह । न चेति । विशेषणतायाः सम-
वायादिसम्बन्धान्तरव्याप्तत्वान्नदाधे विशेषणत्वस्यापि बाधादित्यर्थः ।
सम्बन्धस्य सम्बन्धिभिन्नत्वनिश्चयेन याज्ञस्वरूपस्यासम्बन्धत्वनिश्चयात्
समवायानभ्युपगमेनान्यत्र तदकल्पनाच्च । न चाभावस्यैन्द्रिययाज्ञत्व-
सिद्धाविवैव तत्कल्पनं, विशेषणताकल्पने सत्यभावः प्रत्यक्षः तत्सिद्धौ

* विशेष्य,—इति का० ।

† ज्ञानार्थमनुपलब्धिर्मानान्तरं,—इति ह० ।

संबन्धान्तरपूर्वकत्वात्स्य । अवश्याभ्युपगन्तव्यत्वाच्चा-
नुपलब्धेः । न हि तदुपलब्धौ तस्याभावोपलम्भ इति
चेत् । उच्यते ।

अवच्छेदग्रहभ्रौव्याद्भ्रौव्ये सिद्धसाधनात् ।

प्राप्त्यन्तरेऽनवस्थानान्न चेदन्योऽपि दुर्घटः ॥ २२ ॥

ष तत्कल्पनमित्यन्योन्याश्रयादिति भावः । एवमभावबुद्धौ इन्द्रि-
याणां करणत्वं निरस्थानुपलब्धेः करणत्वमनन्यगतिकतयोपपादयति ।
अवश्येति । शूक्तौ रजतभ्रमे सति रजतानुपलब्धेरभावादिन्द्रियसंबद्ध-
स्यापि रजताभावस्याग्रहेणावश्यकत्वादित्यर्थः ।

(१) विशिष्टज्ञानमात्रस्य न विशेषणज्ञानजन्यत्वनियमः, अव-
च्छेदग्रहानियतज्ञानविषयत्व*स्योपाधित्वादित्याह । अवच्छेदेति ।
भ्रौव्यं नियमः । अभावत्वेन अभावज्ञानस्य प्रतियोग्यादिज्ञानजन्यतया
विशिष्टज्ञानसामर्थ्यस्येवेति न केवलमभावो भासते, अतो न निर्वि-
कल्पकविषय इत्यर्थः । अथाभावज्ञानं प्रतियोग्यादिज्ञानानपेक्षं,
तर्ह्यभावोऽपि निर्विकल्पकविषयएवेति सिद्धसाधनमित्याह ।
अभ्रौव्ये इति । अभावस्य सम्बन्धान्तरं विनाऽपि स्वरूपेणैव विशेषणं,

* विषयसिद्ध,—इति का० ।

(१) विशिष्टज्ञानमात्रेति विशिष्टप्रत्यक्षमात्रस्य न विशेषणनिर्विकल्प-
कजन्यत्वनियम इत्यर्थः ।

स अर्थविशेषणीभविष्यन् केवलोऽपि विस्फुरेत,
यस्यावच्छेदकज्ञानं न व्यञ्जकम् । स च विकल्पयितव्य-
आलोच्यते, यो विशेषणज्ञाननिरपेक्षेणेन्द्रियेण विज्ञा-
प्यते । यस्तु तत्पुरःसर एव प्रकाशते, तत्र तस्य विकल्प-
सामग्रीसमवधानवत एव सामर्थ्यान्नायं विधिः* ।
स्वभावप्राप्तौ सत्यामप्यधिका प्राप्तिः प्रतिपत्तिवत्त्वेन

सम्बन्धान्तरसत्त्वे तत्रापि तत्कल्पनादनवस्थाऽऽपत्तेः । यदि च नैवं,
तदा त्वक्ततेऽपि वक्ष्यमाणोदोष इत्याह । प्राप्त्यन्तरे इति ।

स हीति । अवच्छेदस्य प्रतियोग्यादेर्विशेषणस्य जन्यज्ञानं
विना यत्र विशिष्टज्ञानसामग्री प्रथमतो न भवति, स एवार्थोऽप्ये
विशिष्टज्ञानविषयः पूर्वं निर्विकल्पकविषय इति विषयसुखी व्या-
प्तिरित्यर्थः । स चेति । जन्यविशेषणज्ञानासदृशतेन्द्रियजन्यज्ञान-
गोचरत्वं निर्विकल्पकप्रयोजकमिति प्रमाणसुखी व्याप्तिरित्यर्थः ।
अभावस्तु प्रतियोग्यादिविशेषणज्ञाननियतज्ञानविषयत्वेन विशिष्ट-
ज्ञानैकविषयत्वाच्च तथेत्याह । यस्त्विति । प्राप्त्यन्तरे इति व्या-
चष्टे । स्वभावेति । यद्यपि घटे रूपसमवाय इति नास्तुभवः,
तथापि रूपादेः प्रत्यक्षत्वेनेन्द्रियसन्निकर्षाश्रयत्वात्संयोगबाधेनेन्द्रिय-
(१)सम्बन्धघटकतया संयुक्तसमवायादिकल्पनादित्यर्थः । ननु ज्ञान-

* बाधः,—इति श्री० ।

(१) सम्बन्धघटकतयेति सम्बन्धरूपतयेत्यर्थः ।

रूपादावभ्युपगता । इह त्वनवस्थादुस्यतया न तद-
भ्युपगमो न तु स्वभावप्रत्यासत्तिरेतावतैव विफला-
यते । न चेदेवं, प्रमाणान्तरेऽपि* सर्व्वमेतद्दुर्घटं
स्यात् । तथाहि । सर्व्वमेव मानं साक्षात्परम्परया
वा निर्व्विकल्पकविश्रान्तम् । न ह्यनुमानादिकमप्य-

घटयोरिव द्रव्येण रूपादिभिः स्वरूपसम्बन्धेनार्थान्तरं, इन्द्रिय-
संयुक्तविशेषणतयैव रूपादिभागोपपत्तेः । मैवम् । सम्बन्धानुमितौ
हि न स्वरूपसम्बन्धोविषयः, तत्स्वरूपाणामनन्तत्वेन गौरवात्, किन्तु
पक्षधर्मतावसादेकएव सम्बन्धस्तद्विषयो साधवादिति भावः । इह
लिति । यद्यपि सम्बन्धद्वयसिद्धौ नामवस्था, तथात्वे वा समवायोऽपि
न स्यादमवस्थाऽऽपादकत्वात् ; तथाप्यभावो यद्यतिरिक्तसम्बन्धवान्
स्यात् (१)सत्तावान् स्यादित्यव्यवस्थैवानवस्थेत्यर्थः । इन्द्रियञ्च नाप्राप्त-
याहकमिति संयोगादिबाधेनेहैव तत्प्राप्तिर्विशेषणता कल्प्येति
भावः । मानान्तरेऽपि इति । अनुपलब्ध्याख्यमानान्तरस्वीकारे-
ऽपीत्यर्थः । निर्व्विकल्पकेति । (१)प्रमाणविषयत्वं निर्व्विकल्पकविषयत्व-

* मानान्तरेऽपि,—इति प्रकाशसम्मतः पाठः ।

† दुर्व्वचं,—इति का० ।

(१) सत्तावानिति न च सामान्यविशेषाभ्यां व्यभिचारः, तद्विभ्रत्वे सती-
त्यापादकविशेषणात् । वस्तुतो भावः स्यादित्यर्थः । तेन नोक्त-
दोषः ।

(२) ननु साक्षात्परम्परासाधारणमानोचनपूर्व्वकत्वमनुमानादिवदभाव-
ज्ञानेऽप्यस्येव, तद्धेतुप्रतियोग्यादिज्ञानस्य तत्पूर्व्वकत्वमित्येवमादिति

नालोचनपूर्वकम् । ततोऽनालोचितोऽभावः कथमनु-
पलब्ध्याऽपि विकल्प्येत । न च तथा तदालोचनमेव
जन्यते, प्रतियोग्यनवच्छिन्नस्य तस्य निरूपयितुमशक्य-
त्वात् । शक्यत्वे वा किमपराहमिन्द्रियेण । तथा, संब-
न्धान्तरगर्भत्वनियमेन विशेषणत्वस्य, मानान्तरेऽपि
कः प्रतीकारः ? तद्भावस्य तदानीमपि समानत्वात् ।
परस्य तादात्म्यमस्तीति चेत् । ननु यद्यसावस्ति,
अस्त्येव, न चेन्नैव । न ह्यभ्युपगमेनार्थाः क्रियन्ते,
अनभ्युपगमेन वा निवर्तन्ते इति । अवश्याभ्युपग-

व्याप्यमित्यर्थः । तद्भावस्य, सम्बन्धान्तराभावस्य । तदानीमपि,
मानान्तरस्योकारेऽपि । परस्येति । भङ्गानामधिकरणे विशेषणत्वं
नाभावस्य, किन्तु तादात्म्यमित्यर्थः । भावाभावयोर्विरोधान्न
तादात्म्यं, तथात्वे वा संयोगादिनैवाभावग्रहः स्यादित्याशयेनाह ।
नन्विति । (१) यद्यभावोऽस्ति तदा विशेषणत्वमस्त्वेत्यर्थः । अवश्या-
भ्युपगमत्वत्वादित्यत्राह । अवश्येति । अन्यथेति । अभावज्ञाने यथा

परस्य नानिष्टमित्यत आह प्रमाद्यविषयत्वमिति । तथाचाप्रयो-
जकत्वादिना यथा नेयं ध्यातृकत्वात् प्रत्यक्षविशिष्टज्ञानस्य निर्वि-
कल्पकजन्यत्वस्यातिरपीति भावः ।

(१) निष्कामकृतेराह यद्यभावोऽस्तीति । भावरूपत्वे च तस्य संयोगा-
दिनैव ग्रहणपक्षेतिव्युक्तत्वादिति भावः ।

न्तव्यत्वे कारणत्वं सिध्येत्, न तु मानान्तरत्वम् ।
 अन्यथा भावोपलम्भेऽप्यभावानुपलम्भिरेव प्रमाणं
 स्यात्, नेन्द्रियम् । अभावोपलम्भे भावानुपलम्भवत्
 भावोपलम्भे अभावानुपलम्भस्यापि वज्रश्लेषायमान-
 त्वादिति ।

प्रत्यक्षादिभिरेभिरेवमधरो दूरे विरोधोदयः

प्रायो यन्मुखवीक्षणैकविधुरैरात्माऽपि नासाद्यते ।

भावोपलम्भः प्रतिबन्धकः, (१)तथा भावज्ञानेऽप्यभावोपलम्भः प्रति-
 बन्धकः स्यादित्यर्थः । एतच्च भावोपलम्भावभावानुपलम्भिः पृष्ठलङ्घे-
 वेति व्याचक्षाणैरस्माभिः परिशिष्टप्रकाशे विपञ्चितमिति तत्रै-
 वानुसन्धेयम् ।

स्तवकार्यमुपसंहरन्नेवेश्वरमतिं निबध्नाति । प्रत्यक्षादिभिरिति ।
 यल्लेश्वरस्य मुखवीक्षणैकविधुरैर्धर्मिणाहकमानवाधितैः प्रत्यक्षादि-
 भिर्विरोधोदयोऽधरः । अतएव, दूरे । सर्वमनुविधेयं वक्ष्यं यस्य ।
 असमा चासौ स्वच्छन्दा चेतनान्तराप्रयोज्या या स्त्रीला, सैवोत्सवो-

(१) तथेति तथाच भावज्ञानेऽप्यभावानुपलम्भिरेव प्रमाणं स्यादिति
 भावः ।

तं सर्वानुविधेयमेकमसमस्वच्छन्दस्त्रीद्योत्सवं
देवानामपि देवमुद्भवदतिश्रद्धाः प्रपद्यामहे ॥ २३ ॥

(इति तृतीयः स्तवकः ।)

यस्य, स तथा । दुःखाभावैकनिदानत्वात् । अतएवोद्भवदति-
श्रद्धा वचं, तं देवानामपि देवं स्तुत्यं प्रपद्यामहे इत्यर्थः ।

इति महामहोपाध्यायश्रीवर्धमानविरचिते न्यायकुसुमाञ्जलि-
प्रकाशे तृतीयः स्तवकः ।

इति महामहोपाध्यायश्रीवर्धमानविरचिते कुसुमाञ्जलिमकरन्दे
तृतीयः स्तवकः ।

Pirgala Chhandah Sūtra, (Sans.) Fasc. II—III @ /6/ each	Rs.	0	1
Prithirāj Rāsau, (Sans.) Part I, Fasc. I, Part II, Fasc. I—V @ /6/ each		2	4
Ditto (English) Part II Fasc. I		0	12
Prākṛita Lakṣaṇam, (Sans.) Fasc. I		1	8
Parāsara Smṛiti (Sans.) Vol. I, Fasc. 1—8, Vol. II, Fasc. 1—8, Vol. III, Fasc. I @ /6/ each		4	8
Parāsara, Institutes of (English)		0	12
Srauta Sūtra of Apastamba, (Sans.) Fasc. I—XII @ /6/ each		4	8
Ditto Kāvalāyana, (Sans.) Fasc. I—XI @ /6/ each		4	2
Ditto Lātyāyana (Sans.) Fasc. I—IX @ /6/ each		3	6
Ditto Sāṅkhāyana (Sans.) Vol. I, Fasc. 1—7, Vol. II, Fasc. 1—2, @ /6/ each		3	6
Sāma Veda Saṃhitā, (Sans.) Vols. I, Fasc. 3—10; II, 1—6; III, 1—7; IV, 1—6; V, 1—8. @ /6/ each Fasc.		13	2
Samkhya Sutra Vrittī (Sans.) Fasc. I—IV @ /6/ each		1	8
Sāhitya Darpaṇa, (English) Fasc. I—IV @ /6/ each		1	8
Sāṅkhya Aphorisms of Kapila, (English) Fasc. I and II @ /6/ each		0	12
Sarva Darśana Saṅgraha, (Sans.) Fasc. II		0	6
Sankara Vijaya, (Sans.) Fasc. II and III @ /6/ each		0	12
Sāukhya Pravachana Bhāshya, Fasc. III (English preface only)		0	6
S'ri Bhāshyam, (Sans.) Fasc. I—II @ /6/ each		0	12
Susruta Saṃhitā, (Eng.) Fasc. I and II @ /12/ each		1	8
Taittirīya Aranya (Sans.) Fasc. I—XI @ /6/ each		4	2
Ditto Brāhmaṇa (Sans.) Fasc. I—XXIV @ /6/ each		9	0
Ditto Saṃhitā, (Sans.) Fasc. IX—XXXV @ /6/ each		10	2
Ditto Prātisākhya, (Sans.) Fasc. I—III @ /6/ each		1	2
Ditto and Aitareya Upanishads, (Sans.) Fasc. II and III @ /6/ each		0	12
Tāndyā Brāhmaṇa, (Sans.) Fasc. I—XIX @ /6/ each		7	2
Tattva Chintāmaṇi, Vol. I, Fasc. 1—9; Vol. II, 1—5 (Sans.) @ /6/ each		5	4
Tul'si Sat'sai, (Sans.) Fasc. I—III @ /6/ each		1	2
Uttara Naishadha, (Sans.) Fasc. III, V—XII @ /6/ each		3	6
Uvāsagadasāo, (Sans.) Fasc. I—VI @ /12/		4	8
Varāha Purāna, (Sans.) Fasc. I—XIII @ /6/ each		4	4
Vāyu Purāna, (Sans.) Vol. I, Fasc. I—VI; Vol. II, Fasc. I—VII, @ /6/ each Fasc.		4	14
Vishnu Smṛiti, (Sans.) Fasc. I—II @ /6/ each		0	12
Vivādātmaṅkara, (Sans.) Fasc. I—VII @ /6/ each		2	10
Vrihannārādiya Purāna, (Sans.) Fasc. I—V @ /6/		1	14
Yoga Sūtra of Patañjali, (Sans. & English) Fasc. I—V @ /14/ each		4	6

Tibetan Series.

Sher-Phyin—Fasc. I—V @ 1/ each		5	0
Rtogs brjod dpag bsam khri S'iñ (Tibetan & Sans.) Fasc. I—II @ 1/		2	0

Arabic and Persian Series.

'Alamgirnāmah, with Index, (Text) Fasc. I—XIII @ /6/ each		4	14
Āin-i-Akbarī, (Text) Fasc. I—XXII @ 1/ each		22	0
Ditto (English) Vol. I (Fasc. I—VII)		13	4
Akbarnāmah, with Index, (Text) Fasc. I—XXXVII @ 1/ each		37	0
Bādshāhnāmah with Index, (Text) Fasc. I—XIX @ /6/ each		7	2
Beale's Oriental Biographical Dictionary, pp. 291, 4to., thin paper		4	8
Catalogue of Persian books and MSS. in the library of A. S. B., Fasc. I		1	0
Dictionary of Arabic Technical Terms, and Appendix, Fasc. I—XXI @ 1/ each		21	0
Farhang-i-Rashīdī (Text), Fasc. I—XIV @ 1/ each		14	0
Fihrist-i-Tūsi, or, Tūsi's list of Shy'ah Books, (Text) Fasc. I—IV @ /12/ each		3	0
Futūh-ul-Shām Waqīdī, (Text) Fasc. I—IX @ /6/ each		3	6
Ditto Kāśādī, (Text) Fasc. I—IV @ /6/ each		1	8
Haft Asmān, History of the Persian Mansawī, (Text) Fasc. I		0	12
History of the Caliphs, (English) Fasc. I—VI @ /12/ each		4	8
Iqbāl-nāmah-i-Jahāngiri, (Text) Fasc. I—III @ /6/ each		1	2
Iṣabāh, with Supplement, (Text) 51 Fasc. @ /12/ each		33	4
Muāsir-ul-Umara, Vol. I, Fasc. 1—9, Vol. II, 1—9 Vol. III, 1—4 @ /6/ each		8	4
Maghāsi of Wāqīdī, (Text) Fasc. I—V @ /6/ each		1	14
Muntakhab-ul-Tawārikh, (Text) Fasc. I—XV @ /6/ each		5	10
Muntakhab-ul-Tawārikh (English) Vol. II, Fasc. I—V @ /12/ each		3	12

(Turn over.)

Muntakhab-ul-Lubáb, (Text) Fasc. I—XIX @ /6/ each ..	Ra. 7	4
Mu'áqir-i-'Alamgirí (Text), Fasc. I—VI @ /6/ each ..	..	2 2
Nokhbat-ul-Fikr, (Text) Fasc. I ..	..	0 6
Nizám's <u>Kh</u> iradnámah-i-Iskandari, (Text) Fasc. I and II @ /12/ each ..	..	1 8
Riyazu-s-Salátín, (Text) Fasc. I—II @ /6/ each ..	..	0 12
Suyúty's Itqán, on the Exegetic Sciences of the Koran, with Supplement. (Text) Fasc. II—IV, VII—X @ 1/ each ..	..	7 0
Tabaqát-i-Náqirí, (Text) Fasc. I—V @ /6/ each ..	..	1 14
Ditto (English) Fasc. I—XIV @ /12/ each ..	..	10 8
Tárikh-i-Firás Sháhí of Ziaa-al-din Barní (Text) Fasc. I—VII @ /6/ each ..	..	2 10
Tárikh-i-Baihaqí, (Text) Fasc. I—IX @ /6/ each ..	..	3 6
Tárikh-i-Firozsháhí, of Shams-i-Siráj Afif. (Text) Fasc. I—V @ /6/ each ..	..	1 14
Wis o Rámin, (Text) Fasc. I—V @ /6/ each ..	..	1 14
Zafarnámah, Vol. I, Fasc. I—IX, Vol. II. Fasc. I—VIII @ /6/ each ..	..	6 6
Túzak-i-Zehángirí (English) Fasc. I ..	..	0 12

ASIATIC SOCIETY'S PUBLICATIONS.

1. ASIATIC RESEARCHES. Vols. VII, IX to XI; Vols. XIII and XVII, and Vols. XIX and XX @ /10/ each ..	Ra. 80	0
Ditto Index to Vols. I—XVIII ..	..	5 0
2. PROCEEDINGS of the Asiatic Society from 1865 to 1869 (incl.) @ /4/ per No.; and from 1870 to date @ /6/ per No.	..	..
3. JOURNAL of the Asiatic Society for 1843 (12), 1844 (12), 1845 (12), 1846 (6), 1847 (12), 1848 (12), 1850 (7), 1851 (7), 1857 (6), 1858 (5), 1861 (4), 1864 (5), 1865 (8), 1866 (7), 1867 (6), 1868 (6), 1869 (8), 1870 (8), 1871 (7), 1872 (8), 1873 (8), 1874 (8), 1875 (7), 1876 (7), 1877 (8), 1878 (8), 1879 (7), 1880 (8), 1881 (7), 1882 (6), 1883 (5), 1884 (6), 1885 (6) 1886 (8), 1887 (7). @ 1/ per No. to Subscribers and @ 1/8 per No. to Non-Subscribers,	..	..
<i>N. B. The figures enclosed in brackets give the number of Nos. in each Volume.</i>	..	..
4. Centenary Review of the Researches of the Society from 1784—1883 ..	3	0
General Cunningham's Archaeological Survey Report for 1863-64 (Extra No., J. A. S. B., 1864) ..	..	1 8
Theobald's Catalogue of Reptiles in the Museum of the Asiatic Society (Extra No., J. A. S. B., 1868) ..	..	1 8
Catalogue of Mammals and Birds of Burmah, by E. Blyth (Extra No., J. A. S. B., 1875) ..	..	3 0
Sketch of the Turki Language as spoken in Eastern Turkestan, Part II, Vocabulary, by R. B. Shaw (Extra No., J. A. S. B., 1878) ..	..	3 0
Introduction to the Maithili Language of North Bihár, by G. A. Grierson, Part II, Chrestomathy and Vocabulary (Extra No., J. A. S. B., 1882) ..	..	3 0
5. Anis-ul-Musharrahin ..	..	3 0
6. Catalogue of Fossil Vertebrata ..	..	2 0
7. Catalogue of the Library of the Asiatic Society, Bengal ..	..	3 8
8. Examination and Analysis of the Mackonsie Manuscripts by the Rev. W. Taylor ..	..	2 0
9. Han Koong 'Tsew, or the Sorrows of Han, by J. Francis Davis ..	..	1 8
10. Iqtiláhát-uş-Şúfiyah, edited by Dr. A. Sprenger, 8vo. ..	..	1 0
11. Ináyah, a Commentary on the Hidayah, Vols. II and IV, @ 16/ each ..	82	0
12. Jawámi-ul-'ilm ir-riyáqí, 168 pages with 17 plates, 4to. Part I ..	..	2 0
13. <u>Kh</u> izánat-ul-'ilm ..	..	4 0
14. Mahábhárata, Vols. III and IV, @ 20/ each ..	..	40 0
15. Moore and Hewitson's Descriptions of New Indian Lepidoptera, Parts I—III, with 8 coloured Plates, 4to. @ 6/ each ..	..	18 0
16. Purána Sangraha, I (Markandeya Purana), Sanskrit ..	..	1 0
17. Sharaya-ool-Islam ..	..	4 0
18. Tibetan Dictionary by Csoma de Kőrös ..	..	10 0
19. Ditto Grammar ..	..	8 0
20. Vuttodaya, edited by Lt.-Col. G. E. Fryer ..	..	2 0

Notices of Sanskrit Manuscripts, Fasc. I—XXIII @ 1/ each. .. 23 0
 Nepaleso Buddhist Sanskrit Literature, by Dr. R. L. Mitra .. 5 0

N. B. All Choques Money Orders &c. must be made payable to the "Treasurer Asiatic Society" only.

7126

**This book is a preservation photocopy.
It was produced on Hammermill Laser Print natural white,
a 60 # book weight acid-free archival paper
which meets the requirements of
ANSI/NISO Z39.48-1992 (permanence of paper)**

Preservation photocopying and binding

by

Acme Bookbinding

Charlestown, Massachusetts

□

1996

3 2044 036 441

THE BORROWER WILL BE CHARGED AN OVERDUE FEE IF THIS BOOK IS NOT RETURNED TO THE LIBRARY ON OR BEFORE THE LAST DATE STAMPED BELOW. NON-RECEIPT OF OVERDUE NOTICES DOES NOT EXEMPT THE BORROWER FROM OVERDUE FEES.

**Harvard College Widener Library
Cambridge, MA 02138 (617) 495-2413**

<p>WIDENER WIDENER OCT 14 1997 NOV 07 1997 CANCELLED BOOK DUE</p>	
<p>WIDENER OCT 14 1997 CANCELLED</p>	

